IMRE SAMU

A MAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK RENDSZERE

Akadémiai Kiadó, Budapest

IMRE SAMU

A MAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK RENDSZERE

A kötet a magyar nyelvjárások fonológiai-fonetikai, illetőleg morfológiai rendszeréről való legújabb ismereteinknek modern szempontú, részletes összegezése.

A szerző kritikai áttekintést ad az újabb magyar nyelvjáráskutatás elméleti-módszertani, tematikai problémáiról, foglalkozik a nyelvjárások tipizálásának, területi tagolásának elméleti és gyakorlati kérdéseivel.

Részletesen elemzi a magyar nyelvjárások atlaszának anyagából 165 hazai és 68 határainkon kívüli magyar lakosságú község nyelvjárását, összesen mintegy 400 000 nyelvi adat alapján. Bemutatja a mai nyelvjárásokban élő hangrendszertípusokat, megrajzolja földrajzi elterjedésüket.

Minden eddigi leírásnál részletesebben tárgyalja a magyar köznyelv és a nyelvjárások közötti hangtani eltéréseket, összesen mintegy háromszázat. Minden jelenséget gazdag példaanyagon mutat be. A fontosabb nyelvi jelenségeket statisztikai összevetésekkel, térképekkel teszi szemléletessé és áttekinthetővé. Vizsgálja a legfontosabb alaktani jelenségeket.

Teljesen új, a nyelvi valóságot az eddigieknél jobban tükröző felosztást ad mai nyelvjárásainkról. Külön, részletesen foglalkozik néhány — nyelvi szempontból igen jelentős — határainkon kívüli nyelvjárásszigettel.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

A MAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK RENDSZERE

A MAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK RENDSZERE

Írta

IMRE SAMU

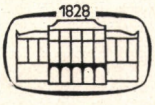

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1971

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1971*

Printed in Hungary

BEVEZETÉS

Munkám célja a mai magyar nyelvjárások jelentősebb fonológiai, fonetikai és morfológiai sajátságainak leírása, e sajátságok területi tagolódásának megrajzolása, majd e vizsgálatok eredményeinek felhasználásával a mai magyar nyelvjárások számottevőbb típusainak meghatározása, e nyelvjárástípusok gócainak területi kijelölése s végül az egyes nyelvjárástípusok jellemző vonásainak ismertetése. Tanulmányom bizonyos vonatkozásokban beleilleszkedik a nyelvjárásleírásoknak abba a csoportjába, amelyet Balassa, Horger, Laziczius, illetőleg Kálmán Béla művei képviselnek a magyar nyelvtudományban, de a feldolgozott anyag jellege tekintetében, módszertani szempontból s így végső eredményeiben is lényegesen különbözik tőlük. Munkám szigorúan leíró jellegű, azaz nyelvjárásaink mai állapotát kívánom megrajzolni. A történetiségre csak korlátozott mértékben leszek tekintettel, elsősorban akkor, ha ez a mai állapot jobb megértéséhez feltétlenül szükséges vagy legalábbis kívánatos.

Feldolgozásom a Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyagára épül. Ez az anyag tartalmilag, a gyűjtés módszere és megbízhatósága szempontjából s a gyűjtés idejét tekintve is homogén. A kérdőív összeállítása már a régebbi nyelvjárási összefoglalások ismeretében, céltudatosan történt, így az összegyűlt anyag mindenképpen alkalmas keresztmetszet arra, hogy mai nyelvjárásaink leírását ennek alapján elvégezhessük. Egyéb, régebbi nyelvjárási gyűjtésekre éppen az anyag homogén jellegének megőrzése végett csak ritkán támaszkodom, elsősorban akkor, ha a nyelvatlasz anyagából egy-egy jelenség mai állapotát nem lehet megnyugtatóan leírni, és természetesen abban az esetben, ha a vizsgált jelenség időbeli mozgását kívánom szemléltetni.

A fentebb elmondottakból következik, hogy az erdélyi nyelvjárások feldolgozása ebben a munkában eléggé vázlatos. Nyelvatlaszunk erdélyi kutatópontjainak száma ugyanis túlságosan kevés ahhoz, hogy az ottani nyelvjárások szerteágazó, a többi magyar nyelvjáráshoz viszonyítva nemegyszer igen bonyolult, összetett problematikáját a többi nyelvjárástípushoz hasonló részletességgel vizsgálhassam, s munkám főbb célkitűzéseit e nyelvjárástípusokkal kapcsolatban is többé-kevésbé kielégítően megvalósíthassam. Különösképpen vonatkozik mindez az erdélyi magyar nyelvjárások területi tagolódásával kapcsolatos kérdésekre. Tudom, hogy így munkám bizonyos fokig — sajnálatos módon — csonka, de ennek oka rajtam és a magyar nyelvatlaszmunkálatokon kívül keresendő. Úgy gon-

dolom, hogy az erdélyi magyar nyelvjárások részletes leírása és feldolgozása a kolozsvári magyar nyelvészekre fog hárulni, akik ezt az ottani magyar nyelvatlaszmunkálatok befejezésével megfelelő anyag birtokában bizonyára el is fogják végezni.

Munkámban gyakran támaszkodom statisztikai összesítésekre, figyelembe veszek bizonyos, a tárgyalt kérdésekre vonatkozó mennyiségi mutatókat. Ezek a statisztikai adatok, minthogy minden kutatóponton vagy nagyobb területen ugyanabból a vizsgálati anyagból adódnak, valóban összemérhetők, s így jelentősen hozzásegítenek ahhoz, hogy az esetek többségében az eddigi összefoglalásoknál reálisabb alapokon nyugvó, konkrétabb képet kaphassunk számos nyelvjárási jelenségről.

Munkám első fejezetében áttekintést adok a magyar nyelvjáráskutatás legutóbbi évtizedeiről. Ez a bizonyos vonatkozásaiban már tudománytörténeti jellegű fejezet nem szükségszerű része ugyan munkámnak, mégsem látom fölöslegesnek; ugyanis egyrészt némileg megvilágítja, hogy miért szükséges és lehetséges egy újabb összefoglalás nyelvjárásainkról, másrészt pedig bizonyos fokig megmagyarázza néhány módszerbeli eljárásomat is.

AZ ÚJABB MAGYAR NYELVJÁRÁSKUTATÁS

Előzmények

1. A magyar nyelvjáráskutatás történetét vizsgálva Laziczius Gyula a hazai nyelvjáráskutató munka első szakaszát a Magyar Nyelvőr megindulásával (1872.) zárja le, s ennek az időszaknak főbb sajátságait a következőkben foglalja össze: „. . . nagyjából ugyanazokat a jellemző vonásokat fedezhetjük fel, mint az egykorú európai irodalomban. Nálunk is a népköltéssel való foglalkozás váltja ki az érdeklődést a népnyelv iránt, nálunk is szókészleti adatok gyüjtésével indul meg a munka, amely a régi *Tájszótár*ral már jelentős eredményt tud felmutatni. A cél nálunk is — sőt nálunk talán még fokozottabban mint egyebütt — i r o d a l m i, hisz az irodalmi nyelv gazdagításának vágya serkenti a legtöbb népnyelvi gyüjtőt . . . A nyelvújítás mozgalmának egyik egészséges ága ez a kezdeti ismerkedés a dialektusokkal, amelytől a vérmesebbek hatalmas eredményeket várnak" (MNyj. 16).

A Magyar Nyelvőr megindulásától az idézett munka megjelenéséig (1936.) terjedő időszakot a nyelvjáráskutatás szempontjából Laziczius egységes korszaknak tekinti, s a következőképpen jellemzi: „. . . a magyar nyelvjárástannak ekkor vetik meg az alapját, és mai népnyelvi ismereteinket is nagyrészt ennek köszönhetjük. Még csak rövidnek sem mondhatjuk ezt a korszakot, hisz a 70-es évekkel kezdődik, és tulajdonkép még ma sem ért véget. De ami nálunk történt, az szinte szószerinti ismétlődése volt a külföldön történteknek.

Itthon is azzal kezdődik a fellendülés, hogy nyelvészi stúdiummá lép elő a népnyelv tanulmányozása. Nyelvészek kapcsolódnak bele a munkába, és ha nem is ők végzik e munka dandárját, az irányítás mindvégig az ő kezükben marad. Itthon is monográfiaszerű leírásokban halmozódik fel mindaz, amit az új kutatás termel, s a mi nyelvjárási monográfiáinkban is a hangtani kérdések feszegetése a főtéma. A korábbi irodalmi érdek helyébe nálunk is a nyelvtörténeti lép . . .

A XIX. század utolsó évtizedeinek nagyszerű lendülete azonban a század fordulóján túl lassanként alábbhagy . . .

Az ellankadó érdeklődésnek a folyománya, hogy a háború után már csak elvétve jelenik meg egy-egy nyelvjárási leírás a szakfolyóiratokban . . ., és ugyancsak ennek kell tulajdonítanunk, hogy nyelvjárás kutatásunk nem tud eljutni a harmadik korszakhoz" (i. m. 17—8).

A magyar nyelvjáráskutatás történetét aligha lehetne találóbban és tömörebben összefoglalni és jellemezni, mint ahogy Laziczius teszi. Meg-

állapításait legfeljebb egy-két ponton lehetne korrigálni. Csak részben helytálló az, hogy mindaz, ami az 1870-es évektől az 1930-as évek közepéig történt e téren nálunk, az „szinte szószerinti ismétlődése volt a külföldön történteknek". Kétségtelenül igaz abban a tekintetben, hogy a folyó kutatások, a megjelent munkák — tehát „ami történt" — témakörüket, szemléletmódjukat, tudományos értéküket tekintve lényegében azonos jellegűek a hasonló külföldi munkálatokkal. Igen jelentős különbség azonban az, hogy míg a külföldi nyelvjáráskutatásban már a múlt század utolsó negyedétől kezdenek jelentkezni a mai nyelvföldrajzi módszer előzményei, nyelvatlasztervek és nyelvatlaszok készülnek, ezek tanulságait felhasználva éles viták folynak a nyelvjárások nagy fontosságú elvi kérdéseiről, addig a magyar nyelvtudomány számára ez a módszer ebben a korszakban teljesen idegen, ismeretlen diszciplína maradt, s így ennek termékenyítő hatása sem jelentkezhetett. S ez nagyjából azt is jelenti, hogy nyelvjáráskutatásunk mintegy hatvan év alatt minőségileg, módszertani tekintetben alig fejlődött, ami e tudományszak egészét tekintve csak úgy értelmezhető, hogy a századfordulótól kezdődően fokozatosan elmaradt az európai színvonaltól. Meg kell jegyezni azonban, hogy mindezt természetesen Laziczius is látta, hisz ezt írja: „Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy századunk nyelvjárás-kutatása az atlaszok jegyében áll. Az atlaszok kora ez, sorrendben a harmadik a nyelvjárás-kutatás történetében" (i. m. 9). Előbb említett megállapítása így azonban még inkább kifogásolható, hisz nem elhanyagolható ellentmondást takar.

Abban sem adhatunk teljesen igazat Lazicziusnak, hogy nyelvjáráskutatásunk még a harmincas évek közepén sem jutott el abba a bizonyos harmadik korszakba. Ekkor ugyanis megjelent már a Szamosháti Szótár; bár a külföldhöz viszonyítva már eléggé korszerűtlen formában, de elkészültek az első hazai nyelvatlasztervek, s egyetemi katedrája volt Csűry Bálintnak, akinek vitathatatlan és elévülhetetlen érdemei vannak az újabb magyar nyelvjáráskutatás megalapozásában és fellendítésében. Vagyis a harmincas évek eleje — megítélésem szerint — már egy újabb korszak kezdete a hazai nyelvjáráskutatásban. Ezt azonban Laziczius természetesen 1936-ban még nem láthatta annyira tisztán, mint amennyire világos ez ma, három évtized távlatában.

2. Laziczius helyesen állapítja meg azt is, hogy a nyelvjáráskutatás lendülete a századforduló után lanyhulni kezd, s az első világháború után, az 1920-as években teljesen megtorpan. Vajon miben kereshetjük ennek okát? Úgy gondolom, ez a jelenség szorosan összefügg egész nyelvtudományunknak e korbeli arculatával, nyelvtudományunk akkori vezető tudósainak, nem is annyira a nyelvtudomány feladatáról vallott felfogásával, mint inkább konkrét kutatásuk jellegével, illetőleg nevelő munkájukkal, személyi hatásukkal. A századforduló korának magyar nyelvészeti munkásságában még bizonyos egyensúlyban van a történeti és a leíró jellegű kutatás, eléggé előtérben van még az élő nyelv vizsgálata. Szépen mutatja ezt a korszak kimagaslóan legnagyobb magyar nyelvész tudósának, Simonyi Zsigmondnak a munkássága. Simonyinak nemcsak iskolai nyelvtanai leíró jellegűek, nemcsak nyelvművelő munkássága irányul természetszerűen a beszélt nyelvre, hanem az élő nyelv vizsgálata helyet és kellő súlyt kap

történeti jellegű munkáiban, még ma is sokat forgatott kitűnő összefoglaló műveiben is. És egészen természetes, hogy az élő nyelv vizsgálatából nem maradhatnak ki nála a nyelvjárások sem. Ő maga számottevő nyelvjáráskutató tevékenységet nem fejtett ki ugyan, de felismerve Szarvas Gáborék ilyen irányú kezdeményezésének jelentőségét, az effajta törekvéseket meszszemenően támogatta (vö. Zsirai: I. OK. V, 476). Azaz Simonyi fontosnak tartotta nyelvjárásaink vizsgálatát, ösztönzést adott tanítványainak, s ennek eredménye nem is maradt el. Lendületet kap körülötte a nyelvjáráskutatás, a „Nyelvészeti Füzetek"-ben kb. másfél évtized alatt mintegy 25 terjedelmesebb, viszonylag színvonalas nyelvjárásleírás jelenik meg. Az 1900-as évek elején azonban — mint ismeretes — áldatlan, a nyelvjáráskutató munkát különösen kedvezőtlenül érintő szakadás következik be a nyelvészek között. Simonyi tudománypolitikai tekintetben egyre inkább háttérbe szorul, a Nyelvőr a meginduló Magyar Nyelv mellett tudományos tekintélyben másodrendű orgánummá válik. A Simonyi körül kialakult nyelvjáráskutató gárda kiöregszik, utánpótlás pedig egyáltalán nincs. Megindulásakor a Magyar Nyelv szintén feladatául tűzte ki ugyan a nyelvjáráskutatást: „Különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére" — olvashatjuk Szily Kálmán programadásában (I, 2). Elképzelésekben, tervekben sincs hiány (vö. pl. i. m. I, 289—305, 337—49). A Magyar Nyelvtudományi Társaság gyakran foglalkozik a nyelvjárási gyűjtések, különösen egyes regionális tájszótárak ügyével (vö. pl. i. m. IV, 191, IX, 46, X, 190, XII, 47 stb.), szervezi e munkálatokat, sőt szerény lehetőségei szerint még anyagilag is támogatja őket. Ennek ellenére az eredmény nem különösebben biztató, s a különböző tájszótári elképzelések közül csupán Csűry Bálinté valósult meg. A Társaság folyóiratában nemcsak a közlemények színvonala nem emelkedik, hanem terjedelmük is egyre csökken, s az 1910-es évek közepétől a nyelvjárások problematikája gyakorlatilag teljesen kimarad belőle. (Vö. Laziczius i. m. 18; Kálmán, NyjGyűjt. 6.) S ezt a folyamatot mintegy lezárja a Társaság választmányának 1913. november 19-én hozott határozata, amely — Horger Antal indítványára — térszűke miatt lemond a folyóirathoz beküldött tájszóanyag közléséről (vö. MNy. IX, 189—90). A Magyar Nyelv, illetőleg a folyóirat körül tömörülő tudós nyelvészek tehát nem tudták fokozni vagy akárcsak fenntartani az érdeklődést a nyelvjáráskutatás iránt, nem tudták a gyűjtések színvonalát emelni, s nem tudtak új nyelvjáráskutató gárdát sem kinevelni. Ennek lehettek bizonyos gazdasági okai is: a tudományos kutatásokra kevés volt a pénz, rosszak voltak a publikációs lehetőségek, de a fő ok — véleményem szerint — mégis abban keresendő, hogy nyelvtudományunkban teljes mértékben a történeti szemlélet vált uralkodóvá. Az első világháború utáni időkben a hazai nyelvtudomány valóban tudományos rangú ágazatainak csupán az etimológiai s egyéb történeti jellegű, elsősorban a hangtörténeti kutatások minősültek, azok is szinte csak az ómagyar, illetőleg az azt megelőző korszakra vonatkoztatva. Maga Gombocz Zoltán állapítja meg 1927-ben: „Kétségtelen, hogy az utóbbi évtizedekben nyelvtudósaink érdeklődését szinte kizárólag a magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvhasonlítás problémái kötötték le" (MNy. XXIII, 1). Ebben

az időben lényegében a „hivatalos" nyelvtudomány érdeklődési körén kívül maradt az élő nyelv kutatása, a leíró nyelvtudomány minden ágazatának gyakorlati művelése, még akkor is, ha annak fontosságát egyikmásik kiváló nyelvtudós (vö. GOMBOCZ: MNy. IV, 191, XXIII, 2) elvileg elismerte, sőt szükségességét is hangoztatta. A magyar nyelvtudomány az első világháború után tehát eléggé elszakadt a gyakorlattól, s ezt a hibáját csak részben enyhíti az, hogy azokon a területeken, amelyeket művelt, valóban kiválót alkotott, olyat, amelynek eredményeit még ma is jelentős mértékben felhasználhatjuk. E kor kitűnő nyelvészei, saját kutatási területükön alig lépve túl a XVI. század határát, a mához csak a legritkább esetben jutva el, természetesen nem igényelték különösképpen mai nyelvjárásaink vallomását sem. Ilyen irányú kutatásokra sem saját munkásságuk, sem nevelő tevékenységük tanítványaikat nem nagyon buzdította; érthető tehát, hogy ebben az időszakban a nyelvjáráskutatás gyakorlatilag elhalt. Hű tükrözője ennek a folyamatnak az a kétségtelen tény, hogy az országnak rangsorban első, a tudományos képzés színvonalát tekintve magasan a többi fölött álló egyeteme, a budapesti, amely ebben az időben valóban a nyelvtudomány legfontosabb műhelye volt, s amely a nyelvtudomány egyéb ágainak jelentős számú tudóst adott ebben az időben is, ugyanakkor nem nevelt ki egyetlen gyakorlati nyelvjáráskutatót sem. Ami kevés nyelvjárástani munka, főleg a vidéki egyetemek hatására mégis folyt, s ami terjedelmesebb ezek közül önállóan is megjelent (pl. TAKÁCS LAJOS, Az apátfalvai nyelvjárás. Makó, 1926.; TURI KÁROLY, A ceglédi nyelvjárás nyelvtana. Szeged, 1930.), az sem tudományos értékben, sem terjedelemben nem múlja felül a Nyelvészeti Füzetek század eleji monográfiáit. Nem mutatkoznak bennük még a történeti irányzat újabb tudományos és módszertani eredményei sem, sőt a régebbi ilyen jellegű tanulmányoknál még szegényesebbek is abban a tekintetben, hogy ezekből a régebbiekre jellemző, többnyire igen értékes tájszógyűjtemény is elmarad. Magukra hagyott kutatók lelkes, de fejlődést, komolyabb tudományos igényeket nem nagyon mutató alkotásai ezek a munkák.

S még csak azt sem lehet mondani, hogy ezeknek az állapotoknak az okát a külföldi, hasonló jellegű irányzatokban kellene keresni, hisz ezekben az időkben nyelvatlaszok készülnek és nyelvatlasztervek születnek Algírtól Észtországig, Angliától Romániáig (vö. POP S., La Dialectologie), sőt — mint ismeretes — ebben az időben folytak már az első „magyar nyelvatlaszgyűjtések" is, hiszen az „Atlasul linguistic român", bár csekély számban, de magyar adatokat is tartalmaz (vö. NyaMódsz. 18). De az atlaszmunkálatok mellett jelentős egyéb nyelvjárási gyűjtések, elsősorban szókincsgyűjtések folytak Európa-szerte (vö. VÉGH: MNy. LIX, 265 kk.). Sőt a hazai német nyelvjáráskutatásnak ez időben elért eredményei is számottevők (vö. HUTTERER, UngMg. XXX—XLII, 39—41).

A Csűry-iskola

3. Új színt, új elgondolásokat, új kezdeményezést CSŰRY BÁLINT visz a hazai nyelvjáráskutató munkába. Az ő érdeklődését a nyelvjárások iránt nyilván már származása, neveltetése, családi körülményei előmozdították,

feltehetően kedvezett ez irányú érdeklődésének kolozsvári tanárkodása, indítékokat kapott a Nyelvtudományi Társaság ilyen célú törekvéseiből is (vö. SzamSz. I, 3—4). GOMBOCZ ZOLTÁN 1908. évi titkári jelentésében fejtette ki a nyelvjárási szótárak, többek között egy felső-tiszai szótár elkészítésének a szükségességét (vö. MNy. IV, 191). De minden bizonnyal hatott rá a 30-as években kibontakozó falukutató munka, és — személyes beszélgetésekből származó emlékeim alapján úgy gondolom — közrejátszott ebben Győrffy Istvánnal való szoros személyes kapcsolata is. Az általa megindított Magyar Népnyelv „Mit akarunk?" című, programadó cikkében írja CSŰRY: „Napjainkban Európaszerte uralkodó tudományos mozgalom a népiségtudomány. Társadalomtudományi vonatkozásaiban nálunk is keltett ez a mozgalom bizonyos érdeklődést, de egyéb téren, értve ezt különösen a magyar népnyelv búvárlatának rendszeressé tételére, sajnos, annál kevésbé" (I, 3).

CSŰRY világosan látta, hogy a történeti nyelvtudomány, sőt az összehasonlító nyelvészet sem nélkülözheti a nyelvjárások adatait (vö. i. m. 4). Felismerte, hogy a nyelvjáráskutatás elmélyítését, rendszeressé tételét csak megfelelő irányítással, szervező munkával lehet biztosítani (Módsz. 9). S ennek érdekében valósággal szónoki ívelésű felszólítást intéz elsősorban a magyar ifjúsághoz: „Ez a nagy feladat: a magyar népnyelv búvárlata egy nemzet törekvő, eszményekért lelkesedni tudó ifjúságához méltó feladat, melyben a testvér finn nemzet főiskolai ifjúságához hasonlóan kell részt vennie a mi ifjúságunknak is" (i. m. 23). Ösztönözték őt ennek a munkának a megindítására „a hazai idegen nyelvjárásokról készült mintaszerű sorozatok" (i. m. 20), de még inkább a külföldi példák. Előadásaiban, magánbeszélgetések során gyakran hivatkozott „a testvéri finn nemzet" eredményeire, s a nyelvjáráskutató munkát szerette volna nálunk is újból európai színvonalra emelni. „A magyar népnyelvbúvárlatnak is el kell jutnia végre módszerében és célkitűzéseiben a népnyelv monográfia-szerű feldolgozásának fokához s az ezt szükségszerűen kiegészítő »nyelvatlaszok korához«" — írja (MNny. I, 4; vö. még Módsz. 16). Azaz: CSŰRY világosan látta, és lényegében helyesen meg is jelölte a dialektológia legfontosabb feladatait, látta az akkori tespedésből, elmaradottságból kivezető utat. Hogy célját mégsem sikerült teljes mértékben megvalósítani, annak legkevésbé ő maga az oka; sokkal inkább az őszinte megértés, a megfelelő anyagi és erkölcsi támogatás hiánya a felsőbb tudománypolitikai szervek részéről, de talán leginkább igen korai halála.

3.1. CSŰRY nyelvjáráskutató törekvéseinek irányát, célját, főbb mozgató erőit vizsgálva, a felsorolt, teljes mértékben előre mutató, haladó vonások mellett nem volna helyes elhallgatni két másik, már kevésbé pozitív jellegű tényezőt sem, amelyek konkrét tudományos terveit bizonyos fokig helytelen irányba terelték, s a reális lehetőségektől egy kissé el is szakították őket. CSŰRY — helyesen — egyre sürgeti a nyelvjárások búvárlatának rendszeressé tételét. Hangoztatja — jogosan —, hogy nem ismerjük eléggé nyelvjárásainkat. „A népnyelvi búvárlat módszere" című munkájában (21) — SIMONYI nyomán — fel is sorolja a feldolgozatlan hazai nyelvjárásokat. A k o n k r é t kutatási tervek összeállításában azonban

már bizonyos szubjektív, s ezért némileg irreális tényezők is érvényesültek. Idézett munkájában megemlíti például, hogy „Szabolcs megyét is kevéssé ismerjük" (i. h.). Mégis, a debreceni egyetemen létesített Népnyelvkutató Intézet céljait vázolva elmarad a Szabolcs megyei nyelvjárások rendszeres kutatásának tervbevétele, ami pedig éppen Debrecenben eléggé magától értődő cél lett volna, és irreálisan nagy súlyt kap „az elszakított, vagy szórványokban élő magyarság nyelvének tanulmányozása" (MNny. I, 5). E gyűjtések megszervezésére konkrétabb tervet vázol fel, mint a hazaiakra (vö. Módsz. 20). Sőt a debreceni egyetemnek Csűry felvázolta feladatai e téren még sorrendben is megelőznek olyan jellegzetesen debreceni kötelezettséget, mint „a debreceni eredeti cívisnyelv szókincsének szótári feldolgozása", amelynek munkálatai pedig akkor már meg is indultak (vö. MNny. I, 5). Az kétségtelen, hogy egyes, határainkon kívüli nyelvjárások feldolgozása a bennük található sok megőrzött régiség, köznyelvünktől és a hazai nyelvjárások jelentős részétől eltérő sajátos fejlődésük — tehát tudományos értékük — miatt a magyar nyelvtudomány számára igen fontos volt az 1930-as években is, és nagyon fontos ma is. Kétségtelen az is, hogy e települések egy részének nyelvjárása pusztul; erősen hat rájuk a környező idegen nyelv, s a beolvadás lehetőségével és valószínűségével is számolni kell. De mindezek ellenére is aligha vitatható, hogy e munkálatoknak Csűry terveiben való nagymértékű előtérbe kerülését az objektív tudományos okok mellett bizonyos szubjektív indítékok, a kor társadalmi és politikai körülményeiből táplálkozó érzések is befolyásolták. Ismeretes azonban az is, hogy ez a jelenség ebben a korban eléggé általános volt, és hasonló indítékok nem csupán az ő tudományos terveit színezték. Csűry elképzeléseinek megvalósításában azonban ezek a vonások csak mellékes szerepet játszottak, tudományos munkásságában már szinte semmi teret nem kaptak, s a nyelvjáráskutatás újjászervezése terén szerzett érdemeit egyáltalán nem érintik.

Nem mehetünk el szó nélkül Csűry elképzeléseinek egy másik vonása mellett sem; ez: a nyelvjárások szerepének túlértékelése, bizonyos fokú nyelvjárási romantika, sőt parasztromantika. Elvitathatatlan tudományos érdeme Csűrynek, hogy az akkor uralkodó, erősen történeti beállítottságú, majdnem kizárólag csak a régi, elsősorban a mohácsi vész előtti nyelvemlékeinkre építő irányzattal szemben hangoztatja az élő nyelv vizsgálatának fontosságát. Nyilvánvalóan igaza van abban is, hogy e nélkül a történeti nyelvtudomány sem érhet el helyes, maradandó értékű eredményeket, de számára az „élő nyelv" tulajdonképpen a „népnyelv"-vel, azaz lényegében a parasztság nyelvével azonos. A köznyelvi vizsgálatoknak — a merev történeti irányzat képviselőivel együtt — mintha ő sem tulajdonított volna különösebb jelentőséget. „Minden köznyelvben van valami mesterkéltség szemben a népnyelvvel, mely az ajkakon éli a nyelv igazi természetes életét" — írja (Módsz. 13.). Azt, hogy a köznyelvnek írott változata mellett beszélt változata is van, amely szintén „az ajkakon éli a maga természetes életét", mintha nem akarná tudomásul venni, amit márcsak azért sem lehet elfogadni, mert nyelvünknek ez a változata, amelyet népünknek számszerűen is jelentős, művelődési szempontból pedig különösen számottevő rétege használ, már az ő korában is nem lebecsülendő

hatással volt a nyelvjárásban beszélők millióira, s így eléggé határozott irányban befolyásolta a „népnyelv természetes életét".

Abban nyilvánvalóan igaza van Csűrynek, hogy a nyelvjárások vizsgálata fontos feladata a magyar nyelvtudománynak. Abban is, hogy e vizsgálatok eredményei nélkülözhetetlenek a magyar nyelvtudomány több ága és a rokontudományok számára is. Az is kétségtelen, hogy az egyes nyelvjárások sajátos fejlődésük folytán gyakran gazdagabb, színesebb, változatosabb, a tudományos kutatás számára érdekesebb és értékesebb anyagot őriztek meg, mint a köznyelv. De egy-egy szakterület jelentőségét a többiek rovására erősen eltúlozni, helytelenül jelölni meg helyét, fontosságát az illető tudományterület egészében, semmiképpen sem szerencsés, mert egyoldalú eredményekhez vezethet, és káros következményekkel járhat az egész tudományterület szempontjából is.

4. Csűry a nyelvjáráskutatást egyébként nem értelmezte szűkkeblűen. Világosan látta, hogy az ilyen jellegű gyűjtéseknek nemcsak a dialektológia követelményeit kell kielégíteniük, sőt még csak az sem elegendő, hogy a történeti kutatásoknak legyen a nyelvjárási anyag hellyel-közzel felhasználható adattára. Hangoztatja, hogy a nyelvjárások alapos, gondos tanulmányozása segíti a köznyelvi kutatásokat is, fényt derít a köznyelv alakulására, segíti a irodalmi nyelv kialakulása kérdéseinek tisztázását, sőt sok segítséget nyújthat más tudományágak, elsősorban a településtörténet és a néprajz kutatói számára is (vö. Módsz. 10—6). Azaz: a nyelvjáráskutatásnak bizonyos komplex jelleget kívánt biztosítani, a gyűjtést úgy kívánta megszervezni, hogy az a nyelvtudomány minél több ága, sőt a rokontudományok számára is hasznos legyen. Tény azonban az is, hogy az ilyen komplex jellegű gyűjtés szükségességét elméletileg eléggé ködösen próbálta megokolni, s az egész ilyen jellegű munkát bizonyos néplélektani kutató feladat keretébe igyekezett beilleszteni. Feltéve a kérdést: véletlen eredménye-e, hogy a finnek, észtek, lengyelek, az erdélyi szászság olyan szép eredményekkel dicsekedhetnek a népköltészet, a néprajz és a népnyelv kutatása terén, így válaszol: „Bizony, nem véletlen, hanem a néplélek tudatos és intézményes önvédelme nyilatkozik ebben" (i. m. 9; vö. még i. m. 13). Ezt a néplélektani célkitűzést, amely alapjaiban minden bizonnyal Wundtra vezethető vissza (vö. Völkerpsychologie I, 24—8. Leipzig, 1900.), de a magyar előzményeket sem nélkülözi (vö. Deme, NyjAF. 7), ha nem fogadhatjuk is el a nyelvjáráskutatás szükségességének megokolásául, az kétségtelenül igen nagy érdeme Csűrynek, hogy a nyelvjáráskutatás célkitűzéseit kiszélesítette. De mivel ezeket már — mutatis mutandis — mások is megtették, pl. Erdélyi Lajos (MNy. I, 289), ennél még sokkal jelentősebb az, hogy ezeket a célkitűzéseket következetesen igyekezett saját maga is megvalósítani, és tanítványaival is megvalósíttatni.

5. Csűrynek köszönhető, hogy az 1930-as évek végén a nyelvjáráskutató munka újból fellendült, hogy az anyaggyűjtés az addigiaknál sokrétűbbé, tervszerűbbé vált. Ehhez nagymértékben hozzájárult az, hogy: a) rendkívül gazdag tapasztalatai alapján gondos és részletes módszertani útmutatást dolgozott ki, és adott a gyűjtők kezébe; b) kidolgozott egy viszonylag egyszerű hangjelölési rendszert, s ezzel megteremtette az egységes hangjelölés lehetőségének alapjait.

Ez az utóbbi tényked̈ése következményeiben különösen jelentős. Ebben a tekintetben ugyanis az addigi nyelvjárási gyűjtésekben meglehetősen nagy volt a zűrzavar. Egységes, elfogadott jelrendszer híján elkerülhetetlen volt az erősen egyéni jellegű jelölésmód alkalmazása (az erre vonatkozó összeállításokat l. DEME, NyjKérd. 54—7, 67—71). Lényegében azonos jelenségeket az egyes, szakmailag többnyire nem is eléggé képzett gyűjtők nemegyszer eléggé eltérő grafikával jegyeztek le. Az így feljegyzett nyelvjárási anyagokból gyakran meglehetősen nehéz volt kihámozni, hogy mi bennük az egyéni jellegű jelölés számlájára írandó grafikai sajátság, s mi tekinthető valóban meglevő nyelvi jellegzetességnek. És mindez természetesen nagyon megnehezítette a gyűjtött anyagok egybevetését, tudományos felhasználását, azaz gátolta az egyes nyelvjárások, illetőleg nyelvjárásaink rendszerének megismerését. (Szinte lépten-nyomon láthatjuk, hogyan viaskodik pl. HORGER is ezekkel a problémákkal „A Magyar Nyelvjárások" című munkájában.)

A CSŰRY-féle hangjelölési rendszer (vö. Módsz. 42) nagy előrelépés volt ezen a téren, hisz igen hathatós segítséget jelentett a gyűjtőknek, emelte a gyűjtések színvonalát, s mai nyelvjáráskutatásunk egységes hangjelölési rendszere is lényegében belőle nőtt ki. Mindez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy e hangjelölési rendszer létrejöttével a nyelvjárási gyűjtések hangjelölési problémái teljes mértékben rendeződtek. Nemcsak azért nem jelenti ezt, mert ezt a jelölési rendszert tulajdonképpen csak CSŰRY és tanítványai használták (vö. DEME, MNyj. II, 18—9) — igaz, hogy a harmincas évek nyelvjárási gyűjtéseinek zöme tőlük került ki —, hanem azért sem, mert sem CSŰRY maga, sem tanítványai nem tudtak a múlt bizonyos örökségeitől gyorsan és következetesen megszabadulni, s az új jelölési rendszer birtokában is követtek el nem lebecsülendő hibákat, amelyek annál inkább számottevőek, mivel szigorúan tudományos mezbe öltöztetve jelennek meg, s így felismerésük meglehetősen nehéz. E hibák gyökerét — úgy gondolom — abban kereshetjük, hogy bár egyes nyelvjárásterületeket kiválóan ismert, CSŰRY maga sem tudott megszabadulni attól a régebbi nyelvjárási gyűjtésekre szinte általánosan jellemző szemlélettől és gyakorlattól, amely nem vett tudomást *az élő nyelv mozgásáról*, elsősorban a hangtani jellegű kérdéseket illetően. Így például CSŰRY sem ismerte fel, hogy nyelvjárásaink zömében egyes magánhangzó-fonémák variánsokban igen gazdagok. Egy bizonyos fonéma (pl. a diftongusok, az *e* fonéma stb.) nála is szinte mindig és következetesen ugyanabban az egyetlen alakban jelenik meg. Vagyis egyes fonémáknak az általa leginkább ismert nyelvjárásokban is kétségtelenül meglevő gazdag variánsrendszeréről nem vett tudomást. Ezt a tényt nemcsak a Szamosháti Szótár tükrözi, ahol ez az eljárás — véleményem szerint — elfogadható, sőt helyeselhető, hanem ezt mutatják egyéb nyelvjárási gyűjtései, közleményei is. Sőt ebben a szemléletben folytak a többnyire saját maga által vezetett nyelvjárási lejegyzési gyakorlatok is. Azaz: CSŰRY nyelvjárási feljegyzéseiben — éppúgy mint elődeiében — hangtani tekintetben elszíntelenedett az élő nyelvi anyag; s az élő nyelv megfosztva egyik legfontosabb sajátosságától, a mozgástól, bizonyos szempontból az éppen általa egy kissé alacsonyabb rendűnek tartott írott nyelv színvonalára

süllyedt. Nagy és elévülhetetlen érdeme CSŰRYnek az egységes hangjelölési rendszer megteremtése és bevezetése a magyar nyelvjáráskutatás gyakorlatába, de ugyanakkor nem lebecsülendő hibája — s talán egy kissé magának az új irányzatnak a gyermekbetegsége is — a meglehetősen uniformizált, sematikus feljegyzési módszer. Ez viszont annál sajnálatosabb, mivel CSŰRY állandóan hangoztatja azt a teljesen helyes elvet, amely szerint: „Mindazt, amit a nép ajkáról gyűjtünk, akár egyes szó, akár szöveg, a kiejtéshez híven kell följegyezni. A nem híven följegyzett szöveg nyelvtudományi célokra nem használható" (Módsz. 37). Azaz: e tekintetben elmélet és gyakorlat nem egészen fedik egymást nála.

Az már teljes mértékben érthető — ha nem is szolgál minden tekintetben mentségül —, hogy ezt a sematikus feljegyzési módszert az első években maradéktalanul átvették CSŰRY tanítványai is. Érthető, hisz többen közülük mint egészen fiatal egyetemi hallgatók, megfelelő elméleti tudás, gyakorlati tapasztalat nélkül kapcsolódtak be a gyűjtő munkába, s rajongó tisztelettel szívták magukba mesterük tanításait, módszerbeli gyakorlatát. S azok is, akik a nyelvjáráskutatáshoz CSŰRY halála után is hűek maradtak, ennek a sematikus feljegyzési rendszernek a béklyóiból csak nehezen, csak eléggé lassan, elméleti tudásuk és gyakorlati tapasztalataik gyarapodásával tudtak csak kiszabadulni, ki előbb, ki később.

Igaz, hogy CSŰRY egyik-másik tanítványa már viszonylag korán kezdi feszegetni e sematizmus bilincseit, s már a 40-es évek elején itt-ott észreveszik, és fel is hívják a figyelmet arra, hogy pl. egy-egy nyelvjárás egyes fonémái több variánsban is jelentkezhetnek (vö. VÉGH, SárNépm. 10—12; NyAPróbGy. VII, ij; IMRE: MNy. XXXVIII, 311), de az efféle megnyilvánulások csak egészen szórványosak, mindössze egy-két, nagyobb gyakorlattal rendelkező kutató kockáztat meg ilyeneket. Inkább csak olyan kivételek ezek, amelyek a „szabály" általános érvényét nemigen törik meg.

6. A sematizmus veszélye a CSŰRY-tanítványok munkásságában azonban nemcsak abban jelentkezik, hogy az egyes fonémák variánsait általában nem jelölik, azaz gyűjtéseiket bizonyos, nemegyszer lényegében előre gyártott „nyelvjárási uniformisba" öltöztetik. A sematizmusnak ez a fajtája a kevésbé veszélyes, mert nyilvánvaló és viszonylag könnyen felismerhető. Súlyosabb következményeket von maga után a sematizmusnak az a válfaja, amikor bizonyos jelenségeknek elméletileg nem egészen helyes értékelése folytán nagyon is pontosnak, tudományosnak látszó, de a nyelvi tényekkel összhangban nem levő jelölésmód jelentkezik a feljegyzett anyagban. Nézzük meg ezt is néhány példán! Bizonyos hangkapcsolatokról CSŰRY a következőket írja: „Szótagzáró nazális mássalhangzó orrhangúsítja és ha rövid, megnyujtja az előtte ejtett magánhangzót, maga pedig elvész, ha utána spirans mássalhangzó (h, s, sz, f, j, z) vagy *r*, *l* hang következik . . . De vigyázni kell itt egyes kivételekre: *konyha*, *ponyva*, *pányva*, *enyves*. Arra is vigyázni kell, hogy a labiális nazálissal: az *m*-mel csak labiális spiráns *(f, v)* előtt történik ez a jelenség" (Módsz. 38; vö. még uő. MNy. XXII, 336; de vö. HORGER: MNy. XXXI, 112; és CSŰRY: MNy. XXXI, 182; a kérdés részletesebb tárgyalását l. DEME, NyjKérd. 73 kk.). Ez a meg állapítás lényegében feltehetően helytáll a szamosháti nyelv-

járásra vonatkoztatva. Megtalálható ez a jelenség, ha nem is merev következetességgel, a Tiszántúl jelentős részén. Az ország más területeire, például a Dunántúlra és a palóc vidékekre azonban ebben a mértékben és formában már egyáltalán nem jellemző. CSŰRY idézett fogalmazása azonban a magyar nyelvjárásokra vonatkozó általános érvényű törvényszerűségként tünteti fel ezt a jelenséget, s ennek megfelelően a Csűry-tanítványok nyelvjárási gyűjtéseikben jelölik is a fentebb említett nazálisok eltűnését, a megnyúlt nazoorális magánhangzókat — egyesek a CSŰRY megjelölte minden helyzetben, minden esetben, mások ezek közül inkább csak néhányban — a Dunántúl különböző területein éppúgy, mint Szlavóniában és a palóc vidékeken, Erdélyben vagy a Tiszántúlon (vö. MNny. III, 344—80). Megjegyzem, hogy CSŰRY az 1937/38. tanévben elhangzott fonetikai előadásaiban a birtokomban levő jegyzet szerint erről a jelenségről sokkalta óvatosabban nyilatkozott, s csak annyit állapított meg, hogy ez a jelenség megtalálható a Szamosháton, a moldvai csángóknál és — VÉGH JÓZSEF megfigyelései szerint — Békésen is. Ez a fogalmazás már sokkal inkább helytáll, de — mint saját tapasztalatomból tudom — különböző nyelvjárási szövegeknek CSŰRY által többnyire személyesen vezetett lejegyzési gyakorlatain, a nyelvjáráskutató munkában a nyomtatásban is megjelent módszertani útmutató tanításai érvényesültek. Így ez esetben CSŰRY túlzóan általánosító felfogása — esetleg csak nem a legszerencsésebb fogalmazása — tanítványai gyakorlatában egy időre nyelvjárási „törvénnyé" torzult; a helytelenül értelmezett és kritika nélkül elfogadott elmélet ideiglenesen legyőzte a tapasztalatra épülő gyakorlatot.

CSŰRYnek egy másik tanítása szerint: „Az olyan magánhangzókat, melyek az *l*, *r*, *j* hatása alatt megnyúltak, föléjük tett hosszúsági jellel jelöljük meg: *āra*, ... *bōrāl*, ... *būrkōl*, ... *ŏrdög* ..." (Módsz. 38). Ez a teljesen kifogástalan, szinte csak technikai jellegű megállapítás, tanács azonban ismét nem egészen szerencsés következményeket szült. Egyrészt már CSŰRY gyakorlatában, de ugyanígy több tanítványánál is, kivétel nélküli szabállyá válik az, hogy a szótagzáró *l*, *r*, *j* előtt a magánhangzó mindig hosszú. Ez ebben a merev formában azonban szintén semmiképpen sem igaz; ugyanis egyrészt a nyúlás ténye és foka — mint ahogy ezt ma már eléggé világosan látjuk — más tényezőktől (pl. hangsúlyos helyzet, szótagszám, emfatikum stb.) is nagymértékben függ; másrészt maga a jelenség az ország egyes területeire, pl. a Tiszántúlra eléggé jellemző ugyan, másokra azonban alig vagy egyáltalán nem. Ettől az elmélettől egyik-másik Csűry-tanítvány még nagyon hosszú ideig nem tudott megszabadulni, s gyűjtéseikben a nyújtott *ō*, *ŏ* stb. hangok Dunántúl egyes részein — ahol ilyen mérvű nyújtás egyáltalán nincs — éppen olyan merev következetességgel jelentkeztek, mint pl. a Tiszántúlon, ahol efféle hangok valóban hallhatók, ha jelentkezésük nem is olyan szigorúan következetes, mint egyes gyűjtők jelölései mutatják.

Bizonyos elméleti kérdések tisztázatlansága okozta a Csűry-iskola diftongusjelölésében mutatkozó problémákat is. Kétségtelen, hogy a korábbi nyelvjárásgyűjtések tarka diftongusjelölésével szemben a Csűry-féle irányzatban ezek a jelölések — ahogy DEME is megállapítja (NyjKérd. 62) — egységesednek. Az is kétségtelen viszont, hogy ez az egységesedés nem

minden tekintetben pozitív jellegű, ebben is a sematizmusnak egy formája jelentkezik. Ennek az egységesedő jelölésmódnak elméleti alapjairól Deme a következőket írja: „A harmincas években fellendülő nyelvjáráskutató irányzat a diftongust négy ki nem mondott, le nem írt, de annál szigorúbban betartott szabály kereteibe szorítja. Ezek így lennének megfogalmazhatók: 1. egy nyelvjárásban csak azonos típusú diftongusok lehetnek, így a nyomatékváltás valószínűtlen; 2. hangszín, időtartam és nyomatékeloszlás tekintetében a diftongusok sémája *óu̯*, *őü̯*, *éi̯* és *u̯ó*, *ü̯ő*, *i̯é*; 3. a teljesnyomatékú tag mindig hosszú, a hosszú tag mindig teljesnyomatékú; 4. a középső nyelvállású elem mindig hosszú és teljesnyomatékú. — Ezek a tételek nem valami egyetlen elv megnyilvánulásai, hanem lassanként egymáshoz rakódott részletek" (i. h.). Deme megállapítása, egész gondolatmenete nagyon szellemes. Éles logikával, a mai gyakorlott nyelvjáráskutató tapasztalatai alapján foglalja rendszerbe a Csűry-iskola diftongusjelölésében mutatkozó ellentmondásokat. Kritikai megállapításai lényegében helytállóak, akár a mennyiségi viszonyokat, akár a nyomatékviszonyokat tekintjük. Az alapkérdésben azonban Deme nyilvánvalóan téved. Csűrynek és tanítványainak diftongusjelölése mögött távolról sincs meg az a sokoldalú és mély elméleti alapvetés, amelyet Deme kifejt. Ezek nemcsak „le nem írt és ki nem mondott", hanem Csűry és tanítványai által „ki sem gondolt" szabályok. Ez a jelölésmód sokkal egyszerűbb és kézenfekvőbb okokra vezethető vissza: a régebbi jelölés hagyományára (vö. pl. Balassa, Fon. 82—4; Horger, MNyj. 38, 90—1), amelynek helyességét sem Csűry, sem tanítványai annak idején nem vizsgálták felül, s amelyen a gyakorlati tapasztalat is csak hosszabb idő elteltével tudott úrrá lenni. Ez kétségtelenül negatív vonás, még akkor is, ha a Csűry-iskola diftongusjelölésében mutatkozó sematizmust bizonyos tények némileg mentik. Ilyen ténynek tekinthetjük például azt, hogy a kettőshangzókban az *ó*, *ő*, *é*-féle elem többnyire hosszabb, hogy hangszínében ez áll közelebb a monoftongusos ejtésű változathoz, hogy a nyomatékviszonyok felismerése még a nagyon gyakorlott nyelvjáráskutatók számára sem mindig könnyű. (Vö. még Benkő: I. OK. VII, 503—5.) A diftongusok jelölésének Csűry és tanítványai által is követett módja eléggé jellemző volt még később, a negyvenes években, a „más iskolákban nevelkedett" gyűjtők gyakorlatában is. Így jelöli a kettőshangzókat Lőrincze Lajos is bakonyalji nyelvatlaszgyűjtésében (NyAPróbGy. III), Kálmán Béla is (A bősárkányi gyékényszövés). Igaz, hogy rájuk a múlt hagyományai mellett már a Csűry-iskola gyakorlata is nehezedett. De Horgertől is ezt olvashatjuk a kettőshangzókkal kapcsolatban: „Hogy ugyanegy nyj.-ban erősödőket is, meg gyöngülőket is ejtenének, vagy esőket is, meg emelkedőket is, azt sehol sem tapasztaltam, s ennek elméletileg is a legcsekélyebb valószínűsége sincsen" (MNyj. 41). Igaz, hogy ennek a megállapításának néhány lappal később maga is ellene mond a „Háromszék m. keleti síkságának délibb részén" hallható kettőshangzókat tárgyalva (i. m. 90). (Vö. még Nyíri, Szenna 11.)

A diftongusok jelölésében mutatkozó sematizmust aligha volna méltányos tehát egyedül a Csűry-iskola számlájára írni, az azonban kétségtelennek látszik, hogy ezeknek a nyelvjárási gyűjtéseknek diftongusjelöléséből

különösen a nyomatékeloszlást illetően messzebbmenő tudományos következtetéseket levonni aligha lehet és szabad.

7. Végeredményben tehát Csűry és iskolája a régebbi idők zűrzavaros, szinte egyénenként változó jelölésmódjával szemben megteremtett bizonyos egységet, s ez kétségtelenül jelentős eredmény. Sem Csűry, sem tanítványai nem ismerték azonban fel az élő nyelv dinamizmusát, az írott nyelv viszonylagos merev állapotában levőnek hitték és látták az élő nyelvet s így a nyelvjárásokat is. Az egységes jelölésre irányuló helyes törekvést egyszer-másszor helytelen irányba terelte a nyelvnek, illetőleg a nyelvben végbemenő fejlődésnek túlságosan egysíkú szemlélete, bizonyos, nem is mindig egészen helyesen levont „szabály"-oknak mechanikus alkalmazása a feljegyzésekben, amit a gyakorlati tapasztalat csak nehezen tudott feloldani. Mindez a nyelvjárásoknak valamiféle uniformizált bemutatásához, bizonyos fokú sematizmushoz vezetett. Nyomatékosan hangsúlyozni szeretném azonban — amit Bárczi is említ (MNyj. II, 40) —, hogy e hibák nagy része elsősorban nem magának a jelölési rendszernek, hanem a rendszert használó kutatóknak a számlájára írandó.

A sematikus feljegyzésmód a tudományos feldolgozás számára szintén jelent bizonyos nehézségeket, bár más jellegűeket és talán kevésbé súlyosakat, mint régebben az egységes jelölésmód teljes hiánya. A régi gyűjtések mai felhasználója ugyanis szinte állandóan abba a problémába ütközik, hogy az eltérő grafikai jelek mögött nem azonos nyelvi tény rejtőzik-e. Az újabb, többé vagy kevésbé sematikus jellegű gyűjtésekkel szemben pedig igen gyakran merülhet fel benne az a gyanú, hogy az azonos forma nem többé vagy kevésbé eltérő jelenséget takar-e.

Aligha lenne azonban helyes és méltányos, hogy a nyelvjáráskutatás említett negatív vonásait egyedül vagy akárcsak elsősorban is Csűry személyéhez kössük, illetőleg a Csűry-iskola sajátságainak tüntessük fel. Deme ugyanis mintha egy kissé hajlana e felé (vö. i. m. 62). Én úgy gondolom, hogy ez a szemléletmód nem korlátozható még csak általában a tárgyalt kor dialektológiai kutatásaira sem, hanem — mutatis mutandis — jellemzi akkori egész nyelvtudományunkat. Azaz: e kor nyelvjáráskutatásának eddig vizsgált sajátosságaiban a kor nyelvszemléletének többé-kevésbé jellemző vonásai tükröződnek.

8. A magyar nyelvjáráskutatás — s így közvetve az egész magyar nyelvtudomány — történetében Csűry Bálint elévülhetetlen érdemeket szerzett. Személyes példamutatással, szívós, célratörő munkával, a hivatalos szervek részvétlensége, nemegyszer nyílt vagy burkolt gáncsoskodása ellenére mindössze néhány év alatt felvirágoztatta a magyar nyelvjáráskutatást, számottevő tanítványi gárdát nevelt ki. A debreceni egyetemet rövid idő alatt a nyelvjáráskutatás hazai központjává tette, s munkásságával megtermékenyítette a többi egyetemen, elsősorban a budapestin és a kolozsvárin folyó hasonló jellegű kutatásokat is. Az 1940-es évek végén meginduló rendszeres, széles perspektívájú nyelvjáráskutató munkához kétségtelenül ő teremtette meg a biztos kiindulási alapot. Az előzőkben rámutattam a Csűry-féle irányzat néhány elméleti-módszertani vonatkozású fogyatékosságára is. Mai ismereteink alapján e kisebb-nagyobb hibák körvonalait többé-kevésbé világosan láthatjuk, és megemlítésük feltétle-

nül szükséges a tudományág fejlődésének megrajzolásához. Semmiképpen sem volna azonban helyes és méltányos, ha Csűrytől számon kérnők azt, amire mi is csak bizonyos tudománytörténeti távlatok birtokában juthattunk el. A róla elnevezett irányzat pozitív vonásai, eredményei kizárólag vagy elsősorban az ő érdemei; hiányosságai igen nagy mértékben koráé is, és nagy részük szorosan összefügg a kezdet, a megindulás nehézségeivel. S mi, a mai kor nyelvjáráskutatói, akik összehasonlíthatatlanul kedvezőbb körülmények között végezhetjük munkánkat, s akik számára az ő munkássága is nagyon sok okulással és tanulsággal szolgált, ha bizonyos kérdésekben szükségszerűen túlhaladtunk is Csűry nézetein és gyakorlatán, végső konklúzióként csak a legteljesebb elismeréssel adózhatunk mindazoknak az elméleti, módszertani, nevelői és szaktudományi eredményeknek, amelyeket Csűry Bálint a dialektológia területén — viszonylag rövid idő alatt — elért.

Az első országos népnyelvkutató értekezlet

9. A negyvenes évek elején a nyelvjáráskutató munka további lendületet vett; nemcsak Debrecenben, ahol megalakult a Népnyelvkutató Intézet, hanem Kolozsváron az egyetemen, illetőleg az Erdélyi Tudományos Intézetben és Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetében is. Ilyen körülmények között különösen nagy jelentőségű eseménynek ígérkezett az 1941. október 14—15-én Budapesten megrendezett első magyar népnyelvkutató értekezlet. Ezen az ország akkori négy egyeteme mellett részt vettek mindazoknak az intézményeknek (Erdélyi Tudományos Intézet, Magyarságtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Társaság) képviselői, amelyeknek keretében nyelvjáráskutató munka folyt. Ez az értekezlet megállapította: „Mivel a népnyelvkutatással foglalkozó intézmények egymástól függetlenül, sokszor a mindenkori gyűjtő elgondolásai szerint fejtették ki működésüket, sem a gyűjtés területe és módszere, sem a gyűjtött anyag természete, sem pedig a feldolgozás tekintetében országos viszonylatban rendszert és szervezettséget nem tapasztalunk" (Hat. 3). Az értekezlet közvetlen célja tehát az volt, hogy „a magyar népnyelvkutatást anyagában és módszerében egységessé és eredményessé tegye oly módon, hogy a közösen hozott határozatokat a népnyelvkutatás munkájában résztvevő valamennyi intézet és kutató magára nézve kötelezőnek ismeri el" (i. m. 4). E céloknak megfelelően az értekezlet minden addiginál gondosabb és alaposabb szervezeti intézkedéseket tett. Az ország területét a négy egyetem között kutatási körzetekre osztotta fel. Ez azonban „nem jelenti azt, hogy az intézetek más intézet körzetébe tartozó nyelvjárásokkal többé nem foglalkozhatnak" (i. m. 6). Országos munkatervet állított össze az értekezlet, amely kijelölte a nyelvjáráskutatásnak elsősorban művelendő formáit. Ezen a téren sem kötötte azonban meg az egyes intézmények kezét (vö. i. m. 6—7). (Vö. még 10. fejezet.) Foglalkozott az értekezlet a közös módszer kérdésével; a gyűjtők, illetőleg a hangjelölés problémájával is. Nem mondott le a külső, laikus, sőt egészen alkalmi jellegű gyűjtők munkájának igénybevételéről sem,

sőt szükségesnek tartotta ilyen jellegű gyűjtő gárda megszervezését, de nyomatékosan hangsúlyozta a szakképzett gyűjtők fontosságát, s a kiképzésre vonatkozó elgondolásokat körvonalazta is (i. m. 18—9).

Legkevésbé előremutató az értekezlet állásfoglalása a hangjelölés kérdésében. Az természetesen nem kifogásolható, hogy a „nagyolt átírás" mellett foglalt állást, de ebben túlságosan nagy szerepet kapott az az elv, hogy csupán a fonémákat jelöljék (vö. i. m. 21). Elvileg is lemondott ez a hangjelölés az egyes fonémák szabad és kötött változatainak jelöléséről egyaránt, kivéve azt az esetet, „ha egy változat olyan fonetikai helyzetekben kerül elő, hogy előfordulásának szabályossága egyáltalában nem állapítható meg, vagy igen bonyolult szabályokkal volna csak rögzíthető" (i. m. 22). Még az illabiális rövid *ȧ* és a labiális hosszú *ā*, illetőleg a kettőshangzók jelölésétől is csak azért nem tekintett el — itt ellene mondva saját elveinek is —, mert „a jelölendő hang hangzása és a jelölő betűk hangértéke annyira távol állnának egymástól, hogy a nyelvjárás hangállományáról helytelen képet kapnánk" (i. h.).

Az értekezletnek ez az állásfoglalása, valamint azok az utasítások, hogy a nyelvjárási hangnak a köznyelvi helyesírás jegye mögött meghúzódó színét „egyszerű és félreérthetetlen szabályokkal" próbálja meghatároztatni, továbbá azok a megjegyzések, amelyek pl. rábaközi *ā*-ról, csallóközi *á*, *ą́*-ról, valamint peremartoni és szlavóniai *ą́*-ról, illetőleg dunántúli *ę́*-ről, Fejér megyei *ä*-ről beszélnek, s amely hangok helyett egységesen egyrészt *á*, másrészt *ȧ*(!), illetőleg *e* jel írandó (vö. i. m. 25), világosan mutatják, hogy még ez az értekezlet is nyelvjárásaink hangállományát teljesen egysíkúnak képzelte, nem számolt az egyes fonémák változataival, valamint azzal sem, hogy több lehetséges változat esetén nem lehet szabályokkal meghatározni azt, hogy egy-egy konkrét esetben melyik is jelentkezik. Vagyis az értekezlet hangjelölési elvei alapján gyűjtött nyelvjárási anyagot egyáltalán nem lehetett volna eléggé megbízhatóan „visszaolvasni". Ezen a tényen nem sokat változtattak volna az egyes jelenségekhez esetleg megadandó szabályok sem, hisz ezek legjobb esetben is csak erősen elnagyolt, sematikus megoldást adhattak volna (vö. még Deme: MNyj. II, 19—20; de vö. Bárczi: i. m. 40). Azaz: a Csűry-iskola gyakorlatában jelentkező sematizmus problémáját ez az értekezlet sem oldotta meg. Sőt az értekezlet néhány határozata e tekintetben egy lépés volt hátra; ugyanis ami Csűrynél és tanítványainál inkább csak gyakorlat volt — Csűry elvileg hangoztatta, hogy mindent a kiejtéshez híven kell feljegyezni (vö. Módsz. 37) —, azt ez az értekezlet lényegében elvi alapként fogadta el.

Igaz, az értekezlet leszögezte azt is, hogy „A sajátosan tudományos célú munkákban azonban természetükből kifolyóan pontos fonetikai jelölést kell követni" (Hat. 21). Ez az elv azonban a gyakorlatban — tudtommal — egyáltalán nem érvényesült.

Az első magyar népnyelvkutató értekezlet tehát kijelölte a szervezeti kereteket ahhoz, hogy a nyelvjáráskutatás az addigiaknál nagyobb lendületet kapjon, hogy sokkal inkább országos méretűvé váljék. Ebben a programban kétségtelenül jelentkezik bizonyos realitásra, bölcs mértékletességre való törekvés. Az egész tervezetre mégis inkább az jellemző, hogy tulajdonképpen a megoldásra váró, nem pedig az adott személyi

és anyagi lehetőségek mellett, belátható időn belül elvégezhető feladatokat jelölte meg. A megvalósítást mégsem ez akadályozta meg, hanem elsősorban a háborús eseményekben, az ebből következő gazdasági nehézségekben kell a főokát keresni annak, hogy ezek a szép tervek csak tervek maradtak.

A nyelvjáráskutató munkának a harmincas évek közepétől tapasztalt nagy lendülete 1942—43 után erősen megcsappant, jelentősen csökkent a gyűjtések száma. Viszont ebben az időben kezd találkozni — s ez Bárczi Géza érdeme — az eddig szinte teljesen szinkrón jellegű dialektológia és a történeti irányzat, s ebből a szintézisből néhány év alatt a nyelvtudománynak egy új, termékeny ágazata bontakozott ki: a történeti nyelvjáráskutatás.

A nyelvjáráskutatás formái a két világháború között

10. A következőkben nézzük meg röviden a nyelvjáráskutatásnak a harmincas—negyvenes években kialakult tematikáját, kutatási területeit. A tematika, ennek változása ugyanis bizonyos mértékig mindig tükrözi egy-egy tudományterület színvonalát, fejlettségét. A tárgyalt kort megelőző jó fél évszázad alatt a nyelvjárási gyűjtéseknek három típusa alakult ki: a) tájszógyűjtések; b) szövegközlések; c) nyelvjárási leírások. Ezek a típusok a közlésekben természetesen kombinálódtak is; és itt-ott jelentkezett mellettük, de már kevésbé önálló jelleggel a dűlőnevek, határrésznevek közlése.

A tájszógyűjtés, a nyelvjárási gyűjtéseknek ez a legkezdetlegesebb típusa tovább folyt a vizsgált korszakban is, számos ilyen anyagot közölt pl. a Magyar Népnyelv. Ezeknek a tájszógyűjtéseknek a színvonala azonban már határozott emelkedést mutat. Ez nemcsak a pontosabb hangjelölésben jelentkezik, hanem inkább abban, hogy az egyes címszavak mellett közlik a legfontosabb paradigmákat, és a jelentéseket, jelentésárnyalatokat általában példamondatokon is szemléltetik. Ezzel az anyag nemcsak lexikális szempontból vált értékesebbé, hanem tudományos felhasználhatóságának köre is bővült, meríthet belőle a jelentéstani, sőt a grammatikai kutatás is.

Hasonlóképpen folytatódtak a szöveggyűjtések is. A „hagyományos" módon, ceruza és fül segítségével végzett gyűjtések mellett — ennek egyik legszámottevőbb terméke Végh Józsefnek „Sárréti népmesék és népi elbeszélések" (Debrecen, 1944.) c. gyűjteménye — két új módszer is jelentkezik. Az egyik a gyorsírásos gyűjtés, tehát az a forma, amikor a gyűjtő gyorsírással jegyzi le a szöveget, és utána „átteszi" a megfelelő nyelvjárásba. Ez természetesen távolról sem tekinthető ideális eljárásnak. Nyilvánvaló, hogy a nyelvjárásba való átírás hangtani tekintetben csak erősen elnagyolt lehet, s ezt a módszert tulajdonképpen csak az a gyűjtő választhatja, akinek a vizsgált terület anyanyelvjárása, vagy más okokból kitűnően ismeri. De amennyit az ilyen gyűjtések veszítenek hangtani tekintetben, legalább annyit nyernek, ha nem többet, mondattani felhasználhatóságukat illetően. Feltéve természetesen, hogy a gyűjtő ilyen

tekintetben nem gyalulgatja, csiszolgatja a szöveget. A füllel, ceruzával történő szöveggyűjtés hangtani tekintetben ugyan kétségtelenül pontosabb lehet, mint a gyorsírásos, viszont a beszéd folyamatát kell gyakran megszakítani, ami pedig a mondatszerkesztés, szövegösszefüggés tekintetében jelenthet hátrányt. Mindkét gyűjtési módnak megvannak tehát a maga előnyei és hátrányai, egyetemlegesen egyiket sem lehet helyteleníteni vagy helyesnek minősíteni. Az anyag tudományos felhasználásakor azonban a gyűjtés módját mindenképpen nagymértékben figyelembe kell venni (vö. Bárczi, MNyj. II, 40).

A másik — mondhatnánk ideális — módszer a gépi úton történő szöveggyűjtés. Ennek meghonosítása a magyar dialektológiában Hegedűs Lajos érdeme, aki nagy mennyiségű gyűjtéséből két testes kötetet (Népi beszélgetések az Ormánságból. Pécs, 1946.; Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest, 1952.) is közzétett. A gépi úton történő szöveggyűjtés előnyeiről nem is kell bővebben szólni. Mint Hegedűs is megjegyzi: „Hanglemezeken természetes beszédhelyzeteket találunk . . . Az ily módon nyert szövegek nemcsak azért jelentősek, mert hangtani-, alaktani- és mondattani vizsgálódásokra megbízható alapot nyújtanak, hanem azért is, mert fényt vetnek a nép spontán, gátlásnélküli gondolkodásmódjára, . . . nyelvkifejezési készségére, sajátos stílusára, veleszületett humorára és vérmérsékletére is" (Népi besz. 5). De elősegítették ezek a felvételek egy, a magyar nyelvjáráskutatás gyakorlatában erősen ható téves szemléletnek, a fonémarealizációk egysíkú voltának a felszámolását is. Azt az igazságot, hogy nyelvjárásainkban számos fonémának több variánsa is él egymás mellett — úgy gondolom — Hegedűs Lajos fogalmazta meg elsőnek egész határozottan, amikor így ír: „Feltűnő fogyatékossága a legtöbb népnyelvi szövegnek az, hogy egy »hangkaptafára« készültek. A gyűjtő egy-egy megfigyelt hangtani jelenséget általánosított, és azt az összes lehető és előforduló esetekre alkalmazta. Pedig éppen a hanglemezen rögzített beszédhelyzetek igazolják, hogy egy-egy szó többfajta hangalakú változatban él párhuzamosan, nemcsak egy nyelvterületen, hanem ugyanannak a beszélőnek a nyelvében is. Erre a szövegekben számtalan példát találunk" (i. m. 4).

Természetesen ezeknek az első időkben készült hangfelvételeknek is megvan a maguk gyermekbetegsége. Technikailag — mai mértékkel mérve — nagyon fogyatékosak. Nem kis részük annyira érthetetlen, hogy nemegyszer még a tartalmi lejegyzés is nehézségekbe ütközik. Nagyon torzítják a hangszínt, többnyire labiális irányban. Hegedűs gyűjtési módszerének helyessége is vitatható, ugyanis felvételeinek nagy részén a tárgyi, néprajzi szempontoknak túlzott előtérbe helyezése már a nyelvi érték rovására megy: az igen gyakori közbevetett kérdések megtörik a beszéd folyamatát, kitérítik az elbeszélőt gondolatmenetéből, ami feltétlenül hat mondatfűzésére, stílusára is, tehát meglehetősen eltorzítják a Hegedűstől — jogosan — olyan fontosnak tartott „természetes beszédhelyzet"-et. Mindez azonban lényegében nem csökkenti Hegedűs e téren szerzett úttörő érdemeit.

Súlyosabb hibának tartom azt, hogy lényegében ezzel a gyűjtési módszerrel készült a nyelvatlasz anyagának ellenőrzése során (1961—1964 között) készített magnetofonfelvételek jelentős része is, tehát mondattani jellegű vizsgálatokra gyakorlatilag ezek is alig használhatók.

A nyelvjárási leírás a Nyelvészeti Füzetek korának tipikus, virágzó műfaja. Egy-egy nyelvjárás teljes hangtani és nyelvtani rendszerének bemutatására törekszenek ezek a munkák, de az általuk megrajzolt kép kivétel nélkül eléggé töredékes, és mindössze egy-két érdekes, a köznyelvtől erősebben eltérő sajátság leírására szorítkozik. A harmincas évekre ez a leírástípus el is hal. Utolsó, a maga nemében magas színvonalú képviselője NYÍRI ANTALnak „Szenna és vidéké"-ről készített monográfiája.

A nyelvjárási gyűjtéseknek új műfajai is jelentkeznek azonban már ebben az időben. Ezek közül elsőnek a regionális nyelvjárási szótárakat kell megemlítenünk. Megjelenik CSŰRY BÁLINT Szamosháti Szótára (Budapest, 1935—6.), YRJÖ WICHMANN „Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó- und des hétfaluer Csángódialektes" (Helsinki, 1936.) című munkája, sőt készül már KISS GÉZA ormánysági és BÁLINT SÁNDOR szegedi szótára is. Ezekben a szótári munkálatokban a szógyűjtés már merőben új elvek szerint történik. Nemcsak a tájszavak, az érdekességek gyűjtése folyik, hanem egy-egy kisebb-nagyobb terület szókincsének minél teljesebb bemutatására törekednek a gyűjtők. Ezek a szótárak igen gazdag anyagot nyújtanak az átfogóbb jellegű szókincstanulmányokhoz, sőt az etimológiai kutatásokhoz is, s mindegyik bőven tartalmaz néprajzi adalékokat.

A szókincsgyűjtésnek új, elsősorban a Csűry-tanítványok által művelt, viszonylag rövid életű változata volt a tárgykör-monográfia. A szó szorosabb értelmében véve nem is nyelvészeti munkák ezek, hanem tárgyi néprajzi leírások, amelyek már a leírásban is igen nagy gondot fordítanak a tágabb értelemben vett műszóhasználatra, s a leíró részhez gazdag, gondosan összeállított, példamondatokban bővelkedő szótári rész csatlakozik. Ez a műfaj kétségtelenül hasznos formája volt a nyelvjárási gyűjtésnek, nemcsak komplex jellege, az így összegyűlt értékes szóanyag miatt, hanem azért is, mert bizonyos témaköröknek (pl. földművelés, kendermunka, táplálkozás, fazekas munka stb.) az ország különböző területein való összegyűjtése módot adhat szóföldrajzi következtetések levonására, segítheti a jövevényszókutatást, sőt a művelődéstörténet számára is jelentős adalékokkal szolgálhat.

Ezeknek a tárgykör-monográfiáknak a módszere nem volt teljesen azonos. Nagy részük a leírásban és közzétett szóanyagában is teljesen szinkrón jellegű (vö. pl. BOLLA, NépiK.; NAGY, Kenderm.; BALASSA, DebrFm.; IMRE, FelsFm.; stb.); esetleg tartalmaz bizonyos, más területekről vett összehasonlító anyagot is (pl. IMRE, KvFaz.); másoknál (pl. VÁMOSI, DebrCsizm.) azonban a mai szóanyag már kiegészül történeti jellegű adatokkal is. Úgy gondolom, hogy az előbbi típus elsősorban CSŰRY tudományos koncepcióját tükrözi, míg az utóbbiban már az ő katedráját elfoglaló BÁRCZI GÉZA elképzelései is érvényesültek.

Közös jellemvonása és bizonyos fokig hiányossága is ezeknek a munkáknak, hogy nyelvészeti téren nem próbálnak túllépni a szótári rész összeállításán. Hogy a vizsgált nyelvjárás nyelvi jellemzésétől általában eltekintenek, ez még érthető. A néhány lapos hangtani, alaktani leírásoknak valóban nem lehet különösebb értékük. Kár azonban, hogy a szókincs

felkínálta problémák megemlítésétől, az ebből adódó tanulságok levonásától is szinte teljes mértékben tartózkodnak (vö. DEME, NyjÁF. 21).

A régi nyelvjárási leírások helyébe a harmincas-negyvenes években a már szűkebb területre korlátozódó hangtani monográfiák, hangtani és alaktani jelenségtanulmányok léptek. Mindegyik típusra jellemző tulajdonképpen a módszerkeresés. A szigorúan leíró jellegű tanulmányok mellett találunk olyanokat, amelyek a tárgyalt jelenség történeti vonatkozásait is vizsgálják; olyat, amelyik a kettőt egymástól elválasztva próbálja tárgyalni; olyanokat is, amelyek már bizonyos rendszertani szempontokat igyekeznek a vizsgálatba belevinni. E jelenségtanulmányok közül az *í*-zéssel foglalkozókat részletesebben elemzi SULÁN BÉLA (MNyj. I, 9). Értékelésével a kérdéses tanulmányok erényeit és hibáit illetően egyetérthetünk. Szélesebb síkon, a hangtani leírások mindegyik típusára kiterjedve vizsgálja ezt a kérdést DEME (NyjKérd. 22—30). Ha bírálata részleteiben talán túlságosan szigorú is, ha elsősorban a „helyi jelenségtanulmányok" címen tárgyalt leírások értéke talán nagyobb is, mint ahogy ő látja, véleménye summázásának lényegét (29—30) elfogadhatjuk. DEME megállapításaival kapcsolatban fel kell azonban vetni azt a kérdést, helyes-e és reális-e az egyes nyelvjárásleírás-típusokkal szemben azt a követelményt felállítani, hogy azok módszere a leíró és a történeti szempontú tárgyalásmódnak egyaránt teljes mértékben megfeleljen. Szerintem nem! Ez a követelmény gyakorlatilag aligha valósítható meg kifogástalan módon; s az a tendenciák szerinti séma, amelyet DEME adott meg (vö. i. m. 147—61), szintén nem ilyen, mert a nyelvjárás hangtani képének mai állapota nagyjából az így összeállított anyagból kirajzolódik ugyan, tehát a leíró célnak megfelel, de a történeti szempontú vizsgálat követelményeinek már nem mindig; sőt eredményei nemegyszer ellene mondanak a valóságos történeti fejlődésnek. (Vö. 14.3.)

Az alaktani vizsgálatok terén — ezek kizárólag az ige- és névszótőtípusokkal foglalkoznak — szintén jelentkezik a szigorúbb értelemben vett leíró szándékú és a történeti szemléletű típus. Az előbbire példaként megemlíthetjük VÉGH JÓZSEFnek „A derecskei népnyelv igetövei és igealakjai" (MNny. II, 204—51), illetőleg GÁLFFY MÓZESnek „A kalotaszegi Magyarbikal népnyelvének névszótövei" (i. m. IV, 90—146) című tanulmányát. Az utóbbi típusnak pedig egyik legreprezentatívabb alkotása VÉGH JÓZSEFnek „A békési népnyelv névszótövei" (Debrecen, 1943.) című munkája.

A leíró típusú tanulmányok közül az igékkel foglalkozók — szinte kivétel nélkül CSŰRYnek a moldvai csángó igealakokról írt (MNy. XXVIII, 22—30, 148—54) tanulmányát tekintve mintául — megadják az egyes tőtípusoknak lehetőleg teljes paradigmasorát; ismertetik, hogy az egyes tőváltozatok milyen helyzetekben találhatók meg; foglalkoznak az igealakok funkciójával, mindig gazdag példaanyagot is közölve. A névszótövekről szóló tanulmányok hasonlóképpen épülnek fel, itt azonban elmarad az egyes toldalékolt alakok funkciójának vizsgálata.

Ez a tanulmánytípus a hangtaniakhoz hasonlóan nagyon hasznos. Az egyes nyelvjárásokra vonatkozóan sok értékes alaktani adalékot hoz felszínre. Fő célját, egyes nyelvjárásokban a vizsgált alaktani rendszerek bemutatását, megrajzolását azonban általában nem sikerül hiánytalanul megvalósítania.

Ennek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy a tanulmányok szerzői nem arra törekszenek, hogy az általuk vizsgált nyelvjárás ige- és névszótöveinek saját belső rendszerét írják le, hanem tulajdonképpen a Gombocz-féle tőrendszer sémáját igyekeznek megtölteni nyelvjárási anyaggal. Így azután a nyelvjárási adatokat bizonyos vélt vagy valódi történeti előzmények alapján nemegyszer teljesen formálisan csoportosítják, olyan típusba sorolják őket, amellyel a tárgyalt nyelvjárásban semmi kapcsolatuk nincs. Például Végh idézett tanulmányában az „*sz*-szel vagy *d*-vel bővülő *v*-tövű igék" csoportjába van besorolva a *verekszik* és az *öregszik* ige, amelynek *v*-s töve Derecskén egyáltalán nincs, csak *sz*-es és *d*-s; hasonlóképpen a *bűnhödik* és *sebëdzik* is [azzal a megokolással: *bűnhöszik*, illetőleg *sebhëszik* helyett] (MNny. II, 238—9), amelyeknek csak egyetlen tőváltozatuk van. Ide sorolja őket Végh, bár maga is látja, hogy az „E csoportba tartozó igék tulajdonképpen már nem is *v*-tövűek" (i. m. 239—40). A *csëng, kong* típusú igékről is a „hangzótoldó és hangzóvesztő" csoportban említi meg, hogy „végeredményben egyalakú változatlan tövű"-ek (i. m. 228). Hasonló szemléletet tükröz Gálffy tanulmánya is, ahol pl. az *olló, posztó, üsző, zászló, zsidó* szavak az *ó* ~ *a*, *ő* ~ *e* váltakozást mutató tövek közé vannak sorolva; az *u* ~ *a* váltakozást mutatók közé a *hattyu*, a *savanyó* [!], az *ú* ~ *u* váltakozást mutatók közé a *lúg, rúd* stb., jóllehet a felsorolt szavakban a nevezett váltakozás a vizsgált nyelvjárásban egyáltalán nincs meg. Vagy: egyaránt a *szú* ~ *szuvas* típusba kerül a bizonyos fenntartásokkal valóban ide sorolható *fű* : *füvät* ~ *fövät; mű* : *müväs* ~ *mijäs;* a teljesen más típusú: *bú* : *bút, -ja, -s;* illetőleg *szúj* : *szujat, szujok, szujas.* Gálffy többször is hangoztatja, hogy munkája teljesen leíró jellegű, és a mai állapotot igyekszik rögzíteni (vö. i. m. IV, 94, 145), mégis „történeti alap"-on tárgyalja az anyagot, s csak tanulmánya befejező részében foglalja össze röviden „az egyes névszótöveknek a mai használat szerinti típusváltozását" (i. m. 145). Lényegében tehát ezekben a munkákban sem tud a leíró szándék megszabadulni — nyilván a hagyománytól, a tekintélytisztelettől is befolyásoltatva — a történeti alaptól. S ebben a korban még fel sem merült a probléma, hogy ennek a történeti alapnak, keretnek van-e vagy valaha is volt-e valami köze a vizsgált nyelvjáráshoz. Így azután, ha ezekből a leírásokból ki is bogozható valamennyire a vizsgált nyelvjárási jelenség mai képe, ez csak meglehetősen nehezen, sok fáradsággal, s szinte csak utólagos, újból való feldolgozással végezhető el. Az egyes tőtípusoknak mai élete, a rendszerben elfoglalt helye általában nem rajzolódik ki, arról nem is beszélve, hogy sok finom, árnyalati eltérés, a nyelvjárásra jellemző sajátság elkerüli a tanulmányok íróinak figyelmét, nem vesznek róluk tudomást. Ugyanis: a készen átvett rendszerben ezeknek nem lévén helyük, nem tudnak velük mit kezdeni.

A bevallottan történeti szándékú nyelvjárási leírásokkal még több probléma adódik. Pl. Végh József említett tanulmánya csak leíró anyagában kapcsolódik a békési nyelvjárás névszótöveihez. A névszótövek mai békési rendszere ebből az összeállításból azonban még kevésbé rajzolódik ki, mint egy-egy hasonló jellegű leíró célzatúnak vallott munkából, de nem kapunk képet az illető nyelvjárásban lefolyt történeti változásról sem. Az összeállított, viszonylag gazdag nyelvtörténeti adatoknak semmi kapcso-

latuk nincs a mai békési anyaggal, s így az esetleges változás menetét, mértékét nem is mutathatják. Az ugyan kétségtelenül igaz, hogy — mint VÉGH írja — „a mai népnyelvi névszótövek alakulása, a ragozásban és képzésben tapasztalható látszólagos szabálytalansága éppenhogy nem mond ellent a történeti fejlődésnek", valamint az is, hogy „A ma élő alakváltozatok előzőit u. i. rendszerint megtaláljuk a multban" (i. m. 4), de az is kétségtelen, hogy ez a történeti fejlődés nyelvjárásonként más-más módon és mértékben mehetett és nagyon gyakran ment is végbe. S az ilyen jellegű kutatásokban csak az illető területhez köthető történeti adatoknak van meggyőző erejük.

A 30-as évek végétől találunk már bizonyos törekvéseket újabb szempontoknak a nyelvjáráskutatásban való érvényesítésére is. Ilyen például DANCZI VILLEBALD munkája: „A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata". Bp., 1939. MNyTK. 48. sz.; de még inkább ARANY A. LÁSZLÓ műve: „Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere". Pozsony, 1944. (Ezek részletesebb bírálatát l. DEME, NyjKérd. 24—6.)

Az első magyar népnyelvkutató értekezlet a nyelvjáráskutatás említett formáiból mind a tájszó-, mind a szöveggyűjtést felvette országos munkatervébe, az utóbbival kapcsolatban hangoztatva természetesen a gépi felvételek fontosságát (vö. Hat. 29—33). Az értekezlet azonban tovább is ment ennél; tervbe vette az „Új Magyar Tájszótár" elkészítését, valamint „Magyar Népnyelvi Szövegek" címen egy kiadványsorozat megindítását. Az előbbi terv ma már megvalósulóban van, az utóbbi azonban mindmáig csupán terv maradt, illetőleg az ehhez szükséges anyaggyűjtés is csak a magyar nyelvatlasz anyagának ellenőrzése során valósult meg bizonyos mértékig. Nem maradt ki az értekezlet munkatervéből a nyelvtani jellegű gyűjtés sem, de — feltehetően a régebbi nyelvjárásleírásokból leszűrt tapasztalatok alapján — csak mint távolabbi, kiegészítő feladat (i. m. 35).

A nyelvjáráskutatásnak az értekezlet munkatervébe felvett, eddig ismertetett formái jellegüket tekintve azonosak az addig is művelt formákkal, s elsősorban tervszerűségüket, szervezettebb, céltudatosabb formájukat illetően emelkednek azok fölé. Belekerült azonban ebbe a munkatervbe egy olyan feladat is, amely új perspektívát adott a hazai nyelvjáráskutatásnak: a nyelvatlaszkészítés. Az erre vonatkozó elképzelés nagyon is reális szemléletet tükröz (vö. i. m. 12). Elkészült az atlaszmunkálatok eléggé konkrét terve is, s hogy ez nem valósulhatott meg, az a nyelvtudománytól független, külső okokra vezethető vissza. Ennek a tervnek a termékei a „Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke Népnyelvi Térképé«-ből" (szerk.: SZABÓ T. ATTILA, Kolozsvár, 1944.), illetőleg a „Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből" (szerk.: BÁRCZI GÉZA, Bp., 1947.) című kiadványok. (Részletesebben l. NyaMódsz. 15—24.)

A hagyomány alapján nálunk eléggé egybefonódott a nyelvjáráskutatással a tulajdonnévgyűjtés (helynév-, személynévgyűjtés). Kétségtelen, hogy ennek a tudományterületnek van bizonyos kapcsolata a dialektológiával, de lényegében mégis más stúdium, így problémáinak elemzésére nem térek ki.

11. A második világháború a magyar nyelvjáráskutatás szépen induló terveit is keresztülhúzta. A kialakuló gyűjtőgárda szétszóródott, a munka végzéséhez szükséges elemi anyagi feltételek is hiányoztak. A kutatás sokat ígérő perspektívája leszűkült. Nem változott lényegesen a helyzet még a második világháború utáni első években sem, vagyis a nyelvjárási gyűjtő munka kb. 1943-tól 1949-ig majdnem teljesen szünetelt. Jól mutatják ezt a tényt a publikációk is. Igaz, ekkor jelenik meg Hegedűs Lajos már említett szöveggyűjteménye az Ormányságból (1946.), a „Mutatvány a magyar nyelvatlasz próbagyűjtéseiből" (1947.), de ezek a kiadványok tulajdonképpen még a régebbi idők termékei voltak. A Magyar Népnyelv V—VI., az előzőkhöz viszonyítva nagyon is vékonyka kötetei csak részben teltek meg új gyűjtésű nyelvjárási anyaggal vagy feldolgozással, a többi folyóiratban pedig nem is nagyon jelent meg nyelvjárástani közlemény.

Az 1940-es évek végén, az 50-es évek elején a nyelvtudomány perspektívájának kiszélesedésével, a kutatás anyagi feltételeinek biztosításával újra lendületet kapott a nyelvjáráskutatás, de tartalmát, kereteit tekintve alapjaiban más módon, mint eddig bármikor. A Nyelvtudományi Intézet megalakulásával megteremtődött a nyelvjáráskutatás fontos központi szerve. S az intézet keretében tervszerű, tudományos előkészítés után, az előző hazai kezdeményezésekre épülve 1949-ben megindultak a magyar nyelvjárások atlaszának munkálatai. Kétségtelen, hogy a Nyelvtudományi Intézetben a mai magyar nyelvjárásokkal foglalkozó kutatás szinte az 1950-es évek végéig majdnem kizárólag az atlasz munkálataira, illetőleg az atlaszmunkálatok során felvetődő kérdésekre szorítkozott (vö. MNy. LV, 434—5). Ez a tény részben örvendetes volt. Azt mutatta ugyanis, hogy a nyelvatlasz munkálatai előrehaladtak, s hogy már a gyűjtés fázisában is megtermékenyítették a nyelvjáráskutatást. Ugyanakkor azonban ez az állapot nem lebecsülendő negatív vonásokat is takart; azt jelentette ugyanis, hogy hiányzott a nyelvjáráskutatók ifjabb nemzedéke. A nyelvatlasz munkatársi gárdája ugyanis teljes egészében a nyelvjáráskutatás nagy fellendülésének korában, a 30-as évek legvégén, a 40-es évek első felében kinevelődött kutatók közül került ki (vö. Bárczi: I. OK. VI, 66; vö. még Sebestyén Á.: MNyj. III, 193). Annak a jó egy évtizedes kiesésnek, ami a nyelvjáráskutatók képzésében mutatkozott, s amire 1954-ben Bárczi (i. h.) a „kutatókban való hiány"-ként rámutat, kétségtelenül megvoltak azok az okai, amelyeket Bárczi felsorolt, mint például az „egyetemi oktatásunk a maga zárt hivatalos programjával", amely „ilyen különleges munkaterületen való kiképzésre nem vállalkozhatik"; a gyakorlati munka elsajátítása szempontjából annyira fontos terepmunka kellő anyagi fedezetének hiánya; az egyetemről távozó, végzett fiatal kutatóknak a nyelvjáráskutató munka szempontjából sokszor nem a legkedvezőbb beosztása; stb. Úgy gondolom azonban, hogy a fentiek mellett más okok is közrejátszottak ebben. A hagyományos történeti kutatásokban, a Bárczi Géza kezdeményezésére megindult történeti nyelvjáráskutatásban, az irodalmi nyelvi kutatások területén, vagyis a nyelvtudomány több ágában ez alatt az idő alatt is felnevelkedett Pais Dezső és Bárczi Géza tanítvá-

nyaiból egy, ha nem is túl nagy számú, de kiválóan képzett, rövid idő alatt jelentős tudományos eredményeket felmutató kutatógárda. Ha ugyanez a nyelvjáráskutatás területén nem történt meg, ahhoz talán az is hozzájárult némileg, hogy az egyetemi tanszékeken működő nyelvész tudósaink személyes ráhatása, tanítványnevelő tevékenysége ezen a szakterületen nem volt annyira erős, olyan mértékben szuggesztív hatású, mint az említett többi tudományágban. Kétségtelen azonban, hogy az ötvenes évek vége felé e tekintetben is bizonyos javulás kezdett mutatkozni. A debreceni s a budapesti egyetemről is kikerült néhány olyan fiatal kutató, akiknek a nyelvjárások iránti érdeklődése az egyetem padjainak elhagyása után sem lanyhult el. Valószínűnek tartom, hogy ehhez a személyi feltételek és az anyagi lehetőségek kedvezőbb alakulása mellett hozzájárult bizonyos mértékig Bárczi Gézának az Akadémia 1954. évi közgyűlésén a nyelvjáráskutatás feladatairól és gyakorlati problémáiról elhangzott, már idézett előadása is (vö. I. OK. VI, 59—87).

12. A fentebb vázolt nehézségek ellenére is a nyelvjáráskutató munka az elmúlt két évtizedben megizmosodott, tudományos tekintetben elmélyült, és jelentős eredményeket ért el. Ezeket az eredményeket a következőkben csoportosíthatjuk: a) kialakult egy kellő finomságú, eléggé rugalmas, gyakorlatilag megfelelő és kielégítő hangjelölési rendszer; b) elkészült a szinte az egész magyar nyelvterületet átfogó, a kor tudományos színvonalán álló magyar nyelvatlasz, sőt e mellett folytak egyéb atlaszmunkálatok is; c) nagyobbrészt a nyelvatlasz anyagának eredményeire támaszkodva, kisebb részben attól függetlenül, több olyan elvi-módszertani munka látott napvilágot, amelyek a további kutatás eredményessége, tudományos színvonalának emelkedése szempontjából igen jelentősek; d) erős lendületet vettek a tájszótári munkálatok; e) megindult a nyelvjárási anyaggyűjtésnek az eddigieknél szélesebb keretek között, bizonyos fokig társadalmi alapon, nem szakképzett nyelvészek bevonásával történő végeztetése.

12.1. A megfelelő hangjelölési rendszer kialakításának kérdése a nyelvjáráskutatásban alapvető fontosságú tényező. Nemcsak az anyag összehasonlíthatósága szempontjából, hanem azért is, mert lényegében a hangjelölési rendszer minősége szabja meg, hogy a gyűjtött anyag milyen mértékben használható fel mélyebbre ható, tudományosabb igényű hangtani vizsgálatokra. A Csűry-féle hangjelölési rendszer, illetőleg hangjelölési gyakorlat ellen, de még inkább az első magyar népnyelvkutató értekezleten kialakított rendszerrel szemben — mint már láttuk — több jogos kifogás merülhet fel.

Az új hangjelölési rendszert, amely ma már a tudományos igényű nyelvjáráskutatásban általánosan használatos, az előző kísérletekre építve az 1949. december 19—21-én megtartott I. Országos Nyelvész Kongresszus alakította ki, illetőleg fogadta el. (Részletes ismertetését l. Deme: MNyj. II, 18—37.)

Az új hangjelölési rendszernek legfőbb pozitívuma, az előző hangjelölési rendszerekkel szemben legsikeresebb „újítása" — véleményem szerint — a mellékjelek rendszerének következetes alkalmazása volt. Ez a jól átgondolt, a magyar hangképzés fiziológiai módjának — a nyelv vízszintes és

függőleges irányú mozgásának, az ajakműködés minőségének — figyelembevételével kidolgozott rendszer, ahogy ezt az eddigi gyakorlat is megmutatta már, megfelelő finomságú ahhoz, hogy a füllel reálisan érzékelhető különbségeket feltüntethessük vele. S eléggé rugalmas is ahhoz, hogy megfelelő gyakorlattal rendelkező kutatók bonyolultabb hangszínváltozatokat is visszaolvashatóan rögzíthessenek általa. E tekintetben a hangjelölési rendszer a szakemberek egységes helyeslését vívta ki.

Azzal a gyakorlatával szemben azonban, amelyet egyes mássalhangzókapcsolatok jelölésében követ, már merültek fel némely kifogások. Az új egyezményes hangjelölési rendszer ugyanis — DEME megfogalmazása szerint — „bevezeti a jel = hang alapelv kiegészítéseként a jelcsoport = = hangcsoport elvét" (MNyj. II, 23). A jelcsoport = hangcsoport elvnek gyakorlati megvalósítása ellen elsősorban BÁRCZI részéről hangzottak el meggondolkoztató ellenvetések. Abban azonban aligha van igaza, hogy ennek alapján „átírásunknak még sokkal nagyobb mértékben kellene az irodalmi íráshoz közelednie" (MNyj. II, 41). Azoknak a típusoknak igen jelentős részében ugyanis, amelyeket ma nem az irodalmi helyesírás, hanem a fonetikus írás szerint jelölünk, a hangcsoport ejtése nyelvjárásainkban nem mindig azonos, nem egyezik feltétlenül a köznyelvi ejtéssel, vagyis az irodalmi helyesírás szerinti rögzítés esetén a hangcsoport nyelvi értéke nem volna rekonstruálható. Így például a zöngésség tekintetében a köznyelvben is meglevő hasonulás szabályait (do*pt*a, va*gb*él stb.) nemcsak a nyelvjárásainkban viszonylag nagy területen élő kö*dv*e, kö*tf*e típus töri át, hanem a Nyitra környékén hallható me*gh*alt, a*dh*at típusú alakok is eltérnek tőle. Ennek a jelenségnek a jelölése tehát elengedhetetlen. Hasonló a helyzet az összeolvadás eseteiben is. Mint ismeretes, a köznyelvi ejtés szerint az összeolvadás eredménye két magánhangzó között, illetőleg magánhangzó után abszolút szóvégen hosszú mássalhangzó. Nyelvjárásainkban azonban például az *aludjon* típusú alakoknak van következetesen hosszú és rövid *gy*-s változata is. Vagy: egyes északkeleti kutatópontjaink nyelvjárásának fonémaállományából a hosszú mássalhangzók hiányoznak, illetőleg jóval gyengébb megterhelésűek, mint a köznyelvben. Ezért a*dj*a, ú*tj*a, lá*tsz*, he*gys*ég stb. írás alapján a nyelvjárási ejtést bizonyos kutatópontokon az összeolvadás esetében sem lehetne megállapítani; nem is beszélve arról, hogy a két utolsó példa típusában a köznyelvi ejtés is ingadozik (vö. KÁLMÁN: NyaMódsz. 111—2; IMRE: MNy. LV, 45; DEME: MMNyR. I, 100).

Az új hangjelölési rendszernek azzal az eljárásával szemben, hogy a jelcsoport = hangcsoport elvét alkalmazta olyan esetekben, amikor ezzel a magyar helyesírási rendszerben ismeretlen jelek *(η, χ)* vagy mellékjeles betűk *(m̨;* a magánhangzó orrhangú voltának bizonyos esetei; vö. DEME: MNyj. II, 36) használatát kerüli el vele, nem hangzott el kifogás, s a szakemberek gyakorlati okokból általában helyeslik, vagy legalábbis elfogadhatónak tartják (vö. BÁRCZI: MNyj. II, 41; KÁLMÁN: NyaMódsz. 96—7; KÁZMÉR: MNy. L, 208). Több ellenvetés merült fel azonban az ellen, hogy ezt az elvet alkalmazza a palatalizáció tekintetében végbemenő részleges hasonulással kapcsolatban is. E típuson belül elsősorban a *mondja, rontja*-féle alakoknak mo*ngy*a, ro*nty*a jelölését kifogásolták (BÁRCZI, KÁLMÁN,

KÁZMÉR i. h.) — s úgy gondolom — nem is alaptalanul. Mert igaz ugyan, hogy ezekben az esetekben az *nygy, nyty* ejtés mind a köznyelvben, mind nyelvjárásainkban lényegében egységes (vö. DEME: MNy. XLVI, 69; KÁZMÉR i. h.; de vö. KÁLMÁN i. h.), s így a betűkapcsolat hangértéke nem problematikus. Mégis elgondolkoztató, hogy ez az egyetlen olyan típus, amelyben a jelcsoport = hangcsoport elve érvényesül anélkül, hogy ezzel idegen jel vagy mellékjeles betű küszöbölődnék ki. Igaz, hogy az *n* + *gy*, *n* + *ty* mássalhangzócsoportnak *nty, ngy* jelölése beleillik a *tny, dny; lgy, lty, lny* sorba (vö. DEME: MNyj. II, 36), ami bizonyos elvi következetességet mutat, de ez a következetesség csak látszólagos, illetőleg egy kissé mechanikus. Egyrészt ugyanis ezeknek a csoportoknak a fonetikai problémái nem azonosak (vö. DEME: MNy. XLVI, 69—71); másrészt a képzés helye szerinti hasonulás egyéb eseteiben (pl. *n* + *b*, *n* + *p*, *n* + *m*, *n* + *ny*) a jelcsoport = hangcsoport elve nem érvényesült, azaz ezek írása Debrece*mből*, va*m pé*nzem, *ém me*g, ka*ny ny*úl stb., holott ez a típusú ejtés is eléggé általános, s ha egyes esetekben mégsem következnék be, ez a va*n*|*pé*nzem, *én*|*me*g stb. jelölésmóddal a hangjelölési rendszer adta lehetőségeken belül jelezhető volna. De a jelcsoport = hangcsoport elvét egyébként is megtöri bizonyos fokig az a g y a k o r l a t, hogy az *ny* + *gy*, *ny* + *ty* kapcsolat jele *nygy, nyty* (ara*nygy*űrű, néhá*ny gy*erek, asszo*ny ty*úkja); azaz bár az *ngy nty* jelcsoportot mindig *nygy, nyty* hangértékűnek tekinthetjük, az *nygy, nyty* hangcsoportnak gyakorlatilag két jele is van: *ngy, nygy; nty, nyty*. S ezt csak úgy lehetne kiküszöbölni, ha az *ny* + *gy*, *ny* + *ty* hangkapcsolatok esetében is következetesen alkalmaznók az *n* + *gy*, *n* + *ty* jelölést, tehát *arangyűrű, néhán gyerek, asszon tyúkja* stb. írásmódot használnánk. Ezzel azonban egyrészt csorbát szenvedne az az alapelv, hogy fonetikus írásunk csak ott tér el a köznyelvi helyesírástól, ahol a nyelvjárási ejtés ezt szükségessé teszi; másrészt ez az í r á s k é p azt sugallhatná, hogy ezeknek az alakoknak a nyelvjárási ejtésmódja nem azonos a köznyelvivel. Az mindenesetre kétségtelen, hogy ez a jelölésmód bizonyos fokig kirí az egész hangjelölési rendszerből, s ezért már esetleg a gyűjtő munkában is okozhat bizonyos kényelmetlenséget, didaktikai szempontból pedig kétségtelen nehézségei vannak, ahogy erre KÁZMÉR (i. h.) rámutatott.

Végeredményben az új hangjelölési rendszer elméletileg is sokkal megalapozottabb minden eddiginél, gyakorlati szempontból megfelelő, bár egy-két apróbb módosítást a fonetikus jelölés irányában véleményem szerint is célszerű volna végrehajtani rajta. Abban azonban kétségtelenül igaza van BÁRCZInak, hogy feltétlenül rögzíteni kell az alapjelek hangértékét. Ezzel ugyanis nemcsak a nyelvjárási gyűjtések egyöntetűségét lehetne még jobban biztosítani, hanem „a magyar köz- és irodalmi nyelv standard kiejtése megállapításának útját is egyengetnénk" általa (MNyj. II, 42).

12.2. A magyar nyelvjárások atlasza elkészítésének jelentőségéről aligha kell bővebben szólni. Ezzel a magyar nyelvtudomány nemcsak régi adósságát törlesztette, hanem új távlatokat is nyitott a nyelvjárásainkkal kapcsolatos elméleti és gyakorlati vizsgálódások számára. A nyelvatlasz elkészültével végre reális lehetőség nyílt számos nyelvjárási jelenség izoglosszáinak megállapítására; arra, hogy magyar viszonylatban is konkrétan

megvizsgáljuk a nyelvjáráshatároknak, a nyelvjárások osztályozásának eddig inkább csak elméletileg vitatott problematikáját. Számos olyan nyelvjárási részletproblémára irányítja rá a figyelmet az atlasz, amelyek eddig elkerülték dialektológusaink figyelmét. S ez a munka természetesen nemcsak a dialektológusok számára tárta fel a további kutatások bővízű forrását, hanem hasznos indítékot, jelentős lendületet adhat a nyelvtudomány számos más területének is: elsősorban a jövevényszó- és az etimológiai kutatásoknak, a hangtörténeti és történeti alaktani vizsgálatoknak; sőt az irodalmi nyelvi kutatások, az általános nyelvészet, a nyelvfejlődés törvényszerűségeit boncolgató kutatások is nem kevés tanulságot meríthetnek belőle. S kétségtelen az is, hogy nemcsak nyelvészek forgathatják haszonnal az atlasz lapjait, hanem egyéb tudományágak művelői is: elsősorban a néprajzosok, a településtörténészek, a művelődéstörténet és az irodalomtörténet munkásai; de egyéb, a nyelvtudománnyal már kevésbé szoros kapcsolatban álló tudományterületek számára — pl. gazdaságtörténet, növényföldrajz, történeti földrajz stb. — is nyújthat bizonyos tanulságokat, megerősítheti eddigi megállapításaikat, vagy adhat újabb szempontokat további kutatásaikhoz (vö. Benkő—Lőrincze: MTud. 4 [1959]: 271—80; Deme—Imre: i. m. 7 [1962]: 541—52).

Lényegében a magyar nyelvjárások atlaszának munkálataiból nőtt ki az első nagyobb terjedelmű önálló magyar nyelvatlasz-kiadvány: Végh József „Őrségi és hetési nyelvatlasz"-a (Bp., 1959.) és Penavin Olga „A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasz"-a (MNyTK. 116. sz.) is. S bizonyos ösztönző hatása jelentkezik abban is, hogy néhány újabb atlaszmunkálat van folyamatban: Balogh Lajosé és Király Lajosé Kaposvár környékének állathívogató és -terelő szavairól, Rónai Béláé a Somogy megyei Zelicség területéről.

12.3. Elvi-módszertani munkák jelentkezése többnyire szoros folyománya egy-egy tudományág rendszeres, elmélyült művelésének. A magyar nyelvjáráskutatás témakörében 1945 után több ilyen jellegű mű is napvilágot látott. A teljességre való törekvés igénye nélkül említek meg ezek közül néhányat. Elsősorban Sulán Bélának „Szempontok az *í*-zés vizsgálatához" című tanulmányáról (MNyj. I, 3—33) kell szólnunk. Ebben a tanulmányában Sulán a jelenségmonográfiák módszeréhez ad hasznos útmutatásokat. Vizsgálataiban fonológiai, illetőleg rendszertani szempontokat követve rámutat a nyelvjárási jelenségek összefüggéseit vizsgáló módszernek egy újabb lehetőségére, jó eredményekkel biztató módjára; ad bizonyos szempontokat a történeti kutatásokban követendő módszerhez is. Az általa bemutatott módszer nyelvjárási jelenségek szinkrón leírására kiválóan alkalmas, sőt felhasználható egy-egy jelenség történetének tanulmányozásában is (vö. Deme, NyjKérd. 28).

A másik jelentős módszertani munka „A magyar nyelvatlasz munkamódszere" című tanulmánygyűjtemény. Ez a munka tulajdonképpen a magyar nyelvatlaszmunkálatok történetét, a gyűjtés módszerét mutatja be, s e téren a maga nemében szinte egyedülálló a nemzetközi dialektológiai szakirodalomban. Elsősorban Lőrincze Lajosnak a gyűjtés módszeréről írt tanulmánya a maga részletességével, sokoldalúságával, az egész nyelvatlasz-munkaközösség tapasztalatainak felhasználásán alapuló gyakor-

latias voltánál fogva a nyelvjárásgyűjtők képzésében is kiválóan felhasználható, minden eddigi hasonló jellegű munkánál megfelelőbb didaktikai kézikönyv is.

Mind elméleti, mind módszertani tekintetben egyik legkiválóbb terméke az utóbbi évek dialektológiai kutatásainak DEME LÁSZLÓnak már többször idézett „A magyar nyelvjárások néhány kérdése" (NytudÉrt. 3. sz.; Bp., 1953.) című munkája. Ebben DEME rövid tudománytörténeti összefoglalást nyújt a nyelvjárási szakirodalom legjelentősebb mozzanatairól. „Vitatott pontok a fonetikában" címen néhány hangtani kérdés tisztázását végzi el sikerrel; s végül a nyelvjárások vizsgálatának eszközeire és módjaira vonatkozó elképzeléseit mutatja be. Ezzel az utóbbival DEMÉnek elsősorban az volt a célja, hogy olyan módszert alakítson ki, amely a leíró és a történeti vizsgálatokban egyaránt használható. (Erre a munkára vonatkozó módszertani jellegű megjegyzéseimet lásd 14.3.)

Módszertani jellegű munka DEME LÁSZLÓnak „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái" című (Bp., 1956.) könyve is. Ebben tárgyalja DEME a nyelvföldrajz néhány elvi kérdését is, főképpen azonban a magyar nyelvjárások hangtani problémáival foglalkozik. Elsősorban az atlasz szerkesztése, illetőleg az atlasz anyagának feldolgozása szempontjából nézi ugyan a kérdéseket, de vizsgálatai során a magyar nyelvjárások minden lényegesebb problémáját érinti. DEME LÁSZLÓ két munkájából tanulmányom elkészítéséhez magam is sok indítékot kaptam.

Az említett, nagyobb terjedelmű tanulmányok mellett több olyan cikk is napvilágot látott, amelyek módszertani szempontból is tanulságosak; közülük egyesek megpróbálták már jelentősebb mértékben felhasználni a statisztika eszközeit is (vö. pl. BENKŐ: NytudÉrt. 17. sz. 53—85; IMRE: i. m. 86—100; stb.).

Nem módszertani jellegű munka ugyan, de jelentőségénél fogva mégis meg kell említeni a BENKŐ—LŐRINCZE szerkesztette Magyar Nyelvjárási Bibliográfiát (Bp., 1951.), amely az 1817—1949 közötti időszakot öleli fel, s ma a dialektológiai kutatásoknak nélkülözhetetlen kézikönyve.

Az 1945 után megjelent nyelvjárási szakirodalom tehát eléggé számottevő, és tudományos értéke is igen jelentős. Ezeknek a munkáknak azonban tekintélyes része közvetve vagy közvetlenül a nyelvatlasz munkálataiból nőtt ki; s nem lebecsülendő hiánya ennek a kornak, hogy a nyelvatlasztól független nyelvjárási feldolgozások száma eléggé szerény.

12.4. 1941-ben az első magyar népnyelvkutató értekezlet programpontjai között szerepelt a „tájszótár-szerkesztés" is. De a háború vihara ezt a tervet is elsodorta, s ez is csak 1950 után indulhatott el a megvalósulás útján; igaz, nem egészen abban a formában, ahogyan 1941-ben elképzelték. Az 1941-es terv szerint ugyanis a kiadandó tájszótárban új gyűjtésű anyagot kívántak közreadni. Olyan munkára gondoltak, melyben „időben egyrétű, képzett és megbízható gyűjtőktől a helyszínen feljegyzett, pontosan értelmezett, példamondatokkal bőségesen megvilágított és ellenőrzött szókincs lát napvilágot" (Hat. 10). Készülő új tájszótárunk nem ilyen, hanem tulajdonképpen a SZINNYEI-féle munka folytatása; az MTsz. megjelenése, illetőleg anyaglezárása óta összegyűlt, részben nyomtatásban is megjelent, részben azonban csak kéziratban fekvő anyagot összegezi.

A feldolgozott anyagok gyűjtői között vannak jól képzett nyelvész és néprajzos szakemberek, némi nyelvészeti iskolázottsággal rendelkező, valamint nyelvészetileg teljesen képzetlen laikusok is. Így az új tájszótár anyaga tudományos értékét és felhasználhatóságát illetően az MTsz.-hez hasonlóan nem éppen homogén, s elsősorban lexikai célokat szolgál, de elkészülése így is igen nagy nyeresége lesz nemcsak dialektológiánknak, hanem egész nyelvtudományunknak.

Ebben az időszakban fejeződött be, illetőleg jelent meg két regionális szótár: KISS GÉZA Ormánysági Szótára, KERESZTES KÁLMÁN szerkesztésében (Bp., 1952.) és BÁLINT SÁNDOR két kötetes Szegedi Szótára (Bp., 1957.). Ezek a Szamosháti Szótárhoz hasonlóan — mint címük is mutatja — nem tájszótárak, hanem egy-egy vidék vagy nagyobb település regionális szótárai, sőt BÁLINT SÁNDOR munkája még ennél is jóval több, szinte szegedi enciklopédia, hisz a nyelvi, néprajzi anyag mellett gazdagon tartalmaz településtörténeti, hely- és személynévtörténeti, várostörténeti, művelődéstörténeti adatokat is. PENAVIN OLGA „Szlavóniai (kórógyi) szótár"-ának megjelent I. része (A—J) szintén igen gazdag néprajzi anyagban is. Ilyen jellegű szótárak készítésére újabb biztató kezdeményezések is vannak, s ezek közül már eléggé előrehaladott állapotban van MARKÓ IMRE LEHEL kiskanizsai szótára; kézírásban kész IMRE SAMU „Felsőőri tájszójegyzék"-e.

12.5. A nyelvjáráskutatás „időszerű kérdései"-t vizsgálva helyesen állapította meg 1953-ban VÉGH JÓZSEF, hogy míg nyelvtudományunk több területén jelentős fellendülés mutatkozik, a nyelvjáráskutatás stagnál (vö. MNyj. II, 43). Ennek a stagnálásnak általa felsorolt okai is — nincsenek képzett gyűjtők; a kutatás nincs jól megszervezve; számos módszertani kérdés nincs kellőképpen tisztázva — kétségtelenül fennálltak. Úgy gondolom azonban, közrejátszott ebben az is, hogy túlságosan magas, szinte optimális követelményeket támasztottunk a gyűjtők személyével s a gyűjtendő anyag minőségével kapcsolatban. A nyelvjárási anyaggyűjtést szakképzett gyűjtők révén próbáltuk megoldani, s ennek megfelelően a gyűjtés egyszerűbb, kisebb szaktudást kívánó formáit (pl. tájszógyűjtés, általános szókincsgyűjtés) elhanyagoltuk a tudományos szempontból talán értékesebb, de eredményesen csak nagyobb szaktudással végezhető hangtani, grammatikai gyűjtések kedvéért. Ez az álláspont tudományos szempontból kétségtelenül védhető, de gyakorlatilag mégis helytelennek bizonyult. Jelentősebb fordulatot ezen a téren a Magyar Nyelvőr nyelvjárási anyaggyűjtő pályázata hozott (vö. LXXXI, 449—57; a pályázat értékelését l. SZÉPE—VÉGH: Nyr. LXXXIII, 210—20).

Minden bizonnyal ennek a pályázatnak a tapasztalatai is hozzájárultak — a külföldi példák mellett — ahhoz, hogy megszülessen VÉGH JÓZSEF terve a laikusok bevonásával történő rendszeres, szervezett, országos méretű nyelvjárási gyűjtésről. Ez a tervezet erősen komplex jellegű. A nyelvi szempontok mellett nagy súlyt kap a néprajzi, gazdaságtörténeti szempontok érvényesítése, sőt az utóbbiak nemegyszer dominálnak benne. Korlátokat kíván szabni a gyűjtés spontaneitásának is, nemcsak a témakörök lehetőleg pontos körülhatárolásával, hanem a kérdezendő címszavak és a hozzájuk kapcsolódó kérdező mondat megadásával is. Pozitív vonása, hogy józan mérsékletet tanúsít a hangtani finomságok jelölését illetően.

A munka eddigi eredményei biztatóak, bár azt sem lehet elhallgatni, hogy ennek az összegyűlő anyagnak a további sorsa, a tudományos vérkeringésbe való bekapcsolásnak a módja még nem körvonalazódott.

13. Magyar nyelvjárási kutatások azonban nemcsak hazánkban folytak és folynak, hanem azokban a környező országokban is, amelyekben jelentősebb magyar kisebbség található. (Erre az előzőkben néhányszor hivatkoztam is.) Ezek közül a kutatások közül kétségtelenül a Román Szocialista Köztársaság területén, Kolozsvár székhellyel folyók a legsokrétűbbek és legeredményesebbek. Kolozsváron a gazdag és eredményes nyelvjáráskutatói múltra visszatekintő, gazdag elméleti ismeretekkel és gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező SZABÓ T. ATTILA, MÁRTON GYULA és GÁLFFY MÓZES mellett több fiatal nyelvjáráskutató nevelkedett. Érdeklődésük a dialektológia több ágára kiterjed, különösen értékes azonban az a hatalmas méretű nyelvatlaszgyűjtés, amelyet — részben a Román Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémiája kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének, részben a Babeș—Bolyai egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének keretében — már eddig végeztek. 1949 és 1962 között összegyűjtötték a moldvai csángó nyelvatlasz anyagát, amely azóta már megszerkesztve kiadásra vár. 1954 és 1967 között GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA terve alapján összegyűjtötték öt regionális atlasz anyagát a székely területekről, mintegy 500 kutatóponton, kb. 850 kérdést tartalmazó kérdőívvel. Ezek közül Csík és Gyergyó Tájnyelvi Atlaszának három kötetét 1967-ben már meg is szerkesztették. Már régebben befejezte az aranyosszéki anyag összegyűjtését MURÁDIN LÁSZLÓ. Ugyanő SZABÓ T. ATTILA irányításával összegyűjtötte a romániai magyar nyelvjárások atlaszának anyagát, s elkezdődött már az anyag szerkesztése is. A viszonylag sűrű kutatópont-hálózat (130 község) mellett különösen kiemelkedő a kérdőív gazdagsága (több, mint 3300 kérdés). (Részletesebben l. SZABÓ T. ATTILA: MNyj. V, 3—38; UŐ: NyIrK. I, 13—26, VII, 35—55; MURÁDIN LÁSZLÓ: i. m. II, 171—92, 285; MÁRTON: MNy. LV, 8—16, 499—510; GÁLFFY—MÁRTON: NyIrK. I, 63—74; BALOGH DEZSŐ: i. m. IV, 195.) Szlovákiában elsősorban SIMA FERENC, Jugoszláviában pedig PENAVIN OLGA végez értékes nyelvjáráskutató munkát; az ő megjelent nyelvatlaszáról, illetőleg tájszótáráról már szóltam. Sőt ismét az érdeklődés előterébe kerültek a burgenlandi (Felsőőr, illetőleg Felsőpulya környéki) magyar nyelvjárások is. A göttingai egyetem finnugor szemináriumának megbízásából 1960-ban FUTAKY ISTVÁN (vö. UAJb. XXXIII, 287—9), majd az USA-ban született SZIGETI JOLÁN végzett ezen a területen kutatásokat, illetőleg készített nagyobb mennyiségű magnetofon-felvételt. Megjelent IMRE SAMUnak „A felsőőri nyelvjárás" című monográfiája (NytudÉrt. 72. sz.).

14. Dolgozatom „Bevezetés"-ében kifejtettem, hogy elsődleges célom a mai magyar nyelvjárások jelentősebb fonológiai, fonetikai és morfológiai sajátságainak leírása, e sajátságok területi tagolódásának megrajzolása, majd e vizsgálatok eredményeinek felhasználásával a mai magyar nyelvjárások számottevőbb típusainak meghatározása, e nyelvjárástípusok területi gócainak kijelölése.

Az egyes nyelvjárástípusok meghatározásában elméletileg feltétlenül az volna az ideális eljárás, ha a vizsgálat a nyelvnek minden síkjára kiterjedne, s az említett területek mellett részletesen vizsgálná a mondattani és a szókincsbeli vonatkozásokat is. Gyakorlatilag azonban ez az út alig járható — ahogy a magyar nyelvjárásokra vonatkozóan DEME (NyjKérd. 13—16) is kifejtette. Szinte minden egyes szó lényegében hasonló feldolgozást kívánna, mint a többnyire viszonylag sok adatra támaszkodó hangtani, alaktani jelenségek. A lexikai variánsok izoglosszái még az azonos fogalomkörbe tartozó vagy hasonló eredetű szavak esetében is annyira eltérőek, annyira magára az egyes szóra jellemzőek, az izoglosszák viszonylagos sűrűsödése annyira ritka és esetleges, hogy ezek alapján még az egészen tág értelemben vett tipizálás is aligha lehetséges, s igaza van DEMÉNek, amikor azt írja: „A szavak, a nyelv magános vándorai, oly változatos történetűek, terjedésüknek annyi minden lehet oka és szabályozója, hogy aligha találni két szót, melynek határai akárcsak a fél ország területén egybeesnének" (i. m. 15). A szókincsre vonatkozó ismereteink — szóföldrajzi szempontból — a szókincs méreteihez viszonyítva egyébként is eléggé hézagosak. A magyar nyelvatlasz a paraszti szókincsnek csak számszerűen kis hányadát mutatja be, s még ezeknek egy része is szóföldrajzi szempontból közömbös, nincsenek lexikai variánsai. Regionális tájszótáraink száma kevés. Az egyéb jellegű általános szógyűjtések pedig annyira esetlegesek, hogy még a legóvatosabb szóföldrajzi következtetések levonására sem mindig alkalmasak.

A mondattani sajátságok figyelembevétele más okból ütközik nehézségekbe. Eddigi ismereteink, megfigyeléseink szerint nyelvjárásaink szintaktikai téren eléggé homogének, a mondattani sajátságok földrajzilag jóval kevésbé tagoltak, mint a hangtaniak. A meglevő különbségek részletes feltárása azonban lényegében még meg sem indult, sőt az ilyen jellegű gyűjtéseknek tulajdonképpen még a módszere sem alakult ki. A nyelvatlaszgyűjtésben alkalmazott aktív indirekt módszer — tapasztalataink

szerint — ezen a téren nem jár sikerrel. Eredményeket e tekintetben csak a terjedelmesebb, országos méretekben megszervezett magnetofon-felvételektől lehet várni, amelyeken már a hanglejtés, hangsúly stb. kérdései is tanulmányozhatók. Bizonyos földrajzi kötöttségük ugyanis ezeknek a jelenségeknek is van (vö. MAGDICS: MNy. LX, 446—62).

Az alaktani vonatkozású sajátságok igen jelentős része nyelvjárásainkban lényegében hangtani jellegű. Ezek folyományaként azonban lehetnek különbségek az egyes nyelvjárástípusok alaktani részrendszereiben. Például hiányzik az *úr* : *urat*, *tűz* : *tüzet*, *víz* : *vizet* tőtípus; ilyen — a köznyelvből s más nyelvjárástípusokból hiányzó — tőtípusokat találunk, mint *epë* : *epít*; *kezë* : *kezit*; *kű* : *küjes*; *asztā* ~ *asztal* : *asztārú*, *asztalon*; stb. Emellett mutatkoznak figyelemre méltó eltérések bizonyos alaktani elemek között; például: [megyek] Kovács*ékhoz*, Kovács*okho*, Kovács*éknál*, Kovács*nyi*, Kovács*ék* stb.; az egyes és a többes 3. személyű birtokos személyragok megoldásában; a tárgyas igeragozás egyes személyragjaiban; bizonyos határozóragokban; egyes képzők vagy legalábbis képzett formák használatában: pl. *kapkod*, *kabdos*, *kabdoz* stb. Ezek a különbségek azonban viszonylag kisszámúak, önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy a tipizálás alapjául szolgálhassanak, de a fonológiai, fonetikai jellegzetességekkel együtt jól felhasználhatók erre a célra is.

A gyakorlat tehát azt mutatja, hogy a magyar nyelvjárások tipizálásának alapjául elsősorban a hangtani jellegű sajátságok szolgálhatnak, ahogy ezt általánosabb érvénnyel már az újgrammatikusok is megállapították (vö. PAUL, Prinzipien[5] 42—3; vö. még LASICZIUS i. m. 48; DEME i. m. 15—16; GÁLFFY: PaisEml. 447 kk.; VÉGH, ŐHNya. 41). Ez az alap kétségtelenül egy kissé egyoldalú, s némileg önkényes is. Megvan azonban az az előnye, hogy a hangtani rendszer lényegében a maga egészében vizsgálható, eléggé változatos és tagolt, de változatosságában is van eléggé határozottan kihámozható rendszerszerűség, és így megfelelő terjedelmű és földrajzi eloszlású anyag birtokában az egész nyelvterületen eredménnyel kutatható. A nyelvjárások elsősorban hangtani alapokra épülő tipizálásának nyilvánvalóan vannak nem lebecsülendő korlátai; elsősorban az, hogy a nyelvi valóságnak csak egy síkjára épül. Ha azonban ezt tudomásul vesszük, a kapott eredményeket ennek megfelelően értékeljük, s nem akarjuk őket mechanikusan más nyelvi síkokra is átvetíteni, ezek az eredmények feltétlenül hasznosak lesznek, s az így kirajzolódó kép — korlátozott volta ellenére is — tükrözi a nyelvi valóság egy részét, mégpedig a magyar nyelvjárások viszonylatában igen jellegzetes részét.

14.1. Az eddigiekben tudatosan beszéltem nyelvjárást *típusokról*, és nem nyelvjárást *területekről*. Hasonlóképpen tudatosan tűztem ki célomul az egyes nyelvjárástípusok *gócainak területi megjelölését*, nem pedig nyelvjárásaink *felosztását*. Kétségtelen ugyan, hogy a nyelvjárások a nemzeti nyelvnek területhez köthető változatai, az egyes területek határai azonban — ahogy ez ma már általánosan ismert és elfogadott tény — általában eléggé elmosódottak, nemegyszer széles átmeneti sávokat alkotnak. S az egyes nyelvjárástípusok még a maguk „viszonylagos tisztaságá"-ban is általában egyre inkább bomlóban vannak.

A nyelvjárások felosztásával kapcsolatos, a nyelvjáráshatárok kérdésében lezajlott elvi jellegű vitákat, amelyek P. Meyer, G. Paris és G. Ascoli ismert vitájától szinte napjainkig fel-fellángolnak, nem kívánom itt összefoglalni, sőt a magyar nyelvjárásokra vonatkozó ilyen jellegű megnyilatkozásokat sem összegezem újból. Ezt elvégezte részben Laziczius (i. m. 44 kk.), majd még részletesebben, az újabb magyar vonatkozásokkal is kiegészítve néhány éve Végh József (ŐHNya. 23 kk.). Azóta nem hangzottak el olyan jellegű számottevőbb megállapítások, amelyek egy újabb összefoglalást szükségessé vagy akárcsak megokolttá tennének. (A kérdés részletes irodalmát is lásd az idézett helyeken.)

Egyetlen, az említett vitákban gyakran felmerülő, sőt központi jellegű kérdést mégis érintenék. S ez: a nyelvi egység értelmezése a nyelvjárásokban. Széles körű hatása miatt feltétlenül szükségesnek tartom megemlíteni, hogy ebben a kérdésben eléggé merev és kategorikus álláspontra helyezkedik Saussure: „csak természetes nyelvjárási sajátságok vannak, természetes nyelvjárások nincsenek; vagy ami ugyanazt jelenti: ahány hely, annyi nyelvjárás" (Bev. 248). S szerinte is, ha sajátságainak összessége szerint akarunk meghatározni egy nyelvjárást, akkor „kénytelenek vagyunk megmaradni a térképnek egy pontján, és egyetlen helység nyelvjárásához tartani magunkat; mihelyt innen eltávolodunk, már nem találjuk meg pontosan ugyanazokat a sajátságokat" (i. m. 249). A magyar nyelvjárásokra vonatkozóan a hasonló jellegű aggályokat Benkő összegezte nemrég: „a szó szoros értelmében vett nyelvi egység nemcsak az imént említett osztályozások »nyelvjárási határai«-n belüli nagy területeken nincs meg, de még jóval kisebb területen, sőt ugyanannak a helységnek, ugyanannak a családnak vagy akár ugyanannak a beszélő egyénnek a nyelvében sem számolhatunk teljes joggal ilyennel" (Nyjtört. 28). Ezek a megállapítások kétségtelenül igazak. Ezt nyelvatlaszunk kitöltött kérdőívei is megcáfolhatatlanul bizonyítják. Sőt az általam összeállított, már jóval szűkebb keretű, elsősorban hangtani jellegű anyagból is világosan kitűnik: nincs két község, amelyben akárcsak a magánhangzó-rendszer megterhelése — a vizsgált anyag azonos volta ellenére — matematikailag pontosan ugyanaz lenne. S még inkább vonatkozik ez az egyes fonémák különféle változataira. Ugyanakkor azonban azt is mutatja ez az anyag, hogy bizonyos hangrendszertípusok egyes kutatópontcsoportokon kétségtelenül azonosak, s ugyanitt az említett jelenségek mennyiségi mutatói is csak bizonyos szűkebb határok között ingadoznak; tehát egy viszonylagos egységet, viszonylagos azonosságot igenis mutatnak.

De nyilvánvaló, hogy amit Benkő a „szó szoros értelmében vett" nyelvi egységet illetően a nyelvjárásokkal kapcsolatban elmondott, pontosan ugyanaz elmondható a köznyelvről is, tehát csak viszonylagos egységről beszélhetünk a köznyelvben is. Mégis aligha jutna valakinek is eszébe a magyar köznyelv meglétének tagadása.

De az „egység" fogalmát illetően hasonló a helyzet számos más tudományterületen, például a természettudományokban is. Nyilvánvaló, hogy nincs két, a szó szoros értelmében vett azonos kutya. Ebből azonban aligha volna helyes levonni azt a következtetést, hogy ne lehessen teljes joggal és a valóságnak megfelelően a kutyaféléken belül megkülönböztetni

a házikutyát, a farkast stb., sőt tovább részletezve: a házikutyák között pulit, komondort, kuvaszt, vizslát stb. (S ezen a tényen a lényeget illetően nem sokat változtat az sem, hogy a „konkrét kutyák" tekintélyes része keverék, korcs, s így nem lehet besorolni őket egyik csoportba sem.) Mindez a természettudományokban is csak úgy lehetséges, hogy az — esetleg nem is kisszámú — kevésbé lényeges jegyektől a „típusok" megalkotásakor el kell tekinteni. Természetesnek tartom, hogy valami hasonló módon, s nem a lehető legszűkebben kell értelmezni az egység fogalmát a nyelvjárásokra vonatkozóan is. De semmiképpen sem lehet és szabad másképpen, sokkal szigorúbban, mint a köznyelvet illetően.

Részben gyakorlati, részben elvi meggondolások alapján végül hasonló eredményre jut tulajdonképpen Benkő is: „Amikor azonban erősen hangsúlyozzuk, hogy a nyelvjárások egésze igen-igen sok, egy-egy helység lakóinak nyelvét többnyire túl nem lépő nyelvi rendszer (helyi nyelvjárás) láncolatából tevődik össze, azt is meg kell mondanunk, hogy nem volna helyes, ha a nyelvjárástípusok fogalmát ezekre a nagyon csekély területi kiterjedésű nyelvjárási részlegekre foglalnók le. Nem lenne helyes gyakorlati szempontból, mert így a nyelvjárások belső tagolódását rendkívül elapróznánk; de nem volna teljesen helyes elvi szempontból sem, mert a nyelvjárásokon belül nagyobb szervezetek körvonalai is többé-kevésbé kibontakoznak" (i. h.).

A fentebb elmondottakból is következik, hogy a magam részéről nem tudom elfogadni azt a Paul Meyertől származó nézetet, amelyet nálunk Horger képviselt a leghatározottabban, hogy a nyelvjárások csupán logikai elvonások. Véleményem szerint a nyelvjárások (nyelvjárástípusok) bizonyos mértékig kétségtelenül absztrakció eredményei ugyan, de a nyelvi valóság számos lényeges vonása reálisan tükröződik bennük. S nem értek egyet azzal a nézettel sem, melyet a magyar nyelvjárásokkal kapcsolatban szintén Horger fogalmazott meg a legélesebben, hogy ti. a nyelvjárások vizsgálatának elsődleges feladata az egyes nyelvjárási jelenségeknek, ezek földrajzi vonatkozásainak lehetőleg pontos leírása, s „Ez az, a mire nyelvtudományunk érdekében valóban szükségünk van" (MNy. I, 447). Az egyes nyelvjárási jelenségek vizsgálata mellett azonban — ahogy erre már Ascoli, Gauchat, Gamillscheg és mások is rámutattak — a dialektológia számára alapvető fontosságú feladat annak megállapítása is, hogy az egyes nyelvjárási jelenségek hogyan kombinálódnak, a nemzeti nyelven belül a köznyelvvel szemben milyen *részrendszereket* alkotnak, sőt az is, hogy az egyes részrendszereken belül a különböző jelenségek milyen súllyal jelentkeznek.

Véleményem szerint tehát a magyar nyelvjárásokkal kapcsolatban reálisan, a nyelvi valóságnak megfelelően számolhatunk az egyén vagy egy-egy település nyelvénél nagyobb egységekkel, nyelvjárástípusokkal. Ezek az egységek a nemzeti nyelv területhez köthető, de ugyanakkor eléggé erősen társadalmi és kulturális kötöttségű részrendszerei, egyedeikben és a maguk egészében nyelvünk történelmi kategóriái. Egységük viszonylagos, az azonos sajátságok jelentkezése, realizálódása a típuson belül is bizonyos határok között ingadozó, eltérő lehet. Az egyes típusok pontos területi körülhatárolása általában nem lehetséges egészen egyértelműen,

területük inkább csak foltszerűen jelölhető ki, s feltétlenül számolnunk kell — különösen ma, a köznyelv mind fokozottabban érvényesülő hatásának eredményeként — egyre szélesedő átmeneti sávokkal. (Hasonlóképpen Deme, NyjKérd. 11.) Ezt a megállapítást még kiegészíthetjük azzal, hogy a magyar nyelvterületnek vannak olyan, jelentős kiterjedésű részei is (pl. a Duna-Tisza közének déli fele; a Tiszántúlnak a Körösök vonalától délre eső része; Jugoszlávia magyar anyanyelvű településeinek jó része; stb.), ahol még ez a laza földrajzi körülhatárolás, nyelvjárástípusoknak egészen hozzávetőleges, foltszerű kijelölése sem lehetséges. Ennek azonban már nem nyelvi, társadalmi vagy kulturális, hanem történeti, elsősorban településtörténeti okai vannak.

14.2. A nyelvi egység kérdésétől elválaszthatatlan a nyelvi mozgás problematikája, ami a nyelvjárásokban sokkal erőteljesebben és összetettebb formában jelentkezik, mint a köznyelvben. A nyelvjárások belső nyelvi mozgását illetően ugyanis legalább három tényezővel kell számolnunk: a) a nyelvjárás saját belső törvényszerűségei; b) a szomszédos nyelvjárások hatása; c) a köznyelv hatása. — A magyar nyelvjárásokkal kapcsolatban a politikai határokon kívül eső területeken negyedik tényezőként feltétlenül figyelembe veendő valamilyen idegen nyelv, az államnyelv befolyása is; pontosabban szólva ennek is két változata: az irodalmi nyelv és egy, esetleg több nyelvjárás. Sőt bizonyos fokú idegen nyelvi hatással számolni kell mind diakrón, mind szinkrón vonatkozásban egyes hazai nyelvjárásokkal kapcsolatban is.

Az említett tényezőkbe természetesen beleértendők az esetleges településtörténeti, az újabb migrációs problémák, a ma különösen jelentős kulturális hatások, amelyeknek nyelvi eredménye különböző módon jelentkezhet: regionális köznyelv és nyelvjárás egymás melletti használata; különböző jellegű generációs problémák; a legkirívóbb nyelvjárási sajátságok lecsiszolódása; stb.

A fenti tényezők érvényesülése az egyes konkrét nyelvi adatokban természetesen többnyire nem választható el mereven egymástól. A nyelvi produktumokban általában e tényezők közös együtthatója jelentkezik, bár egyiknek vagy másiknak erősebb érvényesülése nemegyszer eléggé világosan kitapintható. Így például a szókincs területén a napraforgónak nagyjából a Sajó—Tisza vonaltól nyugatra található táji jellegű *(tányérrózsa, tányérvirág, tányérbél, szotyola, tutyella* stb. típusú) elnevezései mellett szinte általánosan meglevő *napraforgó* típusú megnevezés nyilvánvalóan gazdaság- és művelődéstörténeti okokból vált hatott általánossá, tehát a szó elterjedése nyelvi síkon a köznyelv hatásának tulajdonítható (vö. Deme—Imre: MTud. 7 [1962]: 543). A szó hangtani realizálódása (az *ó* fonéma diftongusos : monoftongusos megoldása, esetleg *u*-val történő helyettesítése; az *a* fonéma hangszíne; stb.) azonban már a nyelvjárástípusok saját belső törvényei szerint történik. — Somogy és Baranya megye nagy részén a tárgyas ragozás többes 3. személyében a nyelvjárási jellegű *-ik* toldalék mellett *(várik* 'várják') a *-ják* típusú toldalék jelentkezése szintén elsősorban a köznyelv hatásával magyarázható, de annak okát, hogy ez általában *gy*-vel realizálódik *(várgyák)*, csak a nyelvjárás belső törvényeinek érvényesülésében kereshetjük (vö. Deme: Nyr. LXXXII, 482).

Hasonló okokra vezethető vissza a délnyugati széleken található *sari* : *sargyu* dublettek kialakulása is. — A dunántúli *kezë* : *fülö* típusú birtokos személyragos alakok mellett a terület szélén feltűnő *kezë* ~ *keze* : *fülö* ~ *füle* váltakozásban pedig már bízvást kereshetjük a köznyelv mellett a szomszédos nyelvjárás hatását is. A példák számát még szaporíthatnók, de az elmondottakból is világosan kitűnik, hogy a nyelvjárásokban a szókincs, az alak- és mondattan s a hangtan síkján egyaránt sokkal több változattal kell számolnunk, mint a köznyelvben. S amikor a nyelvjárásokkal kapcsolatban viszonylagos egységről beszélünk, az egység fogalmába e változatok megléte, mozgása, egymással való harca is beleértendő. Vagyis ez az egység semmiképpen sem statikus, hanem ellenkezőleg nagyon is d i n a m i k u s. S gyakorlati szempontból mindenképpen figyelembe kell venni azt is, hogy a legkörültekintőbb nyelvjárási anyaggyűjtés, tehát a magyar nyelvjárások atlaszának anyaga is, a nyelv belső mozgásáról csak „pillanatfelvétel"-eket tud készíteni, a valóságos mozgásnak csak egy hányadát, s kutatópontonként is némileg mindig más-más hányadát képes tükrözni, visszaadni. A nyelvi egység megítélésében ezt a tényt sem szabad szem elől téveszteni.

A nyelvjárások belső mozgásáról, a nyelvjárásokra ható „felső" és „külső" erőkről szólva nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a nyelvi mozgás „felfelé", a köznyelv irányában is hat, elsősorban a regionális köznyelveken keresztül. Ez a hatás igen jelentős volt például a második világháború után az országban bekövetkezett társadalmi változások következtében, de nem lehet lebecsülni ma sem, bár az anyanyelvi műveltség állandó emelkedésével ez a hatás fokozatosan csökken.

14.3. A magyar nyelvjárásokról készített eddigi összefoglalások más-más meggondolások, módszertani elképzelések alapján születtek meg. Balassa a magyar nyelvjárásoknak a maga korában ismert — nemegyszer földrajzi, de különösen rendszertani szempontból eléggé hézagosan ismert — hangtani, alaktani jelenségeit veszi számba, s ezek alapján alakítja ki a maga felosztását, végzi el az így kapott „nyelvjárásterület"-ek jellemzését — kora lehetőségeihez viszonyítva igen kiválóan, sok szempontból ma is használhatóan. Az, hogy leírásába számos helytelen adat is bekerült, hogy ezek alapján földrajzi, nyelvi szempontból egyaránt több téves megállapítása született, legkevésbé az ő hibája. Az egyes nyelvjárási sajátosságok érvényesülésének megjelölésében néha túlságosan kategorikus ugyan, gyakran általánosít jobban a megengedhetőnél, nyelvjárásterületeinek határvonalai is nagyon élesek és határozottak, de ezek a fogyatékosságok is legalább annyira jellemzik korát, korának nyelvszemléletét, mint őt saját magát. Felosztásának nincs ugyan határozottan körvonalazott elvi alapja, s ez a felosztás mai ismereteink szerint részben szűk, részben tág, sőt néha eléggé önkényes is, de mindezek ellenére a magyar nyelvjárásokról gyakorlati célokra jól felhasználható összegezést ad, s az övénél elvileg jobban megalapozott, a nyelvi valóságot jobban megközelítő felosztás vagy tipizálás a magyar nyelvjárásokról a mai napig sem született.

Horger az egyes nyelvjárási jelenségeket, ezek földrajzi elterjedését, történetét vizsgálja. A vizsgálat módjából következően azonban nála a

nyelvjárásokról mint részrendszerekről vagy mint részrendszerek rendszeréről semmiféle átfogó kép nem áll össze. Feldolgozásában viszonylag nagy helyet kapnak — néha magának a jelenség leíró ismertetésének rovására, sőt ahelyett — a jelenség keletkezésének magyarázatára vonatkozó elképzelések. Leíró jellegű megállapításainak megvannak ugyanazok a fogyatékosságai, amelyeket BALASSÁval kapcsolatban említettem, ami nála is lényegében hasonló okokra vezethető vissza.

LAZICZIUS a fonémaállomány alapján kívánja osztályozni a nyelvjárásokat, figyelembe véve néhány fonéma *(e : ë : ö; ē : é : í)* gyakoriságát is. Osztályozási kísérlete szinte kizárólag elméleti szempontból jelentős, ugyanis gyakorlatilag számbavehető újabb eredményeket nem ad, s lényegében a BALASSA megadta kereteket igyekszik anyagával kitölteni. (Részletesebben lásd DEME i. m. 18 kk.)

Oktatási célokra készült KÁLMÁN BÉLÁnak „A mai magyar nyelvjárások" (Bp., 1951.) című összefoglalása, illetőleg ennek újabb változata: „Nyelvjárásaink" (Bp., 1966.). Bár anyagában KÁLMÁN nem korlátozódik csupán az előző összegezésekre, s felhasználta munkájában saját gazdag dialektológiai ismereteit, sőt a lehetőségekhez képest már a nyelvatlasz anyagát is, a könyv célja és jellege a szerzőt erősen kötötte, s ebben, a méreteiben szerény munkában módszertani szempontból a szerző alig léphetett túl elődein.

A mai magyar nyelvjárások feldolgozásának módszertana szempontjából igen jelentős mű DEME LÁSZLÓnak már többször idézett munkája: „A magyar nyelvjárások néhány kérdése" (NytudÉrt. 3. sz.). Ebben DEME olyan módszert kíván közreadni, amely leíró és történeti vizsgálatokban egyaránt használható. Ez a cél szerinte úgy érhető el, „ha összeállítjuk a nyelvi jelenségeknek egy olyan összefoglaló s é m á j á t, amely eleve tartalmazza minden létező nyelvjárásunknak minden lehető problémáját. E problémák vizsgálatának alapja: a hangok funkcionális megterheltségének szembenállásonkénti elemzése. E részleteket tendenciákba összesítve, az egészet pedig egy sémába foglalva, minden egyes felölelt problémára választ kell kapnunk a nyelvjárás anyagából" (i. m. 145).

DEME munkája elméleti-módszertani szempontból kétségtelenül az újabb hazai dialektológia egyik legkiemelkedőbb alkotása, s az általa kidolgozott séma leíró szándékú nyelvjárási feldolgozásokban — különösen az anyaggyűjtésben, az anyag elrendezésében, feldolgozásra való előkészítésében — igen jól felhasználható. A nyelvjárási egységek leírása vagy tipizálása a DEME javasolta főbb tendenciák (illabiális : labiális; zárt : nyílt; rövid magánhangzós : hosszú magánhangzós) alapján azonban általában nem végezhető el megnyugtató módon, hisz az egyes nyelvjárástípusokban az említett főbb tendenciák — gyakran az egymással ellentétes jellegűek is — többnyire együtt fellelhetők, nemegyszer egymást keresztezik. Például Acsalag (Sopron m.) nyelvében egyaránt megtalálható a köznyelvi *ó, ő* terhére jelentkező *ú, ű* (zárt tendencia) és a köznyelvi *ú, ű* terhére jelentkező *ó, ő* (nyílt tendencia) (pl.: *lú, úta; bű, bűr, kű : ocso͡ə, savanyu͡a; fürgętüő, tętüő,* 'tetű'); — az *o* terhére jelentkező *a*, és az *a* terhére jelentkező *o (bagla, mast, pakru͡ac : borock, hovas, jova, kokas, mondula)*; — az *ü* terhére jelentkező *i*, és az *i* terhére jelentkező *ü (izęn, tikër : füzet* 'fizet', *üdü͡ö, vüsz)*.

Somogy megye nyugati-dny.-i részén (pl. Péterhidán) az *ë* terhére jelentkező igen erős labiális tendencia mellett a köznyelvi *ü* helyén, sőt részben az *ö* helyén is jelentős illabiális tendencia mutatkozik (pl.: *mögver* ~ *mǫgver*, *szégyölli* ~ *szégyölli*; de *röpül* ~ *rẹpịl*, *tőtötkáposzta* ~ *tőtẹtkáposzta*, *kerbü* ~ *kerbị*, *üjea* ~ *ijea*, *üsző* ~ *isző* stb.). A Dunántúl nagy részén az *e* fonéma erősen nyílt, az *á* erősen zárt realizációjú. A palócságban az *a* : *á* fonéma hangtani realizációjában érvényesül meglehetősen következetesen erős illabiális : labiális szembenállás. S még tovább lehetne idézni a hasonló jellegű példákat (vö. BENKŐ: I. OK. VII, 517, 522). Kétségtelen ugyan, hogy például az idézett acsalagi jelenségek viszonylag nem nagy hatóerejűek, aránylag kevés adatban jelentkeznek. Az is vitathatatlan, hogy ugyanitt a köznyelvi *é* terhére jelentkező *í*, a hosszú *ú*, *ű*, *í* terhére jelentkező rövid *u*, *ü*, *i* már sokkal gyakoribb, tehát itt a zárt, illetőleg rövid magánhangzós tendencia érvényesülése jóval erősebb, mégis úgy gondolom, hogy a tendenciák szerinti leírásnak az a módja, amelyet idézett művében DEME gyakorlatilag is bemutat, aligha adhat reális, megfogható képet egy-egy nyelvjárás szinkrón nyelvi állapotáról. Ez a leírásmód ugyanis igen nagy mértékben általánosít, a nemegyszer eléggé bonyolult, összefonódó kérdéseket a vizsgált tendenciák általános sémájába szorítva túlságosan leegyszerűsíti. Ha a nyelvi valósághoz közelebb akarunk jutni, az egyes tendenciák érvényesülését legalábbis fonémákra lebontva kell vizsgálni, sőt ezen belül néha még a hangtani helyzet szerint való részletezés is kívánatos. Ebben az esetben viszont az apró részleteredményeknek többnyire olyan szövevénye rajzolódik ki, hogy reális összegezés az egyes tendenciák hatóerejét illetően nehezen adható, illetőleg az összegezésből adódó kép általános és így semleges jellegű lesz, mert nyelvjárásaink jelentős részében valamennyi tendencia jelentkezni fog. Ezt a véleményt megerősíti NYIRKOS ISTVÁNnak lényegében ezzel a módszerrel készült leírása az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszeréről (MNyj. IX, 79—85, X, 85—104); ahol is az összegezésből az derül ki, hogy a DEME által vizsgálandónak tartott főbb tendenciák közül a nyelvjárásban lényegileg mindegyik megtalálható figyelemre méltó mértékben.

Megítélésem szerint tehát a tendenciáknak DEME javasolta vizsgálata alkalmazható ugyan a nyelvjárások leírásában, néha a nyelvjárás fontos és valóban jellemző sajátságait meg is lehet ragadni általa, de a nyelvjárások jellemzése ezzel a módszerrel általában nem végezhető el megnyugtató módon, különösen nem olyan röviden és egyszerűen, ahogy ezt DEME idézett munkájában — nyilván elsősorban elméleti meggondolások alapján — állította. (Gyakorlati tapasztalatok alapján később DEME maga is sokat változtatott elméletének kategorikus voltán; vö. NytudÉrt. 20. sz. 86 kk.)

Az egyes nyelvjárásokban lefolyt változások történetének megrajzolásában pedig — úgy látom — DEME sémája még kevésbé segít bennünket. Ugyanis a vizsgált anyagot a mai irodalmi nyelvhez viszonyítva — ami leíró vizsgálatokban teljesen helytálló, és más megoldás gyakorlatilag nem is nagyon képzelhető el — a fejlődés irányát, lefolyását, összefüggéseit, ami diakronikus vizsgálatokban alapvető fontosságú, gyakran inkább elleplezi, mintsem feltárja, más-más irányú változáson átment egyedeket

vonva azonos típusba — ahogy erre BENKŐ is részletesen rámutatott (vö. I. OK. VII, 512).

A leíró, illetőleg történeti szándékú feldolgozás módszerbeli egybehangolását tehát DEMÉnek sem sikerült megnyugtató módon megoldania. Úgy hiszem azonban, hogy ez nem is véletlen. Szerintem a két szempont tökéletes egybehangolása *nem is valósítható meg*. A szinkronikus vizsgálatnak is, a diakronikus vizsgálatnak is a maga anyagát más-más aspektusból kell néznie, s a kettő összeegyeztetésére való törekvés szinte elkerülhetetlenül oda vezet, hogy mindkét szándék csorbát szenved. Úgy hiszem tehát, hogy nem helyes és nem is szükséges a szinkrón leírás és a diakronikus vizsgálat összeolvasztását erőltetni. Az a meggyőződésem, hogy nem nagyon lehet olyan módszert kialakítani, amely mindkét célkitűzésnek egyszerre hiánytalanul megfelel, amely a két irányú vizsgálat követelményeit egyidőben, egyetlen vizsgálati aktussal egyaránt kielégíti. Helyesebb a kettőnek egymás mellett, esetleg egymással párhuzamosan futnia. (Vö. ARANY A., Kolon 24; SULÁN: MNyj. I, 5; idézi DEME, i. m. 132.)

14.4. Az én vizsgálataim módszertani tekintetben több szempontból kapcsolódnak LAZICZIUS, HORGER, illetőleg BALASSA munkájához, de ugyanakkor több vonatkozásban el is térnek tőlük. A legfőbb különbséget — amelyeknek egy része a nyelvatlasz adta lehetőségekből adódik — az alábbiakban látom: a) Vizsgált anyagomban a helyi nyelvjárások (a kutatópontok) behálózzák az egész magyar nyelvterületet; s e települések kiválasztása is már kellő körültekintéssel történt. — b) Minden egyes problémát minden kutatóponton lényegében ugyanazon az anyagon vizsgálok meg, így az eredmények reálisan összevethetők. (Az a tény, hogy a kutatópontok egy részén a vizsgált anyagból néhány adat egyszer-egyszer hiányzik, ezen lényegében nem változtat.) — c) A magyar nyelvatlasz kérdőíveinek összeállítása a hazai nyelvjáráskutatás régebbi eredményeinek ismeretében és felhasználásával történt, így az összegyűjtött anyag tartalmaz minden fontosabb jelenséget, az esetek jó részében olyan mennyiségű adaton, hogy már általánosabb érvényű következtetéseket is le lehet vonni belőlük. — d) Az anyag kronológiai szempontból homogén, a hangjelölési rendszer egységes, a gyűjtők szakmai felkészültsége, hallásbeli készsége megközelítően hasonló, a gyűjtés módszere (az adatközlők kiválasztása, az egyes adatoknak több adatközlőtől való megkérdezése, az impreszszionista feljegyzésmód révén a nyelv belső mozgásának tükröződése, az aktív indirekt módszer alkalmazása stb.) lényegében azonos. — Mindezek a tényezők biztosítják a vizsgált anyag megbízható, egyöntetű voltát, ami szintén növeli az eredmények összevetésének realitását még a finomabb hangtani jellegű részletkérdésekben is.

TOLNAI (Nyr. XXXV, 421—5) viszonylag nagy mennyiségű szöveg alapján megvizsgálta a magyar köznyelv magánhangzóinak és mássalhangzóinak arányát. Az összehasonlíthatóság kedvéért én is megadom az általam megvizsgált magánhangzó-fonémák hasonló adatait.[1]

[1] A számoszlopok közül: a) = TOLNAI adatai; a magánhangzók és mássalhangzók %-os megoszlása két tizedes pontossággal (vö. VÉRTES EDIT: NyK. LIV, 108). — b) TOLNAInak a magánhangzókra vonatkozó adatai 100%-ra felnagyítva. — c) Az

	a)	b)	c)	d)	e)
ú	0,44	1,07	2,48	36 (+ 7)	2,34
ű	0,25	0,61	2,00	29 (+ 3)	1,74
í	0,60	1,45	1,31	19 (+ 23)	2,29
ó	0,92	2,23	4,13	60 (+ 10)	3,81
ő	0,83	2,01	4,20	61 (+ 12)	3,98
é	3,47	8,41	7,50	109 (+ 46)	8,45
á	3,60	8,73	7,16	104 (+ 31)	7,36
u	0,82	1,99	2,62	38 (+ 4)	2,29
ü	0,55	1,33	3,30	48 (+ 4)	2,84
i	3,87	9,38	5,57	81 (+ 42)	6,71
o	4,36	10,57	10,87	158 (+ 16)	9,49
ö	1,27	3,08	7,43	108 (+ 27)	7,36
e	10,67	25,86	22,98	334 (+127)	25,14
a	9,61	23,29	18,44	268 (+ 29)	16,19
	41,26%	100,01%	99,99%	1453 (+381)	99,99%

Az egyes magánhangzó-fonémák megterhelésének sorrendje tehát a b) és a c) oszlop alapján a következő:

Tolnai:	*e*	*a*	*o*	*i*	*á*	*é*	*ö*	*ó*	*ő*	*u*	*í*	*ü*	*ú*	*ű*
Imre:	*e*	*a*	*o*	*é*	*ö*	*á*	*i*	*ő*	*ó*	*ü*	*u*	*ú*	*ű*	*í*

Vagyis: az első három magánhangzó sorrendje ugyanaz. A 4—7, 8—9, 10—14. helyet ugyanazok a magánhangzók foglalják el, de némileg más sorrendben. A százalékos mutatószámok már eléggé eltérnek a két anyagban; az alsó és a felső határ az én anyagomban jelentősen közeledett egymáshoz. (Tolnainál 25,86 : 0,61; nálam 22,98 : 1,31.) Mindez azonban természetes is. TOLNAI vizsgálata szövegre épül, tehát az egyes hangok előfordulását vizsgálja, tekintet nélkül az egyes morfémák ismétlődésére. Nálam minden morféma csak egyetlen adatként szerepel. Az atlasz anyagának összeállítása a dialektológia sajátos szempontjainak szem előtt tartásával történt. S nyilvánvalóan ezzel is összefügg, hogy például nálam az *é* és az *ö* — TOLNAI sorrendjéhez viszonyítva — megelőzi az *i*-t és az *á*-t. A két előbbi fonéma dialektológiai problémáinak súlya (*i*-zés, *é*-zés, illabiális *ë*-zés) ugyanis sokkal jelentősebb az utóbbiakénál. Az e) oszlopban megadott statisztika, amelynek anyaga bizonyos fokig már közeledik a szövegszerűség felé (egyes morfémák ismétlődnek benne), némileg már közelebb is áll a TOLNAI-féléhez; az első három mellett az utolsó magánhangzónak a sorrendje is ugyanaz, a 14 magánhangzó közül 11-nél a százalékarányok eltérése is csökkent.

A két statisztika között az anyag alapvetően eltérő jellege ellenére

általam megvizsgált anyag %-os megoszlása a köznyelvi fonémák alapján. — d) A c) oszlop alatti adatok abszolút számokban; + jellel zárójelben közlöm az egyes tő- és toldalékmorfémák ismétlődő adatait, amelyeket a fonéma-megterhelés vizsgálatakor nem vettem figyelembe, de a hangszín-realizációk vizsgálatában igen. — e) Vizsgált anyagom %-os megoszlása a d) oszlopban + jellel zárójelben megadott adatokkal együtt.

mutatkozó jelentős egyezések — megítélésem szerint — azt mutatják, hogy anyagom ebből a szempontból is reális képet ad nyelvjárásaink hangtani szerkezetéről, s az egyes nyelvjárástípusokban az e téren jelentkező különbségek valóban a nyelvjárásra jellemző fontos sajátságok.

Munkámban — Laziczius hasonlóan — jelentős szerepet kapott a hangállomány vizsgálata, tehát az a kérdés, hogy a mai magyar nyelvjárásokban hány és milyen jellegű hangrendszertípus él, ezek milyen vonatkozásban térnek el egymástól. A hangrendszer szerepét ugyanis én szintén alapvető fontosságúnak tartom a hangtani alapú tipizálásban, sőt általában a nyelvjárások leírásában is. A hangrendszer mellett igen jelentős tényező a nyelvjárások leírásában a hangrendszer egyes tagjainak megterhelése; vagyis az, hogy egy bizonyos, körülhatárolt vizsgálati anyagon belül az illető fonéma hány morfémában jelentkezik (vö. Deme i. m. 88 kk.); valamint az is, hogy a megterheléstöbblet milyen más fonémák terhére jelentkezik elsősorban. Ezek a mennyiségi mutatók nemegyszer már önmagukban is felhívják a figyelmet bizonyos lényeges rendszerbeli eltérésekre és összefüggésekre, így az egyes nyelvjárástípusok meghatározásában is igen nagy szerepük lehet. Vizsgálatom során figyelembe veszem végül a hangtani realizációt, a hangszínvariánsokat, ezeknek egymáshoz viszonyított mennyiségi eltéréseit. A nyelvföldrajzi vizsgálatokban, illetőleg a nyelvjárásleírásokban hasonló szempontok alkalmazását (das phonologische System; die phonetische Realisierung; die etymologische Verteilung der Phoneme in den Wörtern) már Trubetzkoy (i. m.) kifejtette.

Azaz vizsgálatom minden kutatóponton kiterjed egyrészt a hangrendszerre, másrészt a hangtani szerkezetre (a hangrendszer egyes tagjainak — különösképpen a magánhangzóknak — a vizsgált anyagon belüli abszolút és relatív megterhelésére), illetőleg a hangtani formákra (a hangrendszer egyes tagjainak realizációs változataira); vagyis: a hangrendszer tartalmi és formai működésére. S a tipizálásban e három tényezőre a maga súlyának megfelelően egyaránt tekintettel vagyok.

14.5. Nyelvjárásaink hangtani alapú vizsgálata az úgynevezett hasonlító módszer alapján végezhető el legeredményesebben. (Erre vonatkozóan vö. Deme i. m. 83—5; Benkő: I. OK. VII, 508—10; Nyirkos: MNyj. IX, 74—7.) Elképzelhető ugyan, hogy egy-egy nyelvjárást teljesen önmagából kiindulva, tehát minden összehasonlítási alap nélkül írjunk le, azaz lényegében olyan módon, mint például a köznyelvet. Így azonban a nyelvjárás sajátos jegyei eléggé elsikkadnak, igen nehezen lehet kihámozni őket a semleges, valamennyi nyelvjárásban és a köznyelvben is megtalálható sajátságok tömegéből. Ez az eljárás elvileg mindenképpen védhető, gyakorlatilag azonban — véleményem szerint — nehézkes, eredményei kevéssé használhatók. Az összehasonlítás alapját illetően azonban már némileg eltérnek a vélemények. Az az elképzelés, hogy az összehasonlítás a szomszédos nyelvjárásokkal történjék, gyakorlatilag megvalósíthatatlan, hisz ez eleve feltételezné néha több nyelvjárásnak a leírandóval legalábbis azonos fokú, részletes ismeretét. A legideálisabb összehasonlítási alapnak a köz- és irodalmi nyelv látszik, már csak azért is, mert — Deme szavaival — „Azt, hogy egy jelenség nyelvjárási, ma éppen a köznyelvi állapothoz való

viszonya dönti el" (i. m. 84). De véleménykülönbségek nem lényegtelen részletkérdésekben ezzel kapcsolatban is adódnak. DEME összehasonlítási alapnak részletes megokolás után a köznyelvet tekinti: „a nyelvjárási sajátságok mérésére mintegy összehasonlítási alapul, funkcionális helyzetét tekintve a köznyelv a legalkalmasabb" (i. m. 84). BENKŐ szerint viszont: „ha szilárd és egységes alapon akarunk állani — határozottan ki kell mondanunk, hogy a hangtani viszonyítási alap minden esetben az egységes magyar helyesírás által szabályozott magyar irodalmi nyelv" (I. OK. VII, 510). NYIRKOS szintén a köznyelvet hajlandóbb összehasonlítási alapul venni, mert „a BENKŐtől ajánlott módszer sem oldja meg a viszonyítás, hasonlítás problémáját. Az írott nyelvhez történő hasonlítás során is újabb problémák merülnek föl. Ilyenek pl. a *tudja, mondja* stb. alakok kérdése, melyeknek ejtése egységesen *gy*-s ejtés szemben az írás *d+j* elemével . . . Ez a szemlélet azt a látszatot kelthetné, mintha ebben a vonatkozásban eltérne az irodalmi és a nyelvjárási »nyelvhasználat«. Holott a valódi ok a nyelvjárás beszélt és a nemzeti nyelv írott voltának természetes eltérése" (MNyj. IX, 76). Szerintem szintén helytelen volna egységes összehasonlítási alapul az irodalmi nyelvet, pontosabban a nemzeti nyelv írott változatát választani. A NYIRKOS említette nehézségeket ugyanis még bőven lehetne szaporítani. Másrészt elvileg sem volna helyes, hogy a nyelvjárási anyagot, amely jellegében is, formájában is tipikusan beszélt nyelvi változat, az irodalmi nyelv írott változatával vessük egybe. Kétségtelen azonban az is, hogy a mindenkori köznyelv meglehetősen ingatag és bizonytalan összehasonlítási alap, melynek ma érvényben levő normáit egyrészt nem is ismerjük eléggé, másrészt azok országosan semmiképpen sem tekinthetők egységesnek. Éppen ezért én összehasonlítási alapul a köznyelvnek azt az ideális — egyelőre talán senki által sem beszélt — formáját tekintem, melynek normáit egyrészt az egységes magyar helyesírás, másrészt bizonyos hangkapcsolatok esetében (pl. a mássalhangzók hasonulása, összeolvadása, kiesése, rövidülése stb.) a magyar köznyelvi kiejtésnek ma érvényben levő s a normatív nyelvtanok által rögzített szabályai adják meg. (Ezt a formát nevezhetjük az irodalmi nyelv eszményi beszélt változatának is.) Ha a helyesírás ma ingadozást mutat (pl. *fel* ~ *föl*, *csoda* ~ *csuda* stb.), magát az ingadozást tekintem normának, s ehhez viszonyítom a nyelvjárási anyagot. Mindebből következik természetesen az is, hogy a zárt *ë*-t nem tekintem a köznyelvi fonémarendszer tagjának. Bár ez az összehasonlítási alap sem tekinthető minden tekintetben szilárdnak, mégis — úgy gondolom — reálisabb és elfogadhatóbb, mint a fentebb említett kettő közül bármelyik. Egyrészt ugyanis magában hordja az irodalmi nyelv hangtani rögzítettségéből származó előnyöket, másrészt pedig kiküszöböli az írott és a beszélt nyelvváltozat összehasonlításából következő fonákságokat. S még csak azt sem tekinthetjük súlyosabb érvnek ellene, hogy ez a nyelvváltozat lényegében nem él, gyakorlatilag talán senki sem beszéli, mert egész iskolai nyelvoktatásunknak, az anyanyelvi műveltség fejlesztésének eszményi célja e változat megközelítése, sőt általánossá válásának elérése.

A leíró és a történeti szándékú vizsgálat összeegyeztetését, a történeti szempont erősebb érvényesítését — erre a kérdésre AVANYESZOvot idézve DEME (i. m. 85) is utal, BENKŐ is felhívja rá a figyelmet — az általam választott összehasonlítási alap természetesen egy jottányival sem oldja meg kielégítőbben, mint az említettek. Azaz — BENKŐ szavaival — „azok a nyelvtörténetileg nyugtalanító egybeesések, amelyek a különböző indítékú és irányú hangváltozásoknak, a megőrződésnek és a változásnak stb. stb. az irodalmi nyelvhez viszonyított, mechanikus egybekapcsolásából keletkeznek" (i. h. 510) — így sem küszöbölődnek ki. Szilárd meggyőződésem azonban, hogy a leíró és a történeti szempont követelte igények egyazon vizsgálat során semmiképpen sem elégíthetők ki, s legfeljebb párhuzamosan, de más-más módszerrel végezhetők el. Abban — legalábbis elvileg — kétségtelenül igaza van BENKŐnek, hogy „egy-egy nyelvjárási »egység« hangtörténeti fejlődéseinek a felderítéséhez vizsgálat alá kell fognunk a kérdéses területre lokalizálható minden rendű és rangú nyelvemléket, a szomszédos területekkel való mai összefüggéseket, a jövevényszavakból helyi viszonylatban leszűrhető tanulságokat stb." (i. h.); ezt azonban — úgy gondolom — nem kell szükségszerűen összekötni egy nyelvjárási egység mai nyelvállapotának leírásával, mert az utóbbi megoldható hasznosan és eredményesen az előbbi nélkül is. A mai magyar nyelvjárások áttekintő leírásában pedig egy ilyen jellegű célkitűzés ma — s bizonyára még nagyon hosszú ideig — teljesen irreális volna, mivel egészen csekély azoknak a kisebb-nagyobb nyelvjárási egységeknek a száma, amelyekre vonatkozóan a fentebb körvonalazott történeti előmunkálatok — akárcsak vázlatosan is — rendelkezésünkre állnának. A nyelvjárástörténeti problémák, összefüggések vizsgálatára — elvi-módszertani aggályaim mellett — ebben a munkámban nyelvjárásaink leíró ismertetésével párhuzamosan ezért sem vállalkozhattam.

14.6. Az egyes hangrendszertípusok összeállításához állást kell foglalnunk abban a kérdésben is, hogy az egyes nyelvjárási hangok közül a magyar nyelvjárások rendszerén belül melyeket tekintjük fonémának, s melyeket csupán változatoknak. *Fonémának* tekintem azokat a hangeszközöket, amelyek egy vagy több nyelvjárástípusban — általában fonetikai helyzettől függetlenül — *önálló szóalkotó eszközként* (hangeszközként) előfordulnak. Jelen feldolgozásomban csupán *variánsnak* tekintem viszont azokat a hangokat, amelyek *egy nyelvjárástípuson belül* önálló szóalkotó eszközök ugyan, tehát fonetikai helyzettől függetlenül ellentétpár tagjaiként szerepelhetnek, azonban (viszonylagos) rendszertani helyüket, az egyes szavak felépítésében betöltött szerepüket tekintve csupán fizikai sajátságaikban térnek el más nyelvjárástípusok, illetőleg a köznyelv rendszertani szempontból hasonló hangjaitól.

14.6.1. Ennek megfelelően LAZICZIUS-hoz (Bev. 36) hasonlóan a köznyelvben és a magyar nyelvjárásterület nagy részén meglevő *a, á* fonémával szemben az egyes nyelvjárástípusokban jelentkező *ȧ, ā*-féle hangokat csupán általános realizációs változatoknak, a *kapa* : *kȧpál* típusban jelentkező *ȧ*-t pedig kombinatorikus változatnak tekintem. Az *a, á* : *ȧ, ā* hangok fizikai jellege eléggé különbözik ugyan, de rendszerbeli helyük és a nyelvi

rendszerben betöltött szerepük lényegében azonos. Egyaránt a veláris rövid, illetőleg hosszú magánhangzósor legalsó tagjai, bizonyos nyelvjárási jellegű különbségektől eltekintve nagyrészt ugyanazokban a morfémákban fordulnak elő (vö. DEME, NyjKérd. 86—7; NyatlFunk. 92—3).

Az *a* : *ȧ*, *á* : *ā* szembenállás lehetőségét a magyar nyelvjárások általában nem használják ki. Több nyelvjárásunkban van ugyan *á*:*ā* fonetikai kettősség, de közülük mindig csak az egyik szabad fonéma, a másik az *a*+*l* fonémák kapcsolatából adódó, helyi realizációs jellegű polifonémikus értékű hang. Néhány erdélyi nyelvjárásban (főképpen Ro-4: Magyarnemegye) az *á* fonéma a nyelvjárásra jellemző erős rövidülési tendencia folytán gyakran — de nem egységesen — *ȧ* hangban realizálódik. Itt tehát *a* : *ȧ* szembenállás van kialakulóban, de ez a szembenállás is — ma még — kizárólag realizációs jellegű (az *ȧ* hang az *á* fonéma gyakori helyi realizációs változata a ritkább *ȧ*, *á* mellett). Nyelvatlaszunk egy-két kutatópontján — elsősorban az alföldi részeken, a Tisza mentén található palóc jellegű településeken — az *a* : *ȧ*, *á* : *ā* hangpárok (a közbeeső változatokkal: *ǫ*, *ǫ̇*; *ǫ́*, *ǭ*) egymás mellett is jelentkeznek ugyan, de itt is funkcionális különbség nélkül. Ez a jelenség azonban teljesen átmeneti jellegű, az illető települések nyelvében ma folyó változás bomlási terméke. Az egyes nyelvjárástípusok hangrendszerének egybevetésekor tehát ma az *a* : *ȧ*, *á* : *ā* típusú hangokat — rendszertani szempontból — tulajdonképpen kombinatorikus variánsoknak tekinthetjük: egyiknek szabad fonémaként való megléte kizárja a másikét.

A középső nyelvállású hosszú magánhangzók (*ó*, *ő*, *é*), illetőleg az *á* diftongusos változatait (*o͡u*, *ö͡ü*, *ë͡i*; *u͡o*, *ü͡ö*, *i͡ë*; *ȧ͡o*, *ᵃá*; stb.) mint az *ó*, *ő*, *é*, *á* fonéma általános helyi realizációit, illetőleg fakultatív változatait fogom fel, függetlenül attól, hogy a nyelvjárástípuson belül a megfelelő monoftongussal együtt jelentkeznek-e vagy sem.

Az északkeleti területeken a rövid *o*, *ö*, *e*, *a* helyén *l*, *r*, *j* előtt, nyilván e hangok nyújtó hatására keletkezett *uó*, *üő*, *ié*, *oa* típusú diftongusokat szintén a többnyire megnyúlt (*ò*, *ó*, *ȍ*, *ő* stb.), néha azonban rövid monoftongusnak asszociatív helyzetben jelentkező fakultatív változataként veszem számba.

Az *á* utáni *o*-zás esetében a köznyelvi *a*-val szemben álló *a*, *ą*, *ǫ*, *o* változatokat, amelyek elsősorban szó végén ma — a nyelvatlaszgyűjtések tanúsága szerint — egyetlen helyi nyelvjáráson belül is többnyire teljesen esetlegesen váltakoznak egymással, az *a* fonéma adatai közé sorolom mint asszociatív jellegű fakultatív változatokat, bár itt már bizonyos fokú fonetikai átfedés (neutralizáció) is jelentkezik. Az *á* utáni *o*-zásnak azt a néhány produktumát azonban, amelyben a hangszínbeli ingadozás egy-egy nagyobb terület vallomása alapján megszűnt (ez elsősorban szó belsejében található, például *lábom*, *szárod* stb.), az *o* fonéma adatai közé sorolom. Hasonlóképpen járok el a nyugati palóc terület legszélén, az *ȧ*-zó : *a*-zó területek határán fekvő egy-két kutatóponton a szóvégi *á* utáni *o*-zás adataival is. Itt ugyanis a kérdéses fonéma realizációs skálája jóval szűkebb, s az ide sorolható adatok vagy kizárólag *o*-s, (*ǫ*-s) vagy *o*-s, (*ǫ*-s) és *ȧ*-s változatokkal jelentkeznek (pl. Cssz-2: Vága: *ārpǫ*, *lābo* ~ *lābȧ*).

Elképzelhetőnek tartom azt is, hogy e g y e t l e n nyelvjárási egység

leírásakor *ȧ* és *ā* fonémákat vegyünk fel a hangrendszerbe, ha az illető nyelvjárás alsó nyelvállású rövid, illetőleg hosszú veláris hangja fizikai jellegét tekintve ilyen típusú — ahogy ARANY A. LÁSZLÓ is tette Kolon nyelvjárásának leírásakor; vagy diftongusfonémákat, ha a középső nyelvállású hosszú magánhangzók csak, vagy nagyrészt diftongusban realizálódnak. Több nyelvjárástípus leírása esetén azonban, ha ezeket a realizációs különbségeket hangrendszerbeli különbségnek tüntetjük fel, számottevőbb rendszerbeli különbségeket sejtetünk, mint amekkora a valóságban van. Kétségtelen ugyan, hogy az *ȧ*-zás, *ā*-zás vagy akár a diftongálás legalább annyira jellemző sajátsága egy nyelvjárásnak, mint például az *í*-zés vagy az *ö*-zés (vö. SULÁN: MNyj. I, 12; vö. még DEME, NyjKérd. 86), vagy mint a fonématöbblet, illetőleg fonémahiány. De ezek nem rendszerbeli, hanem realizációs eltérések. S ezeket a maguk helyén kellő súllyal valóban figyelembe is kell venni.

Az elmondottakból következik az is, hogy az *a*, *á*, *e*, *é* stb. fonéma fogalmába belesorolom az összes, általam vizsgált nyelvjárásban található realizációkat. Vagyis az *á* fonéma fogalmába nemcsak az *á*, hanem az *ą́*, *ą̄*, *ā*, *ą̄*, *ǫ́*, *ą́*, *ȧo*, *áo*, *ᵃá*, bizonyos esetekben *ȁ*, *ȧ* hangok is beletartoznak. Hasonlóképpen az *ó* fonéma realizációja nemcsak *ó* vagy *ǫ́*, *ǫ́* stb. monoftongus, hanem *uo*, *uə*, *ou*, *ao* stb. kettőshangzó is lehet.

14.6.2. Nem problémamentes a Szabolcs-Szatmár megyei részeken található, a köznyelvi *é*-k egy részének helyén, többnyire *ié* típusú diftongusban (ritkábban *ę́* monoftongusban) realizálódó hang rendszerbeli helyének eldöntése. Ezzel a kérdéssel részletesen, többször is foglalkozott DEME, nézetei azonban némileg ellentmondásosak. Erről a kérdésről a Csűry-féle *ë* hangokkal foglalkozva a következőket írja: „Így végső következtetésül azt kell levonnunk, hogy a *vënsëg*-féle alakok zárt *í*-ző formák félfokkal nyíltabb realizációval; a szamosháti nyelvjárás tehát funkcionálisan, szembenállása felől nézve *í*-ző, noha egyetlen *í* hangja sincsen" (i. m. 108). SEBESTYÉN szerint viszont: „mind az *ë* ~ *ię̀*, mind az *é* ~ *éi̯* az *é* fonéma realizációja. Igaz, így egy köznyelvivel két nyelvjárási fonéma áll szemben. De ezen az sem segít, ha az *ë*-t a köznyelvi *í* alá soroljuk, minthogy a szembenállások bizonysága szerint a fonológiai különbség ott is megvan" (MNyj. IV, 105). A *fiél* : *féil*, *iég* : *éig*, *miész* : *méisz*, *viér* : *megvéir* stb. szembenállások a CSŰRY által *ë*-vel, más kutatók által többnyire *ié* típusú kettőshangzóval feljegyzett hang fonéma voltát kétségtelenné teszik. (Ebben DEME és SEBESTYÉN véleménye is megegyezik. Igen valószínűnek látszik az is, hogy az *ié*, illetőleg *ë* jellel jelölt hangok lényegében azonosak, és csupán grafikai különbség van közöttük.) Rendszerbeli helyüket illetően DEME egy másik helyen úgy véli, a Csűry-féle *ë* hangról megvizsgálandó, nem az *í* fonéma alá sorolandó-e, „mint az *í* hangnak alacsonyabban képzett változata . . . főleg, ha a nyelvjárásnak e hangon kívül *é* hangja is van, elsődleges, nem asszociatíve ejtett *í*-je viszont egyébként nincsen" (NyatlFunk. 89). Később pedig (i. m. 92, 94) azt írja, hogy ahol a köznyelvi *é*-nek kétféle diftongus felel meg (pl. *szię̯p*, de *kei̯z*), az *ię̯* típusúak az *é*, az *ei̯* típusúak az *ē* fonéma alá sorolandók.

Az *ë* hangról CSŰRY palatogramok alapján világosan megmondja, hogy „az *é*-nél kissé zártabb, az *í*-nél nyiltabb hang, vagyis közelebb áll

az *é*-hez, mint az *í*-hez" (MNy. II, 12; vö. még NyK. L, 66). S ezt a megállapítást a közölt palatogramok is világosan igazolják. Téved tehát DEME, amikor azt állítja, hogy CSŰRY szerint az *é* és az *í* között ejtett *é* „mindkettőtől kb. félfokos eltérést mutató hang" (NyjKérd. 108). Igaz viszont, hogy a SzamSz.-ban (19) még CSŰRY is ezt írja: „az *é*-nél zártabb, az *í*-nél kissé nyíltabb hang." Ez a hang CSŰRY palatogramok alapján történt leírása szerint is pontosan megfelel a nyelvatlaszban az említett területen (ritkábban más területeken is) előforduló zártabb *é*-nek *(é̬)*, amely pedig az északkeleti területeken kevés kivételtől eltekintve az *ié* típusú kettőshangzó variánsaként fordul elő. Mindezek a tények nem nagyon támogatják DEMÉnek azt az elképzelését, hogy ezeket a hangokat leíró szempontból az *í* változatainak tekintsük.

Az északkeleti részek kétféle diftongusának rendszerbeli helyét illetően DEME elgondolása történeti szempontból kétségtelenül védhető. Mai nyelvjárásainknak leíró szempontú vizsgálatában azonban aligha volna célszerű követni, ugyanis az egyes jelenségek vizsgálatát csak bonyolultabbá tenné, az egybevetést megnehezítené, sőt eltorzítaná a nyelvi valóságot is. Ebből az elgondolásból logikusan az következnék, hogy az *í*-ző nyelvjárások *é* hangjait — akár diftongusban (például *i̯ë* típusúban nyugaton, *ë̯i* típusúban a Tiszántúl nagy részén), akár monoftongusban realizálódnak — szintén az *ē* fonéma adatai alá soroljuk, hisz a Hajdú-Bihar megyei *ë̯i* típusú kettőshangzók fonetikailag nem különböznek az északkeleti részek *ë̯i* típusú kettőshangzóitól, lényegében ugyanazokban a morfémákban fordulnak elő, s történetileg is feltétlenül azonosak. Ez azonban azzal a következménnyel járna, hogy a nem *í*-ző somogyi nyelvterületen a *kéz, fél, hét, jég, léc* stb. morfémákban jelentkező *ë̯i* típusú kettőshangzókat más fonéma realizációjaként tartanók számon, mint a nagyjából ugyanezekben a morfémákban előforduló, lényegében azonos jellegű hajdú-bihariakat. Nem is beszélve arról, hogy ebben az esetben az *í*-ző nyelvjárástípusoknak *é* fonémájuk gyakorlatilag nem lenne, s a Komárom megyei *é* hangok ugyanazokban a morfémákban más fonéma realizációi lennének, mint a Szeged környéki nyelvjárás vagy a köznyelv *é* hangjai. Ha pedig ezeket a hangokat az *é* fonéma realizációjának tekintjük — DEME (i. m. 92) így jár el — akkor meg a Hajdú-Bihar, illetőleg Szabolcs-Szatmár megyei *fëi̯l, hëi̯t, jëi̯g* stb. morfémák magánhangzóit kell más-más fonéma realizációjának minősítenünk. Emellett az is valószínűnek látszik, hogy ez a történeti alapú, de leíró célú és jellegű szétválasztás éppen történeti szempontból nemegyszer hamis eredményekre vezetne.

Mindezeket figyelembe véve, ahol rendszeresen *ë̯i* : *i̯ë* (esetleg: *o̯u* : *u̯o*, *ö̯ü* : *ü̯ö*) típusú realizáció jelentkezik köznyelvi *é (ó, ő)* helyén, én is két fonémával *(é, é₂; ó, ó₂; ő, ő₂)* számolok. Ha valamelyik morfémában egy kutatóponton csak monoftongusos realizáció van, a besorolásban figyelembe veszem a környező kutatópontok vallomását is. Úgy gondolom, ez a megoldás jobban elősegíti a jelenség összefüggéseinek vizsgálatát, egyszerűbbé teszi a köznyelvhez való hasonlítást, sőt az egyes nyelvjárástípusok összevetését is.

14.6.3. A középpalócságban viszonylag kis területen jelentkezik az *ē* fonéma is elsősorban a *fēl, jēg, kēz* típusú szavakban. Ez a fonéma itt

bizonyára még a nem nagyon távoli múltban is a nyelvjárás hangrendszerének teljes értékű tagja volt, mint a rövid *e* hosszú párja. A nyelvatlasz anyagában előforduló adatok zömében azonban az *ē* (többnyire *e̯*, esetleg *é̯* formában) már csak mint az *é* realizáció változata jelenik meg. Vitatható tehát, hogy m a ez a hang valóban fonémának tekinthető-e, s nem csupán mint az *é* fonéma történetileg kötött változatát kellene-e számon tartanunk.

14.6.4. Laziczius (Bev. 38) azokban az *ö*-ző nyelvjárásokban, amelyekben a zárt *ë* elsősorban csak vegyes hangrendű szavakban és néhány egyszótagú szóban fordul elő, az *ë*-t nem tekinti önálló hangeszköznek. Szerinte itt az *ë* csak mellékváltozata az *e*-nek. Ezt a nézetet Deme (NyjKérd. 86) részletesen cáfolja, rámutatva arra, hogy éppen az egyszótagú szavakban az *ë* megléte „fonetikai helyzethez sem köthető . . . , hiszen nem minden egytagú, nyiltszótagos szót ejtenek így (vö. *de, be* stb.); s nem is fonetikai értékű, hanem történeti alapon meghatározott elhelyezésű változat." S ezekhez az érvekhez még újabbakat is sorolhatunk. Az *ë* : *e* ellentétet még ezek a nyelvjárások is felhasználják, bár csak egészen minimális mértékben; pl. *në* (tiltószó): *ne* 'nesze'. Nem *ö*-ző nyelvjárásaink zöme például az *ë* : *ö* ellentétet sem használja fel sokkal nagyobb mértékben, de azért aligha lehetne akár az *ë (e)*, akár az *ö* önálló hangeszköz (fonéma) voltát kétségbe vonni. Másrészt az újabb jövevényszavakban az *ë* fonéma más helyzetben is egyre erősebben jelentkezik az *ö*-ző nyelvjárásokban is; pl.: *csëkk, drëssz, dzsëm, këksz, bënzin, cëkkër, cëntër, krëbdësin, pëmzli, pënicilin, prëzsbitër, tëksztil, vëkkër, zëllër* stb. (Várkonyi: MNyTK. 113. sz. 35—43). A zárt *ë*-t tehát én ezekben a nyelvjárásokban szintén önálló hangeszköznek, fonémának tekintem.

14.6.5. Annak megítélésében ugyanis, hogy mely hangeszközöket tekintsünk fonémának, s melyeket csupán változatnak, kétségtelenül fontos szempont, hogy az illető hang ellentétpárok alkotására a kérdéses nyelvjárástípusban felhasználható-e vagy sem. De emellett feltétlenül figyelembe kell venni azt is, hogy az egyes morfémákban való jelentkezésük fonetikai kritériumok alapján meghatározható-e vagy sem. Például az északi területek egy részén az *ly* hang mellett ma már társadalmi érvénnyel jelentkezik a *j* is *(folyó ~ foľó ~ fojó* stb.). Ezekben a nyelvjárásokban nem találunk olyan ellentétpárokat, amelyekben a jelentéskülönbség az *ly* : *j* különbségre volna visszavezethető. (De az egész magyar nyelvterületről is csak egyetlen példát ismerek erre; Ro-18: *pulyka* 'pulyka': *pujką* 'jérce'.) Ennek ellenére aligha volna helyes az *ly*-t a *j* fakultatív variánsának tekinteni, hisz fonetikai kritériumok alapján nem határozható meg, hogy az *ly* mely morfémákban jelentkezik: előfordulása teljes mértékben történeti kötöttségű. S csupán a *j* jelentkezhet *ly* helyén többé-kevésbé kötetlenül, *ly* a *j* helyén nem; tehát *hajó ~ *halyó* típusú alternánsok társadalmi érvénnyel nem fordulnak elő. A *j*-nek az *ly* helyére történő benyomulása nyilvánvalóan egy most folyó hangváltozás eredménye, amelyben jelentős szerepe van a köznyelv hatásának is. Azaz: annak megítélésében, hogy egy hang egy nyelvi egységen belül önálló hangeszköznek (fonémának) tekintendő-e vagy változatnak, a jelentés-megkülönböztető szerep mellett mindenképpen figyelembe kell venni azt is, hogy az illető hang jelentkezése hangtani

alapon körülírható-e, illetőleg történeti szempontból is, társadalmilag is milyen mértékben kötött, mennyire jellemző csak bizonyos morfémákra.

14.6.6. A közép-dunántúli és egyes erdélyi részeken található egészen nyílt *ä*, *ą̈*, bár egy teljes nyelvállásfokban eltér az *e*-től, csak fakultatív variánsnak tekinthető. Nemcsak azért, mert önálló szóalkotó szerepe nincs, hanem azért is, mert jelentkezése teljesen esetleges, nincs egyetlen olyan morféma, amelyben — más morfémák *e*-jével szemben — többkevesebb állandósággal előfordulna.

14.6.7. A mássalhangzó-rendszerben jóval kevesebb a hasonló jellegű probléma. A köznyelvvel szemben jelentkező egyetlen fonématöbblet az *ly*. Ez is ma már erősen kihaló jellegű. (Részletesebben lásd 14.6.5.)

14.6.8. Mint polifonémikus értékű hangot, megfelelően elkülönítve felveszem az egyes hangrendszertípusokba az *al, el* + msh ~ abszolút szóvég hangkapcsolatból az *l* pótlónyúlásos kiesése, illetőleg az *arr, err* hangkapcsolatból időtartamcsere révén keletkezett *ā, ē* hangot. Mindkét hangot egyes nyelvjárások felhasználják — bár viszonylag ritkán — jelentésmegkülönböztetésre is, s a mennyiségi és a minőségi szembenállást egyaránt kihasználhatják: *āsó* : *ásó; ēső* : *eső;* stb. Tehát ezeknek a hangoknak az egyes nyelvjárási részrendszereken belül a fonémákhoz hasonló funkciójuk is van. Emellett az egyes nyelvjárástípusok hangrendszerére igen jellemzőek, mind a köznyelv, mind más nyelvjárások irányában nemegyszer megkülönböztető, elhatároló értékűek.

14.6.9. Itt kívánok röviden szólni arról az újabban gyakran felmerülő kérdésről: lehetséges-e strukturalista dialektológia? A strukturalizmus néven összefoglalt különböző nyelvészeti irányzatok egy-egy nyelvi rendszer vagy a rendszer egy-egy síkjának vizsgálatában eredményesen alkalmazhatók. Egy-egy nyelvjárási egység (helyi nyelvjárás, nyelvjárástípus) a nemzeti nyelv részrendszere, a nyelvjárások összessége: részrendszerek rendszere. Ha e megállapításokat elfogadjuk, magától értődik, hogy a strukturalista módszerek alkalmazását nem lehet kizárni a nyelvjárások vizsgálatából, illetőleg, hogy a strukturalista módszerek követői — legalábbis elvben — a nyelvjárások vizsgálatáról nem mondhatnak le.

Más kérdés, hogy egy ilyen jellegű stúdiumnak mi is a sajátos feladata. Azt az általános célt, amelyet U. Weinreich így fogalmaz meg: „Egy speciális strukturális dialektológia a részleges különbségek strukturális következményeit tárgyalná a részleges hasonlóságok keretén belül" (Word X [1954]: 390), elvi keretként teljesen reálisnak látom, saját módszeremmel lényegében magam is valami effélére törekedtem. E kereteknek konkrét tartalommal való megtöltése azonban nyelvenként is más-más problémákat vet fel. Úgy vélem azonban, hogy a magyar nyelvjárásokkal kapcsolatban a strukturalista kutatásoknak is elsősorban a fonológiai (fonetikai) és morfológiai kérdésekre célszerű irányulniuk, és a szintakszis, valamint a lexika csak másodlagos szerepet kaphat. E kérdések részletesebb vizsgálata azonban még a jövő feladata.

15. Hangtani jellegű anyaggyűjtésemet fonémák szerint végeztem, külön figyelembe véve mindazokat a hangkapcsolatokat is, amelyeknek tárgyalása mai nyelvjárásaink leírásában szükségesnek látszik. Az anyaggyűjtésben végrehajtottam a dialektológiai szakirodalomban szokásos tagolást: a kér-

déses jelenség első szótagban (hangsúlyos helyzetben), nem első szótagban (hangsúlytalan helyzetben), abszolút szóvégen, tővéghangzóban vagy toldalékban fordul-e elő. A feldolgozás során azonban ezt a felosztást csak ott tartottam meg, ahol ennek a kérdéses jelenség vizsgálata szempontjából valóban van funkciója. Többnyire azonban csak három kategóriát különítettem el: első szótag (hangsúlyos helyzet), nem első szótag (hangsúlytalan helyzet), abszolút szóvég. A tővéghangzó és a toldalék ugyanis már más aspektusú megkülönböztetés, mint az előbbiek. Azok leíró jellegű kategóriák; alapjuk a szó hangtani struktúrája. Az utóbbi kettő grammatikai jellegű, s a tővéghangzó még erősen történeti kötöttségű is. S a jelenség leírásakor az esetek többségében adataik a hangsúlytalan helyzet kategóriájába tartozókkal azonos módon bírálhatók el. Az egyes fonémák megterhelését mutató térképeimen pedig általában még ilyen jellegű csoportosítást sem adok. Ezeknek a térképeknek ugyanis csupán az a céljuk, hogy magáról a megterhelésről adjanak átfogóbb jellegű szemléltetést.

Leírásom elsődlegesen hangtani alapú lévén, vizsgálatomba olyan morfémákat vontam be, amelyek lényegében az egész nyelvterületen élnek, s csupán hangtani megoldásuk terén mutatkozik közöttük földrajzi jellegű különbség. S *minden kutatóponton minden fonémát és hangkapcsolatot ugyanazokban a morfémákban vizsgálok*. Ezzel mind az egyes fonémák, polifonémikus értékű hangok, mind a hangszín-realizációk tekintetében az egyezések vagy eltérések valóban az illető nyelvjárás sajátságának, jellemző vonásának tekinthetők, s kiküszöbölődik az az egyébként reálisan fennálló veszély, hogy az eltérések a vizsgált anyag eltérő voltából adódnak. Így is előfordul természetesen, hogy a vizsgálatba bevont anyagból néhány morféma egy-egy ponton, vagy akár egy kisebb területen hiányzik, esetleg az adatot bizonyos okokból figyelmen kívül kellett hagynom. Ezeknek az eseteknek a száma azonban elenyészően csekély, s az összképet lényegében nem befolyásolják (vö. 43.).

A vizsgált morfémák száma fonémánként eléggé eltérő. Ezek az arányok azonban egyáltalán nem önkényesek, hanem összefüggnek az illető fonémának nyelvünkben való gyakoriságával (vö. 14.4.). Az adatok száma egyúttal azt is tükrözi, hogy vizsgálati anyagomat illetően nem lépek fel még csak a viszonylagos teljesség igényével sem, de ez — úgy gondolom — érthető és természetes. A kiválasztott corpus azonban olyan jellegű, hogy a vizsgált jelenség arányait, keresztmetszetét az egyes nyelvjárástípusokban viszonylag híven tükrözi. S szinte kétségtelennek tartom, hogy az ebből az anyagból adódó mennyiségi mutatók az anyag növekedésével is csak abszolút értékeikben változnának lényegesen; arányaikban csak olyan minimális változásokat mutatnának, amelyek a belőlük levonható következtetéseket lényegében nem érintenék.

Nyelvatlaszunkban egyes morfémák (elsősorban a toldalékmorfémák, de néhány tőmorféma is) több adattal szerepelnek. Anyaggyűjtésemben természetesen erre is tekintettel voltam. Az egyes fonémák megterhelésének vizsgálatakor azonban minden morfémát egy egységnek tekintek, függetlenül az atlaszban való valóságos előfordulásának számától. Ha azonban egy morféma több alternánssal jelentkezik (pl. *-né* ~ *-ní* módjel; *-búl* ~ *-bul*

rag; stb.), ezt mindkét érintett fonémánál számba vettem. Természetesen ugyanígy jártam el akkor is, ha csak egyszer adatolt morfémának vannak ilyen alternánsai (*ismerős ~ ösmerős ~ üsmerős; iskola ~ oskola; fejsze ~ ~ fejszë ~ fejszi; hetfe ~ hetfü ~ hétfű; szëm ~ szöm; odu ~ adu; asztó ~ ~ asztā;* stb.). A számbavétel a feldolgozás során a következő módon történt. A nyelvjárásra jellemzőbb megoldást minden megkülönböztetés nélkül felvettem a kérdéses fonéma adatai közé. A másikat, amely a nyelvatlasz anyaggyűjtésében gyakran valami megkülönböztető zárójellel van ellátva (tehát újabbnak, ritkábbnak, kihalónak minősíthető), + jellel tüntettem fel a fonéma adatai között. Például az *ösmerős ~ [ismerős]*, *oskola ~ iskola* alakpárok esetében + 2 *i* adat jelentkezik az *i* fonéma anyagában hangsúlyos helyzetben.

Kivételesen azonban már vizsgálati anyagomba is több adatként vettem fel egy-egy tőmorfémát olyan esetekben, amikor egyes toldalékok előtt vagy összetételben a tőmorféma magánhangzója — tapasztalataim szerint — nem olyan formában jelentkezik, mint a köznyelvben. (Pl.: kny.-i *fa : fáig; léc : lécet; húsz : húszat, húszas; tyúk : tyúkszem;* stb.; — nyj.-i *fa : faig; léc : lecet; húsz : huszat, huszas ~ húszas; tyúk : tyukszëm;* stb.) Amennyiben egy szónak a köznyelvben is vannak alternánsai (pl. *veder ~ vödör; csoda ~ ~ csuda; veje ~ vője;* stb.), a szó mindkét adatát felvettem külön-külön a kérdéses fonéma anyagába. Közülük az egyik többnyire adathiányként jelentkezik. A köznyelvben kettős alakú morfémák ugyanis a nyelvjárások zömében egyalakúak.

A hangtani realizációk vizsgálatakor, az erre vonatkozó mennyiségi mutatók összeállításában már minden morféma minden adatát figyelembe vettem. Sőt, minthogy nyelvatlaszgyűjtéseink jelentős részében, az ellenőrzés során pedig mindig jelöltük az egyes adatok mellett az adatközlők számát is, az egyes hangtani realizációkat olyan mennyiségben veszem számba, ahány adatközlőtől adatunk van rá. Némileg eltorzítja ugyanis a hangtani összképet az az eljárás, ha csak magával az egyes morfémákban jelentkező variánssal számolunk, függetlenül előfordulásuk arányától. (Így jártam el a MNyj. VIII, 11—27. lapjain közölt feldolgozásomban.)

Az előfordulás gyakoriságának figyelembevétele kétségtelenül célszerű volna a fonémamegterhelés vizsgálatában is, hiszen egy nyelvjárástípusra nemcsak az jellemző, hogy például mely morfémák jelentkeznek benne *é*-vel vagy *í*-vel, hanem az is, hogy a kérdéses morfémák mennyire gyakoriak a beszélt nyelvben, tehát mekkora szerepük lehet a nyelvjárás hangtani „összkép"-ének kialakításában, az egyes fonémák abszolút megterhelésében. Ez azonban csak nagy kiterjedésű szöveganyag alapján valósítható meg többé-kevésbé megnyugtatóan. Az, hogy az atlasz kérdőíveiben egy-egy morféma paradigmasort alkot-e, tehát többször előfordul-e, meglehetősen esetleges, tehát nem ad megközelítően sem hű képet a beszélt nyelvben való előfordulás gyakoriságáról. Sőt e tekintetben nem volna célszerű az adatközlők számát sem figyelembe venni olyan formában, mint a hangtani realizációknál, ugyanis az atlasz anyaggyűjtési gyakorlatának megfelelően a fonémaalternánsokkal jelentkező morfémák általában jóval több adatközlőtől származnak, mint az efféle problémáktól mentesek. S ez a tény a megterhelési arányokat jelentősen befolyásolhatná; sőt alap-

vetően eltorzíthatná. (A hangrendszertípusok összeállítására, az egyes fonémák megterhelésére vonatkozó, illetőleg a hangszín-realizációkkal kapcsolatos egyéb módszertani jellegű részletkérdésekre az illető kérdéskör tárgyalása során még visszatérek.)

15.1. Az eddigiek során többször esett szó anyagommal kapcsolatban a „mennyiségi mutatók"-ról. Világosan le kívánom szögezni, hogy ezek dolgozatomban csupán az egyes jelenségekre (bizonyos fonémáknak a köznyelvhez viszonyított megterhelésére; bizonyos hangszínvariánsoknak egymáshoz viszonyított arányára; stb.) vonatkozó, abszolút értékeikben kizárólag a feldolgozott corpusra, %-os értékeikben azonban a vizsgált jelenségnek az illető nyelvjárásra bizonyos határok között általában is jellemző adatai. Ezek a statisztikai adatok bizonyos típusokba sorolva megfelelő szimbólumokkal viszonylag egyszerű módon térképre vetíthetők, s így földrajzi vonatkozásaik is plasztikusabbá, szemléletesebbé válnak. Papp László „Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika" című kitűnő monográfiájában ugyan éppen nyelvjárási anyagon kidolgozott és teljes sikerrel alkalmazott egy, az egyszerű statisztikákon túlmenő matematikai jellegű módszert. Hasonló jellegű eljárás az én anyagomban azonban nem volna alkalmazható olyan eredményesen, mint ahogy ezt Papp László tudta tenni. Ő egyetlen fonetikai viszonyt *(é : í)* öt tényező segítségével sikerrel tudott jellemezni. Az én anyagomban azonban ezek a viszonyok megsokszorozódnak *(é : í, é : i, é : ü, é : e, é : ő, é : ű, é : ű : ő* stb.), ami azt jelenti, hogy ezeknek a Papp Lászlóéhoz hasonló matematikai formákkal való kifejezése annyira bonyolulttá válna, hogy a kérdéses nyelvi jelenség áttekintését inkább csak nehezítené, mintsem könnyítené.

MAI NYELVJÁRÁSAINK

A HANGRENDSZERTÍPUSOK VIZSGÁLATA

16. A magyar nyelvjárások fonémarendszereivel az egész nyelvterületre kiterjedő érvénnyel LASZICZIUS GYULA foglalkozott (vö. Bevezetés a fonológiába. MNyTK. 33. sz. 36—74; A magyar nyelvjárások. Bp., 1936. 54 kk.). Őt megelőzően azonban néhány nyelvjárásterület magánhangzó-rendszerét már BALASSA JÓZSEF is megadta „A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése" (Bp., 1891.) című kitűnő összefoglalásában. (Vö. még KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 66.)

Itt e munkáknak az egyes nyelvjárások hangrendszerére vonatkozó konkrét megállapításaival nem kívánok részletesebben foglalkozni, mindössze LASZICZIUS osztályozási alapjához fűzök néhány megjegyzést. Ő — — mint ismeretes — az *ë* és az *ē* fonéma megléte, illetőleg hiánya alapján alakította ki a magánhangzók „háromszögű" (hét fonémából álló) és „négyszögű" (nyolc fonémából álló) rendszerét, mégpedig a következő megokolással: „És ha SIMONYInál még kifogásolni lehetett azt, hogy miért csak e két kritériumra építette föl osztályozását, a fonológiai felosztásnál ez már elesik, mert, ha csak a magánhangzókat nézzük, nyelvjárásainkban egyszerűen nincs más lényegbevágó eltérés, csak ami e két ponton mutatkozik" (Mnyj. 55—6). Ez a megállapítás már a munka megjelenésének idején, az akkori dialektológiai ismeretek alapján sem állta meg egészen a helyét, hiszen például az őrségi nyelvjárásról már BALASSA megírta, hogy „Hosszú *í*, *ú*, *ű* egyáltalán nem fordul elő, még *l* kiesése után sem" (i. m. 34). Ez pedig nyilvánvalóan „lényegbevágó" eltérés fonológiai szempontból is, hisz ezzel a hosszú magánhangzók „háromszögű" és „négyszögű" rendszere mellett jelentkezik egy „fekvő téglalap" alakú rendszer is. (Az, hogy BALASSA az *ú*, *ű*, *í* hang hiányát területileg nyilvánvalóan helytelenül rögzítette, rendszertani szempontból közömbös.) Néhány helyi nyelvjárásban a középső nyelvállású hosszú magánhangzók egész sora kettős osztatú *(óu* : *uó*, *őü* : *üő*, *éi* : *ié* típusú realizációval). Fonológiai különbségük kétségtelen, tehát itt a hosszú magánhangzók rendszere „álló téglalap" alakú. Az északkeleti területeken, Szabolcs, Szatmár, Bereg megye jó részén csak az *é* kettős osztatú ugyan, de fonológiai szempontból ez is fontos tényező. A jugoszláviai Kupuszina nyelvjárásából ma is hiányzik a labiopalatális magánhangzók *(ö, ü, ő, ű)* teljes sora, tehát itt a rövid magánhangzóknak is van „álló téglalap" alakú rendszere. A háromszögű és négyszögű magánhangzó-rendszereknek nyelvjárásainkban való kizárólagos voltáról alkotott elmélet tehát nem állja meg a helyét, nem egyezik

a nyelvi tényekkel. Ezzel megdől Laziczius kombinációs elmélete (i. m. 55) is, amely szerint a háromszögű, illetőleg négyszögű rövid és hosszú magánhangzó-rendszerek kombinációiból kirajzolódnak a mai magyar nyelvjárásokban élő magánhangzó-rendszerek. Nyelvjárásaink arculata e téren sokkal színesebb és összetettebb, mint ahogy Laziczius látta.

A fonémarendszerek összeállításában nem vette figyelembe Laziczius azt sem, hogy egyes nyelvjárásokban megvan, másokból hiányzik a polifonémikus értékű *ā*, *ē* hang. Ez az eljárása elméletileg, szigorúan fonológiai szempontból nézve tulajdonképpen elvszerű; és talán helyes is (vö. MNyTK. 33. sz. 41—2). Kétségtelen ugyanis, hogy ezek a hangok a köznyelv vagy akár a nyelvjárások összességének aspektusából nézve nem „önálló hangeszköz"-ök olyan értelemben, mint a többi magánhangzó; egyes nyelvjárástípusok *ā*, *ē* polifonémikus értékű hangja a köznyelv és egyes nyelvjárások *al*, *el* hangkapcsolata helyén jelentkezik, sőt a két megoldás bizonyos morfológiai kötöttséggel ugyanazon nyelvjárástípuson belül is előfordulhat. Egyes nyelvjárások saját belső rendszere szempontjából azonban a polifonémikus értékű hangok már nem különülnek el ennyire mereven a fonémáktól. Ugyanis: egyes nyelvjárástípusok bizonyos morfémáiban következetesen jelentkeznek; megjelenésük azonban ugyanazon nyelvjárástípuson belül sem mechanikus, hangtanilag pontosan körül nem írható, sőt erősen történeti kötöttségű. Azaz: nem fordulnak elő szükségszerűen minden azonos hangtani helyzetben (*al*, *el* + msh. ~ abszolút szóvég), hanem csak bizonyos morfémákban, s e morfémák állománya nyelvjárásonként, a nyelvjárásra jellemző módon más és más. Bár általában igen kevés adattal, ellentétpárok létrejöttében is szerepet játszhatnak (vö. 14.6.8.). Így dialektológiai szempontból semmiképpen sem volna helyes az egyes nyelvjárástípusok magánhangzó-rendszereinek összeállításában teljesen figyelmen kívül hagyni őket, mivel nemegyszer fontos differenciatív szerepük lehet. A fenti meggondolások alapján én bizonyos megkötésekkel (vö. 16.1.) a többi magánhangzókkal azonos módon vettem figyelembe őket.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy Laziczius fonológiai rendszerezésének eredménye a magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszereit illetően gyakorlatilag nem fogadható el. Eljárása azonban elméleti-módszertani szempontból úttörő jelentőségű, s eljárásának alapgondolata a hasonló célú kutatásokban kitűnően felhasználható. A magyar nyelvjárások hangrendszertípusainak összeállítására és leírására az indítékot természetesen számomra is az ő műve adta.

16.1. Mielőtt a hangrendszertípusok összeállításában követett szempontjaimat részletesebben ismertetném, tisztázni szeretnék néhány műszóhasználati kérdést. Terminológiai meggondolásokból — elsősorban azért, mivel az egyes típusok összeállításában az *ā*, *ē* polifonémikus értékű hangot is figyelembe veszem — nem „fonémarendszer"-ről, hanem „hangrendszer"-ről beszélek. Szóhasználatomban: hangrendszer = fonémák + polifonémikus értékű hangok rendszere. Azaz: olyan önálló hangeszközöké, amelyek egymástól legalább egy képzőmozzanatban eltérnek (képzőmozzanatnak tekintve a hosszú : rövid különbséget is), a tárgyalt nyelvtípusban általában jelentés-megkülönböztető

szerepük van, s az egyes morfémákban való jelentkezésük történeti-társadalmi szempontból erősen kötött + olyan hangoké, amelyek egyes nyelvjárástípusokban bizonyos morfémákban állandó jelleggel, esetleg bizonyos hangtani-alaktani kötöttséggel mutatkoznak, a köznyelvben és egyes nyelvjárástípusokban azonban mindig és következetesen rövid magánhangzó + mássalhangzó (elsősorban *l*, ritkábban *j*, *r)* kapcsolataként realizálódnak.

A következőkben s z a b a d és k ö t ö t t fonémákat különböztetek meg. „Szabad"-nak nevezem azt a fonémát, amelynek rendszertani felhasználását nem korlátozzák az illető nyelvjárástípus belső törvényei, a szóban forgó fonéma pozicionálisan kötetlen, azaz nincs az illető nyelvjárástípusra különlegesen jellemző módon sem hangtani helyzethez, sem csak bizonyos hangkapcsolatokhoz kötve, tehát a felhasználás rendszertani szempontból lényegében a köznyelvben is érvényes szabályosságok szerint történik. Szabad fonémának tekintem az *ö*-t és az *o*-t azokban a hangrendszerekben is, amelyekben — a köznyelvhez hasonlóan — abszolút szóvégen nem fordulhatnak elő. Ez a tény ugyanis nem az illető nyelvjárástípusra, hanem nemzeti nyelvünk egészére jellemző sajátság.

„Kötött"-nek nevezem azt a fonémát, amelyre a fenti megállapítás nem érvényes, tehát előfordulása az illető (esetleg több) nyelvjárástípusra jellemző módon, leíró szempontból is pontosan meghatározhatóan bizonyos hangtani helyzethez, hangkörnyezethez van kötve (pl. az *ó, ő, é* az őrségi nyelvjárásban csak hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben fordulhat elő, szóvégen nem; több dunántúli nyelvjárástípusban a *j* tőszóban és toldalékolt formákban mássalhangzó — esetleg csak *r* — után nem állhat; egyes erdélyi kutatópontokon az *ö* hangsúlytalan helyzetben nem fordulhat elő, másokon hangsúlytalan helyzetben csak hangsúlyos helyzetbeli *ö* után jelenhet meg; stb.).

A jelentés-megkülönböztető szerepet illetően azonban nincs különbség szabad és kötött fonéma között. Az említett őrségi nyelvjárásban például ilyen ellentétpárokat találunk: *küö* : *kü* (igek.) : *ki* (nm.); *tuo* : *tüö* 'tű' : *tië* 'tej' : *ti* : *të; luo* : *lë; juo* : *ja* 'igen'; *füö* : *fü* ~ *füj* : *fa;* stb. A dunántúli nyelvjárásokban *jár* : *gyár* : *nyár* : *sár* : *kár* : *vár;* esetleg csak kisebb területen: *föj* : *föd; fojó* : *fogyó;* stb. Az erdélyi *e*-ző nyelvjárásokban: *kör* : : *kor* : *kár; tör* : *túr;* stb. Vagyis ezeket a hangeszközöket fonémának tekintem, mert jelentés-megkülönböztető szerepük kétségtelen, s ebben eltérnek a változatoktól. De „kötött"-nek nevezem őket, mert a fonémák zömével szemben pozicionálisan nem szabadok, csak bizonyos helyzetben fordulhatnak elő. Olyasféle különbséget látok tehát szabad és kötött fonémák között, mint a fakultatív és kombinatorikus variánsok, illetőleg a szabad és kötött morfémák között.

A kötött fonémák közé sorolom azokat a hangokat is, amelyeknek felhasználása az illető nyelvjárástípusban társadalmi okokból korlátozott: újabbak (pl. a nem polifonémikus értékű *ú, ű, í* a Somogy megyei területek nagy részén; az *ö, ő, ü, ű* a szlovákiai Nagyhinden); esetleg kihaló jellegűek (pl. az *ē* fonéma a középpalócság néhány községében); stb. A kötött fonémákkal azonos módon bírálom el az illető nyelvjárástípusban csak polifonémikus értékkel jelentkező hangokat, minthogy megjelenésük mind a

köznyelvhez, mind más nyelvjárástípusokhoz viszonyítva bizonyos hangkapcsolatokhoz van kötve. (A kötött fonémák egyes típusait a leírásban más-más mellékjellel különítem el; vö. 16.5.)

A „fonéma" szót összefoglaló értelemben használom. A hangrendszernek egy-egy, az illető nyelvjárásban önálló hangeszköznek tekintendő egyedét jelenti, függetlenül az illető egyednek a kérdéses rendszerben való realizációjától, esetleg realizációinak sorától. (Vö. 14.6.) Az egyes fonémákat a köznyelvi helyesírásban szokásos írásjeggyel jelölöm, tehát például az „*ó* fonéma" megnevezés a középső nyelvállású, veláris, hosszú magán hangzónak mai nyelvjárásainkban található valamennyi változatát magában foglalja: az *uə̯*, *uo̯*, *oa̯*, *uó*, *óə̯*, *ou̯*, *ao̯*, *óu*, *aó*, *ó̯*, *ó̯*, *ó*, *ò* (sőt bizonyos határesetekben *o* is) hangokat (változatokat) egyaránt.

16.2. A hangrendszertípusok összeállításában kiindulási alapul azt vettem, hogy a vizsgált nyelvjárásban h á n y fonéma, illetőleg csak polifonémikus értékben előforduló hang használatos. Külön vizsgáltam a rövid és a hosszú magánhangzók rendszerét, de tekintettel voltam a mássalhangzók rendszerére is, bár egy-két, a köznyelvben is viszonylag kisebb megterheltségű hang (pl. a *dz)* szabad fonéma volta nem mindig állapítható meg anyagomból teljes bizonyossággal. A hosszú mássalhangzók rendszerét — gyakorlati meggondolások alapján — nem különítem el olyan határozottan a rövidekétől, mint a magánhangzók esetében.

Kétségtelen ugyan, hogy a hosszú mássalhangzóknak is gyakran van a rövidekkel szemben jelentés-megkülönböztető szerepük: *agy* : *aggy*, *késel* : *késsel* stb. E tekintetben azonban nyelvjárásaink zöme rendszerszerűen alig tér el egymástól, illetőleg a köznyelvtől. Nem ismerek olyan nyelvjárást, amelyben — ha a hosszú mássalhangzók rendszere megvan — minden rövid mássalhangzónak ne lenne hosszú párja is. Hosszú mássalhangzó szó kezdetén nem állhat nyelvjárásainkban sem, magánhangzóközi helyzetben pedig a nyelvjárásban élő minden rövid mássalhangzó hosszú változattal is jelentkezhet, sőt lényegében ezt mondhatjuk a szóvégi helyzetre is. Arra azonban, ha maga a hosszú rendszer nem jelentkezik a köznyelvben tapasztalható következetességgel, esetleg lényegében hiányzik, természetesen tekintettel vagyok.

16.3. A romániai területeken egészen elszórtan, egy-két román jövevényszóban előfordul az *i̯*, *e̯*, *ë̯* hang is (pl. Ro-3: *sipi̯rka* 'gyík', *pepe̯rusa* 'katicabogár', Ro-18: *më̯zë̯roj* 'bükköny'). Jelentkezésük ritka voltára való tekintettel (maguk az említett szóalakok is csak változatok az illető kutatóponton) a hangrendszertípusokba ezeket a hangokat nem vettem be. Az illető nyelvjárás mai hangrendszerében betöltött szerepük, rendszertani helyük további, részletesebb vizsgálatot érdemelne. A szakadáti (Ro-19) nyelvjárásban az *ë̯* már jóval általánosabb, de itt viszont az *ö*, *ö̯*, *ö̯*, *ö̯*, *ë̯*, *ë̯*, *ë̯* hangtani sor szélső határesete. Úgy vélem tehát, hogy ez — legalábbis ma — nem fonológiai, hanem kizárólag fonetikai jelenség. Az északkeleti-keleti részeken elszórtan a *tücsök* és a *tüszköl* szavakban nagyobbára *tr* hangkapcsolattal váltakozva jelentkezik a *ψ* (bilabiális tremuláns). Igen kis megterhelése, esetleges volta, s többnyire változatként való jelentkezése miatt a hangrendszertípusokban ezt a hangot sem tekintem megkülönböztető, típus- vagy altípusalkotó jegynek. A MNy.-ben (LXIII, 307—23)

megjelent tanulmányomtól eltérően az egyes hangrendszertípusokban nem tüntettem fel a polifonémikus értékű *ā*-t és *ē*-t akkor, ha csak időtartamcsere *(āra, mēre)* eredményeként (nemegyszer az *á*, illetőleg az *é* változataként) jelentkezik, s pótlónyújtás révén *(āsó, ēső* stb.) lényegében nem. Az ebbe a típusba sorolható morfémáknak a száma ugyanis nem csupán az én anyagomban minimális (tulajdonképpen a fent említett kettő), hanem egyébként is elenyészően kicsi, tehát nyelvjárásainknak bízvást elhanyagolható kategóriái. E hangoknak az egyes hangrendszertípusokba való felvétele egy-egy adat alapján ugyanis — figyelembe véve a legkörültekintőbb gyűjtésben is elkerülhetetlen esetlegességeket is — az általánosabb jellegű tanulságok levonását talán inkább megnehezítené, mintsem támogatná. (Az egyes fonémák és polifonémikus értékű hangok felhasználásának részletesebb leírásakor azonban természetesen a fenti problémára is kitérek; vö. 33—34.)

Néhány dunántúli kutatóponton, anyagomban kizárólag az *istráng* és a *májtër* 'malter' szavakban többnyire az *á* változataként *à* is jelentkezik. A Balatontól északra, nyugatra fekvő részeken, megfigyeléseink szerint kizárólag a *lány* szóban, egy sajátos, az *ē*, *é* és az *á* közötti hang hallható néha (pl. B-8: *lę̄n;* C-21: *lę́ny ~ lány).* Ezeket azonban csak alkalmi jellegű hangtani realizációnak tartom. A MNy.-ben megjelent, már idézett tanulmányomban az *ö*-nek abszolút szóvégen való előfordulását azokban a nyelvjárásokban is feltüntettem, amelyekben egyetlen toldalékmorféma *(-hö* '-höz') sorolható ebbe a kategóriába. Ez az eljárásom elvileg talán védhető, gyakorlati meggondolások alapján azonban mégis úgy döntöttem, hogy ebben a dolgozatomban ettől eltekintek, s az *ö*-nek abszolút szóvégen való előfordulását csak akkor veszem számba az egyes hangrendszertípusokban, ha egyéb, a nyelvjárás egésze szempontjából jelentősebb esetekben (pl. *fülö, östö, összö; ütöttö, ütnö, üssö;* stb.) is érvényesül.

Néhány romániai kutatóponton a hosszú *ó, ő* fonéma erős rövidülése miatt az *o, ö* hang elég gyakran abszolút szóvégen is előfordul, néha *ó, ő* vagy *ò, ȍ* változataként, néha önmagában is. Viszont ugyanezekben a nyelvjárásokban köznyelvi *o, ö* helyén hangsúlytalan helyzetben az *o, ö* vagy egyáltalán nem fordulhat elő, vagy csak bizonyos hangtani kötöttséggel. Megítélésem szerint további, az eddigieknél gazdagabb és részletesebb különleges vizsgálatra szorul, hogy ezek az *o, ö* hangok itt az *ó, ő* fonetikai változatának tekintendők-e, mint határesetek, hangtani átfedések, vagy pedig már fonológiai-rendszertani sajátságnak minősíthetők-e. Azokon a kutatópontokon, ahol az *o, ö* szóvégen csak a fent említett rövidülés révén jelentkezik, ezt a hangrendszertípusban nem jelölöm.

16.4. A fenti szempontok figyelembevételével azonos típusba sorolom mindazokat a helyi nyelvjárásokat, amelyekben a fonémák s z á m a — külön-külön a rövid és a hosszú magánhangzóké, illetőleg mássalhangzóké — ugyanaz, függetlenül attól, hogy az egyes fonémák felhasználása szabad-e vagy kötött. Ha az azonos fonémaszám mellett a fonémaállományban m i n ő s é g i k ü l ö n b s é g van — tehát az egyes csoportokon belül a fonémák nem ugyanazok — a két rendszert más-más típusba sorolom; vagyis: a hangrendszerben jelentkező minőségi különbséget a

mennyiségi különbséggel azonos módon bírálom el. (A mellékelt 1. sz. térképen a szemléltető ábrák alapjele a típust mutatja.)[1]

Az egyes típusokon belül aszerint, hogy a rendszer tagjai szabad és kötött fonémaként hogyan kombinálódnak, a l t í p u sokat alakítok ki. Altípusalkotó tényezőnek tekintem azt is, ha a hosszú mássalhangzók rendszere mutat bizonyos bomlást. Néhány kötött fonéma esetében a kötöttség f o k a is eléggé világosan, rendszerszerűen elkülöníthető. Például: mássalhangzó után a *j* szótőben és toldalékolt alakokban e g y - á l t a l á n nem fordulhat elő *(borgyu, gyaptyu, irgyon, aptyát)*; c s a k *r* u t á n nem fordulhat elő *(borgyu, irgyon;* de *gyapju, apját)*; c s a k *r* u t á n s z ó t ő b e n nem fordulhat elő *(borgyu;* de *irjon, gyapju, apját)*. (Vö. Deme, NyatlFunk. VI. sz. minta.) Ezekre a részleteltérésekre azonban itt, a hangrendszertípusok összeállításában nem vagyok tekintettel. Hasonlóképpen figyelmen kívül hagyom azt is, ha egy szabad fonéma a vizsgált kutatóponton kötött formában is jelentkezik; pl. A-1: *rúD* : *kúcsot; őrzi* : : *bőcső; tű* : *sindű* 'zsindely'; *hó* : *kóbász;* stb.

Az egyes fonémák gyakoriságára (pl. arra, hogy az *ë* fonémát tartalmazó morfémák száma anyagomban a D-7, 9 kutatópontokon megközelíti a 100-at, a D-21, 25-ön nem éri el a 20-at) a hangrendszertípusok összeállításában nem voltam tekintettel, csupán azt vettem figyelembe, hogy a kérdéses fonéma a vizsgált kutatóponton önállóan, tehát nem csupán más, a nyelvjárásra jellemzőbb formával váltakozva, következetesen jelentkezik-e. S ebből a szempontból egyes kritikus esetekben — például akkor is, ha a kérdéses fonémát tartalmazó morfémák száma igen alacsony — figyelemmel voltam a környező kutatópontok vallomására is.

A hangrendszertípusok összeállításakor nem voltam tekintettel az egyes fonémák helyi realizációjára sem, illetőleg csak kivételesen, bizonyos szélső, kritikus határesetekben vettem figyelembe vallomásukat. (Részletesebben l. 14.6.1.—14.6.8.)

Mindebből természetesen véleményem szerint sem következik az, hogy az egyes fonémák gyakorisága, realizálódásának formája nem alapvetően fontos és igen jellemző vonása az egyes nyelvjárások hangtani arculatának, hanem csupán annyit jelent, hogy a hangrendszertípusok összeállításában elsődlegesen a hangállomány mennyiségi vonatkozásait és minőségi eltéréseit tartottam szem előtt. A gyakoriság és a realizáció kérdése pedig már más vizsgálati síkba, a hangrendszer tartalmi-formai funkcionálásának síkjába tartozik.

16.5. A hangrendszertípusokkal kapcsolatban a kötött fonémák jelzésére használt mellékjelek értelmezése:[2]

[1] Szemléltető térképeimen a határainkon kívüli területeket illetően kiadástechnikai meggondolásokból megtartottam a magyar nyelvjárások atlasza térképein alkalmazott megoldást.

[2] Az egyes mellékjeleknek (zárójeleknek) itt megadott értelmezése csupán a hangrendszertípusokra vonatkozik. Egyébként a nyelvatlaszgyűjtésben kialakult jelentésben használom őket (vö. 20.2.). — A kettőshangzók esetében azt a tényt, hogy a kettőshangzó két összetevője lényegében azonos nyomatékú, a két összetevő alá tett ‿ jellel jelölöm: *jo‿u, kü‿ö, hà‿orom* stb. Abban az esetben, ha a kettőshangzó összetevőit jelölő betűk alul mellékjelesek, az összefoglaló jelet — nyomdatechnikai okokból — néha a két összetevő fölött adjuk meg; pl. *jo̯u̯*, de *kü̯ö̯* stb.

⟨ ⟩ = csak polifonémikus értékű hangként használatos
| | = bizonyos hangtani helyzetben, bizonyos hangkapcsolatban nem fordulhat elő
( ) = szabad fonémaként kihalóban van; inkább csak változatként fordul elő más fonéma mellett
[ ] = szabad fonémaként inkább csak mint ritka, újabb változat fordul elő más fonéma mellett
+ = a kérdéses fonéma használata rendszertani szempontból szélesebb, mint a köznyelvben és más nyelvjárásokban
[⟨ ⟩] = polifonémikus értékű hang, de — viszonylag ritkán — szabad fonémaként is előfordul más fonéma mellett mint újabb változat
| |+ = a fonéma felhasználása bizonyos szempontból kötött, de rendszertani szempontból ugyanakkor mégis szélesebb, mint a köznyelvben

Mai nyelvjárásaink hangrendszertípusai

17. A következőkben felvázolom a feldolgozott anyag alapján a magyar nyelvjárásokból kirajzolódó hangrendszertípusokat. Megadom a fonémáknak a típusra jellemző számát, majd magát a hangrendszert. Ha a típus nem oszlik altípusokra, azonnal jelzem, melyek a kötött fonémák; ha a típuson belül altípusokat különítek el, a kötött fonémákat csak az egyes altípusokon belül jelölöm meg. A hangrendszertípusokkal kapcsolatban megjegyzéseket általában csak a kötött fonémákhoz fűzök. (Az egyes típusokat római számmal; az altípusokat a római szám mellé tett betűindexszel különítem el.[1])

17.1. I. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 25
A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*á*[2]		

(Az I. típus mássalhangzó-rendszerének táblázata — nyomdatechnikai okok miatt — a 64. lapon található.)

Kutatópontok az I. típusban összesen: 64

I/a altípus. — R. mgh.: 7 + 1+; h. mgh.: 7; msh.: 24 + |l|
Az *ö* abszolút szóvégen is előfordul illeszkedés eredményeként *(fülö, összö, ütöttö, gyünnö* ~ *gyűnö, törgyö* stb.). — Mássalhangzó után a *j* tőszóban, toldalékolt formákban nem állhat *(borgyu, irgyon, üveglgyë, gyaptyu, rakty* stb.); de összetétel határán igen *(mëgjárta, utjavitás* stb.).

[1] A típusok sorrendezése nem jelent semmiféle értékelést. Nagyjából nyugatról kelet felé haladva végeztem a típusok besorolását.
[2] Az *á* fonéma legalsó nyelvállású voltát az egyes altípusok sémájában külön nem tüntetem fel.

Kutatópontok: A-2, 4, 6, 7, 10, 11, 15, 20, 21, 24, 27, 30; C-5, 14, 19; Au-1 = 16

I/b altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 24 + |1|

A *j* felhasználása kötött; mássalhangzó után — vagy legalábbis *r* után — nem állhat (vö. I/a altípus).

Kutatópontok: D-34, 37; F-19, 21; G-4, 9 = 6

I/c altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 25

Kutatópontok: F-13, 16, 17; G-7,11, 12; J-17, 19, 22; K-11; L-1, 3, 5, 13, 15; M-1, 6, 11, 14, 15, 16, 19, 20; N-1, 4, 7, 10; P-17; Cssz-4, 22; Ju-3, 5, 8, 11, 12; Ro-6, 9, 14, 15, 20, 22 = 41

I/d altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 25

Mint az I/c altípus. A hosszú mássalhangzók rendszere azonban ma sem jelentkezik következetesen.

Kutatópontok: Cssz-20

A típus mássalhangzó-rendszere:

	Bilabiálisok	Denti-labiálisok	Alveolárisok	Post-alveolárisok	Pre-palatálisok	Medio-palatálisok	Laringálisok
Nazálisok	*m*		*n*		*ny*		
Explozívák	*p/b*		*t/d*		*ty/gy*	*k/g*	
Affrikáták			*c/dz*	*cs/dzs*			
Spiránsok		*f/v*	*sz/z*	*s/zs*	*j*		*h*
Laterálisok			*l*				
Tremulánsok			*r*				

Vagyis: a nyelvjárástípus mássalhangzó-rendszere azonos a köznyelvével.

17.2. II. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 4; msh.: 25

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	—	—	—
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*á*		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)

Kutatópontok a II. típusban összesen: 17

II/a altípus. — R. mgh.: 7 + 1^{+}; h. mgh.: 4; msh.: 24 + |1|

Az *ö* abszolút szóvégen is előfordulhat illeszkedés eredményeképpen. — Mássalhangzó után a *j* nem állhat. (Vö. I/a altípus.)

Kutatópontok: A-34; B-5, 6, 10, 12, 18, 21 = 7

II/b altípus. — R. mgh.: 7 + 1^{+}; h. mgh.: 1 + |3|; msh.: 24 + |1|

A rövid magánhangzók közül az *ö*, a mássalhangzók közül a *j*, mint a II/a altípusban. — A hosszú magánhangzók közül az *ó, ő, é* abszolút szó-

végen nem fordulhat elő *(biru, olvasu* 'olvasol', *kettü, vüszü* 'viszel', *melli, ëtti* 'ettél' stb.).

Kutatópontok: B-3, 16, 28 = 3

II/c altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 1 + |3|; msh.: 24 + |1|

A hosszú magánhangzók közül az *ó, ő, é*, a mássalhangzók közül a *j* felhasználása, mint a II/b altípusban.

Kutatópontok: Ju-1

II/d altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 4; msh.: 24 + |1|

Mássalhangzó után a *j* nem állhat (vö. I/a altípus).

Kutatópontok: B-8, 15, 22, 26; D-1 = 5

II/e altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 4; msh.: 25

Kutatópontok: Ro-21

17.3. III. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 9; msh.: 25

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*ā*		*ē*
			á		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)

Kutatópontok a III. típusban összesen: 71

III/a altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + ⟨2⟩; msh.: 25

Az *ā, ē* csak polifonémikus értékű hangként él.

Kutatópontok: A-1; C-11; E-4, 5, 7, 11, 17, 18; F-3, 6; G-13; J-21, 23; K-1, 3, 6, 9, 10, 12; N-8, 11; Cssz-1, 6, 7, 11, 12, 14; Ju-10; Ro-1, 13; Szu-4 = 31

III/b altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + ⟨2⟩; msh.: 24 + |1|

Az *ā, ē* csak polifonémikus értékű hangként él. — A *j* felhasználása kötött; mássalhangzó után — vagy legalábbis *r* után — nem fordulhat elő (vö. I/a altípus).

Kutatópontok: B-35; C-2, 9, 12, 16, 18; D-21, 28, 29; E-12, 14; F-2, 4, 9, 10, 15, 22, 23; G-3; N-5; Ju-2 = 21

III/c altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 4 + [⟨3⟩] + ⟨2⟩; msh.: 24 + |1|

Az *ú, ű, í* polifonémikus értékű hangként általános, szabad fonémaként azonban csak viszonylag ritkán, néhány morfémában fordul elő, elsősorban változatként más, archaikusabb formák mellett (pl. B-32: *méhē* ~ *műhęl*, D-24: *méihē* ~ *méhel* ~ *műhej*, D-26: *mëihē* ~ *műhęl;* D-7: *mëkhin* ~ *mëkhí*, D-14, 23: *mökhin* ~ *mökhí*, D-27: *mökhin* ~ *mökhín;* stb.). — Az *ā, ē* csak polifonémikus értékű hangként él. — A *j* mássalhangzó után nem állhat (vö. I/a altípus).

Kutatópontok: B-32; C-22, 23, 26; D-3, 7, 9, 12, 13, 15, 16, 18, 22, 25, 27; E-15 = 16

III/d altípus. — R. mgh.: 7 + 1^{+}; h. mgh.: 7 + ⟨2⟩; msh.: 24 + |1|

A rövid magánhangzók közül az *ö* abszolút szóvégen is előfordulhat illeszkedés eredményeként. — A *j* mássalhangzó után nem állhat. (Vö. I/a altípus.) — Az *ā, ē* polifonémikus értékű (általában *o͡a, ë͡e* típusú realizációval).

Kutatópontok: Au-3, 4

III/e altípus. — R. mgh.: 7 + 1^{+}; h. mgh.: 7 + ⟨2⟩; msh.: 22 + [2] + |1|

Mint a III/d altípus; de a mássalhangzók közül a *ty* és a *gy* használata viszonylag újabb keletű. Helyettük még ma is általánosabb a *cs* és a *dzs* (pl. *kucsa, dzserëk).*

Kutatópontok: Au-2

17.4. IV. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 4 + ⟨2⟩; msh.: 24 + |1|

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	—	—	—
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	⟨*ā*⟩		⟨*ē*⟩
			á		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)

Az *ā*, *ē* csak polifonémikus értékű hangként él. — Mássalhangzó után a *j* nem állhat (vö. I/a altípus).

Kutatópontok: B-30, 33 = 2

17.5. V. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 26

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*á*		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus) + *ly*

Kutatópontok a típusban összesen: 14

V/a altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 26

Kutatópontok: H-2, 4, 6; J-2, 5, 6, 10, 11, 13, 16; M-12, 13; Cssz-18 = 13

V/b altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 26

Mint az V/a altípus. A hosszú mássalhangzók rendszere azonban ma sem jelentkezik következetesen.

Kutatópontok: Cssz-21

17.6. VI. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + (1); msh.: 26

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*á*		*(ē)*

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus) + *ly*

Az *ē* szabad fonémaként ma már erősen kihalóban van, inkább csak az *é* hangtani változataként él (többnyire *ę̄*, *ę́* realizációval) főképpen a *kéz, jég* típusú szavak egy részében.

Kutatópontok: H-8, 11; Cssz-17, 19 = 4

17.7. VII. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 8; msh.: 26

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*á*		*ē*

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus) + *ly*

Kutatópontok a típusban összesen: 6

VII/a altípus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + ⟨1⟩; msh.: 26

Az *ē* csak polifonémikus értékű hangként él. A polifonémikus értékű, viszonylag ritkán előforduló *ā* fonetikailag egybeesik a labiális realizációjú *á*-val *(ā)*, így fonématöbbletet nem eredményez.

Kutatópontok: E-9; H-1; J-14; Cssz-3, 10 = 5

VII/b altípus. — R. mgh.: 6 + [2]; h. mgh.: 5 + [2] + ⟨1⟩; msh.: 26

A labiopalatális magánhangzók *(ö, ü, ő, ű)* csak újabban kezdenek terjedni a nyelvjárásban. Helyettük a megfelelő ajakkerekítés nélküli hang *(ë, i, é, í)* használata még ma is eléggé általános. — Az *ē* csak polifonémikus értékű hangként él (vö. VII/a altípus).

Kutatópontok: Cssz-5

17.8. VIII. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + ⟨2⟩; msh.: 26

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	⟨*ā*⟩ *á*		⟨*ē*⟩

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus) + *ly*

Az *ā*, *ē* polifonémikus értékű hangként él. A Cssz-15, 16 kutatópontokon az *á* fonéma *ā* típusú, a polifonémikus értékű *ā* pedig *á* típusú realizációban jelentkezik (pl. Cssz-16: *álmābà* ~ ⟨*ámābà*⟩ 'almába', *tą́pāt* ~ *tálpāt* 'talpát').

Kutatópontok: E-1; Cssz-15, 16 = 3

17.9. IX. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + ⟨1⟩; msh.: 25

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*á*		⟨*ē*⟩

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)

Az *ē* polifonémikus értékű hangként él. (A csehszlovákiai kutatópontokat illetően lásd a VII/a altípushoz mondottakat.)

Kutatópontok: Cssz-2, 8, 9, 13; Ju-6, 9 = 6

17.10. X. típus. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 7; msh.: 25

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	—	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*á*		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)
Kutatópontok a típusban összesen: 23
X/a altípus. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 7; msh.: 25
Kutatópontok: L-8, 9, 10, 20; M-9; O-1, 4, 5, 7; P-11, 12, 14, 15, 19; Cssz-23, 26; Szu-1, 2 = 18

A Cssz-23 kutatóponton egy-két morfémában egészen ritka, egy-egy adatközlőtől származó *ly*-es változat is van. Az *ly*-nek a kutatópont hangrendszerébe való felvétele azonban, akár kihaló formaként is, megítélésem szerint irreális volna. Ezt mutatja a környező területek vallomása is.

X/b altípus. — R. mgh.: 6 + |1|; h. mgh.: 7; msh.: 25
A rövid magánhangzók közül az *ö* felhasználása kötött; hangsúlytalan helyzetben általában nem fordul elő (pl. Ro-3: *köszenem, bűnęs, tűszhez;* Ro-7: *könyereg, könyęk, lögdęs).*
Kutatópontok: Ro-3, 7 = 2

X/c altípus. — R. mgh.: 5 + [1] + |1|; h. mgh.: 7; msh.: 25
Az *o* köznyelvi *o* helyén viszonylag ritka változat az *a*-zó formák mellett. — Az *ö* köznyelvi *ö* helyén hangsúlytalan helyzetben általában csak *ö* után, illeszkedés eredményeként fordulhat elő *(ördög ~ ördęg, könyök; pünkesti, üszęk).*
Kutatópontok: Ro-4 = 1

A Ro-4 kutatóponton az *ó, ő* fonéma rövidülése igen erős, így gyakori a rövid *o, ö* abszolút szövégen is. Gazdagabb anyagon további vizsgálatot igényel, hogy ez a jelenség kizárólag fonetikai jellegűnek tekintendő-e, vagy pedig már fonológiai-rendszertani sajátságnak minősíthető. Anyagom alapján erre nem vállalkozhattam, így a rövid *o, ö* fonémának szóvégen való megjelenését osztályozásomban nem vettem figyelembe, vagyis a rövidülésnek ezt a típusát csupán alkalmi jellegű hangtani sajátságnak tekintettem.

X/d altípus. — Mint a X/a altípus, de a hosszú mássalhangzók rendszere ma sem jelentkezik következetesen.
Kutatópontok: L-18; Cssz-25 = 2

17.11. XI. típus. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 8; msh.: 25
A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	—	*ó*	*ő*	*é*$_2$ *é*
a		*e*	*á*		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)
Az *é* fonéma általában *éi*, az *é*$_2$ pedig *ié* típusú kettőshangzóban realizálódik (pl. P-2: *hęit : niégy).* Az egyes morfémákban való jelentkezésük erősen történeti kötöttségű.
Kutatópontok: O-9, 11; P-2, 4, 7, 9 = 6

17.12. XII. típus. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 8 + ⟨2⟩; msh.: 25
A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	—	*ó*	*ő*	*é*$_2$ *é*
a		*e*	⟨*ā*⟩ *á*		⟨*ē*⟩

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)

Az *é*, $é_2$ fonémára vonatkozóan lásd a XI. típushoz mondottakat. — Az *ā*, *ē* polifonémikus értékű hang; pótlónyúlás eredményeként is él, bár viszonylag ritka.

Kutatópontok: O-12, 15, 17; Szu-3 = 4

17.13. XIII. típus. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 9; msh.: 25

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	—	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*ā*		*ē*
			á		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)

Kutatópontok a típusban összesen: 5

XIII/a altípus. — R. mgh.: 5 + [1] + |1|$^+$; h. mgh.: 7 + ⟨2⟩; msh.: 25

A rövid magánhangzók közül az *o* felhasználása erősen korlátozott; inkább csak újabb változatként él az *a*-zó formák mellett. — Az *ö* hangsúlytalan helyzetben általában csak *ö* után, illeszkedés eredményeként fordulhat elő, de így abszolút szóvégen is (pl.: Ro-5: *küszëb, jünnëk*, Ro-11: *püspęk, üszęg;* de Ro-5: *œkrœtœk, lœgdœs, kölözs* ~ *kœlœs* 'köles', *œstœ, œsszœ, tœrjœ*, Ro-11: *lövök, ökröt, östö, összö*). — Az *ā*, de különösen az *ē* polifonémikus értékű hangként pótlónyúlás eredményeként is hallható.

Kutatópontok: Ro-5, 11 = 2

XIII/b altípus. — R. mgh.: 5 + [1] + |1|; h. mgh.: 7 + ⟨2⟩; msh.: 25

A rövid magánhangzók közül az *o* felhasználása, mint a XIII/a altípusban. — Az *ö* hangsúlytalan helyzetben illeszkedés eredményeként sem nagyon fordul elő (pl.: *ökręt, ökręték, lögdes, lövek, öste*). — Az *ā*, *ē* polifonémikus értékű hangra vonatkozóan lásd a XIII/a altípushoz mondottakat.

Kutatópontok: Ro-8

XIII/c altípus. — R. mgh.: 6 + |1|$^+$; h. mgh.: 7 + ⟨2⟩; msh.: 25

A rövid magánhangzók közül az *ö* hangsúlytalan helyzetben általában csak *ö* után, illeszkedés eredményeképpen fordul elő, de így abszolút szóvégen is (pl. *ütettë, küszęb;* de: *csötörtök, kǫnyǫrǫa, kǫszǫnǫm, östö*). — Az *ā*, *ē* polifonémikus értékű hangra vonatkozóan lásd a XIII/a altípushoz mondottakat.

Kutatópontok: Ro-10

XIII/d altípus. — R. mgh.: 6 + |1|; h. mgh.: 7 + ⟨2⟩; msh.: 25

A rövid magánhangzók közül az *ö* hangsúlytalan helyzetben illeszkedés eredményeképpen sem nagyon fordul elő (pl.: *jövek, köszenęm, összë*). — Az *ā*, *ē* polifonémikus értékű hang; pótlónyúlás eredményeként is él. — Egy-két morfémában egészen ritka megterhelésű *ly*-es változat is van anyagomban, egy-egy adatközlőtől. Az *ly*-nek a nyelvjárás hangrendszerébe való felvételét azonban ezek alapján — akárcsak kihaló fonémaként is — nem láttam reálisnak.

Kutatópontok: Ro-17

17.14. XIV. t í p u s. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 7; msh.: 26

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	—	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	*á*		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus) + *ly*

Kutatópontok a típusban összesen: 4

XIV/a a l t í p u s. — R. mgh.: 5 + [1] + |1|$^{+}$; h. mgh.: 7; msh. 26

A rövid magánhangzók közül az *o* felhasználása erősen korlátozott; inkább csak újabb változatként él az *a*-zó formák mellett. — Az *ö* fonéma hangsúlytalan helyzetben általában csak *ö* után, illeszkedés eredményeként fordulhat elő, de így abszolút szóvégen is (pl. Ro-16: *üszek, bünes* ~ ~ *bűnes*, Ro-18: *üszę̥g, bűnę̥s* ~ *bȕnę̥s;* de Ro-16: *kœszœnœm, szę̥möldök, tœ̀rjœ, œstœ, kœ̀rtœ,* Ro-18: *kö̥szö̥nö̥m, tœrjœ, östö̥* ~ *œstœ).* — Az *ó, ő* fonéma rövidülése folytán keletkezett szóvégi rövid *o, ö* megítélését illetően lásd a X/c altípushoz mondottakat.

Kutatópontok: Ro-16, 18 = 2

XIV/b a l t í p u s. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 7; msh.: 26

Az *ó, ő* fonéma rövidülése folytán keletkezett szóvégi rövid *o, ö* megítélését illetően lásd a X/c altípushoz mondottakat.

Kutatópontok: Ro-19

XIV/c a l t í p u s. — R. mgh.: 7; h. mgh. 7; msh.: 26

Mint a XIV/b altípus. A hosszú mássalhangzók rendszere azonban ma sem jelentkezik következetesen.

Kutatópontok: Cssz-24

17.15. XV. t í p u s. — R. mgh.: 7; h. mgh.: 10 + ⟨2⟩; msh.: 25

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
			$ó_2$	$ő_2$	$é_2$
o	*ö*	—	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	⟨*ā*⟩		⟨*ē*⟩
			á		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)

Az *ó, ő, é* fonéma általában *ó*^{u}, *ő*^{ü}, *é*^{i} típusú, az $ó_2$, $ő_2$, $é_2$ pedig $^{u}ó$, $^{ü}ő$, $^{i}é$ típusú kettőshangzóban realizálódik (pl.: *ja̯o̯* ~ *jó*^{u} : *l*^{u}*ò; ő*^{ü}*rzi* ~ *őrzi* : *k*^{ü}*ő* ~ ~ *kő̥; hé*^{i}*tfü* : *p*^{i}*éntę̥k;* stb.). A két fonématípusnak az egyes morfémákban való jelentkezése erősen történeti kötöttségű. — Az *ā, ē* polifonémikus értékű hang.

Kutatópontok: Ro-2

17.16. XVI. t í p u s. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 10 + ⟨2⟩; msh.: 25

A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
			$ó_2$	$ő_2$	$é_2$
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*é*
a		*e*	⟨*ā*⟩		⟨*ē*⟩
			á		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)
A hosszú magánhangzókkal kapcsolatban lásd a XV. típushoz mondottakat.
Kutatópontok: Ro-12

17.17. XVII. típus. — R. mgh.: 8; h. mgh.: 7 + (1); msh.: 25
A típus magánhangzó-rendszere:

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	*ë*	*ó*	*ő*	*($é_2$)* *é*
a		*e*	*á*		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben (vö. I. típus)
Az *é* : *$é_2$* fonémák értékét illetően lásd a XI. és a XV. típushoz mondottakat. Az *$é_2$* igen kis megterheltségű, kihaló jellegű fonéma a nyelvjárásban.
Kutatópontok: Ju-7

17.18. XVIII. típus. — R. mgh.: 6; h. mgh.: 5 + ⟨1⟩; msh.: 25 + (1)
A típus magánhangzó-rendszere:

u	—	*i*	*ú*	—	*í*
o	—	*ë*	*ó*	—	*é*
a		*e*	*á*		⟨*ē*⟩

Mássalhangzók: mint a köznyelvben + *(ly)*
Az *ly* ma igen kis megterheltségű, kihaló jellegű fonéma a nyelvjárásban. — Az *ē* polifonémikus értékű hang.
Kutatópontok: Ju-4

17.19. Nem kutatópontja nyelvatlaszunknak, így a részletes vizsgálatokat nem végezhettem el, de a leírások alapján (vö. I. Káposztai Erzsébet: NytudÉrt. 58. sz. 350—3) a felsoroltaktól eltérő típust képvisel a Munkácstól délnyugatra fekvő Dercen, melynek magánhangzó-rendszere a szerző szerint a következő:

R. mgh.: 7; h. mgh.: 10

u	*ü*	*i*	*ú*	*ű*	*í*
o	*ö*	—	*$ó_2$* *ó*	*$ő_2$* *ő*	*$é_2$* *é*
a		*e*	*á*		

A mássalhangzók rendszeréről a szerző nem tájékoztat ugyan, de az feltehetően azonos a köznyelvivel. — Elképzelhetőnek, sőt valószínűnek tartom, hogy a nyelvjárásban él a polifonémikus értékű *ā*, *ē* is, csak ezt a hangot a szerző nem tekintette azonos jellegűnek a hangrendszer többi tagjával, és leírásában fel sem tüntette. Ez esetben ez a típus kiesik, s Dercen hangrendszere azonos a XV. típussal.

17.20. A következőkben megadom a hangrendszertípusok összesítő táblázatát.

Típus	A fonémák száma								A kutatópontok	
					Összesen					
	r. mgh.	h. mgh.	r. msh.	h. msh.	r. mgh.	h. mgh.	r. msh.	h. msh.	mennyisége	%
I/a	7+1⁺	7	24+|1|	+	8	7	25	+	16	6,87
b	8	7	24+|1|	+	8	7	25	+	6	2,58
c	8	7	25	+	8	7	25	+	41	17,60
d	8	7	25	—	8	7	25	—	1	0,43
I.	—	—	—	—	—	—	—	—	64	27,47
II/a	7+1⁺	4	24+|1|	+	8	4	25	+	7	3,00
b	7+1⁺	1+|3|	24+|1|	+	8	4	25	+	3	1,29
c	8	1+|3|	24+|1|	+	8	4	25	+	1	0,43
d	8	4	24+|1|	+	8	4	25	+	5	2,15
e	8	4	25	+	8	4	25	+	1	0,43
II.	—	—	—	—	—	—	—	—	17	7,30
III/a	8	7+⟨2⟩	25	+	8	9	25	+	31	13,30
b	8	7+⟨2⟩	24+|1|	+	8	9	25	+	21	9,01
c	8	4+[⟨3⟩]+⟨2⟩	24+|1|	+	8	9	25	+	16	6,87
d	7+1⁺	7+⟨2⟩	24+|1|	+	8	9	25	+	2	0,86
e	7+1⁺	7+⟨2⟩	22+[2]+|1|	+	8	9	25	+	1	0,43
III.	—	—	—	—	—	—	—	—	71	30,47
IV.	8	4+⟨2⟩	24+|1|	+	8	6	25	+	2	0,86
V/a	8	7	26	+	8	7	26	+	13	5,58
b	8	7	26	—	8	7	26	—	1	0,43
V.	—	—	—	—	—	—	—	—	14	6,01
VI.	8	7+(1)	26	+	8	8	26	+	4	1,72
VII/a	8	7+⟨1⟩	26	+	8	8	26	+	5	2,15
b	6+[2]	5+[2]+⟨1⟩	26	+	8	8	26	+	1	0,43
VII.	—	—	—	—	—	—	—	—	6	2,58
VIII.	8	7+⟨2⟩	26	+	8	9	26	+	3	1,29
IX.	8	7+⟨1⟩	25	+	8	8	25	+	6	2,58
X/a	7	7	25	+	7	7	25	+	18	7,73
b	6+|1|	7	25	+	7	7	25	+	2	0,86
c	5+[1]+|1|	7	25	+	7	7	25	+	1	0,43
d	7	7	25	—	7	7	25	—	2	0,86
X.	—	—	—	—	—	—	—	—	23	9,87
XI.	7	8	25	+	7	8	25	+	6	2,58
XII.	7	8+⟨2⟩	25	+	7	10	25	+	4	1,72
XIII/a	5+[1]+|1|⁺	7+⟨2⟩	25	+	7	9	25	+	2	0,86
b	5+[1]+|1|	7+⟨2⟩	25	+	7	9	25	+	1	0,43
c	6+|1|⁺	7+⟨2⟩	25	+	7	9	25	+	1	0,43
d	6+|1|	7+⟨2⟩	25	+	7	9	25	+	1	0,43
XIII.	—	—	—	—	—	—	—	—	5	2,15
XIV/a	5+[1]+|1|⁺	7	26	+	7	7	26	+	2	0,86
b	7	7	26	+	7	7	26	+	1	0,43
c	7	7	26	—	7	7	26	—	1	0,43
XIV.	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1,72
XV.	7	10+⟨2⟩	25	+	7	12	25	+	1	0,43
XVI.	8	10+⟨2⟩	25	+	8	12	25	+	1	0,43
XVII.	8	7+(1)	25	+	8	8	25	+	1	0,43
XVIII.	6	5+⟨1⟩	25+(1)	+	6	6	26	+	1	0,43
XIX.	7	10⟨?⟩	25	+	7	10	25	+	—	—

1. sz. A mai magyar nyelvjárások hangrendszertípusai

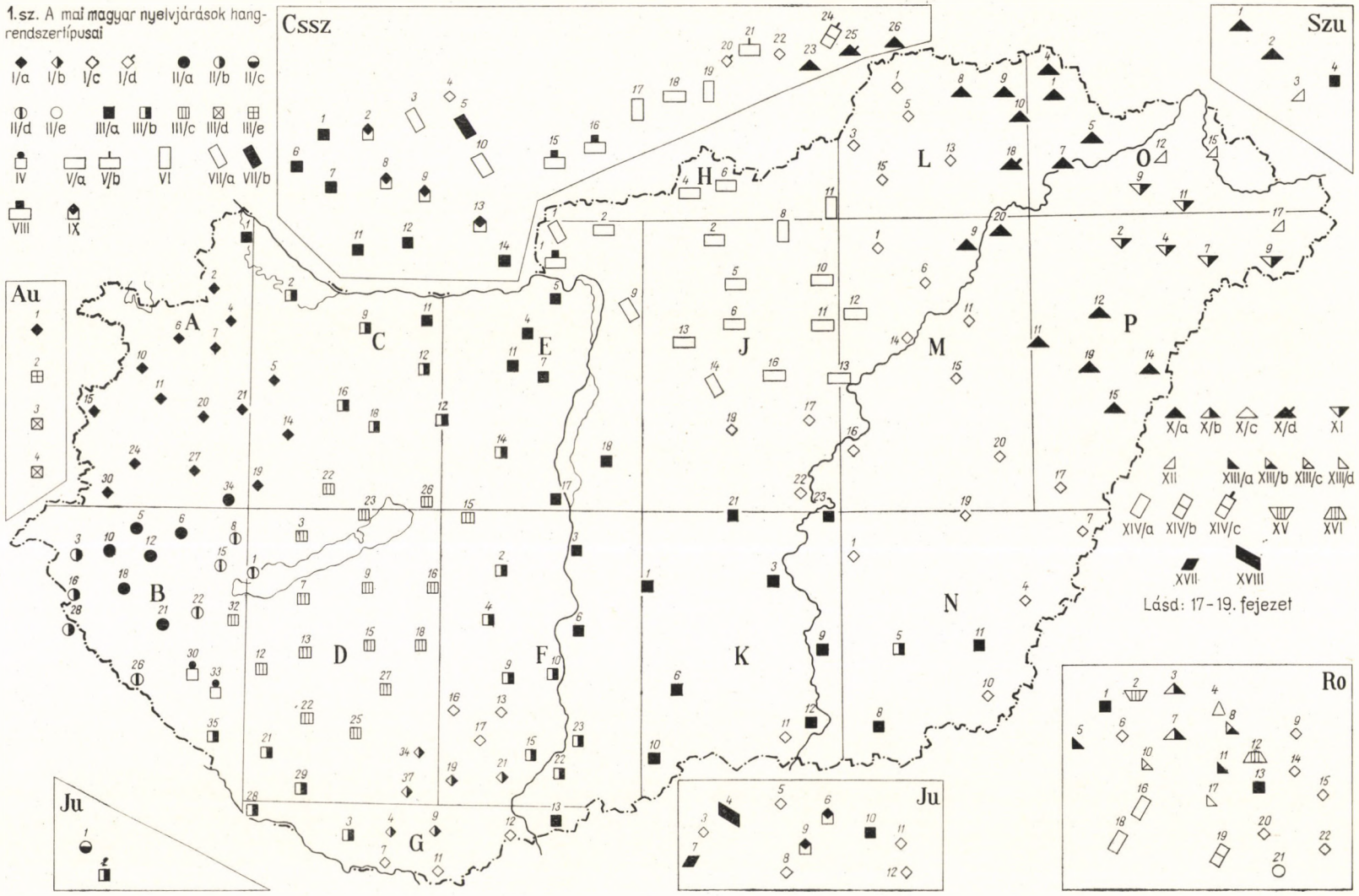

Lásd: 17–19. fejezet

17.21. A 72. lap táblázatából kiolvasható statisztika az egyes hangrendszertípusok területi kiterjedését, tehát az illető típusba sorolható kutatópontok számát illetően főképpen a hazai területeken élő típusoknak egymás közötti viszonylatában tekinthető reálisnak, azaz olyannak, amely a valóságos arányokat többé-kevésbé híven tükrözi. A határainkon kívüli — elsősorban az erdélyi — anyagban ezek az arányok már némileg megtévesztők, s nem mindig mutatják a hangrendszertípusnak a magyar nyelvterület egészéhez viszonyított súlyát.

Ez az aránytalanság onnan adódik, hogy a hazai anyagban a mai településeknek kb. 1/10-e kutatópontunk. A határainkon kívüli gyűjtések közül az erdélyiek esetében a legalábbis zömükben magyar anyanyelvű települések és a kutatópontok aránya a hazainak csak kis töredéke, s ez természetesen az egy hangrendszertípusra eső kutatópontok számában is tükröződik.

Ezek ismeretében és figyelembevételével azonban a statisztika — tájékoztató jelleggel — ezekre a területekre vonatkozóan is felhasználható.

A hangrendszertípusok néhány tanulsága

18. A vizsgált anyagból a mai magyar nyelvjárásokban rendszerezési szempontjaim alapján 19 hangrendszertípus körvonalazódik ki. Közülük 8 típus 2—5 (összesen 29) altípusra oszlik, így a tulajdonképpeni hangrendszeregységek száma 40. Vizsgálatom nem terjed ki a Keleti-Kárpátokon túli, úgynevezett csángó nyelvjárásokra, ugyanis nem volt olyan mennyiségű, homogén jellegű anyagom, amelynek alapján ezt a vizsgálatot — szempontjaim következetes érvényesítése mellett — elvégezhettem volna.

Az anyagomból kirajzolódó hangrendszerbeli egységeknek a súlya, a magyar nyelvjárások egészében betöltött szerepe nagyon eltérő. Több altípus, sőt típus — anyagomban — csak egy-egy helyi nyelvjárást képvisel, és nemegyszer a felvázolt hangrendszertípus nemcsak a vizsgálatba bevont települések viszonylag kis száma következtében, hanem a valóságban is csak egyetlen település vagy egy egészen kis terület nyelvjárásában él, tehát legalábbis ma, és legalábbis a hangrendszertípusok szempontjából nyelvszigetről, nyelvjárásszigetről van szó. Ilyenek: I/d (Cssz-20: Gice), III/d (Au-3, 4: Alsóőr, Őrisziget), III/e (Au-2: Felsőőr), V/b (Cssz-21: Csucsom), VII/b (Cssz-5: Nagyhind), XIV/b (Ro-19: Szakadát), XIV/c (Cssz-24: Magyarbőd), XV. (Ro-2: Désháza), XVI. (Ro-12: Nyárádremete), XVII. (Ju-7: Kórógy), XVIII. (Ju-4: Kupuszina). Sőt valószínűleg ilyennek tekinthető a II/c (Ju-1: Kót) és a XIX. (Dercen) is. Összesen 13 egység (5 típus + 8 altípus) 13 (+ 1) kutatóponttal.

A típusok és altípusok másik számottevő része nyilvánvalóan átmeneti, keverék jellegű, amit többnyire maga a hangrendszer is, a földrajzi elhelyezkedés is eléggé világosan mutat. Általában két jellegzetes, nagyobb területen megtalálható hangrendszertípus (és minden kétséget kizáróan nyelvjárástípus) között húzódnak, rendszerint hosszú, keskeny sávban, s

a két szomszédos típus hangrendszerének specifikus megkülönböztető jegyei közül egyikből is, másikból is — mintegy átmenetet alkotva a kettő között — magukban hordanak valamit. Ilyen típusok, illetőleg altípusok: II/d, IV., VII/a, VIII., IX., sőt lényegében ide sorolható a VI. is. Összesen 6 egység (4 típus + 2 altípus) 25 kutatóponttal.

Az átmeneti jellegű hangrendszertípusok közül például a II/d, a II/a (zalai) és a III/c (somogyi) hangrendszertípus között húzódik kb. Sümegtől az országhatárig. Az előbbiből jellemző rá az *ú, ű, í* hiánya, de eltér tőle, és a somogyihoz közelít abban, hogy az *ö* abszolút szóvégen nem fordul elő benne. Az átmeneti jelleget mutatja az is, hogy a polifonémikus értékű *ā, ē* nem tipikus hangeszköz, de mint változat viszonylag gyakori, sőt az *el* hangkapcsolat hangtani realizációjának is van bizonyos átmeneti jellege az *ië* és az *ē* megoldás között (vö. 28.15.1.).

Hasonlóképpen a VII/a típus kutatópontjai is hosszú láncot alkotnak Nyitrától Ceglédig, pontosabban: a palóc nyelvterület határáig. A tőle északkeletre elhelyezkedő V/a típussal megegyezik ez a típus abban, hogy él benne az *ly* fonéma, eltér tőle viszont azzal, hogy egy polifonémikus értékű hangot *(ē)* már ismer (a polifonémikus értékű *ā* egybeesik bennük az ajakkerekítéses, *ā*-s realizációjú *á*-val). Az *ē* meglétében egyezik ez a típus a tőle délnyugatra húzódó IX. típussal, amelyből azonban már hiányzik az *ly;* sőt az *ē* meglétével szintén mintegy átmenetet alkot az *ā, ē* polifonémikus értékű hangot nem ismerő V. és az ezeket a hangokat erősen felhasználó III. típus között.

Az átmeneti típusok néha párhuzamosan futnak egymással, mintegy fokozatos, „többlépcsős" átmeneteket alkotva. Ezt igen szemléletesen mutatja a VII/a és a IX., illetőleg a II/d és a IV. típus. (A romániai magyar nyelvjárások megítélése ilyen szempontból a 17.21. fejezetben említett okoknál fogva anyagunk alapján nem végezhető el.)

A fentebb említett két kategóriába tartozik a 40 hangrendszeregység közül 19 (9 típus + 10 altípus), 38 (+1) kutatóponttal; azaz: a hangrendszeregységeknek 47,5%-a, a részletesen vizsgált kutatópontoknak 16,31%-a. A fennmaradó 21 egységbe (52,5%) sorolható 195 kutatópont (83,69%).

Elméleti szempontból a nyelvjárásszigetek és a csupán kisebb területekre, sávokra korlátozódó, általam átmeneti, keverék jellegűnek minősített hangrendszertípusok természetesen éppen olyan jelentősek, mint a nagyobb területeken élők. S különösen a nyelvjárásszigetek nagyon fontosak a történeti nyelvtudomány számára is, hisz nemegyszer számos archaikus jellegzetességet őriztek meg. Az átmeneti jellegű típusok pedig az általános nyelvtudomány számára is értékes adalékokkal szolgálhatnak. Meglétükre mégis külön fel kellett hívni a figyelmet, s bizonyos fokú elkülönítésük is célszerűnek látszott, ugyanis — mint láttuk — a nyelvjárási hangrendszertípusok igen magas számában jelentős szerepük van.

18.1. A hangrendszertípusok érdekes tanulságokkal szolgálnak nyelvjárásaink egészének hangtani arculatát illetően is. Mai nyelvjárásainkban a fonémák (+ polifonémikus értékű hangok) rendszere a következő:

Rövid magánhangzók: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e* = 8
Hosszú magánhangzók: *ú, ű, í, ó*$_2$, *ő*$_2$, *é*$_2$, *ó, ő, é, ē, á; ā, ē* = 11 + 2

Mássalhangzók: *b, c, cs, d, dz, dzs, f, g, gy, h, j, k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs* = 26
(Az *i̯, ë, e̯* hangokat, illetőleg a *ψ* hangot illetően vö. 16.3.)

A fent felsorolt fonémákat azonban nyelvjárásaink eléggé eltérő mértékben használják fel:

Fonéma	Hány kutatóponton?[1]	%	Fonéma	Hány kutatóponton?	%	Fonéma	Hány kutatóponton?	%
u	234	100,—	*ú*	215	91,88	*ó*	234	100,—
ü	233	99,57	*ű*	214	91,45	*ő*	233	99,57
i	234	100,—	*í*	215	91,88	*é*	234	100,—
o	234	100,—	$ó_2$	3	1,28	*ē*	4	1,71
ö	233	99,57	$ő_2$	3	1,28	*á*	234	100,—
ë	190	81,20	$é_2$	14	5,98		*	
a	234	100,—				*ā*	87	37,18
e	234	100,—				*ē*	100	42,74

[1] A statisztikában Dercen (XIX. típus) anyagát is számbavettem.

A rövid mássalhangzók közül az *ly* 32 kutatóponton él (= 13,68%). A hosszú mássalhangzók rendszere ma sem jelentkezik következetesen 4 kutatóponton (= 1,71%).

Az egész magyar nyelvjárásterületen élő magánhangzók tehát: *u, i, o, a, e; — ó, é, á*. Közülük azonban az *o*, az *ó* és az *é* egyes nyelvjárástípusokban kötött fonéma, azaz bizonyos hangtani helyzetben nem fordulhatnak elő. Vagyis a szabad magánhangzó-fonémák száma nyelvjárásainkban mindössze 5: *u, i, a, e; á*. Ezek tehát hangrendszerünknek diakrón viszonylatban legstabilabb egyedei, s közülük mind az öt a magyar hangrendszer szélső pontjain helyezkedik el, ami az általános hangtan szempontjából, sőt hangtörténeti szempontból is figyelemreméltó tény.

18.2. A felsorolt nyolc rövid fonéma a következő bontásban alkot rendszert: 6 — 7 — 8. (6 azonban csak egyetlen kutatóponton.) A hosszú magánhangzók: 4 — 6 — 7 — 8 — 9 — 10 — 12. A hosszú magánhangzók kombinációs csoportjain belül háromban azonban az azonos mennyiségű hangállományon belül minőségi különbség is jelentkezik. 6 h. msh.: *ó, ő, é, á,* ⟨*ā*⟩, ⟨*ē*⟩ (IV. típus); *ú, í, ó, é, á,* ⟨*ē*⟩ (XVIII. típus); — 8 h. msh.: *ú, ű, í, ó, ő, é, á, (ē)* (VI. típus); *ú, ű, í, ó, ő, é, á,* ⟨*ē*⟩ (VII. és IX. típus); *ú, ű, í,* $é_2$, *ó, ő, é, á* (XI. és XVII. típus); — 10 h. msh.: *ú, ű, í,* $ó_2$, $ő_2$, $é_2$, *ó, ő, é, á* (XIX. típus); *ú, ű, í,* $é_2$, *ó, ő, é, á,* ⟨*ā*⟩, ⟨*ē*⟩ (XII. típus). A mennyiségi és a minőségi különbségeket is figyelembe véve tehát mai nyelvjárásainkban a hosszú magánhangzóknak 11 rendszere rajzolódik ki.

A rövid mássalhangzóknak csak két rendszerét különböztethetjük meg aszerint, hogy az *ly* megvan-e benne vagy sem.

Mindez viszont azt mutatja, hogy mai nyelvjárásaink hangrendszertípusainak differenciálódásában a hosszú magánhangzóknak van alapvető szerepük.

A hangrendszertípusok összeállításában figyelembe vett három tényező — rövid magánhangzók rendszere + hosszú magánhangzók rendszere + + rövid mássalhangzók rendszere (3 + 11 + 2) — alapján az elméletileg lehetséges hangrendszertípusok száma: 66. S ebből mai nyelvjárásainkban az általam feldolgozott anyag alapján csak 19 (28,79%) jelentkezik. Az elméletileg fennálló lehetőséget tehát nyelvünk ezen a területen — más területekhez hasonlóan — gyakorlatilag csak igen kis mértékben aknázza ki.

Ha negyedik egyenrangú tényezőnek bevonnánk a hosszú mássalhangzórendszer következetes felhasználásának meglétét vagy hiányát, az elméletileg lehetséges hangrendszertípusok száma 132-re emelkednék, a valóságban is meglevőké pedig mindössze 23-ra (17,42%), tehát ebben az esetben az elméleti lehetőség gyakorlati felhasználása — érthetően — még sokkalta kisebb.

A hangrendszertípusok értékelése

19. Az ismertetett hangrendszertípusokkal kapcsolatban jogosan merülhet fel a kérdés, hogy szétválasztásuk mennyire reális. Rendszerezésemben a különböző típusok, illetőleg altípusok az egyes fonémák (és polifonémikus értékű hangok) számbeli és minőségbeli eltérése alapján, másrészt a rendszer tagjainak szabad vagy kötött felhasználása folytán különülnek el. Ezek a hangrendszertípusok tehát nem elméleti konstrukciók, hanem viszonylag gazdag, megbízható, amellett kutatópontonként teljesen egységes, tehát reálisan összevethető anyagból rajzolódtak ki. Túlnyomó többségük a maga teljes tisztaságában jelentkezik többkevesebb kutatóponton, így meglétük, reális voltuk aligha vonható kétségbe. Egymáshoz viszonyított és a magyar nyelvjárások egészében betöltött súlyukról, szerepükről fentebb már szóltam (vö. 18.).

A hangrendszertípusoknak kutatópontokhoz való kötése már némileg fogósabb kérdés, bár az ezzel kapcsolatos problémák is típusonként különböző jellegűek. Az mindenesetre kétségtelen, hogy az egyes kutatópontokon a hangrendszertípus jellege nem mindig annyira világos és kétségtelen, mint a mellékelt szemléltető térkép mutatja. Az egyes kutatópontokon jelzett típus nem jelentkezik mindig teljesen tisztán, egyszer-egyszer felbukkanhat olyan hangnak szabad vagy kötött jellegű felhasználása is, amelyet az illető nyelvjárásra nem tartok jellemzőnek, s a hangrendszertípus sémájába sem került bele. Ezek többnyire a köznyelvre jellemző vagy a köznyelv felé közelítő megoldások (pl. *al, el* hangkapcsolat helyén a típusra jellemző *uo̯, ië*-féle megoldás mellett *ā, ē;* a *csipü* típusú alakok mellett *csipüő;* a rövid *u, ü, i*-s alakok mellett hosszú *ú, ű, í*-s; stb.). Ilyen esetekben mindenekelőtt azt vettem figyelembe, hogy a kérdéses megoldási forma — legalábbis bizonyos morfémákban — önállóan jelentkezik-e a kutatóponton, vagy pedig a tipikusnak mutatkozó realizáció mellett csak mint (többnyire a köznyelv felé közeledő) változat. S az utóbbi esetben tekintettel voltam arra is, hogy mint változat több morfémában is következetesen felbukkan-e vagy csak elszórtan, egy-kettőben, továbbá a két megoldási forma egymás közötti arányaira is, vagyis arra, hogy melyik

hány adatközlőtől való, sőt kritikusabb esetekben a környező kutatópontok vallomását is figyelembe vettem. Tehát a felvázolt hangrendszertípusok — bár, mint mondottam, többségükben több kutatóponton a maguk teljes tisztaságában is jelentkeznek — számos kutatóponton bizonyos fokig mégis absztrakciók. Csak az illető helyi nyelvjárásra j e l l e m z ő, t i p i k u s fonémákat és polifonémikus értékű hangokat tartalmazzák, azokat, amelyeknek felhasználása a nyelvjárásban általános, valóban szociális érvényű, s nem mutatják az esetlegesnek látszó, ritka, legalábbis ma még nem társadalmi érvényű sajátosságokat. Úgy gondolom azonban, hogy ilyen mérvű elvonatkoztatásra minden tudományos igényű rendszerezésben szükség van.

De nézzünk meg néhány konkrét példát! Az I/a típus hangrendszerében nem tüntettem fel a polifonémikus értékű *ā*, *ē* hangot. Ide soroltam mégis az A-24 kutatópontot, bár jelentkezik benne *al* hangkapcsolat helyén az *ā* is egy adattal. A többi polifonémikus megoldásban azonban összesen 34 *u̯o* típusú (esetleg *al* hangkapcsolattal váltakozó) adatot találunk (pl. *u̯osu̯o*, *tu̯ɔp* ~ *tu̯o̯p*, *asztu̯o̯*, *kazu̯a* stb.). — Az A-2 kutatóponton van egyetlen *ēmënt* típusú adat is az *elmënt* változataként, de az *el* igekötő 15 adatban hangkapcsolatos megoldású; és csak hangkapcsolattal jelentkezik a környező kutatópontokon is. — A II/b altípusban az *ő* kötött fonéma, abszolút szóvégen nem fordulhat elő a hangrendszertípus sémája szerint. Ebbe a típusba soroltam mégis a B-16 kutatópontot is, ahol két *csipü* adat mellett egy *csipüő* is van, de egyébként szóvégen *ő* fonéma helyén 26 morféma 43 adatában csak *ü* jelentkezik; ugyanitt 29 morféma 65 szóvégi *u*-s adatával szemben egyetlen *ó*-s sincs. A környező hangrendszertípusokban — nagyjából hasonló megterheléssel — természetesen mindig *ó*, *ő* fonéma található.

Úgy gondolom, hogy ezekben és a hozzájuk hasonló esetekben feltétlenül helyesen jártam el akkor, amikor az említett hangokat a kérdéses nyelvjárásra nem tartottam jellemzőnek, és a hangrendszertípusba nem vettem föl őket. Az *ā* polifonémikus értékű hangnak az A-24, az *ē*-nek az A-2 kutatópont hangrendszerébe való felvétele vagy az *ő*-nek a B-16-on szabad fonémaként való feltüntetése ugyanis teljesen mechanikus, a legrosszabb értelemben vett pozitivista eljárás lett volna, amellyel a kétségtelenül meglevő adat (vagy akár adatok) tanúsága ellenére torz képet adtam volna az illető nyelvjárás vonatkozásában a vizsgált kérdésről. Itt ugyanis azzal a tipikus esettel állunk szemben, amikor a mennyiségi különbség már minőségi különbséget jelez.

Több esetben azonban egy-egy kutatópontnak valamely hangrendszertípusba való besorolása nem ennyire egyértelmű. Például az I/a altípusba soroltam a C-14, 19 kutatópontokat is. A C-14-en az *al* polifonémikus megoldása — a típusra jellemző módon — mindig *u̯o* típusú ugyan, az *el* esetében azonban már viszonylag gyakori a szomszédos III/b, III/c típusban általános *ē*-féle realizáció is, de szinte kivétel nélkül minden morfémában az *i̯ë* ~ *ë̯e* típusú realizáció mellett. Sőt ugyanitt már eléggé általános a *füle* típusú birtokos személyragos alak a ritkább *fülö* típusú megoldás mellett. Hasonló a helyzet a C-19-en is, de ott már — bár csak egyetlen adatban, változatként — felbukkan az *ā* is. E két kutatópont tehát bizonyos mértékig már a III. típus jegyeit is magán hordozza, vagyis némileg már

keverék típusú, átmeneti jellegű. Az I/a altípusba való sorolásukat mégis indokoltabbnak láttam, ugyanis mindkét kutatóponton az erre az altípusra jellemző sajátságok dominálnak, sőt azt sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni a besoroláskor, hogy ezek a domináns jegyek az erősebben nyelvjárási jellegűek. A fentiek mellett azonban az adott esetben tekintettel voltam már egyéb szempontokra is, például arra, hogy a középső nyelvállású hosszú magánhangzók *(ó, ő, é)* a két kutatóponton az I/a típusra jellemzően diftongusban realizálódnak, a III/b, III/c típus környező területén pedig kizárólag monoftongusos megoldásúak.

Néha egy-egy kutatópontnak valamelyik hangrendszertípusba való besorolása az eddigieknél sokkal problematikusabb is lehet. Ilyen például az A-34, amely tulajdonképpen három típus határán fekszik, de egyiknek a megkülönböztető sajátságai sem találhatók meg benne elég tisztán. Végül is a II/a altípusba való besorolásában már több egyéb szempont (bizonyos fonémák megterhelése, hangszín-realizációk stb.) is jelentős szerepet kapott.

Általában az egyes kutatópontoknak a hangrendszertípusokba való besorolásával kapcsolatban azokat a típusokat illetően jelentkeztek kisebb-nagyobb problémák, amelyekbe az *ā*, *ē* polifonémikus értékű hangot mint a típusra jellemző hangeszközt nem vettem fel (vö. 16.3.).

Már magának a hangrendszertípusnak a megállapítása is, de különösen az egyes kutatópontoknak a típusokba való besorolása nemegyszer gondot okozott számomra elsősorban a romániai és — bár jóval kisebb mértékben — a jugoszláviai kutatópontok egy részén. Ezzel a két területtel kapcsolatban ugyanis nincsenek semmiféle konkrét tapasztalataim. A többi terület minden számottevőbb nyelvjárástípusában gyűjtöttem anyagot, jelentősebb terjedelemben magnetofon-felvételek is álltak rendelkezésemre. Az említett két területet illetően viszont kénytelen voltam kizárólag a nyelvatlasz írott anyagára hagyatkozni. Ezeken a területeken ellenőrző gyűjtés sem volt, így nem adódott lehetőség arra sem, hogy a legkörültekintőbb gyűjtő munka esetében is elkerülhetetlenül előadódó apróbb hiányokat kiegészítsük, a gyűjtések között mutatkozó kisebb-nagyobb ellentmondásokat tisztázzuk. Így az ezekre a területekre vonatkozó eredményeimet magam is bizonyos fenntartással kezelem, s könnyen lehetségesnek tartom, hogy ezek — a saját rendszerezésem alapjáról kiindulva is — a későbbiek során esetleg némi módosításra szorulnak.

A fentebb elmondott nehézségek ellenére is úgy látom azonban, hogy az egyes kutatópontoknak az általam megrajzolt hangrendszertípusokba való besorolása, ha nem is mindig problémamentes, általában elvégezhető a dialektológiai realitások határain belül.

A következőkben vizsgáljuk meg részletesebben az egyes hangrendszertípusokat! Megjegyzéseket általában az egyes típusoknak csak azokhoz a jellegzetességeihez fűzök, amelyek a környező típushoz viszonyítva differenciatív jellegűek, tehát a tárgyalt típusnak a környezetéhez viszonyítva legsajátosabb jegyei.

19.1. Az I/a altípust a környező hangrendszertípusoktól elsősorban a következő sajátságok különböztetik meg: a) az *ú*-t, *ű*-t, *í*-t szabad foné-

maként felhasználja; b) a *j* kötött fonéma, tőszóban, toldalékolt formákban mássalhangzó után nem állhat; c) az *ö* illeszkedés eredményeként abszolút szóvégen is előfordulhat; d) az *ā*, *ē* polifonémikus értékű hang nem jellemző rá, az *al*, *el* + msh. ~ abszolút szóvég polifonémikus megoldása *uo*, *ië*, egyes részeken inkább *ëe* típusú kettőshangzó. Az a) és a b) alatti sajátság minden kutatóponton, a c) alatti a kutatópontok zömén következetesen jelentkezik; a legkeletibb részeken (pl. C-5, 14, 19) az utóbbi azonban már ingadozó. A d) pontban említett *ā*, *ē* a típusra jellemző kettőshangzós megoldás mellett mint ritka változat egy-két morfémában több kutatóponton is felbukkan. Számottevőbb megterhelést azonban csak az *ē* mutat, elsősorban szintén a legkeletibb részeken (C-14, 19). — A hangrendszertípust a maga teljes tisztaságában mutatja: A-7, 10, 11, 15.

Az I/b altípus Baranya és Tolna megye egy részén, viszonylag kis területen helyezkedik el. A *j* kötött fonéma, de már csak *r* után nem fordulhat elő, sőt egészen ritka változatként már itt is fel-feltűnik. A legdélibb (G-4) kutatóponton már viszonylag gyakori. Az *al* + msh. kapcsolat általában polifonémikus megoldású. A tipikus realizáció az egész területen igen erős megterheléssel: *ó*. Egészen ritka változatként azonban (F-19 kivételével) már mindenütt jelentkezik az *ā* is. Az *el* + msh. esetében gyakori a hangkapcsolat megmaradása. Ritkábban jelentkezik azonban a polifonémikus forma is *é* realizációval (pl. D-34: *épazál*, *nyéve*, *mére*, D-37: *röggétü*, *mére*, F-19: *nyéve*, *mére*, F-21: *röggétű* ~ *röggétül*, *mére*, *nyéve*, G-4: *émënt*, *nyéve*, *röggétü*, *röggé*, *késsé*, *mére*, G-9: *mére* stb.). De az *el* ~ *é*-s megoldás mellett változatként minden kutatóponton megvan, többnyire viszonylag kis megterheltséggel az *ē* is. — Történetileg feltehetően ebbe a típusba tartozott az F-15, 22, 23 kutatópont is. Az *al* + msh. *ó*-s realizációja még elég erős, bár az *ā* már némileg gyakoribb, mint a fentebb említett községekben; az *el* + msh. polifonémikus megoldása esetén elszórtan jelentkezik még az *é* is, de a tipikus megoldás már az *ē*. Ezért helyesebbnek láttam ezeket a pontokat — a MNy.-ben megjelent cikkemtől eltérően — már inkább a III. típusba sorolni. — Az I/b erősen kihaló jellegű típus. Valószínűnek tartom, hogy rövid időn belül eltűnik, s beleolvad a III/b-be, esetleg délibb pontjai az I/c-be. Teljesen tisztán a hangrendszer egyetlen kutatóponton sem jelentkezik.

Az I/c típusnak két nagyobb hazai területe van. Az egyik Dél-Baranyában, ide kapcsolódik a jugoszláviai, hasonló hangrendszertípust mutató települések közül is néhány (Ju-3, 5). A másik terület a középpalócságtól keletre és délre helyezkedik el. Megvan azonban ez a típus nagyobb területen Erdély keleti részein is; és talán ide sorolhatók a vizsgált bukovinai települések is Tolnában, Baranyában, bár besorolásuk ma már egyáltalán nem problémamentes. Területileg meglehetősen kiesik az altípusból a Cssz-4, amely eltér az őt környező kutatópontok nyelvétől abban, hogy nem használja fel az *ly*-et, s ebben a vonatkozásban a keleti palóc területekkel mutat hasonlóságot. Több ide sorolható jugoszláviai pont késői település. Ez az altípus is — az I. típusba tartozó többihez hasonlóan — szabad fonémaként felhasználja a zárt *ë*-t. Ez a sajátsága a keleti területen élesen elhatárolja a X. típustól. Nem ismeri viszont az *ly*-t, s ebben — kele-

ten — szintén világosan elhatárolódik a tőle nyugatra levő V. és VI. típustól. Délen-dny.-on a III. típussal határos, amelytől elsősorban abban tér el, hogy annak tipikus hangja a polifonémikus értékű *ā*, *ē*, az I/c-nek viszont nem. A *j* az altípusban szabad fonéma, s ennek révén a baranyai részeken határolódik el az I/b-től. — A hazai baranyai kutatópontokon, valamint a Ju-3, 5-ön az *al*, *el* + msh. realizálódása némileg hasonló képet mutat, mint az I/b altípusban, de az *ē* jelentkezése még szerényebb: a G-11, 12-n és a Ju-3-on egyáltalán nem fordul elő változatként sem (ez utóbbin az *ā* sem). — Csak időtartamcsere eredményeként (anyagomban csupán az *āra*, *mēre* szavakban, kivételesen az *asztārul*, *szekēre* típusban is, amely az adott esetben minden kétséget kizáróan *asztarrul*, *szekerre* formára vezethető vissza) jelentkezik az *ā*, *ē* — önállóan vagy változatként — a következő kutatópontokon: L-13; M-11, 19, 20; N-1, 7; Ju-8, 11, 12; Ro-6, 9. Időtartamcsereként is csak az *ē:* M-6, 15, 16. — A hangrendszertípust teljesen tisztán mutatják a következő kutatópontok: J-17; L-1, 3, 5; M-1, 14; Ju-3; Cssz-22. Sőt valószínűleg ide sorolható az L-15 is, ahol anyagomban csupán egyetlen, nem ellenőrzött adatban fordul elő az *ē (rëggētű)*, de hasonló adat a környéken sehol sem jelentkezik. — A fel nem sorolt kutatópontokon az *ā*, *ē* egy-két morfémában pótlónyúlás eredményeként is megtalálható, de általában csak változatként. — Az ebbe a típusba sorolható kutatópontok közül külön kell megemlíteni a K-11-et (Kiskundorozsma). Ez palóc jellegű település, de hangtani arculata erősen bomlóban van, számos eredeti jellegzetessége (pl. az illabiális *à*, *á* értékben a labiális *ā)* ma már csak nyomaiban lelhető fel. Hangrendszere erősen közelít a környező III/a-hoz (pl. a polifonémikus értékű *ē*, bár csak változatként, de elég gyakori). Ma még azonban reálisabbnak látszik az I/c-altípusba való sorolása.

Az I/d altípusba egyetlen kutatópont (Cssz-20: Gice) sorolható. Az I/c típustól mindössze az különíti el, hogy a hosszú mássalhangzók rendszere következetesen ma sem jelentkezik nyelvjárásában. A hangrendszertípus egyéb sajátságait a kutatópont teljesen tisztán mutatja.

19.2. A II/a altípus legjellemzőbb megkülönböztető sajátságai: a) az *ú*, *ű*, *í* fonémát nem ismeri; b) az *ö* illeszkedés eredményeként szövégen is előfordulhat; c) a *j* kötött fonéma, tőszóban, toldalékolt formákban mássalhangzó után nem állhat; d) a polifonémikus értékű *ā*, *ē*-t nem ismeri, *al*, *el* + msh. kapcsolatban az *l* általában vagy megmarad, vagy pótlónyúlás nélkül kiesik. Az a) alatt említett sajátságában különül el elsősorban a tőle északra elhelyezkedő I/a-tól; a b) és a d) pontban említettekben a tőle keletre elhelyezkedő típusoktól. — A b) és a c) pont alatti sajátság következetesen jelentkezik az egész területen. Az a) és a d) pontban felsorolt hangok közül mindegyik megtalálható kis megterheltségű variánsként az A-34-en (vö. 19.). A többi kutatóponton az *ú*-ra és az *ű*-re egyáltalán nincs adatom. Az *í* egyetlen ponton (B-6) jelentkezik a *híj*, *szíj* igealakban (de már itt is: *hinya*, *hinak*, *hissz* 'hívsz', *sziniëk*, *szinánk*, *szinya* stb.). S általában ismert tény, hogy az *i* + *j* hangkapcsolatban az időtartamnak füllel való reális érzékelése igen nehéz, sőt e téren még a gépi mérések sem tudnak mindig megnyugtató eredményt adni. Az *ā* két kutatóponton (B-12, 21), az *ē* hármon (B-6, 12, 21) jelentkezik egészen ritka variánsként.

— A hangrendszertípust teljesen tisztán mutatja: B-5, 10, 18.

A II/b altípus mindössze abban tér el a II/a-tól, hogy az *ó*, *ő*, *é* kötött fonéma benne, abszolút szóvégen nem fordulhat elő. Ez a sajátság ma is teljesen virulens. Az *ó*-ra ellenpélda nincs; az *ő*-re: B-16: *csipü* ~ *csipüő;* az *é*-re: B-3: *męlli* ~ *męllië*, B-16: *karalábi* ~ *karalábië*. De mindegyik újabb és ritkább változat. Az *ú*, *ű*, *ē* hangokra anyagomban az ide sorolt kutatópontokról egyetlen adat sincs, az *ā*-ra is csak egyetlen (B-3: *uora* ~ ~ *āra)*, az *í* a B-28-on jelentkezik a *szíj*, *híj* szavakban (de lásd a II/a-hoz mondottakat). Végeredményben tehát a hangrendszertípus lényegében minden kutatóponton tisztán jelentkezik.

A II/c csak abban különbözik a II/b-től, hogy az *ö* szóvégen illeszkedés eredményeként sem fordul elő benne. Az *ú*, *ű*, *ā*, *ē* hang változatként sincs meg anyagomban, az *í* is csak a *híj*, *szíj* alakban. (De erre lásd fentebb, a II/a altípushoz mondottakat.) Az *ő* szóvégen nem fordul elő, az *ó*-ra egyetlen morfémában van adat *(kigyuo)*. A hangrendszertípust tehát az ide sorolt egyetlen kutatópont (Ju-1) viszonylag tisztán mutatja.

A II/d altípus már erősen átmeneti jellegű, amit földrajzi elhelyezkedése és hangrendszere is mutat (vö. 18.). Az *ú*, *ű*, *í* polifonémikus értékben sem tipikus benne, hasonlóképpen az *ā*, *ē* sem, s ez a vonása alapvetően a II. típushoz köti. Változatként azonban kutatópontonként különböző, de — az *ú* kivételével — nem elhanyagolható megterheléssel mindegyik jelentkezik benne, ami elsősorban a III/c típushoz való közeledését mutatja. Hozzá húz abban is, hogy az *ö* szóvégen illeszkedés eredményeként sem fordulhat elő. Különösképpen problematikus ebben az altípusban az *el* hangkapcsolat helyén jelentkező realizációk megítélése. Ez többnyire kettőshangzós jellegű, ilyen szempontból tehát bizonyos rokonságot mutat az I/a típussal. A kettőshangzók elemei azonban többnyire némileg nyíltabbak *(e̯ę̯)*, mint az *é* esetében *(ië, ié)*. Eléggé gyakori azonban — főképpen változatként — az *ē* típusú megoldás is. Ez viszont többnyire zártabb hangszínű *(ę̄)*, szemben a nyelvjárástípus általában nyíltabb *ę*-ivel, illetőleg a III/c altípus hasonló jellegű polifonémikus értékű *ę̄*-ivel. Ez a tény ismét az *é*-vel való bizonyos fokú kapcsolatra utal. (Vö. még 28.15.1.) Teljes tisztaságában az altípus hangrendszere egyetlen kutatóponton sem jelentkezik. Legközelebb még a B-22 áll ehhez, ahol csak az *ű* és az *ē* bukkan fel mint egészen ritka variáns.

A II/e altípust szintén csak egyetlen kutatópont (Ro-21) képviseli, de ez sem teljesen tisztán. Jellemző vonásai közül következetesen tükröződik ugyan az, hogy a *j* szabad fonéma, hogy az *ö* szóvégen illeszkedés eredményeként sem fordulhat elő. Az *ű*, *ā* sem jelentkezik, sőt az *ú*-ra is csupán egyetlen félhosszú *ù*-s adat *(rud* ~ *rùd)* utalhat, de az *í* és az *ē* — hacsak egy-egy morfémában is, s az előbbi csak változatként is — már megjelenik.

19.3. A III. típus mai nyelvjárásainkban területileg a legkiterjedtebb. A vizsgált kutatópontoknak majdnem egyharmada ebbe sorolódik.

A III/a altípus — ahogy szemléltető térképünk is szépen mutatja — a magyar nyelvterületet ény. — dk.-i irányban, átlósan átszeli Pozsonytól

Szegedig. Valószínűleg genetikusan kapcsolódik ehhez a típushoz a Ju-10 (Torontáltorda). Ebbe a típusba került a Szu-4 (Salánk, Ugocsa m.) és a Ro-1 (Szilágybagos), valamint a Ro-13 (Kobátfalva). Az, hogy az előző kettő nyelvtörténeti szempontból összekapcsolható-e, további vizsgálatot igényel; hasonlóképpen az is, hogy a Ro-13 vajon egy nagyobb területet képvisel-e.

A szomszédos III/b altípustól elsősorban az különíti el, hogy a *j* szabad fonéma benne. Egy-két morfémában (pl. *borjú, varjú)* a *gy*, a délibb részeken az *ny* lexikalizálódott ugyan, de ez már kizárólag az egyes fonémák megterhelésével, nem pedig a hangrendszertípussal vagy egyes fonémák pozicionális kötöttségével kapcsolatos probléma. Az altípus hangrendszere az egész területen világosan jelentkezik, bár éppen a kritikus polifonémikus értékű *ā, ē* gyakorisága a területen nem azonos, a dk.-i részeken jóval ritkább, mint ény.-on.

A III/b altípust a III/a-tól az választja el, hogy a *j* kötött fonéma benne, mássalhangzó (a dk.-i részeken csak *r)* után tőszóban és toldalékolt formákban nem fordulhat elő. (Ebben egyezik a környező I/a, I/b típussal.) Ez a sajátsága a kutatópontok zömén ma is teljes mértékben érvényre jut, s csak a peremen fekvő pontokon jelentkezik — általában változatként — *r* után is a *j*. Az *ā, ē* mindenütt tipikus hang. A hangrendszertípus teljesen tisztán jelentkezik a következő pontokon: B-35; C-16, 18; D-21, 28, 29; E-14; F-2, 4.

A III/c altípus egyik legproblematikusabb hangrendszerünk. Balassa szerint itt az *ú, ű, í* csak pótlónyúlás esetén fordul elő (i. m. 41). Hasonlóképpen, bár kevésbé kategorikusan nyilatkozik Várkonyi Imre. (A Somogy megyei *ö*-ző nyelvjárás. MNyTK. 113. sz. 16—17.) Valami hasonló kép rajzolódik ki az én anyagom alapján is, s nagyjából ennek megfelelően, bár némileg talán még óvatosabban jelöltem meg én is ennek az altípusnak a jellemző vonásait. Kétségtelen, hogy az *ú, ű, í* szabad fonémaként viszonylag ritka. Az *ű* és az *í* kutatópontonként nem haladja meg az 1—3 morfémát, ezekben is többnyire változat, de minden ponton van rá adat. Az *ú* még ritkább. Csupán 1—1 morfémában található meg 6 kutatóponton, s 10-en hiányzik. A hangrendszer azonban a maga teljes tisztaságában egyetlen kutatóponton sem jelentkezik. Megítélésem szerint ez az altípus ma már szintén erősen kihalóban van, s talán már egy kissé nyelvjárástörténeti rekonstrukció. Valószínűleg rövidesen bele fog olvadni a III/b altípusba. A terület szélein fekvő kutatópontok (elsősorban D-16, E-15) besorolása vitatható is. Mintegy átmenetet képeznek már a III/b-hez. Ez a folyamat már előrehaladottabb állapotban van a somogyi területek dny.-i részén levő B-35; D-21, 28, 29 kutatópontokon, ezért ezeket már a III/b altípusba soroltam, bár egyébként nyelvileg sok szempontból azonosak a tőlük északra-ék.-re fekvő területtel.

A III/d altípus a burgenlandi Alsóőr és Őrisziget nyelvjárásában lelhető csak fel. A hozzá legközelebb eső I/a altípustól a hangrendszer szempontjából csupán annyiban tér el, hogy az *al, el* + msh. ~ szóvég kapcsolat nem *uo, ië* típusú kettőshangzóban realizálódik, hanem következetesen *oa, ëe* típusúban (pl. Au-3: Alsóőr: *toap, asztoa* ~ *asztoa, uodoa, rëggëe,*

nyëevë, Au-4: Őrisziget: *mëkhoat* ~ *mëkhyat*, *hajnoaba* ~ *hajnyaba*, *rëggëetü* ~ *rëggiętü* stb.). S ez a hangrendszertípusban hangtöbbletet jelent. Ugyanez a sajátság megtalálható a III/e altípusba sorolt Au-2-ben (Felsőőr) is, de itt emellett a *ty* és *gy* fonéma felhasználása is szociálisan kötött; csak újabban kezd terjedni.

19.4. A IV. típus a II/d-hez hasonlóan szintén a zalai és a somogyi nyelvjárástípus határán fekszik, s átmeneti jellegűnek tekinthető. Az előbbihez köti az a sajátsága, hogy az *ú*, *ű*, *í* legfeljebb mint igen kis megterheltségű változat él benne. Az utóbbihoz pedig az, hogy a polifonémikus értékű *ā*, *ē* felhasználása már általános, hogy az *ö* abszolút szövégen illeszkedés eredményeként sem fordulhat elő. Átmeneti jellegét mutatja az is, hogy a zalai nyitódó (*uo*, *üö*, *ië* típusú) és a somogyi záródó (*ou*, *öü*, *ëi* típusú) kettőshangzók területe közé ékelődik be egy keskeny sávon — monoftongusokkal. Az altípusba két kutatópont (B-30, 33) tartozik, de a hangrendszert teljes tisztaságában egyik sem tükrözi.

19.5. Az V. típus lényeges megkülönböztető jegye az *ly* megléte és a polifonémikus értékű *ā*, *ē* hiánya. Az *ly* minden kutatóponton erős megterhelésű, bár variánsként a *j*, illetőleg az *l* is elég gyakori már mellette. A polifonémikus értékű *ē* csak egy-egy, többnyire sok adatú morfémában kivételesen ritka változatként jelentkezik. A polifonémikus értékű *ā* még így sem. Az V/a altípust teljesen tisztán mutatja: H-4, 6; J-2, 5, 6; Cssz-18; tehát lényegében a terület közepe. Csak a „merre" szóban, tehát időtartamcsere eredményeként van adatom a polifonémikus értékű *ē*-re — változatként a tipikus *mére* mellett — a J-10, 11; M-12, 13 pontokon.

Az V/b altípus mindössze abban tér el az V/a-tól, hogy a hosszú mássalhangzók rendszere ma sem jelentkezik benne következetesen. Az egyetlen ide sorolható kutatópont (Cssz-21: Csucsom) az V. típus hangrendszerét egyébként teljesen tisztán mutatja.

19.6. A VI. típus erős hasonlóságot mutat az V.-kel. Egyetlen lényeges eltérés, hogy az *ē*-t szabad fonémaként felhasználja a *kéz*, *jég* típusú szavakban. Az *ē* mellett azonban ma már többnyire jelentkezik az *é* is, nemegyszer gyakoribb változatként. A Cssz-19-en már különösen ritka az *ē*, gyakorlatilag talán már inkább az V/a altípusba lehetne sorolni ezt a pontot. A H-6 és a Cssz-18 pontokat, ahol az *ē* már csak kivételesen ritka, ide is soroltam (de vö. 113.). — A típust mind a négy kutatópont: H-8, 11; Cssz-17, 19 teljesen tisztán mutatja.

19.7. A VII/a altípusnak szintén tipikus hangja az *ly*. Az V. típustól abban tér el, hogy az *el* + msh. kapcsolatnak polifonémikus *ē* hanggal való megoldása már jellemző rá. Az *al* + msh. polifonémikus megoldása is él, de ez fonetikailag egybeesik a labiális képzésű *á*-val (*ā*), így a hangrendszerben többletet nem eredményez. Amint területi elhelyezkedése és maga a hangrendszer is mutatja, az altípus átmenetet alkot az V. és a III. típus között. — A hangrendszert minden kutatópont tisztán mutatja: E-9; H-1; J-14; Cssz-3, 10.

A VII/b altípus (Cssz-5: Nagyhind) a labiopalatális fonémáknak (*ö*, *ü*, *ő*, *ű*) szociálisan kötött voltában tér el a VII/a-tól. Ezek viszonylag újabbak a nyelvjárásban, a megfelelő illabiális megoldás még ma is eléggé általános.

Az altípus genetikus összefüggést mutat a XVIII. típussal (Ju-4: Kupuszina).

19.8. A VIII. típus fő megkülönböztető jegyei, hogy felhasználja az *ly* fonémát is, és jellemző rá a polifonémikus értékű *ā, ē* megléte is. Ez szintén a III. és az V. típus közötti átmenetet jelzi. A polifonémikus értékű *ā* megoldása különösen érdekes a Cssz-15, 16-on, ahol az *a* illabiális *(ȧ)* az *á* labiális *(ā)* képzésű. Itt a polifonémikus értékű *ā* — nyilván az illabiális *ȧ* nyúlása révén — szintén illabiális megoldású, általában *á* ~ *ą́* realizációval (vö. 34.1.). — A hangrendszert mindhárom kutatópont (E-1; Cssz-15, 16) tisztán mutatja.

19.9. Szintén a III. és az V. típus közötti átmenetre utal — földrajzi elhelyezkedésével is — a IX. típus, de hangrendszere már jóval közelebb áll a III. típushoz. Az *ly*-et változatként sem használja fel, de van egy, kizárólag polifonémikus értékű hangja is az *ē*. Ebből a szempontból szoros kapcsolatot mutat a VII/a altípussal (vö. 19.7.). — A típus kialakulása a hangrendszer sajátosságai folytán érthető a szlovákiai kutatópontokon. Már nem ennyire természetes a két jugoszláviai ponton, de az anyag alapján a Ju-9 minden kétséget kizáróan ide sorolandó, sőt értelemszerűen a Ju-6 is. — A hangrendszertípust teljesen tisztán mutatja: Cssz-2, 8, 9, 13; Ju-9.

19.10. A X. típusnak legjellemzőbb megkülönböztető jegye, hogy nem ismeri a zárt *ë* fonémát. Ez a sajátsága éles vonallal határolja el a környező zárt *ë*-ző rendszerektől. Nem jellemző rá a polifonémikus értékű (pótlónyúlásos eredetű) *ā, ē*, sem, de ez a vonása már kevésbé pregnáns.

A X/a altípusban a hangrendszert teljesen tisztán csak egy kutatópont (Cssz-23) képviseli. A többiben mindegyikben jelentkezik időtartamcsere eredményeként (tehát általában az „arra", „merre" adatokban) a polifonémikus értékű *ā, ē*, vagy legalábbis a kettő közül az egyik. Pótlónyújtással azonban csak egészen ritka változatként tűnnek fel elszórtan, egy-két morfémában. Az O-5-ön az *é* fonémának gyakori az *ie* típusú realizációja is, tehát e tekintetben a XI. típushoz hasonlít, de ez a megoldás itt csak fonetikai vonatkozású, az *éi* : *ié* ellentétnek fonológiai értéke nincs.

A X/b altípusban az *ö* kötött fonéma, hangsúlytalan helyzetben nem fordul elő, helyette *e* jelentkezik. A polifonémikus értékű *ā, ē* itt is a X/a típushoz hasonlóan csak időtartamcsere eredményeként jellemző. A két kutatópont közül Ro-7-en szórványosan az *ö* megjelenik hangsúlytalan szótagban is *ö* utáni helyzetben.

A X/c altípusban az *ö* mellett kötött fonéma az *o* is. Az *ö* hangsúlyos helyzetben általános, hangsúlytalanban azonban csak *ö* után, tehát illeszkedés eredményeként fordul elő, de ebben a helyzetben változatként az illabiális megoldás sem ritka. Az *o* szociálisan kötött fonéma, inkább csak újabb változatként jelentkezik anyagomban az általánosabb, a nyelvjárásra jellemzőbb *a*-zó formák mellett. A polifonémikus értékű *ā, ē* nem jellemző az altípusra. Magát az altípust csak egyetlen kutatópont (Ro-4) képviseli.

A X/d altípus mindössze abban tér el a X/a altípustól, hogy a hosszú mássalhangzók rendszere ma sem jelentkezik benne következetesen.

19.11. A XI. típus hangrendszere a X.-éhez hasonlóan szintén nem ismeri a zárt *ë* fonémát, ugyanakkor azonban két *é* fonémát használ (*éi* : *ié* típusú realizációval). A polifonémikus értékű *ā*, *ē* felhasználása teljesen olyan jellegű, mint a X/a altípusban.

19.12. A XII. típus a XI.-től annyi eltérést mutat, hogy itt a polifonémikus értékű hangok közül elsősorban az *ē*, de az *ā* is már jóval általánosabb. A hangrendszert mindegyik kutatópont (O-12, 15, 17; Szu-3) tisztán tükrözi.

19.13. A XIII. típus kizárólag erdélyi kutatópontjainkon jelentkezik. Az egyes altípusok szorosan kapcsolódnak a X/b, X/c altípushoz, s ezektől elsősorban abban térnek el, hogy a XIII. típusban elsősorban az *ē* nem csupán időtartamcsere, hanem pótlónyúlás eredményeként is elég gyakori; hasonlóképpen, bár jóval ritkábban, az *ā* is.

A négy altípus legfontosabb megkülönböztető jegye az *o* és az *ö* fonéma különböző kötöttségű felhasználása. Az egyes altípusok területi elterjedésére vonatkozóan anyagom feltehetően nem nyújt reális tájékoztatást (vö. 17.21.).

19.14. A XIV. típus az *ly*-et felhasználja, de a többi *ly*-ező rendszertől eltérően a zárt *ë*-t nem; a polifonémikus értékű *ā*, *ē* szintén csak időtartamcsere eredményeként jellemző rá.

A XIV/a altípus a rövid magánhangzók rendszerét, az *o*, *ö* felhasználásának kötött voltát illetően lényegében azonos a XIII/a altípussal.

A XIV/b altípusban az *o* és az *ö* is szabad fonéma.

A XIV/c altípus egyetlen vonásban tér el a XIV/b-től, abban, hogy a hosszú mássalhangzók rendszere ma sem jelentkezik következetesen benne. Hangrendszerbeli hasonlóságuk a közöttük levő nagy távolság miatt különösen szembeötlő.

19.15. A XV—XIX. típust egy-egy kutatópont képviseli. Közülük a XVII.-be sorolt Kórógy (Ju-7), illetőleg a XVIII.-ba sorolt Kupuszina (Ju-4) kétségtelenül nyelvjárássziget, de valószínűleg csak igen kis területen élhet az egymástól mindössze a zárt *ë* hiányában, illetőleg meglétében különböző XV. (Ro-2: Désháza) és XVI. (Ro-12: Nyárádremete) típus, valamint a XIX. (Dercen) is.

19.16. A félreértések elkerülése végett már most nyomatékosan hangsúlyozni szeretném, hogy egy-egy hangrendszer-altípus vagy akár hangrendszertípus semmiképpen sem jelent szükségszerűen nyelvjárástípust is. Néha a kettő eléggé világosan azonos, mint például az I/a altípus esetében. (Ilyenek többnyire a nyelvjárásszigetek is, de ez mégis alapvetően más jellegű probléma.) Más esetekben az egy típusba sorolt altípusok összessége vagy egy része minősíthető egy nyelvjárástípusnak. Kétségtelen azonban az is, hogy nemegyszer egyetlen hangrendszer-altípus is több nyelvjárástípust foghat össze. Például a III/a és a X/a.

Mindez azonban csupán annyit jelent, hogy hangrendszertípus és nyelvjárástípus nem azonos fogalmak, és semmiképpen sem jelenti azt, hogy nincs semmiféle összefüggés közöttük. Véleményem szerint ugyanis: nem tartozhatnak egy nyelvjárástípusba azok a helyi nyelvjárások, amelyekben legalábbis a szabad fonémák rendszere nem azonos. De ugyanakkor: a tel-

jesen azonos hangrendszert használó helyi nyelvjárások nem tartoznak szükségszerűen azonos nyelvjárástípusba. Az egyazon nyelvjárástípusba való tartozásnak alapvető fontosságú feltétele ugyan a szabad fonémák rendszerének azonos volta, de még a kizárólag hangtani alapon történő tipizálásban is csak egyik feltétele az egyes fonémák megterhelésében és a hangtani realizációkban mutatkozó viszonylagos azonosság mellett.

A MAGÁNHANGZÓ-FONÉMÁK GYAKORISÁGA

20. A hangrendszertípusok összeállítása, egy-egy fonéma meglétének vagy hiányának megállapítása általában nem járt különösebb nehézségekkel. Maga a grafika, a nyelvatlaszgyűjtésben használt fonetikus feljegyzési rendszer szinte kivétel nélkül teljesen megbízható útmutatással szolgált. Ha vallomása egyszer-kétszer mégsem volt teljesen egyértelmű, a szélesebb rendszertani összefüggésekre való kitekintéssel a problematikus esetekben mindig viszonylag könnyen és megnyugtató módon lehetett dönteni. Még annak megállapítása, hogy a polifonémikus értékű *ā*, *ē* a hangrendszernek tipikus egyede-e, vagy pedig rendszertani szempontból kevéssé lényeges, elhanyagolható változat, sem járt a rendelkezésre álló adatok alapján — figyelembe véve bizonyos gyakorisági mutatókat, a megoldási formáknak egymáshoz viszonyított arányát — az esetek zömében különösebb nehézséggel.

20.1. Az egyes fonémák gyakoriságára vonatkozó vizsgálatok már sokkal összetettebb problémákat vetnek fel. A nyelvatlasz fonetikus feljegyzési rendszere tág lehetőségeket nyújt a különféle hangtani változatok rögzítésére, s az atlasz munkatársai a kezdeti korszaktól eltekintve éltek is ezzel a lehetőséggel. A változatok magas száma azonban a feldolgozást nem feltétlenül teszi egyértelműbbé és könnyebbé. Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy a problematikus egyedek vagy típusok száma — egyes erdélyi területektől eltekintve — az anyag egészéhez képest elenyészően kicsi, s ezeknek egyik vagy másik fonéma anyagába történt besorolása a kérdéses fonéma gyakoriságára vonatkozó képet arányaiban lényegesen nem befolyásolja.

Az alaposabb megfontolást kívánó esetek két típusba sorolhatók: vagy a hangszín-realizáció megítélése, vagy a mennyiség kérdése problematikus. A két típus azonban nem mindig választható szét egészen világosan.

20.2. A hangszín-realizáció megítélése a viszonylag egyszerűbb kérdés. Minden morfémát a vizsgált kutatóponton jelentkező fonémával veszek számba. Ha egy morféma alternánsokkal jelentkezik, akkor több fonéma adatai között is szerepelhet. Például: D-32: *szöm* ~ *szëm* (*ö* és *ë*); F-21: *sorok* ~ *sarok* (*o* és *a*); C-18: *ló* ~ *lú* (*ó* és *ú*); F-22: *ustor* ~ *ostor* (*u* és *o*); A-1: *uskola* ~ *oskola* ~ *iskola* (*u*, *o* és *i*); stb.[1]

[1] A következőkben az egyes nyelvjárási adatok társadalmi értékére vonatkozó jelzéseket a nyelvatlaszgyűjtés során kialakult értelemben használom, a következő-

Az *ö* fonéma adatai közé sorolom az erdélyi kutatópontok egy részén, valamint a Tolnába és Baranyába telepített bukovinai székelyek nyelvében jelentkező *œ* hangot. E hangnak ugyanis az *ö*-vel szemben jelentésmegkülönböztető szerepe nincs; lényegében ugyanazokban a morfémákban található, mint a köznyelvben és más nyelvjárásokban az *ö;* nem egy kutatóponton, *ö, ǫ̈, ǫ̣̈* változatokkal együtt fordul elő (pl. Ro-14: *könnyęb* ~ *könnyęb* ~ *kœnnyeb, tűkör* ~ *tűkœr*, Ro-16: *könyörög* ~ *kœnyœrœg*, F-13: *köszönöm* ~ *kœszœnœm* stb.). Vizsgálataim alapján kétségtelennek látszik tehát, hogy az *œ* hang csupán az *ö* fonéma helyi realizációs változatának tekinthető. (Néhány más hangtani jelenség értékelésében követett eljárásomat illetően vö. 14.6. és 16.3.)

A nyelvállás vagy ajakműködés szerint eltérő (zártabb, nyíltabb, labiálisabb, illabiálisabb) változatoknak a megfelelő fonéma adatai közé való sorolásban általában az illető fonéma írásjegyét tekintem irányadónak. Tehát például a *gabǫna* (C-3), *gabǫna* (Ju-5), *hạt* (B-23), *szẹ́na* (C-9), *erdő, vāllǫ́* (H-2), *feketę* (G-12) stb. adatokban a mellékjeles változatokat az *o, a, é, ő, ó, e* fonéma adatai közé sorolom.

Hasonlóképpen járok el akkor is, ha két fonéma között az átmeneti jellegű változatoknak teljes sora megvan. Így az *ęgíssígës* (A-7) és az *ęgíssígës* ~ *ęgíssígës* (C-5) adatok egyaránt az *í*, az *egésségës* (E-18) és az *egésségës* ~ *egẹ́ssẹ́gës* (E-15) adatok az *é* fonéma állományát szaporítják. Mindkettőét nem csupán az *egíssígęs* ~ *egésségęs* (Szu-1), hanem az *ęgíssígës* ~ *ęgẹ́ssẹ́gës* (C-19) típusú változatok is. S ugyanígy bírálom el például az *ö* : *ǫ̈* : *ę̈* : *ë* sor *ǫ̈*, illetőleg *ę̈* változatait is (de vö. 20.4.).

20.3. Ez az eljárásom esetleg vitatható, illetőleg a kérdéses formáknak más megítélése is elképzelhető. Felmerülhet olyan vélemény, hogy az *ǫ̈, ę̈* változatban — a köznyelvi *e (ë)*-vel szemben — jelentkező labialitás a nyelvjárás belső törvényszerűségének érvényesülése, a nyelvjárásra — legalábbis *ö* : *ë (e)* viszonylatban — jellemző labiális tendencia megvalósulása a köznyelv és más nyelvjárások hatásával szemben. Az *ǫ̈* és *ę̈* hang tehát funkcionálisan még *ö*, de a realizálás teljes tisztaságát külső hatások már erősen gyengítik. Mindkettő lényegében még labiális jellegű forma, és így adataik az *ö* fonéma megterhelésénél veendők számba. Ez a felfogás a kérdéses jelenséget kizárólag a köznyelvhez viszonyítva bírálja el. Ebből a szempontból nézve

---

képpen: ⟨ ⟩ = ritka, ( ) = kihalóban levő, archaikus, [ ] = újabb alak, | | = az adatot csak direkt kérdésre (rákérdezéssel) kapták meg az atlasz gyűjtői; * = csak a református, + = csak a katolikus vallású lakosság nyelvében használatos alak. A jelzések egy részének a következő fejezetekben tehát más az értelmezése, mint a hangrendszertípusokkal foglalkozó részekben volt.

A példák idézésekor általában nem sorolom fel a kérdéses morfémának az illető kutatóponton található minden hangtani (esetleg alaktani és lexikális) változatát, hanem elsősorban csak azokat, amelyek a bemutatott jelenség szempontjából elsődlegesen fontosak.

Ha a nyelvjárási adatok mellett példaként köznyelvi alakot is közlök, azt idézőjelben adom meg.

Értekezésemben statisztikailag csak azoknak a nyelvatlasz-kutatópontoknak az adatait dolgoztam fel, amelyeken mindkét kérdőív anyagát összegyűjtötték. Nyelvjárási adatokat azonban esetenként a többi kutatópontról is közlök.

tulajdonképpen elvszerűen és következetesen jár el, de maga az eljárás egy kissé mechanikus, nincs tekintettel a nyelvjárásban lefolyt, illetőleg folyó változásra, s főképpen e változás mértékére. Ezt a nézetet képviseli DEME (vö. NyatlFunk. 90).

Megítélhetők azonban ezek az adatok teljesen ellentétes nézőpontból is, hogy tudniillik az *ö̩* és *ë̩* változatban — a nyelvjárásra jellemző *ö*-vel szemben — jelentkező illabiálisabb forma a köznyelv és más nyelvjárások hatásának érvényesülése, a nyelvjárástól — legalábbis *ö* : *ë (e)* viszonylatban — idegen illabiális tendencia megvalósulása a nyelvjárás belső törvényszerűségeivel szemben. Az *ö̩* és *ë̩* hang tehát funkcionálisan már *ë*, de a realizálás teljes tisztaságát a helyi hagyomány még erősen gátolja. Lényegében mindkettő már illabiális jellegű realizáció, és így adataik az *ë* fonéma megterhelésénél veendők számba. Ez a felfogás erősen történeti beállítottságú, a nyelvjárásban lefolyt és folyó változásra, e változás mértékére azonban ez sincs tekintettel. Elvileg — úgy gondolom — ezt a nézetet vallotta HORGER (vö. MNy. VI, 202; MNyj. 81), bár ő az idézett helyeken a szakadáti nyelvjárásban előforduló, általa *ë̩*-vel jelölt hangról nyilatkozik csupán, s ez némileg más megítélést kíván, mivel az *ö* fonéma egész tartományát érinti, s nem csupán az *ë* terhére jelentkező *ö*-zést.

Véleményem szerint az *ö̩*, *ë̩* változatok fonológiai megítélésében feltétlenül szerepet kell kapnia a köznyelvhez való viszonyításnak, hisz az én leírásomnak is ez az alapja. Ugyanakkor azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyelvjárás belső mozgását, e változatok kialakulásának körülményeit, tehát a történeti szempontot sem. Csak e két, egymással tulajdonképpen ellentétes nézőpont együttes, dialektikus érvényesítése közelítheti meg a reális valóságot. Az *ö̩*, *ë̩* változatoknak nagyobb mértékben való jelentkezése nyilvánvalóan erős belső nyelvi bomlás következménye, tehát átmeneti jellegű sajátsága a nyelvjárásnak. Erre mutat az is, hogy számottevőbb mértékben csak az *ö*-ző nyelvjárásokban található meg. Lényegében csupán az *ë* terhére *ö*-ző morfémákat érinti, de nyelvjárásonként ezeket is más-más arányban. Úgy gondolom, hogy e jelenség fonológiai megítélésében a bomlás mértékét is figyelembe kell venni. Az *ö̩* realizációban jelentkezik ugyan már a köznyelv (vagy más nyelvjárások) hatása, de a nyelvjárás belső sajátsága (az *ö*-zés) még erősebb. Ez a változat fonetikai tulajdonságaiban is közelebb áll még az *ö* hanghoz, tehát még az *ö* fonéma változatának tekinthető. Az *ë̩* esetében fordított a helyzet: a nyelvjárás belső sajátsága (az *ö*-zés) még nyomaiban jelentkezik ugyan benne, de a köznyelv (vagy más nyelvjárások) hatása már erősebb. Fonetikai tulajdonságaiban is közelebb áll már az *ë* hanghoz, tehát már az *ë* fonéma változatának minősítendő. (Értelemszerűen ugyanez vonatkozik természetesen az *é* ~ *é̩* ~ *í̩* ~ *í* stb. hangsorokra is.)

20.4. Bizonyos esetekben azonban maga az íráskép nem igazít el, sőt az íráskép alapján történő mechanikus besorolás fonológiai szempontból minden kétséget kizáróan helytelen eredményekre vezetne. Tipikus példa erre az *ë*, *ë̩* jelek értéke. A *szëm* ~ *szë̩m* alakpár egyaránt megtalálható a D-18-on és a P-7-en, az *ënnë* ~ *ë̩nnë̩* a B-28-on és az L-9-en. A teljes grafikai azonosság ellenére is a D-18, B-28 adata az *ë*, az L-9, P-7-é az *e*

fonéma realizációja, ugyanis az előző két kutatóponton megvan, az utóbbin nincs meg az *ë* : *e* fonológiai ellentét. Az előbbiekben az *ë*, *ę̈* hangok felhasználása az *e* típusúakkal szemben történeti okokból társadalmilag ma is kötött, az utóbbiakon lényegében szabad.

Hasonló problémát vetnek fel az efféle adatok is, mint F-9: *küllő* ~ *küllű*, H-2: *jeddző* ~ *jeddző* ~ *jeddzű*, D-37: *tiló* ~ *tiló* ~ *tilų̈*, G-4: *Káró* ~ *Káró* ~ *Káró* ~ *Károj*, D-22: *bąkkąncs* ~ ⟨*bǫkǫncs*⟩, B-8: *ǫd* ~ *ád*, de *ądom*, *atta*, *ąggyą* stb. Az illető kutatópontokon a kérdéses fonémák zártabb változata (*ą* hangtani helyzettől függetlenül; *ó*, *ő* abszolút szóvégen) eléggé általános. Az egyharmad fokkal még zártabb megoldás (*ǫ*, *ú*, *ű*) az adott nyelvjárásokban is csak ritkán jelentkező szélsőséges realizációs lehetőség. Kétségtelennek tartom, hogy nem is elsősorban magára arra a morfémára jellemző, amelyben éppen feljegyezték, hanem sokkal inkább a hangtani helyzet meghatározta típusra. Erre mutat az effajta változatoknak kivételesen ritka volta, ugyanabban a morfémában is következetlen jelentkezése, a környező területek vallomása stb. Ezért az ilyen jellegű változatokat a kérdéses írásjeggyel jelölt fonéma (adott esetben *o*, *ú*, *ű*) adatai között nem veszem számba, illetőleg csak akkor vagyok tekintettel rájuk, ha társadalmi érvényük a terület vallomása alapján is valószínűnek látszik. Lényegében hasonló módon bírálom el az *á* utáni *o*-zás eseteit is (vö. 14.6.1.).

A fent bemutatott példák arra utalnak, hogy nyelvjárásainkban számolni kell a f o n e t i k a i á t f e d é s (neutralizáció) tényével is, azzal a sajátsággal, hogy két, egymástól csupán egy-egy képzőmozzanatban eltérő fonéma változatai közül a szélső határesetek fonetikai szempontból megközelítően azonosak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ugyanazok a változatok bizonyos esetekben más-más fonéma alkalmi realizációi is lehetnek.

20.5. Problematikus lehet elsősorban egyes keleti nyelvjárásokban a szótagzáró *l*, *r*, *j* előtt jelentkező *ú*, *ű*, *í* hang fonológiai értéke. A rövid magánhangzók asszociatív nyúlása eléggé ingadozó ugyan (pl.: M-19: *hùrka* ~ *hurka*, P-11: *fűrt* ~ *fùrt* ~ *fürt*, N-11: *szílvą* ~ *szìlva* ~ *szilva* stb.), néha azonban egy-egy morfémában csak hosszú magánhangzós adat van anyagomban (pl. P-12: *szílva*, P-14: *húrka*). Elképzelhető, hogy ezeket az adatokat az *í*, *ú* stb. fonéma állományába soroljuk, én azonban — figyelembe véve a környező kutatópontok vallomását is — általában a megfelelő rövid magánhangzó asszociatív változataként vettem őket számba, feltételezve, hogy ez esetben a gyűjtés során a lehetséges és a kutatóponton is élő változásoknak csak egyik szélsőséges formája került lejegyzésre.

Néhány felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó morfémában (pl. az „-ul, -ül" igeképző, a „-ból, -ből" stb. rag egyes nyelvjárási változatai) különösen nehéz a mennyiség megítélése. Ezekben ugyanis az etimologikus hosszúsággal és az alkalmi nyúlás tényével egyaránt számolni lehet. Nehezíti az elbírálást az is, hogy a rövid: hosszú (esetleg félhosszú) megoldás váltakozása ebben a típusban elég gyakori olyan területeken is, amelyekre az *l*, *r*, *j* erős nyújtó hatása egyébként nem különösebben jellemző (pl.: F-23: *röpűl* ~ *röpül*, J-2: *repűl* ~ ⟨*repül*⟩, M-6: *repűl* ~ *repül*). Ezeket az adatokat éppen ezért általában az íráskép alapján sorolom a megfelelő

fonéma adatai közé, bár a félhosszú változatok megítélése így is problematikus lehet.

Az *o* : *ó*, *ö* : *ő* viszonylatában a hosszú : nyújtott állapot megítélése már jóval egyszerűbb. Azokon a területeken ugyanis, amelyeken az erős nyújtás eléggé általános, a két típus fonetikai megoldása több-kevesebb következetességgel szétválik. A hosszú hangok általában kettőshangzóban (vagy kettőshangzóban is) realizálódnak, a nyújtottak viszont mindig monoftongusban (pl.: P-15: *sóuska*, *tilao̯* ~ *tilóu*, *csőüsz*, *kettöü* ~ *kettőü* ~ *kettő;* de: *bórsou* ~ *bòrsou*, *bórnyú* ~ *bòrnyù*, *órvosság* ~ *òrvosság*, *kőrte* ~ *kòrtí* stb.). Egyes északkeleti és erdélyi részeken az erősen nyújtott formák is realizálódhatnak kettőshangzóban, de ezek a hosszú magánhangzóktól eltérő típusúak (pl.: O-15: *draot* ~ *drout*, *irao* ~ *iróu*, *idöü* ~ *időü*, *eőrzi* ~ *őürzi* ~ *őrzi;* de: *bòrnyut* ~ *buórnyut*, *gödör* ~ *gödőr* stb.). Kivételesen azonban a nyúlás lexikalizálódhat is (pl.: D-27: *pőürgye*, P-17: *kaormány).*

Félhosszú magánhangzók azonban nem csupán asszociatív helyzetben fordulnak elő, hanem egyes területeken — különösen szóvégen — nem ritkák szabad fonéma változataként sem. Ezeket általában a megfelelő hosszú magánhangzó realizációi közé sorolom: (pl.: D-4: *dijó* ~ *dijò*, D-12: *āsó* ~ *āsò*, F-2: *kígyó* ~ *kígyò*, E-15: *kíső* ~ ⟨*kűsö̀*⟩ stb.). Sőt néha a hosszú magánhangzó alkalmi realizációjaként kezelem a félhosszú mellett kivételesen ritkán előadódó rövid változatokat is (pl. E-15: *főső* ~ *főső̀* ~ ⟨*főső*⟩, *āsó* ~ *āsò* ~ *āsò̆* ~ ⟨*āso*⟩). Ezeket a rövid változatokat ugyanis szintén a fonetikai átfedés szélső határeseteinek tekintem.

Máskor viszont — figyelembe véve a nyelvjárás egyéb sajátságait is — a félhosszú realizációt esetleg a rövid fonéma változataként veszem számba, például a G-3, 12: *gyűrű* ~ *gyűrù* adatában. Ez a kutatópont ugyanis a hosszú *ú*, *ű*, *í* és az ennek helyén jelentkező rövid *u*, *ü*, *i* megfelelés találkozásának sávjában fekszik, és — különösen szóvégen — az *ű* ~ *ü* jellegzetesség szinte általános. De ugyanakkor — a fenti okokból — a D-35 *gyürü* ~ ⟨*gyűrù*⟩ adatából az *ű*-t az *ű* fonéma realizációjának tekintem.

A fentebb felsorolt esetek mint típusok kétségtelenül előfordulnak anyagomban, de a velük kapcsolatos állásfoglalás elsősorban elméleti-módszertani szempontból fontos, ugyanis megjelenésük az adatok összességéhez képest viszonylag ritka, és így a vizsgálat eredményét gyakorlatilag lényegesebb módon egyik vagy másik irányban nem módosítják.

20.6. Általánosabb volta, nagyobb hatásköre miatt a gyakorlat szempontjából is számottevőbb az az igen erős fokú rövidülés, amely néhány erdélyi kutatópontunkon jelentkezik. Ennek megítélése a maga egészében jóval bonyolultabb, annál is inkább, mert ez a jelenség bizonyos fonémacsoportonként is más-más problémákat vet fel. A jelenséget vizsgált pontjaim közül legszélsőségesebben a Ro-4 (Magyarnemegye) képviseli, ezért ennek anyagán mutatom be a kérdést. A rövidülés minden hosszú magánhangzó egész tartományában igen erős, de azért több-kevesebb morfémában mindegyik fonémának jelentkezik a félhosszú, esetleg a hosszú változata is. Megítélésem szerint az, hogy melyik morfémában melyik változat, esetleg változatok vannak képviselve a feljegyzett anyagban, inkább csak a véletlen műve, mintsem az egyes morfémákra jellemző sajátság. E véle-

mény teljesen meggyőző bizonyítása — vagy cáfolata — azonban további vizsgálatokat, elsősorban igen gazdag, sokrétű, az eddigieknél jóval több adatközlőre támaszkodó anyaggyűjtést igényelne. (E kérdést az *á* : *á̮* változatok viszonylatában l. IMRE: MNy. LIV, 372—80.)

Magyarnemegye nyelvjárásában a köznyelv és más nyelvjárások *á*, illetőleg *é* fonémát tartalmazó morfémáiban általában *a̮*, ritkábban *à̮*, illetőleg *ë̮*, ritkábban *è̮* változat (egy-két adatban *á*, *é* is) jelentkezik. Az *a*, illetőleg az *e* fonéma megjelenési formája viszont mindig *a*, *a̮*; *e*, *e̮*, *ë̮* és ritkán *ë*. (Az *e* : *ë* fonológiai ellentétet a nyelvjárás nem ismeri.) A két-két fonéma realizációi között tehát következetesen eléggé számottevő fonetikai különbség mutatkozik. Ezért az *a̮*, ⟨*à̮*⟩, *ë̮* ⟨*è̮*⟩ változatokat az *á*, *é* fonéma realizációjának tekintettem.

Az *ó*, *ő* fonémát tartalmazó morfémákban *o*, *o̮* ritkábban *ò*, *ò̮*, kivételesen *ó*, illetőleg *ö*, *ö̮*, ritkábban *ȍ*, kivételesen *ő* hangot találunk, hangtani helyzettől függetlenül. A nyelvjárásban köznyelvi *o* fonéma helyén hangsúlytalan helyzetben szinte általános, és hangsúlyos helyzetben is igen gyakori az *a*-zó megoldás. Az *ö* hangsúlytalan helyzetben főképpen illeszkedés eredményeként fordul elő megelőző *ö* után (egyébként *e*-féle hang található helyette). Az *ó*, *ő* fonéma változataként jelentkező rövid hangok egy része — a grafika szerint — fonetikailag teljesen azonos ugyan a rövid *o*, *ö* fonéma realizációival, de gyakori közöttük a zártabb megoldású *(o̮, ö̮)* is, s ezek az *o*, *ö* fonéma változataként sohasem fordulnak elő. Így a félhosszú és a szórványos hosszú formáktól eltekintve is problematikus, hogy ezek a változatok rövid voltuk ellenére is nem az *ó*, *ő* megterhelésénél veendők-e számba. Ebben a kérdésben anyagom alapján nem is tudtam határozottan állást foglalni. Úgy gondolom, hogy a teljesen megnyugtató eredmények eléréséhez újabb anyaggyűjtés mellett a gépi elemzés segítségét is igénybe kellene venni.

A rövid *u*, *ü*, *i* jelentkezése még erősebb, bár a félhosszú — s az *í* esetében a hosszú — változattal is szintén számolnunk kell. Ez esetben azonban a hosszú *ú*, *ű*, *í* és a rövid *u*, *ü*, *i* fonémák helyén jelentkező rövid realizációk között a feljegyzések szerint semmiféle fonetikai különbség nincs, így azokat a morfémákat, amelyekben következetesen csak rövid változat jelentkezik, már az *u*, *ü*, *i* fonéma megterhelésénél vettem számba.

A fentebb ismertetett adatok azt mutatják, hogy a vizsgált nyelvjárásban a hosszú : rövid korreláció erősen bomlóban van, gyakori a hosszú magánhangzók nagyfokú rövidülése. A feljegyzésekből azonban úgy látszik, hogy a középső nyelvállású magánhangzók esetében eléggé következetesen megmarad a szűk : széles ejtés korrelációja. Ez általában a virulens hosszú : rövid viszony mellékes, LAZICZIUS (MNyTK. 33. sz. 45) szerint „extrafonologikus" velejárója. Anyagom azonban azt sejteti, hogy az időtartam-korreláció megbomlásával nem jár szükségszerűen együtt a szűk : széles ejtés eltűnése is. Sőt ez a másodlagos sajátság esetleg elsődleges differenciatív jeggyé, „intrafonologikus" sajátsággá válhat.

A hosszú magánhangzók rövidülése, bár az előbb ismertetettnél jóval szerényebb formában Erdély középső részeinek több kutatópontján is jelentkezik, ami a fonéma-megterheléssel kapcsolatos vizsgálatokat itt is eléggé megnehezíti.

20.7. Anyaggyűjtésemben az egyes fonémák megterhelésére vonatkozó vizsgálatokat a szakirodalomban szokásos bontás alapján végeztem el (vö. 15). A szemléltető térképeken azonban ezt a beosztást nem alkalmazom, sőt a szöveges leírásban is csak akkor, ha ezt egy-egy nyelvjárásra jellemző sajátos okok megkövetelik.

Egyes magánhangzócsoportok a megterhelés szempontjából hasonló vonásokat mutatnak, bizonyos jelenségeket lényegében azonos módon tükröznek (pl. kny. *ú, ű, í* : nyj. *u, ü, i* megfelelés; kny. *ó, ő, é* : nyj. *u, ü, i* megfelelés szóvégen; stb.). Ez azt sugallná, hogy érdemes volna együtt tárgyalni őket. Más esetekben azonban a hasonló viszonyt tükröző jelenségek (pl. kny. *ó, ő, é* : nyj. *ú, ű, í* megfelelés) realizálódásának foka igen eltérő. Maguk az összefüggések is igen különböző irányúak lehetnek. Ezért legcélszerűbbnek az látszott, ha a megterhelést fonémánként vizsgálom (bár így is számolni kell bizonyos ismétlődésekkel, átfedésekkel), s a hasonló jelenségek közötti szélesebb összefüggésekre külön fejezetben térek ki.

Az egyes fonémák gyakoriságát a nyelvjárásokban két tényező határozza meg. Egyrészt: milyen hangtani megfelelések, a köznyelvhez viszonyítva milyen mértékben csökkentik, — másrészt: milyen hangtani megfelelések, más fonémák és hangkapcsolatok terhére a köznyelvhez viszonyítva milyen mértékben növelik a vizsgált fonémát tartalmazó morfémák számát.

A vizsgálatokat nagyjából azonos séma alapján végzem el. Bemutatom, hogy anyagomban a vizsgált fonéma mely köznyelvi fonémák, illetőleg hangkapcsolatok helyén jelentkezik, függetlenül attól, hogy ezt a megfelelést nyelvjárásaink egészében viszonylag sok morféma képviseli-e, vagy a jelenség meglehetősen elszigetelt.

Az egyes megfelelések közül elsőként mindig a köznyelvben is a vizsgált fonémát hordozó morfémákkal foglalkozom. Felvázolom azokat a megfeleléseket, amelyek a vizsgált fonéma állományát nyelvjárásainkban csökkentik, s közülük a nagyobb hatásúakat részletesebben is ismertetem. Majd egyenként megvizsgálom azokat a megfeleléseket, amelyek a vizsgált fonémát tartalmazó morfémák számát nyelvjárásainkban növelik. A lehetőség szerint képet adok az egyes jelenségek területi megoszlásáról, súlyáról, felsorolok minél több, a jelenséget tükröző morfémát.

20.8. A bemutatott jelenségek, illetőleg a jelenséget hordozó egyes morfémák földrajzi elterjedését igyekszem a lehetőség szerint pontosan meghatározni. Az egyes izoglosszáknak vonalszerűen hű leírására azonban általában nem vállalkozhattam, s meg kellett elégednem az efféle tágabb megjelölésekkel, mint például „a dunántúli nyelvterület délnyugati részén", „az északkeleti részeken", „a keleti palócságban", „a Körösök vidékén", „a Győr—Pápa—Nagykanizsa vonaltól nyugatra" stb. Úgy gondolom azonban, hogy ez a tágabb értelmű, de földrajzilag azért elég jól rögzíthető megjelölés az esetek zömében nyelvjárási szempontból tulajdonképpen reálisabb is, mint a nagyon pontosnak látszó körülírás, hisz a nyelvatlasz révén rendelkezésemre álló anyag optimálisan a hazai településeknek is csupán mintegy 10%-áról származik.

Az említett területi megjelölések során a „Dunántúl" szót a megszokott földrajzi értelemben használom, de nyelvjárási szempontból gyakran ide

sorolandók azok a települések is, amelyek közvetlenül a Duna bal partján feküsznek. A „dunántúli nyelvterület" ennél szűkebb értelmű, nem tartozik bele a Dunántúl északkeleti és délkeleti része, sőt északon közvetlenül a Duna vonala mellett fekvő települések s a Szigetköz sem. Ezek a területek ugyanis nyelvjárási szempontból több vonatkozásban erősen más jellegűek, mint a Dunántúl többi része. Értelemszerűen ide sorolok viszont néhány jugoszláviai kutatópontot. Beszélek „nyugati nyelvterületről". Ez a kifejezés szóhasználatomban nagyjából azt a területet jelöli, amely a Duna észak-déli folyásának képzeletben az északi nyelvhatárig meghosszabbított vonalától nyugatra terül el. Az efféle kifejezések esetében, mint „az északkeleti részek", „a palócság" nem vagyok tekintettel az országhatárokra.

Az egyes jelenségek bemutatásakor minden kutatópont minden adatát — elsősorban terjedelmi okokból — nem tudom megadni. Közülük azonban úgy igyekszem válogatni, hogy a jelenség területi elterjedését a bemutatott adatok viszonylag hűen érzékeltessék.

Az adatok felsorolásának kutatópontonkénti sorrendjét illetően nem lehetett olyan egységes elvet kialakítani, amelyet minden esetben helyes és célszerű lett volna követni.

20.9. Vizsgálataim egy részéről szemléltető térképeket is adok. Ezeken bemutatom, hogy a tárgyalt fonéma milyen megterhelésű a köznyelvben is a vizsgált fonémát hordozó morfémaállományban, illetőleg egyéb köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén, tehát lényegében azt, hogy az illető fonéma megterhelésében milyen mértékű pozitív, illetőleg negatív eltérés mutatkozik a köznyelvhez viszonyítva. A megterhelés adatait nem abszolút számokban, hanem alsó-felső határok között adom meg. Ezek a határok fonémánként, az anyag mennyiségéből adódóan igen különbözők lehetnek.

Az *ú* gyakorisága

21. Nyelvjárásainkban *ú* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén fordul elő.

	Kny.-i	Például:
Nyj.-i *ú* megfelelés	*ú*	: *búza, odút, gyapjú, túró, nyútó* stb.
	ó	: *lú, hërnyú, házbú(l)* stb.
	u	: *cúkor, kútat, kódús* stb.
	a	: *szomjús*
	í(t)	: *pʿírútʿos*
	uj(j) (uly)	: *új, únyi, púka*
	ol, oj (oly)[1]	: *kúdús, gondúkodik, morzsú, óvasú, konkú* stb.
	[á]-[v]al	: *lábbú* stb.

[1] A ( )-ben megadott *ly*-s alak a köznyelvi helyesírásra utal. Ugyanígy a következő fejezetekben is.

A köznyelvben is *ú*-t tartalmazó morfémák száma a vizsgált anyagban 36 (+ 7).[1]

21.1. Kny. *ú* : nyj. *ú*. — Az *ú* gyakoriságát nyelvjárásainkban elsősorban ez a viszony határozza meg, ugyanis a köznyelvi *ú* fonéma helyén számos más realizáció is lehetséges. Így:

Kny.-i	Nyj.-i	Például:
ú	*u*	: *buza, borgyut, ocsu* stb. (vö. 35.2.)
	ó	: *nyójtó, odót, savanyó* stb. (vö. 24.2.)
	o	: *nyojtu* stb. (vö. 38.9.)
	i	: *tik, hosszi* stb. (vö. 37.10.)
	í	: *tík* 'tyúk' (vö. 23.8.)
	ü	: *hüsit* 'húsvét' (vö. 36.9.)
	a	: *ganár, borgyaja, savanya* stb. (vö. 42.7.)
	á	: *savanyán* (vö. 31.3.)
jú	*i*	: *sari, vari* (vö. 37.15.)
	é	: *sarië* (vö. 28.13.)

megfelelés

E megfelelések nagyobb része elszigetelt jellegű, s csupán néhány morfémára korlátozódik. Igen széles hatású azonban a kny. *ú* : nyj. *u* viszony. A dunántúli nyelvterület dny.-i részének, valamint a Ro-21 kutatópontnak a hangrendszeréből az *ú* fonéma hiányzik (vö. 17.2.). A dunántúli nyelvterület többi részén az *ú* hang köznyelvi *ú* helyén csak polifonémikus értékben jelentkezik; pl.: A-19: *túsuo*, C-16: *túsó*, D-25: *túsóu*. Lényegében hasonló a helyzet az ék.-i részeken is, bár itt már az *úl* hangkapcsolat sem ritka; pl.: O-11: *túsóu* ~ *túlsou, nyútóu*, P-7: *túsou* ~ *tùlsóu* ~ *túlsò, nyútóu, nyútószkodik*. Elsősorban polifonémikus értékben jelentkezik az *ú* a Ju-2-n és a Ro-22-n is. A fentebb említett területeken az *ú* helyén elsősorban *u*-t találunk. A nyelvterület többi részén az *ú*-s morfémák száma szinte ugrásszerűen eléri vagy megközelíti a köznyelvi szintet. Alatta marad azonban az északi területeken és Erdélyben. Ebben az északi részeken elsősorban a szóvégen jelentkező kny. *ú* : nyj. *ó*, az erdélyi területeken pedig szintén a kny. *ú* : nyj. *u* megfelelés játszik szerepet.

Arra a kérdésre, hogy a hosszú *ú* milyen hangtani helyzetben, esetleg mely morfémákban jelentkezik elsősorban, nem nagyon lehet teljesen egyértelmű és egészen határozott választ adni. E tekintetben nagyon világos kép rajzolódik ki az erdélyi kutatópontok egy részén (pl. Ro-1, 2, 3, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14). Itt a köznyelvben is *ú*-s morfémákban hangsúlyos helyzetben túlnyomó többségben vagy kizárólag *ú* található, abszolút szóvégen pedig ugyanilyen arányban *u*. A mennyiségi elkülönülés ennyire tisztán és világosan hangtani helyzethez kötve a nyelvterület egyetlen más részén sem jelentkezik. A kirajzolódó kép mindenütt sokkal zavarosabb, az arányok jóval tompítottabbak és nemegyszer ellentmondásosak. De ahol az *ú* és az *u* számottevőbb mértékben keveredik, ott mindkettő

[1] A ( )-ben + jellel közölt szám az azonos jellegű hangtani helyzetben ismétlődő morfémákra utal (pl. *húsvét—húsvétkor, húsvétra;* kert*be*, kezé*be*, tő*be;* stb.). Ezeket a gyakorisági vizsgálatoknál általában nem vettem figyelembe.

megjelenik hangsúlyos helyzetben és szóvégen is. Az azonban anyagom egésze alapján is kétségtelennek látszik — ami egyébként is ismert jelenség —, hogy a hangsúlyos helyzet kedvez a hosszúságnak. Több olyan kutatóponton ugyanis, amelyen az *ú* viszonylag kis megterhelésű fonéma, kizárólag hangsúlyos helyzetben van rá adat (pl.: B-35, C-9, D-9, 16, 21, 25, 29, F-9, O-9, 12, P-2, 4, 7, 9); másokon (pl.: D-34, 37, F-16, 17, G-4, N-5) túlnyomórészt hangsúlyos helyzetben. Sőt ezek az adatok arra is utalnak, hogy a hosszúság az egy szótagú morfémákban *(húsz, rúd, tyúk, szú)* a legszilárdabb; ugyanakkor más több szótagú morfémákhoz viszonyítva aránytalanul gyakori hosszú *ú*-val a *túró* szó. (De vö. 35.2.)

21.2. K n y . *ó* : n y j. *ú*. — Nem él ez a megfelelés a dunántúli nyelvterület déli-dny.-i részén, Erdély nagy területén, kivételesen ritka az északi részeken, főképpen Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves m. területén. A többi részeken jelentkezik ugyan, de sehol sem különösebben erős hatású jelenség. Anyagomban a „-ból, -tól, -ról, ról-" adataival együtt egyetlen területen sem éri el a 10 morfémát. Legtipikusabb területe: a nyugati nyelvterület ény.-i pontjai, a Dunántúl ék.-i és dk.-i, a Duna—Tisza közének a Vác—Szolnok vonaltól délre eső része és Dél-Tiszántúl. Az e megfelelésbe sorolható morfémák jelentkezése azonban földrajzilag e részeken is eléggé eltérő. Például: A-1, C-14, E-18, F-21, N-8, Ju-3, 10: *rúzsa*, Cssz-5: *rúzsá;* sőt Ro-20 is: *rózsa* ~ *(rúzsa).* — E-4: *fúrú*, F-21: *fúrú* ~ ⟨*fùrù*⟩, K-12, M-11, N-11: *fúrú*, P-14: *fúrú* ~ ⟨*fúru*⟩, Ju-9: *fúrú.* — E-4, F-19: *túrú*, K-3: *túrú* ~ *túrù*, K-12, N-11, Ju-10: *túrú.* — E-3, 9: *mogyorú*, F-21: *monyarú*, J-19: *mogyorú*, Cssz-8: *mogyorú* ~ *mogyoró*, Ju-9: *mogyorú.* — Nyugaton is, keleten is szélesebb körű a „ló" és a „(mi)óta" szóban; pl.: A-10, C-14, M-16, N-4, O-5, P-9, 15, Ro-1, 3: *lú*, Cssz-7: *lú* ~ *[ló].* — A-30, C-17, D-34, E-11, G-12, J-21, N-9, Ju-10: *mijúta*, P-13: *mijúta* ~ *mijóuta*, Ro-5: *miúta;* a Dunántúl nyugati részein gyakori a *múta* forma is.

Más morfémákban az *ú* jelentkezése jóval szűkebb körű, s területileg is még inkább eltérő. A nyelvterület északi peremein jellemző; pl.: Cssz-1: *hërnyú* ~ *hërnyó*, 4: *hornyú* ~ *hërnyú* ~ *hërnyó*, 17: *hërnyú*, O-1: *hernyú* ~ *hernyó;* és Ju-5 is: *hërnyú* ~ *hêrnyó.* — Inkább csak ény.-on; pl.: Cssz-1: *gyún* ~ *gyúnyik* ~ *gyón* ~ *gyónik*, 4: *gyúny* ~ *gyún* ~ *gyóny* ~ *gyón.* — Az ény.-i részeken és Erdélyben is: Cssz-10: *húnyà állyà* ~ *hónyállyà*, Cssz-21: *húnyà àljà* ~ *hónà àljà*, Ro-7, 17: *hùnya alatt.* — A Zagyva távolabbi környékén; pl.: H-4: *kàncsú* ~ *kàncsú* ~ *kàncsó*, J-14: *kàncsú*, 16, 17: *kancsú;* Szeged vidékén; pl.: K-12: *kandzsú* ~ *kândzsù* ~ *kandzsu* ~ *[kancsó]*, N-8, 10: *kancsú*, 11: *kandzsú* ~ *kancsú;* néhány jugoszláviai ponton is; pl.: Ju-3, 5: *kancsù*, 6, 9: *kancsú.* Ebbe a típusba sorolhatók pl.: J-2, 6: *kàncsúr*, 5: *kancsúr.* — Néha kevésbé területhez köthetően; pl.: A-1: *bagú* ~ *bagó*, Cssz-6: *bagó* ~ ⟨*bagú*⟩, F-21: *bągú* ~ *bągú* ~ *bągó*, J-5: *bagú*, H-8: *bàgú* ~ *bàgó* ~ *bàgó.* — Máskor csak elszigetelten, egy-egy ponton; pl.: Cssz-2: *író* ~ ⟨*írú*⟩, Ju-3: *írú* ~ *íro;* — F-21: *tuskú* ~ *tuskú* ~ *tuskó* ~ *tuskó;* — Cssz-9: *csúnyik* ~ *csúnyík* (vö. 8: *csónik* ~ *csónàk)* 'vetélő'; — C-2: *csúré;* — esetleg G-12: *savù* ~ *savu* ~ *savò* ~ *savó;* — Ju-4: *orsú* ~ *orsó.*

Legáltalánosabb az *ú* a „-ból, -tól, -ról" ragban és a „ról-" határozószóban. Nem jelentkezik a ragokban *ú*-s változat a Dunántúl nyugati

részén, a Nyitra—Ipoly-torkolat—Eger—Ózd vonaltól északra, Kassa vidékén, valamint Erdély nagy részén. Kb. a Sajó—Tisza—Körösök vonaláig az *ú* polifonémikus értékű: *-bú, -tú, -rú.* — A „-tól" raggal azonos módon viselkedik a „-nól" is; elsősorban az ék.-i részeken, Erdély egyes vidékein gyakori a *-núl* forma; pl.: L-5: *Sāndoréknúl* ~ *Sāndoréktúl*, O-14: *Sándoréiknúl* ~ *Sándoréiktùl*, Szu-3: *Sándoréiknúl* ~ *Sándoréiknóul* ~ *[Sándoréktú]*, Ro-3: *Sándorèknùl* ~ *Sándorèktùl*, 1: *Sàndòrnù* ~ *Sándorę̂ktú.* — A határozószóban viszont csak a Dunántúl déli felében (a keleti peremek kivételével), a megjelölt északi területeken és Erdélyben nem jelentkezik az *ú.*

21.3. K n y. *u* : n y j. *ú.* — Mint jelenség megtalálható tulajdonképpen mindazokon a területeken, amelyekre az erős rövid *u*-zás (vö. 21.1.) nem jellemző. Anyagomban csak igen kevés morfémát érintő megfelelés. Nagy területen megtalálható a „koldus" szóban; így: a Dunától északra és keletre, kivéve Nyitra és Salgótarján között az északi peremeket, a Hernád—Debrecen vonaltól északra fekvő részeket s Erdélyt, de jelentkezik a Dunántúl északi és délk.-i sávján is; pl.: A-1, E-4, F-3, K-12, N-7: *kúdús*, E-9, J-2, L-16, Cssz-23: *kódús*, M-11: *kaodús.* — Már a Dunántúl legdélibb sávján jelentkezik a „cukor" szóban (pl.: G-7: *cúkòr* ~ *cukor)*, megjelenik a Duna mentén, a Csepel-szigettől délre; pl.: E-17, F-3, 6: *cukor* ~ *(cúkor)*, Nyitra—Ipolyság —Esztergom vidékén; Cssz-3: *cúkor*, 14: *cúkor* ~ *[cukor]*, bár általánossá inkább csak a Tiszántúl középső és déli részein válik; pl.: K-3, 11, M-13, 20, P-17, 19: *cúkor*, M-14, N-10: *cúkor* ~ *cukor.* E részeken általános a *cúkort* forma is. — Csak Erdélyből van adatolva; pl.: Ro-1: *mútataoúj*, 6: *mútatò*, 9, 15: *mútatóúj*, 20: *mútatòúj.* — Alkalmi jellegű realizációnak látszanak: Cssz-5: *álkúgyik;* — Cssz-18: *kúpà* ~ *kupà* 'kancsó'. — Számottevőbb jelenség a hajdú-bihari, békési részeken, ahol az „út : utat" típusú morfémák többségében paradigmatikusan is megjelenik; pl.: *útat, kútat, rúdat, nyúlat* stb.; de pl.: *urak* (vö. Végh: MNny. I, 28—30; Papp: MNny. VI, 78 kk.). Egyetlen adatban jelentkezik az erősen rövid *u*-zó Felsőőrben is: *nyúl : nyúlat, nyúlak.*

21.4. K n y. *a* : n y j. *ú.* — Gyakorlatilag elhanyagolható vonása nyelvjárásainknak. Csupán egyetlen morfémában van rá adatom: F-6: *szomjas* ~ ⟨*szomjús*⟩, H-6: *szomjàs* ~ ⟨*szomjús*⟩. Valószínűleg újabb analógiás képződmény a „szomjúság" hatására.

21.5. K n y. *-ít* : n y j. *út.* — Csak a szlavóniai Kórógyon (Ju-7) az „-ít" képző változataként; pl.: *pʿírútʿos kinyérke* 'pirított kenyér'; de pl.: *tʿánítʿóu.*

21.6. K n y. *u l* : n y j. *ú (l).* — Főképpen „-ul" toldalékos származékokban. A képzőben az *ú* — minden bizonnyal etimologikus eredettel — jelentkezik már a Dunántúl északi felében, a Duna jobb partján; pl.: A-1: *mëgˈgyógyúl*, C-11: *mëgˈgyógyúl* ~ *mëgˈgyógyúl* ~ *mëgˈgyógyùl* ~ *mëgˈgyógyul;* erőteljesebb a dél-szlovákiai részeken; pl.: Cssz-7: *mëgˈgyógyúl*, 12: *kitisztúl;* felbukkan a Duna—Tisza közének déli részén; F-22: *mëgˈgyógyúl* ~ *mëgˈgyógyùl* ~ *mëgˈgyógyul.* Egészen általánossá azonban csak a Tarna—Tisza vonaltól keletre válik; pl.: H-8, 11, L-5: *mëggyógyúl*, M-19: *kividúl, kitisztúl*, P-15: *kitisztúl, megˈgyóugyúl*, Ro-1: *mëgˈgyaogyúl*, 22. *mëgˈgyógyúl;* sőt elég gyakori az erősen rövid *u*-zó ék.-i részeken is; pl.:

O-15: *meg'gyógyúl*, 11: *mẹg'gyougyúl* ~ *mẹg'gyóugyùl;* bár a rövid vagy félhosszú változat ezen a területen sem ritka.

Köznyelvi „-ul" képző + msh. kapcsolatában (pl. „megjavult") a dunántúli nyelvterület dny.-i részét, nyugati sávját, valamint egyes palóc részeket kivéve általános az *ú*; kb. a Hernád—Tisza vonaláig polifonémikus értékben, keletebbre hangkapcsolatban. Erdély területén mindkét típus megtalálható.

A kelet- és közép-dunántúli területeken, különösen a Balatontól északra abszolút szóvégen sem ritka ebben a típusban a polifonémikus értékű *ú;* pl.: C-9, E-12: *mëg'gyógyú* ~ *mëg'gyógyul*, C-22: *mëg'gyógyú* ~ *mëg'gyógyul*, C-18: *kitisztú* ~ *kitisztul*, D-21: *kitisztú;* sőt ritkábban a Dunától keletre is; pl.: J-5: *kitisztú* ~ *kitisztúl*, 16: *kitisztú* ~ *kitisztul*, F-6: *mög'gyógyú* ~ *mög'gyógyùl* ~ *mög'gyógyul*. A viszonylag ritka *ul* + msh. kapcsolatban (pl. „kulcs") a nyelvterület több részén; így a Dunántúl északi felében és dk.-i részein, Nyugat-Szlovákia déli felében, a Duna—Tisza közén, a Tiszántúl déli és középső részein; pl.: A-22, C-10, D-36, G-11, K-12, P-12: *kúcsot*.

21.7. K n y. *u j(j) (uly)* : n y j. *ú(j)*. — Az erősen rövid *u*-zó dunántúli, ill. ék.-i területek kivételével az egész nyelvterületen él az *ujj* : *új; ujjnyi* : *újnyi, únyi* megfelelés. Minimális realizációs lehetősége miatt azonban nem számottevő jelenség. — Csak C-2-ről: *pulka* ~ *pujka* ~ ⟨*púka*⟩.

21.8. K n y. *o l, o j (o l y)* : n y j. *ú*. — Ez a megfelelés elsősorban azon a területen jelentős, ahol az *-l* igeképző előtt a tővéghangzó zártabb (vö. 35.9.). — Ezeken a részeken ugyanis az *ul* + msh. kapcsolat eléggé következetesen polifonémikus értékű *ú*-ban realizálódik; pl.: A-30, C-5, D-27, E-15, F-2: *gondúkodik* (de. vö. 35.9.). A Közép-Dunántúl egyes részein az *ú* ebben a típusban szintén előfordul abszolút szóvégen is; pl.: C-9, D-25: *parancsú* ~ *parancsul*, C-9, 16: *morzsú* ~ *morzsul*, D-12: *danul* ~ ⟨*danú*⟩. Azokon a dél-szlovákiai részeken, ahol az *-ul* képző mgh.-ja hosszú, — nyilván analógiás hatásra — jelentkezik az *ú* ebben a típusban is; pl.: Cssz-7: *parancsúl* ~ *parancsúl* ~ *parancsull* ~ *parancsul*, 11: *parancsú* ~ *parancsúl* (vö. 24.6.3.). A „kukorékol" szóban azonban nem ritka jóval keletebbre sem; pl.: J-5: *kukuríkú*, 10: *kukuríkú* ~ *kukuríkol*, L-1, 15: *kukoríkúl*, 13: *kukuríkúl*.

Hasonló az *o* tővéghangzó + *-l* igei személyrag kapcsolatának megoldása is a Csallóközben és a Szigetközben; pl.: A-1: *óvasú* ~ ⟨*óvasó*⟩, C-2, Cssz-6: *óvasú*.

Elsősorban a Szigetközre és a Csallóközre jellemző néhány, a köznyelvben *ol, oj (oly)* hangkapcsolatra végződő morféma *ú*-s megoldása is; pl.: A-1, Cssz-1, 7: *jászú;* — A-1, Cssz-7, 11: *bagú;* — A-1, Cssz-6, 11: *konkú*, C-2: *konkú* ~ ⟨*konkol*⟩*;* — C-2, Cssz-7: *ráspú;* — Cssz-11: *akú, sonkú* ~ *sonkó*. — De a „jászol" és a „bagoly" *ú*-s változatával találkozunk Heves megye területén is; pl.: H-8: *bágú*, J-5: *bagú;* — H-8: *jąszú* ~ *jąszoly*, J-10: *jászú* ~ ⟨*jászoj*⟩, M-2: *jászú* ~ ⟨*jąszoly*⟩ ~ *[jászoj]*.

Jelentkezik azonban a kny. *ol* : nyj. *ú* megfelelés néhány más morfémában is. A dunántúli nyelvterület északi és keleti-ék.-i peremén, a Vác—Szolnok vonaltól délre eső területen és a Körösök vidékétől délre él a *kúdús* alak (pl.: Cssz-6, A-1, C-11, E-7, F-3, K-1, 12, N-7). — Északnyugat-

2.32. Az *ú* gyakorisága

A köznyelvben is *ú*-s morfémák száma: 36 (= 100%)

1. □ = kny.-i *ú* h.

□ ◪ ⊞ ▥ ◪ ■

1-3 4-10 11-17 18-24 25-30 31-36 morf.
(3-8) (11-28) (31-47) (50-67) (69-83) (86-100) %

2. □ = Egyéb kny.-i fonéma és hangkapcsolat h.

□ ◪ ⊞ ▥ ◪

1-3 4-8 9-13 14-20 28-33 morf.
(3-8) (11-22) (25-36) (39-56) (78-92) %

— = adathiány

▪ = csak vagy főleg váltózatként

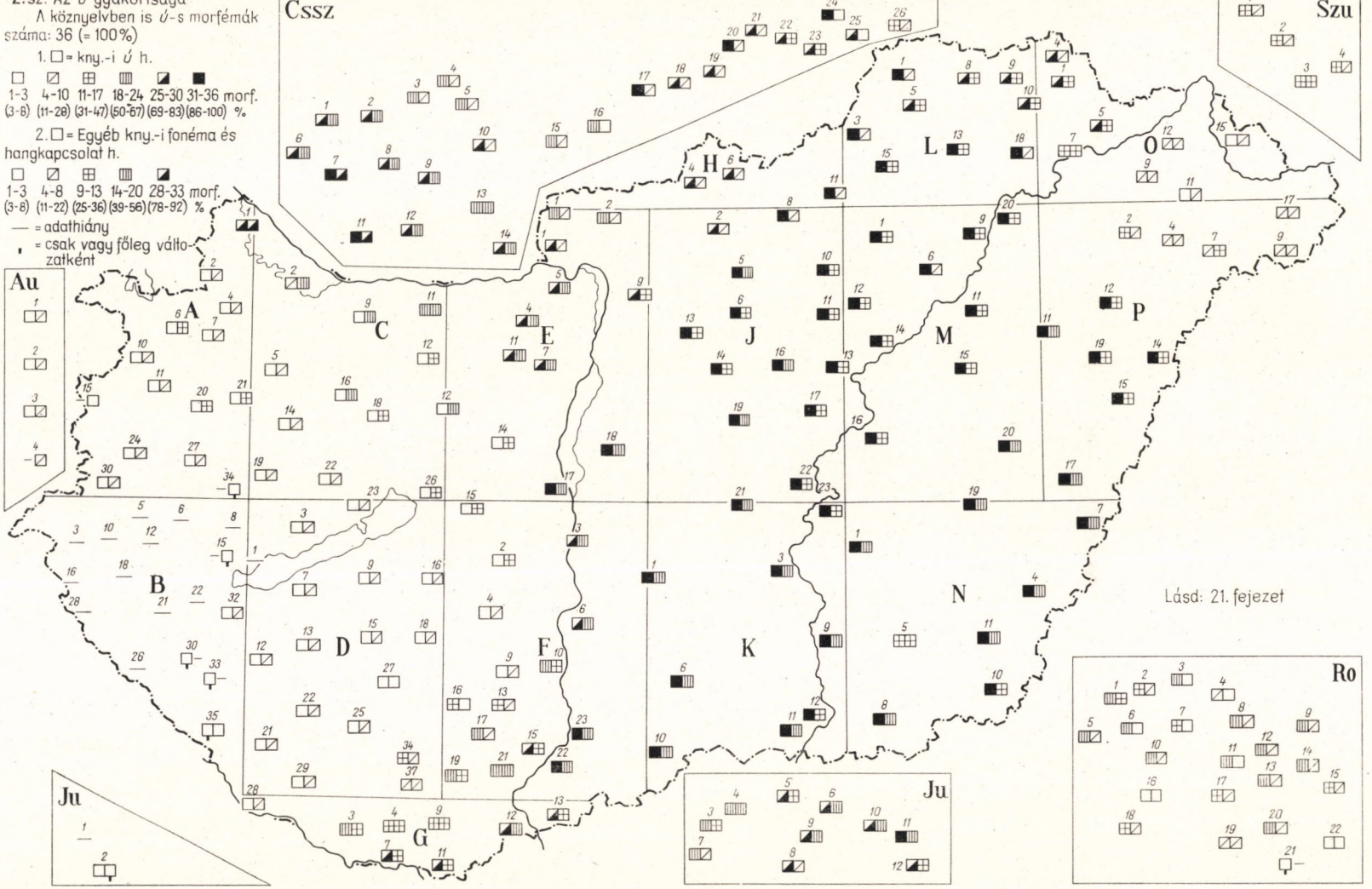

Lásd: 21. fejezet

Dunántúlon és a Csallóközben gyakran *ú*-s a „tol" ige toldalékolt formája; pl.: A-6, C-9: *túnám*, A-30: *túnám*, Cssz-7: *túnám* ~ *tónám*. — Felsőőrben (Au-2): *dolog* : *dúgot, dúgozik; fojik* : *küfút* 'kifolyt', *e Pinka fútába* 'a Pinka patak folyása mentén'. — (Vö. 24.6.)

21.9. Kny. *[á]-[v]al* : nyj. *[á]-[v]ú*. — Csak a Szigetközben és a Csallóközben él a *lábbú* 'lábbal' típusú megoldás. Ez hangtani problematikáját illetően szorosan összefügg a fentebb tárgyalt *óvasú* típussal, s minden bizonnyal *lábbal* > *lábbol* > *lábbú* fejlődési sort kell feltennünk (vö. 24.8.).

21.10. Összefoglalás. — Amint a tárgyalt anyag is mutatja, az *ú* gyakorisága nyelvjárásainkban igen különböző mértékű. A dunántúli nyelvterület délnyugati részén az *ú* hang nem él, s tulajdonképpen hiányzik a Ro-21 nyelvjárásából is. Eléggé ritka az egész dunántúli nyelvterületen. Anyagomnak a köznyelvben *ú* fonémát tartalmazó morfémaállományát 100%-nak véve, alig 20—30%. Nem sokkal gyakoribb az északkeleti területeken és egyes dél-erdélyi kutatópontokon. Általában nem vagy alig éri el a köznyelvi szintet a nyelvterület északi részein — különösen ennek középső területein — és egész Erdélyben. Az északkelet- és délkelet-dunántúli területeken, Szlovákia nyugati-délnyugati részein, a Dunától keletre eső hazai területeken viszont általában jóval magasabb (vö. 2. sz. térkép).

Az *ű* gyakorisága

22. Nyelvjárásainkban *ű* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén fordul elő:

	Kny.-i	Például:
Nyj.-i *ű* megfelelés	*ű*	: *bűnös, kőműves, könnyű* stb.
	ő	: *kű, kéirűddzik, fenyű, kerbű(l)* stb.
	é	: *fűsü, kűrűzik* 'kérődzik' stb.
	ü	: *tűkör, küllő, ürű* stb.
	ö	: *lűvök, gyűsz* 'jössz' stb.
	í	: *kűvű* 'kívül', *nyerűt* 'nyerít'
	i	: *tűktöket, bűrsalma* stb.
	ó	: *mijűte* 'mióta'
	e	: *körtyű* 'körte'
	ül	: *küső, röpűhet, kiderű(l), belű(l)* stb.
	öl, öj (öly)	: *kűcsön, gyüműcs, pörkű(l), bögű* stb.
	el, ej (ely)[1]	: *csípűnyi, ëszű, sindű* 'zsindely' stb.
	ir	: *bűsálmá*

A köznyelvben is *ű*-t tartalmazó morfémák száma a vizsgált anyagban 29 (+ 3).

[1] A köznyelvben is lehetséges *ë*-s ejtésre nem utalok sem a táblázatokban, sem az egyes fejezetek fejrészében. Hasonlóképpen járok el a többi fejezetben is.

22.1. K n y. *ű* : n y j. *ű*. — Ez a megfelelés az *ű* gyakoriságát nyelvjárásainkban szintén jelentős mértékben meghatározza ugyan, de szerepe ebből a szempontból mégis kevésbé jelentős, mint az *ú* esetében. Köznyelvi *ű* fonéma helyén mai nyelvjárásainkban *ű*-n kívül a következő realizációk fordulnak elő.

	Nyj.-i	Például:
Kny.-i *ű* megfelelés	*ü*	: *tüz, gyüszü, szinü* stb. (vö. 36.2.)
	ő	: *tő, gyűrő, fürgető* 'fergettyű' stb. (vö. 26.2.)
	í	: *hívës, míhel, fírísz* stb. (vö. 23.3.)
	é	: *dészü* 'gyűszű', *kűméhes* stb. (vö. 28.4.)
	i	: *fiszfa, kűmijes, könnyi* stb. (vö. 37.6.)
	e	: *kesere, keszte* 'kesztyű' (vö. 41.7.)
	ë	: *kesztë* 'kesztyű' (vö. 40.9.)
	ö	: *kömöves, höves* 'hűvös' (vö. 39.11.)

A fenti megfelelések közül az *ű* gyakorisága szempontjából legszámottevőbb a kny. *ű* : nyj. *ü* viszony. Ez sok hasonlóságot mutat a rövid *u*-zással, földrajzi jelentkezésük azonban nem teljesen azonos. A dunántúli nyelvterület dny.-i részének és a Ro-21 kutatópontnak a hangrendszeréből az *ű* fonéma szintén hiányzik, bár ez a dny.-i terület némileg kisebb, mint az *ú* esetében. A nyelvterület többi részén azonban köznyelvi *ű* helyén mindenütt megtalálható szabad fonémaként is. Azokon a dunántúli területeken, amelyeken az *ú* köznyelvi *ú* helyén lényegében csak polifonémikus értékben (a „túlsó" típusú szavakban) fordul elő, köznyelvi *ű* helyén az *ű* is eléggé ritka, és a III/c hangrendszertípus területén (vö. 17.3.) inkább csak változatként él más, a nyelvjárásra jellemzőbb megoldások mellett. Viszonylag ritka az *ű* az ék.-i és az erdélyi részeken is. A Duna—Tisza közének, a Tiszántúlnak nagy részén köznyelvi *ű* helyén az *ű* gyakorisága megközelíti vagy eléri a köznyelvi szintet. Az északi részeken ennek alatta marad, elsősorban a szóvégi kny. *ű* : nyj. *ő* megfelelés viszonylag erős volta miatt.

A vizsgált anyag azt mutatja, hogy az erősen rövid *ü*-ző dunántúli részeken az *ű* az esetek zömében hangsúlyos helyzetben kezd jelentkezni, elég határozottan egyes morfémákhoz kötve. Ezek gyakorisági sorrendje: *műhel, tű, fű*, majd *fűszfa, bűnös*. A *műhel* eléggé általános meglétéhez feltehetően hozzájárul az is, hogy gyakori mellette egyes részeken a *míhel*, másokon a *méhel* változat. A hangsúlyos helyzet hosszúságot megőrző jellegére utal egyébként az is, hogy ugyanezen a területen a „kőműves" szó hosszú *ű*-vel egyáltalán nem jelentkezik. Szóvégen a *fűsű* szóban tűnik fel elsőként az *ű*, s ebben talán közrejátszik az előző szótag *ű*-je is. A szintén erősebben rövid *ü*-ző ék.-i részeken már némileg más a kép. Itt a *tű* és a *fű* egészen általános; jelentkezik a *bűnös, hűvös*, a dunántúlinál gyakrabban a *tűz*, és általában gyakoribb a szóvégi *ű* is: *szérű, tetű, seprű, fürgettyű*.

22.2. K n y. *ő* : n y j. *ű*. — Szélesebb hatású jelenség, mint a kny. *ó* : nyj. *ú* megfelelés területi szempontból is, az ide vonható morfémák számát illetően is. A dunántúli nyelvterület dny.-i részeire, az Ipoly-könyök

távolabbi környékére, Szlovákiának az ettől nyugatra eső palóc jellegű kutatópontjaira és Erdély keleti felére azonban nem jellemző. Viszonylag gyakori a nyugati nyelvterület északi, nem palóc jellegű részén; Délkelet-Dunántúlon, a Duna—Tisza közének nem palóc jellegű településein, Erdély nyugati vidékén, de legtipikusabb területe a Tiszántúl nem rövid *ü*-ző része. Itt a „-ből, -ről, -től, től-" alakokkal együtt vizsgált anyagomban mintegy 16—18 morfémát érint, tehát a hasonló típusú *ú*-zó alakoknak majdnem a kétszeresét. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy ez a jelenség különösképpen gyakori a „kő : követ", „szó : szövök" típusú *v*- tövű morfémákban, s az ilyen típusú magas hangrendű alakok jóval gyakoribbak, mint a mély hangrendűek.

A következőkben bemutatom néhány, a jelenséget viszonylag erősen tükröző kutatópontnak feldolgozott anyagomból ide sorolható morféma-állományát.

A-1: *bű ~ bí ~ bį́ ~ bő, kű, kűmíves, lűll, űköt, szűll ~ szű ~ ⟨szől⟩, tű; gyöplű, külű* 'küllő', *vísű; kerbű, tehénrű, kitű; tűle.*

A-24: *bű, bűrö ~ ⟨büörö⟩, kű, kűmüves ~ kűmiës ~ kümüves, lű, űket, szű, tűbe; tűlö.*

G-7: *bűri ~ bőüri, kű, kűmęhes ~ kűmüves, lű ~ lűj, űket, szű ~ szűj ~ szüj, tűbe; kéirűddzik ~ kő̤rűžik; męddű, véisű; kerbün ~ ⟨kerbű⟩, kitű; tűle.*

K-12: *bűj ~ bűjj ~ ⟨bő⟩, bűre, kű, kűmíves ~ kűműves, lű, űket, szűj ~ szű, tűbe; gyöplű, meddű; kērbű, tehénrű, kitű; tűle ~ tűlle ~ tülle.*

L-5: *bűcsű ~ böcsű, fenyű ~ ⟨fenyő̤⟩, hetfű; kerbűl, tehenrűl, kitűl; tűlë, belűlë.*

M-11: *bű ~ bő̤ü, bűre, kű ~ ⟨kő⟩, kűmíves, lű, űket, szű, tű; bűcsű, fenyű, gyëplű, hę́itfű ~ hetfű, meddű, vísű; kèrbűl, tehénrűl, kitűl; tűlle.*

P-17: *bű, bűre, kű, kűmíves, lű, űket, szű, tűbe; gyëplű, he·étfű, meddű ~ meddő̤ü, vísű ~ ⟨vísü⟩ ~ ⟨vísü⟩; kērbűl ~ kērbül, tehę́irűl ~ tehę́rül, kitűl ~ kitül ~ ⟨kitű⟩; tűlle.*

Ro-6: *bű, bűre, kű, kűmiveș, lű, űket, szű, tűstül; szeplűs; fenyű ~ fenyṳ̋ ~ fenyő̤.*

A fenti anyag *ű*-ző adatainak összesítése:

Mely morfémában?	Kutatópontok							
	A-1	A-24	G-7	L-5	K-12	M-11	P-17	Ro-6
bő	+	+	—	—	+	+	+	+
bőre	—	+	+	—	+	+	+	+
kő	+	+	+	—	+	+	+	+
kőműves	+	+	+	—	+	+	+	+
lő	+	+	+	—	+	+	+	+
őket	+	+	+	—	+	+	+	+
szó	+	+	+	—	+	+	+	+
tő(be)	+	+	+	—	+	+	+	+
szeplős	—	—	—	—	—	—	—	+
kérődzik	—	—	+	—	—	—	—	—
belőle	—	—	—	+	—	—	—	—
bölcső	—	—	—	+	—	+	—	—

Mely morfémában?	Kutatópontok							
	A-1	A-24	G-7	L-5	K-12	M-11	P-17	Ro-6
fenyő	—	—	—	+	—	+	—	+
gyeplő	+	—	—	—	+	+	+	—
hétfő	—	—	—	+	—	+	+	—
küllő	+	—	—	—	—	—	—	—
meddő	—	—	+	—	+	+	+	—
véső	+	—	+	—	—	+	+	—
-ből stb.	+	—	+	+	+	+	+	—
től-	+	+	+	+	+	+	+	—

A táblázat már önmagában is több tanulsággal szolgál. Bemutatja a kny. *ő* : nyj. *ű* megfelelés két szélsőséges típusát. Az A-24-ben az *ű* szinte kizárólag *v-* tövű morfémákban jelentkezik. Az L-5-ben pedig éppen ezekben nem, hanem a toldalékokon és határozószókon kívül elsősorban szóvégen. Az A-1, G-7, K-12, M-11, P-17 kutatópontok, tehát a jelenséget erősebben tükröző részek főképpen a morfémaállományban mutatnak különbséget.

A ,,-ből, -ről, -től, től-'' morfémák közül a ragok területi elterjedése és formai megoldása azonos a megfelelő mély hangrendű alakokéval (vö. 21.2.). A ,,tőle'' határozószó azonban *ű*-s kb. a Rábától nyugatra, a Dunántúl délkeleti felében, a Dunától északra és keletre, kivéve a Nyitra—Ipolytorkolat —Eger—Ózd vonaltól északra eső területet, az északkeleti részeket. És nem jellemző az *ű*-s változat Erdélyre sem.

A fentieken kívül az *ű* megtalálható néhány más morfémában is, elsősorban olyan területeken, amelyekre egyébként ez a sajátság nem különösebben jellemző. Például: B-35, D-21, 29: *mögnyűn* ~ *mögnyőn*, D-25: *mögnyün* ~ ⟨*mögnyűn*⟩; — B-35: *űszibarac* ~ *üszibarac* ~ *őszibarac*, D-28: *űsziboroc* ~ *ősziboroc*, D-29: *űsziboroc*; de Szu-4 is: *űszibarack*; — Cssz-24: *gyű* ~ *gyün*, Ro-6: *jű* ~ *jü*, 11: *jü* ~ *jü*; — illetőleg E-8, 9: *kísű*, 5: *kísű* ~ *kíső*, 'külső'; — E-1: *üszű* ~ *üszű* ~ [*üszű*]; — J-2: *ülű* ~ *ülő* ~ *ülő*; — Ro-5: *külű*. — A *lű* alak sem jelentkezik a paradigmasorban mindenütt következetesen; pl.: F-15: *lűj* : *lüttem*, *lünné*, G-6: *lű* ~ ⟨*lűj*⟩ : *lüttem*, *lünné*.

22.3. Kny. *é* : nyj. *ű*. — Viszonylag kevés morfémára korlátozódó megfelelés. A ,,fésű'' és a ,,szérű'' szavakban elég nagy területen jelentkezik. Az előbbi általános a Dunántúl ény.-i felében, a Közép- és Dél-Tiszántúlon, Erdély nyugati részein, gyakori a Dunántúl legdélibb sávján; de mint változat a Duna—Tisza közén és az észak-tiszántúli részeken is előfordul; megvan Szlavóniában, sőt elszórtan Erdély keleti és déli pontjain is; például: A-5, 7: *fűsű*, A-30, C-5: *fűsü*, G-3: *fűsű* ~ *fésű*, J-20: *fűsű*, K-12: *fűsű* ~ *fésű*, M-13: *fűsű* ~ *físű* ~ [*féisű*], M-20, P-17: *fűsű*, N-4: *fűsű* ~ ⟨*fisű*⟩, Ro-1, 6: *fűsü*, 14: *fűsü* ~ *fésü*, 20: *fésü* ~ [*fűsü*], Ju-7: *fűsű*. — A ,,szérű''-ben nem jelentkezik az *ű*-zés a Dunántúl ény.-i részén, viszont megjelenik a keletibb palóc területeken, s a Dunától keletre szinte általános. Például: E-4, F-21, G-3, H-11, K-12, M-11, N-4, P-12, 17: *szűrű*, Ro-5: *szűrü*, L-8, Cssz-25: *szűrő* ~ *szérő*, O-1: *szűrő*, Ju-3: *szűrű*, 10: *szürü*.

Előfordul szórványosan néhány más morfémában is. Például a Dunántúl déli részén: D-29: *kűrűzik*, D-37: *kűrűzik* ~ *kűrüzik*, G-3: *kűrűzik* ~ *kürűzik* 'kérődzik'. — A Dél-Tiszántúlon: N-1: *kiherűlik* ~ *kiherülik*, N-10: *kiherülik* ~ *kiherülik* ~ *kiherélik*. — Csak a Cssz-4-en (Barslédec): *në fűll* ~ *në fűllé* 'ne félj'; *körtyűt* ~ *[körtét]*, *körtyűk* ~ *[körték]* (de vö. 22.9.).

22.4. K n y. *ü* : n y j. *ű*. — Viszonylag sok morfémát érintő megfelelés, de ezek területileg eléggé megoszlanak. Csak a szűkebb értelemben vett dunántúli részeken kivételesen ritka, de ahol viszonylag gyakori — a Dunántúl dk.-i részén, a palócságban, Tiszántúl középső részein, Erdély keleti felében —, anyagomban ott is kutatópontonként legfeljebb 3—5 adat képviseli. A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „tükör", „füvet", „nyüvi", „küllő", „hüvelykujj", „üllő", „sütőlapát", „füle", „fütyül", „ügyvéd", „rügy", „üveg", „küszöb", „csücsös", „üsző", „ürü".

A dunántúli nyelvterület és az ék.-i részek kivételével szinte mindenütt; pl.: A-1: *tűkör* ~ *[tükör]*, E-7: *tükör* ~ *(tyűkör)*, F-21: *tűkör*, G-4: *tűkör* ~ *[tükör]*, H-4: *gyűkör*, L-1, 20, M-20, N-8, P-11, Cssz-7: *tűkör*, Cssz-9: *gyűkör*, 18: *tyűkör*, Ro-1: *tűkȍr*, 8: *tűkèr*, 15, 20: *tűkȍr*, Ju-6, 10: *tűkör*. — Szombathely vidékén, a Dunántúl néhány ék.-i és dk.-i pontján, a palócságban, a Tiszántúl középső részein; pl.: A-24: *fűjjet*, 30: *fűjjęt* ~ *fǜjjęt* ~ *füjjęt*, E-9, F-22: *fűvet*, G-12: *fǜvet* ~ *füvet*, H-4, L-2, 15, M-14, N-6: *fűvet*, P-11: *fűvęt* ~ *füvęt*, Cssz-4, 18: *fűvet*. — Szórványosan nagyjából ugyanezen a területen a vasi részek kivételével; pl.: A-1: *nyűli* ~ *nyüvi* ~ *nyövi*, C-11: *nyüvi* ~ ⟨*nyűli*⟩, E-5: *nyűli* ~ ⟨*nyűvi*⟩ ~ *nyövi* ~ ⟨*nyőji*⟩, K-11: *nyűvi* ~ *nyüvi* ~ *nyövi*, N-11: *nyüvi* ~ ⟨*nyűvi*⟩, Au-3: *künyűli*, Cssz-6: ⟨*nyűvi*⟩ ~ ⟨*nyűli*⟩, Cssz-21: *nyűji* ~ *nyǜji* ~ *nyüvi*, O-5: *nyűvi* ~ *nyűje* ~ ⟨*nyőjje*⟩, 7: *nyűvi* ~ *nyǜvi* ~ *nyövi*. — Főképpen a Zagyva és a Tarna környékén; pl.: H-8: *kűlő* ~ *kűllő* ~ *kǜllő* ~ *küllő*, J-13: *kűllő* ~ *kűlő* ~ *kǜllő* ~ *küllȍ*, 17: *kűllő* ~ ⟨*kűlȍ*⟩; a palóc településű K-11-en: *kűlő* ~ *kűlȍ* ~ *kűllő*; de elszórtan máshol is; pl. Cssz-2: *kűllő* ~ ⟨*küllő*⟩, Ju-7: *kűlőü*, 9: *kűllő* ~ *küllő*. — Inkább csak a Tisza mentén; K-9: *hűvejkúj* ~ *hüvejkúj*, M-9: *hűvejkúj* ~ *(hívęjkúj)*, M-14: *hűvejkúj*; de szórványosan máshol is: J-5: *nagyúj* ~ *[hűvejkúj]*, L-10: *nagyúj* ~ *hűvejkúj*, Cssz-19: *nągyúj* ~ ⟨*hűvejkúj*⟩. — A nyelvterület különböző pontjain; pl.: F-21: *űllő* ~ *ǜllő* ~ *üllő*, G-7: *űllőü* ~ *üllőü*, M-20: *űlőü* ~ *űllőü*, N-4: *űlőü* ~ *üllőü*, P-15: *űlőü* ~ *ǜllő* ~ *üllőü*, Ju-7, 12: *űlőü*, Au-1: *űlüȍ*, Cssz-6: *űllő* ~ *üllő*, Ro-9: *űlȍü* ~ ⟨*üllȍü*⟩, 14: *űlȍ*, 15: *űlȍü*. — Elsősorban a dunántúli nyelvterület peremein E-4: *sűtőlapát* ~ *sütőlapát*, F-21: *sűtőlapát* ~ *sütőlapát*, F-23: *sűtőtök* ~ *sütȍtök*, Cssz-1: *sűtőlapát*, 8: *sűtőlapāt*; de J-21 is: *sűtőlapát*. — A Dráva alsó folyásának távolabbi környékén: F-21: *fűlę* ~ *[füle]*, G-7: *fűle* ~ ⟨*fűle*⟩, 12: *fűle* ~ *fǜle* ~ ⟨*füle*⟩, Ju-7: *fűlę*; és talán Ro-20: *fǜle* ~ *fülę*. — Erdélyben: Ro-2, 9, 13: *fűtyöl*, 6: *fűtyöl* ~ *fütyöl*, 15: *fűtyȍl*, 20: *fűtyȍr* stb.; — illetőleg: Ro-12, 15: *űgyvéiᴅ*, 20: *űgyvȇd*; — Ro-12, 13: *rűgʏ*, 8, 14: *rǜgʏ*. — Az északkeleti területek peremén: Szu-2: *üveg* ~ *íveg* ~ *ívęg*, Szu-3: *üveg* ~ *üveg* ~ *(iéveg)*, Szu-4: *üveg*. — Csak Vas megye egyes részein: A-11: *küszöp* ~ ⟨*kűszöp*⟩ ~ *(kűszöɢ)*, 24: *kűszöp*, Au-3: *kűszöɢ*. — A Dunától északra,

a Nyitra és a Garam közötti részeken; pl.: Cssz-12, 14: *csűcsös* 'kancsó'; de a Dunántúl délkeleti részein is; pl.: F-22: *csűcsöskánna*, G-13, Ju-6: *csűcsöskána* és J-16: *csűcsöskupa*. — Csak egyetlen kutatóponton (F-16): *űzŏ* ~ *üszŏ* ~ *ünő*. Ennek értéke éppen ezért eléggé kétséges. — A Dunántúl dk.-i részében, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Békés megyében, a Csallóközben: F-21, G-11: *ürű*, H-8, L-5, M-6, N-7, P-11: *örű*, N-4: *örű* ~ *ürű* ~ *ürü*, O-1: *ürű* stb.; sőt a Cssz-7-en az 1. szótagban is: *űrű* ~ *űrü* ~ *ürű* ~ *ürü*. — A Tiszántúl egyes részein paradigmatikusan *ű* jelentkezik a köznyelvi „szűz : szüzek" típusú morfémák egy részében (vö. 21.3.).

22.5. K n y. *ö* : n y j. *ű*. — Néhány *v-* tövű morféma bizonyos alakjaiban jelentkezik, inkább a nyelvterület szélső vidékein. Például: A-16, 31: *gyűnő*, 30: *gyűnö* ~ *gyünnö;* A-1, H-2, O-4: *gyűsz*, Cssz-1, 14: *gyűsz* ~ ⟨*gyüssz*⟩, 24: *gyűsz* ~ *gyűsz* ~ *gyüssz*, Ro-3: *jűsz*, 8: *jűsz* ~ *jüsz;* Ju-7: *jűn*, Ro-5: *jün* ~ *jün;* Cssz-24: *gyűjök* ~ *gyüjök*. — Au-3: *lűlök* ~ ⟨*löjök*⟩, O-5: *lűvök* ~ *[löyök]*. — G-11: *űjeę* 'övé'. — Ju-11: *csűveskandli*. (Vö. 23.9.)

22.6. K n y. *í* : n y j. *ű*. — Igen ritka megfelelés. Elsősorban Erdély keleti részein találkozunk vele a „kívül" szóban; pl. Ro-9: *kűjèl*, 13: *kűjẽ*, 19: *kùlyel*, 22: *kűjel*, de a Vas megyei A-27-en is: ⟨*kűvű*⟩. — A Ju-7-ről van adatom rá az „-ít" képzőben: *nyerűt*, *épʿűt* ~ *épʿít*, *mẹ̈gigyenűtʿi* 'megveti (az ágyat)'.

22.7. K n y. *i* : n y j. *ű*. — Csak néhány morfémára korlátozódik. Az erdélyi részeken, főleg keleten; pl. Ro-13: *tűktököt*, 14: *tűktȍkȍt*, 15: *tűktököt* ~ *tüktököt*, esetleg Ro-4: *tüktẹ̈kẹ̈t* ~ *tüktẹkẹ̈t;* és Szeged táján: K-13: *tűktöket* ~ ⟨*tiktöket*⟩, illetőleg Ju-10: *tűktöket* ~ *tiktöket* ~ *tiktöket*. — Egy-két kutatóponton a Sárközben és környékén; pl. F-15: *ümög* ~ *[üng]*, 22: *üng* ~ *(ümög)*. — Erdély keleti részein eléggé következetesen *ű* jelentkezik a „csirke" szóban; pl. Ro-9, 13, 22: *csűrke*, 10: *csűrke* ~ *csírke*, 12: *csűrkẹ* ~ *csírkẹ*, 15: *csűrke* ~ *csírkẹ*. — P-7: *bìrsàlma* ~ *bisàlma* ~ ⟨*bűrsàlma*⟩. — A hosszúság mindkét szóban minden bizonnyal összefüggésben van a szótagzáró *r*-rel, s lehetséges, hogy a hosszúság lexikalizálódott. (Vö. 23.4.)

22.8. K n y. *ó* : n y j. *ű*. — Egyetlen adat képviseli anyagomban, a „mióta" szó, a Dunántúl északi, Szlovákia déli részéről és néhány jugoszláviai pontról. Például: C-2: *miűte*, C-11: *műte* ~ *mijúta*, E-3, 4: *műte*, Cssz-1: *műte* ~ *mijőte* ~ *mijóta*, Cssz-7, 11: *miűte*, Ju-5: *műte* ~ *mijúta*, Ju-6: *műte* ~ *mőte* (de vö. 26.7.).

22.9. K n y. *e* : n y j. *ű*. — Csak Cssz-4: *körtyű* ~ *[körte];* — és E-10: *hetűs* ~ *hetős* ~ *hetüs* ~ *[hetes]*.

22.10. K n y. *ü l* : n y j. *ű (l)*. — Az *-ül* képzős igék problematikája szóvégen is, mássalhangzó előtt is hangtani és területi szempontból egyaránt lényegében azonos az *-ul* képzősökével (vö. 21.6.). Például: A-1: *röpűl*, E-11: *röpűl* ~ *röpűl* ~ *röpül*, F-22: *röpűl* ~ *röpül* ~ *röpül*, *kiderűl* ~ *kiderül*, M-13: *repűl*, M-20: *kiderűl*, O-11: *repűl* ~ *repül*, P-17, Ro-3: *repűl*.

Az *-ül* képző + msh. kapcsolat esetében például a „törülköző" szóban a Hernád—Tisza vonaltól keletre is gyakoribb mind a polifonémikus értékű *ű*, mind az *-ül* változat, mint például a „repülhet" szóban, vagy a hasonló típusú megoldás a „megjavult" alakban. Ez arra mutat, hogy

e tekintetben az egyes származékokban a realizáció magára a morfémára jellemzően bizonyos ingadozást mutathat. Anyagomban azonban az e képzős származékok száma túl kevés ahhoz, hogy eléggé egyértelmű következtetést lehessen levonni belőlük.

A polifonémikus értékű *ű* szóvégen azokon a területeken jelentkezik, mint az *-ul* képzős származékokban az *ú*, de anyagomban némileg gyakoribbnak látszik. Például: A-1: *fütyű* ~ *fütyűl*, C-16: *kidęrű* ~ *kidęrül*, Cssz-8, C-18, D-9, 29: *röpű* ~ *röpül*, D-25: *fütyű* ~ *fütyül* ~ *fütyül*, Cssz-13: *fütyű* ~ *fütyűl* ~ *fütyül;* szórványosan szintén megtalálható keletebbre is, pl.: J-10: *kiderű* ~ *kiderűl* ~ *kiderül*, J-6: *fütyű* ~ *fütyül* ~ *fütyül*. S ebbe a típusba sorolódik a grammatikailag más szerkezetű „köpül" ige is; G-3: *küpű* ~ *küpűl* ~ *küpül*, Cssz-11: *köpű* ~ *köpűl* ~ ⟨*köpüll*⟩.

Az *-ül* képzős igéktől teljesen eltérő képet mutatnak az *-ül* toldalékos határozószók („belül", „kívül", „nélkül"). A három határozószó morfológiai problémái alapvetően mások ugyan (pl. „nékün", „belől", „kível" típusú változatokat találunk), de *-ül* típusú megoldás esetén — kivéve a nyugati és egyes, a Balatontól délre eső részeket (nagyjából azt a területet, ahol a „-ből" stb. ragok megoldása is *-bü* stb.) — polifonémikus értékű *ű* jelentkezik kb. a Sajó—Tisza vonaláig, sőt még a dél-tiszántúli részeken is, onnan keletre pedig *-űl* hangkapcsolat. Az ék.-i peremeken azonban ismét megjelenik a polifonémikus megoldás is. Például: E-4: H-11, J-22, K-12, G-3: *nékű*, L-5: *nékűl*, M-20: *nekűl*, N-4: *nékűl* ~ *nekűl* ~ ⟨*nékül*⟩, P-14: *nekűl*, Cssz-16: *nékű*, 23: *nékűl*, Szu-3: *néikű* ~ *nékül*, Ro-1: *nëikű*. — C-2: *bévű*, E-15, G-7, J-19, K-12: *belű*, P-2: *bevűl* ~ *bevül* ~ *bêvül* ~ *belül*, Cssz-2: *bévű*, Ro-5: *bevül* ~ *bevől*. — A-1, C-9, E-14: *kívű*, D-3, E-15, K-6: *kivű*, O-15: *kivül*, M-20, P-1, 14: *kivűl*, Szu-4: *kivű* ~ *küvű* ~ *külű* ~ *kivül*. (Vö. 26.9.)

A „-től" raggal azonos módon viselkedik hangtani és területi vonatkozásaiban is (vö. 22.2.) a „-stül" rag. Például: A-1, E-7: *tövöstű*, F-15: *tüvestű*, G-9: *tüjestű* ~ *tüjestül*, M-20: *tövestűl* ~ *töves̆ül* ~ *tövestül*, P-19: *tövestűl*.

Szó belsejében *ül* + msh. csak a „külső" szóban található anyagomban. Ez gyakran illabiális alakú *(kilső)*, de ahol van labiális változata, ott a polifonémikus *ű*-s megoldás is jelentkezik, a dunántúli részeken szinte egyetlen formaként, keleten inkább változatként. Például: A-1: *kűső* ~ *kíső*, A-27: *kűsüö*, C-22: *kűső* ~ *kűsö*, D-29: *kűső*, P-7: *külsöü* ~ ⟨*küsöü*⟩, P-15: *kűsöü*, Ro-15: *kűsö* ~ *külsö* ~ *kürsö*, Szu-3: *kűsöü* ~ *külső* ~ *külsöü*.

22.11. Kny. *öl, öj (öly)* : nyj. *ű*. — Ez a megfelelés is az *ú*-hoz hasonlóan elsősorban ott jelentkezik, ahol az *-l* igeképző előtt a tővéghangzó zártabb (vö. 35.9.). E terület nagy részén az *ül* + msh. kapcsolat megoldása következetesen *ű*. Például: A-24: *bepörűtög vuona*, D-25: *bepörűtüg vóuna*, E-15: Cssz-7: *bepörűtük vóna;* — A-30, C-16, F-2, D-25, Cssz-11: *pörkűtt* (de vö. 36.10.).

Jelentkezik elszórtan a polifonémikus értékű *ű* is abszolút szóvégen (pl. E-12: *pörkű* ~ *pörkül)*, sőt az *-űl* megoldás is ott, ahol a „repül" típusban megvan (pl. Cssz-11: *pörzsűl* ~ *pörzsűl)*.

Megtalálható a kny. *öl* : nyj. *ű* megfelelés néhány más morfémában is. A somogyi, baranyai részeken; pl.: D-7, 21, 38, G-2, 10: *kűcsön;* — D-13, 25, 27: *kűdök;* — G-2, 9: *gyüműcs*, 6, 8: *gyöműcs;* — G-4: *szöműdök* ~

szömüdök ~ *szö̥möldök*, és talán D-37: *szë̥mü̊dök* ~ *szömüdök* ~ *szë̥möldök*, de Ro-6 is: *szëmű̊dök* ~ *szëmő̥dök*. — A Dunántúl nyugati peremén; pl. A-1: *főső* ~ ⟨*fűső*⟩, Au-2: *fűsü̯ö*, 3: *fűsü̯ö* ~ *föjsü̯ö*. — Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén: L-5: *bűcsű* ~ *bőcsű*, L-15, 20, M-6, O-1: *bűcsű*, Cssz-23: *bűcsű* ~ ⟨*bőcső̥*⟩.

Elsősorban Északnyugat-Dunántúl néhány pontján, a Csallóközben és a Szigetközben jelentkezik a kny. *öj (öly)* : nyj. *ű* viszony; pl.: A-4: *kűkę̥zik*, 7: *kűkę̥zik* ~ *kő̥kezik*, de J-16 is: ⟨*kűköddzik*⟩; — A-1: *bö̥gű*, Cssz-6, 11: *bögű*. (Vö. 26.8.)

22.12. Kny. *el, ej (ely)* : nyj. *ű (l)*. — Csak eredetibb zárt *ë* helyén jelentkezik; területe az *-l* képzős igéket illetően („énekel" típus) azonos a kny. *öl* : nyj. *ű* megfelelést mutató igékével (vö. 22.11.). A kérdéses területen ugyanis az *ë* tővéghangzó az *-l* képző előtt labiális és zártabb realizációjú *(ü)*. Az *(ël >) ül* + mássalhangzó-kapcsolat helyén a terület nagy részén következetesen *ű* jelentkezik: A-10, C-9: *csípűnyi*, D-18: *csépűnyi*, D-25: *cséipűni* ~ *csépőni*, Cssz-6: *csépűnyi*, 7: *csípűnyi* stb. — (De vö. 36.11.)

Jelentkezik a polifonémikus értékű *ű* szóvégen is, főleg változatként; pl.: C-9: *ínekű* ~ *ínekül*, D-25: *éinekű* ~ *éinekül*, C-16: *ebídű* ~ *ebídül*, D-9: *ę̥bé̥dű* ~ *ę̥bédül*; a dél-szlovákiai részeken az *-űl* megoldás is; pl.: Cssz-7: *ebį̥dűl* ~ *ebį̥dű* ~ *ebį̥düll* ~ ⟨*ebídűll*⟩, 11: *ebídűl* ~ ⟨*ebídűll*⟩ ~ *ebį̥dül* ~ ⟨*ebį̥düll*⟩.

A fentihez hasonló az eredetibb *ë* tővéghangzó + *l* igei személyrag megoldása is a Szigetközben és a Csallóközben; például: A-1, C-2, Cssz-7, 11: *ëszű*, Cssz-6: *öszű*, A-1, C-3, Cssz-6, 7: *viszű*, 11: *viszű* ~ ⟨*viszöl*⟩.

Szintén a Csallóközre, a Szigetközre és kisebb mértékben az ettől délre eső területekre jellemző a köznyelvben a szóvégen „ely" írású morfémák *ű*-s megoldása: Pl.: A-1, 7, C-2, Cssz-6: *sindű*, 7: *sindű* ~ ⟨*zsindű*⟩, 11: *zsindű*. — C-2, Cssz-6, 7, 11: *tengű*, A-1, 10: *tę̥ngű*, A-6, 7: *tę̥ngű̥*. — A-1: *péntű*, C-2, 11: *pintű*, Cssz-6: *pintű* ~ *pé̥ntű*. — A-1, C-2, Cssz-6, 7, 11: *girindű*, A-4: *gërëndű* ~ *gërëndű̥*, A-6: *gërëndü* ~ ⟨*gërëndű*⟩ (vö. 21.8.).

22.13. Kny. *ir* : nyj. *ű*. — Az északi-ék.-i részeken; pl.: H-11: *bűsàlmà* ~ *büsàlmà*, L-3: *bűsàlmà* ~ *büsàlmà* ~ *bürsàlmà* ~ *bisàlmà*, Cssz-18: *bűsàlmà* ~ ⟨*bűzsàlmà*⟩; és Ro-19: *bǜsalma*.

22.14. Összefoglalás. — Nyelvjárásainkban az *ű* megterhelése is igen eltérő, de az anyagomból kirajzolódó kép azt mutatja, hogy általában erősebb, mint az *ú*-é. A dunántúli nyelvterület dny.-i részén az *ű* hang sem él, hasonlóképpen a Ro-21-en és a labiopalatális magánhangzókat nem ismerő Ju-4-en sem. A dunántúli nyelvterület többi részén az *ű* gyakorisága anyagomban — a köznyelvben is *ű* fonémát tartalmazó morfémákhoz viszonyítva — mintegy 50—80%-os. Lényegében hasonló a kép az ék.-i területeken, valamint az erdélyi pontok nagy többségén, sőt itt egyes részeken még kisebb. Nem éri el a köznyelvi szintet a palóc típusú területek egy részén, elsősorban az Ipoly vidékén, s ettől nyugatra sem. Jóval fölötte van viszont a Dunántúl ék.-i és dk.-i részén, a Tiszántúl középső részein, de különösen magas a Szigetközben és a Csallóközben. Itt a köznyelvinek több mint kétszerese, de alig marad el tőle a tiszántúli részeken is. (Vö. 3. sz. térkép.)

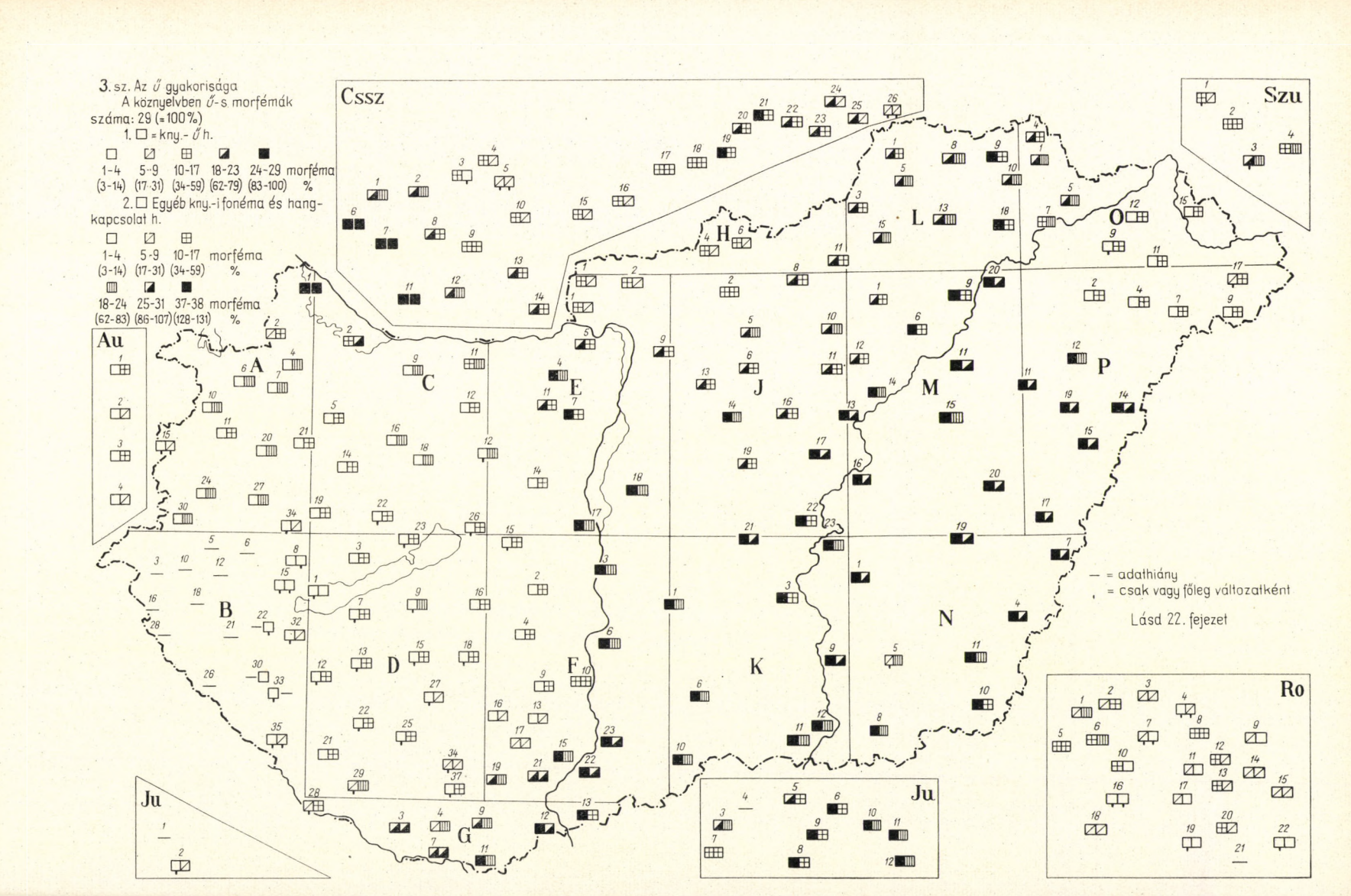
3. sz. Az ő gyakorisága
A köznyelvben ő-s morfémák száma: 29 (= 100 %)
1. □ = kny.- ő h.
1-4 (3-14) 5-9 (17-31) 10-17 (34-59) 18-23 (62-79) 24-29 (83-100) morféma %
2. □ Egyéb kny.-i fonéma és hangkapcsolat h.
1-4 (3-14) 5-9 (17-31) 10-17 (34-59) morféma %
18-24 (62-83) 25-31 (86-107) 37-38 (128-131) morféma %
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
— = adathiány
, = csak vagy főleg változatként
Lásd 22. fejezet

Az *í* gyakorisága

23. Nyelvjárásainkban *í* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén fordul elő:

Nyj.-i *í* megfelelés	Kny.-i	Például:
	í	: *bíró, ásít* stb.
	é	: *szíp, ebíd, föstík, kötnínk* stb.
	ű	: *fírész, kőmíves, físi* 'fésű' stb.
	i	: *ríbëzli, dínye, őríszte, ökrejík* stb.
	ü	: *tíkör, fíves, kertyík* stb.
	e	: *gyíplüö, petrezsílëm, körtí, hírnyó* stb.
	ő	: *bí, líl* 'lő', *gyeplí* stb.
	ú	: *tík* 'tyúk'
	ö	: *lívëk* 'lövök', *gyísz* 'jössz'
	u	: *disznójík, më^{g}gyógyíl*
	il	: *szíva*
	ü(l)	: *kíső* 'külső', *fityíl* 'fütyül' stb.
	e(l)	: *énekíl, mëkkërësztíjje* 'megkereszteli' stb.
	oj (oly)	: *gívà, píva*
	ál	: *szíka* 'szálka'
	já	: *àdítok*
	a	: *csúnyík* (*?*) 'vetélő'

A köznyelvben is *í*-t tartalmazó morfémák száma a vizsgált anyagban 19 (+23).

23.1. K n y. *í* : n y j. *í*. — Az *í* gyakorisága szempontjából nyelvjárásainkban ez a megfelelés szintén jelentős, de — az *ú, ű* hangoktól eltérően — az *í* gyakoriságát elsősorban mégsem ez, hanem a kny *é* : nyj. *í* viszony, tehát az úgynevezett „zárt *í*-zés" határozza meg. Köznyelvi *í* fonéma helyén mai nyelvjárásainkban viszonylag kevesebb a más realizációs megoldás, mint az *ú, ű* esetében. Ezek a következők:

Kny.-i *í* megfelelés	Nyj.-i	Például:
	i	: *biró, ásit* stb. (vö. 37.2.)
	é	: *kégyó, kénozza, tanéttó* stb. (vö. 28.2.)
	é$_2$	: *iézék, álliët* stb. (vö. 29.2.)
	ü	: *szüvö* 'szíve', *szünü* 'színű' (vö. 36.6.)
	ű	: *kűvű, kűjē* 'kívül', *nyerűt* 'nyerít' (vö. 22.6.)
	ú	: *p^{f}írút^{f}os* (vö. 21.5.)
	ő	: *verőték* (vö. 26.16.)

Anyagomban az *í* — az *-ít* képzőt nem számítva — mindig hangsúlyos helyzetben fordul elő. Ezért az *í* rövidülésével, illetőleg megmaradásával kapcsolatban nem nagyon lehet olyan általánosabb jellegű következtetéseket levonni, mint az *ú* vagy az *ű* esetében. Az kétségtelen, hogy az erősen „rövid *i*-ző" dunántúli és ék.-i területeken az *í* legkövetkezetesebben a „hí", „szí", „rí" igékben, de még inkább ezek toldalékolt alakjaiban je-

lentkezik. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezeken a területeken az említett igék alapalakja többnyire *j*-s alakú *(hij, híj* stb.), a délnyugat-dunántúli részeken *l*-es *(hil* stb.), s főképpen a közép-dunántúli területen *n*-es *(hin* stb.). A toldalékolt formákban azonban a mássalhangzó már nem jelentkezik, így ezekben a hosszú *í* a nyelvjárás belső rendszere szempontjából tulajdonképpen polifonémikus értékű hangnak tekinthető.

Az egyébként erősen „rövid *i*-ző" ék.-i területeken egészen következetesen hosszúak az *írjon* és a *papír* alakok. Ez nyilvánvalóan összefügg az *r* nyújtó hatásával, amely adott esetben erősebbnek bizonyult, mint a rövidülés tendenciája.

Viszonylag gyakran jelentkezik *í*-vel egy-két olyan morféma is, amelyeknek éppen az erősen „rövid *i*-ző" területen *é*-s változatuk is van; pl.: C-22: *kégyó* ~ *kégyó* ~ *kígyó*, F-4: *kígyó* ~ ⟨*kégyó*⟩ ~ ⟨*kigyóu*⟩; — D-15: *kikéiséröm* ~ *kikiséröm* ~ *kikiséröm*, D-24: *kikéiséröm* ~ ⟨*kikiséröm*⟩ ~ ⟨*kikiséröm*⟩ stb.; s itt az *í* jelentkezésében az *é* hosszú volta is közrejátszhatott.

23.2. K n y. *é* : n y j. *í*. — Nyelvjárásainknak erősen jellegzetes, igen nagy hatású, ma is virulens sajátsága. Érdekes, hogy e megfelelés abszolút hiánya eléggé határozottan bizonyos hangrendszertípusok területéhez köthető. Nincs meg a II. típus egyetlen altípusában sem, a XI. és a XII. típusban, a III/c altípusban, azaz a dunántúli nyelvterület délnyugati és középső felében, továbbá az ék.-i részeken, tehát olyan területeken, amelyeken az *í* szabad fonémaként vagy egyáltalán nem használatos, vagy egészen minimális megterhelésű. Nem él ez a megfelelés a III/c hangrendszertípus területétől dny.-ra eső, a III/b altípusba sorolt, eléggé átmeneti jellegű D-21, 28, 29 kutatópontokon; a XI. típustól nyugatra-északra fekvő sávon (L-10, 18, O-5, 7, Cssz-26); Erdély déli és keleti részein, valamint a bukovinai székely telepesek nyelvében sem (F-13, 16, 17).

Mint jelenség a nyelvterület többi részén mindenütt megtalálható ugyan, de érvényesülése igen különböző mértékű. Ma három góca van: a Tiszántúl középső területe: Hajdú, Bihar, Szolnok, Békés megye; — a volt Bereg és Ugocsa megye egyes részei (anyagomban Csongor: Szu-2 és Salánk: Szu-4); — nyugaton a volt Esztergom m. nagy része, Bars m., Nyitra m. keleti része, a volt Komárom m., különösen a Dunától északra fekvő része; erős az *í*-zés Győr, Sopron m.-ben, Vas és Veszprém m. nagy részében is; különösen a nyugati részeken hangsúlytalan helyzetben gyakori a rövid *i*. Anyagomban számottevő Erdélynek több északi pontján (Ro-1, 3, 6, 8). Erősen *í*-ző helyi nyelvjárások találhatók Jugoszláviában is (Ju-8, 11), ezek azonban telepítések. A két keleti góc történeti összefüggése további vizsgálatot igényel (vö. Papp i. m.). Jelentkezik az *í*-zés az említett nyugati és keleti gócokat összekötő egész területen, de jóval szerényebb mértékben. Erőssége itt a két góchoz viszonyítva anyagomban alig 15—25%-os. Kivétel kutatópontjaim közül Gyöngyöspata (J-5), ahol az *í*-zés mértéke lényegében azonos a keleti területével. A nem említett déli és északi részeken az *í*-zés még gyengébb, nemegyszer alig egy-két morfémára korlátozódik. De ezen a területen is akad kivétel: Sárszentmiklós (F-2), illetőleg Szentetornya (N-5). Mindkettőnek *í*-zése azonos jellegű az észak-dunántúli területével. Az utóbbi — mint ismeretes — dunántúli telepítés.

Az *í*-ző alakok mellett az *é*-s formák mint változatok a tipikusan *í*-ző területeken ma is viszonylag ritkák. Becslésem szerint egy-egy kutatóponton alig érintik a morfémák 5—10%-át. Ebből a jelenség nyelvi stabilitására lehet következtetni. Ugyanakkor bizonyos nyelvi mozgásra utal az a tény, hogy az *í*-ző alakokban az *ị́* nem éppen ritka változat. Néhány kutatóponton azonban (elsősorban C-19, F-2, J-5, N-5, Szu-2, 4) az *í*-ző morfémáknak igen tekintélyes számában jelentkezik az *é*-s változat is, ami arra mutat, hogy itt az *í*-zés erősen bomlóban van. Közülük C-19 az *í*-ző terület határán fekszik, a többi pont pedig az *í*-zés szempontjából erősen elszigetelt jellegű. Tehát mindegyik ponton az *í*-zés bomlásában a köznyelv mellett a környezet hatásával is számolnunk kell.

A jelenséget tükröző morfémák száma a nyugati területen északról délre haladva észrevehetően csökken. Például az egymástól észak—déli irányban mintegy 20—30 km-re fekvő Cssz-11, C-5, C-14, C-19 kutatópontokon az *í*-ző morfémák száma anyagomban: 56, 50, 47, 42. A jelenség megszűnése azonban a terület déli határán már ugrásszerű. A C-19-től alig 15 km-re fekvő A-34-en, a szintén kb. 20—30 km-re levő B-8-on, C-22-n, D-3-on *í*-ző morféma már nincs. De hasonló a kép az erősen *í*-ző hajdú-bihari és az *í*-zést nem ismerő szabolcs-szatmári területek között is. A két gócból keleti, illetőleg nyugati irányban haladva az *í*-ző morfémák száma szintén hirtelen csökken, a morfémaállomány egyedei is változnak, de maga a jelenség itt nem szűnik meg.

23.2.1. A következőkben bemutatom az említett három, erősen *í*-ző góc egy-egy pontjának nyelvatlaszunkban található teljes ide tartozó anyagát. Ha az *í*-ző tőmorfémának származékai is előfordulnak anyagomban (pl. *míz : mízes)*, az utóbbiakat nem sorolom fel, az *í*-ző toldalékokra is általában legfeljebb két-három példát adok.

Cssz-5: Nagyhind: *bíkà, csípényi ~ csípőnyi, díbe* 'délbe', *dízsà, në fí* 'ne félj', *szófírëg, físő ~ físé ~ físe, csíplégíp ~ csíplégép, ídëss, éfébe ~ ⟨ífébe⟩ ~ ⟨őfőbe⟩, kàszàík ~ kàszàík, íneké ~ ínekő, ípít, ítetyi, kínyës, kíréddzik ~ kírőddzik, kíssz, kíve, lík : líkot, lílëk, lípcsé, mí ~ míh, mígy ~ mísz, mëgmírgez, míz, nígy, níkű ~ níké* 'nélkül', *nyíszté ~ níszté, píz, sārgàrípà, szígyëlli, szājà szíle, szílës, színà, színyëté ~ [szényető]* 'ácsfejsze', *szíp, szűrő ~ (szíré)* 'szérű', *szít, tíglà ~ tíglà, tívé ~ tívő, eltíved, tízslà ~ tízslà ~ dízslà, vír, vísé ~ víső; — beszísz, borbíl, dërík* (fn.), *dërík* (mn.), *ebíd, egíssígës, Fehírvārbà, fërhíc ~ fërhéc, fësvíny ~ fösvíny, fírísz ~ fűrísz, gëríny, husvít, (pirítot)kënyír ~ kinyér, kikisírëm ~ kikisírtëm ~ kikisírtëm, këmímmàg ~ kömímmàg, këkíny ~ kökíny, këtíny ~ kötíny, kövír, közípszëg, kukoríkó ~ kukurékó ~ kukorékó, legíny, lepíny, mënyítke ~ mënyétke, nyőstíny, peliszëny, petrëzslíny, sëríny ~ sẹ̈ríny ~ söríny, szëgíny, szekér ~ ⟨szekír⟩, tānyír, tehíny ~ [tehén], testvírit, igyvíd ~ ụ̈dvígy ~ ügyvíd, vetíllé ~ vetöllő, vezír* (a taligáé), *véfíny ~ vőfíny; — kiherílik, heríkëgyik* 'cicerél', *kërtít ~ körtít, sikristyís; — festík, vàkàrík; përsenyís, szélitís; egíssígës, beteksíg; māskíp; ëggyenkínt ~ ëggyenkint; ënník, vinnínk; érëzstítëk ~ őrösztítëk; érësztík ~ őrösztík.*

P-15: Hosszúpályi: *bíka, bíkóu, csípēlni, ne fíjj, fíreg, físű ~ fűsű, ídęs, ífélbe, ík, ílęsztőü, ínękēl ~ ínękę̄l, ípít, szél írte, szíles kípű, kírőüddzik, kísz, kíve, lík, líląk, líp* (fn.), *mígy ~ mícc, míhąk, męgmírgezi, míz, nígy,*

Mely morfémában?	Kutató																			
	A 1	A 30	B 18	C 16	C 22	D 27	E 4	E 12	F 3	F 21	G 11	H 4	J 2	J 5	J 21	K 6	K 12	L 5	L 20	M 1
béka	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—
bélyeg (lev.)	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
bélyeg (áll.)	—	—	—	×	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	○	—	—
csépelni	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	—
édes	+	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	+	—
éjfélkor	—	+	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	—
élesztő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—
énekel	+	+	—	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
épít	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
éppen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	+	—	—	—	—	+	—
fél (fn.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
fél (i.)	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	×	—	+	—	—	—	—	+	—
fésű	×	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—
gége	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	+
gém	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
hét (fn.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
hét (szn.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
hétfő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
jég	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
jérce	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kérődzik	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
kés	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kész	+	+	—	×	—	—	+	—	—	—	—	×	+	+	—	—	—	—	+	—
két	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kéve	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	+	+	+	+	—	—	+	+	+
kéz	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
léc	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
lécet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
lélek	+	+	—	×	—	—	+	×	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
méhek	+	×	—	×	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
megmérgez	×	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
mész (i.)	+	×	—	+	—	—	+	—	—	—	—	×	—	+	—	—	—	—	+	—
méz	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
négy	+	+	—	×	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—
nélkül	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
néném	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
néztél	+	×	—	+	—	—	+	+	×	+	+	—	—	+	+	+	—	—	+	—
nyél	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
péntek	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
pénz	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	+	+	+	—	—	—	—	+	—
répa	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
szégyelli	+	+	—	×	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
szék	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
szén	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
széna	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
szép	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	×	—	+	—	—	—	—	+	—
szérű	—	○	○	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
tégla	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
térd	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
tézsla	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(el)*téved*	+	+	○	○	○	—	+	○	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
vér	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	—
vész	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	—

M 11	N 1	N 7	O 4	O 15	P 4	P 11	P 15	Au 2	Csz 1	Csz 5	Csz 12	Csz 18	Csz 26	Ju 3	Ju 7	Ju 11	Ro 1	Ro 15	Ro 22	Szu 3	Szu 4	Összesen
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	13
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	+	—	—	—	×	5
—	—	—	—	—	—	—	—	○	—	—	—	—	—	—	—	+	○	—	—	—	—	3
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	18
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	14
+	+	+	—	—	—	×	+	+	—	×	—	—	—	—	+	+	+	—	—	—	×	15
+	×	+	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	8
—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	14
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	17
—	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	18
×	—	—	—	—	—	—	×	—	—	+	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	○	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	16
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	+	+	+	+	×	—	—	—	+	+	—	—	—	+	24
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	×	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	18
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	16
+	+	○	—	—	—	+	+	—	—	+	○	—	—	○	○	+	○	—	○	—	+	12
+	×	+	—	—	—	×	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	18
+	+	+	—	—	—	×	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	17
+	+	+	—	—	—	×	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	+	+	+	+	—	—	—	×	25
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	×	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	5
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	19
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	13
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	13
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	18
—	—	—	—	—	—	—	—	○	—	×	×	—	—	—	+	—	—	—	○	—	○	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	○	—	+	—	—	—	○	○	○	—	—	—	—	—	1
+	+	+	—	—	—	+	+	+	○	+	+	—	—	—	—	+	○	○	○	—	+	15
+	+	+	—	—	—	×	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	16
+	×	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	17

Mely morfémában?	Kutató																		
	A 1	A 30	B 18	C 16	C 22	D 27	E 4	E 12	F 3	F 21	G 11	H 4	J 2	J 5	J 21	K 6	K 12	L 5	L 20	M 1
beszél	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	×	—	+	—	—	—	—	+	—
borbély	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
derék (fn.)	—	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	—
derék (mn.)	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	×	—	×	—	—	—	—	+	—
ebédel	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
egér	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
egészséges	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	×	—	+	—	—	—	—	+	—
éjfélkor	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
fűrész	+	—	—	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	×	—	—	—	—	+	—
görény	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	×	—
húsvét	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	—
idén	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kenyér	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	—
kerék	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kísér	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	×	×	×	—	—	—	+	+	+
kökény	+	—	—	×	—	—	+	—	—	—	—	+	+	+	—	—	—	+	+	—
köménymag	×	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—
középső	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kukorékol	+	—	—	—	—	—	+	—	—	+	—	—	—	+	+	+	+	×	+	+
legény	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	+	—	+	—	—	—	—	+	—
levél	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
menyét	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
metélt	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
néném	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
öcsém	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
penész	—	×	—	+	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	×	—	+	+
szegény	+	—	—	+	—	—	+	×	—	—	—	×	—	+	—	—	—	—	+	—
szekér	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
tányér	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	+	+	×	×	—	+	+	+
tehén	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
tenyér	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
testvér	+	—	—	×	—	—	+	+	—	—	—	×	×	×	—	—	—	—	+	—
ügyvéd	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
veréb	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
vőfély	×	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
estétől	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kiherélik	+	○	—	×	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	+
körtét	+	—	—	+	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—
mesél	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kezébe stb.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
karalábé	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
mellé	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
mögé	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(apjá)*é*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(fest)*ék*	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
(kerít)*és*	+	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	×	×	+	×	—	—	×	+	×
(fele)*ség*	×	+	—	+	—	—	+	—	—	—	—	+	+	+	—	—	—	—	+	—
(pénz)*ért*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	—
(hete)*nként*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—
(más)*képp*	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	+	—	+	—	—	—	—	+	—

pont

M 11	N 1	N 7	O 4	O 15	P 4	P 11	P 15	Au 2	Csz 1	Csz 5	Csz 12	Csz 18	Csz 26	Ju 3	Ju 7	Ju 11	Ro 1	Ro 15	Ro 22	Szu 3	Szu 4	Összesen
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	×	16
+	+	×	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	11
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	×	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	13
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	16
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	16
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	16
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	16
+	×	+	—	—	—	—	—	—	—	+	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	11
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	16
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	×	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	13
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	+	—	—	×	+	+	—	—	—	+	21
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	×	—	—	—	×	18
+	—	×	×	—	—	×	—	—	—	+	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	×	+	+	—	—	+	+	—	×	×	+	+	—	+	+	+	—	—	—	—	×	24
+	+	+	×	—	—	+	×	—	—	+	×	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	1
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	—	—	—	×	—	+	+	—	—	—	+	20
+	+	+	—	—	—	+	×	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	+	—	—	—	+	×	—	—	—	+	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	·	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
+	+	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	—	+	—	—	—	×	+	—	—	+	+	×	—	—	—	—	—	—	—	—	×	14
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	—	—	—	—	+	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	16
+	+	+	×	—	—	+	+	—	—	+	×	×	—	—	—	+	+	—	—	—	×	23
+	×	+	—	—	—	+	+	+	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	19
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	+	10
—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	×	—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	4
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	×	—	—	—	×	16

Mely morfémában?	Kutató																			
	A 1	A 30	B 18	C 16	C 22	D 27	E 4	E 12	F 3	F 21	G 11	H 4	J 2	J 5	J 21	K 6	K 12	L 5	L 20	M 1
(Erzsi)*nél*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(köt)*né*	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(ett)*él*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(őrizt)*ének*	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	+	—
(őrizt)*ék*	+	—	—	+	—	—	+	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	—	×	—
(aludj)*ék*	○	—	—	+	—	—	○	○	○	○	—	○	○	○	○	○	○	—	○	—
Összesen:	48	26	—	53	—	—	54	5	1	4	1	21	11	55	7	4	2	8	54	8

nászníp, megnízzük, píntęk ~ pintęk, píz, sárgarípa, szígyèlli, szíkję 'tojás sárgája', *szája szílę, szílkarika, szína, szíp, szívanao* 'szénvonó', *tívę, tíszta, ēltíved, tengejvíkszeg, vír, vísű; — bęszísz ~ bęszílsz, bǫ́rbí, dęrík* (fn.), *dęrík* (mn.), *ębíd, ęgíssígęs, fösvíny ~ ⟨fösvìny⟩ ~ ⟨fösviny⟩, fűrísz, gácsír, húsvít, ízíkkourou, kęnyír ~ kenyi̯r, kikísírem, kolompír, kökíny, kukoríkòl, legíny ~ ⟨legìny⟩ ~ ⟨leginy⟩, maríkszedőü, pęnísz, pillís, ēlpocsíkòl, pucír ~ pucér, seríny, szęgíny ~ ⟨szęginy⟩, tányír, tenyír ~ tenyéir ~ tęnyér, tesvírit, vętíllöü; — kiherílik, körtít; — festík; kęlís, kerítís; ęgíssígęs, felesígęm; fájír, pízír; máskípp; őürísztítęk; őürísztík; aluggyík, írjík.*

Szu-4: Salánk: *bíjjëg ~ bíjog ~ [béjog], bíka ~ béka, bíkjóu ~ békjóu, bírfa ~ bérfa ~ bę̀rfa ~ bę̈rfa ~ birfa, csípēni ~ csípèlni ~ csi̯pèlni ~ [csépēni], di̯re, fíjjél, csóukafíreɢ, fűsű ~ fűsǜ ~ ⟨físű⟩, ídës̀ ~ ídës, ífélkor ~ [éfélkor], kaszaík, ílőkerétéis, ínekël ~ ínekęl, ípít, kírőüzik, kíszen ~ [készen], kíve, lílę̈k ~ lílek, líp* (fn.), *lípcsőü, mí ~ [mé], mígy ~ [méigy], męgmírgezik, míz, nígy ~ [néigy], nászníp, nískté ~ [nészté], pínzír, rípa ~ [répa], rítoja* 'létra', *szígyę̈lli ~ szígyęlli, szína ~ szi̯na ~ [széna], szíp ~ [széip], szít ~ [szét], tíszta ~ tészta, tíve ~ tę́ve, ēltíveᴅ, vík : víket* 'lék', *víkonlaska, vír ~ [vę́r], vísű; — beszísz ~ [beszéisz], dërík* (mn.), *ebíᴅ ~ ebéᴅ ~ ebéiᴅ, ędínyęs, egíssígës, fehír ~ fehér, firísz ~ firi̯sz ~ [firész], fösvíny ~ fösvìny ~ fösvę́ny, gácsír ~ gácsir, göríny ~ görì̯, husvít ~ [husvét], kënyír ~ kę̈nyi̯r ~ [kenyér], kikísírëm ~ [kikísérem], kolompír ~ [kolompér], kökíny ~ kökìny ~ kökiny ~ [kökény], kukoríkol ~ kukorékol, legíny, penyísz, sëríny ~ söriny, sövíny ~ sövény, sustoríkol ~ sustorékol, szëgíny ~ szëgìny ~ [szęgény], tángyír, testvírjít; — kiheríllik ~ kiherillik, kȍrtít; néini̯m ~ né̯inę̀m, öcsím ~ öcsìm ~ öcsém, ëggyesívē, ingít ~ ingi̯t ~ [ingét], kezíbe ~ [kezébe], testvírjít; — festík, kaparík; kerítís ~ kerétéis; egíssígës, felesígëm; tèrmíny; fajír ~ faji̯r, pínzír ~ pínzi̯r; máskíppeǹ ~ másképeǹ; őürisztítëk ~ [őrisztétëk]; őürisztík ~ őrisztí̯k;* és egy teljesen kétes értékű *fojathatník* adat is a *fojathatnék* mellett; (a többi feltételes módú alakban az *í* egyáltalán nem jelentkezik). Salánkon az *í*-zés már erősen pusztulóban van.

23.2.2. Az előző táblázatok az általam részletesen megvizsgált 109, a köznyelvben *é*-s morféma *í*-zését mutatják be 42, a nyelvterületen ará-

pont																						
M 11	N 1	N 7	O 4	O 15	P 4	P 11	P 15	Au 2	Cs-sz 1	Cs-sz 5	Cs-sz 12	Cs-sz 18	Cs-sz 26	Ju 3	Ju 7	Ju 11	Ro 1	Ro 15	Ro 22	Szu 3	Szu 4	Összesen
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	—	×	15
+	+	+	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	×	—	—	—	+	15
+	○	+	○	○	—	+	+	—	○	○	+	—	○	○	—	○	○	—	—	○	○	6
55	54	54	4	—	—	56	56	21	2	64	57	7	—	5	5	56	44	—	—	—	55	957

nyosan eloszló kutatóponton; + = csak *í*-ző alak; × = *í*-ző alak is; — = *í*-ző alak nincs; ○ = adathiány.

23.2.3. A közölt táblázatok a mai nyelvjárásokban *í*-ző változattal is előforduló morfémáknak viszonylag tekintélyes részét mutatják ugyan be, de ez az *í*-zhető anyagnak mégis csak egy része. Ennek ellenére bizonyos általánosabb következtetések is levonhatók belőle. A felsorolt 109 morfémából 78-nak van a bemutatott kutatópontok közül legalább 1-en *í*-ző változata vagy *í*-ző változata is. A feldolgozott anyagban az *í*-ző morfémák gyakorisága így alakul: *níz* (25 kp.), *kíve, kukoríkol* (24), *-ís* (23; bár néhány ponton csak a „kelés" szóban), *kísír* ~ *kisír* (21), *penísz, tányír* ~ *tányír* (20), *kísz, píz* ~ *pínz, testvír, -síg* (19), *csíp(elni), fíl* (i.), *lílëk* ~ *lílek, mísz* ~ *mígy, szíp, kökíny* (18). Ez a sorrend erősen relatív. Teljes anyagomban például a „kéve" szónak valamivel több ponton van *í*-ző változata, mint a „néz"-nek, de magára a gyakoriság arányaira, az *í*-zésnek területi szempontból is erősen morfémákhoz kötött voltára bizonyos tájékoztatást mégis ad.

A nyugati és a keleti gócok morfémaállománya zömében egyezik, bár az egyes morfémák területét illetően a gócokon belül lényeges eltérések vannak. A vizsgált anyagban nyugaton több az elszigetelt jellegű, csak kis területen élő *í*-ző alak. Például csak Bars és Nyitra m. kis részén él a *tíglà, tízslà, szekír, tehíny, níkő* ~ *níkű* 'nélkül' alak; innen ismerünk egyetlen *veríb* (Cssz-8) adatot. Keletebbről, Cssz-9: *bukrítājà*, 14: *bukrítája*. Kelet felé nagyobb területen a szokatlan *plí* ~ *plíh* 'bádog' forma. Esztergom, Komárom m. területéről, a Zagyva—Galga vidékének néhány pontjáról a *gím* 'kútgém'; Veszprém és Komárom m. érintkező területeiről a 2. szótagjában is *í*-ző *ífikor;* csak a C-16-ról: *sríg* 'ferde'; nyugaton nagy területen *-ní* a feltételes mód jele. Felsőőr környékéről ismert az *ín* 'én', *íngëmet* forma.

Keleten — legalábbis a nyelvatlasz anyagában — már jóval kisebb az ilyen jellegű morfémák száma; pl.: *tenyír, íppen, -írt*. Inkább csak a Zagyva—Tisza közötti részen él a „zsétár" 'fejőedény' *zsítár* változata. Nógrád és Heves északi, Borsod nyugati részein a „gége" *gíga, gígà* változata. Csak a Ro-3-ról van adatom a *centimíter* 'colstok' szóra; hasonlóképpen csak

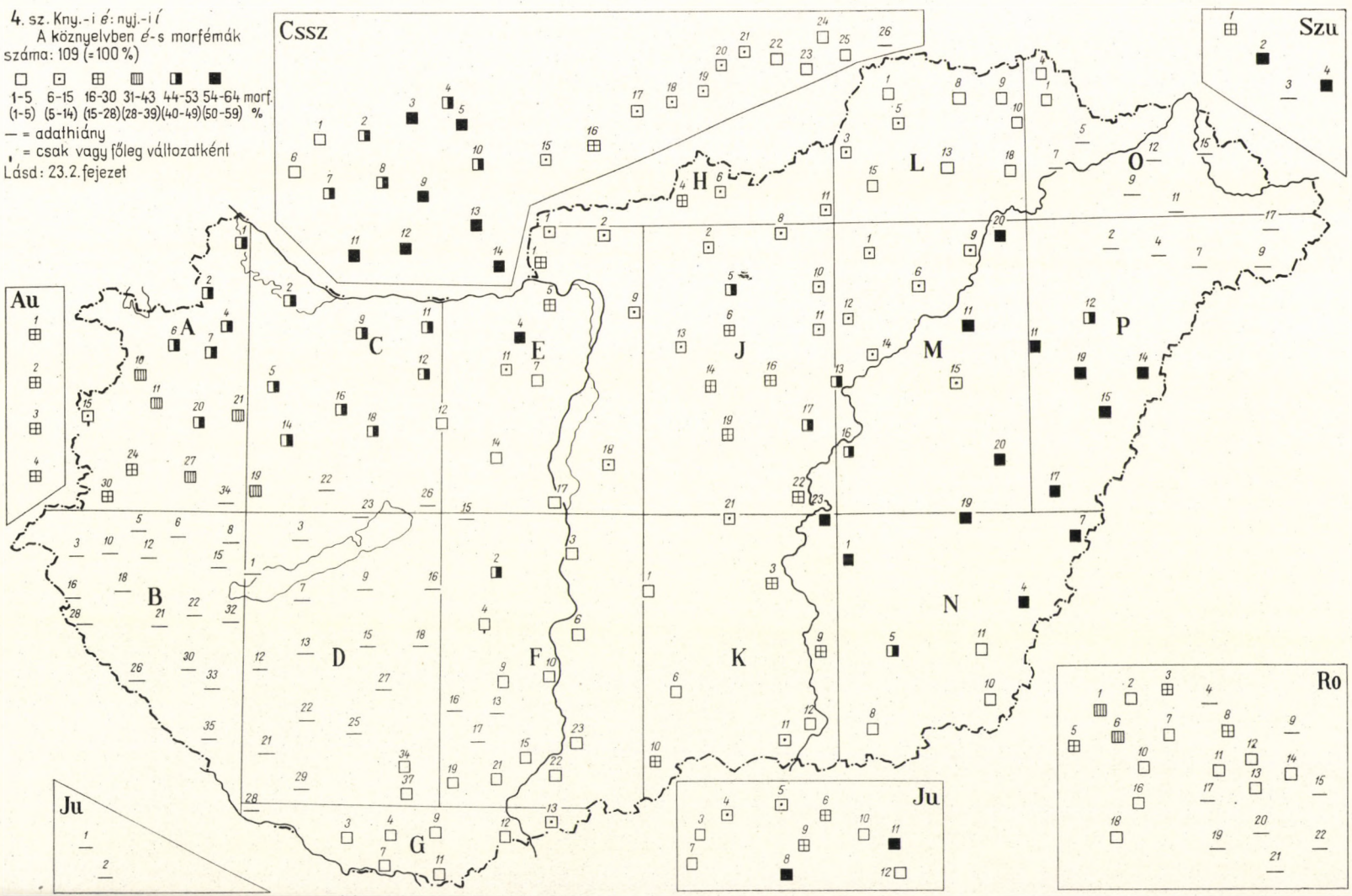
4. sz. Kny.-i é: nyj.-i í
A köznyelvben é-s morfémák száma: 109 (=100 %)
1-5 (1-5) 6-15 (5-14) 16-30 (15-28) 31-43 (28-39) 44-53 (40-49) 54-64 (50-59) morf. %
— = adathiány
' = csak vagy főleg változatként
Lásd: 23.2. fejezet
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P

a Szu-2-ről a főképpen alaktani szempontból érdekes *mítytek* 'mentek' formára. Az e. sz. 3. sz.-ű birtokos személyragnak mint relatív tőnek elsősorban a beregi-ugocsai *i*-ző részeken van *i*-s változata: *kezíbe, testvírjít;* ritkább változatként felbukkan a P-1, 12 kp.-okon is. Az előbbi területen megtalálható az *öcsím, néiníṃ* alak is (Szu-4).

A fentebb idézett *ífikor* alak (de ugyanott *fél)* is utal arra, hogy összetett szavakban, egyes származékokban a morféma az *i*-zés tekintetében elszakadhat a szócsaládtól. Például a Garam vidékén: Cssz-12: *bídëszka,* 13: *bídëszkà* ~ ⟨*bődëszkà*⟩ 'béldeszka'; a Közép-Tiszántúlon (P-15): *szívanao* 'szénvonó'; Ju-6: *kiszfogó* 'kézfogó'; a palócság nagy részén *-és,* de: *kilís.*

A bemutatott táblázatokban több kutatóponton is az *i*-ző morfémák száma azonos (pl.: P-11, 15, Ju-11: 56; J-5, M-11, Szu-4: 55; E-4, L-20, N-1, 7: 54). Ez a mennyiségi azonosság azonban általában nem jelent minőségi azonosságot is. Például az azonos nyelvjárástípusba tartozó P-11-en és 15-ön a közösen *i*-ző morfémák száma 56-ból csak 53. Ez a tény világosan mutatja, hogy a lényegében azonos erejű jelenségen belül is lehet különbség a jelenséget hordozó morfémák állományában. Az viszont, hogy a közös *i*-ző morfémák száma E-4 és P-15 között 47, P-15 és Szu-4 között 50, E-4 és Szu-4 között 48, E-4 és N-1 között 46 stb., arra mutat, hogy az ingadozás az *i*-ző morfémák törzsanyagát illetően a viszonylag távoli területek között sem túlságosan nagy. — (Vö. 4. sz. térkép.)

23.3. K n y. *ű* : n y j. *í.* — Mint jelenség a dunántúli nyelvterület középső és dny.-i területeinek, az ék.-i *ié*-ző részek és az erdélyi kutatópontok zömének kivételével mindenütt megtalálható, de csak a Dunántúl dk.-i részein és az északi területeken említésre méltó hatású, bár a 3—4 morfémát egy-egy helyi nyelvjárásban itt sem lépi túl. Ennél jóval erősebb azonban a Ju-4, 7 és a Cssz-5 kutatópontokon.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „kőműves", „műhely", „hűvös", „fűzfa", „fűrész", „fű", „nyűg", „gyűszű". (Több más morfémában a Ju-4 és a Cssz-5 pontokon.)

A Duna vonalától északra és keletre (a nyelvterület ék.-i részein, Erdélyben azonban már nem), a Dunántúl északi-ék.-i peremén; pl.: A-1, E-4, F-5: *kűmíves,* E-9, H-4, L-13, O-4, Cssz-16, 22: *kőmíves,* J-21: *kűmíves* ~ *[kőmíves],* K-12: *kűmíves* ~ *kűműves* ~ *[kőműves],* Szu-2: *kűmíves* ~ *kőmíves* ~ *kümives* ~ *kőümives* ~ *kömüves,* Ju-12: *kűmíves* ~ *kűműves* stb. — Az előbbinél már jóval kisebb területen: a nyugati nyelvterület északi felében, a nyugati palócságban és a keleti palócság északi részén többnyire változatként; pl.: Au-2: *míhel* ~ ⟨*míhëe*⟩ ~ *műhel,* A-6: *míhel* ~ *műhel,* C-10: *míhẽ* ~ *műhẽ,* C-19: *míhel* ~ *műhęl,* E-4: *műhej* ~ *(míhej)* ~ ⟨*míhẽ*⟩ ~ ⟨*műhẽ*⟩, H-1: *míhel* ~ *műhel* ~ *[míhej]* ~ *[műhej],* Cssz-4: *műhel* ~ ⟨*míhel*⟩, 13: *míhel* ~ *[műhej],* L-3: *műhej* ~ *(míhej),* 7: *míhęj* ~ *műhęj,* Cssz-22: *míhej* ~ *műhej* stb. — A Dunántúl déli-dk.-i részén; a palóc típusú területeken s ezek peremén; pl.: D-37: *hívös* ~ *hüvös,* G-7: *hívös,* E-5: *hívës* ~ ⟨*hűvös*⟩, E-9, H-1, 11, J-2, 10, 19, L-1, 3, M-1, 14: *hívës,* L-10, 18: *híves* ~ *[hűvös],* O-4: *hívös;* Ju-3: *hívös,* 9: *hívës;* és Ro-9 is: *hímęs* (!) ~ *hűvös.* — Dél-Dunántúl néhány pontján, Szlavóniában, Kassa vidékén, elszórtan Erdélyben is; pl. D-21: *físzfa,* D-37, F-21, G-4: *físzfa,* G-12:

fiszfa ~ *fűszfa*, Ju-3: *fiszfa*, Ju-7: *fˇiszfȧ* ~ *fiszfȧ*; O-1: *ficfa*, 4: *ficfą*, Cssz-24: *fiszfą*, 25: *ficfa* ~ *fiszfa* ~ *[fűszfa]*, Ro-5: *fiszfa* ~ *fiszfa*, 11: *fiszfa*, 20: *fiszfą*. — A nyugati nyelvterületen főképpen a Duna vonalától északra, a Dunántúl déli és ék.-i pontjain; pl.: A-1, C-11, E-4, Cssz-2, 7, 12, 14: *fírísz*, D-30: *fírész* ~ *firész*, F-21: *fírísz*, G-1: *fírész*, G-12: *fírísz* ~ *fűrész*, Ju-3: *fírȩsz*, de Cssz-24 is: *fírész* ~ *fűrész*. — Csak Délkelet-Dunántúlon; pl.: D-35, G-7: *fí*, G-3, 6, 8: *fí* ~ *fű*; nyugat felé némileg nagyobb területen; pl. D-21, G-4; *nyíg*, D-29, G-9, 11: *nyía*. — H-2: *gyíszȯ* ~ ⟨*gyűszö*⟩ ~ *[gyűszű]*.

A nyelvjárás minden *ű*-je helyén *í*-t találunk a labiopalatális hangokat nem ismerő Kupuszinán (Ju-4); pl.: *gyíríje*, *gyíszí*, *bínës*, *míhel* ~ *méhel*, *tíz* 'tűz', *fírísz*, *hívës*, *tí*, *físí*, *keserí*, *tetí*, *sëprí*, *kënnyí*, *kesztyí*, *fergetyí* ~ *förgetyí*. Hasonló a kép a kupuszinaival genetikailag összefüggő nagyhindi (Cssz-5) nyelvjárásban is, ahol az *ű* helyén *í*-s morfémák száma még magasabb (például a fentieken kívül *síré*, 'sűrű', *fiszfȧ*, *fí* ~ *fíj* ~ *fűj* stb. is), de itt ma már szinte minden morfémában megjelenik a labiális változat is. Az átlagosnál jóval erősebb az *ű* : *í* megfelelés Kórógyon (Ju-7), pl.: *gyírőü*, *gyíszőü*, *míhej* ~ *méhèj*, *fírȩisz*, *hívös*, *sírőü*, *fˇiszfȧ* ~ *fiszfȧ*, *fív* ~ *fívᵃ*, *kűmívęs*.

23.4. K n y. *i* : n y j. *í*. — A dny.-i és közép-dunántúli részek kivételével lényegében az egész nyelvterületen megtalálható, de a Dunántúl nem említett részein is csak szórványosan jelentkezik. A hatása alá tartozó morfémák száma viszonylag magas, de területileg eléggé szétszórtan fordulnak elő. Anyagomban az *i* + *r* + msh. típusú alakokkal együtt a jelenség 6—8 morfémában így is több helyen jelentkezik, a Ju-7-en pedig 12-ben.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „csipa", „titeket", „sziszeg", „dinnye", „ribizli", „pipázik", „(ki)vidul", „tiló", „dió", „ing", „szivárvány", „izzad", „őriz", „pirítós", „virrasztó", „hiába", „villa", „vissz" 'viszel', „-aim", „-eink" stb. birt. szrag, „kicsi", „kilenc", „idén", „pacsirta", „hirtelen", „irtás", „birsalma", „csirke".

A dunántúli nyelvterületet öleli körül az ország középső részeire is kiterjeszkedve; pl.: Cssz-1, 7, 14, A-1, C-11, E-1, 7, 18, F-3, 21, D-37, G-9, 13, J-21, K-1, 6, 12, Ju-3: *csípa*, Cssz-2, 5, 10, H-2: *csípȧ*. Tulajdonképpen a nyugati *csippa* és a keleti *csipa* területe között alkot átmeneti sávot. — Nyugat-Dunántúl középső részein, a palóc típusú, keleten és délen az ezeket körülölelő nem palóc jellegű területeken is; pl.: Au-1: *tíktëket* ~ ⟨*tíktëk*⟩ ~ *[titëket]*, A-28: *tíktëkęt* ~ *[titëkęt]*, Cssz-2, 4, 8: *tíktëkët*, H-4, 8, Cssz-18: *tyíktëkët*, J-5, 12, M-1, 15: *tíktëkët*, J-17, M-13: *tíktëket*, O-4: *tíktököt* ~ ⟨*tiktököt*⟩, Cssz-23: *tíktękęt*, 24: *tíktököt* ~ *tíktękęt*; de Ju-7 és Ro-6 is: *tˇíktöketˇ* ~ *tˇíˇtöketˇ*, ill. *tíktëket* ~ *titëket*. — A Délkelet-Dunántúlon és nagyjából a Nyitra—Duna-kanyar—Duna, ill. Bodrog—Tisza határolta területen az északi nyelvhatárig; pl.: F-21: *szíszög*, G-7: *szíszöɢ*, E-9, H-1: *szíszog*, J-10: *szíszëg*, K-12: *szíszög*, L-9: *szíszęɢ*, M-11: *szíszëg*, O-4: *szíszȯg*, Cssz-4, 15, 21: *szíszog*, 10, 20: *szíszëg*, 25: *szíszög*, Ju-7: *szíszög*, 5, 6: *szíszoɢ*, 10: *szíszȯɢ*; sőt P-9 is: *szíszęg* ~ *szíszęg*. — A Közép-Dunántúl északi részén és Erdély déli-keleti felében; pl.: C-4: *dínyę* ~ *dínye*, 8: *dínye* ~ *dinnye*, Ro-9: *dínyę*, 13: *dínyë*, 20: *dínye*, 22: *dínnye* ~ *dìnnye*; hasonlóképpen pl.: F-16: *dìnye* ~ *dìnye* ~ ⟨*dìnnye*⟩, 17: *dinye* ~ *dìnye* ~

⟨*dinnye*⟩; és Ju-8 is: *dínye*. — Főképpen a Dunántúl ény.-i részén; pl.: A-5, 12: *ríbëzlí*, 7: *ribizli* ~ *(ríbëzli)*, 10: *ríbëzli* ~ *ribëzli* ~ ⟨*riëbëzli*⟩, de az E-2-n és H-2-n is: *ribizli* ~ *(ríbëzle)*, ill. *ribízli* ~ ⟨*ríbízli*⟩. — A szó 2. szótagjában a középpalócságban, sőt délebbre is; pl.: H-2: *ribízli*~ ⟨*ríbízli*⟩, H-8: *ribízli*, H-9, J-2: *ribízlyi*, J-10: *libírzi* ~ *ribízli* ~ *ribìzli* ~ ⟨*libízli*⟩, J-14, 20: *ribízli*. — Nagyjából a Zagyva—Tisza—Hernád közötti területen, de némileg keletebbre is; pl.: H-4, 8, Cssz-17, 19: *pípāzik*, J-11, 16: *pípázik*, M-16: *pípál* ~ *pípázik*, L-5: *pípȧozik*, de a nyugati palócság szélső területein is; pl.: Cssz-4: *pípāzik* ~ *pīpāzik* ~ *pípáz*, 8: *pípāz* ~ *pípāzik;* sőt a Ju-3-on is: *pípázik*, illetőleg Ro-14: *pípál*, 15: *pípáddzik* ~ *pipázik*. — A Bódva—Sajó—Tisza közötti területen; pl.: L-8, 9, 20: *kivídul*, O-1: *kivídùl*, Cssz-25: *kivídól*. — A nyugati palócság szélső területein; pl.: Cssz-2, 8, 9, 12: *tíló*, 3, 10, 13: *tílló*, 4: *tyílló* ~ *tyìlló* ~ *tíló*, illetőleg E-1: *tílló;* de Ju-3 is: *tíloló*. — Az Ipoly-könyök táján: H-1: *gyíjjó*, Cssz-15: *gyíjjó* ~ *gyíȷ̀ó;* ill. Ro-20: *dívo* ~ *dìvuò* ~ *divuə̯*. — A Délkelet-Dunántúlon: F-21: *ímög* ~ *ing*, G-7: *ímök*, G-11, Ju-3: *ímög*, Ju-7: *ímögᶜ* stb. — A Hernád és a Tisza közötti részen; pl.: L-10: *szivárvány* ~ ⟨*szívárvány*⟩, 18: *szívárvány*, O-7: *szívárvány* ~ *szivárvány* ~ ⟨*szilvárvány*⟩; és Ju-4 is: *szívárvány*. — Az ék.-i területeken, elszórtan keletebbre is; pl.: Cssz-26: *ízad* ~ *izad*, O-5: *ízzad* ~ *ìzzad* ~ ⟨*izzad*⟩, 7: *ízad*, P-12: *ízzad* ~ *ìzzad*, Ro-1: *ízaᴅ*, 2: *ízzaᴅ*, 7: *ìzzad;* elszórtan a Dél-Tiszántúlon is: N-7: *ízad* ~ *izzad* ~ ⟨*iddzad*⟩, 8: *ízzad* ~ *ìzzad* ~ *izzad;* és Ju-12 is: *ízzaᴅ* ~ *ìzzad*. — Főképpen a Tiszántúl középső részein; pl. M-20, N-1, 4, P-11, 15: *őürízste;* de hasonlóképpen F-22: *őríszte* ~ *őröszte*, J-21: *őríszte* ~ *őrìszte* ~ *őriszte* ~ *őrzötte*, Ju-7: *őrìszᵗe* ~ *eőriszte*, 8: *őríszte*, 11: *ȯ̈ürísszte*. — Kevésbé területhez köthetően, meglehetősen elszórtan néhány más szóban. Pl.: G-11: *pírìtos kënyȩ́ir* ~ *pìrítos*, Cssz-8: *píritot kënyér*, 12: *pírítot kënyír*, Ju-7: *pᶜírútᶜos kinyérke;* — D-34: *vírasztó* ~ *vérasztó* ~ *virasztó*, F-6: *vírasztó* ~ *virasztás*, 13: *vírasztó* ~ *vìrasztás* ~ *virrasztás*, Ro-15: *vírasztȧs* ~*virasztás;* — elszórtan bár, de inkább az ország középső részein; pl.: J-10: *híjába*, M-7: *híjjába* ~ *híȷ̀ába;* de a Cssz-3 is: *híjjābà* ~ *hijābà*. — Csak egy-két kutatóponton bukkan fel; pl.: Ro-22: *víla* ~ *vìla* ~ *villa;* — Ro-13: *vissz*, 20: *vísz* ~ *vìssz* 'viszel'; — Ju-7: *lovajím* ~ *lovajìm*, *ökrejítök*, *ökrejìnkek*, *ökrejík*, *disznájíᵗokᶜákᶜ* stb., de *lovájink*, *mádárájim* stb. alakok is; továbbá *kicsí*. — Hosszú voltuk problematikus; pl.: Ro-13: *kìlȩnc* ~ *kilenc*, *ìdéiǹ* ~ *idéin*. — A Tiszántúl egyes részein paradigmatikusan *í* jelentkezik a köznyelvi ,,híd : hidat'' típusú morfémák egy részében is (vö. 21.3.).

A kny. *i* : nyj. *í* megfelelésben — mint a fentiekben láthattuk — szerepe jut az időtartamcserének is. A *dínye*, *víla*, *ízad*, *vírasztó*, *vísz* 'viszel' alakok nyilván ezzel magyarázhatók, s érthető az is, hogy a nyúlás főképpen a hangsúlyos szótagban jelentkezik.

Nem könnyű eldönteni, hogy szótagzáró *l*, *r* előtt az *í* mikor tekintendő *í* fonémának (tehát az illető nyelvjárási rendszeren belül következetesen hosszúnak), és mikor alkalmi nyúlásnak. A tipikus dunántúli területek kivételével lényegében az egész nyelvterületen *í* jelentkezik a ,,pacsirta'' szóban. Pl.: A-1, E-7, F-15, G-3, K-6, L-13, M-20, N-4, P-19, Cssz-7, 25, Ro-5, 9, 22: *pacsírta*, H-1, J-13, L-5, Cssz 2, 20: *pácsírtà*, Ju-7: *pᶜácsírtᶜà*. Gyakori a szó *é*-ző változata is, az *í* hosszúságát tehát aligha lehet kizárólag az *r*

nyújtó hatásával magyarázni. — Főleg a keleti, erősebben nyújtó területeken; pl.: L-20, N-6, P-11, 15, 17, 19, Ro-1, 8: *hírtelen*, de elszórtan még nyugatabbra is; pl.: F-22, 23, K-11, 12: *hírtelen*, E-17: *hírtẹlẹn*. Itt az *r* nyújtó hatása mellett az eredeti hosszúsággal is számolni kell. — Jóval kisebb területen; pl.: N-1, P-11, 14, 15, Szu-3, 4, Ju-8, 10, 12, Ro-1: *írtás*, Ro-2: *írtàs;* bár egyes nyugati részeken is; pl.: C-11: *írtás*, E-4, 7: *írtás* ~ *irtás*, E-1: *írtás* stb., de éppen ezeken a dunántúli területeken az *r*-nek bizonyos fokú nyújtó hatása szintén jelentkezik. — Tulajdonképpen polifonémikus értékűnek tekinthetjük az *í*-t a *bízsàlmà* ~ *bízsómà* alakban (pl. Cssz-17); de a nyújtott *í*-vel is találkozunk; pl.: P-11, 14: *bírsàlma*. — Erdély egyes részein gyakori a hosszú *í* a „csirke" szóban is; pl.: Ro-1: *csírke*, 2: *kiccsírke*, 10: *csírke* ~ *csűrke*, 12: *csírkẹ* ~ *csűrkẹ*, 15: *csírkẹ* ~ *csűrke* (vö. 22.7.).

23.5. K n y. *ü* : n y j. *í*. — Főképpen a dél-dunántúli peremekre, Szlavóniára, és a palóc típusú területek nyugati felére jellemző sajátság. Anyagomban a következő morfémákban: „tükör", „füvet", „küllő", „hüvelykujj", „füle", „fütyül", „-ük ~ -jük" birt. szrag, „üveg". Például: G-1: *tikör* ~ ⟨*tíkör*⟩, 7: *tíkör*, 11: *tíkör* ~ ⟨*tükör*⟩, Ju-3: *tíkör*, Ju-7: *tᶜíkör;* illetőleg Cssz-5: *tyűkör* ~ *(tyíkër)* ~ *(tyíkẹ̈r);* — G-7: *fivet*, *fíves* ~ *fijet*, *fijes*, 8: *fívet*, *fíves* ~ *füjet*, *füjes*, Ju-7: *fívetᶜ*, *fíves*, illetőleg Cssz-5: *fíhet*, *fíhess* ~ ⟨*fíješ*⟩; — Cssz-3, 10, 14: *kíllő*, 4: *kívlő* ~ *[küllő]*, 5: *kíllé* ~ *kíllő*, 16: *kívlő* ~ ⟨*küllő*⟩, H-2: *kíllẹ̈*, 4: *kílő* ~ *kíllő* ~ *küllő* ~ ⟨*killő*⟩, J-6: *kíllő* ~ *kűllő* ~ *küllő*. — Az előbbieknél nagyobb területen délen is, északon is; pl.: F-21: *hívékujj* ~ *hívékuj* ~ *hüvelkujj* ~ *hüvelkúj*, G-11: *hívëjkúj* ~ *hüvejkúj*, J-14: *hívekúj* ~ *hívejkúj* ~ *[hűvejkúj]*, K-3: *hívelkúj*~ *hívejkúj* ~ *hűvelkúj* ~ ⟨*hüvejúj*⟩, K-11: *hívelkúj* ~ *hívejkúj* ~ *hűvejkúj* ~ *hüvejkúj*, M-9: *hűvejkúj* ~ *(hívẹ̈jkúj)*, 15: *hívèjkúj* ~ *hűvejkúj*, J-6, 9: *hívelkúj*. — Csak elszórtan, egy-egy kutatóponton, de lényegében a fejezet elején említett területen; pl.: Ju-3: *file* ~ *[füle];* Cssz-2: *fítyől* ~ *fütyűl;* Ju-7: *fűsűjik* ~ *fűsűjìk*, *kertyík* ~ *kertyìk*, *szívíkᶜ* ~ *szívìkᶜ;* illetőleg Szu-2: *íveg* ~ *íveg* ~ *űveg* (vö. még 23.12.).

23.6. K n y. *e* : n y j. *í*. — Csupán néhány morfémára korlátozódó megfelelés, ezek is területileg eléggé szétszórtak. Legszélesebb a „petrezselyem" szóban. Megvan a nyugati nyelvterület északi, ék.-i és dk.-i részén; pl.: E-3, 11, 13: *petrezsírom*, Cssz-2: *petrezsílëm*, 10: *petrezsílëm* ~ *petrezsíjëm*, 12: *petrezsílom* ~ *petrezsírom*, F-15, 21, 22, G-12: *petrezsírom;* bonyolultabb hangtani megfelelések mellett: Cssz-3: *pëtrëzsíny*, 4, 5: *petrëzslíny*, 15: *pëtrëzsíj* ~ *pëtrëzsí*, H-1: *pëtrëzsí*. — Csak Felsőőr környékén: Au-2: *dzsíplüö* ~ *[gyíplüő]*, 3: *gyíplüö*, 4: *gyíplüő*. — Csak ék.-en egy kutatópontról: Szu-4: *gërízᴅ* ~ *gẹ̈rízᴅ* ~ *gerézᴅ*. — Néhány erdélyi ponton; Ro-2: *hírnyóᵘ*, 7: *hírnyo*, 10: *hírnyó* ~ *hẹrnyó*. — Szigorúan leíró szempontból ide sorolhatók a „körte" szó adatai a Dunántúl északi részeiről, Dél-Szlovákiából és a közép-tiszántúli területekről; pl.: A-1: *körtí* ~ *körtíj* ~ *körte*, 7: *körtí* ~ *körte*, C-8, Cssz-9: *körtí*, Cssz-11: *körtí* ~ *[körte]*, N-6: *körtí*, P-15: *kȍrtí* ~ *kőrte*, Ro-5: *kœ̀rtì* ~ *kœ̀rti* , 6: *kȍrtì* ~ *kȍrti*. — Tulajdonképpen *é* : *í* megfelelést tükröznek a 'megyek', 'megy' jelentésű *mík*, *mín* alakok Szolnok megye délnyugati részén, a Körösök táján; pl.: J-23: *mík* ~ *mëgyëk*, K-2: *mík* ~ ⟨*mék*⟩ ~ *mëgyëk*, *mín*, N-6: *mín* ~

mëgyën ~ mëgy, N-1: *mík ~ mëngyëk ~ [mëgyëk]*, *mín ~ mëngyën ~ mëgyën ~ mëgy*. — (Vö. még 23.13.).

23.7. K n y. *ő* : n y j. *í*. — Nem számottevő viszony. A dunántúli nyelvterület északi részén, a Csallóközben többnyire változatként eléggé gyakori a „bő" szóban: pl.: A-1: *bí ~ bį́ ~ bő ~ ⟨bű⟩*, 7: *bíj ~ bí ~ bį́ ~ bű ~ [bő̯]*, 21: *bű ~ ⟨bí⟩*, C-5: *bíj ~ bí ~ bű ~ bűö*, 19: *bíj ~ bę́j ~ bűj ~ bő̯j ~ bű ~ ⟨büő⟩*, Au-2, 3: *bí ~ bíj*, Cssz-7: *bí ~ bő*. — Egyetlen kutatóponton (A-2): *kűmivęs ~ kűműves ~ ⟨kímüvęs⟩*. Ennek értéke azonban eléggé bizonytalan. — Gyakoribb az *ű* fonémát nem ismerő Kupuszinán (Ju-4); pl.: *kí, líl* 'lő', *szíl* 'sző', *vį́sí ~ vę́sí, gyeplí*, és talán: *vį́llegény* 'vőlegény', bár ez már erősen népetimológiás jellegű alak; illetőleg *kerbí, tehénrí ~ tehénrì ~ tehénri, rëggētí ~ rëggētil*. A sok szempontból hasonló jellegű Nagyhinden (Cssz-5) azonban már csak egyetlen, bizonytalan értékű alak képviseli ezt a viszonyt: *estétő ~ ⟨estétí⟩*.

23.8. K n y. *ú* : n y j. *í*. — Mindössze a *tyúk* tőmorfémára korlátozódó megfelelés, de ebben is szorosan összefügg a szókezdő mássalhangzó *(ty : t)* problémájával. A Csallóközben és a Szigetközben, ill. Délkelet-Dunántúlon, Szlavóniában jelentkezik; pl.: A-1, Cssz-6, D-32, 37, F-15, 19, 21, G-3, Ju-3: *tík*, G-11: *tík ~ tìk*, Cssz-7, 11: *tyúk ~ (tík)*, F-22: *tík ~ [tyúk]*, 23: *tyúk ~ (tík)*, Ju-7: *tʿík* és Ro-20 is: *tík*. A „tyúkszem" szóban ezen a területen is jóval ritkább; pl.: A-1: *tíkszëm ~ tyúkszëm*, G-4, 7, 9: *tíkszöm*, 11: *tíkszöm ~ [tyukszëm]*, Ju-3: *tíkszöm ~ tyúkszöm*, 7: *tʿíkszöm*.

23.9. K n y. *ö* : n y j. *í*. — Csak az erősen illabiális jellegű Kupuszinán és Nagyhinden van rá adat. Ju-4: *lílëk* 'lövök', Cssz-5: *gyűsz ~ (gyísz)* 'jössz'. — (De vö. 22.5.)

23.10. K n y. *u* : n y j. *í*. — Az „-uk ~ -juk" birt. szragban Kórógyon (Ju-7); pl.: *unokȧojík ~ unokʿȧojìkʿ, disznójík ~ disznóujìk ~ disznìk, rúlìkʿ ~ rúlikʿ*, de *fȧojik;* illetőleg az „-ul", képzőben: *mëgˡgyógyíl, mëgjȧvìltʿ*.

23.11. K n y. *i l* : n y j. *í*. — Anyagomban ezt a viszonylag ritka hangkapcsolatot mindössze a „szilva" szó képviseli. Ebben megtalálható a jelenség a nyugati nyelvterület északi felében, középső és keleti részein — kivéve a baranyai és egyes tolnai részeket —, az Ipolytól nyugatra, sőt a Duna—Tisza közének nyugati részén is; pl.: Cssz-1, 11, A-1, C-11, 22, D-13, 27, 29, E-20, F-15, J-21, K-1, 6: *szíva*, G-3: *szilva ~ ⟨szívą⟩*, Cssz-3, 8, 13: *szívȧ*. Keleten gyakori az *íl* kapcsolat; pl.: P-4, 11, 14, 15, 17: *szílva*. A kny. *il* : nyj. *í* megfelelésnek ez a területe azonban nyilvánvalóan csak magára a „szilva" szóra s nem a hangkapcsolatra jellemző.

23.12. K n y. *ü l* : n y j. *í (l)*. — Anyagomban szintén egyetlen morféma, a „külső" szó képviseli. Ebben megtalálható a jelenség a Dunántúl északi, keleti és déli sávján, a Dunától északra, sőt elszórtan a Dunától keletre is; pl.: A-1: *kíső ~ kűső*, Cssz-2, 9, 13, D-16, E-7, 18, F-15, G-2: *kíső*, K-6: *kíső ~ ⟨kilső⟩ ~ ⟨külső⟩*, Ju-3: *kísǫ̀*, H-2: *kilső ~ ⟨kíső⟩ ~ [külsǫ̋]*, Cssz-16: *kísǫ̋ ~ kilső*. De van rá adat a Tiszántúlról is: P-15: *kísöü ~ ⟨kilsőü⟩ ~ kűsőü;* az ék.-i részekről is: Szu-4: *kísőü ~ kűsőü;* a Ju-7-en pedig *kʿífsőü*. Ez a kép azonban szintén csupán a vizsgált morfémára, s nem általában magára a hangkapcsolatra jellemző.

Gyakori ez a viszony az erősen illabiális jellegű Kupuszinán (Ju-4); pl.: *tërikëzé, nékí ~ nékì, kívi ~ kivì* 'kívül', *bellí* 'belül', *tivestì* 'tövestül'; hangkapcsolatban jelentkezik az *ü : í; rëpíl, fityíl, këpíl ~ këpil* stb. Nagyhinden (Cssz-5) azonban nincs rá adatom.

23.13. K n y. *e l* : n y j. *í (l)*. — Csak Kupuszinán (Ju-4) jelentkezik: *énekìl ~ énekẹ̀l ~ énekél;* illetőleg *mëkkërësztíje ~ mëkkërësztíjje* 'megkereszteli'.

23.14. K n y. *o j (o l y)* : n y j. *í.* — Csak a Ju-7-ről adatolva: *gívà.* — D-38: *pujva ~ ⟨pojva⟩ ~ (pilva) ~ (píva).*

23.15. K n y. *á l* : n y j. *í.* — Az Ipoly alsó folyása táján a „szálka" szóban; pl.: É-9, H-1: *szíkà*, E-1: *szíka*, É-5: *szíka ~ [szą́ka].*

23.16. K n y. *j á* : n y j. *í.* — Csak Kórógyon (Ju-7); pl.: *àdít'ok* 'adjátok'.

23.17. K n y. *a* : n y j. *í.* — Esetleg ide sorolható: Cssz-9: *csúnyík ~ csúnyik* 'vetélő' (vö. 37.12.).

23.18. Ö s s z e f o g l a l á s . — Mint a fentiekből láthattuk, a viszonylag nagyszámú megfelelésből jó néhány csak Kórógyon, illetőleg az erősen illabiális jellegű Kupuszinán, esetleg a hasonló típusú Nagyhinden, tehát néhány nyelvjárásszigeten fordul elő. Feltűnően gyakran jelentkeznek együtt bizonyos jelenségek a Dunántúl déli-dk.-i részén és a palóc típusú területeken.

Az *í* hang az *ú*-hoz és az *ű*-höz hasonlóan hiányzik Délnyugat-Dunántúlon, bár ritka, újabb változatként több kutatóponton már itt is feltűnik, s az *í*-t egyáltalán nem ismerő terület jóval kisebb, mint az *ű*, különösen pedig, mint az *ú* esetében. Viszonylag kis megterhelésű az *í* a Közép-Dunántúlon és északkeleten. Ezeken a részeken anyagomban a köznyelvinek csak mintegy 30—50%-a. Nagyjából hasonló a kép Erdély déli részein is. Nem éri el a köznyelvi szintet Erdély középső és keleti részein sem. A nyelvterület nagy részén azonban az *í* jóval gyakoribb, mint a köznyelvben; az erősen *í*-ző területeken (vö. 23.2.) pedig a köznyelvinek többszöröse, anyagomban mintegy a négyszerese.

Az *ó* gyakorisága

24. Nyelvjárásainkban az *ó* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén jelentkezik:

Nyj.-i *ó*	Kny.-i	Például:
	ó	*hó, pokróc, nyújtószkodik, disznó, -ból* stb.
	ú	*szó, nyójtó, savanyó, telitalpó* stb.
	o	*uocsuo* 'ocsú', *rókony, fójik* stb.
	u	*kódós, álkógyik* stb.
	a	*szomjuos, kóréilábé* stb.
	ol, oj, (oly)	*óvasó, gondókodik, morzsó, konkó* stb.
	-(sz)or, -(k)or	*háromszó, akkó* stb.
	al, aj (aly)	*tóp, hajnóba, asztó, bihuó* 'bivaly', *hamuvuó* stb.
	ar(r)	*uora, tuoruo* stb.
	ul	*kócsot, mëjjávót, kitisztó* stb.
	uj (uly)	*póka*
	-(h)oz	*asztáhó* stb.

megfelelés

Vizsgált anyagomban a köznyelvben is *ó*-t tartalmazó morfémák száma 60 (+ 10).

24.1. K n y. *ó* : n y j. *ó*. — Ez a viszony nyelvjárásainkban sokkal kevesebb ingadozást mutat, mint a kny. *ú, ű, í* : nyj. *ú, ű, í* megfelelés. Az *ó* a kis kiterjedésű Őrség és Hetés kivételével (vö. 17.2.) szabad fonéma. Néhány erdélyi kutatópont (elsősorban Ro-4, 19, de 7, 16, 18, sőt 17, 21 is) anyagában a nagyfokú rövidülés miatt erősen problematikus az *ó*-s morfémaállomány számbavétele. (Részletesebben lásd 20.6.) A többi területen az *ó* gyakorisága lényegében vagy eléri, vagy erősen megközelíti a köznyelvi szintet. Anyagomban (a „-ból, -tól, -ról, ról-" morfémákat különkülön egységnek számítva) 60 a köznyelvben is *ó*-s morfémát vizsgálok, s közülük a fentebb említett területek kivételével szinte minden ponton 50 fölött van az *ó*-s morfémák száma, annak ellenére, hogy a „-ból, -tól, -ról" toldalékok csak kb. a Nyitra—Ipoly-torkolat—Eger—Ózd vonaltól északra, egyes abaúji részeken s Erdély déli-keleti területén *ó*-s megoldásúak; s a „rólam" típusú határozók is a fenti területek mellett csak a Dunántúl déli részein jelentkeznek *ó*-val. A Zagyva vonalától keletre az északibb területeken a *-tó(l)* morféma mellett megjelenik a *-nó(l)* is; hangtani megoldásuk lényegében mindig azonos. Csak a Tiszántúl ék.-i területén és Erdély egyes részein él a feltételes mód többes számú 1. személyének „-nók" típusú alakja a tárgyas ragozásban; pl.: P-8: *színóunk* ~ *színánk*, O-17, P-9, 10: *színóunk*, Ro-2: *színóuk*, 13: *szipnóuk*, 22: *szipnuok*. A többi területen csak a *-nánk* forma használatos.

A köznyelvi *ó* helyén nyelvjárásainkban a következő egyéb megfelelések találhatók:

	Nyj.-i	Például:
Kny.-i *ó* megfelelés	$ó_2$	: *luó* (vö. 25.)
	ú	: *rúzsa, házbú(l)* stb. (vö. 21.2.)
	u	: *biru, pakruc, házbu(l)* stb. (vö. 35.4.)
	ő	: *mőte* (vö. 26.7.)
	ű	: *mijűte* (vö. 22.8.)
	o	: *pëtrolijom, soska* stb. (vö. 38.6.)
	a	: *dija* (vö. 42.8.)
	aj	: *sajtalan* (vö. 42.8.)

E megfelelések a kny. *ó* : nyj. *ú, u* és *o* viszony kivételével igen kevés morfémát érintenek. Az utóbbi kettő viszonylag nagy hatású ugyan, de mindegyik aránylag kis területen jelentkezik.

24.2. K n y. *ú* : n y j. *ó*. — Mint jelenség megtalálható az egész Dunántúlon az ék.-i részek és egyes dk.-i pontok kivételével; a Duna—Vác—Hatvan—Tisza határolta vonaltól északra; az ék.-i területeken; Erdély nagy részén és Szlavóniában is. Legerősebb a középső és nyugati palóc területek északi felében; de viszonylag erős a burgenlandi részeken, a jugoszláviai Kórógyon is, tehát inkább a nyelvterület széleire jellemző megfelelés.

A jelenség elsősorban szóvégi *ú* esetében jelentkezik, anyagomban a következő morfémákban: „savanyú", „ocsú", „vályú", „odú", „-ú" képző,

„szú", „szomorú", „borjú", „sarjú"; „nyújtó", „nyújtózkodik", „gúnár", „túró".

A dunántúli nyelvterületen — az Őrség és a Hetés, az ék.-i és keleten a Duna menti részek kivételével —, az északi területeken kb. a Zagyva vonalától nyugatra, egyes ék.-i részeken, Erdély számos pontján, Szlavóniában; pl.: Cssz-6, A-1, C-9: *savanyó*, Au-4, A-33, B-21: *savanyuo*, D-25: *savanyóu*, G-4: *sanyó ~ savanyó*, H-4, J-1: *sáványó*, Cssz-3, 15: *sáványó*, 18: *sáványó ~ [sáványú]*, P-9, Szu-4, Ro-2: *savanyóu*, Ro-8: *savanyò*, 22: *savanyuo ~ savanyuò ~ savanyò*, Ju-2: *savanyò*, 7: *sávájò ~ sáványù*. — A Dunántúl nyugati felében az Őrség és a Hetés kivételével, a Dunától északra a Csallóköz kivételével, s az északi részeken egészen Munkács vonaláig, de Vác—Munkács vonalát dél felé alig lépve túl; pl.: Au-4: *uocsuo*, A-2: *ocsuə ~ ocsuó*, A-30, B-5: *ocsuo*, B-26: *ocsuo ~ ⟨ucsuo⟩*, B-30: *ocsò ~ ocsó ~ [ocsu]*, Cssz-1: *ocsó ~ ⟨ocsuó⟩*, 4, 20, 26: *ocsó*, Szu-2: *ocsou ~ ocsóu* és a Ju-7-en is: *ocsóu ~ ocsù*. — Az északi terület egész szélességében; elsősorban a Tarna vidékén azonban a palóc jellegű területtől délebbre és keletebbre is; pl.: Cssz-2, 4, 9: *vālló*, 10: *vājó ~ (vālyó)*, H-1, 11, Cssz-18: *vālló*, 21: *vāló*, 26: *váló ~ ⟨vàló⟩ ~ ⟨vájó⟩*, Szu-4: *válóu*, J-11, M-12: *válló;* de elszórtan egyéb peremterületeken is; pl.: Au-2: *válluə ~ válluo*, A-15: *vállue*, Ju-7: *vàolóu ~ vàolù*, Ro-18: *vàllo ~ vállo*. — Az északi részeken, főképpen az Ipolytól a Bodrogig; pl.: H-1, 10, J-3: *odó*, L-2: *odou*, 13: *odó ~ ⟨odú⟩*, L-9, O-4: *odó*, O-5: *odu ~ ⟨odù⟩ ~ ⟨odóu⟩*, Cssz-16: *udó ~ ⟨odó⟩*, 25: *odó ~ [odú];* de az Ipolytól ény.-ra is; pl.: Cssz-4: *odó;* sőt elszórtan a Dunántúl néhány nyugati és déli pontján is; pl.: A-26: *adu ~ odu ~ (adoə)*, B-11: *adu ~ odu ~ (aduo) ~ (oduə)*, B-19, 27: *aduo*, G-8: *odú ~ ⟨odó⟩ ~ ⟨udu⟩;* palóc jellegű településen: N-2: *odú ~ (odó)*. — Szintén az északi részeken, kb. Nyitrától Rimaszombatig a köznyelvi „-ú" melléknévképzőben; pl.: Cssz-3: *lúttálpó*, 4: *teletálpó*, Cssz-18: *telyitálpó*, H-4: *lúttálpó ~ telyitálpó;* északkeleten az abaúji részeken; pl.: Cssz-23: *teletálpó ~ teletálpú*, 25: *telitalpó ~ lúttalpú*, O-4: *telitalpó;* hasonlóképpen Felsőőr környékén is: Au-2: *luttoapó*, 3, 4: *luttoapuó;* és a Ro-10-en is: *telitalpó ~ telitalpú*. — Elsősorban a Salgótarján—Gyöngyös—Tisza határolta területen, de a nyelvterület peremén az Ipolytól ény-ra is; pl.: H-7, 11, J-2, L-5, 9, 18, M-12, 14, O-4, Cssz-20, 23, 25: *szó*, O-6: *szou ~ szao ~ szu*, H-4, Cssz-18: *szóbogār*, Cssz-3, 5: *szófírëg* és a Ju-7-en is: *szóu ~ szaó*. — Csak az Ipoly kelet-nyugati irányú folyása mentén s ettől nyugatra, Szlovákia palóc jellegű részein; pl.: Cssz-3, 4, 5: *szomoró*, 15: *szomoró ~ szomorú*, 16: *szomoró*, H-1, 2: *szomoró*, E-2: *szomoró ~ szomorú*, de Zala megye déli részének egy pontján is: B-26: *szomoruo ~ szomoruo*. — Csak ez utóbbi kis területen: B-26, 27: *borgyuo*, *borgyuot*, *borgyuoja*. — Észak-Baranya egyes területein; pl.: D-32: *sarnyó ~ sarnyu ~ sargyu*, 34: *sàrnyó ~ ⟨sarnyù⟩ ~ ⟨sargyu⟩*, F-19: *sarnyó ~ sarnyú ~ sarnyu*. — Hangsúlyos helyzetben is a dunántúli nyelvterület nyugati és déli peremén; pl.: Au-2: *nyújtuo ~ nyojtuo*, B-18: *nyújtuó ~ nyójtuó ~ nyòjtuó*, 28: *nyújtu ~ nyójtu*, Ju-1: *nyújtu;* — Au-2: *nyújtoszkodik ~ nyujtuoszkodik*, B-16: *nyójtuzik ~ nyójtározik*, 26: *nyújtározik ~ nyojtározik*, Ju-1: *nyújtározik;* — de D-12 is: *nyójtó ~ nyòjtó ~ nyojtó ~ nyujtó*. Ezen a területen a *j* nyújtó hatása gyakorlatilag elhanyagolható

tényező, így alkalmi pozicionális hosszúsággal nem számolhatunk, de ennek ellene mond a gyakori kettőshangzós realizáció is. — Egyetlen pontról: Ro-5: *gónár, tóró* 'túró'.

Sehol sincs azonban anyagomban *ó*-s változata a „hosszú" és a „gyapjú" szónak.

24.3. K n y. *o* : n y j. *ó*. — Kizárólag a nyelvterület nyugati és keleti peremén, de ott is mindössze néhány morfémában jelentkező megfelelés. Például Au-4: *uocsuo*, A-5: *u̯əcsuə*, 23: *ocsuo* ~ *(uəcsuə)*, B-3: *ocsu* ~ *(uocsu)*, 18: *ocsuə* ~ ⟨*uocsuo*⟩ ~ ⟨*ocsu*⟩, Ju-1: *uocsu*. — A-6: *ǫ̂ərsǫ̂ə* ~ ⟨*orsu̯ǫ̂*⟩, 7: *uorsuə* ~ *orsuə*. — B-17: *folik* ~ *(fuol)* ~ *(fol)*, 25: *fuol* ~ *folik* ~ ⟨*fol*⟩, 27: *fuol* ~ *fol* ~ *folik*. — Ro-15: *rókony* ~ *rókǫ̀*, 20: *ruokon*, 22: *ruokony* ~ *ruòkony*, és talán Ro-17: *ròkạn* ~ *ròkọn* ~ *rokan*. — Ro-3: *fój* ~ ⟨*fojik*⟩, *fójò* ~ *fòjò* ~ *fojò*, 8: *fójò* ~ *fạjò* ~ *fajò*, 10: *fójik*, *fójò* ~ *fójo*, 17: *fuòjik* ~ *fuòj* ~ *fojik*, 21: *fuojik* ~ *fọjik*, *fuòjuo* ~ *fòjuo* ~ *fọjuo* stb. — Esetleg ide sorolható: Ro-19: *òdu*, *òstor* ~ *ostor;* bár valószínűbb, hogy a példákban csupán a hangsúllyal összefüggő alkalmi nyúlásról van szó.

A Nyitra—Komárom—Duna vonaltól keletre Erdély nyugati pereméig megtalálható a „kormány" szóban (gyakran mint rövid vagy félhosszú alakok változata). Például: Cssz-8: *kórmándëszkà*, Cssz-18, H-4: *kórmány*, K-10, L-13, M-20, P-2: *kórmány*, M-19: *kaórmány* ~ *kòrmány*, O-5: *kóurmány*, P-17: *kaormány*, Ro-2: *kórmàny* ~ *kòrmànydęcka*. Az *ó* olyan területeken is gyakori, ahol az *r* nyújtó hatása gyakorlatilag elhanyagolható, tehát alkalmi pozicionális nyúlással nem lehet számolni. Ugyanakkor meggondolkoztató a viszonylag sok félhosszú, esetleg rövid változat.

Itt említem meg azt a Ro-21-en gyakori jelenséget, hogy a köznyelvi *o* az *l* előtt az *l* kiesése nélkül hosszú hangban (kettőshangzóban) realizálódik: *nyuolc* ~ *nyuòlc*, *kuolbász* ~ *kolbász*, *sehuòl* ~ *seholt* ~ *sẹhǫ̣t*. Ezt a jelenséget itt aligha hozhatjuk kapcsolatba az *l* nyújtó hatásával, ma ugyanis ez a kutatóponton nem számottevő. A hasonló jellegű *or* + msh. kapcsolatot mutató, viszonylag nagyszámú morfémaanyagban ez a nyúlás nem is jelentkezik. Minden bizonnyal történeti produktumokról van tehát szó. (Vö. még 26.3.)

Már teljes mértékben grammatikai jellegű sajátság, hogy néhány délnyugat-dunántúli ponton az e. sz. 3. sz. birtokos szrag a „ló" szó magánhangzós tövéhez is járulhat; B-26: *luoja*, 9, 16: *luọja*.

24.4. K n y. *u* : n y j. *ó*. — Csak az északi területeken jelentkező, egészen ritka megfelelés. Nagyjából a Nyitra—Ipoly-torkolat—Salgótarján vonaltól északra található a „koldus" szóban; pl.: Cssz-3: *kódóss*, 4, 5, 10, E-1, H-1: *kódós*, H-6: *kódós* ~ *kódús*, Cssz-16: *kódós* ~ *kódọ́s*. — Csak Nyitra táján: Cssz-3: *àlkógyik* ~ *[àlkuszik]*, 4: *àlkógyik*. — ˆ Szintén az északi, palóc típusú részeken, pl.: Cssz-4: *gyàlóforgạ̄cs*, L-8: *gyàllóforgācs* ~ ⟨*gyàluforgācs*⟩. — Az „-unk" toldalékban a Zagyva felső folyása és a Sajó közötti részeken, pl.: H-8, 11, Cssz-18: *màdárónk*, J-7: *madarónk*, L-2: *màdáróunk* ~ *[màdárunk]*, Cssz-17, 20: *màdárónk* ~ *màdárunk*. Hasonlóképpen az igei szragban is, de ennek csak a palatális változata fordul elő az atlasz anyagában (vö. 26.5.). — Ro-21: *kuòlcsot* ~ *kòlcsot* (vö. 24.3.). (Az *-ul* képző *-ól* változatát l. 24.10.)

24.5. K n y. *a* : n y j. *ó*. — Szintén főképpen a peremvidékeken, de eléggé elszórtan, csak kevés morfémában jelentkező megfelelés. Például: B-26: *szomjuos*, 27: *szomgyuos* ~ *szomgyus*. — B-10: *águocs*, 18: *águócs*, 26: *águocs* ~ ⟨*águós*⟩. — B-37: *sargyu* ~ (*suóri*). — Ro-6: *kóuréilábéi* ~ *kóréilábé* ~ *karalábéi*, 7: *kòrẹ̈làbẹ̈*, 11: *kòrẹ̈lábẹ̈*, 16: *kòrëlạ̀bẹ̈*. — Viszonylag nagyobb területen: a Dunántúl keleti-ék.-i felében, ék.-en a Dunát is átlépve, Nyugat-Szlovákiában; pl.: Cssz-2, 9: *csóvāny*, E-4, 10: *csóvány*, E-16: *csójány* ~ *csóhány*, H-1: *csuóvāny*, E-15: *csójjány* ~ *csójány*. — Talán ide sorolható a Cssz-26-on: *kislibó* ~ *kislibó* ~ *kisliba* ~ ⟨*libó*⟩; de már minden bizonnyal képzőváltakozást kell keresnünk a Közép-Dunántúl északi részén jelentkező: C-5: *ádámcsutkó*, 9, 11: *ádámcsutkó* ~ *ádámcsutka*, illetőleg O-15: *ádámcsutkóu* ~ *ádámcsutka* alakban.

24.6. K n y. *o l*, *o j* (*o l y*) : n y j. *ó* (*l*). — Az *ol* : *ó* viszony az egész nyelvterületen megtalálható jelenség, de jelentkezése nagymértékben függ bizonyos morfofonetikai, sőt morfológiai tényezőktől. Más-más mértékű területileg a realizáció szó belsejében és szóvégen; szóvégi helyzetben összefügghet azzal, hogy az *l* szótőben fordul-e elő, illetőleg, hogy rag-e vagy képző. A fenti eltéréseken belül is a polifonémikus értékű, illetőleg a hangkapcsolatos megoldás bizonyos területi határok között elsősorban magára a morfémára jellemző, tehát erősen történeti kötöttségű.

24.6.1. Szó belsejében polifonémikus megoldást találunk az egész nyelvterületen az „oldal", „volna", „koldus" szavakban; így A-2: *uodal*, C-12: *ódā*, D-25: *óudal*, J-19: *ódál*, P-12: *óudal*, Ro-1: *óudàl;* — A-2, B-37: *vuona*, H-4: *vónà*, J-21: *vóna*, P-19: *vóuna*, Szu-3: *vóun*, Ro-6: *vóuna*, 21: *vuòna*, Ju-7: *vóunà;* — A-4: *kuodis*, B-37: *kuódiés*, C-18: *kódis*, D-23: *kóudis*, E-9: *kódús*, H-5: *kódós*, M-11: *kaodús*, P-12: *koudus*, Ro-3: *kódus*, 22: *kuodus* ~ *kuòdus;* de ebben a szóban elég nagy területen él az *ol* : *ú* realizáció is (vö. 21.8.). — Hasonlóképpen általános a „nyolc" szóban is; pl. A-10: *nyuoc*, D-23: *nyóuc*, J-6: *nyóc*, P-13: *nyouc* ~ *nyaoc*, Ro-8: *nyóc* ~ *nyòc*, de Ro-21: *nyuolc* ~ *nyuòlc* (vö. 24.3.). — A „kolbász" szóban kb. a Salgótarján—Eger—Tisza—Körösök vonalától nyugatra; pl.: A-7: *kuobász*, D-24: *koubász*, F-15: *kóbász*, K-12: *kóbász* ~ *kólbász*, N-10: *kóbász* ~ *kolbász*, Cssz-2, 16: *kóbāsz*. — Az „olvas" szóban a nyugati nyelvterületen és az Ipoly—Duna vonaltól némileg keletre is; pl.: A-6: *uovasuo* ~ *uovass*, B-33, C-18: *óvasó*, H-2: *óvàsó*, K-5: *óvasó* ~ *olvasó*, Cssz-2: *óvàsó;* de a hangkapcsolatos megoldás is eléggé általános a Dunántúl nyugati-dny.-i felében és Nyitra környékén. — Főképpen Erdélyben jelentkezik a polifonémikus megoldás a „colstok" szóban; pl.: Ro-1: *caostok* ~ ⟨*csóusztok*⟩, 14: *cóstok* ~ *csósztok* ~ *colostok*, 15: *cóustok*, sőt 9: *cólostok;* és O-4: *colostok* ~ ⟨*cóustok*⟩, Cssz-19: *cóstok* ~ *colstok*. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az *ol* : *ó* viszonyt erősebben tükröző területeken gyakori a „calstok", illetőleg „colostok" típusú változat.

24.6.2. Abszolút szóvégen polifonémikus realizáció a tipikus kb. a Zagyva—Tisza vonaltól nyugatra az „akol" szóban; pl.: A-24, B-21: *akuo*, C-16: *akó*, D-27: *akao*, K-6: *akó*, Cssz-4: *juákó* ~ *juàkol*, 17: *àkó* ~ *àkoly*. — A „jászol" szóban kb. a Szenc—Komárom—Keszthely—déli országhatár vonaltól keletre a Zagyva—Tarna területéig, s a Duna—Tisza közének nyugati felében is; pl.: C-11, F-12, G-3, K-6: *jászó*, E-9, Cssz-3: *jāszó*,

Cssz-17: *jāszó ~ jāszoly*, Ju-3: *jąszó ~ jąszol;* de a nyugati részek peremén is: A-15: *jászuo*, Au-1: *jászūǫ*, 2, 3, 4: *jáccuo*. A többi nyugati részen a *jászu* típusú megoldás az általános. — Teljesen elszórtan, területhez alig köthetően a „karfiol" szóban; pl.: Cssz-5: *kàrfijó ~ kàrfijol ~ ⟨kàrfijòl⟩*, 17: *kàrfijó ~ kàrfijol*, H-9: *kàrfijol ~ ⟨kàrfijó⟩*, F-19, 20: *karfijó ~ karfijol*, K-1: *karfijò ~ karfijó ~ karfijol*, 13: *kàrfijó ~ kàrfijol*, N-8: *kārfijó*, L-17: *⟨karfijó⟩ ~ ⟨karpijol⟩ ~ ⟨kàrfijòl⟩ ~ ⟨karfijol⟩ ~ ⟨karfijom⟩*, Ju-5: *karfijò*, Ro-6: *kártifijò ~ kártifijol*, 13: *kárfijóu ~ kárfijòl* stb. — Nincs polifonémikus megoldás a „sehol" szóban, de Ro-21: *sehuòl ~ seholt ~ sehot* (vö. 24.3.). Igaz, hogy a szó a nyelvterület nagy részén „sehun" alakú, és az *l*-es forma inkább csak a keletibb részekre jellemző. — Csak *l*-es realizációt találunk a 'símaszőrű, angol disznó' jelentésű *angol* szóban is.

24.6.3. Az *-l* igeképző pótlónyúlásos kiesése szövégen elsősorban a dunántúli nyelvterület észak-ék.-i felére, Nyugat-Szlovákiára és keletebbre, a Duna—Ipoly közötti területre jellemző, de szórványosan előfordul a Dunántúl déli-dk.-i részein, sőt a Duna—Tisza közén is; pl.: Cssz-3: *morzsó ~ ⟨morzsol⟩*, 9: *morzsó ~ morzsǫ́*, C-10: *morzsul ~ morzsol ~ ⟨morzsó⟩*, E-9: *morzsó ~ ⟨morzsol⟩*, H-3: *morzsó*, J-1: *morzsǫ́;* — Cssz-10: *elpázáró*, H-2: *ēpázáró*, J-1: *elpázáró*, E-9: *ēpázáró ~ ēpázárol;* — C-10: *parancsó ~ ⟨parancsol⟩*, H-3: *párancsǫ́ ~ ⟨párancsol⟩*, Cssz-3, 5: *párancsó*, D-29: *parancsǫ́*, G-6: *parancsó ~ parancsol*, sőt Ro-13 is: *parancsóu ~ parancsǫ́ ~ parancsòl;* — C-18: *zsuró ~ zsuròll ~ zsurull*, E-1: *súró ~ súrol*, Cssz-3: *súró;* — Cssz-3, 5, 8, 10, H-2: *fáró*, Cssz-14: *faró ~ farú*, 15: *fáró ~ fárol;* — E-9: *kukuríkó*, H-1: *kukoríkó*, C-22: *kukorékó*, E-15: *kukorikó ~ kukorikú*, B-35: *kukorékó;* — Cssz-8, 9: *māngó*, E-4: *mángó*, H-2: *mángó ~ mángol*, de J-21 is: *mángó ~ mángol ~ ⟨mangó⟩;* — Cssz-8, E-9: *dáló ~ dálol*, D-21: *danó ~ danol*, 29: *danò ~ danó ~ danol;* — Cssz-3: *kotkodācsó ~ kotkodākó*, E-1: *kodǫ́csó*, B-35: *kodácsó ~ kotkodácsó*, D-21: *kodákó ~ kodǫ́kol ~ kodǫ́kol;* — Cssz-9: *dorombó ~ durmó*, C-22, E-12: *dorombó*, D-29: *dorombò*, E-15: *dorombó ~ dorombú ~ dorombul;* stb.

Szlovákia déli részein, ritkábban a Duna jobb partján *-l* igeképző előtt gyakran hangkapcsolatban is jelentkezik az *ó;* pl.: Cssz-12: *dorombóll, kukoríkóll, mángó ~ mángóll ~ mángoll, parancsól ~ parancsóll ~ parancsó*, C-11: *danól ~ danòl ~ danòl ~ danol*, Cssz-13: *doromból* stb. (vö. 21.8.). Sőt megtalálható ez a sajátság a „dalol" szóban a Sajó és a Bodrog között is: L-5: *dànól ~ [dàlól]*, 13: *danól ~ daló́l ~ dalòl ~ ⟨dąlól⟩* stb. Általánosabb jelleggel Zala megye középső részein; pl.: B-11, 19: *parancsuol*, 18: *parancsuol ~ parancsol, mánguol, kukorikuól*, 12: *kukoriëkuol* stb.

24.6.4. Az *-l* igei személyrag pótlónyúlásos kiesése szintén főképpen a nyugati nyelvterületre jellemző, de területe északon megközelíti a Zagyvát, délebbre eléri a Tisza vonalát is. Például: A-6: *uovasuo*, B-33, C-18: *óvasó*, K-5: *óvasó ~ olvasó*, 12: *ólvasó*, Cssz-2: *óvàsó*, H-2: *óvàsǫ́*. Megtalálható azonban ék.-en és Erdély ény.-i részein is; pl.: Szu-4: *òlvàsó*, Ro-1: *olvasóu ~ olvasol*, 2: *uolvasóu ~ òlvasóu*.

24.6.5. Nagy területen találunk polifonémikus értékű *ó*-t az *-l* képzős igékben mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt. Kb. a Nyitra—Érsekújvár—Székesfehérvár—Duna vonaltól keletre a Tarna—Zagyva—Tisza

vonalig, illetve a Szentgotthárd—Pápa — a Balaton északi része — Keszthely—Nagyatád—Szekszárd meglehetősen szokatlan vonaltól délre (kivéve Őrség és Hetés területét). Például: B-18: *gonduokodik*, G-8: *gondóukodik* ~ *gondóukozik*, C-15: *gonduokodik* ~ *gondúkodik*, Cssz-3, 14, E-7, F-23, H-8, J-23: *gondókozik*, K-12: *gondókozik* ~ *gondòlkozik*, Ju-6: *gondókozik*. Északkeleten is: Szu-4: *gondókozik*. — Polifonémikus megoldást találunk a Dunántúl ény.-i része és a Csallóköz kivételével a nyugati nyelvterület nagy részén, az északi peremeken kb. a Sajó vonaláig, sőt a Duna—Tisza közének egyes területein is pl. a „tol" igében a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt; pl.: B-1: *tuonám*, D-23: *tóunám*, J-21: *tónám*, Cssz-3, 18: *tónām*. Tolna és Baranya egy részén, ugyanitt a bukovinai telepeseknél és Erdély keleti részein ebben az igében *j*-s megoldás jelentkezik; pl.: F-13: *tòjnám*, 14: *tojnám*, 22: *tojnám* ~ *tónám*, Ro-9: *tòjnàm*, 15: *tòjnám*, 21: *tojnàm*.

24.6.6. Köznyelvi *oj (oly)* kapcsolat helyén szóvégen általában szintén a Zagyva (Tarna)—Tisza vonaltól nyugatra jellemző az *ó*-s megoldás, bár bizonyos területi eltérés az egyes morfémák között ebben a típusban is van. (Általában más megoldás található e típusban a Csallóközben és a Szigetközben, illetőleg e terület környékén; és az Őrség és a Hetés területén.) Nagyjából a fentebb említett területen található a „konkoly" szóban; A-22, B-26: *konkuo*, C-18, G-3, E-18: *konkó*, D-25: *konkóu* ~ *konkó*, K-6: *konkó* ~ *konkoj*, Cssz-2: *konkó* ~ *konkol*, 16: *konkó* ~ *konkó* ~*konkoly*. — A „bagoly" szóban (de kb. a Rábától nyugatra a *bagol* alak az általános); pl.: A-26, B-29: *baguo*, C-17: *bagó*, D-24: *bagou*, G-11: *bagao*, H-1: *bàgó*, J-19: *bàgó*, K-7: *bagó*, Cssz-2: *bàgó*, 18: *bàgoly* ~ ⟨*bàgó*⟩, Ju-4: *bàgó*, 5, 6: *bagó*. — A nyugat-dunántúli részek kivételével a „ráspoly" szóban; pl.: C-14: *ráspuo* ~ *ráspó*, D-22: *ráspou*, G-3: *ráspó*, J-14, 19: *rāspó*, K-3: *ráspó*, Cssz-3: *rāspó*, 17: *rāspó* ~ *rāspoly*. — Kelet felé némileg szűkebb területen a viszonylag ritka „sonkoly" szóban; pl.: B-12: *sonkuo*, C-9, F-15: *sonkó*, D-25: *sonkóu*, G-7: *sonkaó* ~ *sonkó*, H-2, Cssz-16: *sonkó*, Cssz-8: *sunkó* ~ *sonkó*. — Elsősorban a Dunántúl középső területein a „Károly" névben; pl.: A-31: *Káruo*, B-33, C-18: *Káró*, D-30: *Káró*, F-11: *Káró* ~ *[Károj]*. — Sehol sem található viszont *ó*-s megoldás a „polyva" szóban, bár a *polva* típusú adatok Közép-Dunántúl déli felének jó részén megvannak. — (Vö. 21.8., 35.9.)

24.7. K n y . *o r* : n y j. *ó*. — Kizárólag a „-szor" és a „-kor" ragban jelentkezik, elsősorban a Duna—Tisza közén a Vác—Szolnok vonaltól délre, Délkelet-Dunántúl peremén, Szeged környékén; pl.: E-9: *hāromszó*, K-1: *háromszò* ~ *háromszó*, F-15: *háromszó*, G-12: *háromszó*, K-12, 13, Ju-9, 10: *háromszó;* E-9: *àkkó*, *mikó* ~ ⟨*mikor*⟩, K-1, 6, F-15, G-12, K-12, N-8, Ju-9, 10: *akkó*, F-15, G-12, N-8, Ju-9, 10: *mikó*. Megtalálható azonban Erdély egyes részein is; pl.: Ro-1, 2: *háromszó*, 10: *hárąmszó*, 11: *háramszò* ~ *hárąmszòr;* Ro-2: *mikó, akkó* ~ *akkor*, 13: *akkóu*, *mikóu* stb. (de vö. 26.13.).

24.8. K n y. *a l, a j (a l y)* : n y j. *ó*. — A nyugati területekre jellemző sajátság. Főképpen azokban a nyelvjárástípusokban gyakori, amelyeknek hangrendszeréből a polifonémikus értékű *ā* hang hiányzik (vö. 17.1., 17.2.). Legnagyobb területen az „alma" és a „szalma" szavakban

jelentkezik. Az Ipoly—Duna vonalig a nyelvterület néhány legészakibb kutatópontja kivételével mindenütt él, de keleten a Duna bal partján alig halad túl. Például: A-5: *uəma*, 34: *uoma*, B-34, C-11: *óma*, D-24: *ouma*, F-5, 22: *óma* ~ *[alma]*, Cssz-3: *ómȧ* ~ *[ȧlmȧ]*, 13: *ómȧ* ~ *ȧlmȧ;* de Cssz-17 is: *ȧlmȧ* ~ *(ómȧ);* — A-1: *szóma*, A-30, B-26: *szuoma*, E-7: *szóma* ~ *szalma*, D-25: *szóuma*, F-22: *szóma*, Cssz-2: *szómȧ* ~ *[szȧlmȧ]*, 9: *szómȧ*, Ju-2: *szóma;* de Cssz-17 is: *szȧlmȧ* ~ *(szómȧ).* — A Dunántúl középső és déli részein eléggé általános a „falka" szóban; pl.: B-5, D-1: *fuoka*, B-32, D-37, F-21: *fóka*, D-22: *fóuka*, G-3: *fóka* ~ ⟨*fāka*⟩.

A Nyugat-Dunántúl északi felében általános, de ritkábban a délibb területeken is megjelenik szó belsejében más morfémákban is, hasonlóképpen a Dunántúl dk.-i részein is. Például: A-6, 30, 34, B-3, 26, 31, D-1: *tuop*, C-6: *tuóp*, D-2: *tóp* ~ *tọp*, D-32: *tóp* ~ *[tȧlp]*, D-37, F-15, G-12: *tọ́p*, G-8: *tóup* ~ *tạlp.* — A-4, 34, B-8, 14: *uosuo*, C-19: *uósuó.* Ebben a szóban dk.-en már jóval ritkább; de pl.: D-36: *ọ́só* ~ *ā́só* ~ *[alsó]*, F-14: *ā́só* ~ *alsó* ~ *(ósó).* — De mégis ugyanitt F-15: *aluszik* ~ *(ószik)* is. (A nyugati részeken az „alszik" típusú alakok az „aluszik" mellett ismeretlenek.) — Csak a nyugati részeken él az „alkuszik" szóban, de viszonylag itt is ritka. Például: A-2: *uókszik* ~ *uəkszik* ~ *alkuszik*, 20: *uokuszik* ~ *oəkszik*, 34: *ókuszik* ~ *alkudik*, B-15: *uokszik* ~ *uokudik.* A délkeleti részeken csak a hangkapcsolatos megoldásra van adatom. — A Duna-könyök távolabbi környékén, főképpen a Dunántúl északkeleti részén a „balta" szóban: E-1, Cssz-12: *bóta* ~ *balta*, E-7: *bóta*, 5, 11: *bóta* ~ *[balta].* (A szó a Dunántúl ény.-i részein nem él.)

A fentebb említett nyugat- és délkelet-dunántúli területeken eléggé általános abszolút szóvégen is; pl.: A-5: *asztuə* ~ *asztal*, B-6: *asztuo*, 26: *asztuo* ~ *[asztal]*, D-1: *asztuo* ~ *asztal*, 33: *asztó* ~ ⟨*asztuó*⟩ ~ *[asztal]*, F-15, 22, G-4: *asztó;* — A-15: *kazal* ~ *(kazuo)*, 24, B-22: *kazuo* ~ *kazal*, F-15: *kazó* ~ *kazal*, D-34: *kazal* ~ *(kazó).* — Jóval ritkább már az „oldal (a szekéré)" szóban; pl.: A-6: *uoduo* ~ *uóduó*, B-15: *uódal* ~ ⟨*uóduó*⟩, C-14: *uoduo* ~ *uóduó* ~ *uọdal* ~ *ódal*, D-34: *ódal* ~ *(ódó).* — Ugyanitt mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt; pl.: A-7, 33, B-20, 23, C-14: *hajnuoba*, D-1: *hajnuóba*, D-32, 34, F-15, 19, G-4: *hajnóba*, G-7: *hajnóuba*, 12: *hajnóba* ~ *hajnalba;* — A-10, B-23, C-14: *asztuoná*, B-26, D-1: *asztuọná*, D-34, 37, F-15, G-4, 12: *asztóná*, G-8: *asztóuná.* — Mindenütt megtalálható az *asztón* típusú locativusi alak is, de mellette igen gyakori az *asztalon* változat is. — Az „oldalborda" összetett szóban viszont nem nagyon jelentkezik az *ó*-s megoldás. A nyelvatlasz anyagában elszórtan előfordul ugyan egy-két ilyen típusú adat, de ezeket az ellenőrzés nem igazolta.

A „-val" határozóragra Nyugat-Dunántúl középső tájairól, Délkelet-Dunántúlról szintén van polifonémikus értékű *ó*-s adatunk; pl. A-12: *hamuvuo* ~ *hamuval*, D-1: *hamuvuó* ~ *hamuval*, 36: *hamuval* ~ *(hamuvó)*, F-14: *hamuvó* ~ *hamuval.* Gyakoribb, s a dunántúli részeken nagyobb területen is jelentkezik ugyanez *á* utáni helyzetben; pl.: A-26: *lábbạl* ~ ⟨*lábbuo*⟩, D-1: *lábbuo* ~ *lábbạl*, E-11, F-14, 15: *lábbó*, esetleg pl.: C-10, D-7: *lábbọ́* ~ *lábbạ̄.* Itt nyilvánvalóan *lábbal* > *lábbol* > *lábbó* fejlődéssel kell számolnunk, tehát az *á* utáni *o*-zásnak egy további produktumáról van szó (vö. 21.9.).

Szintén *á* utáni helyzetben a Balatontól délre és a nyugati nyelvterület ék.-i részein — bár eléggé szórványosan — megjelenik ez a megfelelés a „-va" igenévképzőben is; pl. Cssz-9: *vą̄ggó* ~ *vāggál*, E-3: *zárró* ~ *zárró* ~ *zárrą̄* ~ *zárvo*, D-19: *zárvò* ~ *zárrǫ* ~ ⟨*zárvǫl*⟩; illetőleg D-17: *vą́gvǫ́* ~ *vą́gvą̄* ~ *vą́gvą* ~ *vágvąl*, F-2: *vą́ggǫ́* ~ *vą́ggą̄* ~ *[vą́gvǫ]*. Ma azonban már erősen pusztuló jelenség.

A kny. *al* : nyj. *ó* viszonyt erősebben tükröző dunántúli részeken, illetőleg a Bodrogtól keletre, a Tiszántúl keleti felében s egész Erdélyben tipikus az *ó* a „meghalt" szóban; pl.: A-5: *mëkhuət*, B-23, 31, C-14, D-1: *mëkhuot*, F-15, 19, G-9: *mëkhót*, G-8: *mëkhóut*, O-5: *mekhout* ~ *mękhàlt*, 15: *mekhóutt* ~ *mekhótt*, P-9: *mekhóutt*, Szu-4: *mekhóutt* ~ *mekhāt*, N-6: *mëkhalt* ~ *(mëkhóutt)*, Ro-5: *mekhót*, 13: *mekhóut*, 22: *mëkhuot*, Ju-7: *mëkhout*ᶜ. A keleti alakok esetében azonban minden bizonnyal eredetibb „meghólt" alakból kell kiindulnunk, nyugaton viszont lehetséges az eredetibb „meghalt" alak is, bár itt sem szükségszerű.

Csak a nyugat-dunántúli részeken találunk polifonémikus értékű *ó*-t a „bivaly" szóban, bár itt is az *al* : *ó* viszonyt tükröző területnek inkább csak a keleti részén. Például: A-4: *bival* ~ ⟨*bihal*⟩ ~ *(bihuo)*, 20: *bihye* ~ *bivye* ~ *bihąl* ~ *bival*, 34: *bivąl* ~ ⟨*bihuo*⟩, B-23: *bival* ~ *bihal* ~ *(bihuo)*, C-21: *bival* ~ ⟨*bivó*⟩ ~ ⟨*bihó*⟩ ~ ⟨*bihā*⟩.

24.9. K n y. *a r* : n y j. *ó*. — A dunántúli nyelvterület nyugati és dk.-i részére jellemző sajátság. Az e jelenség alá sorolható morfémák száma igen kicsi; anyagomban nagyobb területen csak az „arra" határozószó sorolható ide. Például: A-8, 32, B-1, 23, C-5, D-1: *uora*, B-31: *uora* ~ *ȯra*, D-32, 34: *óra* ~ *āra*, F-14, 19, 21: *óra*, 22: *āra* ~ *(óra)*, G-7, 8: *óura*. — Egészen kis területen, a Balatontól délnyugatra-nyugatra jelentkezik a „tarló", „sarló", „parlag" szavakban is; pl.: B-6: *tuoruo* ~ *toruo* ~ *tarruo*, 20: *tuoruo*, 23: *tuoruə*; — B-13: *puoraɑ*, 20: *puorak*, 22, 23: *puoraɑ*; — B-7: *sarruo* ~ *(suoruo)*, 20, 22: *suoruo*, 29: *suoruo* ~ ⟨*sarruo*⟩; és Ro-20: *sóruə* ~ *sórǫ*. — Itt nyilvánvalóan *ar(l)* > *ar(r)* > *ó(r)* fejlődés történt. Némileg hasonlóképpen a „karó" szóban is; pl.: B-22: *kàruo* ~ ⟨*kuóruó*⟩, 15: *karruó* ~ *karuó* ~ ⟨*kuóruó*⟩. (E pontoktól északra eléggé általános a *karró* típusú alak.)

24.10. K n y. *u l* : n y j. *ó (l)*. — A nyelvterület északi peremén, de a keleti részeken már délebbre is és Erdély nagy részén (a dny.-i területek kivételével) a „kulcs" szóban; pl.: Cssz-3, 16, H-1, L-5, O-4: *kócsot*, Cssz-26: *kócsot* ~ ⟨*kóucsot*⟩, O-18, P-7: *koucsot*, Szu-4: *kąǫcsot* ~ *kóucsot*, P-14: *kúcsot* ~ *(kaocsot)*, Ro-2: *kaocsot*, 10: *kócsat*, 22: *kuocsot*.

Az északi részeken kb. Nyitrától Rimaszombatig az „-ul" igeképző helyén szóvégen; pl.: Cssz-3: *mëgˈgyógyó* ~ *[mëgˈgyógyul]*, H-1: *mëgˈgyógyó* ~ *mëgˈgyógyól* ~ ⟨*mëgˈgyógyúl*⟩, E-1: *kitisztó*; az északkeleti, főleg az abaúji részeken hangkapcsolatban; pl.: Cssz-24: *kivídól* ~ *kivídul*, 25: *kivídól*, O-4: *kitisztúl* ~ ⟨*kitisztól*⟩, *kivídúl* ~ ⟨*kivídól*⟩, Cssz-24: *męgˈgyógyól*, 25: *megˈgyógyól*, de Cssz-4 is: *mëgˈgyógyól* ~ *[mëgˈgyógyul]*; sőt Zalában is: B-18: *mëgˈgyuogyól*, 26: *mëgˈgyuógyuól* ~ *mëgˈgyuógyiél*, B-18, 27: *kütisztuól*. — Hasonlóképpen mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt; pl.: Cssz-3: *mëgjovót* ~ *[mëgjávót]*, 10: *mëgjávót*, 19: *mëjjávót* ~ *mëgjávót*, H-2, 10: *mëjjávót*, illetőleg Cssz-24: *mëgjovólt* ~ *[mëgjávólt]*, 25: *megjovólt* ~

[megjavolt], O-4: *mẹgjavólt;* és Cssz-4: *mëgjávót ~ mëgjávólt:* illetőleg B-18, 26: *mëgjavuọt;* stb.

24.11. K n y. *u j (u l y)* : n y j. *ó.* — A nyelvterület nyugati sávján; pl.: A-24: *puọka,* B-32: *póka,* D-22: *póuka ~ [pujka],* Cssz-2: *pujkȧ ~ (pókȧ),* 6:*pujka ~ ⟨póka⟩.*

24.12. K n y. *- h ó z* : n y j. *- h ó.* — A dunántúli nyelvterületnek kb. a Győr—Somló—Nagykanizsa vonaltól keletre eső részeire, Nyugat-Szlovákia déli területeire, a Duna—Tisza közén a Vác—Szolnok vonaltól délre jellemző, de Szeged vidékére már nem. Például: C-9, E-7: *asztāhó,* D-1: *asztuọhuọ,* 27: *asztāhou,* G-2: *asztāhó,* 12: *asztóhó,* E-10: *asztalhó,* Cssz-9: *ȧsztálhó ~ ȧsztāhó,* K-1, 6: *asztāhó ~ asztalhó* (vö. 26.14., 26.15.).

24.13. Ö s s z e f o g l a l á s. — Az *ó* hang megterhelése nyelvjárásainkban jóval kisebb eltéréseket mutat, mint az *ú, ű, í* hangoké. Az *ó* az egész nyelvterületen él. Anyagomnak a köznyelvben is *ó*-t tartalmazó morfémáit 100%-nak véve csak kb. 50—65%-os megterhelésű az Őrségben és a Hetésben, ahol szóvégen az *ó* nem fordulhat elő. Az *ó* erős rövidülése folytán viszonylag kis megterhelésű Erdély több pontján (de vö. 20.6.). A nyelvterület középső és keleti részein lényegében a köznyelvvel azonos gyakoriságú. Jóval gyakoribb — a fentebb említett délnyugati peremeket nem számítva — az egész nyugati nyelvterületen, de különösen az Ipoly vidékén s az ettől nyugatra eső részeken. Ezeken a területeken az *ó* megterhelése anyagomban a köznyelvinek mintegy 140—160%-a.

Az $ó_2$ gyakorisága

25. Anyagomban mindössze két kutatóponton tehetjük fel az $ó_2$ fonéma meglétét, de itt is csupán a „ló" szóban realizálódik; Ro-2: *luò,* 12: *luò ~ lò.* (Az *ó* fonéma helyén egyébként mindkét ponton *óu* típusú, záródó kettőshangzót találunk.) Egészen ritka volta miatt ezeken a pontokon tulajdonképpen elhanyagolható lenne, és inkább csak a már jóval gyakoribb $ő_2$, $é_2$ fonémákkal való rendszertani összefüggése révén számolhatunk itt vele. Jóval gyakoribb a Bereg megyei Dercen nyelvjárásában; pl.: *luó, danuól, savanyuó, dugattyuó, sarjuó* stb. (vö. NytudÉrt. 58. sz. 352—3). A derceni anyagból világosan kiderül, hogy az $ó_2$ fonéma olyan morfémákban fordul elő, amelyeknek egyaránt él a mai nyelvjárásokban vagy élt nyelvünk története során *ó*-s és *ú*-s változatuk is, tehát mintegy átmenetet alkotnak a két forma között. Nem fakultatív változata sem az *ó*-nak, sem az *ú*-nak. Megjelenése erősen történeti kötöttségű, csak bizonyos morfémákra jellemző, de azokra ma is társadalmi érvénnyel. Önálló fonémaként való kezelését rendszertani meggondolások mellett elsősorban ez okolja meg.

Az *ő* gyakorisága

26. Nyelvjárásainkban az *ő* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén jelentkezik:

	Kny.-i	Például:
Nyj.-i *ő* megfelelés	*ő*	: *őrzi, ismerős, erdő, tejbő(l)* stb.
	ű	: *gyűsző, szünyüö* 'színű' stb.
	ö	: *gyüön* 'jön', *lőjök* 'lövök', *kőkiny* stb.
	é	: *fősű, kőröddzik, gőge* stb.
	ü	: *nyővi, kertőnk, mënőnk* stb.
	e	: *hetős, rühüös, ëggyőnkint*
	ó	: *mőte*
	öl, öj (öly)	: *fős, gyümőcs, kőkezik, bögő* stb.
	ül	: *kiderő(l), törőköző* stb.
	el, ej (ely)	: *főhő, énekő, ëső, tengő* stb.
	-(sz)ör	: *öccő*
	er	: *mőre, ëccő*
	-(k)or	: *pünköstkő*
	-(h)öz	: *tüszhő*
	-(h)ez	: *székhő*
	-i(t)	: *verőték*

Vizsgált anyagomban a köznyelvben is *ő*-t tartalmazó morfémák száma: 61 (+ 12). (Vö. 5. sz. térkép.)

26.1. Kny. *ő* : nyj. *ő*. — Ez a viszony sok hasonlóságot mutat a kny. *ó* : nyj. *ó* megfeleléssel (vö. 24.1.). A kis kiterjedésű Őrség és Hetés kivételével az *ő* is az egész nyelvterületen szabad fonéma; de a Ju-4 hangrendszeréből a többi labiopalatális hanggal együtt az *ő* is hiányzik, és a Cssz-5-ön is újabb keletű, bár ma már eléggé általános. Az *ó*-hoz hasonlóan néhány erdélyi kutatóponton a nagyfokú rövidülés miatt problematikus az *ő*-t tartalmazó morfémaállomány számbavétele is. A köznyelvben is *ő*-t tartalmazó morfémaállomány anyagomban lényegében ugyanakkora, mint az *ó* esetében. A nyelvjárások nagy részében azonban ezek között az adatok között mintegy 10—20%-kal kevesebb az *ő* realizáció, mint az *ó* fonéma anyagában az *ó*. A „-ből, -ről, -től" ragokat, illetőleg a „tőle" típusú határozószót itt is külön-külön morfémának vettem. A ragokban a „-ből" típusú változat ugyanott jelentkezik, mint a veláris megfelelő (vö. 24.1.); a határozószóban a dunántúli nyelvterület délnyugati peremén is. Szintén csak a Tiszántúl északkeleti részein és egyes erdélyi pontokon él a „-nők" típusú feltételes mód többes szám első személyű, tárgyas ragozású toldalék; pl.: O-17: *kötnőük* ~ ⟨*kötnéink*⟩, P-8: *kötnőnk* ~ *kötnéink*, 9, 10: *kötnőünk*, Ro-1, 12, 13: *kötnőük*, 9: *kötnők* ~ *kötnők*, 22: *kötnüök*.

A köznyelvi *ő* helyén nyelvjárásainkban a következő egyéb megfelelések találhatók:

	Nyj.-i	Például:
Kny.-i *ő*	$ő_2$	: *küő, lüő, büő* stb. (vö. 27.)
	ű	: *kű, meddű, kerbű(l)* stb. (vö. 22.2.)
	ü	: *üket, erdü, kitü(l)* stb. (vö. 36.4.)
	ö	: *örzi, belölle, tölle* stb. (vö. 39.10.)
	í	: *bí, gyeplí* stb. (vö. 23.7.)

é : *bi̯ë, idé* stb. (vö. 28.3.)
é$_2$: *fi̯ẹ̈ketőü* (vö. 29.5.)
i : *iket, möddi* 'meddő' stb. (vö. 37.8.)
ë : *hetfë* 'hétfő' stb. (vö. 40.8.)
e : *hetfe* 'hétfő', *lepöde* 'lepedő' stb. (vö. 41.5.)

megfelelés

E megfelelések a kny. *ő* : nyj. *ű; ü; ö* viszony kivételével általában kevés morfémát érintenek. Az utóbbi kettő viszonylag nagy hatású ugyan, de aránylag kis területen jelentkezik.

26.2. Kny. *ű* : nyj. *ő*. — Észak-Dunántúl középső és keleti része, a Balatontól közvetlenül délre és keletre eső területek, a Duna—Tisza köze, a Tiszántúl és Erdély északi fele kivételével az egész nyelvterületen jelentkezik — szóvégen. Legerősebb a palóc típusú területek északi sávjának középső és nyugati részein, Zala megye néhány déli pontján, Felsőőr környékén. Ezeken a területeken anyagomban átlagosan kb. 10 adat van rá. Viszonylag erős hatású azonban az egész északi területen, a szlavóniai Kórógyon (Ju-7) és az erdélyi Torockószentgyörgyön (Ro-10) is. A jelenséget tükröző, viszonylag nagyszámú morfémaállomány azonban egyedeiben a fentebb említett területeken is eléggé eltérő.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „gyűrű", „gyűszű", „seprű", „fésű", „keserű", „sűrű", „tű" „szérű", „színű", „tetű", „fergetyű", „kesztyű", „tűz".

A Szenc—Komárom—Vác—Szolnok—Tisza—Bodrog vonaltól északra; pl.: Cssz-1, 14, E-5, 9, H-4, J-14: *gyűrő*, J-17: *gyűrű* ~ ⟨*gyűrő*⟩, L-2: *gyűrőü*, 9: *gyűrő* ~ ⟨*gyűrű*⟩, O-1: *gyűrő*, Cssz-25: *gyűrő* ~ *[gyűrű]*, Szu-1: *gyürö̯ü* ~ *gyürő* ~ *gyürü*. (Az *ű*-s alakok azonban a Tisza jobb partján is jelentkeznek.) Dél-Zalában: B-25: *gyürü* ~ ⟨*gyürü̯ö̯*⟩, 26: *gyürü̯ö̯*, 27: *gyürü̯ö̯* ~ *[gyürü]*; Felsőőr környékén: Au-2: *dzsürü̯ö̯*, 3, 4: *gyürü̯ö̯*; Ju-7: *gyírő̯ü*; Ro-10: *gyűrő* ~ *gyűrȯ̈*. — Cssz-1, 14, E-5, H-7, J-14: *gyűsző*, L-1, 19: *gyűszö̯ü*, O-1, Cssz-25: *gyűsző*, Szu-1: *gyüszö* ~ *gyüszü*; B-25: *gyüszü* ~ ⟨*gyüszü̯ö̯*⟩, 26: *gyüszö̯e*, 27: *gyüszü̯ö̯* ~ *[gyüszü]*; Au-2: *dzsüszü̯ö̯*, 3, 4: *gyüszü̯ö̯*; Ju-7: *gyísző̯ü*; Ro-6: *gyűszȯ̈ü* ~ *gyűsző*, 10: *gyűsző* ~ *gyűszȯ̈*. — Kb. a Nyitra—Esztergom—Vác—Tarna-torkolat—Tisza—Bodrog vonaltól északra; pl.: Cssz-3, 10: *söprő*, J-2: *sëpr̨ő*, H-5: *sëprő*, J-15: *sëprő* ~ *söprű*, L-3: *sëprőü*, M-14: *sëprő* ~ *söprő* ~ *söprű*, O-1, Cssz-25: *söprő*, Szu-1: *se̯pr̨ő̯ü* ~ *seprő*; Dél-Zalában: B-26: *söprü̯ö̯*, 27: *söprü̯ö̯* ~ *[söprü]*; illetőleg Ro-10: *seprȯ̈* ~ *se̯prö̈*. — A Szenc—Komárom—Ipoly-torkolat—Salgótarján vonaltól északra; pl.: Cssz-2: *fiső* ~ *[fésű]*, 8: *fiső*, 14: *fiső* ~ *[físű]*, E-2: *fé̯ső̯* ~ *féső*, H-6: *féső* ~ *fé̯ső̯*, Cssz-18: *fé̯ső̯* ~ *féső* ~ ⟨*fésőü*⟩; Dél-Zalában: B-18: *fiésü* ~ *fiésüő* ~ *(füsüő)* ~*(füsü)*, 26, 27: *fi̯ësü̯ö̯*. — A Nyitra—Vác—Eger—Miskolc—Rozsnyó vonaltól északra, de a nyelvterület északi peremén Kassáig; pl.: Cssz-3, 10, H-1, 8, J-1, 10: *keserő*, L-1: *keserőü*, 15: *keserẹ̈ő*, Cssz-20: *keserő* ~ *keserű*; Dél-Zalában: B-26: *köserü̯ö̯* ~ *[köse̯rü]*, 27: *köserü̯ö̯*; Felsőőr—Kőszeg vidékén: A-15: *köserü̯ö̯* ~ ⟨*köserü*⟩, Au-1: *keserü* ~ ⟨*keserü̯ə*⟩, 2, 3, 4: *köserü̯ö̯*. — A Szenc—Ipoly-torkolat — Vác—Tarna-torkolat—Ózd—Ungvár vonaltól északra; pl.: Cssz-1: *sűrő*, Cssz-14, H-4, 10: *sűrő*, J-10, 14: *sűrő* ~ *sűrű*, L-3: *sűrőü*, L-9, O-1, Cssz-25:

sűrő, Szu-1: *sürőü* ~ *[sürű]* ~ *[sürü]*; Dél-Zalában: B-26: *sürüö*, 27: *sürüö* ~ ⟨*sürü*⟩; Felsőőr—Kőszeg környékén: A-15: *sürüö* ~ ⟨*sürü*⟩, Au-2, 3, 4: *sürüö*; illetőleg: Ju-7: *sírőü*; Ro-10: *sűrȍ* ~ *sűrü* ~ *sȗrü*. — A Szenc—Esztergom—Vác—Szolnok—Tisza—Hernád vonaltól északra, de átlépve a Hernádot is; pl.: Cssz-3, 14, H-1, 11, J-13, 20: *tő*, L-1: *tőü*, M-1: *tőụ̈*, L-10, O-4, Cssz-25: *tő*; Délnyugat-Dunántúlon: B-1, 10, 16, 25, 26, Ju-1: *tüö*; Erdély keleti, déli felében: Ro-10: *tő* ~ *tȍ*, 11, 12, 14: *tő*, 15: *tȍü*, 16: *tǫ* ~ *tȍ*, 21, 22: *tüö*. — A Szenc—Komárom—Vác—Szolnok—Tarna vonaltól északra, de az északi részeken keletebbre is; pl.: Cssz-2: *szírő* ~ *szérő* ~ *szírű* ~ *szérű*, 14: *szírő*, H-2, 8: *szérő*, J-14: *szérő* ~ *szérű*, L-5, Cssz-23: *szérő*, Cssz-25: *szűrő* ~ *szérő*, Szu-2: *szérőü* ~ *szírő* ~ *szérü*; a Tisza mentén Szolnoktól délre is: K-9: *szérő*, 11: *szérő* ~ *szűrű*; illetőleg Ju-7: *szírő*, 9: *szérȍ*; Ro-10: *szőrő*. (A nyugati peremeken a fogalom és a szó ismeretlen.) — A Nyitra—Ipoly-torkolat—Salgótarján vonaltól északra, de a nyelvterület peremén a Sajó vonaláig, illetőleg ék.-en Kassa körül is; pl.: Cssz-3: *színyő*, Cssz-13, 19, H-4, 10: *színő*, O-4: *színő* ~ *színǫ̈* ~ *színű*, Cssz-24: *színő* ~ *színű*, 25: *színő* ~ ⟨*színű*⟩; Nyugat-Dunántúlon: B-4: *szünüö*, 19: *szünüö* ~ *[szinü]*, 27: *szinüö*, Au-2, 3, 4: *szünyüö*; illetőleg: Ro-10: *szìnȍ* ~ *szìnü*. — A Szenc—Ipoly-torkolat—Balassagyarmat vonaltól északra; pl.: Cssz-1, 9, 16, H-1, E-2: *tető*, Cssz-14: *tető* ~ *[tetű]*, H-3: *tető* ~ ⟨*tetyű*⟩; Dél-Zalában: B-19: *tętü* ~ ⟨*tętüö*⟩, 26, 27: *tętüə*; a Dunántúl ény.-i részén, nagyjából a Rábától nyugatra és a Csallóközben is; pl.: A-4, 19: *tętüö* ~ *tętü*, Au-1: *tetüə*, 2, 3, 4: *tetüö*, Cssz-6, 7: *tető*. — A Dunántúl nyugati és déli felében; pl.: Au-2: *fürgetüö*, A-15: *fürgetüö* ~ *fürgeti* ~ *fürgetü*, A-27, B-21: *fürgętüö*, C-14: *fürgętüő*, D-22: *fürgetőü*, F-21, G-9: *fürgető*; illetőleg Ju-7: *firget'őü*; Ro-21: *fürgetüö*. — B-26: *kęsztę* ~ ⟨*kęsztǫ̈*⟩ ~ *[kęsztyü]*; és egy bizonytalan értékű, az ellenőrzés által nem igazolt *kesztyǫ̈* alak a *kesztyű* változataként a Cssz-17-ről. — H-8: *tűz* ~ *(tőz)*.

26.3. K n y. *ö* : n y j. *ő*. — A „jön" ige néhány toldalékolt alakjában és a „lövök" igealakban jelentkezik főképpen, a Dunántúl dny.-i sávján és egyes erdélyi pontokon; pl.: B-1: *gyüön* ~ *[gyün]*, 16: *gyüön* ~ *gyün* ~ ⟨*gyön*⟩, 24: *gyüön* ~ *[gyün]*; B-1: *gyüössz*, 16: *gyűsz* ~ *gyüssz* ~ ⟨*gyössz*⟩, 24: *gyüösz*, 28: *gyűössz*; B-1: *gyüönek* ~ *[gyünek]*, 16: *gyüönek* ~ *gyünek* ~ ⟨*gyönek*⟩, 24: *gyüönek* ~ *[gyünek]* ~ *[gyünnek]*, 28: *gyüönek* ~ *gyünek*; B-1: *gyüöttek* ~ *[gyüttek]*, 16: *gyüöttek* ~ *gyüttek* ~ ⟨*gyöttek*⟩, 24: *gyüöttek*, 28: *gyüöttek* ~ *gyüttek*; B-1: *gyüönö* ~ *[gyünö]*, 16: *gyüönö* ~ *gyünö* ~ ⟨*gyönö*⟩, 24: *gyüönö*, 28: *gyüönë* ~ *(gyüönö)* ~ *gyünë*; — Ro-2: *jő* ~ *jön*, 12: *jőü* ~ *jüő*, 13: *jőü* ~ *jő*, 15: *jőü* ~ *jǫ̈*, 22: *jüö*; Ro-9: *jȍsz* ~ *jösz*, 12: *jüősz* ~ *jősz*, 15: *jőüsz* ~ *jȍsz*; Ro-9: *jőnek* ~ *jȍnek*, 12: *jűnek* ~ *jőnek*, 13: *jőünęk* ~ *jőnę̈k*, 15: *jőünek* ~ *jȍnek*, 22: *jüönek*; Ro-9: *jőne* ~ *jȍne*, 12: *jüőnę* ~ *jőnę*, 13: *jőünę̈*, 15: *jőüne*, 20: *jőnę*, 22: *jüöne*. (A „jöttek" alakban *ő*-s változat nincs.) — B-1, 16, 18, 26, 27: *lüöjök*, Ro-10: *lővęk* ~ *lȍβę̈k*. — De elszórtan máshol is; pl.: H-1: *gyǫ̈sz* ~ ⟨*gyüősz*⟩ ~ ⟨*gyűsz*⟩, Cssz-15: *győsz*; — Cssz-2: *lődök* ~ *[lövök]*, Cssz-24: *lőjök* ~ *[lövök]*. — És a tolnai-baranyai székely telepesek nyelvében is; pl.: F-13: *jő*, 16: *jǫ̈* ~ ⟨*jün*⟩; F-8: *jössz* ~ ⟨*jössz*⟩, 16: *jőcc* ~ *jöcc*; F-13: *jőnek* ~⟨*jönnek*⟩, 17: *jǫ̈nek* ~ *jőnek* ~ *jȍnek*; F-8: *jȍne*, 13: *jőne*, 17: *jǫ̈ne*.

Ritkábban néhány más szóban. Például: B-26: *kömiémmag* ~ ⟨*kőmiémmag*⟩, 28: *kőmimmag*. — Ro-7: *gőriny*, 10: *gőriny* ~ *göriny*, 16: *gœrẽny*. — Ro-7: *kőkiny* ~ *kökiny*, 10: *kökiny* ~ *kökẽny* ~ *kökiny*. — N-11: *pünkőzsdi* ~ *pünközsdi* ~ *pünközsdi*, *pünkőstkor* ~ *pünköskor* ~ *pünköskò*. — Itt említem meg azt a Ro-21-en gyakori jelenséget, hogy a köznyelvi *ö* az *l* előtt az *l* kiesése nélkül hosszú hangban realizálódik: *büölcsü* ~ *bölcsü*, *züöld* ~ *züöld* ~ *zöld*, *vüölgy* ~ *vüölgy*, *gyümüölcs* ~ *gyümölcs*. (Vö. 24.3.)

26.4. K n y. *é* : n y j. *ő*. — Kevés morfémát érintő megfelelés. A Dunántúl dny.-i részén; pl.: A-33, 34, B-5: *füösü*, B-19, 21, 37: *füösü* ~ *fiësü*; északkeleten eléggé elszórtan; pl.: M-4: *föüsű* ~ *fẹ́isű*, L-2: *fésű* ~ *(föüsű)*, 12: *fősű* ~ *fésű*, O-8: *föüsü*, 16: *fősű* ~ ⟨*füősü*⟩ ~ *fiësü* ~ *fűsü*, Szu-1: *főüsü* ~ *fűsü* ~ *fésü*; Erdély keleti részein; pl.: Ro-9: *főüsü* ~ *fősü* ~ *féisü*, 21, 22: *füösü*. — A Dunántúl középső és dny.-i részén, Erdély több pontján; pl.: A-21: *vẹtüəllüə*, B-15: *vẹtüölle*, C-14: *vẹtüőllẹ*, D-3: *vẹtőllẹ*, Ro-10: *vetőlő*, 18, 22: *vetőllö*, de elszórtan északon is: Cssz-16: *vetőllő*, 5: *vetíllé* ~ ⟨*vetőllő*⟩. — Csak a nyelvterület déli-dny.-i részén; pl.: B-34: *kőrőzik* ~ ⟨*kőrzik*⟩ ~ *[kérőzik]*, 35: *kőrőzik* ~ *kőröddzik* ~ *kőrzik* ~ ⟨*kűrzik*⟩, D-28: *kőrőzik* ~ ⟨*kérőzik*⟩, G-5: *kőrőzik* ~ *kűrőzik*, Ju-2: *kőrőzik* ~ *kérőzik*. — Ju-1: *főrfi*. — Csak Erdély néhány pontján: Ro-10: *szőrő*, 15: *szőrű* ~ *szérű*; — Ro-20: *büöjęg*. — Bonyolultabb megfeleléssel: Ro-9: *vőfőü*, 15: *vőüfőü* 'vőfély'. — Az erősen illabiális jellegű Nagyhinden (Cssz-5): *éfébe* ~ *éfélbe* ~ ⟨*ifébe*⟩ ~ ⟨*őfőbe*⟩, *gége* ~ ⟨*gőge*⟩ ~ ⟨*gőge*⟩. Ezek azonban minden bizonnyal a terjedő labializáció túlkompenzált, átmeneti jellegű, alkalminak látszó termékei.

26.5. K n y. *ü* : n y j. *ő*. — A „nyüvi" igealakban van rá adatom eléggé elszórtan; pl.: B-3, 28: *nyüöji*, 16: *nyüőji*, 26: *nyűőji* ~ ⟨*nyöji*⟩, O-5: *nyűvi* ~ *nyűje* ~ ⟨*nyőjje*⟩, Cssz-24, 25: *nyőji*, Ro-10: *nyővi*, 20: *nővi*. Ez a megfelelés feltétlenül összefügg a „lőjök" típusú viszonnyal (vö. 26.3.).

Nagyobb területen, kb. a Zagyva felső folyása és a Sajó közötti részen jelentkezik az „-ünk" toldalékban; pl.: H-8, 10, J-7: *kertőnk*, L-2: *kertőünk* ~ *kertőnk*, L-15: *kertőnk* ~ *kertönk* ~ *kertünk*, Cssz-17: *kertőnk* ~ *kertünk*, 19: *kertőẹnk* ~ *kertőnk*; — H-8, 10, J-7: *mënőnk*, L-2: *mënnyőünk* ~ *mënöünk* ~ *mëgyünk*, Cssz-17: *mënőnk* ~ *mënünk*, 20: *mënőnk* ~ *mëgyünk* (vö. 24.4.).

26.6. K n y. *e* : n y j. *ő*. — Néhány morfémában, elsősorban tővéghangzó helyén jelentkező sajátság. Nagyjából a Garam és a Zagyva közötti területen a „hetes" '(ein)wöchig' szóban (a számnévben nem); pl.: Cssz-10: *hetős*, 14: *hetős* ~ *hetyis*, 15: *hetős* ~ *hetes*, E-1: *hetős* ~ ⟨*hẹtis*⟩, J-1, 14: *hetős* ~ *hetes*, 13: *hetős* ~ *hetes* ~ *(hetyős)*. — A Dunántúl dk.-i részén, az ék.-i területeken a „megkel" szóban; pl.: D-37: *mëkkel* ~ ⟨*mëkkől*⟩, G-4: *mökkől* ~ *mökkel*, G-7: *mëkkőül* ~ *mëkkel*, F-21: *mëkkől*, Ju-3: *mëkkől* ~ *mëkkől*; Cssz-26: *mekkől* ~ ⟨*mekkél*⟩ ~ *[mekkel]*, Szu-1: *mẹkkőül* ~ *mẹkkéil*, 3: *mekkőül*; de Au-4 is: *mëkküől* ~ *mëkküö*. — Csak egy-két zalai ponton: B-18, 27: *rühüös* ~ *rühęs*. — Csak a B-28-on: *gebüö*. — Valószínűleg a „kettőnk (közül)" típus analógiájára keletkezett az egy-két helyen felbukkanó „egyőnként" alak. Például: F-20: *ëggyőnként* ~ *ëggyönként* ~ *ëggyenként*, 21: *ëggyönként* ~ *ëggyenkén* ~ ⟨*ëggyönkén*⟩, G-8: *ëggyönkẽint* ~ *ëggyenként* ~ ⟨*ëggyőnkéint*⟩, de az E-7-en is: *ëggyënkint* ~ *ëggyenkint* ~ *(ëggyőnkint)*.

26.7. K n y. *ó* : n y j. *ő*. — Csak a ,,mióta'' szóban a palóc típusú területek nyugati-ény.-i részén; pl.: Cssz-2: *mőte* ~ ⟨*mijóta*⟩, Cssz-10, 12, E-9, H-1: *mőte*, Ju-6: *mőte* ~ *mo̯̊te* ~ *műte* (de vö. 22.8.).

26.8. K n y. *öl, öj (öly)* : n y j. *ő (l)*. — Az *öl* : *ő* viszony szintén az egész nyelvterületen megtalálható jelenség (kivéve a Ju-4-et, melynek hangrendszeréből a labiopalatális hangok hiányoznak). Jelentkezését ugyanazok a tényezők határozzák meg, mint a kny. *ol, oj (oly)* : nyj. *ó(l)* viszonyt (vö. 24.6.).

26.8.1. Szó belsejében polifonémikus értékű megoldást találunk az egész nyelvterületen — bár a realizáció nem mindig *ő* — a ,,bölcső'', ,,kölcsön'', ,,völgy'', ,,zöld'', ,,gyümölcs'' szavakban; pl.: A-4, B-19: *bü̯öcsü̯ö*, C-8, D-16: *bőcső*, D-27: *bö̯ücsöü*, H-2: *bő̯cső̯*, L-1: *bőücsű*, 9: *bőcsű*, P-16: *bö̯ücsöü*, Ju-10: *bőcsȍ* ~ *bȍ̯jcső*, Ro-6: *bőücsőü*. — A-2: *kü̯öcsön*, C-9: *kőcsön*, H-4, O-1: *kőccsön*, P-2: *kőüccsön*, 14: *kö̯ücsön*, Ro-3: *kőcsen*, 22: *kü̯öcsȍn* ~ *kü̯ȍcsönn*. — A-6: *vüəgʏ*, C-10: *vőgy*, D-23: *vőügʏ*, H-2: *vő̯gy*, P-14: *vö̯ügy*, Ro-7: *vȍgyᵊ*; (de Erdély déli részének néhány kutatópontján csak hangkapcsolatos megoldás van). — A-4, B-17: *zü̯öd*, C-10, D-6: *ződ*, D-27, M-20: *zö̯üd*, O-13: *zőüd*, Ro-18: *zȍd* ~ *zöd*. — A-10, B-22: *gyümü̯öcs*, C-9, D-23, H-2, K-12: *gyümőcs*, P-17: *gyümö̯ücs*, L-5, Cssz-25: *gyümőcs* ~ *gyümölcs*, Ro-3: *gyümȍcs*. — Hasonlóképpen a ,,töltött(káposzta)'' és a ,,köldök'' szóban; pl. A-20: *tü̯ötöt* káboszta, C-22: *tőtöt* káboszta, P-19: *tőütöt* káposzta, Ro-8: *tőtet* kápaszta. — A-7: *kü̯ögyök*, C-16, D-15, K-12: *kődök*, N-4, P-12: *kőüdök*, Ro-3: *kődek*, 5: *kȍd̯ek*, 20: *küdök*. (A két utóbbi szó azonban nem él az egész nyelvterületen.) — Az Ipoly—Duna vonaltól nyugatra (leszámítva Délnyugat-Dunántúlt, Felsőőr környékét, egyes baranyai részeket s néhány észak-szlovákiai pontot), a Vác—Szolnok vonaltól délre (bár inkább e terület nyugatibb részén) a ,,fölső'' szóban; pl.: A-10: *fü̯ösü̯ə*, B-8: *fü̯ösü̯ö*, B-33, C-8, D-8, F-22: *fősö*, D-27: *fö̯üsőü* ~ *fősőü*, G-12, H-1, Cssz-16: *fősö* ~ *fölsö*, J-21, K-6: *fősö* ~ *[fölsö]*, Ju-2: *fősȍ*. — Inkább csak a Dunántúl déli és egyes középső részein, a Nyitra—Ipoly-torkolat—Duna vonaltól keletre a ,,tölgyfa'' szóban; pl.: A-27: *tü̯öfa*, B-35, D-29, G-9: *tőfa*, H-4, Cssz-18, 24: *tőtyfa*, M-11, P-17, Ro-1: *tőütyfa*, Ro-6: *tőtyfa* (de ez a szó is több ponton ismeretlen). — A nyelvterület nagy részén a ,,szemöldök'' szóban; pl.: A-20: *szëmü̯ödök*, D-7: *szëmődök* ~ *szëmöldök*, 25: *szömö̯üdök* ~ *szömöldök*, P-14: *szẹ̈mő̯üdök* ~ *szẹ̈mȍldök* ~ *szemőldök*, Cssz-18: *szëmődök*, Szu-3: *szemőüdök*, Ro-1: *szëmőüdök*, 22: *szëmüődök* (eléggé gyakori azonban a hangkapcsolatos forma is). — A Dunántúlon a ,,kölykezik'' szóban; pl.: A-24: *kü̯ökezik*, B-33, G-4: *kőkezik*, D-25: *kőükezik* (maga a szó inkább csak a Dunántúlon él). A fentebb tárgyalt morfémák közül néhányban a polifonémikus megoldás *ű*-s realizációjú kisebb-nagyobb területen (vö. 22.11.). — A ,,föl'' igekötőben mássalhangzóval kezdődő ige előtt kb. a Balassagyarmat—Szolnok—Tisza vonaltól nyugatra él a polifonémikus értékű megoldás; pl.: *fü̯övëttë*, B-25: *fővötte*, C-11: *fővëtte*, D-27: *föüvötte* ~ *fővötte*, F-15, J-21, Cssz-16: *fővëtte*, K-12: *fővötte* ~ *fölvötte*. Vas és Zala nagy részén, egyes baranyai területeken, Nyugat-Szlovákia legészakibb pontjain azonban az igekötő *fő* alakja nem él, sőt Északnyugat-Dunántúlon sem tipikus. — A ,,göncölszekér'' szóban sem ritka a polifonémikus értékű *ő*, de jelentkezésének

területét nem nagyon lehet körvonalazni; pl.: C-16: *göncőszekér*, D-9: *göncőszẹkér* ~ *göncölszẹkér*, E-4: *döncőszekér* ~ *[göncölszekér]*, J-6: *döncőszeker*, N-4: *göncőszekér*, sőt a Ro-1-en is: *göncőszekéir* ~ *göncörszekẹ́ir*.

26.8.2. Anyagomban igen kevés morfémában fordul elő a tárgyalt hangkapcsolat szóvégen. Az „ököl" szó az egész nyelvterületen hangkapcsolatos megoldású. A „bögöly" szó csak a nyelvterületnek viszonylag kis részén él, de itt gyakori a polifonémikus értékű *ő;* pl.: Cssz-9, 12, C-12, E-7, 9, F-23, J-13, K-1: *bögő*, P-17: *bögőü*, Cssz-13: *begő* ~ ⟨*gebő*⟩.

26.8.3. Az *-l* igeképző pótlónyúlásos kiesése szóvégen ugyanarra a területre jellemző, mint az *o* + *l* esetében (vö. 24.6.3.). Például: C-22: *pörkő* ~ *pörköll* ~ *pörkȍl* ~ *pörköl*, D-29: *pörkọ̀* ~ *pörköl*, B-26: *pörküő* ~ *pörköl*, G-3: *pörkő* ~ *pörköl*, H-1: *përküő*, 2: *përkọ́* ~ *përköl*, Cssz-16: *përkő* ~ *përkọ́* ~ *përköl*. — Hosszú *ő* + *l* megoldással; például: Cssz-12: *pörzsőll* ~ ⟨*pörzsöl*⟩, B-12: *pörzsüöl* ~ *pörzsül*. — Mgh.-s toldalék esetén is; pl.: Au-2: *mëgdzselüőli*, B-4: *mëg'gyẹlüöli* ~ *[mëg'gyelőli]*, B-18, 19: *mëg'gyelüöli*, illetőleg Cssz-12: *mëgjelőlli*.

26.8.4. Az *ö* + *l* képző + msh. kapcsolatban pl.: Cssz-8: *bepörőtük vónȧ*, C-11, E-12, F-22, J-21, K-12: *bepörőtük vóna*, H-1, Cssz-15: *bëpörőtük vónȧ*. — Cssz-2, 13, C-12, E-14, 18, F-19, B-33, J-21: *pörkőtt*, G-7: *pörkőütt*, Cssz-16: *përkőtt*. (A szó azonban inkább csak a nyelvterület nyugati felében él, keleten eléggé szórványos.) — Ebbe a típusba sorolható: Cssz-2: *megjelője* 'megjelöli'. — (Vö. 24.6.5., 36.10., 36.11.)

26.9. K n y. *ü l* : n y j. *ő (l)*. — Ott jelentkezik, mint az „-ul" igeképző helyén az *ó* (vö. 24.10.). Például: Cssz-3, 10: *repő*, H-1: *repő* ~ ⟨*röpüő*⟩ ~ *[repűl]*, E-2: *repọ́*, Cssz-16: *repő;* Cssz-10, H-1: *kiderő*. — Főképpen az ék.-i, abaúji részeken hangkapcsolatban; pl.: Cssz-24: *röpől* ~ *[rëpűl]*, 25: *röpől* ~ *[repül];* de Cssz-4 is: *kideről;* illetőleg B-10, 19: *röpüöl* ~ *röpül*, 27: *röpüől*, 18: *kidẹrüöl* ~ *kiderül*. — Hasonlóképpen mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt is; pl.: Cssz-4: *repőhet* ~ *repülhet*, 15, 16: *repőhet*, 25: *röpőhet* ~ *[repülhet];* de Cssz-24: *röpőlhet;* illetőleg B-10, 19: *röpüöhet*, 27: *röpüöhẹt*, 18: *röpüönyi;* — Cssz-3, 10: *törőköző*, E-1: *törőköző* ~ *tọrűköző*, H-1: *törọ́köző;* de Cssz-25: *törőlköző* ~ *törülköző*. — A „repül" típusú igékkel azonos jellegű realizációt mutat területi szempontból is a más morfológiai szerkezetű „köpül"; pl.: Cssz-3, 15: *köpő*, H-1: *köpő* ~ *köpű* ~ *köpül*, H-4: *köpő;* de H-6: *köpől*. — Nagyobb területen jelentkezik a megfelelés a „fütyül" szóban; pl.: Cssz-3: *fütyő*, Cssz-10: *fütyő* ~ *fütyű*, H-1: *fütyüő* ~ *fütyöl;* — Dél-Dunántúlon is; B-35: *fütyöl* ~ ⟨*fütyő*⟩, D-21: *fityọ́* ~ *fütyő* ~ *fityöl* ~ *fütyöl*. — A hangkapcsolatos megoldás az abaúji részeken szintén nagyobb területen van meg; pl.: L-8: *fütyől* ~ *fütyül*, 9, 13: *fütyől*, Cssz-23: *fütyől* ~ *fütyűl;* sőt Cssz-2-n is: *fítyől* ~ *fütyűl*.

Az „-ül" képzős igéktől eléggé eltérő képet mutatnak az „-ül" toldalékos névutók, határozószók („belül", „kívül", „nélkül"). Legnagyobb területen jelentkezik az *ő* a „belül" szóban: Nyitra táján, az Ipoly—Vác—Szolnok—Körösök vonaltól északra (kb. a Szolnok—Ózd vonaltól nyugatra polifonémikus értékben); pl.: Cssz-3, 19, E-2, J-16, H-11, L-3: *belő*, M-13: *belőü*, L-6: *belől*, N-6, P-14: *belöül;* gyakori Erdélyben is; pl.: Ro-2: *belőül* ~ *belọ̀l*, 14: *belől* ~ *bẹlȍl*, 22: *belüöl;* megvan Felsőőr vidékén: Au-2, 3, 4: *belüö;* Kórógyon (Ju-7): *belől;* s más jugoszláviai pontokon is: Ju-8:

belőül ~ *belõl*, 10: *belő* ~ *belő*. Különösen az ék.-i részeken gyakori azonban az *-űl*, esetleg *-ül* típusú megoldás is. — Jóval kisebb területen: Nyitra környékén, az Ipoly vidékén, ék.-en az abaúji részeken a „kívül" szóban; pl.: Cssz-3, 4, 17, E-1: *kívő*, H-1: *kivő*, J-1: *kívő*, Cssz-16: *kivő;* O-4, Cssz-25: *kivől*, 24: *kívől*. — Csak Nyitra táján a „nélkül" szóban: Cssz-3: *níkő* ~ ⟨*nékő*⟩. — (Vö. 22.10.)

26.10. K n y. *e l*, *e j* (*e l y*) : n y j. *ő* (*l*). — A kny. *öl*, *öj* (*öly*) : nyj. *ő* megfeleléshez (vö. 26.8.) hasonlóan szintén több típusát kell megkülönböztetnünk.

26.10.1. Jelentkezik szó belsejében a „felhő" szóban Baranyában, a Balatontól északra fekvő részeken, a Dunántúl ék.-i pontjain; pl.: G-2: *főhő* ~ *fölhő* ~ *föjhő*, 9: *főhő* ~ *fölhő* ~ *főjhő*, 12: *főhő* ~ *föjhő*, C-22: *főhő* ~ *föjhő*, 26: *főhő* ~ ⟨*fölhő*⟩, E-3, 11: *föjhő* ~ ⟨*főhő*⟩. A „főhő" típusú alak azonban általában csupán változat. — Nincs polifonémikus értékű *ő*-s változata az elég nagy területen élő „lölköm" alaknak.

26.10.2. Az „énekel" típusú igékben szóvégen eléggé általános az *ő*-s megoldás a Nyitra—Vác—Balassagyarmat vonaltól északra, de előfordul Somogy dny.-i, Baranya nyugati részein, a Balatontól északra-ék.-re fekvő területeken, sőt elszórtan a Duna—Tisza közének északi pontjain is; pl.: Cssz-3, 10: *ínekő*, E-2, Cssz-15: *énekő*, B-36: *énökő* ~ *énököl*, D-35: *énekő*, G-7: *ínökőü*, C-18: *ínekő* ~ *ínekű*, J-14: *énekő* ~ *énekël* ~ ⟨*éneköl*⟩; — Cssz-8, 10: *ebídő*, H-3, Cssz-16: *ebédő*, J-1: *ebédő*, D-36: *ebédő* ~ *ebédöl*, G-1: *ebédő*. — Dél-Szlovákia egyes részein, Zalában gyakori az „-ől" típusú megoldás; pl.: Cssz-12: *ínekőll* ~ *ínekől*, *ebídő* ~ *ebídől* ~ ⟨*ebídöll*⟩; és Cssz-2 is: *ínekől;* B-18: *ebiëdüöl* ~ *ebiëdël*, 19: *ebiédüöl*, *iënüköl*, 27: *iënüküöl*. — Hasonlóképpen mgh.-s toldalék előtt is: Cssz-12: *mëkkörösztőlli* ~ *mëkkörösztőli* ~ *mëkkörösztölli* ~ *mëkkörösztölli* ~ *mëkkörösztöli;* B-4: *mëkkërësztüöli* ~ *[mëkkërësztöli]*, 11, 19: *mëkkërësztüöli*.

Mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt az *ő* lényegében ott jelentkezik, mint a „gondolkodik" típusban az *ó* (vö. 24.6.5.). Például: B-18: *csiëpüönyi*, C-14: *csípüönyi*, C-22: *csépőnyi*, D-35, G-12: *csépőni*, Cssz-4: *csípőnyi*, H-1: *csiépőnyi*, J-21: *csípőni*, K-12: *csépőni*.

26.10.3. A köznyelvi helyesírásban „ely" végű szavakban az *ő* a nyelvterület nyugati felében jelentkezik, bár bizonyos eltérés morfémák szerint itt is van. A Csallóközre, a Szigetközre, az Őrségre és a Hetésre azonban nem jellemző. A Balassagyarmat—Szolnok—Tisza vonaltól nyugatra, de Szeged környékén is a „tengely" szóban; pl.: A-17: *tęngüö* ~ *tengöl*, B-37: *tęngüő*, C-17: *tęngő*, D-25, G-8: *tengőü*, Cssz-3, 10: *tëngő*, J-21, K-12, N-8: *tengő*. A Rábától nyugatra azonban elég gyakori a hangkapcsolatos megoldás is. — Lényegében ugyanitt; pl.: A-11: *gërëndüö* ~ ⟨*gërëndöl*⟩, B-26: *göröndüő*, C-18: *gërëndő*, D-25, G-11: *göröndőü*, F-15, K-6: *göröndő*, K-12: *ekegöröndő*, Cssz-2: *gerendő*, 16: *gërindő*. — Inkább csak a Duna vonalától nyugatra, de Délkelet-Dunántúlon gyakoribb a hangkapcsolat; pl.: A-19, B-26: *sindüö*, C-22: *sindő*, D-30: *sindő* ~ *séndő*, H-1, J-1, Cssz-10: *sindő*. — Nagyjából ugyanitt; pl.: Cssz-1: *péntő* ~ *pentő*, 8: *péntő* ~ *pëntő*, C-16: *pintő*, D-16, E-11: *péntő*, D-27: *péintőü*, F-22, G-9: *pöndő*. A Dunántúl nyugati részén azonban a szó eléggé ritka; maga a tárgy is kevéssé ismert.

26.10.4. Az *-l* igei személyrag pótlónyúlásos kiesése a kny. *el* : nyj. *ő*

megoldásban nyugaton ugyanott jelentkezik, mint az „olvasol" típusban (vö. 24.6.4.), az ott említett keleti területeken azonban nincs meg. Például: A-17: *ëszüö* ~ *ëszöl*, D-23: *ösző* ~ *öszöl*, C-12, E-3, Cssz-9, H-1: *ësző*, K-12: *ösző* ~ *öszöl*, Ju-6: *ësző*, 10: *ösző;* C-18: *visző* ~ *viszöl*, D-25: *viszőü* ~ *viszöl*, Cssz-2, 13: *visző*, N-8: *visző* ~ *viszöl*. — (De vö. 28.15.3.)

26.11. K n y. *-ször* : n y j. *-sző*. — A Duna—Tisza közén, kb. a Vác—Szolnok vonaltól délre, Délkelet-Dunántúlon és Szeged környékén jelentkezik elsősorban. Például: E-9, J-16: *öccő* ~ *öccör*, F-5, 18, J-21, K-10: *öccő*, K-12: *öccő* ~ *öccör*, N-8: *öccő;* illetőleg Ro-1: *öccő*, 2: *öccő* ~ *öccör*.

26.12. K n y. *er* : n y j. *ő*. — A „-szer" ragban a fentebb említett terület ö-ző pontjain; pl.: F-5, 14, K-1, 12, Ju-10: *ëccő*, N-11: *ëccör* ~ *(ëccő);* sőt a Ro-13 is: *ëccőü*. A megjelölt terület néhány kutatópontján a rag „-szer", illetőleg „-ször" változatában az *ő*-s megoldás mutat némi eltérést; lehetséges azonban, hogy ez csupán az adatok minimális számával magyarázandó.

A Nyitra—Szolnok—Zagyva vonaltól északra (némileg a Zagyvát is túllépve) időtartamcserével a „merre" szóban; pl.: Cssz-3, 16, E-5, 10, H-3, J-3, 14: *mőre*, H-4, 6: *mőre* ~ *mërre*, 9: *mőre* ~ ⟨*mörre*⟩, Cssz-18: *mőre* ~ *mörre* ~ *mërre* stb. — Néhány jugoszláviai ponton is: Ju-6: *mőre* ~ *mërre*, 9, 10: *mőre* (vö. 28.18.).

26.13. K n y. *-kor* : n y j. *-kő*. — Egyetlen kutatóponton változatként: K-10: *pünköskó* ~ *pünköstkó* ~ *pünköstkor* ~ ⟨*pünköstkő*⟩ (vö. 24.7.).

26.14. K n y. *-höz* : n y j. *-hő*. — Területi jelentkezésére vonatkozóan vö. 24.12. Például: A-34: *tüszhüö* ~ *tüszhö* ~ *tüszhöl*, B-33, C-7: *tüszhő*, E-10, F-24, J-21, K-6, Cssz-12: *tűszhő*, D-24: *tüszhöü*.

26.15. K n y. *-hez* : n y j. *-hő*. — (Mint a 26.14.) Például: A-34: *szïëkhüö* ~ *szïëkhö*, B-35, C-9, E-10, F-22, J-21, K-6, Cssz-9, Ju-2: *székhő*, D-25: *széïkhőü*.

26.16. K n y. *-í (t)* : n y j. *-ő (t)*. — Anyagomban csak a „veríték" szóban a Dunántúlon, az északi és a keleti részeket kivéve; pl.: A-7: *verüötík* ~ ⟨*veríttík*⟩, B-15: *verüöttïëk*, 35: *verőték*, C-12: *verőtík*, G-3: *verőték*.

26.17. Ö s s z e f o g l a l á s. — Az *ő* hang megterhelése anyagom alapján kétségtelenül mutat bizonyos páruzamosságot az *ó*-éval, de arányaiban, területi megoszlásában nem azonos vele. Az *ő* hang hiányzik a Ju-4 kutatópont hangrendszeréből, s inkább csak újabb változat a Cssz-5-ön is. Anyagomnak a köznyelvben is *ő*-t tartalmazó morfémáit 100%-nak véve alig 50%-os az *ő* megterhelése az Őrségben és a Hetésben, ahol szövégen nem fordulhat elő. Az erős rövidülés folytán kis megterhelésű az *ő* Erdély több pontján, elsősorban a Ro-4-en (vö. 20.6.). A dunántúli nyelvterület középső és keleti részein, valamint a Duna—Tisza közének nyugati felében az *ő* %-os gyakorisága lényegében ugyanaz, mint a köznyelvben; megközelíti a Nyugat-Dunántúlon; a Tiszától keletre ennek némileg alatta marad; kb. a Szenc—Komárom—Vác—Nagykőrös—Tisza vonaltól északra, tehát az úgynevezett palóc típusú területeken, továbbá Zala megye középső részein nagyobb, mint a köznyelvben. Legerősebb az Ipoly-könyök tájékán és attól északnyugatra, ahol a köznyelvinek mintegy 150—170%-a (vö. 5. sz. térkép).

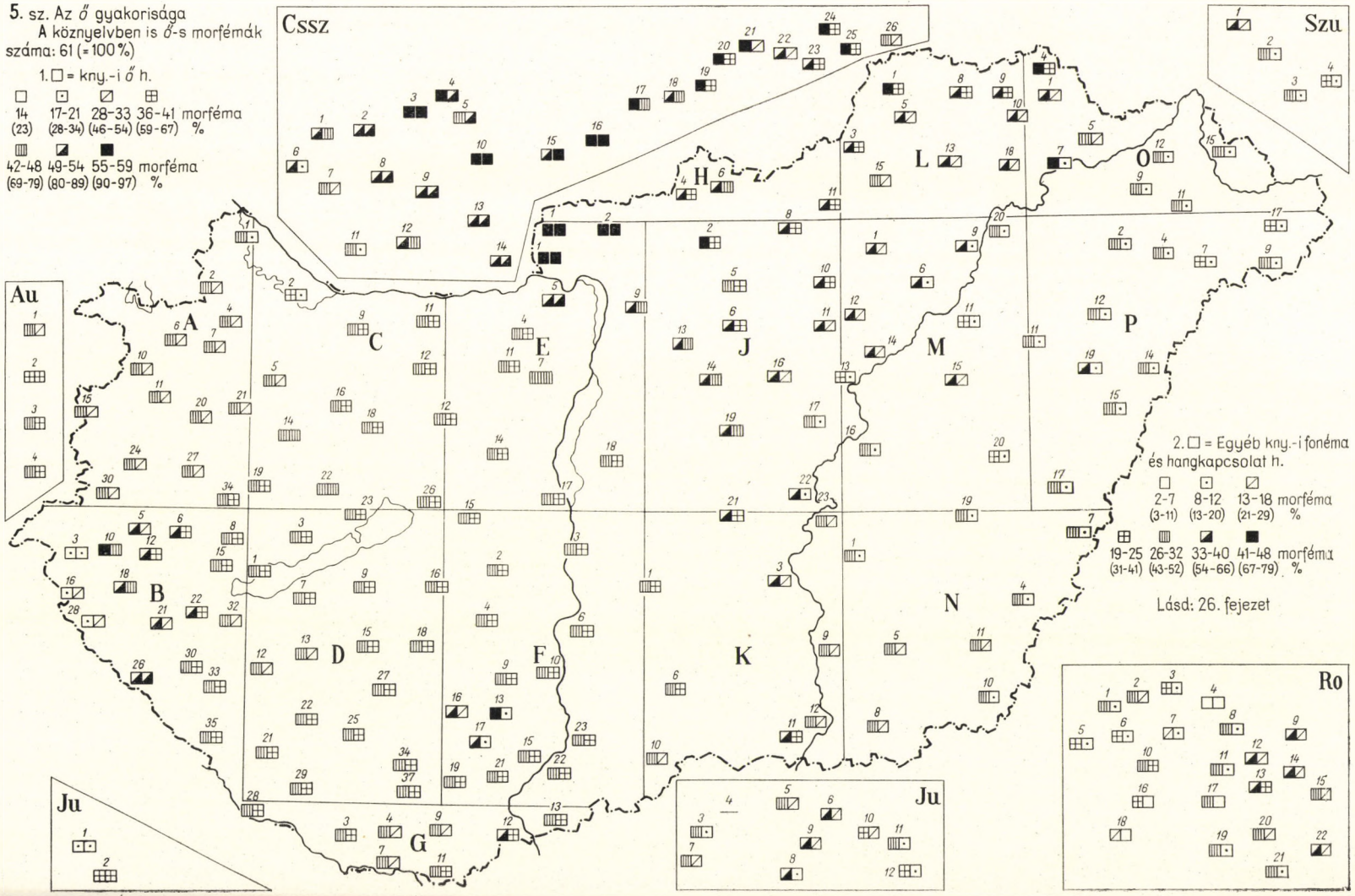
5. sz. Az ő gyakorisága
A köznyelvben is ő-s morfémák száma: 61 (= 100 %)
1. □ = kny.-i ő h.
14 (23) 17-21 (28-34) 28-33 (46-54) 36-41 (59-67) morféma %
42-48 (69-79) 49-54 (80-89) 55-59 (90-97) morféma %
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
2. □ = Egyéb kny.-i fonéma és hangkapcsolat h.
2-7 (3-11) 8-12 (13-20) 13-18 (21-29) morféma %
19-25 (31-41) 26-32 (43-52) 33-40 (54-66) 41-48 (67-79) morféma %
Lásd: 26. fejezet

Az $\acute{o}_2$ gyakorisága

27. Anyagomban két kutatóponton tekinthetjük kétségtelennek az $\acute{o}_2$ fonéma meglétét, bár ezeken is már eléggé pusztuló jellegű. E pontokon a következő morfémákban jelentkezik: Ro-2: *büö* ~ *büő*, *csüð* ~ *csǫ̋*, *füőkötőü*, *küö* ~ *küő* ~ *kǫ̋*, *küőmivęs* ~ *kőmüvęs*, *szüö*, *tüőbü* 'tőből', *tüð* 'tű'; Ro-12: *büő* ~ *bőü*, *csüő* ~ *csǫ̋* ~ *cső*, *füőkötőü* ~ *füőkötő*, *küő* ~ *kőü*, *lüő* ~ *lőü* ~ *lő*, *lüőttęm* ~ *lðttę̈m*, *lüősz* ~ *lőszᵊ*, *tüőbę* ~ *tőübe*. — Ugyanitt köznyelvi *ö* helyén is: *jüősz* ~ *jősz*, illetőleg *jüőnek* ~ *jőnek*, *jüőnę* ~ *jőnę*, *jüő* ~ *jőü*. Jóval gyakoribb a Bereg megyei Dercen nyelvjárásában. A fenti morfémákon kívül például: *üő*, *kesztyüő*, *perdüől*, *zőüdüől*, *firgettyüő*, *keserüő*, *sokriétüő*, *natyszerüő* stb. (vö. NytudÉrt. 58. sz.: 352—3). Az $\acute{o}_2$ fonéma előfordulásának történeti kötöttségére vö. 25.

Az *é* gyakorisága

28. Nyelvjárásainkban az *é* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén jelentkezik:

	Kny.-i	Például:
	é	: *szép, ebéd, feleség, kötné* stb.
	í	: *kénozza, pappië̯r, tanét* stb.
	ő	: *csé, teté* stb.
	ű	: *méhel, keserén, fürgeté* 'fergettyű' stb.
	e	: *péntő, hétet, pië̯rnya* 'perje', *zellér* stb.
	i	: *rébözli, kölléncs* 'kilincs', *véraszt* stb.
	o	: *abréncs, dorombél* stb.
	u	: *kódés, mëg'gyᵘógyⁱél* stb.
	a	: *elpazérol, kóréilábé*
	ö	: *könyék*
	á	: *gégoɢ*
Nyj.-i *é*	*ü*	: *kévő* 'küllő'
	jú	: *sarië̯*
	ju	: *éha*
	el, ej (ely)	: *béső, késsé, viszé, tengé* stb.
	ej	: *fészi, té*
	oj (oly)	: *péva, géva*
	er(r)	: *mére, ëccé* 'egyszer'
	-(sz)ör	: *ëccé* 'ötször'
	öl	: *zéd, gyimécs* stb.
	ül	: *néké* 'nélkül', *belé* 'belül' stb.
	-(h)ez	: *székhé*
	-(h)öz	: *tíszhé* 'tűzhöz'
	megfelelés	

Vizsgált anyagomban a köznyelvben is *é*-t tartalmazó morfémák száma: 109 (+ 46). Nyelvjárásainkban az *é*-t tartalmazó morfémák mennyiségét növelő megfelelések száma szokatlanul nagy. Közülük azonban alig egy-

kettő számottevőbb hatású. Nagy részük alig érint egy-két morfémát, s területi szempontból is igen kis kiterjedésű. (Vö. 6. sz. térkép.)

28.1. K n y. *é* : n y j. *é*. — Nyelvjárásainkban számos olyan nagy hatású megfelelés érvényesül, amely a köznyelvhez viszonyítva az *é* fonéma megterhelését jelentősen csökkenti. Az *é* az egész nyelvterületen következetesen jelentkezik a „kéz : kezet" típusú névszótövekben, s ma már azon a viszonylag kis középpalóc területen is igen gyakori, ahol a *kēz* típusú alakok még élnek. Csak kis területen található *é* az egyes szám 3. személyű birtokos személyragos relatív tövekben *(kezébe)*, annak ellenére, hogy ma a köznyelvben ez a forma kizárólagos érvényű. Az *é*-s forma ma két területen általános; a délnyugati részeken: Zala megyében (a délnyugati sáv kivételével), Somogy megye nyugati és Baranya nyugati-déli részén, illetőleg északkeleten, kb. a mai Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megye területén, valamint Szlavóniában (Ju-7). Megjegyezzük azonban, hogy az *i*-s forma bizonyos morfémákban (pl.: *üngit)* az említett zalai területeken is jelentkezik. Nyelvjárásainkban ma a *kezibe* típus az általános.

A köznyelvi *é* helyén anyagomban a következő egyéb megfelelések találhatók:

Kny.-i	Nyj.-i	Például:
é	*é*$_2$	: *viér, ebiéd* stb. (vö. 29.1.)
	í	: *szíp, egísséges, kötní* stb. (vö. 23.2.)
	ű	: *fűsű, kiherűlik, körtyűk* 'körték' stb. (vö. 22.3.)
	ő	: *fősű, kőrőzik* stb. (vö. 26.4.)
	ē	: *kēz, jēg* stb. (vö. 30.)
	ü	: *büllög* 'bélyeg', *fürüz* 'fűrész' stb. (vö. 36.8.)
	i	: *penisz, karalábi, kezibe, körtit* stb. (vö. 37.4.)
	o	: *dërok* (vö. 38.7.)
	ö	: *pönösz* 'penész' (vö. 39.12.)
	e	: *hetfü, nyel, lecet, ëttel* stb. (vö. 41.3.)
	ë	: *pënësz, nëz* stb. (vö. 40.7.)
	á	: *nénám* (vö. 31.8.)
	a	: *derak* (vö. 42.9.)
él	*í*	: *díbe, beszísz, në fí* stb. (vö. 23.2.1.)
	i	: *beszisz, ëtti* 'ettél' (vö. 37.4.)
	ē	: *nésztę̄, lőjję̄* (30.1.)
-nél	*-ná*	: *Feriná* (vö. 31.8.)
	megfelelés	

28.2. K n y. *í* : n y j. *é*. — Elsősorban a Dunántúl nem *í*-ző déli részének középső területeire, kisebb mértékben Erdély keleti felére és a tolnai-baranyai székely telepesek nyelvére jellemző sajátság, morfémánként bizonyos eltérésekkel; de megtalálható a Duna—Tisza közén, Szeged környékén, sőt a középpalócság egyes részein is. Az ék.-i részeken főképpen *é*$_2$-ben realizálódik, de ennek változataként nemritkán *é*-ben is (vö. 29.1.).

A megfelelés a következő morfémákban jelentkezik: „kikísérem", „kínozza", „kígyó", „íny", „rí", „sín", „-ít", „gyík", „szín", „papír".

A fent említett területeken; pl.: A-33: *kikiésiérëm* ~ *kikisiérëm*, C-22: *kikésérëm* ~ *kikisérëm*, E-17, F-23: *kikéséröm*, G-7: *kikéiséiröm*, K-12, Ju-2,

10: *kikésérö̈m*, Ro-9: *kikésérə̈m* ~ *kikíséirə̈m*, 15: *kikéiséirëm*, 22: *kikiə̈siə̈rëm*, F-8: *kikésérëm*, 17: *kikə̂sérëm;* és H-6: *kikísírtëm* ~ ⟨*kikésérëm*⟩ ~ ⟨*kikisérëm*⟩, Cssz-26: *kikésérem*. — A Dunántúl déli felének főképpen a középső részein; pl.: B-7: *kiénozza* ~ *kinozza*, 30: *kénozza*, D-1: *kiə̈nozza*, 35: *kénozi* ~ *kénzi* ~ *kínzi;* ill. K-12: *kénozi* ~ *kénozza* ~ *kínozi* ~ *kínozza*, Ju-10: *kénozi* ~ *kə̨nozi*, F-8, 13: *kénozza*, 16: *kə̨nòjza*, Ro-13, 14: *kénozza*, 15: *kéinozza*, 22: *kiə̈nozza;* és Cssz-17: *kénozza* ~ *kínozza*, J-7, H-11: *kénozza*. — A Dunántúl középső részein kb. a Kapos folyóig; pl.: B-15: *kiégyuó* ~ *kigyuó*, C-22: *kégyó* ~ *kígyó*, D-25: *kéigyóu*, ill. K-13: *kényó* ~ *kínyó* ~ *kígyó;* Ro-9: *kégyò* ~ *kígyọ*, 13: *kégyóu*, 22: *kiə̈gyuọ*, F-8, 13: *kégyó*, 16: *kégyò* ~ *kə̨gyó*. — Főképpen a közép-dunántúli részeken, a Balaton távolabbi környékén; pl.: B-8, 15, D-1: *iə̈n*, C-22, 23, 26, D-7, 18: *én*, D-15: *éin*, E-15: *in* ~ *(én);* és északkeleten Cssz-26: *ény*. — Főként a nem *í*-ző dunántúli területeken a keleti részek kivételével; pl.: A-33: *rién*, B-3: *riə̈n*, B-35, C-21, D-10, 37, G-3: *rén*, D-24: *rə̈in*, Ju-1: *riə̈j*. — Zala nagy részén, Somogy és Baranya nyugati pontjain; pl.: B-15: *siéng* ~ *sing* ~ *sin*, 22: *siə̈n*, 35: *sén* ~ *sing* ~ ⟨*sin*⟩, B-5: *siny* ~ *sin* ~ *(siə̈ny)* ~ *(siə̈n);* és Felsőőr környékén is; pl.: Au-3: *sién* ~ ⟨*siény*⟩. — Az „-ít" képzőben Zalában némileg nagyobb területen; pl.: B-10, 29: *taniə̈ttuo* ~ *tanittuo*, D-30: *tanéttó* ~ *[tanittó]*, G-1: *tanéttó* ~ *tanittó*. — A nyelvterület említett részein, de csak elszórtan, többnyire mint kihaló forma; pl.: B-32: *gyik* ~ *(gyék)*, F-21: *gyík* ~ *(gyék)*, O-1: *gyi̯k* ~ *gyík* ~ ⟨*gyék*⟩, Szu-4: *gyéik* ~ *gyék* ~ *gyík*, Ro-9, 15: *gyéik* ~ *gyík*, 11, 20: *gyék* ~ *gyík*. — Csak egy-egy ponton: Ro-20: *szényü* ~ *színü;* B-28: *pappiə̈r* ~ *[pappir]*.

28.3. K n y. *ő* : n y j. *é*. — Csak néhány morfémában jelentkező megfelelés. A Balatontól nyugatra-ény.-ra; pl.: A-34: *biéj* ~ *biə̈j* ~ *bűj* ~ *büö̈*, B-15: *büö̈* ~ *(biə̈)*, 23: *biə̈* ~ *büö̈*, C-19: *bə́j* ~ *bíj* ~ *bűj* ~ *bű* ~ *bőj* ~ *büő*. — A Duna—Tisza közén, Szeged környékén; pl.: F-3, 12: *csé* ~ *cső*, F-23: *csé* ~ *[cső]*, K-12: *cső* ~ ⟨*csé*⟩ ~ ⟨*csű*⟩, K-7: *csév* ~ *csív* ~ *csőv*. — Ugyane területen a nyugatibb részek kivételével; pl.: J-21, K-7, 8, 12, 13, N-8: *tetéj* ~ *tető;* de Komárom—Érsekújvár tájékán is: C-11: *tető* ~ *(teté)*, Cssz-12: *tetéj* ~ *tető*. — F-16: *vésé* ~ *vésə̨*.

Egészen általános minden *ő* helyén a labiopalatális hangokat nem ismerő Ju-4-en; pl.: *szélé*, *csész*, *ériszte*, *béa*, *ismerés*, *kilsé*, *erdé*, *erdéje*, *mezé* stb.; inkább csak archaikus jellegű változatként a hasonló típusú Cssz-5-ön; pl.: *lő* ~ *(lé)*, *erdé* ~ *erdə̨*, *ismerős* ~ *(ismerés)*, *ketté* ~ *kettő*, *kerbé* ~ *kerbő* stb. Ezen a két ponton ez a megfelelés az *é* gyakoriságát természetesen nagyon megnöveli.

28.4. K n y. *ű* : n y j. *é*. — Kis hatású, mindössze néhány morfémára kiterjedő megfelelés. A Dunántúl nem *í*-ző déli felének középső és keleti részein, a Duna—Tisza közén jelentkezik leginkább, de elszórtan felbukkan Erdély keleti és déli részein, az északibb területeken és Dél-Tiszántúlon is. Nagy területen: a Közép-Dunántúl déli és keleti részein, a Duna—Tisza közének nyugati felében, szórványosan az Ipoly és a Tarna, sőt a Hernád és a Bodrog között is él a „műhely" szóban; pl.: B-31: *mühə̨l* ~ *(miə̈hel)*, D-23: *méhē* ~ *méihel* ~ *műhel* ~ *műhej*, F-12, G-9, K-1, 11: *méhel* ~ *műhel*, K-6: *méhel* ~ *[műhej]*, Ju-3, 5: *méhel*, H-7, 8: *műhely* ~ *(méhely)*, J-16: *műhej* ~ *(méhely)* ~ *(méhej)*, L-10: *műhə̨j* ~ *(méhej)*, L-18, O-1: *műhej* ~

(méhej); és a Ju-7-en is: *méhèj* ~ *míhej*. — Csak a Dél-Dunántúl középső és keleti részein; pl.: D-19: *kümével* ~ *kümüves* ~ *kümives* ~ *kömives*, F-15: *kűmives* ~ *(kűméhes)*, G-2: *kümüves* ~ *(kűméhes)*. — Csak a G-7-ről adatolva: *fürgeté*. — Erdély keleti részein és a tolnai-baranyai székely településeken; pl.: Ro-14: *dészü*, 15: *dëiszü*, 22: *gyiëszü* ~ *(diëszü)* ~ *[gyüszü]*; F-8, 17: *dészü*, 13: *dészű*, 16: *dészi*. — Csak a Cssz-26-on: *fűrész* ~ *(férész)*. — A Tisza alsó folyása mentén, a tiszántúli területeken is a „keserűn" szóban a *kesere* alapalak mellett; pl.: K-3: *keserénn* ~ *keserűnn* ~ *keserűjenn*, K-8: *keseré*, K-9, N-5, 8, 10, Ju-10: *keserén*, Ju-12: *kesereën*. — Viszonylag sok adatban a Cssz-5 kutatóponton a területre jellemző kny. *ű* : nyj. *ő* megfelelés helyén; pl. *gyűrő* ~ *(gyíré)* ~ ⟨*gyűrő*⟩, *gyűsző* ~ *(gyísé)* ~ ⟨*gyűsző*⟩, *fiső* ~ *fise* ~ *(fisé)* 'fésű', *sűrő* ~ *(síré)*, *tető* ~ *(teté)* 'tetű', *színé*, *tő* ~ *(té)* 'tű', *szűrő* ~ *szűrő* ~ *(szíré)* 'szérü' stb.

28.5. K n y. *e* : n y j. *é*. — Sok morfémát érintő megfelelés, de nagy részükben az *é*-s realizáció csak kis területen jelentkezik. A Dunántúl ény.-i fele, egyes palóc területek kivételével az egész nyelvterületen megtalálható, bár az ország keleti részein elég szórványos jelenség. Típusai is meglehetősen eltérőek, több esetben grammatikai vonatkozásuk is van, esetleg asszociatív jellegűek. Az *é* jelentkezhet eredetileg nyílt *e*, illetőleg zárt *ë* helyén is.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „pendely", „be", „belül", „beljebb", „engem", „gereblye", „gyeplő", „nyerít", „recept", „török", „rühes", „sziszeg", „telek", „petrezselyem", „körte".

A Dunántúlon — kb. a Duna-kanyar—Somló—Nagykanizsa vonaltól délre (leszámítva a délkeleti részeket); pl.: B-8: *piëntüö*, 26: *piéntüő*, D-27: *péintőü*, E-15, F-9: *péntő*, F-2: *péntöl* ~ *pintő* ~ *pintöl*, Ju-2: *péntő* ~ *péntöj*. Elszórtan Szlovákia nyugati részein is; pl.: Cssz-1: *péntő* ~ *pentő*, 14: *péntő*, sőt a Cssz-16-on is: *péntöl* ~ *pëntő* ~ *pëntöl*. — A Dunántúl dny.-i, valamint déli, Dráva menti peremén inkább csak szórványosan; Erdélyben és a baranyai-tolnai székely telepeseknél szinte általános jelleggel a „be" igekötőben; pl.: B-1: *bevüszöm* ~ ⟨*biëvüszöm*⟩, 16: *biëvüszöm*, G-6: *beviszöm* ~ *(béviszöm)*, 7, 8: *béiviszöm*, Ju-3: *béviszöm*; Ro-2: *béiviszëm* ~ *beviszem*, 14: *béviszëm*, 22: *biëviszëm*, F-8: *béviszëm*, 17: *béviszëm* ~ *[beviszëm]*. — Teljesen más területen a szócsalád két tagjában. A nyugati nyelvterület ény.-i szélein; pl.: Cssz-2, 6, 11, C-3: *bévű*, A-1, C-8: *bévű*, C-9: *bévű* ~ *belű* ~ ⟨*bellű*⟩; — illetőleg a Duna—Tisza közén, főképpen a Tisza középső folyása mentén; pl.: J-17; *béjjebb*, J-22, K-3: *béjjebb*, K-7: *béjjebb* ~ *bëjjebb*, M-16: *béjjebb* ~ *bèjjebb* és J-18 is: *béjjebb* ~ *béjebb* ~ *bëjjebb*. — A Közép-Dunántúl középső és déli részein és az ország ék.-i-keleti területein; pl.: B-8: *iëngëm* ~ *engëm*, C-22: *éngëm* ~ *engëm*, D-29: *éngöm* ~ *engöm*, G-4: *éngöm*, Ju-2: *éngöm* ~ *éngömet*, Cssz-25: *engöm* ~ *(éngöm)*, O-1: *éngöm*, O-17: *éingem*, P-15: *éingem* ~ *engem*, N-4: *éingëm* ~ *[engëm]*, de Cssz-6 is: *éngöm* ~ *[engëm]*. — A Dunántúl középső és déli részein, illetőleg a Körösök vidékén; pl.: C-23: *gérébgyę* ~ *gérébłę* ~ *gérębgyę*, D-18: *gérébgyę*, F-21, G-3: *gerébje*, N-4: *geréibje*, P-17: *gerébje* ~ *gerebje*. — Eléggé elszórtan néhány, egymástól erősen távoli ponton: A-10: *gyíplöę* ~

⟨*gyiëplüö*⟩ ~ *[gyeplöə]*, M-1: *gyéiplőü*, Cssz-24, 25: *gyéplő*. — Inkább csak egy-egy ponton: Cssz-5: *nyérít* ~ *nyerít;* — F-16: *rëcéta* ~ ⟨*rëcépt*⟩ ~ ⟨*rëpcét*⟩ ~ *rëcëtt;* — F-16: *törek* ~ ⟨*tœrék*⟩*;* — F-17: ⟨*rühés*⟩ ~ *[rühös];* — Ju-4: *sziszéa;* — Au-2: *teliék* 'ostortelek' (?); — talán ide sorolandó: O-4, Cssz-24: *pötrözséj*, 25: *petrözséj*. — Bár etimológiailag nyilvánvalóan polifonémikus értékű *é*, itt említem meg; pl.: O-15: *kűőrtéi* ~ *kőrtéi* ~ *kőrte*, 18: *kőrtéi* ~ *körte*, Szu-3: *küőrtéi* ~ *kőrte* és Cssz-16: *körte* ~ ⟨*körté*⟩.

28.5.1. Néhány egy szótagú igében eredetibb nyílt *e* és zárt *ë* helyén egyaránt bizonyos grammatikai kötöttséggel jelenik meg az *é*, ti. a kijelentő mód egyes szám 3. személyében. Maga a jelenség főképpen a nyelvterület keleti felére jellemző, gyakori Szlavóniában, de jóval kevesebb morfémában megtalálható a nyugati nyelvterület déli részén is. Például: O-12: *megvér* ~ *[megvèr]*, 17: *megvéir*, P-4: *megvér* ~ *[megvēr]*, N-4: *mëgvéir*, Ro-2: *mẹgvéir*, 3, 8: *megvér*, 10: *mẹgvér* ~ *mëgvēr;* Ju-7: *mëgvéir;* Szlovákia ény.-i, palóc típusú részein is; pl.: Cssz-2: *megvér* ~ *megver*, 3, 4: *megvér*, Cssz-10 és E-1 is: *mëgver* ~ ⟨*mëgvér*⟩*;* illetőleg Ju-11: *mëgvëir* ~ *mëgver*. — O-9: *léil* ~ *lèl* ~ *lel*, P-9: *lẹ́il* ~ *lèl*, 15: *lél* ~ *lel*. — L-8: *mẹkkél*, L-20, O-17, P-2: *mekkéil*, P-17: *mekkél*, N-4: *mëkkéil* ~ *mëkkél*, Szu-1: *mẹkkéil* ~ *mẹkkőül*, Ro-2: *mẹkkéil*, 4, 6: *mëkkél;* Ju-7: *mëkkél*, 11: *mëkkéil;* elszórtan a nyugati nyelvterület déli részén is; pl.: D-15: *mëkkẹl* ~ ⟨*mëkkél*⟩, F-4: *mëkkẹ́il* ~ *mëkkel*, Ju-1: *mẹkkiẹl*. — Erdély középső részein; pl.: Ro-4: *ẹ̀s*, 7, 11: *és* ~ *ẹsik*, 17: *iés* ~ *esik*. — P-8, 9, 10: *széid*, 16: *szëid* ~ *szẹd*, 18: *széid* ~ *szëd;* Ju-7: *széiᴅ;* — G-7; *téisz* ~ *tẹ̀sz* ~ *tësz*. — Ju-7: *éiszöl*, *léiszökˢ* is.

A „hét" számnév ragozásában az *é* a paradigmasor több tagjában jelentkezik, mint a köznyelvben — az északi terület peremén, kb. Balassagyarmattól Kassáig; pl.: Cssz-16: *hétẹt* ~ *hẹtẹt*, *héten*, H-7: *hétet* ~ *hetet*, L-1: *hétet* ~ *hetet*, *héten* ~ *heten*, Cssz-25: *hẹtet* ~ *(hétet)*, *heten* ~ *(héten);* hasonlóképpen Délnyugat-Dunántúlon; B-28: *hetet* ~ *(hiétet)*, *heten* ~ *(hiétën);* Szlavóniában (Ju-7): *héitˢẹtˢ*, *héitˢẹ̈n;* illetőleg Ro-3: *hétet*. A felsorolt pontokon mindenhol *hetes*, de Ro-3: *hétes*.

A „megy" ige ragozásában is különböző hangtani és analógiás hatások eredményeként egyes területeken gyakran jelenik meg *é*-s változat. Az e. sz. 3. sz.-ben a Balaton—Vác—Szolnok vonaltól délre (Somogy nyugati pontjai kivételével) és Szeged környékén is; pl.: D-7: *mén*, 25: *méin* ~ ⟨*mögy*⟩, G-7: *méin*, E-10, 14, F-15, J-20, K-12, N-8, Ju-3, 4, 5, 10: *mén*, Ju-7, 12: *méin;* ék.-en, Kassa táján is: L-7: *mén* ~ *mẹgʏ* ~ *mẹgyẹn*, O-4: *mién*, Cssz-22: *mén* ~ *mëgyën*, 25: *mén*. — Az e. sz. 1. sz.-ben jóval kisebb területen: a Dunántúl déli-dk.-i részein, a Csepel-sziget—Körösök torkolata vonaltól délre, Szeged környékén; pl.: D-33: *mék* ~ *mögyök*, F-14, G-2: *mék*, G-8: *méik*, E-18: *mék* ~ *mëgyëk*, K-1: *mék* ~ *mögyök*, K-6, 7, 11, 12, N-8: *mék*, Ju-7: *méik*, 12: *meëk*. — A t. sz. 1. sz.-ben csak a Dunántúl dk.-i részén: F-20, 21: *ménk*, G-12: *ménk* ~ *[mëgyünk]*. — A t. sz. 2. sz.-ben Ungvár környékén: Cssz-26: *métytek*, Szu-1: *métytẹk* ~ ⟨*mésztek*⟩.

28.5.2. Néhány morfémában az *e (ë)* nyúlása esetleg összefügg a szótagzáró *l*, *r*, *j* nyújtó hatásával, de maga a nyúlás lexikalizálódhatott is. Minden bizonnyal *é* fonémát kereshetünk a következő morfémákban: Au-2, 3, 4, A-15: *piërnya*, A-22, 23: *piërnye* stb.; Au-2: *zölliër* ~ *zöllër* ~ *zëllër*, C-2: *zellér*,

Cssz-4, 8: *cëllér* ~ *cëllër* stb.; Ju-4: *ebédél, énekél* ~ *énekȅl*. Hasonlóképpen a Debrecen—Tokaj—Hernád vonaltól északra található „vedér" szóban is; pl.: L-11: *vẹdér* ~ *vẹder*, O-2: *vẹdér* ~ *vedèr*, 13: *vedér* ~ *veder*, 16: *vedéir* ~ *vedẽr* ~ *vidẽr*, P-2: *vedéir*, 15: *vedér* ~ *vedèr*. — Talán ilyen jellegű a Tisza középső folyása mentén; pl.: J-22: *tengéj*, K-4: *tengéj* ~ *tengȅj* ~ *tengëj*, 9: *tengéj* ~ *tengëj*, M-16: *tengȅj* ~ *tengëj* ~ ⟨*tengéj*⟩. Esetleg Erdély egyes részein; pl.: Ro-2: *gyértya* ~ *gyȅrtya*, 3, 12, 13: *gyértya*, 11: *gyértya* ~ *[gyẽrtya]*. A felsorolt morfémákban ugyanis az *é* viszonylag nagy területen, meglehetős következetességgel jelentkezik, olyan nyelvjárásokban is, amelyekben az *l, r, j* nyújtó hatása ma nem különösebben erős.

Néhány más adatban az alkalmi asszociatív nyúlás már valószínűbbnek látszik; pl.: Ro-12: *sepérsz, sepértẹm, eszél* ~ *ẹszȅl, viszél* ~ *viszȅl, ienekél* ~ *énekȅl, tëngéj* ~ *tëngȅj, dëlebéidél* ~ *ebéidȅl, zsendéj* ~ *zsendȅj* ~ *zsëndȅj*; Ro-1: *hengér*; 14: *ẹpér*; Szu-3: *sepérsz, szedér* ~ *szedéər* ~ *szedèr, zellér* ~ *zellér* ~ *zellẽèr* ~ *zellèr, emél* ~ *eméel* ~ *emȅl*; Szu-4: *gẹrendéj*; J-11: *hengër* ~ ⟨*hengér*⟩; M-15, N-10: *gërëndëj* ~ ⟨*gërëndéj*⟩; Ro-6: *gërëndéj* ~ *gërëndëj*. A felsorolt morfémákban ugyanis az *é* eléggé elszórtan bukkan fel, majdnem mindig rövid, esetleg félhosszú változat mellett, s többnyire olyan területeken, amelyeken az *l, r, j* nyújtó hatása erős.

Annak eldöntése azonban, hogy mikor számolhatunk egy-egy adatban hosszú *é* fonémával s mikor az *e (ë)* alkalmi jellegű nyúlásával, általában meglehetősen nehéz, s számos adatközlő bevonásával alaposabb vizsgálatokat igényelne.

28.6. K n y. *i* : n y j. *é*. — Főképpen a Dunántúl déli felének középső részeire jellemző sajátság, de elszórtan, egy-egy morfémában jelentkezik egész Dél-Dunántúlon, sőt egyes nyugati részeken, Szeged környékén, Erdély déli-keleti részein és Szlavóniában is. Zala keleti, Somogy nyugati felében, de a Zala folyó mentén nyugatabbra is; pl.: B-4: *siëndüö* ~ *sindüő*, B-8, 23: *siëndüö*, 33: *séndő*, D-12: *séindő*, 29: *sẹndọ* ~ *sindő*, Ju-2: *séndȍ* ~ *sindȍ*. — Inkább csak a Dunántúl nyugati, dny.-i részein; pl.: A-9: *riëbëzli* ~ ⟨*ríbëzli*⟩, 30: *riëbëzli* ~ *ribizli*, B-17: *riëbëzle* ~ *liëbëzle*, D-13: *réibëzli*, G-1: *rébözli* ~ ⟨*ribëzli*⟩. — A zalai részeken, Somogy nyugati felében; pl.: B-6: *këliéncs*, 22: *këlliẹncs*, 33, 35: *kölléncs*, D-1: *këliẹncs*, D-7: *këlincs* ~ *(këléncs)* ~ *[kilincs]*; de Erdély déli-keleti pontjain is; pl.: Ro-9: *kilèncs* ~ *kẹlẹncs*, 19: *kẹlẹncs* ~ *kilincs*, 20: *kéléncs* ~ *kilincs*. — Szeged környékén; pl.: K-8: *téktöket* ~ ⟨*tiktöket*⟩, 12: *tíktöket* ~ ⟨*téktöket*⟩, de: az M-6-on is: *téiktëket* ~ ⟨*tíktëket*⟩. — Csak Ro-22: *ùjnië* 'ujjnyi'; illetőleg Ro-18: *mẹ̀nkẹt* ~ *minkẹ̈t*. — S egy kétes értékű *pacsiérta* ~ *pacsérta* ~ *pacsírta* adat is (Ju-8). — Időtartamcserével egybekapcsolva: a nyugati nyelvterület déli felében; pl.: B-6: *viérasztuo*, 33, 35: *vérasztó*, D-16: *vérasztás*, 28, 37: *vérasztó*, F-10: *vérasztó* ~ *vërrasztó*, G-7: *véirasztás*, Ju-7: *vẹ̈rásztaos*.

28.7. K n y. *o* : n y j. *é*. — Igen kis hatású, Zalában, a mai Veszprém és Somogy m.-nek Zalával határos részein jelentkező megfelelés. Például: A-34: *abriẹncs* ~ *abrincs*, B-4, 23: *abriẹncs*, 34: *abréncs*, C-21, D-12: *abréncs* ~ *abrincs*. — A baranyai, dél-tolnai részeken; pl.: G-3: *dorombél* ~ *dorombol*, 11: *dorombéiz* ~ *dorombol*, F-15: *dorombél* ~ *dorombéz*, de az F-22-n is: *dorombéz*. — Inkább csak időtartamcserés változatnak látszik: F-16: *hézàm* 'hozzám'.

28.8. K n y. *u* : n y j. *é.* — Főképpen Zalában, Baranya déli pontjain jelentkező kis hatású sajátság; pl.: B-4, 12, 27: *kuo̯diẽs*, 37: *kuódiés*, G-7: *kóudéis* ~ *kóudés* ~ *kóudús*, Ju-3: *kódẹ́s*. — B-10: *mëg'gyuo̯gyiél*, 26: *mëg'gyuógyiél* ~ *mëg'gyuógyuól*, G-3: *mög'gyógyél*, 7: *mëg'gyo̯gyéil* ~ *[mëg'gyaógyùl]*.

28.9. K n y. *a* : n y j. *é.* — Igen kis hatású megfelelés a Dunántúl keleti peremén és a nyelvterület ék.-i részein; pl.: E-17: *ẹ̄pazarol* ~ ⟨*ēpazérol*⟩ ~ ⟨*ẹ̄pazal*⟩, F-5: *ēpazéró* ~ *ēpazéll* ~ *ēpazaró* ~ *ēpazal*, O-8: *elpazẹ́irol* ~ *èlpazaròl*, P-4: *èlpazéirol* ~ *èlpazaròl*, Szu-4: *elpazérol*. — Feltehetően népetimológia eredményeként Erdély egyes részein; pl.: Ro-6: *kóréilábéi* ~ *karalábéi*, 11: *kòrẹ̀lábẹ̀*.

28.10. K n y. *ö* : n y j. *é.* — A „könyök" szóban nagy területen: a Dunántúlon az északi és a nyugati peremek kivételével, a Duna—Tisza közének dny.-i részén, a Tiszántúlon a Körösöktől délre, elszórtan Erdélyben is. Például: A-30, B-26: *könyiék*, C-9: *könyẹ́k*, D-29, F-10: *könyék*, G-11: *könyéik*, K-6, N-11: *könyék* ~ *könyök*, Ju-3, 5, 6, 12, Ro-10: *könyék*, 11: *könyẹ́k*. — Csak a Ju-4-en: *szëmédék*.

28.11. K n y. *á* : n y j. *é.* — Egészen ritka megfelelés; pl.: Szu-2: *géigoɑ* ~ *gégoɑ*. Itt említem meg a C-5 *nalli̯ëny* 'nagylány' adatát is, amely a Dunántúl középső részein, megfigyeléseink szerint kizárólag a „leány" szóban ma már viszonylag ritkán hallható, *é*-be hajló *á* (*? ą́ ? ę́*) alkalmi realizációjának látszik.

28.12. K n y. *ü* : n y j. *é.* — Erdély keleti felében az „üveg" szóban; pl.: Ro-9: *éiveɑ*, 14: *évẹɑ* ~ *üvẹɑ*, 20: *évẹɑ*, 22: *üveg* ~ *(i̯ëveɑ)*; hasonlóképpen pl.: F-13, 17: *éveɑ* ~ *üveg*. — Egyéb hangtani megfelelésekkel együtt a „küllő" szóban két ponton: Cssz-25: *küllő* ~ *(kévő)*, Ro-18: *kẹ̄ve*.

28.13. K n y. *jú* : n y j. *é.* — A „sarjú" szóban: B-26: *sari̯ë* ~ *sarié*.

28.14. K n y. *ju* : n y j. *é.* — A Dunántúl dk.-i és Erdély keleti-déli részein jelentkezik, anyagomban egy morfémában. Például: D-34, F-21: *zéha* ~ ⟨*éha*⟩, G-7: *ëiha* ~ ⟨*zẹ́ihą*⟩; sőt a K-6-on is *zéha* ~ *[juha]*; Ro-9, 13: *éiha*, 15: *éiha* ~ ⟨*éhój*⟩, hasonlóképpen F-17: *éha* ~ *zéha* és Ju-7: *zẹ́ihą*. A *z* nyilván névelős szerkezetből tapadt a szóhoz.

28.15. K n y. *e l*, *e j* (*e l y*) : n y j. *é* (*l*). — A dunántúli nyelvterület ény.-i és dk.-i részeire, elsősorban az I/a és I/b hangrendszertípus területére, kisebb mértékben az I/a típus területétől délre, illetőleg az I/b területétől keletre fekvő érintkező részek nyelvére jellemző sajátság. Megtalálható azonban ék.-en és Erdély egyes részein is. A nyugati területeken az *é* típusú realizáció nyílt *e* + *l* kapcsolat helyén jelentkezik, de a területen belül sem mechanikusan, nem magára a hangkapcsolatra, hanem elsősorban a hangkapcsolatot hordozó morfémára jellemzően.

28.15.1. A nyugati terület nagy részén a szabad fonémaként, illetőleg polifonémikus értékkel jelentkező *é* hangtani realizáció szempontjából teljesen azonos jellegű: a dk.-i területek egy részén monoftongus, máson *éi* típusú, ény.-on *i̯ë* típusú kettőshangzó. Ez utóbbi terület délkeleti sávján azonban — azokon a részeken, amelyek olyan területekkel érintkeznek, ahol *el* hangkapcsolat helyén polifonémikus értékű *ē* a tipikus megoldás — polifonémikus értékben gyakori az *e̯e*, *ëē* típusú kettőshangzó, nemritkán

e̯, *ē* monoftongussal váltakozva. (Az *e͡e* egészen ritkán *é* szabad fonéma realizációjaként is előfordul.) A polifonémikus értékű megoldás — megítélésem szerint — bizonyos fokú átmenetet jelent az *el* hangkapcsolat *i͡e*, illetőleg *ē* típusú megoldása között. Azok a kutatópontok, amelyek ezt a jelenséget legerősebben tükrözik (pl.: A-34, B-8, 15, C-14, 19, D-1), más vonatkozásban is eléggé átmeneti jellegűek. Ebben a munkámban én az *e͡e* típusú realizációt az *é* változataként vettem számba, de további vizsgálatot igényelne, hogy esetleg nem a polifonémikus értékű *ē* változatainak tekintendők-e. Felsőőr környékén ugyanis a két realizáció egészen határozottan szétválik: *é* szabad fonéma helyén *i͡e*, *el* hangkapcsolat helyén *e͡e* ~ *i͡e* típusú kettőshangzó jelentkezik egészen következetesen. Ezen a területen azonban hasonló kettősség mutatkozik az *ó* : *al* viszonylatában is *u͡o*, illetőleg *o͡a* ~ *u͡a* típusú realizáció formájában. (A fentebb említett dunántúli részeken az *ó* : *al* viszonylatában egységesen az *u͡o* típusú megoldás az általános.) Felsőőr környékén az *e͡e* típusú polifonémikus értékű kettőshangzókat az *ē* realizációjaként vettem számba.

28.15.2. Az említett két dunántúli területen eléggé általános a polifonémikus értékű *é* a „belső", „nyelve", „reggel", „reggeltől" szavakban, de igen gyakran hangkapcsolatos megoldással együtt. Például: A-2: *be̯lsüö* ~ *(biësüö)*, 9: *biësüö* ~ *be̯süö* ~ *[be̯lsüö]*, 27: *be̯lsüö* ~ *(biésüö)*, C-14: *be̯esüö* ~ *bē̯esüö* ~ *bēsüö*, F-14: *bēső* ~ *belső* ~ *(béső)*, G-4: *belső* ~ *(béső)*, 7: *be̯iső* ~ *belső*. — A-4: *nyiëvë* ~ *nye̯evë*, 32: *nyiëvë* ~ *[nye̯lvë]*, C-5: *nyiévë*, B-15: *nyie̯vę* ~ *nye̯vę*, D-34, F-21: *nyéve* ~ *[nyelve]*, F-22: *nyéve* ~ *nyelve*, G-7: *nyéivę*. — A-10: *rëggié* ~ ⟨*rëggie*⟩ ~ *rëggel*, 20: *rëggië* ~ *rëggel*, 27: *rëggié* ~ *rëggel*, 34: *rëggëë* ~ *rëggē̯* ~ *rëggel*, G-5: *röggé* ~ *röggel*, 8: *rëggéi* ~ *rëggel*. — A-7, 21: *rëggiëtül* ~ *rëggeltül*, 22, 27: *rëggiétü*, D-1: *rëggëëtül*, F-14: *röggétű* ~ *röggētű*, G-8: *rëggéitün* ~ *rëggeltün*. — Jóval ritkábban az „első" szóban; pl.: A-4: *iësüö* ~ *e̯lsüö*, 21: *iésüö* ~ *e̯sö*, B-8: *ëëső* ~ *ēső*, D-1: *e̯ső* ~ *ëese̯ső* ~ *elsüö*. A dk.-i részeken a szóra nincs *é*-s adat. — A Dunántúl ény.-i részein némileg kisebb területen az „el" igekötőben; pl.: A-4: *e̯lmënt* ~ ⟨*iëmënt*⟩, 21: *älmënt* ~ ⟨*iëmënt*⟩ ~ ⟨*iémënt*⟩ ~ ⟨*e̯mënt*⟩, 28: *iëmënt* ~ *iemënt* ~ *e̯mënt* ~ *[e̯lmënt]*, F-14: *émönt* ~ *ēmönt* ~ *[elmönt]*, G-4: *émënt* ~ *elmënt*. — A „-vel" ragban, az ény.-i területeken viszonylag ritka változatként; pl.: A-26: *kiëssel* ~ *(kiëssië)* ~ ⟨*kiëssē*⟩, 29: *kiëssel* ~ *(kiëssië)* ~ ⟨*kiëssē*⟩, F-14: *késsel* ~ *késsē* ~ *(késsé)*, G-4: *késsel* ~ *(késsé)*. — Nincs polifonémikus értékű *é*-s változata az említett területeken sem a „kelkáposzta", „emel", „anyajel" szavaknak, s az eredetileg zárt *ë* + *l (ly)* hangkapcsolat helyén (pl.: „felső", „felvette", „felhő", „csépelni", „eszel", „ebédel", „pendely", „zsindely", „lelkem" stb.) sem .— (Vö. 33.)

28.15.3. Az ék.-i részeken s egyes erdélyi pontokon eléggé szórványosan, de szintén jelentkezik a polifonémikus értékű *é* eredetibb zárt *ë* + *l* hangkapcsolat helyén. Például: Ro-1: *fe̯vënnëi̯k*, 2: *fëvënnéi̯k;* 14: *fe̯ssö* ~ *fëső*, 15: *fe̯sö* ~ *fëső* ~ *fërsö*, 20: *fe̯süə* ~ *fësö;* O-16: *eszé* ~ *eszę́* ~ *eszël* ~ *eszël*, *viszé* ~ *viszę́* ~ *viszē̯* ~ *viszel*, Szu-4: *ëszé* ~ *ëszę́* ~ *ëszël* ~ ⟨*ëszée*⟩, Ro-1: *ëszę́* ~ *ëszël*, *viszę́* ~ *viszë̯*, 12: *eszéi* ~ *eszél* ~ *e̯szël* stb. A jelenség súlyának megítéléséhez gazdag anyagra, részletesebb vizsgálatokra lenne szükség. Ugyanezen a területen egészen ritkán nyílt *e* + *l* hangkapcsolat helyén is található *é;* pl.: Szu-3: *rëggię́*, Ro-3: *reggétül*, 12: *e̯sőház*.

28.15.4. Ismét más jellegűek az erősen illabiális típusú Cssz-5 és Ju-4 efféle adatai, mint: *pëndé* ~ *pëndël, gërëndé, tëngő* ~ *(tëngé), sindő* ~ *(sindé), ínekő* ~ *(íneké), viszé, ësző* ~ *(ëszé), ebídő* ~ *(ebídé);* illetőleg: *gërëndé, tengé* ~ *tengë̀, viszé, ëszé, csé̯pë̀ni* stb.

28.16. K n y. *e j* : n y j. *é (j).* — Mindössze néhány morfémában realizálódó megfelelés. A nyugati nyelvterületen a Balatontól északra és a keleti peremen, a Tiszántúl keleti részein a „tej" szóban, gyakran hangkapcsolatos megoldással váltakozva; pl.: Cssz-1, 14: *téj* ~ *tej*, A-1: *té* ~ *téj*, 14: *tiëj* ~ *täj*, 32: *tië* ~ *tiëj* ~ *tej*, C-18: *té* ~ *tej*, E-16, F-11, 15: *téj;* N-6: *téi* ~ *tèj*, P-9: *téij*, 11: *tēj* ~ *tej* ~ *(téij);* Erdélyben gyakoribbnak mutatkozik a polifonémikus értékű megoldás; pl.: Ro-3: *téi*, 5: *té* ~ *tè*, 11: *té*, 13: *téi*, 22: *tiëj*. — Összetételben az *é*-s változat kivételesen ritka, de van rá adat; pl.: A-6: *tiëjfog* ~ ⟨*tiéfog*⟩ ~ *tejfog*, 20: *tẹjfog* ~ *(tiëjfoɢ)*, M-12: *tejút* ~ ⟨*téjút*⟩. — Erdély keleti részein a „fejsze" szóban; pl.: Ro-9: *fẹ́iszi*, 13: *féisze*, 14: *féiszi* ~ *fészi*, 19: *féjsze*, 22: *fészi;* hasonlóképpen pl.: F-13, 17: *fészi*, 16: *fészi* ~ ⟨*féiszi*⟩ ~ ⟨*fejszi*⟩, de a Ro-6-on is: *féisze* ~ *fëjsze* ~ *fejsze*.

28.17. K n y. *o j (o l y)* : n y j. *é.* — A keleti részeken, főképpen a Tiszántúl középső felében, de a Tiszától nyugatra is a „polyva" szóban; pl.: M-20: *péiva*, N-1: *péiva* ~ *péva* ~ *pèjva*, P-13: *péivȧ* ~ *pèjva*, 15: *péiva*, J-18: *pẹ́va* ~ *péva* ~ ⟨*péjva*⟩; de a Ju-7-en is: *pʿëivȧ*. — Eléggé kis területen, kb. Érsekújvártól Nagykőrösig viszonylag keskeny sávon a „golyva" szóban; pl.: Cssz-12, 14, E-4: *géva*, E-7: *gẹ́va*, 18: *géva* ~ *gëlva* ~ *[gojva]*, J-21: *gévás*, de az M-19-en is: *guga* ~ ⟨*géiva*⟩; illetőleg F-10: *gélva* ~ *gëlva*. (A tiszántúli részeken a szó nem él, csak a szinonimája: *guga.)*

28.18. K n y. *e r* : n y j. *é.* — Időtartamcsere eredményeként kb. a Csorna—Pápa—Nagykanizsa—Szombathely közötti területen (a legnyugatibb peremek kivételével); pl.: A-7: *miëre* ~ *mëẹre* ~ *mère*, 32: *miërẹ* ~ *[mẹrẹ]*, B-5: *miére* ~ *mère* ~ *mẹrẹ*, 13: *miërẹ* ~ ⟨*mēre*⟩; hosszú *rr*-rel: A-16: *miërre* ~ *mẹrre* ~ *mère;* a Dunántúl délkeleti részein; pl.: D-33, G-4: *mére*, F-14, 15: *mére* ~ *[mēre]*, G-8: *méire* ~ *[mēre]*, Ju-3: *mére;* a Tisza és a Zagyva közötti terület középső részén, észak felé átlépve a Sajón is; pl.: J-8, 16: *mére*, M-1: *meëre*, M-5, 14, L-5, 6: *mére*, 15: *mére* ~ *mère* ~ *merre;* de az O-14-en is: *mẹ́re* ~ *mẹ́ẹre* ~ *mēre* és a Cssz-26-on: *mére* ~ *mẹ́re* ~ *mēre;* illetőleg Ju-7: *méire*. — A „-szer" toldalékban a Vác—Szolnok vonaltól délre a nem *ö*-ző pontokon (vö. 26.12.); pl.: E-9: *ëccẹ́*, 18: *ëccẹ́*, J-13: *ëccé* ~ *ëccër*, 23: *ëccé* ~ *ëccèr*, F-24, G-13, K-2: *ëccé*, K-10: *ëccé* ~ *[ëccër]*, 11: *ëccẹ́;* illetőleg Ju-5: *ëccë̀*, 9: *ëccé*.

28.19. K n y. *-s z ö r* : n y j. *-s z é.* — Csak a labiopalatális hangokat nem ismerő Ju-4-en: *ë̥tszé* ~ *ëtszër*.

28.20. K n y. *ö l* : n y j. *é.* — Csak a labiopalatális hangokat nem ismerő Ju-4-en: *bécsé, kécsën, tétë̥t kạ́posztȧ, zéd, végy, gyimécs, szëmédék;* illetőleg a hasonló típusú Cssz-5-ön; pl.: *bőcső* ~ *(bécse)* ~ *(bécsé)* ~ ⟨*bẹ́csẹ́*⟩, *tétyfȧ, ződ* ~ *(zéd), vőgy* ~ *(végy), gyümőcs* ~ *(gyimécs), pörkọ̈t* ~ *pörkőt* ~ *(pë̥rkẹ́t)* stb.

28.21. K n y. *ü l* : n y j. *é.* — Csak a Cssz-5-ön: *belé* 'belül', *këpé* 'köpül', *níkű* ~ *(níké), kívé* 'kívül', *tövestő* ~ *(tövesté)*.

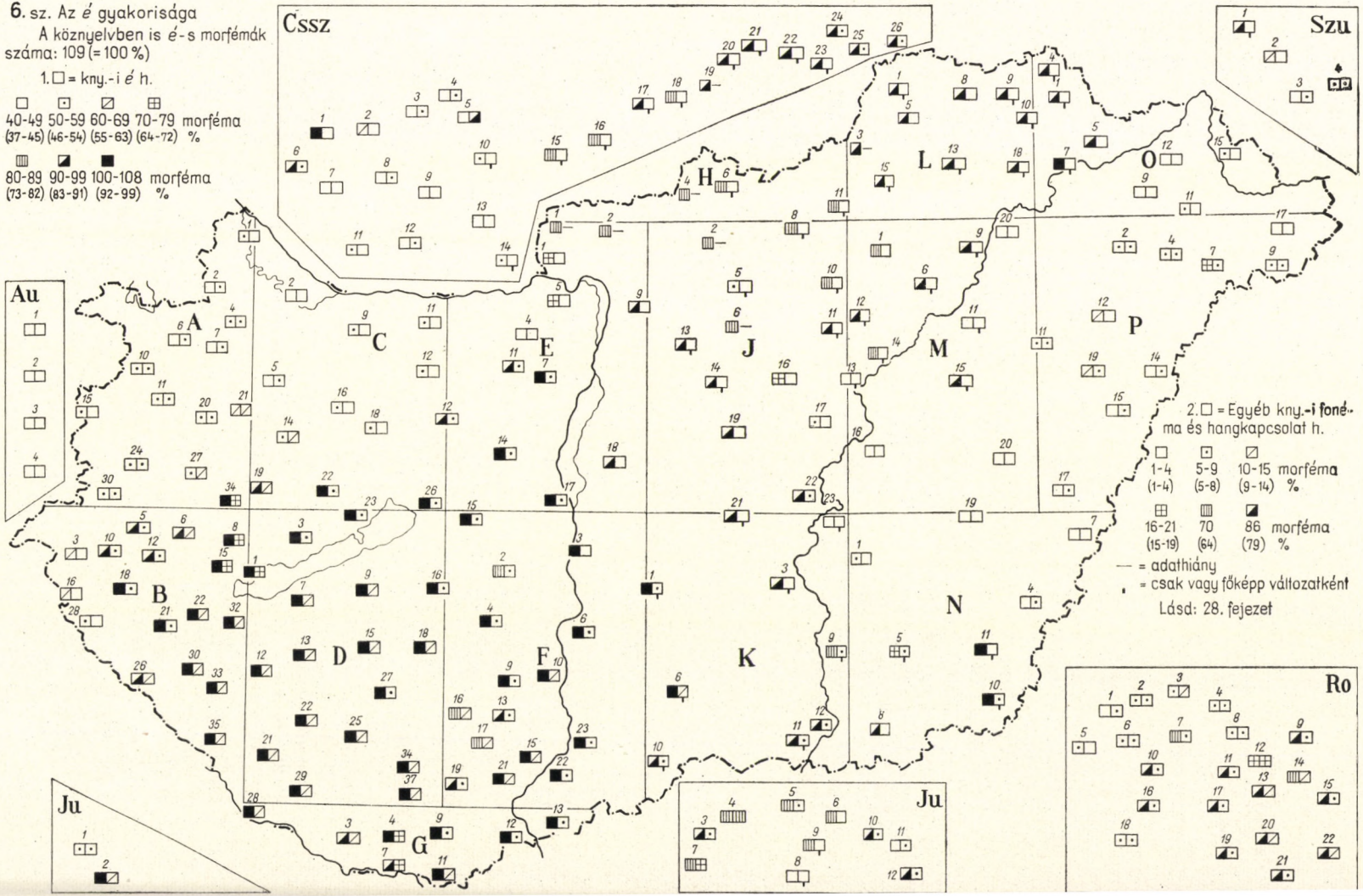
6. sz. Az é gyakorisága
A köznyelvben is é-s morfémák száma: 109 (= 100 %)
1. □ = kny.-i é h.
□ ⊡ ◪ ⊞
40-49 50-59 60-69 70-79 morféma
(37-45) (46-54) (55-63) (64-72) %
▥ ◪ ■
80-89 90-99 100-108 morféma
(73-82) (83-91) (92-99) %
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
2. □ = Egyéb kny.-i foné-ma és hangkapcsolat h.
□ ⊡ ◪
1-4 5-9 10-15 morféma
(1-4) (5-8) (9-14) %
⊞ ▥ ◪
16-21 70 86 morféma
(15-19) (64) (79) %
— = adathiány
• = csak vagy főképp változatként
Lásd: 28. fejezet

28.22. Kny. *-hez* : nyj. *-hé.* — Csak a Ju-4-en: *székhé, Ferenché, Érzsikéjékhé.*

28.23. Kny. *-höz* : nyj. *-hé.* — Csak a Ju-4-en: *tíszhé* 'tűzhöz'.

28.24. Összefoglalás. Az *é* megterhelése nyelvjárásaink zömében jóval kisebb, mint a köznyelvben. A nyugati nyelvterületnek kb. a Szentgotthárd—Vác vonaltól északra fekvő részén (leszámítva a Pozsony környéki ö-ző pontokat), az Őrségben és a Hetésben, a Tiszántúl nagy részén, az északkeleti részeken, Erdély északi felében — vizsgált anyagomban — a köznyelvinek alig 50—70, a középpalóc részeken mintegy 70—80%-a. A Sajó—Tisza közötti területen, sőt ettől délre a Tisza mentén néhány más ponton is, a Vác—Szolnok vonaltól délre eső terület keleti felében, Szeged környékén, Erdély déli felében megközelíti vagy eléri a köznyelvi szintet. A nyugati nyelvterületnek a Szentgotthárd—Vác vonaltól délre eső felében az *é* némileg gyakoribb, mint a köznyelvben. Legnagyobb megterhelésű az erősen illabiális jellegű Ju-4-en (142%).

Az $é_2$ gyakorisága

29. Az $é_2$ sokkal számottevőbb fonéma nyelvjárásainkban, mint a vele rendszertani szempontból összefüggő $ó_2$ és $ő_2$. Egyrészt jóval nagyobb területen él, másrészt morfémaállománya is sokkal gazdagabb. Nagyobb hatását mutatja az is, hogy több más köznyelvi fonéma helyén is jelentkezik.

Nyj.-i $é_2$	Kny.-i megfelelés	Például:
	é	: *biéka, legiény, keziébe, keliés* stb.
	í	: *kiénozza, álliét* stb.
	i	: *iéstrana*
	e	: *iesztováta, geriézd*
	ő	: *fiékëtőü*
	ü	: *iéveg*
	u	: *kóudiés*

29.1. Kny. *é* : nyj. $é_2$. — Legtipikusabb területe a mai Szabolcs-Szatmár megye, illetőleg az e területtel érintkező szovjetunióbeli magyar települések. Itt a kny. *é* : nyj. $é_2$ megfelelés nagyjából olyan erősségű, mint a délebbre fekvő területeken a kny. *é* : nyj. *í* viszony, s morfémaállományuk is lényegében azonos. Anyagomban az említett területeken az $é_2$ fonéma — a P-7 kp. kivételével — 54—59 morfémában jelenik meg, s ez kb. a fele a vizsgált, a köznyelvben is *é*-s morfémaállománynak. Hasonló megterhelésű a Ro-2-n is. A Ro-12-n jóval ritkább (a fentinek kb. 60%-a), a Ju-7-en pedig már alig tíz morfémát érint.

A következőkben megadom az ék.-i terület egy pontjáról, illetőleg a Ro-12 és a Ju-7 kutatópontról a nyelvatlasz anyagában található, köznyelvi *é* helyén $é_2$-t tartalmazó morfémaállományt.

O-11: *biëka, csiép, iëdess* ~ *iédeš* ~ *édes, iéfiélbe* ~ *iéféilkör* ~ *éféilbe* ~ *éfélbe, iék* ~ *éik* ~ *ék, iélesztőü* ~ *ëeleszt͡öü* ~ *élesztő, iélet* ~ *ëelet, iënekel* ~

iénekèl, iépit ~ éipit ~ épit, iér ~ éir (i.), *ne fiéjjéil, fiésü ~ fésü, kiérőüdzdzik, kikiësiëręm ~ kikë̯ésë̯ę́ręm ~ kikísiérem ~ kikisérem, kiész ~ kę́sz, kiévę ~ kę́ve, liélęk ~ léęlek ~ lę́lek, liép ~ lép* (fn.), *megmiérgezi, miëz, niégy ~ nę́gy, niép, megniëzzük ~ më̯gniézzük ~ megnę́zzük, piëntęk ~ péntek, piénz, riëpa ~ répa, riét ~ rét, sziégyelli ~ szę́gyęlli, sziéki ~ széiki ~ széki* 'tojás sárgája', *szájsziéle, sziéna ~ széna ~ [széina], sziévanóu ~ ⟨sziénvonóu⟩ ~ szę́vonou, sziép ~ szę́p ~ [szép], sziérü ~ széirü ~ szérü, eltiékozolt, tieszta ~ téiszta ~ tészta, èltiéved, ~ èltę́ved ~ ëëltéved, viëgi, vién, viér, viësü ~ viesü ~ viéseő; — bęsziélsz ~ beszę́lsz, deriék ~ deréik ~ dęrę́k ~ derek* (fn.), *dęriék ~ dęrę́k* (mn.), *ebiéd ~ ębéid, ediényes, ęgiésségęs ~ egiéssiéges, fejiértök, fösvieny ~ fösvę́ny, füriész ~ fürész, gácsiér, galliér ~ gallę́r, husviét ~ husvę́t, iéziék ~ ę́zę́k, kenyiér ~ kenyę́r, kemiemmag ~ kemémmag, kökiény ~ kökény, kukoriékòl, legiëny ~ lęgiény ~ lęgę́ny, penyiész ~ pęnyę́sz, puciér ~ pucę́r ~ pucér, sęrieny* (fn.), *tányiér ~ tányę́r ~ tányę́r ~ ⟨tányír⟩, testviérjiét ~ testvérjét, ügyviéd ~ ügyvę́d, vetiéllöü, vőüfiéj ~ vőüféiny ~ vőüfę́ny; — keziébe ~ kezę́be ~ [kezibe], töviénél; festiék ~ fęstę́k ~ festék, keritiës ~ keritiés, beteksiég, tèrmiény ~ tèrmény ~ tèrmèny; fájiér ~ fájér, máskiépp, eggyenkiënt ~ eggyenkènt ~ eggyenkint; öürisztiék ~ öürisztę́k, öürisztiëtęk ~ őürisztëętek ~ őürisztétęk, aluggyiëk.*

Ro-12: *csiép ~ csép, iédës ~ ę́dës, iëgetetlen, iénekél ~ énekèl, iépitt ~ épitt, męgiétętik, fiésü, giém ~ kúdgę́m, giép ~ gép, kiékviráG, kiérőüzik ~ kę́rőüzik, kiész, kiëvë ~ ⟨kévë⟩ ~ ⟨kę́ivë⟩, liélek ~ léilęk, mié ~ mę́, miéz ~ mézz, miész* (i.), *niéGY, nién* 'néni', *niésztéil, piéntëk ~ péintëk, piénziér, szegiény ~ szęgę́ny, sziégyëli, sziéjjē ~ sziéjjë̯l, szién ~ szén, sziéna, sziép, viér, viésöü ~ vésöü; — besziész ~ beszéisz, fösviény, kömiëmmaG ~ kömë̯nymaG, legiën ~ legë̯n, szëgiény, tenyiér, testviérëm ~ testvë̯rë̯m; — fájié ~ fájiér.*

Ju-7: *miéz ~ miézə, sziénà ~ szę́nà ~ széinà, sziép ~ szë̯p, viér; — fejiér ~ feję́r, kikę́się́röm ~ kikísíröm, legiény ~ legę́ny, peniész ~ penë̯sz, testviéröm; — kejië̯s ~ kejë̯s*, de *k'erítés; fàojië̯r;* és esetleg *àp'jàojë̯i ~ àpjàojië̯.*

Az $é_2$ fonéma csak nyitódó típusú kettőshangzós realizációja révén választható el az *é* fonémától. Ahogy a fenti adattár is mutatja, az *ié* mellett ma már nem ritka az *éi* típusú realizáció sem, ami a két fonéma összemosódását jelzi. Erre mutat az is, hogy mindkettőnél elég gyakori ma már a monoftongusos forma, bár az $é_2$ esetében gyakoribb a zártabb megoldás *(ę́)*.

29.2. K n y. *í* : n y j. $é_2$. — Viszonylag gyakori megfelelés az $é_2$ fonémát ismerő területeken; pl.: O-11: *iéziék ~ ę́zę́k, kikiësiërem ~ kikë̯ę́së̯ę́ręm ~ kikísiérem ~ kikisérem, szekerszién ~ szién ~ széin ~ szén;* esetleg *ę́ny;* Szu-3: *gyiék ~ gyik, szién ~ szén* 'kocsiszín'; eléggé általános az „-ít" képzőben; pl.: *álliët, nyeriét ~ nyerit, segiétek ~ segitek, voniét* stb.; Ro-2: *sziénü, faszién* 'fásszín'; Ro-12: *kiénozza ~ kę́nozza, sziéntelen* 'színtelen'; Ju-7: *riév ~ rév ~ ríl*, esetleg: *kikę́się́röm ~ kikísíröm;* O-12, 15: *iény;* P-7: *ë̯ę́ny ~ éęny ~ ëiny.*

29.3. K n y. *e* : n y j. $é_2$. — Egészen ritka, kevés ponton, csupán egykét morfémában jelentkező megfelelés, eredetibb zárt *ë* helyén; pl.: Szu-3: *geriézD, megiétetik;* Ro-2: *ięsztovátą, megiétetik.* Lehetséges, hogy nem $é_2$ fonémát, hanem csupán az *r* nyújtó hatása folytán megnyúlt, kettős-

hangzós realizációjú *ë*-t jelöl: Szu-3: *vⁱértyog*, Ro-2: *gyⁱértyámfa* ~ *gyértyámfa*.

29.4. K n y. *i* : n y j. *é*$_2$. — Csak elszórtan, egy-két morfémában; pl.: O-11: *lⁱéhog*, Szu-3: *lⁱéhoɢ*; Ro-2: *szⁱëkę̯s* ~ *széëkę̯s* 'szikes', *ⁱéstranɢ* ~ *estranɢ*; Szu-3: *pacsⁱérta* ~ *pacsírta*, *vⁱérasztóᵘ*; O-15: *kę̯lⁱéncs* ~ *kë̯lⁱéncs* ~ *kę̯lincs*.

29.5. K n y. *ő* : n y j. *é*$_2$. — O-11: *fⁱę̯ketöü* ~ *fⁱékë̯tőü* ~ *fę́kę̯tőü*.

29.6. K n y. *ü* : n y j. *é*$_2$. — O-11: *üveg* ~ *(ⁱéveg)*, Szu-3: *űveg* ~ *üveg* ~ *(ⁱéveg)*.

29.7. K n y. *u* : n y j. *é*$_2$. — Ju-7: *kóᵘdⁱę̯s̯* ~ *kʿóᵘdë̯̀s*.

Az *ē* fonéma gyakorisága

30. Mint szabad fonéma ma már csak egész kis területen él, kb. Heves, Borsod és Nógrád megye érintkező részein, itt is főképpen a „kéz : kezet" típusú névszótövekben; hangsúlytalan helyzetben („veréb : verebet" típus) már nem. Erősen pusztulóban levő hang, ma már az *é* mellett inkább csak változatként fordul elő; rövidesen el fog tűnni nyelvjárásainkból.

Nyelvatlaszunk anyagában, azokon a kutatópontokon, amelyeken még ma is a legáltalánosabb, a következő morfémákban fordul elő:

H-8: *nàgybélű* ~ *nàgybélyű* ~ *(nàgybę̄lyű)*, *dēr*, *ēg* (fn.), *ész* ~ *(ēsz)*, *fé* ~ *fél* ~ *(fę̄)* ~ *(fę̄l)* (fn.), *éfékor* ~ *(éfę̄kor)*, *hét* ~ *(hę̄t)*, *jég* ~ *(jēg)*, *kés* ~ *(kēs)*, *két* ~ ⟨*kēt*⟩, *léc* ~ ⟨*lę̄c*⟩, *péntëk* ~ *(pēntëk)*, *székën* ~ *(szēkën)*, *szēn*, *vőfély* ~ *(vőfę̄ly)*; *kemëncēbe*.

Cssz-17: *bę̄dëszkà* ~ *[bédëszkà]*, *csę̄vë* 'sóska', *fę̄* ~ *fé* ~ *fél* (fn.), *éfę̄kor* ~ *éfékor*, *hét* ~ ⟨*hę̄t*⟩, *kę̄s* ~ *kés*, *kę̄t* ~ *két*, *kézvel* ~ ⟨*kę̄zvel*⟩, *kę̄zellő* ~ *kézellǫ̋*, *lēc* ~ *lę́c* ~ *léc*, *fejőszę̄k* ~ *kisszę́k* ~ *szék*, *szę̄lütés* ~ *szélütés*, *szę̄mvonó* ~ *szémvonó*, *tę̄rgyepël* ~ *térgyepël*, *vetę̄l̀ő* ~ *vetéllő*, *vőfę̄* ~ *vőfély*; *idę̄n* ~ *idén*. Valószínűleg analógiás alakok: *szę̄gyëllyi* ~ *szę́gyëllyi* ~ *szégyëllyi*, *në féllyé* ~ ⟨*në fę̄llyę̄*⟩. (Egy község nyelvére vonatkozóan vö. Kovács István: MNny. II, 26—7.)

30.1. Problematikus a múlt idő és a felszólító mód 2. személyű alakjában elsősorban a Cssz-17-en jelentkező *ē*-féle hang megítélése; pl.: *ëtté* ~ ⟨*ëttę̄*⟩, *ëgyé* ~ ⟨*ëgyę̄*⟩, *nę́szté* ~ *nésztę́* ~ ⟨*nésztę̄*⟩, *në féllyé* ~ ⟨*në fę̄llyę̄*⟩, *lőjel* ~ *lőjjé* ~ ⟨*lőjję̄*⟩; és H-8: *lőjjel* ~ *lőjjé* ~ ⟨*lőjję̄*⟩. Ezekben a formákban az *ē* lehet polifonémikus értékű hang eredetibb *el* hangkapcsolatból. Meggondolkoztató viszont, hogy egyébként a polifonémikus értékű *ē*-t és *ā*-t a nyelvjárás egyáltalán nem ismeri. Az *ëttē* típusú formák (*ëtté* változat mellett) olyan nyelvjárások közvetlen szomszédságában élnek, melyekben az *ëtté* típusú igealakok általánosak. Ezért arra is lehetne gondolni, hogy az *ē*-s változatok analógiás alakulatok, mintegy átmeneti formák az *ëttel* és az *ëtté* típusú megoldások között.

Az *á* gyakorisága

31. Magánhangzó-fonémáink közül mai nyelvjárásainkban az *á* megterhelése mutat leginkább azonosságot a köznyelvvel. Viszonylag kevés azoknak a megfeleléseknek a száma, amelyek az *á* megterhelését növelik

vagy csökkentik, s ezek is — anyagomban — egészen minimális számú morfémában realizálódnak.

Nyelvjárásainkban *á* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén jelentkezik:

	Kny.-i	Például:
Nyj.-i *á*	*á*	: *árpa, ruháját, orvosság, várják* stb.
	a	: *ád, elpazál, húsvitrá, kárfijol* stb.
	ú	: *savanyán*
	o	: *szalánna*
	e	: *gyártyán*
	al	: *àsztā, lābvā* stb.
	ar(r)	: *ára, asztáru*
	é	: *nënám* 'néném' stb.

megfelelés

A köznyelvben is *á*-t tartalmazó morfémák száma anyagomban 104 (+ 31).

31.1. K n y. *á* : n y j. *á*. — A köznyelvben *á*-t tartalmazó morfémák zömében nyelvjárásainkban is *á* található. Az általam vizsgált 104 morféma például a Dunántúl nagy részén mind *á*-val jelentkezik. Kisebb-nagyobb területen az *á* megterhelését elsősorban a „borozda", „arpa", „mangorol" szavak, illetőleg a „faér", „apjaé", „várik", „aditok" típusú megfelelések csökkentik, de közülük is 4—5-nél több egy kutatóponton nemigen jelentkezik együtt.

Köznyelvi *á* helyén mai nyelvjárásainkban a következő egyéb megfelelések találhatók.

Kny.-i	Nyj.-i	Például:
á	*a*	: *arpa, fajér* stb. (vö. 42.3.)
	o	: *borozda, istrong* (vö. 38.8.)
	i	: *bàrizdà* (37.13.)
	u	: *mungorol* (vö. 35.8.)
	é	: *liëny* (vö. 28.11.)
	e	: *nyèrfa* 'nyárfa' (vö. 41.10.)
já	*i*	: *várik, aditok* stb. (vö. 37.17.)
	í	: *adítok* stb. (vö. 23.16.)
ál	*í*	: *szíka* (vö. 23.15.)
	a	: *kana* 'kanál' (vö. 42.11.)

megfelelés

31.2. K n y. *a* : n y j. *á*. — Legáltalánosabb az „ád" igealakban, amely az Ipolyság—Gyöngyös—Szolnok—Tisza vonaltól északra fekvő terület, az ék.-i peremek, Erdély egyes keleti és déli pontjai, illetőleg egyes délnyugat-dunántúli pontok kivételével, tehát a nyelvterület nagy részén általános használatú. Igaz, hogy ez a forma él a kevésbé igényes köznyelvben is. — A Tarna—Tisza vonaltól keletre az „akác" szóban; pl.: Cssz-22: *ākāc* ~ *àkāc*, M-5: *ágácka* ~ ⟨*ágác*⟩, O-1, P-16, Ro-1, 13: *ákác*. Elszórtan a Duna és a Tisza közötti területen is. — Megtalálható Erdély középső részein a „-ra" ragban; pl.: Ro-3: *húsvitrá* ~ *húsvitra*, 4: *husvitrà* ~

husvitra, 16: *husvètrà*, 17: *husvièträ* (de az *arra* határozószóban nem); hasonlóképpen a Nyugat-Dunántúl északi részében, de csak *á* utáni helyzetben (esetleg csak a *-vár* utótagú helynevekben [?]); pl.: A-1: *Óvárrá*, 7: *Kapuvárá*, 20: *Sárvárą*, 32: *Vazsvárą*, Au-2: *Szemihárá* 'Szentmihályra'. (Egyes esetekben azonban esetleg még *-á* lativusraggal számolhatunk.) — Az „elpazarol" (nyelvjárási „elpazal") igében a Dunántúl dk.-i részén, pl.: D-31: *elpazál*, 34: *ēpazál* ~ *(épazál)*, G-6: *ēpazál;* illetőleg Cssz-5: *ēpązą-rol* ~ *ēpązárol*. — Elszórtan, a palóc típusú nyelvjárások kivételével az egész nyelvterületen a „karfiol" szóban; pl.: A-5: *kárfijol*, B-18: *kárfijol* ~ ⟨*kárfijom*⟩, C-8: *kárfijó* ~ *kàrfijol*, K-11: *kárfijol* ~ *kąrfijol* ~ *karfijol*, O-11: *kárfijol* ~ *karfijol*, P-2: *kárfijol* ~ *kàrfijòl*, Ro-5: *kárfijàl* ~ *kàrfijąl*. — Csak egy-egy pontról adatolva: Au-3: *hányátt;* Au-2: *mohar* ~ ⟨*mohár*⟩ ~ *moháfüj;* B-26: *mutá* ~ *mijuta*.

Bonyolultabb összefüggésben, erős grammatikai kötöttséggel bizonyos tőtípusokban; például a „disznaja ~ disznója" birt. szragos forma mellett a Szigetközben és a Csallóközben „disznája" alak is jelentkezik; A-1: *disznója* ~ *(disznája)*, C-1: *disznája* ~ *disznója*, Cssz-6: *disznója* ~ *(disznąją)*, 7: *disznója* ~ ⟨*disznąją*⟩. — Kb. a Kassa—Nyíregyháza—Nagyvárad vonaltól északra gyakori a „bogárt, bogárok" típusú forma; pl.: O-1, *bogárok* ~ *[bogarak]*, *bogárt* ~ *[bogarat]*, O-8: *bogárok* ~ *bogarak*, *bogárt*, P-7, Szu-4: *bogárok*, *bogárt*, Cssz-24: *bogārok* ~ ⟨*bogárák*⟩, *bogārt*, Ro-5: *bogàrt* ~ *bogarat;* — O-5: *madárt* ~ *madarat*, *madárunk*, *madárajim* ~ *madárjajim*, O-11: *madárt*, *madárunk*, *madarajim*, P-8: *madárt*, *madárunk*, *madarajim* ~ ⟨*madárajim*⟩. Ez a jelenség azonban területi szempontból nem teljesen azonos mértékben jelentkezik az ebbe a típusba sorolható minden morfémában. Atlaszunk anyaga alapján pl. a „madár" szóban kisebb területen van meg, mint a „bogár"-ban.

31.3. K n y. *ú* : n y j. *á*. — A „savanyún" toldalékolt formában Szeged távolabbi környékén és a Tiszántúlon a Körösöktől délre; pl.: K-7: *savanyán* ~ *savanyún* ~ *savanyújann*, 9: *savanyán*, 12: *savanyánn*, N-8, 9, 11, Ju-12: *savanyán*. — (Vö. 28.4.)

31.4. K n y. *o* : n y j. *á*. — A Dunántúlon az ék.-i részek kivételével, a Duna—Tisza köze déli részének nyugati pontjain; pl.: A-2: *srąglatartuə*, D-1: *srąglątartuo*, D-34, K-6: *sarągjatartó*. — Baranya egy részén; pl.: D-37: *baránnyą*, F-21, G-9: *baránnya*, G-4: *baránnya* ~ *barona*. — Nyugat-Dunántúl középső részein eléggé elszórtan; pl.: Au-2: *szalánna*, A-27: *szalánna* ~ *szalonna*, D-1: *szalánną* ~ *szalunna*.

31.5. K n y. *e* : n y j. *á*. — A Nyitra—Balassagyarmat vonaltól északra; pl.: Cssz-3: *gyārtvāmfą* ~ *(gyërtyāmfą)*, 15, 16: *gyārtyāmfą* ~ ⟨*gyārtyānyfą*⟩, E-1: *gyártyán*, H-2: *gyārtyāmfą* ~ *gyërtyāmfą*. — A Győr—Pápa—Kaposvár—Barcs vonaltól nyugatra; pl.: Au-2: *gërąblą*, A-27: *grąblo*, D-25: *grąblą*.

31.6. K n y. *a l* : n y j. *á*. — Elsősorban a palóc típusú nyugati területek peremén jelentkezik *ā* típusú realizációban. Ez a hang fonetikai szempontból lényegében azonos a szomszéd, nem palóc típusú nyelvjárások polifonémikus értékű nyújtott *ā*-jával. A nyelvjárás belső rendszere szempontjából azonban egybeesik a labiális ejtésű *á* fonémával *(ā)*, így adatai az *á* fonéma megterhelésénél veendők számba. Például: Cssz-2: *āsó* ~ ⟨*álsó*⟩, 8: *āsó* ~

[álsó], H-1: *āsó* ~ *álsó;* — Cssz-4: *szāmà* ~ *szálmà;* — *āmà* ~ *ą̄mà* ~ *álmà;* — Cssz-5: *àsztą̄ró* ~ *àsztāró* ~ *àsztálró*, J-19: *àsztárrú* ~ ⟨*àsztą̄rul*⟩, Cssz-2: *àsztą̄nā* ~ *àsztálnā*, 3, 8: *àsztānā* ~ *àsztálnā*, J-14: *àsztáltú* ~ ⟨*àsztą̄tú*⟩; — Cssz-10, 13: *hájnābà* ~ *hájnálba*, J-19: *hájnābà* ~ *hájnąbà* ~ *hájnálbà;* — Cssz-9, 13: *ódācsont* ~ *ódálbordà;* — Cssz-2: *mekhāt*, 8: *mekhą̄t* ~ *mekhált;* — Cssz-8: *àsztā* ~ *àsztál*, 9: *àsztą̄* ~ *àsztál;* — Cssz-3: *hámuvą̄* ~ *hámuvál*, *lābvā*, 9: *hámuvą̄* ~ *hámuvál*, *lābbą̄*, E-2: *hámuvál* ~ ⟨*hámuvą̄*⟩, *lābvā* ~ *lābvą̄* ~ *lābvál.* — Ebbe a típusba kell sorolni a ,,-va'' (< ,,-val'') igenévképző-realizációt is Nyugat-Szlovákia palóc típusú területeinek peremén; pl.: Cssz-3: *vāgvą̄* ~ *vāgvà*, Cssz-5: *fogvā*, 9: *foggā*.

A kny. *al* : nyj. *á* realizáció az említett területeken megtalálható hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, szó végén. Jelentkezése azonban egyik típusban sem mechanikus; több morfémában (pl.: ,,talp'', ,,alszik'', ,,alkuszik'', ,,kazal'', ,,oldal'', ,,bivaly'') nincs rá adatom.

A jelenség megtalálható nem palóc típusú területeken is. Itt azonban jóval szűkebb körű, s az adatok szerint csak szóvég + msh.-val kezdődő toldalék viszonylatában jelentkezik. Például: Ju-5: *asztáru* ~ *asztalrul*, *hajnába* ~ *hajnalba*, Ju-6: *asztáru* ~ *asztarru* ~ *asztalru*, *hajnába*.

31.7. Kny. *ar* : nyj. *á.* — Kb. a Nyitra—Vác—Szolnok—Sajótorkolat—Losonc közötti területen időtartamcsere eredményeként az ,,arra'' szóban — a palóc jellegű részeken labiális *(ā)*, egyebütt illabiális *(á)* realizációval; pl.: Cssz-2: *ārà* ~ ⟨*àrrà*⟩, 8: *ārà*, H-1: *ọ́rà*, J-3, 14, 20: *ārà*, J-10, 16, 17, M-3, 10, 13, 16: *ára;* néhány palóc eredetű településen is; pl.: K-11: *ą́rà* ~ *árą*, N-2: *ára*, Ju-4: *āra* ~ *ą̀ọ̀rà;* illetőleg Ju-7: *ą̀ọ̀rà*. Ugyanitt több más morfémában is; pl.: *są̀ọ̀rọ̀*, *tʿą̀ọ̀rọ́ᵘ*, *pʿą̀ọ̀rą̀g* ~ *pʿárlàc;* — minden bizonnyal eredetibb ,,sárró'' stb. típusú formákból.

31.8. Kny. *é* : nyj. *á.* — Néhány jugoszláviai ponton a ,,néném'' szóban; pl.: Ju-4: *nënąm*, 6: *nënám* ~ *néném*, 8: *nënám* ~ *nénéim.* — Itt kell megemlítenünk azt az alaktani sajátságot is, hogy a Kőszeg—Somló—Csurgó vonaltól nyugatra magas hangrendű szavakhoz is a mélyhangú ,,-nál'' rag járul; pl.: Au-2: *kertná*, *füliná*, *tehenėkná*, A-15: *Fęrencną́*, B-16: *Ferencná*, 34: *Feriną́*, D-12: *Fęriná* ~ *Fęriné*, Ju-1: *Ferencnà*, 2: *Ferencnà*.

A polifonémikus értékű *ē* és *ā* gyakorisága

32. A polifonémikus értékű *ē* és *ā* több párhuzamos vonást mutat. Mindkettő egyrészt pótlónyúlás *(ēső, emē, kézzē; āsó, asztā, lábbā;* stb.), másrészt időtartamcsere *(mēre, āra* stb.) eredményeként jelentkezhet. Mindkét hang esetében a pótlónyúlás a számottevőbb, ugyanis az időtartamcserére csak egészen kis számú morfémában van lehetőség. Egyes nyelvjárástípusokban, például a nyugati nyelvterület jelentős részén a pótlónyúlás és az időtartamcsere együtt jelentkezik. Másokban, például a keleti területek nagy részén az *ē*, *ā* csak időtartamcsere eredményeként jelenik meg mint tipikus forma; a pótlónyúlás vagy ismeretlen, vagy kivételesen ritka. Ez utóbbi területek hangrendszertípusaiban az *ē*, *ā* polifonémikus értékű hangot állományszerűen nem tüntettem fel, ugyanis egészen minimális realizálódási lehetőségük miatt nem tartottam őket az

illető nyelvjárások szempontjából tipikus, számottevő hangnak. Ebben a eírásban azonban az ezeken a területeken jelentkező adatokat is bemutatom.

A polifonémikus értékű *ē*, *ā* megterhelése a III. hangrendszertípusban, ennek is főképpen a dunántúli területein a legnagyobb. Megjelenésük ugyanis szintén nem magára a hangkapcsolatra, hanem a hangkapcsolatot hordó morfémára jellemző.

A polifonémikus értékű *ē* és *ā* jelentkezésében a hasonló vonások mellett nem jelentéktelen különbségek is vannak. Néhány palóc jellegű nyelvjárástípusban például csak polifonémikus értékű *ē* van; itt a polifonémikus értékű *ā* egybeesett a labiális realizációjú *á*-val *(ā)*, tehát a hangrendszer állományát nem növeli. Az *ē* az *ā*-nál gyakrabban jelentkezik — legalábbis ritka változatként egy-két morfémában — olyan nyelvjárástípusokban is, amelyeknek nem jellemző hangeszköze. Ezért a két hangot a következőkben külön tárgyalom.

A polifonémikus értékű *ē*

33. A köznyelvben *el, ej (ely)* hangkapcsolatot tartalmazó morfémák száma vizsgált anyagomban (eredetibb nyílt *e*-vel): 12 (+ 7); (eredetibb zárt *ë*-vel): 15 (+ 1). Az *err, ejj* hangkapcsolatot tartalmazó morfémák száma: 2.

33.1. Kny. *el, ej (ely)* : nyj. *ē*. — Tipikus és viszonylag gyakori megfelelés a Győr—Pápa—Nagykanizsa, illetőleg az Ipoly-kanyar—Szolnok—Tisza határolta területen, leszámítva a Délkelet-Dunántúlt (kb. az I/b hangrendszertípus területét); itt, valamint a Dunántúl északnyugati felében az *é* típusú realizáció az általánosabb. Felsőőr környékén azonban megvan, diftongus realizációban (vö. 28.15.1.). Viszonylag gyakori megfelelés a Szeged környéki dél-tiszántúli részeken; megtalálható az ék.-i területeken, valamint Erdély több pontján. A nyugati területeken általában csak nyílt *e* helyén jelentkezik.

A fent említett területeken megtalálható az „el" igekötőben; pl.: C-11, J-20: *ēmënt*, K-12, N-8: *ēmönt*, P-8: *ēmẹnt* ~ *ệemẹnt* ~ *èlmẹnt*, Szu-4: *ēmënt* ~ *[ẽment]*, Ro-1, 12: *ēmënt*, Au-4: *jemënt* ~ ⟨*iemënt*⟩. Felsőőr környékén a polifonémikus értékű *ē* hang *i̯e* ~ *ë̯e* típusú kettőshangzóban realizálódik, amely határozottan és következetesen elkülönül az *é* fonéma *i̯ë* típusú megoldásától. Az „el" igekötőben a kettőshangzó első eleme vokalizálódott, s ma eléggé általános az igekötő *je* változata: *jemënt, jedzsünek;* magánhangzó előtt *jel* változatban is: *jelíri, jelindul* : *jeíri, jeindul*. — A „belső" szóban nincs polifonémikus értékű *ē* a Duna—Tisza közének keleti felében, Szeged környékén, de megtalálható változatként a Tiszántúl keleti peremén; pl.: Cssz-1, A-1: *bēső*, Cssz-13: *bēső* ~ *belső*, H-1: *bēső* ~ *belső*, D-27: *bēsőü* ~ *bēső*, E-8, F-11, J-21: *bẹ̄ső*, O-16, P-7: *bēsö̯ü* ~ *bēlsö̯ü*, P-14: *bēlsőü* ~ ⟨*bēsőü*⟩; hasonlóképpen Szu-4, Ro-1: *bēsőü*, Ro-20: *bēsü̯ö* ~ *bēsȍ*, Ju-2: *bēsȍ*. — Nagyjából ugyanitt az „első" szóban; pl.: Cssz-3, C-2, 11, G-3, Szu-2: *ēső*, O-12: *ēsőü* ~ *ẹ̄sőü* ~ *èlsőü*, Ro-10: *ēső* ~ *èlső*, 13: *ēsőü*, 17: *ēsȍ*. — A „nyelve" szóban az *ē*-ző nyugati részeken és a Duna—Tisza közének nyugati felében; pl.: Cssz-5, 6, A-1: *nyēve*, C-14: *nyēvë*, E-5, G-2,

Ju-2: *nyēve*, K-5: *nyelve* ~ *(nyēve)*, s a dunántúli telepítésű N-5-ön is: *nyēve*.

Az egész fentebb említett területen a „reggel" szóban; pl.: Cssz-3: *rëggē* ~ *rëggel*, C-17: *rëggę̄* ~ *[rëggel]*, E-13, J-18: *rëggē*, F-22, K-6, 12: *röggē*, J-21: *röggę̄*, N-11: *röggē* ~ *röggel*, O-16: *reggē* ~ *reggel*, Szu-4, Ro-1: *rëggē*, Ro-13: *röggē* ~ *röggēl*, Ju-4, 9: *rëggē*, Au-2: *rëggëe*. Ugyanígy mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt. Magánhangzóval kezdődő toldalék előtt azonban csak a hangkapcsolatos tő jelentkezik (pl. *rëggelig)*. — Főképpen a Balatontól észak-ék.-re a nyelvhatárig az „emel" szóban; pl.: A-28, C-19, 22: *ęmęl* ~ ⟨*ęmę̄*⟩, C-7: *emē* ~ *emel*, 23: *emē* ~ *ęmęl*, Cssz-8: *ömē* ~ *ömel*, 10, 15: *emē* ~ *emel;* mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt azonban az egész *ē*-ző nyugati területen megvan az *emēt* típus. — Csak a nyugati nyelvterületen a „műhely" szóban; pl.: Cssz-11: *míhē* ~ *műhē* ~ *műhel*, C-22: *műhę̄* ~ *műhęj*, D-25: *méihē* ~ *méihel* ~ *műhel*, F-9: *műhel* ~ *műhej* ~ ⟨*méhē*⟩ ~ ⟨*műhē*⟩, Au-2: *míhel* ~ *műhel* ~ ⟨*míhëe*⟩, 4: *műhëę* ~ *műhel*. A „hely" szóban azonban egyetlen adat sincs az *ē*-s megoldásra ezen a területen sem. — Szintén az egész említett területen a „-vel" ragban; pl.: Cssz-6, C-12, G-2, K-12: *késsē*, J-21, K-5: *késsę̄* ~ *késsē*, N-8: *késsē* ~ *késsel*, O-18: *kéissē* ~ *késsée* ~ *kéissèl*, Szu-4: *kéisvē*, Ro-1, 13: *kéissē*, Au-2: *kűvëę*. Felsőőr környékén a „-vel" ragban mássalhangzós szóvég után ugyanaz a hangtani folyamat játszódott le, mint az „el" igekötőben: *kiëssię* ~ *kiëssëę* > *kiësje*. Ugyanitt azonban mély hangrendű szavakhoz is a rag magas hangrendű változata járul; pl.: Au-2: *hamuvię* ~ *hamuvëę*.

Nincs polifonémikus értékű realizáció a „kelkáposzta" szóban, a „selymet" alakban; alapalakjukban a „megkel", „kel", „anyajel" szavakban; csupán Ro-12: *kēkáboszta*, Cssz-16: *këlkāposztą̄* ~ ⟨*kę̄kāposztą̄*⟩.

Főképpen Somogyban, Baranya nyugati és Tolna északi részein, valamint a Nyitra—Vác—Székesfehérvár közötti területen jelentkezik polifonémikus értékű *ē* a „-ve" (< „-vel") igenévképzőben; pl.: D-14: *ködvē* ~ *ködvel*, 35: *köttē* ~ *kötfè* ~ *ködve*, F-2: *köttē*, 9: *köttē* ~ *kötvel*, Cssz-3: *kötvē*, 5: *kötvē* ~ *(këtvē)*, 9: *köttē* ~ *köttel*, E-5, 8: *köttē*, 12: *kötve* ~ ⟨*kötvē*⟩ ~ ⟨*köttē*⟩, illetőleg Ju-4: *këttē* ~ *këttè*. Ugyanígy a Duna—Tisza közének legdélibb hazai részein néhány település nyelvében; pl.: F-24: *köttē* ~ *kötvē*, K-10: *köttē*.

33.1.1. Az ék.-i részeken s egyes erdélyi pontokon eredetibb zárt *ë* + *l* kapcsolatban is jelentkezik polifonémikus értékű *ē* olyan nyelvjárásokban, amelyek a zárt *ë*-t ma nem ismerik. Például: O-18: *fēsőü* ~ *fę̄sőü* ~ *[fèlsőü]*, P-8: *fëēlsőü* ~ *fęlsőü* ~ ⟨*fēsöü*⟩, Szu-4: *fēsőü* ~ *fę̄sőü* ~ ⟨*fëēsőü*⟩, Ro-2: *fę̄sőü* ~ *fęlsőü*, 8: *fēsŏ* ~ *fērsŏ*, 17: *fēsŏ*. — O-17: *fēvennéik* ~ *fèlvennéik*, Szu-4: *fēvę̄nnék*, Ro-5: *fēvinnę̄k*, 11: *fēvę̄nnę̄k*. — Szu-4: *csípēní* ~ *[csépēni]* ~ *csípèlni*. — O-18: *beperētük* ~ *beperę̄tük* ~ *beperèltük*, Ro-8: *béperētük* ~ *béperèltük*, 10: *bépęrę̄tük*. — O-18: *viszē* ~ *viszel*, Ro-2: *viszę̄*. — Sőt Ro-15: *lēkëm* ~ *lēlkëm* ~ *lèlkëm* is.

Nincs polifonémikus értékű megoldás az *-l* képzős igékben (pl.: „ebédel", „énekel", „perzsel") szóvégen, a „felhő" szóban s a köznyelvben „ly"-lyel írt szavakban (pl.: „zsindely", „pendely", „tengely", „gerendely").

Megjegyzendő, hogy eredetibb zárt *ë* + *l* hangkapcsolat helyén a polifonémikus értékű *ē* általában olyan nyelvjárásokban fordul elő, amelyekben

az *l* nyújtó hatása erős, s a nyújtás gyakran nyitódó típusú kettőshangzóban realizálódik. Kétségtelennek látszik, hogy a pótlónyúlásnak ez a típusa viszonylag újabb keletű. — (Vö. 28.15.3.)

33.2. K n y. *e r* : n y j. *ē*. — Nem tipikus sajátság a Nyitra—Vác—Szolnok—Miskolc vonaltól északra, a Győr—Pápa—Nagykanizsa vonaltól nyugatra fekvő területen, s a Délkelet-Dunántúlon sem. A nyelvterület többi részén időtartamcsere eredményeként általánosnak tekinthető; pl.: Cssz-1, C-12, D-35, F-23, G-2, K-5, 12, M-6, N-8: *mēre*, P-18: *mērę*, Ro-1, 22: *mēre*, Ro-12, 17: *mērę*, Ju-2, 8, 12: *mēre*. — A helyi „szeker" alak „-re" ragos formájában; pl.: O-6: *szekēre*, O-12, P-7: *szekēre* ~ *szekéire*, P-10: *szekēre* ~ *szekére*. — Pótlónyúlás jelleggel a „-szer" ragban; pl. Ro-1: *ëccē*, 2: *ëccè* ~ *ëcce*, 5: *ę̈ccè* ~ *ę̈ccè*. — Hasonlóképpen a rag nem illeszkedő formájában is; pl.: Ro-5: *háramszè*, *œccè* ~ *ö̈ccè*, 16: *œccè* ~ *œecce*. — (Vö. 28.18.)

33.3. K n y. *e j (j)* : n y j. *ē (j)*. — A Tiszántúl középső részein és Erdélyben; pl.: P-3: *bējebb* ~ *bejjebb*, 11, 14: *bējebb*, Ro-1: *bējeь* ~ *bējeь*, 9: *bējeь*, 22: *bējeь* ~ *bējeвв*.

33.4. K n y. *ü l* : n y j. *ē*. — Csak Erdélyben (Ro-13): *kűjē* 'kívül'.

A polifonémikus értékű *ā*

34. A köznyelvben *al, aj (aly)* hangkapcsolatot tartalmazó morfémák száma vizsgált anyagomban: 16 (+ 9); az *ar(r), aj(j)* hangkapcsolatot tartalmazóké: 2. — (Vö. 7. sz. térkép.)

34.1. K n y. *a l, a j (a l y)* : n y j. *ā*. — Tipikus területe lényegében ugyanaz, mint a kny. *el, ej (ely)* : nyj. *ē* megfelelésé (vö. 33.1.), csupán az északi sávon kisebb némileg (vö. 32.). Olyan területeken, amelyeknek nem tipikus hangeszköze, jóval ritkább, mint az *ē*. Felsőőr vidékén *o͡a* ~ *u͡a* típusú kettőshangzóban realizálódik, s — az *ē*-hez hasonlóan — határozottan elkülönül az *ó* fonéma *u͡o* típusú helyi realizációjától. Elsősorban a Cssz-16 kutatóponton az *á* fonéma labiális ejtésű *(ā)* realizációja mellett polifonémikus értékben nem ritka az illabiális *a* nyújtott párjaként az *ą́* hang.

A fentebb megjelölt egész területen jelentkezik Felsőőr környékének, a Duna—Tisza köze keleti felének és Szeged környékének kivételével az „alsó" szóban; pl.: Cssz-1, C-4: *āsó*, D-27: *āsóu*, J-18, K-6: *āsó* ~ *[alsó]*, O-18: *āsóu* ~ *[alsóu]*, Szu-3: *āsóu* ~ *ȧlsóu*, Ro-2: *āsóu* ~ *alsóu*, 12: *āsò̩* ~ *āsóu*, 20: *ą̄su͡ə* ~ *āsò;* sőt változatként a Tiszántúl keleti peremén is; pl.: P-14: *ālsóu* ~ ⟨*āsóu*⟩, 15: *āsou͡*, 18: *ālsou͡* ~ ⟨*āsóu*⟩; Cssz-15: *ȧlsó* ~ ⟨*ą́só*⟩, 16: *ą́só* ~ *ȧlsó*. — A „talp" szóban lényegében ugyanitt, de a Tiszántúl keleti részein nem, s Erdélyben is ritka, Felsőőr környékén viszont megvan; pl.: Cssz-1, C-9, D-27, E-11, F-11, K-6, Ju-2: *tāp*, O-18: *tāp* ~ *[tàlp]*, Szu-3: *tāp* ~ *to͡āp* ~ *tàlp*, Ro-18: *tàp* ~ *talp;* Au-2, 4: *to͡ap;* Cssz-16: *tą́p*, *tą́pāt* ~ *tàlp*, *tàlpāt*. — Az „alkuszik" szóban csak a nyugati nyelvterületen, keletre a Duna vonalát is alig érve el; pl.: Cssz-6: *ākszik* ~ *ākuszik* ~ *ākudik*, B-35: *ākudik*, C-16, D-7, D-22: *ākszik* ~ *ākudik*, F-2: *ākszik* ~ *ākuszik*, Ju-2: *ākszik;* Au-2: *o͡akkudik* ~ ⟨*ākuszik*⟩, 3: *o͡akkudik;* és Cssz-16: *ȧlko-*

gyik ~ ⟨*ǫ́kogyik*⟩. — Az „alszik" igében viszont inkább csak a Dunától keletre és ék.-en; pl.: F-3, 11, J-18, K-1: *āszik* ~ *alszik*, O-16, 18: *āszik* ~ *[àlszik]*, Szu-3: *āszik* ~ *àlszik*, Ro-1, 2: *āszik;* de ritkán a Közép-Tiszántúlon is; pl.: P-15: *āszik* ~ *àlszik;* a Dunántúl délibb részein; pl.: D-21: *āszik* ~ *[alszik]* ~ ⟨*aluszik*⟩, G-3: *aluszik* ~ *[āszik];* és Cssz-16: *ǫ́szik* ~ *àlszik*. (A nyugati terület és Erdély nagy részén *aluszik* az általános forma.) — Inkább csak elszórtan a Duna—Tisza közén és ék.-en az „alma", „szalma" szavakban; pl.: J-21: *āma* ~ *àlma*, K-1: *āma* ~ *alma*, *szāma* ~ *szalma*, K-6: *āma* ~ *[àlma]*, O-18: *āma* ~ *[àlmǫ]*, *szàlma* ~ *(szāma)*, Szu-3, 4: *āma* ~ *àlma;* és Cssz-16: *àlmà* ~ ⟨*ǫ́mà*⟩, *szàlmà* ~ ⟨*szǫ́mà*⟩. (Nyugaton az *óma*, *szóma* típus az általános.) — A Dunántúlon eléggé gyakori *calstok* szóban mindössze egy ponton van adat az *ā*-ra: E-7: *calstok* ~ ⟨*cāstok*⟩. — Kivételesen ritka a „balta" szóban is; pl.: E-14: *bāta* ~ *balta;* és Cssz-16: *bǫ́tyikà* ~ *bàltyika* ~ *bàjtikà*. — Hasonlóképpen a „falka" szóban is, de: G-3: *fāka*.

Szó végén az *ā* lényegében csak a nyugati nyelvterület *ā*-zó részein mutatkozik; pl.: Cssz-6: *asztā* ~ *asztal*, C-7, 25: *asztā*, D-27: *asztal* ~ ⟨*asztā*⟩, E-13, F-2, G-2: *asztā*, Au-2: *asztoa* ~ *asztu̯à*, 4: *osztoa;* — Cssz-7, C-9, 18, D-7: *kazā* ~ *kazal*, D-28, E-11: *kazā* ~ *kazà* ~ *kazal*, Au-2, 3, 4: *kazoa*. — Inkább csak elszórtan az „oldal" szóban; pl.: Cssz-11: *kocsiódā*, 12: *szekéródā*, C-11: *ódā*, 16: *ódā* ~ *ódal*, Au-2: *uódoa* ~ *uodal*, 3: *uodoa* ~ *uódal;* hasonlóképpen: Cssz-6: *ódāborda* ~ *oldalborda*, C-11, D-21, F-6: *ódāborda;* illetőleg Cssz-16: *ódǫ́bordà* ~ *ódàlbordà*. — Szintén csak a nyugati területen, de itt is viszonylag ritkán a „bivaly" szóban; pl.: Cssz-7: *bivǭ* ~ *bivā* ~ *bival*, C-16: *bivā*, D-12: *bihǭ* ~ *bihal*, F-4: *bivā* ~ *bival*, G-2: *bivā* ~ *bivaj*.

Az *-l* képzős igékben („elpazal") szóvégen inkább csak a Közép-Dunántúlon; pl. C-7: *ēpazā* ~ *ēpazal*, 17: *ēpazā* ~ *ēpazal* ~ ⟨*ēpazall*⟩, D-13: *ēpazal* ~ ⟨*ēpazā*⟩, D-30, G-2: *ēpazā*. Az eléggé gyakori *faral* 'farol' igében nincs *ā*-s megoldású alakom.

Mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt *ā* jelentkezik a nyugati nyelvterület említett részein, ritkábban a Duna—Tisza közén, Szeged környékén a „meghalt" szóban; pl.: Cssz-6, C-18, E-11: *mëkhāt*, D-24: *mökhāt*, Ju-2: *mökhāt* ~ *mökhàt*, E-19: *mëkhāt* ~ *[mëkhalt]*, K-13, N-11: *mökhāt* ~ *mökhālt* ~ *mökhàlt;* északkeleten a „meghót" főtípus mellett csak ritka változatként; pl.: O-18: *mekhāt* ~ *(mekhoutt)*, Szu-4: *mekhāt* ~ *mekhoutt;* illetőleg Au-2: *mëkhoat;* és Cssz-16: *mëkhǫ́t* ~ *mëkhǭt*. — Keleten némileg kisebb területen a „hajnalba" alakban; pl.: Cssz-6, C-25, B-36, D-25, E-18, G-2, K-1: *hajnāba*, K-7: *hajnāba* ~ *hajnalba*, Ju-2: *hajnāba;* Au-2: *hajnoaba* ~ *hajnalba;* Cssz-16: *hàjnǫ́bà* ~ *hàjnálbà*. — Jóval nagyobb területen az „asztalról" alakban; pl.: Cssz-6, C-10, E-3: *asztārú*, D-27: *asztāru*, K-6: *asztārú* ~ *asztalrú*, 12: *asztalrú* ~ ⟨*asztārú*⟩, O-18: *asztārú* ~ *asztārúl*, Szu-4: *asztārú* ~ *asztalrú*, Ro-1: *asztārú*, 6: *asztārul*, 14: *asztārol* ~ *asztàrǫl;* Au-2, 3: *asztoaru;* Cssz-16: *àsztǫ́ró* ~ *àsztàlró;* sőt elszórtan a Tiszántúl egyéb pontjain is; pl.: O-9: *asztārul* ~ *asztàlrul*, P-14: *asztàlrúl* ~ ⟨*asztārúl*⟩, 15: *asztārúl* ~ *asztàlrúl* stb. Az „asztalnál", „asztaltól", „asztalhoz" formákban azonban a Tiszántúlon már jóval ritkább az *ā*, ami a nemritkán felbukkanó „asztarról" típusú formák alapján azt sugallja, hogy ezeken a részeken valószínűleg időtartamcserés „asztalról" > „asztarról"

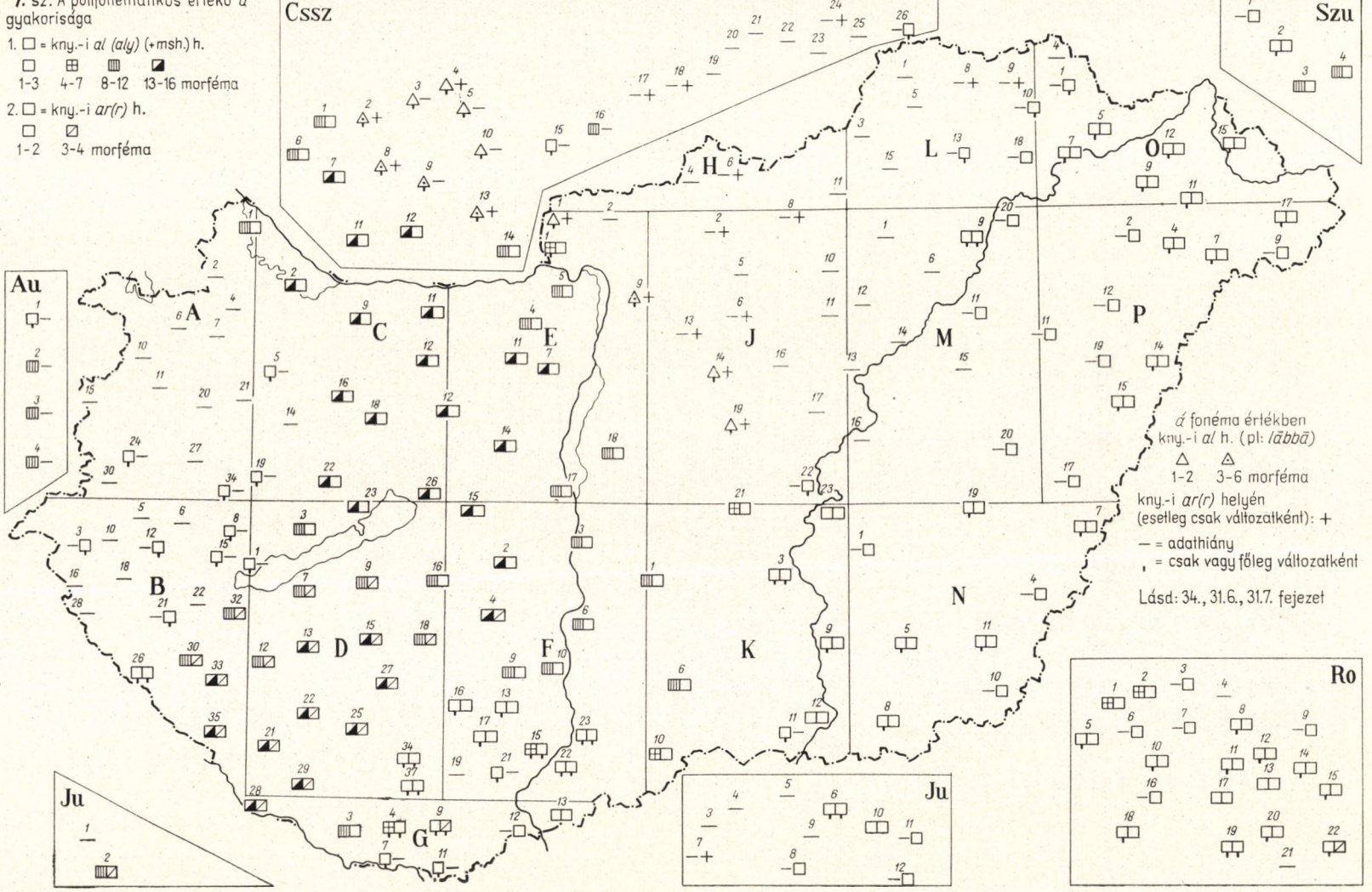
7. sz. A polifonémaikos értékő á gyakorisága
1. □ = kny.-i al (aly) (+msh.) h.
1-3 4-7 8-12 13-16 morféma
2. □ = kny.-i ar(r) h.
1-2 3-4 morféma
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
á fonéma értékben
kny.-i al h. (pl: lābbā)
1-2 3-6 morféma
kny.-i ar(r) helyén
(esetleg csak változatként): +
— = adathiány
, = csak vagy főleg változatként
Lásd: 34., 31.6., 31.7. fejezet

> ,,asztāról'' hangtani viszonnyal s nem pótlónyújtással kell számolnunk. — A ,,pazal'' ige toldalékolt formáiban általános az *ā* az egész nyugati területen; pl.: Cssz-6, C-9, 18, D-15, 29, F-2, G-2: *ēpazāt*. — A ,,-val'' ragban mindazokon a területeken, amelyeknek a polifonémikus értékű *ā* tipikus hangeszköze; pl.: Cssz-6, C-10, D-23, E-18, J-21, K-8, 12: *hamuvā*, K-9, N-8, 11: *hamuvā* ~ *hamuval*, O-18: *hamuvā* ~ *hamuval*, *lábbā* ~ ⟨*lábbal*⟩, P-10: *hamuvā* ~ *hamuvàl*, *lábbā* ~ *lábbàl* ~ *lábbal*, Szu-4: *hamuvā*, *lábvā*, Ro-1: *hamuvā* ~ *hamuvà*, 2: *lábbā* ~ *lábbal*, 2, 13: *hamuvā* ~ *hamuval*; Felsőőr környékén is ritkább változatként: Au-4: *hamuvo̯a* ~ *hamuvë̯e* ~ *hamuva*. A Cssz-16-ról azonban nincs rá adat.

A ,,-va'' igenévképzőben ugyanott, mint a ,,-ve'' képzőben az *ē* (vö. 33.1.). Például: B-36: *vą́gva* ~ ⟨*vágvā*⟩, D-35: *vággą̄* ~ *vággā* ~ *vágvā*, F-2: *foggā* ~ *fogva*, E-1: *vágvā*, 5: *vággā*, 10: *vággā* ~ *vággà* ~ *vággal*, Cssz-14: *vággā* ~ *[vą́gva]*, Au-3: *fogvo̯a*, 4: *vágvᵒa*.

34.2. Kny. *a r (r)* : nyj. *ā (r)*. — A Győr—Pápa—Nagykanizsa vonaltól nyugatra és a Szenc—Ipolyság—Szolnok—Tisza—Hernád vonaltól északra fekvő területek, valamint Szlavónia kivételével mindenütt jelentkezik; pl.: Cssz-1, C-8, D-13, J-21, K-12, O-9, P-15, Ju-2, 12, Ro-1, 7, 13: *āra*, B-37: *āra* ~ ⟨*uóra*⟩, Szu-3: *āra* ~ *o̯āra*, Ro-22: *āra* ~ *ā̀ra*; Au-3, 4: *o̯ara*, de a B-3-on is *u̯ora* ~ *[āra]* (vö. 33.2.). — Somogy és Baranya nyugati részein a ,,tarló'', ,,sarló'', ,,parlag'' szavakban is; nyilvánvalóan eredetibb *rr* hangkapcsolatból. Például: D-7: *tārò*, 26: *tāró* ~ *tāru*, G-4: *tāró*, Ju-2: *tārò*; — B-33: *są̄ró*, D-7: *sārò* ~ *sàrrò* ~ *sarró*, 23: *sāróu*, D-35, G-2: *sāró*, Ju-2: *sārò*; — B-36: *pārag*, D-11: *pārak*, 25: *pārag*, G-1: *pārag*, Ju-2: *pą̄rag* ~ *pārag*. — Ugyanígy: B-30: *kāró* ~ *kārò*, 35: *kāru* ~ *kàru* ~ *kārò* ~ *kāró*, D-12: *kāró* ~ *karrò* ~ ⟨*karóu*⟩ (vö. 24.9.).

34.3. Kny. *a j (j)* : nyj. *ā (j)*. — Elsősorban a Tiszántúl középső részein és Erdélyben; pl.: P-11: *hāja* ~ *hàja*, 15: *hāja* ~ *hajja*, Ro-1, 2, 6, 14, 22: *hāja*, 3: *hāja* ~ *hā̀ja*.

Az *u* gyakorisága

35. Nyelvjárásainkban *u* a következő köznyelvi hangok és hangkapcsolatok helyén jelentkezik:

	Kny.-i	Például:
Nyj.-i *u* megfelelés	*u*	: *ruha, alutt, falu, fájuk* stb.
	ú	: *husz, odut, ocsu, luttalpu* stb.
	o	: *bukor, vájug, ivutt* stb.
	ó	: *ruzsa, furu, színuk, házbu(l)* stb.
	a	: *kukazsgërënda, águcs* 'ágas' (fn.) stb.
	i	: *uskola* stb.
	e	: *gyurtyámfa* stb.
	á	: *mungorol*
	ol, oj (oly)	: *jászu, parancsul, olvasu, konku* stb.
	ar	: *suru̯o* 'sarló'
	ir	: *busu̯oma*

Vizsgált anyagomban a köznyelvben is *u*-s morfémák száma: 38 (+ 4).

35.1. Kny. *u* : nyj. *u*. — A megfelelés az egész nyelvterületen jelentkezik, nem különösebben nagy eltérésekkel, a köznyelvi szintet azonban sehol sem éri el. Az Őrségben, Zalában polifonémikus értékű *u*-t is találunk; pl.: B-1, 20, 28, 33, Ju-1: *kucsot;* és az A-15-ön is: *kucsot* ~ *kúcsot* ~ *kuocsot*. Az „-ul" igeképzőben Vas m. nyugati peremén, Zala dny.-i és keleti felében is; pl.: Au-1, 4, A-15, 22, B-3, 16, 20, 31, Ju-1: *mëgjavut*, Ju-2: *mögjavut* (de vö. 24.10.). Keszthely—Sümeg vonalától keletre egy kis területen hangkapcsolatban, de *j*-s megoldással; pl.: B-8, 15: *mëgjavujt*, D-1, 2: *mëgjavujt*. Őriszigeten (Au-4) nem ritka a polifonémikus értékű megoldás abszolút szóvégen sem; pl.: *kütisztu, küvilágosu, parancsul* ~ ⟨*parancsu*⟩. Polifonémikus megoldásúak az említett területen az „-ul" ragos határozószók is; pl.: *rosszu, hátu*.

Köznyelvi *u* helyén nyelvjárásainkban a következő egyéb megfelelések találhatók:

Kny.-i	Nyj.-i	Például:
u	*o*	: *mohar, mandola, fájok* stb. (vö. 38.3.)
	a	: *azsanna, madarank, fájak* stb. (vö. 42.5.)
	ú	: *cúkor, kúdús* stb. (vö. 21.3.)
	ó	: *kódós, madarónk* stb. (vö. 24.4.)
	é	: *kuodiës, mëg'gyuogyiël* (vö. 28.8.)
	$é_2$	: *kŏudiés* (vö. 29.7.)
	i	: *lik, kuodis, fájik* stb. (vö. 37.9.)
	í	: *disznójík* (vö. 23.10.)
ul	*ú(l)*	: *kitisztú, kividúl* stb. (vö. 21.6.)
	ó(l)	: *kócsot, kitisztól, mëgjavót* stb. (vö. 24.10.)
	o(l)	: *mëggyógyol, kocsat* (vö. 38.10.)
	íl	: *mëg'gyógyíl* (vö. 23.10.)
uj (uly)	*ó*	: *póka* (vö. 24.11.)
uj(j) (uly)	*ú*	: *únyi, púka* (vö. 21.7.)
ju	*é*	: *éha* (vö. 28.14.)
	i	: *ihász* stb. (vö. 37.14.)

megfelelés

A fenti megfelelések igen nagy többsége azonban nem különösebben jelentős, csak kevés morfémát érint.

35.2. Kny. *ú* : nyj. *u*. — Ez a megfelelés lényegében az egész nyelvterületen megtalálható. Anyagomban mindössze egy kutatópont (L-20) van, ahol egyetlen morfémában sem jelentkezik. Különösen számottevő a dunántúli nyelvterületen és az ék.-i részeken, Szabolcs-Szatmárban, s innen északra, ahol az *u* lényegében minden köznyelvi *ú* helyén megjelenhet. Erdély egy részén szinte kizárólag abszolút szóvégen jelentkezik (vö. 21.1.). Az idézett helyen láttuk, hogy a rövid *u*-zó területeken az *ú* elsősorban hangsúlyos helyzetben, leginkább egy szótagú morfémákban jelenik meg. Ezért különösen érdekes, hogy e terület peremén, ahol a kny. *ú* : nyj. *u* megfelelés már gyengülőben van, az *u* szintén főképpen hangsúlyos helyzetben bukkan fel. Például: A-1: *buza, zsupp, szul, zsurul, zuzmora, púpos* ~ *[pupos], hùzza; válu* ~ *válú;* — E-1: *buza* ~ *bùza, szu, husvít, huszas* ~

húszas, zuzmora, tyukszëm ~ tyúkszëm, gunár; odut ~ odút; odu; — G-7: *búza ~ ⟨buza⟩, zsupp, husfét, kutágas, zuzmora, pupos ~ púpos; szomcrù, hosszú ~ hosszù, gyapjù;* — H-1: *buzà ~ búzà, husvét, zuzmárà ~ zúz, tyukszëm, gunār.*

Azokon a részeken, ahol a kny. *ú* : nyj. *u* megfelelés már egészen kis hatású, a jelenség kevésbé köthető hangtani helyzethez. Hajdú-Bihar, Békés területén a *váju* szó jelentkezik eléggé következetesen *u*-val, de ugyanitt nem ritka a *varju* alak sem. Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Szolnok m. nagy részén, sőt a palóc területeken nyugatabbra és délebbre is a *gunár*, Borsodban, a déli palócban a *tyukszëm*, de ugyanitt általános a *tyúk* alak. Néhány más morfémában is az *u* jóval túllépi az *u*-zás tipikus területét. Kb. a Zagyva—Tisza vonaláig, sőt Szeged vidékén is általános a „húsvét" szóban; pl.: J-15, 24, K-12, N-8: *husvét*, N-1: *husvít*. — A Duna—Tisza közén nem ritka a „búza" szóban; pl.: J-14: *búzà ~ ⟨buzà⟩*, K-6, 7: *buza ~ búza*, 13: *búza ~ ⟨buza⟩*. — Ismét másokban területhez kevésbé köthetően jelenik meg; pl.: N-4, P-17: *zsúf ~ zsúp ~ ⟨zsupp⟩*, N-8: *zsúp ~ ⟨zsupp⟩*. (Ez a rövidülés nyilvánvalóan összefügg az időtartam-cserével.) — Vagy: K-12: *sārnyú ~ sārnyù ~ ⟨sārnyu⟩ ~ ⟨sārju⟩*, P-14: *sārju ~ sàrjù ~ sārjú ~ sarjú;* — K-10: *zúzmara ~ ⟨zuzmara⟩*, M-12: *zuzmara ~ zúzmara ~ zúz ~ ⟨zúzma⟩*, N-11: *zuzmara ~ ⟨zúzmara⟩*.

Polifonémikus értékben jelentkezik az *u* köznyelvi *úl* hangkapcsolat helyén a dny.-i részeken; pl.: B-1, 16, Ju-1: *tusu*, B-12, 20, 31: *tusuo*, 33: *tusó ~ ⟨túsó⟩*. — Hangkapcsolatban, de *j*-s megoldással; pl.: A-34, B-8, D-1: *tujsuo*, C-21: *tujsó ~ ⟨tulsó⟩* (vö. 35.1.).

35.3. Kny. *o* : nyj. *u*. — A nyelvterület nagy részén megtalálható; Borsod-Abaúj-Zemplénben, Szabolcs-Szatmárban s az ezekhez csatlakozó szlovákiai és szovjetunióbeli részeken azonban egészen ritka megfelelés. Leggyakoribb Nyugat-Szlovákiában, a Dunántúl északi peremén és keleti felében, valamint a Duna—Tisza közén Ceglédtől északra. Viszonylag gyakori Erdély déli-dk.-i pontjain is, de anyagomban 8—9 morfémánál többet a fenti területeken sem érint.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „bokor", „ostor", „bogár", „mostoha" (l. szótag), „sonka", „ocsú", „odú", „olyan", „hogyan", „morzsol", „pocok", „boglya", „tol", „gondolkodik", „mond", „pokróc", „polyva", „toll", „folyik", „orvosság", „dobog", „sehol", „itthon", „káposzta", „mángorol", „vályog", „ivott", „kukorica", „saroglya", „kukorékol", „szalonna", „kézfogó", „unokájuk", „-hoz".

A Mosoni-Duna—Székesfehérvár—Szekszárd—Mohács vonaltól keletre az Ózd—Abádszalók (M-17)—Tisza—Körösök vonalig; pl.: Cssz-4, A-1, E-16, F-23, H-10, K-8: *bukor*, N-11: *bukor ~ [bokor];* elszórtan dny.-on is; pl.: B-26, 37, Ju-1: *bukor*, D-21: *bokor ~ ⟨bukor⟩;* és a Körösöktől északra is: M-18: *bokòr ~ +bukór*, M-20: *bokòr ~ ⟨bukòr⟩*. — Ék.-en a a fentinél némileg kisebb területen; pl.: Cssz-2, A-1, C-25, F-7, H-3, K-12, N-10: *ustor;* dny.-on nincs rá adatom. — A Mosoni-Duna—Ercsi—Cegléd—Balassagyarmat határolta részen; pl.: Cssz-1, A-1, C-11, E-18, J-16: *bugár*, Cssz-4, 16, H-1, J-20: *bugār*. — A Salgótarján—Szolnok—Tisza—Körösök vonalig (északon a Dunán alig lépve át, és a Dunántúl legnyugatibb peremén sem); pl.: A-1: *mustha ~ [mustoha]*, B-21, D-29, E-18, K-12, N-10,

Ju-6: *mustoha*, H-4, E-19: *mustohȁ*. — Az egész nyugati nyelvterületen (Északkelet-Dunántúl néhány pontján és Felsőőr környékén nem); az Ipoly mentén kb. Losoncig; Vác és Szolnok között; pl.: A-10, B-28, C-26, D-25, F-2, G-9: *sunka*, Cssz-2, 18, H-6: *sunkȁ*. — Közép-Dunántúl déli felében, a Balaton vonalát alig lépve túl, de dk.-en a Dunáig; a Tiszántúlon Debrecentől ék.-re; Erdélyben és a tolnai-baranyai székely telepeseknél; pl.: C-22, D-27, F-20, G-4: *ucsu*, F-19: *ucsu* ~ *ucsú* ~ ⟨*ocsu*⟩, P-3, 5, 7: *ucsu* ~ *ocsu*, Ro-6, 9, 15, 20, F-8, 17: *ucsu;* ritkábban a Zagyva—Tarna—Tisza közti részen is; pl.: J-8, 10, M-2, 13: *ucsú* ~ *ocsú*. — Délkelet-Dunántúlon, a Tarna—Tisza közti rész néhány pontján, Közép-Tiszántúl keleti pontjain, Erdély nyugati és középső felében; pl.: D-37: *udu* ~ *odu*, F-21, 23: *udú* ~ *odú*, G-7: *odú* ~ ⟨*udú*⟩, Ju-3: *udu*, J-8, 11, M-14: *udú* ~ *odú*, P-5: *udu* ~ *odu*, 14: *udú* ~ *udùj*, Ro-1: *udu* ~ *odu*, 10: *udu* ~ *odu* ~ *odù*, 12, 13: *udu*. — A Dunántúl keleti felében, Erdély déli pontjain; pl.: C-22: *ujan* ~ *ujȁn* ~ *ujjan*, D-14, E-13: *ujan*, F-22: *uan* ~ *ujan*, Ro-10, 16: *ujan*, 18: *ullyan*, 19: *ulyan;* illetőleg néhány Sopron m.-i ponton is: A-5, 6: *ullan*, Au-1: *ulla* ~ *ullan* ~ *ollan*. — A Szenc—Győr—a Balaton északi része—Mecsek vonaltól keletre a Dunáig, északon a Budapest—Balassagyarmat vonalig; pl.: Cssz-11, C-18, D-16: *hugyan*, Cssz-2, 15: *hugyȁn*, E-8, H-3, Cssz-16: *hugy*, G-7: *hutyon* ~ *hugyon* ~ *hugyạn*, Ju-7: *hutyon* ~ *hucson*. — Főképpen a Balatontól keletre Fejér és Tolna területén; pl.: D-5, 6: *murzsul* ~ *zsurmul*, F-4: *murzsul* ~ *mòrzsul;* de D-36 is: *zsurmol* ~ ⟨*murzsol*⟩*;* illetőleg Au-4: *murzsul* ~ *zsurmul*, Ro-5: *murzsál*, 18: *murzsal*. — A Dunántúlnak inkább a déli felében, a Duna—Tisza közének nyugati pontjain; pl.: B-8, 35, C-26, D-21, G-4, K-6: *pucok* 'vakond'. — Elszórtan az Ipolytól nyugatra; pl.: Cssz-2: *buglȁ* ~ ⟨*boglȁ*⟩ ~ ⟨*bȁglȁ*⟩, 8: *buglȁ*, 12: *bugja* ~ ⟨*bugla*⟩, E-1: *buglya;* eléggé általános Erdélyben; pl.: Ro-5, 8, 14, 22: *bugja*, 18, 19: *buglya;* illetőleg F-13: *bugla*, 16, 17: *bugja*. — A nyugati részeken; pl.: A-15: *tulu͡oszekiër* 'targonca'. — Kisebb területeken, esetleg csak egy-két pontról adatolva; pl.: Cssz-3, 5: *gundókozik*, 4: *gundókogyik* ~ *gondókogyik* ~ *[gondolkozik];* — Cssz-6: *mungya* ~ *[mongya]*, Ro-5, 18: *mungya*. (Érdekes, hogy Cssz-6: Csütörtök, Pozsony m. nincs messze attól a Deákitól, ahol a Halotti Beszédet tartalmazó Pray-kódexet felfedezték, s a HB.-ben szintén *munda* alakot találunk.) — Cssz-3: *pukróc* ~ *pokróc*. — D-38: *pujva* ~ ⟨*pojva*⟩ ~ *(pilva)* ~ *(píva)*, G-9: *pujva* ~ *pojva*. — Ro-17: *tullu*, *tullus*, 19, 20, 22: *tulu*, *tulus*. — Au-3: *ful* ~ *fol* ~ *foll* ~ *follik*, de csak *folluo*. — Ro-5: *urvasság* ~ *orvasság*, 15: *órvossáɑ* ~ *(urussáɑ)*, F-13, 17: *urusság*. — Ro-7: *dubạɑ*. — A nyelvterület nagy részén a „hol" szó „hun" változatában, pontosabban a „sehol" szóban; pl.: A-1, 34, C-18, E-20, J-18, K-12, M-11, N-10: *sëhun*, B-16: *suhun*, O-18: *sehun* ~ *sehon* ~ *sẹhol*, P-15: *sehun*, Ro-1: *sëhun*, 3: *sehunt*, 7: *suhunt*. Nem él az *u*-s forma a Léva—Duna-kanyar—Eger—Sajó-torkolat—Tisza vonaltól északra. Inkább csak változat Szabolcs-Szatmárban és a Tiszántúl keleti részén. Nincs meg Szlavóniában s Erdély déli-dk.-i részein sem. Kivételesen ritka a „sehul" típusú forma; így: A-33: *sëhun* ~ ⟨*suhun*⟩ ~ ⟨*sëhul*⟩, G-12: *sëhul* ~ *sëhol*, P-7: *sehun* ~ *sẹhon* ~ *sehòl* ~ ⟨*sehul*⟩. A Dunántúl középső és déli részein, de elszórtan az ék.-i és keleti részeken is; pl.: A-27, B-13, C-26, D-28, F-9: *ithun*, O-5: *ithun* ~ *ithol*,

O-16, P-15: *ithun* ~ *ithon*, Ro-2, 6: *ithun*, 3: *ithun* ~ *ithan* ~ ⟨*ithǫn*⟩. — A Duna és a Zagyva, Tarna közötti területen, Nyugat-Szlovákia nagy részén; pl.: E-10: *káposzta* ~ *(kápuszta)*, J-4: *kāpusztà* ~ *[kāposztà]*, Cssz-1, 6, 14: *kápuszta*, 5, 8: *kāpusztà*, E-5: *kąpuszta*. — A Tiszántúl ék.-i-keleti, Erdély nyugati pontjain; pl.: O-11: *mangarùl*, O-17, P-2, 7, 14, 17, N-7, Ro-1, 2: *mangurul*. — A Tiszántúl középső részein; pl.: M-20, N-1, 7: *vájug*, P-11, 17: *vájua*. — Közép- és Észak-Tiszántúl keleti részein, Erdélyben, a tolnai-baranyai székely telepeseknél; pl.: P-12: *ivutt* ~ *ivott*, P-4: *ivott* ~ *(ivutt)* ~ ⟨*ihutt*⟩, Ro-3, 15: *ivutt*, 4: *ivut*, F-8: *ivutt* ~ *ijutt*, 16: *iutt* ~ *ivutt* ~ *ijutt;* és Szu-4 is: *ijutt* ~ *itt* ~ *[ivott]*. — A Zagyva vonalától ény.-ra, a Sajó és a Bodrog között, de elszórtan a Duna—Tisza közének déli pontjain is; pl.: Cssz-6, A-1, L-10, O-2: *kukurica*, E-3: *kukurica* ~ *kukorica*, L-1, 9, Cssz-5, 13, 22: *kukuricà*, K-5, 8: *kukorica* ~ ⟨*kukurica*⟩. — Nógrád északi részén; pl.: H-6: *sáruglyàtártó*, Cssz-17, 18: *sáruglyàtártó*. — Viszonylag gyakran, de területhez alig köthetően; pl.: A-1: *kukkuríkúl* ~ *kukuríkúl*, D-12: *kukurikul*, F-21, K-10, L-13, N-10: *kukuríkul*, Ju-7: *kʿukʿuríkúl;* eléggé általános Erdélyben; pl.: Ro-4: *kukurigul*, 17: *kukurigòl*, 19: *kukurikul* ~ *kukkurikol*. — Csak egy-egy pontról: D-1: *szalunna* ~ *szalánna;* — N-1: *készfogó* ~ ⟨*készfugó*⟩*;* — Ro-5: *ununájik* (?) 'unokájuk'. — Szeged vidékén: K-13: *asztàlhun* ~ *asztàlhon*. — (Vö. még 35.9.)

35.4. K n y. *ó* : n y j. *u*. — Igen számottevő megfelelés az Őrségben és a Hetésben, ahol minden szóvégi *ó* helyén ma is következetesen *u* jelentkezik; pl.: **B-3**: *biru, csiku, diju, folu, kigyu, orsu, tilu* stb. Hasonlóképpen akkor is, ha ezekhez a tövekhez mássalhangzóval kezdődő toldalék járul; pl.: *biruho, disznunak* stb. Tőszó hangsúlytalan szótagjában már bizonyos ingadozást találunk; pl.: B-1, 3, 16, 17: *spënuot*, 24: *spënuot* ~ *pënuot*, 28: ⟨*spënuót*⟩, de Ju-1: *spënut;* ill. B-3: *pakruc*, 16: *pakluc* ~ *pakruc*, 28: *pakluc* ~ ⟨*pakruc*⟩, Ju-1: *pakruc*. Lehetséges, hogy a nyelvjárásba újabban bekerült szavakban a jelenség már nem érvényesül, de e feltevés igazolására újabb vizsgálatok szükségesek. (A továbbiakban azokat a morfémákat, amelyekben ez a megfelelés csak az Őrségben és a Hetésben jelentkezik, nem említem.)

A jelenség az Őrségen és a Hetésen kívül elsősorban a Dunántúl déli és középső részeire jellemző, de anyagomban 4—5 morfémánál többet egy-egy ponton itt sem érint. A Dunától keletre a jelenség eléggé ritka, elsősorban a ,,-ból'' stb. ragban, többnyire változatként bukkan fel. A megfelelés anyagomban a következő morfémákban jelentkezik: ,,mióta'', ,,mókus'', ,,rózsa'', ,,hóna (alja)'', ,,gyónik'', ,,meggyógyul'', ,,pokróc'', ,,fúró'', ,,tarló'', ,,sarló'', ,,savó'', ,,mogyoró'', ,,karó'', ,,túró'', ,,hernyó'', ,,tiló'', ,,bagó'', ,,ló'', ,,-nók'', ,,-ról'' stb., ,,ról-''.

A Szentgotthárd—Pápa—a Balaton északi része—Dombóvár—Barcs határolta területen, de Vas m. legnyugatibb peremén is; pl.: A-33, B-12, D-1, 25: *mijuta*, A-15, B-9, C-14: *mijuta* ~ *muta*, A-22: *mijuta* ~ *mijúta* ~ ⟨*muta*⟩. — Zalában, Somogy nyugati felében; pl.: B-18, 35, D-12, 29: *mukucs*. — Elszórtan a Balatontól északra és dk.-re a Sió táján; pl.: C-7, 18: *ruzsa* ~ *[rózsa]*, C-24, D-6: *rózsa* ~ *(ruzsa)*. — Elsősorban Erdély déli felében; pl.: Ro-16: *hunya alatt*, 17: *hunyàja*, Ro-10: *hunya ala;* és

F-13: *hunya ajja*, 17: *hunyāja*. — Felsőőr vidékén; pl.: Au-2: *dzsunyik*, 3, 4: *gyunyik;* a Sajó—Tisza között; pl.: L-9, Cssz-22: *gyuhon*, Cssz-20: *gyuhon* ~ ⟨*gyuvon*⟩ ~ ⟨*gyónik*⟩, O-7: *gyuhon* ~ *gyóun*. — Ro-10: *mëggyugyúl*. — Ro-4: *pakruc* ~ *pakroc*. — A Győr—Nagykanizsa vonaltól keletre az egész Dunántúlon (az északi peremek kivételével); a Tiszántúl keleti pontjain; Erdély nagy részén; pl.: B-8, 35, C-9, 26, D-1, 16, 29, E-11, F-2, Ju-2: *furu*, G-2: *furu* ~ *fúru* ~ *fúrú*, P-14, 15, N-4: *fúrú* ~ ⟨*fúru*⟩, Ro-1, 5, 9, 12, 14: *fúru*, 21, 22: *furu*. — Inkább csak elszórtan Somogy dny.-i részein, Baranyában; pl.: B-35: *tāru* ~ *tārù* ~ *tāró;* — *sāru* ~ *sārù* ~ *sārò* ~ *sāró;* — D-37: *savọ́* ~ *savọ̀* ~ *savo* ~ ⟨*savụ*⟩, G-12: *savu* ~ *savù* ~ *savò* ~ *savó;* — G-4: *monyaru*, 5: *monyaru* ~ *monyarú;* — B-35: *kāru* ~ *kàru* ~ *kārò* ~ *kāró*, D-21: *kāru* ~ *kārò* ~ *karò;* — D-34: *túru* ~ *tùru* ~ *[turó]* ~ *[túró]*, 37: *túru* ~ *turù* ~ *tùrọ̀* ~ *túró* ~ ⟨*turụ*⟩, F-23: *túru* ~ *túrú*, G-12: *turu* ~ *túrù* ~ *túrò;* — B-35: *hërnyọ̀* ~ *hërnyò* ~ *hërnyó* ~ ⟨*hërnyu*⟩, D-21: *hërnyọ́* ~ *hërnyó* ~ ⟨*hërnyu*⟩*;* Cssz-15: *hërnyú* ~ ⟨*hërnyó*⟩ ~ ⟨*hërnyu*⟩. — Somogy északi felében, Somogy és Tolna érintkező részein; pl.: D-13, 16, 18, F-2, 4, 9: *tilu*. — A-10: *bagu* ~ *baguọ* ~ *bagò*. — Erdélynek néhány, a hosszú magánhangzókat erősen rövidítő pontján; pl.: Ro-4, 18: *lu*, 8: *lu* ~ *lù*. — A keleti, ék.-i részeken; pl.: O-13, 15, P-6, 7: *színuk*, Szu-1: *színánk* ~ ⟨*színunk*⟩, Ro-4, 7, 16: *szinnuk*, 11: *színuk* ~ *szinnók;* és Cssz-2: *színuk*. — A „-ból", „-tól", „-ról" ragokban a Győr—Keszthely—Barcs vonaltól nyugatra egészen általános a *-bu, -tu, -ru* polifonémikus jellegű megoldás. A somogyi-tolnai részeken a *-ru* ~ *-rul* ~ *-rú* stb. típusú forma. A Dunától keletre a *-rú*, majd keletebbre a *-rúl* mellett szintén felbukkan a *-rul* típusú megoldás is. — A határozószóban a „rullam" típusú alak eléggé általános ék.-en, Erdély nyugati-ény.-i felében, de elszórtan jelentkezik az egész Tiszántúlon, sőt a Duna—Tisza közén is; pl.: N-10: *rullam* ~ *rollam*, O-6, 13, 17, P-10: *rullam*, P-14: *rullam* ~ *rùllam* ~ *rúllam* ~ *[róullam]*, Ro-5: *rullam*, 2, 3, 6: *rullam*, K-10, F-24: *rulam*, F-22: *róllam* ~ *rólam* ~ ⟨*rullam*⟩ ~ ⟨*rulam*⟩, J-18: *rullam*, 19: *rullám*.

35.5. K n y. *a* : n y j. *u*. — Kis hatású megfelelés, az ide sorolható morfémák nagy része csak egy-két pontról van adatolva, anyagomban a következő morfémákban: „kamara", „szomjas", „(szekér)ágas", „zabla", „kakas(gerenda)", „csalán", „magas".

A Dunántúl középső területein, Tolna egy részén, sőt itt a Duna bal partján is; pl.: A-26, B-23, C-18, D-17, F-14, 22: *kamura*. — A Győr—Pápa—a Balaton északi része—Dombóvár—Barcs határolta területen (egyes nyugati peremek kivételével); pl.: A-6, 30, B-29, C-15, D-1, 15, 28, Ju-2: *szomgyus;* Erdély ény.-i részein; pl.: Ro-4: *szamnyus*, 3, 7: *szomnyus*, 5: *szamjus;* és O-11 is: *szomjas* ~ ⟨*szomjus*⟩. — A dunántúli terület dny.-i részein; pl.: B-16: *àgucs* ~ *ágos*, 28: *águcs*, 30: *águs* ~ *ágos*, D-28: *águs* ~ *ágos*, Ju-1: *águcs*. — Cssz-3: *zàblà* ~ ⟨*zublà*⟩, 5: *àblávàs* ~ *zàblà* ~ *(zublik)*. — Cssz-6: *kukazsgërënda*. — N-5: *csalány* ~ *csalán* ~ *(csuláng)*. — Ro-13: *maguss* ~ *magoš*.

35.6. K n y. *i* : n y j. *u*. — Igen kevés morfémát érintő, területileg is kis hatású megfelelés. A Szigetközben és a Csallóközben, a Komárom—Sárbogárd—Cegléd—Vác—Duna közötti területen megtaláljuk az „iskola"

szóban; pl.: Cssz-7, 11, C-2: *uskola* ~ *iskola*, C-11, E-13, 20, J-18: *iskola* ~ *(uskola)*, J-24: *iskola* ~ *(uskola)* ~ *(oskola)*. — Ro-6, 10: *csupa* 'csipa'.

35.7. K n y. *e* : n y j. *u*. — Csak eredetibb zárt *ë* helyén, egy-két morfémában jelentkező megfelelés. Kb. a Salgótarján—Tarna-torkolat—Tisza—Ózd közötti területen a „gyertyán" szóban; pl.: H-4, 11, Cssz-17, 20: *gyurtyāmfa*, J-2: *gyurtyān*, 11: *gyurtyą́n*, M-14: *gyurtyámfa*. — A nyugati nyelvterület déli felében; pl.: B-2, 16, 17, 24: *suhun*, B-1: *suhun* ~ *sun* ~ *sëhun*, A-27, B-15, 35, C-21, D-13: *suhun* ~ *sëhun*.

35.8. K n y. *á* : n y j. *u*. — Erdély középső részein; pl.: Ro-3: *mungaral*, 7: *mungą́ral* ~ *mungǫ́rǫl*, 10: ⟨*mungoròl*⟩, 16: ⟨*mungorol*⟩ ~ ⟨*mangoral*⟩.

35.9. K n y. *o l*, *o j* (*o l y*) : n y j. *u* (*l*). — Ez a megfelelés elsősorban azért számottevő, mert a „parancsol" típusú *-l* képzős igék zömében következetesen jelentkezik kb. a Szenc—Komárom—Székesfehérvár—Szekszárd—Nagyatád—Somló—Szentgotthárd határolta területen és az Őrségben; pl.: A-10: *morzsul*, *parancsul*, *zsurul*, *mángul*, *kukorikul*, *kotul*, *bubul*, sőt *elpazul;* de *kotkodácsol*, *faral*. A Keszthely—Pápa—Veszprém közötti területen azonban a jelenség eléggé ritka és ingadozó. Egy-két morfémában elszórtan más területeken is jelentkezik az *-l* képző előtt az *u*, anyagomban szó belseji *u* után; pl.: K-12: *kukurikul* ~ *kukurikol*, L-18: *kukurikul* ~ *kukorikó*, Cssz-22, Ju-5, 6: *kukurikul*, Ro-7: *kukurigul* ~ *kukurigól*, M-1: *kukorikul;* — O-11: *mangurùl*, O-17, P-2, 7, 14, 17, Ro-1, 2: *mangurul*. — A nyugati peremeken a fenti típusú igékben mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt polifonémikus értékben is; pl.: Au-1, 2, A-15, B-1, 3, 16, 24, 25, Ju-1: *gondukodik*.

Szóvégen jelentkezik ez a megfelelés kb. a Komárom—Veszprém—Nagykanizsa vonaltól nyugatra, Tolna nagy részén, Fejér és Somogy érintkező részein a „jászol" szóban; pl.: A-6: *jászu*, B-1: *jásszu* ~ *(gyásszu)*, B-30, C-1, 21, 26, D-5, 18, F-1, 7: *jąszu*, 10: *jászó* ~ ⟨*jászu*⟩. — Délnyugaton a viszonylag ritka „akol" szóban; pl.: B-3: *aku*, 15: *aku* ~ *akuo̯*. — A Ro-16-on a népetimológiás jellegű *kártifiju* 'karfiol' alakban, amelyben egyébként kivételesen ritka a polifonémikus jellegű megoldás.

Az Őrségben és a Hetésben általános a polifonémikus értékű *u* az „olvasol" típusú igealakok toldalékolásában; B-1, 2, 3, 17, 24, Ju-1: *olvasu*, B-25: *olvasu* ~ *[olvasuo̯]*.

A köznyelvi helyesírás szerint „-oly" végű szavakban csak a Dunántúl nyugati részein található polifonémikus értékű *u*, de jelentkezése morfémánként területileg eléggé eltér. A Szenc—Komárom—Pápa—Szentgotthárd vonaltól nyugatra a „ráspoly" szóban; pl.: Cssz-6, Au-3, A-7, 15, 30, B-8, C-9: *ráspu*. (Az Őrségben a szót nem nagyon használják.) — Az Őrségben s a nyugati peremeken; pl.: Au-2: *konku* ~ ⟨*konkoj*⟩, A-10: *konku* ~ ⟨*konkol*⟩, B-1, 3, 16: *konku*. — Az Őrségben és a Hetésben; pl.: B-3, 16, 28: *sonku;* — B-1, 3, 17, 24, Ju-1: *bagu*, B-9: *bagu* ~ *baguo̯*. — A „Károly" névnek csak a *Károl* változata él ezen a területen is.

35.10. K n y. *a r* (*r*) : n y j. *u* (*r*). — Csak Au-4: *soruo̯* ~ ⟨*suruo̯*⟩ 'sarló'; feltehetően eredetibb hosszú *rr*-es alakból.

35.11. K n y. *i r* : n y j. *u*. — Csak B-28: *birsuo̯ma* ~ *(busuo̯ma)* ~ ⟨*busalma*⟩.

35.12. Összefoglalás. — Az *u* megterhelése nyelvjárásainkban — annak ellenére, hogy a kny. *u* : nyj. *u* viszonyt illetően nincs nagy különbség — eléggé eltérő. Legnagyobb az Őrségben és a Hetésben, ahol a köznyelvhez viszonyítva *ú* helyén, szóvégi *ó* helyén (toldalék előtt is), a „parancsol" típusú igékben a tővéghangzóban (toldalék előtt polifonémikus értékben) általános az *u*. Ezen a területen megterhelése anyagomban a köznyelvben is *u*-s adatokhoz viszonyítva 300% fölött van. A dunántúli nyelvterület többi részén, elsősorban az *ú* erős rövidülése folytán meghaladja a 200%-ot, de ettől nem nagyon marad el északkeleten sem. Viszonylag erős a Dunántúl északkeleti és délkeleti részein, Szlovákia délnyugati felében és az erdélyi pontok jelentős részén, ahol mintegy 150% körül mozoghat. A nyelvterület többi részén nem vagy alig éri el a köznyelvi szintet.

Az *ü* gyakorisága

36. Nyelvjárásainkban *ü* a következő köznyelvi hangok és hangkapcsolatok helyén jelentkezik:

Nyj.-i *ü* megfelelés	Kny.-i	Például:
	ü	: *üzen, megesküsznek, ürü, kertünk* stb.
	ű	: *tüz, sürü, szinü* stb.
	ö	: *gyüjök, fürünnyi* stb.
	ő	: *üket, ösmerüs, meddü, kerbül* stb.
	i	: *üdő, tepsü* stb.
	í	: *szüve, küvül, verütik* stb.
	e	: *lepüdő, gyüplüg, összü* stb.
	é	: *szürü, fürüsz, kiherülik* stb.
	ú	: *hüsit* 'húsvét'
	öl	: *kücsön, gyümücs, pörkütt* stb.
	el, ej (ely)	: *csípünyi, ëszü, gërëndü* stb.
	ir	: *büsálmá*

Vizsgált anyagomban a köznyelvben is *ü*-t tartalmazó morfémák száma: 48 (+ 4).

36.1. Kny. *ü* : nyj. *ü*. — Ez a viszony az egész nyelvterületen jelentkezik a Ju-4 kivételével, s csak újabb forma a Cssz-5-ön is. De ettől függetlenül is ebben a megfelelésben nagyobb eltérések mutatkoznak nyelvjárásaink között, mint például kny. *u* : nyj. *u* esetében. Az *ü* is előfordulhat polifonémikus értékben *ül* hangkapcsolat helyén a nyelvterület nyugati-dny.-i részén; pl. A-15: *küsü̜ő*, B-3, 24, Ju-1: *küsü*, B-4, 31: *küsüg*, 33: *küső*. — Au-2, A-22, B-3, 24, 30: *röpühet*. — A-15: *törüközü̜ő*, B-3, 28: *törüközü*. — (A Keszthely—Sümeg vonaltól keletre *j*-s megoldású hangkapcsolatban; pl.: B-8, 15: *röpüjhęt*, D-1: *röpüjhęt.)* Őriszigeten (Au-4) nem ritka abszolút szóvégen sem; pl.: *küderü*. — A-10: *bellü*, B-3, 33: *bęllü;* — A-10, 18: *kívü*, 15: *küvü*, A-30, B-34: *kivü*, B-3, 19: *küllü*. — A-10, 30: *tövöstü*, B-17: *töjöstü*, 32: *tüjestü*.

Köznyelvi *ü* helyén nyelvjárásainkban a következő egyéb megfelelések találhatók:

Kny.-i	Nyj.-i	Például:
ü	*i*	: *isző, kilső, kertyik* stb. (vö. 37.5.)
	ö	: *öveg, csötörtök, fűsüjök, küderöl* stb. (vö. 39.8.)
	ű	: *tűkör, űrű* stb. (vö. 22.4.)
	í	: *tíkör, kíllő, kertyík* stb. (vö. 23.5.)
	ő	: *nyővi, kertőnk, mënőnk* stb. (vö. 26.5.)
	ë	: *fërëttem, kivël, kertyëk, nízzëk* stb. (vö. 40.4.)
	e	: *ferettem, kivel, kertyek, szekerenk* stb. (vö. 41.6.)
	é	: *kévő* 'küllő' (vö. 28.12.)
	$é_2$	: *iéveg* (vö. 29.6.)
ül	*ű(l)*	: *kűső, fütyű, nékűl* stb. (vö. 22.10.)
	ő(l)	: *röpűöl, röpűöhet, köpő* (vö. 26.9.)
	í(l)	: *kíső, rëpíl* stb. (vö. 23.12.)
	é	: *kívé, këpé* (vö. 28.21.)
	ẽ	: *kűjẽ* 'kívül' (vö. 33.4.)

megfelelés

36.2. Kny. *ű* : nyj. *ü*. — A dunántúli nyelvterületen és az ék.-i részeken a köznyelvben *ű*-t tartalmazó morfémák jelentős részét érinti ez a megfelelés; az egész nyelvterületnek azonban jóval kisebb részén jelentkezik, mint a kny. *ú* : nyj. *u* viszony. Míg a rövid *u*-zás anyagomban egyetlen kutatópont kivételével legalább egy morfémában az egész nyelvterületen megtalálható (vö. 35.2.), addig a rövid *ü*-zés a nyelvterület északi részein, a Duna—Tisza közén, a Tiszántúl nagy részén csak egészen szórványos. Az erdélyi kutatópontok egy részén az *ű* : *ü* viszonyban is jelentkezik az a sajátság, hogy hangsúlyos helyzetben túlnyomórészt hosszú, szó végén rövid hang található, de már kevésbé következetesen, mint az *ú* : *u* viszonyban.

Azokon a területeken, ahol a kny. *ű* : nyj. *ü* megfelelés viszonylag kis hatású, jelentkezése még olyan lazán sem körvonalazható, mint az *u* esetében (vö. 35.2.). Ez minden bizonnyal összefügg a jelenség szórványosabb voltával is.

36.3. Kny. *ö* : nyj. *ü*. — Az egész nyelvterületen jelentkező megfelelés. Viszonylag erős hatású a Dunántúl déli és keleti felében, a Duna—Tisza közének déli részén, Szeged vidékén. Itt átlagosan mintegy 8—9 morfémát érint anyagomban. Legkisebb mértékű a Tiszántúl középső területein s Erdély keleti és déli pontjainak egy részén. E területeken mindössze egy-két morfémában található meg.

A megfelelést anyagomban a következő morfémák mutatják: „jövök", „köves", „tövestül", „lövök", tehát bizonyos *v*- tövű szavak; „ösztöke", „köpül", „gyökere", „lökdös", „könnyű", „öccse", „gödör", „kökény", „kölykezik", „sötét", „kötő", „fürödni", „fürészti"; „-höz"; azaz főképpen hangsúlyos helyzetben jelentkezik.

A nyelvterület nyugati felében a Zagyva—Tarna—Tisza—Körösök vonaláig, a Sajó—Tisza—Bodrog közötti részeken, Erdély középső területein; pl.: A-7, E-13, G-6, K-12, L-11, O-4, Cssz-23: *gyüvök*, B-19, D-22:

gyüjök, Au-3: *gyülök*, Ro-4: *jüvẹ̈k*, 10: *gyüvek*, 18: *gyüvẹ̈k*, Ju-7: *jüvök*. (Az *ü* az ige egész paradigmasorában jelentkezik.) Ritkán a Szu-4-en is: *jün*, *jünnek*, *jünne*, de csak *jövök*. — A Győr—Pápa—Zalaegerszeg—Nagykanizsa vonaltól keletre az egész Dunántúlon, a Budapest—Szolnok vonaltól délre a Duna—Tisza közén, Szeged környékén; pl.: C-3: *küves*, C-22: *küjes*, B-37: *küjjẹs*, J-21, K-12, N-11: *küves*, Ju-7: *küves;* de Au-3, 4 is: *küjjes* és B-1: *kües*, B-2: *küjjes*. — Ugyanitt a Dunántúl északi részei kivételével; pl.: B-20: *tüjjestü*, C-22: *tüvẹstű*, D-35: *tüjestű*, E-14: *tüvöstű*, K-12: *tüvestű*, Ju-7: *tʿüvestʿűl*. — Nyugaton kb., mint a ,,köves'' szóban, de az ék.-i részeken s egyes erdélyi pontokon is; pl.: A-34, C-2: *lüvök*, B-5, D-35, G-6: *lüjök*, E-15, J-21, K-12, N-11, O-12, P-5, Ro-2: *lüvök*, Ro-18: *lüvẹk*, Cssz-26: *lüjök* ~ *[lövök]*, de Au-1, 4 is: *lüjök*. — Somogyban, Zala keleti, Baranya nyugati részein, a Csallóközben és a Szigetközben, az Ipoly—Duna és a Bodrog—Tisza—Körösök határolta területen (Pest m. dny.-i részei kivételével); pl.: B-30, D-7, 25, G-7, K-12; A-1, C-2, Cssz-6, 7; L-10, N-11, O-1: *üsztöke;* és Ro-1: *üsztike* ~ *isztike*. — Somogyban, Baranya nyugati felében; az Ipoly-kanyartól nyugatra; egy keskeny sávon Kassa vidékétől a Körösökig; de elszórtan ék.-en is; pl.: D-7, 25, 37, G-4, Ju-2: *küpül*, Cssz-9: *küpű*, L-20, O-1, P-11, 15: *küpűl*, P-4, 9: ⟨*küpül*⟩, Ro-1: *küpűl* ~ *küpül̀*. — A Szenc—Komárom—Ercsi—Duna vonaltól keletre (a Tiszántúl középső részei kivételével); pl.: Cssz-1, E-11, J-22, K-12, Ju-5, 10: *gyükere*, H-2: *gyüke*, L-15: *gyükerë*, O-12: *gyükri* ~ *gyükere* ~ ⟨*gyökere*⟩, Ro-3: *gyükrẹ*, 15, 22: *gyükere*. — A Duna—Tisza közén Ceglédtől délre (de a Duna melletti településeken nem), Szeged környékén; pl.: E-20, J-21, K-6, N-10, 11, Ju-10, 12: *lügdös*, K-13: *lügdel* ~ *lügdös*. — Észak-Baranyában; pl.: D-33, F-19: *künnyi*, F-20: *könnyi* ~ *(künnyi)* ~ *[könnyü]* és Ro-18: *künnyü* ~ *künyü*. — Dél-Baranyában: G-3, 9: *ücsém*, 7: *ücséim*. — Főleg Hevesben, de a Tiszától keletre is, északon a Hernád vidékén; pl.: H-7, 11, J-7, 16, M-2, 15: *güdör*, L-13: *güdör* ~ *gödör*. — A Sajó és a Hernád között; pl.: L-5: *kükíny*, L-6, 11, Cssz-22: *kükény;* néhány erdélyi ponton is; pl.: Ro-13: *kükén*, 20: *kükény*. — Nógrád és Heves m. egy részén; pl.: H-2, 4: *külkezik*, 8: *mëkkülközik*, J-2: *külkeddzik* ~ *kölykeddzik*, J-5: *küĺkeddzik*, Cssz-17, 18: *külyközik*. — Az Alföld déli részein, Szeged vidékén; pl.: F-22, K-10: *sütétpej*. — Csak Ro-5: *kütȍ;* de *kœtni*, *kœtnẹ̑* stb. — A Mosoni-Dunaág—Duna—Ipoly közötti területen, a Dunántúl ék.-i részén; pl.: C-1, 11, E-3, 4, Cssz-1, 9, 11, 14: *fürünnyi;* A-1, E-4, Cssz-2, 12: *fürüszti*, Cssz-4, 13, 14: *fürüsztyi;* Cssz-24 is: *fürüdni* ~ *[fürödni]*, *fürüszti* ~ *füröszti*. — Szeged környékén: K-13: *tűszhü* ~ *tűszhön*.

36.4. K n y. *ő* : n y j. *ü*. — Különösen számottevő megfelelés az Őrségben és a Hetésben, ahol minden szóvégi *ő* helyén ma is következetesen *ü* jelentkezik; pl.: B-16: *erdü*, *jeddzü*, *kettü*, *küllü*, *lepödü*, *üdü* ~ *[idü]* stb. Hasonlóképpen akkor is, ha mássalhangzóval kezdődő toldalék járul ezekhez a tövekhez; pl.: *fenyüt*, *csipüjö*. Eléggé általános hangsúlytalan helyzetben is; pl.: B-16, 17, 24: *ösmerüs*, 3: *ösmẹrüs* ~ *ösmerüös;* B-3, 9: *kiẹrügzik*, 17: *kiẹ̑rüzik*. Aránylag gyakori megfelelés a Dunántúl déli és középső területein, ahol a ,,-ből'' stb. ragokkal együtt 12—15 morfémában is jelentkezik anyagomban. Egészen szórványos az északi, palóc jellegű területeken, de

kis hatású a Dunától keletre fekvő egész területen, kivéve az ék.-i részeket s Erdélynek néhány, a hosszú magánhangzókat erősen rövidítő pontját.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „kő", „kőműves", „tőbe", „őket", „lő", „szó", „jó", „bő", „megnő" (tehát bizonyos *v-* tövű szavakban); „őszibarack", „bőgő", „bőre", „véső", „gyeplő", „meddő", „hétfő", „főkötő", „fenyő", „bölcső", „üllő", „üsző", „jegyző", „belőle", „-nők", „-től" stb., „től-".

A Dunántúl középső részein; pl.: A-34, B-7, C-22, D-11, 30, Ju-2; elszórtan Erdélyben is: Ro-4, 18: *kü;* Zala keleti részein *j*-s változattal; pl.: B-20, 22, 33: *küjj;* de ugyanígy Felsőőr környékén is; pl.: Au-2: *küj* ~ *kű*, 4: *küjj* ~ *küj* ~ *küj*. — Legalábbis változatként az egész Dunántúlon, Szabolcsban és néhány erdélyi ponton is; pl.: A-4: *kümüvęs* ~ ⟨*kűmüvęs*⟩, B-20: *kümüves*, C-22: *kümijes* ~ *kümives*, O-8: *kümüves* ~ ⟨*kömüves*⟩, P-3, 7: *kümüves*, Ro-21: *kümivęs* ~ *kȍmivęs*. — A Dunántúl középső, ritkán a keleti és déli részein, elszórtan Erdélynek a hosszú magánhangzókat erősen rövidítő pontjain is, morfémánként bizonyos eltérésekkel; pl.: A-29, B-22: *tübę*, D-7, 26, F-2: *tübe*. — B-34, C-17, D-21, F-2, Ju-5: *üket*, Ro-4, 18: *ükęt*, 8: *üket*, ill.: Au-4: *üket*, 3: *üket* ~ ⟨*űket*⟩. — A-34, C-22, D-23, 28: *lün*, B-6, 37, D-33, 34 és A-15 is: *lüj*, B-33: *lüj* ~ *lün;* Ro-4, 7, 18: *lü;* hasonlóképpen pl.: B-22, D-28: *lüssz*, Ro-4: *lüsz* ~ *lüsz;* B-34, D-33, F-21: *lüttem*, Ro-8, 18: *lüttęm;* B-5, 31: *lünię̆*, D-20, F-23: *lünné*, Ro-4, 7: *lünnęl;* stb. — B-33: *szün* ~ *szüj*, D-13, 21: *szün*, F-21: *szüj*, Ro-4: *szü*. — Ro-11: *jü* ~ *jű*. — Csak Ro-4, 7: *bü* ~ *bű*. — Inkább csak Somogyban, eléggé elszórtan; pl.: D-7: *mëgnyül* ~ *mëgnyől*, 24: *mögnyün* ~ ⟨*mögnyűn*⟩ ~ ⟨*mögnyőün*⟩, 26: *mögnyün* ~ *mögnyűl*. — Somogy nyugati és középső részén, Zala keleti peremén; pl.: B-15: *üsziboroc* ~ ⟨*ősziboroc*⟩, D-20: *üsziboroc*, 21: *üsziboroc* ~ *űsziboroc* ~ *ősziboroc*. — Egy-egy ponton: D-18: *büggö*, *nagybüggő* 'nagygereblye'. — Ro-4: *bürę* ~ *bűrë*. — A Dunántúl középső és keleti sávjának nagy részén, a Tiszántúlon, főképpen Szabolcs-Szatmárban, de elszórtan a Körösöktől északra is, néhány erdélyi ponton; pl.: C-9: *vísü* ~ *[vésü]*, D-25: *véisü*, F-2: *vísü*, N-4: *vísű* ~ ⟨*vísü*⟩, O-9, P-7: *viésü*, P-17: *vísű* ~ *vísű* ~ ⟨*vísü*⟩, Ro-6: *visü* ~ *víső*, 18: *vüsü*, 22: *viȩsü*. — A Dunántúl nagy részén, Szabolcs-Szatmárban; pl.: A-2, B-33: *gyöplü*, A-34, C-22: *gyęplü*, D-29: *gyöprü*, O-9, 17, P-2, 9: *gyeplü;* és Ro-5 is: *gyęplü*. — Az egész Dunántúlon (kb. Zala m. s egyes nyugati peremek kivételével), Erdély keleti és déli felében; pl.: A-4, B-30, C-23, D-22: *męddü*, F-9, G-3: *meddü*, de K-6 is: *męddü* ~ *meddű;* Ro-9, 13, 19, 22, F-16: *meddü*. — A Dunántúl ék.-i részén, az ék.-i nyelvterületen, Erdély nagy részén; pl.: C-11, E-13, O-5, P-4: *hetfü*, O-18, P-9: *héitfü*, Szu-4: *hétfü* ~ ⟨*hetfü*⟩, Ro-5, 12, 22: *hetfü*, 6: *hetfü* ~ *hétfű*. — Csak Ro-7: *füketȍ*, 11: *füketȍ*. — Az ék.-i részeken; pl.: O-6: *fenyü* ~ *fennyü* ~ *fenyöü* ~ *fennyöü*, Cssz-26: *fęnyü* ~ ⟨*fenyő*⟩*;* Erdély egyes déli pontjain; pl.: Ro-18: *fennyü*, 19: *fenyü*. — Erdély keleti területein; pl.: Ro-9, 15: *bőücsü*, 14: *bőcsü*, 22: *büöcsü;* ugyanígy pl.: F-8: *bőcsü*, 13: *bőcsü* ~ *[bölcsü]*. — Erdély több pontján; pl.: Ro-5, 10, 16: *ülü*, 11: *kaszaüllü*, 19: *üllü*. — Egy-két pontról: A-10: *üszü* ~ *üszű*, 15: *üszü*, 30: *üszütinuo;* — Ro-19: *jeddzö* ~ ⟨*jegyzü*⟩. — Nyugaton a Nyitra—Duna-kanyar—Szolnok—Tisza—Körösök vonaláig; pl.: A-4: *bęlüllö*, C-21: *bęlülę*, B-26, C-2, K-12, N-11, Cssz-8: *belülle;* de

Ro-6 is: *belülle*. — A keleti-ék.-i részeken; pl.: O-13, P-7, Szu-2, Ro-7, 16: *vinnük*, 19: *vinnük* ~ *vidnük* ~ *vidnënk;* (sőt Ro-4, 7: *hazamęnnünk).* — A „-től" stb. ragok *-tü, -tül* stb. változatainak területi elterjedése azonos a megfelelő mély hangrendű változatokéval (vö. 35.4.). — A „tőle" határozószó *ü*-s változatban él az egész Dunántúlon a nyugati, dny.-i és déli részek kivételével; pl.: A-34, B-4: *tülö*, C-18, D-26, G-4: *tüle;* Felsőőr vidékén is: Au-2, 3, 4: *tülö*, 1: *tüllö;* jelentkezik ez a megoldás a keleti területeken is *-ll*-es változattal; pl.: N-11: *tülle* ~ *[tőllę]*, O-6, P-7: *tülle*, Ro-5, 18: *tüllę.*

36.5. K n y. *i* : n y j. *ü.* — Főképpen a dunántúli és egyes erdélyi nyelvjárásokra jellemző sajátság. A Dunántúlon kelet felé haladva hatása gyengül, de nyugaton is ritkán érint anyagomban 4—6 morfémánál többet; Erdélyben még kisebb hatású, mint nyugaton. A palóc típusú területek nagy részén, a Duna—Tisza közének középső részein nem jelentkezik, de a többi területen is inkább csak elszórtan, egy-két morfémában.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban tükröződik: „idő", „ing", „fizet", „ki" (igek.), „visz", „ismerős", „barázdabillegető", „minket", „titeket", „mieink", „istráng", „zsindely", „birsalma", „tepsi", „csiger", „cipő".

Eléggé általános a Komárom—Veszprém—Szekszárd—Barcs vonaltól nyugatra, Szlovákia néhány ény.-i pontján, gyakori a Bodrog—Tisza—Körösök vonalától keletre, Erdélyben főleg a keleti részeken, de elszórtan másutt is; pl.: Au-2: *üdüö* ~ *[idüö]*, B-1: *üdü*, D-24, O-8: *üdöü* ~ *idöü*, P-14: *üdőü* ~ *idöü*, Ro-3: *üdȍ*, 13, 15: *üdőü*, 22: *üdüö* ~ ⟨*idüö*⟩; illetőleg F-8, 17: *üdő;* de H-9 is: *idő* ~ *(üdő).* — Az „idén" alakban *ü*-s változat nem jelentkezik. — A dunántúli nyelvterületen, Szlovákia nyugati részein, Szeged környékén; pl.: Cssz-1, 6: *üng*, A-15: *ümög*, B-31: *ümög*, F-6, 11, 23: *üng*, K-8, 13: *üng* ~ *ing*, K-12, N-11: *ing* ~ ⟨*üng*⟩. — A Dunántúlon az előbbinél némileg kisebb területen, de a Duna és az Ipoly közötti részeken s az Ipolytól ény.-ra is; pl.: A-6, C-17, F-2: *kifüzetik*, B-16: *küfüzetik*, E-2, H-5, Cssz-3, 15: *kifüzetyik;* néhány településen is; pl.: G-13, N-2, 5: *kifüzetik.* — A Dunántúl nyugati peremén, Kőszegtől délre; pl.: A-15: *kümeccik* ~ *kimeccik, küvág'gyák*, Au-2: *kükisirëm*, B-4: *küfüzetik*, 18: *kükisiërëm.* — Ugyanitt némileg szélesebb területen; pl.: A-8, 28, B-16, 22: *vüsz.* — Szeged távolabbi vidékén, Erdély középső és keleti részein; pl.: K-8: *üsmerős* ~ *ösmerős*, 9: *üsmerős* ~ *ösmerȍs* ~ *[ismerős]*, 12: *ismerős* ~ ⟨*üsmerős*⟩ ~ ⟨*ösmerős*⟩, Ro-4: *üsmerös*, 12, 15: *üsmerőüs*, 20: *üsmerüös;* illetőleg: F-8: *üsmerős* ~ *[ismerős]*, 17: *üsmerős.* — Dél-Dunántúlon; pl.: D-28: *brázdabülögetȍ* ~ *brázdabillögetȍ*, G-4: *barázdabüllögető;* és a Ro-20-on is: *borozdabüllögetüö* ~ *barázdabüllögető.* — A dny.-i peremeken, Erdélyben a nyugati pontok kivételével; pl.: B-2: *münkęt* ~ *minket*, 16: *münket*, Ro-3, 8, 16: *münket*, 9, 12, 15, 22: *münköt;* illetőleg F-8, 17: *münköt*, 16: *münkœt.* — B-2: *tüktökęt* ~ *[titëket]*, 16: *tütöket*, Ro-3: *tüktękęt*, 8: *tüktękęt*, 9, 12, 22: *tüktököt*, F-8: *tüktöket*, 13: *tüktököt* ~ ⟨*titëket*⟩. — Csak az említett nyugati részeken, pl.: B-1: *müjenk* ~ *müjenkik* ~ *mijenkik*, 16: *müjenkek.* — A Balaton környékén; pl.: C-22: *istrąng* ~ ⟨*üstránk*⟩, D-9: *istráng* ~ ⟨*üstránk*⟩. — Érsekújvár környékén; pl.: Cssz-8: *sündő* ~ ⟨*zsindël*⟩, 9: *sündő*, 12: *sündő* ~ ⟨*zsindő*⟩ ~ ⟨*zsindöj*⟩. — Elszórtan több területen; pl.: Au-1: *bürsuoma* ~ *[bürsalma]*, 3: *birsuoma* ~ ⟨*bürsuoma*⟩, B-3, 16: *bürs-*

uoma, D-29: *bürs* ~ *bürsóma* ~ *birs* ~ *birsóma*, G-2: *bürsóma* ~ *birsóma*, L-3: *bürsálmà* ~ *büsálmà* ~ *bűsálmà* ~ *bisálmà*. — A Dunántúl ény.-i részén, de elszórtan Dél- és Nyugat-Dunántúlon is; a Hernád—Debrecen vonaltól északra; pl.: A-2: *tępsü* ~ ⟨*tępsi*⟩, 27: *tępsü*, B-30: *tępszü* ~ *tepszi*, G-4: *tepszü* ~ *tepszi*, Ju-2: *tepszü*, O-1, P-11: *tepsü* ~ *tępsi*, P-2, 12: *tepsü*. — Erdélyben; pl.: Ro-8, 11, 18: *csügèr*, 19: *csügör*. — Ro-13: *cipőü* ~ *(cüpőü)*.

36.6. K n y. *í* : n y j. *ü*. — A kis hatású megfelelés elsősorban a Dunántúl nyugati-délnyugati részein jelentkezik, kisebb mértékben Erdélyben, szórványosan az északkeleti pontokon; anyagomban a következő morfémákban: ,,színű'', ,,szíve'', ,,kívül'', ,,veríték''.

A Magyaróvár—Pápa—Kaposvár—Csurgó vonaltól nyugatra; pl.: Au-2, 4: *szünyüö*, A-2: *szünü* ~ *[szinü]*, A-20, B-21, C-19, D-7, 23: *szünü*. — Nyugaton kb. ugyanott, de Erdély több pontján is; pl.: A-2: *szüve* ~ *szive*, Au-2, A-27, B-16, 21, C-19: *szüvö*, D-26: *szüve* ~ *szive;* Ro-9: *szüve*, 14: *szüvę*, 19: *szüe*. — Vas déli és nyugati részein, Zalában, Somogy nagy részén; pl.: A-15: *küvü*, 22: *küvü* ~ *kivü*, B-3, 22: *küllü*, 28: *küjjü* ~ ⟨*küllü*⟩, D-26: *küvü* ~ *küvű* ~ ⟨*küvül*⟩; Erdély több pontján, elszórtan ék.-en; pl.: Ro-1: *külül*, 18: *kühül*, O-12: *küvül* ~ *kivül*, P-10: *küvül* ~ *kivül* ~ ⟨*kivül*⟩, Szu-4: *külű* ~ *küvű* ~ *kivű* ~ *kivül*. — Az Őrségben és a Hetésben; pl. B-3, 16: *verütik*, 28: *verütik* ~ *veritik* ~ *verejtik*.

36.7. K n y. *e* : n y j. *ü*. — A dunántúli nyelvterület nyugati és déli részein, kisebb mértékben az ék.-i részeken és Erdélyben jelentkező, kis hatású megfelelés, elsősorban eredetibb zárt *ë* helyén, anyagomban a következő morfémákban: ,,fergettyű'', ,,perje'', ,,pendely'', ,,gyeplő'', ,,fecske'', ,,csepű'', ,,lepedő'', ,,szégyelli'', ,,hetes'', ,,rühes'', ,,össze'', ,,-hez''.

A dunántúli nyelvterületen a Győr—Székesfehérvár vonaltól délre és az ék.-i részeken; pl.: A-15: *fürgeti* ~ *fürgetü* ~ *fürgetüö*, B-12: *fürgetü* ~ *fürgetüö*, C-19: *fürgętié* ~ *fürgetüő*, D-25: *fürgetőü*, F-15, 23: *fürgetyű*, O-12, P-9: *fürgettyü*, Szu-3, 4: *fürgettyű*. — Délnyugat-Dunántúl kis részén; pl.: B-24, 25, 27: *pürgye*, 26: *pürnye*. — Csak egy-egy pontról adatolva: A-7: *püntű* ~ *pintő* 'pendely'; — Au-1: *gyüplüö* ~ *gyeplüö;* — Ju-7: *fücsike* ~ *föcsike*. — Kassa vidékén; pl.: O-1, 4: *csüpű*, Cssz-25: *csüpű* ~ ⟨*csepű*⟩, egyes erdélyi pontokon: Ro-13: *csüpü* ~ *csöpü*, 20: *csüpü* ~ *csüpű* ~ *csëpü*. — Délkelet-Dunántúlon és Kassa vidékén; pl.: D-31, 36, F-18, G-5, Cssz-24, 25: *lepüdő*. — Somogy keleti pontjain; pl.: D-9, 10: *szégyülli* ~ *szégyölli*, 27: *szégyülli*. — Somogy dk.-i, Baranya északi pontjain, Erdély nagy részén; pl.: D-26, 31: *hetüs* ~ *hetes*, Ro-3, 6, 12, 18, 22: *hetüs;* és az O-1-en is: *hetes* ~ *hetis* ~ ⟨*hetüs*⟩ ~ ⟨*hetös*⟩. — Főleg az Őrségben és a Hetésben; pl.: B-1: *rühüs* ~ *rühes*, 16: *rühüs* ~ *rühös* ~ *rühes*, B-24, Ju-1: *rühüs*. — Vas dny.-i részein, Zalában; pl.: B-2: *összü* ~ *ëszszü* ~ *össze*, 14, 37: *összü* ~ *össze*. — Szeged környékén: K-13: *székhün* ~ *székhön*.

36.8. K n y. *é* : n y j. *ü*. — A Dunántúl ény.-i és középső részein, a Duna—Tisza közén, Szeged környékén és egyes erdélyi pontokon felbukkanó megfelelés. Kutatópontonként anyagomban csupán egy-két morfémát érint a következőkből: ,,szérű'', ,,fésű'', ,,énekel'', ,,bélyeg'', ,,élesztő'', ,,véső'', ,,fűrész'', ,,vetélő'', ,,kiherélik'', ,,hazamennénk''.

A Dunántúlon az ék.-i és dk.-i részek kivételével (nyugaton a szó nem él); pl.: A-6, B-30, C-11, D-37, E-11, F-10, Ju-1; és G-13 is: *szürü.* — Erdély néhány pontján; pl.: Ro-3, 8, 10, 18; és A-15 is: *füsü.* — Kb. az Őrségben; pl.: B-2: *ünökül* ~ *iẽnëkül*, 16, 25: *iẽnëkül* ~ ⟨*ünökül*⟩. — A-1: *büllög* ~ *billëg.* — A-6: *sörülesztöə* ~ *[illesztüö].* — Ro-18: *vüsü.* — A Hetésben: B-28: *fürüz* ~ *fürüsz* ~ *füriz*, Ju-1: *fürüz;* de Au-1 is: *fürüsz.* — B-3: *vetülü* ~ *vẽtiẽlü*, 16: *vetülü* ~ *vetüllü;* ill. Ro-3, 5: *vetüllő*, 4: *vetürlö* ~ *vetüllö*, valamint Szu-4: *vetüllőü* ~ *vetillőü.* — Szolnoktól délre a Duna—Tisza közén, Szeged környékén; pl.: J-21: *kiherülik* ~ *kiherilik*, K-3, 9, 12, N-8: *kiherülik*, N-11: *kiherülik* ~ ⟨*kiherëlik*⟩; de Au-1 is: *kiherülik* ~ ⟨*kiherüllik*⟩. — Illetőleg: Ro-4, 7: *hazamẽnnünk* (vö. 36.4.).

36.9. K n y. *ú* : n y j. *ü.* — B-28: *husfit* ~ *huzsvit* ~ *huzsviẽt* ~ *(hüsit).*

36.10. K n y. *ö l* : n y j. *ü (l).* — A nyugati nyelvterület nyugati és déli részeire különösen jellemző megfelelés. Jelentkezik a labiopalatális hangrendű igék tőséghangzójában *-l* képző előtt ugyanazon a területen, mint a veláris hangrendűekben a kny. *ol* : nyj. *u(l)* megfelelés (vö. 35.9.). Például: Cssz-1, A-7, B-16, C-9: *pörzsül*, D-7, 25, E-15, F-9: *pörkül;* Cssz-1: *megjelüli* ~ *megjelöli*, A-2, B-17, C-9, F-7: *mëg'gyelüli*, D-14: *mög'gyelülli.* — Az e típusú igékben polifonémikus értékben is jelentkezik az *ü* az Őrségben és a Hetésben, Felsőőr—Kőszeg—Szombathely távolabbi környékén; pl.: Au-1, 3, A-15, B-3, 16: *pörkütt*, Ju-1: *pörkütt;* Au-2, B-16, 24, Ju-1: *bepörütög vuona.* — Az Őrségben és a Hetésben tőséghangzó + *-l* igei rag helyén is. (Vö. 35.9.)

Szó belsejében anyagomban a következő morfémákban: „kölcsön", „köldök", „gyümölcs", „szemöldök". — Somogy dny.-i részén; pl.: B-33: *kücsön*, 34, 35: *küccsön;* de B-23 is: *kücsön.* Keszthely—Sümeg környékén inkább *j*-s hangkapcsolattal: B-15: *kujcsön*, D-1: *kujcsön* ~ *kűcsön.* — Somogy nyugati felében; pl.: B-32: *küdök* ~ *kűdök*, 30, 33: *kügyök*, D-12: *küdök;* illetőleg D-22: *tüdök*, 21, 29: *püdök* 'ua.'. — Vas m. dny.-i pontjain, Somogy dny.-i, Baranya nyugati részein; pl.: B-2, 9, 30, 35, D-20, 29, 36, G-1, 4: *gyümücs.* — Baranya északi felében; pl.: D-37: *szömüdök* ~ *szẽmüdök* ~ *szẽmöldök*, G-4: *szömüdök* ~ *szöműdök* ~ *szömöldök.* (Az Őrségben a szóban nincs pótlónyúlás; pl.: B-3, 16: *szëmöldök;* mint szó itt eléggé ritka.) — (Vö. 22.11.)

36.11. K n y. *e l, e j (e l y)* : n y j. *ü (l).* — Az *-l* képzős, illabiopalatális hangrendű igékben. (Vö. 36.10.) Például: Cssz-1: *énekül*, 11: *ínekül*, B-2: *iẽnëkül* ~ *ünökül*, C-5: *ínëkül* ~ ⟨*ínekül*⟩, D-13: *éinekül*, F-2: *ínekül* ~ *ínekű;* Cssz-1: *ebédül*, A-10: *ebídül*, B-17: *ebidül*, D-17: *ebédül;* — A-30, B-17, C-5: *mëkkërësztüli*, F-2: *mëkkörösztüli*, D-25: *mökkörösztüli.* — Polifonémikus értékben; pl.: Au-2, A-22: *csípünyi*, B-3, Ju-1: *csiẽpünyi;* illetőleg pl.: B-1, 2, 16, 17, 24, 28: *ëszü*, B-28, Ju-1: *viszü.* — Csak a nyugati nyelvterület szélén; pl.: A-9: *tẹngü* ~ *tẹngöl*, B-3: *tẹngü*, B-16, 24, 28, Ju-1: *tengü;* hangkapcsolatban A-2: *tengül.* — A-6: *gërëndü* ~ ⟨*gërëndű*⟩, Au-2, A-10, B-3, 16: *gërëndü*, B-28: *göröndü* ~ *gërëndü*, Ju-1: *göröndü;* hangkapcsolatban is: A-2: *gërëndül* ~ *gërëndű*, 7: *gërëndüj* ~ *gërëndü* ~ *gërëndű* ~ *gërëndüə.* — Csak az Őrségben és a Hetésben; pl.: B-1, 2, 9, 24, 28, Ju-1: *sindü.* — Csak hangkapcsolatban egy ponton: A-2: *pintül* 'pendely' (vö. 22.12.).

36.12. Kny. *ir* : nyj. *ü*. — Elszórtan, néhány ponton; pl.: F-8: *büsalma* ~ *bisalma* ~ ⟨*büsüalma*⟩, H-9: *büsálmà* ~ *bűsálmà*, L-3: *büsálmà* ~ *bürsálmà* ~ *bűsálmà*, Ro-12: *büsàlma*.

36.13. Összefoglalás. — Az *ü* megterhelése nyelvjárásainkban meglehetősen nagy eltérést mutat. Legerősebb az Őrségben és a Hetésben, ahol szóvégi *ő* helyén, köznyelvi *ű* helyén, *-l* igeképző és igei személyrag előtt magas hangrendű igékben következetesen jelentkezik. Itt az *ü* megterhelése anyagomban a köznyelvben is *ü*-s adatokhoz viszonyítva mintegy 250—280%-os. A dunántúli nyelvterület nagy részén megközelíti vagy eléri a 200%-ot, a somogyi és a kelet-zalai részeken pedig meg is haladja. Az ék.-i területeken, ahol az *ű* terhére jelentkező *ü*-zés eléggé általános, valamint néhány, a hosszú magánhangzókat erősen rövidítő erdélyi ponton mintegy 150—170% között mozog. Jóval erősebb a köznyelvinél Erdélynek majdnem egész területén. Általában nem vagy alig éri el a köznyelvi szintet a Tiszántúl középső részein, a Szenc—Vác—Szolnok—Tisza—Hernád határolta területen, tehát a palóc típusú nyelvjárásokban, s az ezeket szegélyező részeken. E terület közepén, Nógrád, Borsod, Heves egyes részein a köznyelvinek alig 50—70%-a. Az *ü* a jugoszláviai Kupuszina (Ju-4) nyelvéből hiányzik, csak újabb, kis megterhelésű hangeszköz a szlovákiai Nagyhinden (Cssz-5) is. A nyelvterület többi részén szabad fonéma.

Az *i* gyakorisága

37. Nyelvjárásainkban az *i* a következő köznyelvi hangok és hangkapcsolatok helyén jelentkezik:

Nyj.-i *i* megfelelés	Kny.-i	Például:
	i	: *disznó, ribizli, addig, szereti* stb.
	í	: *tiz, ásit* stb.
	e	: *kinyér, fazikas, hetis, fejszi, veji* stb.
	é	: *pintëk, penisz, kezibe, keritis, alugyik* stb.
	ü	: *tikër, kilső, kertyik* stb.
	ű	: *firisz, kűmijes, könnyi* stb.
	ö	: *giríny, isztike* stb.
	ő	: *iket, möddi* 'meddő', *hetfi* stb.
	u	: *lik, kódis, disznajik, mëg'gyógyil* stb.
	ú	: *tik, hosszi* stb.
	o	: *pilva, abrincs* stb.
	a	: *nagyinyám, hanyitt*
	á	: *barizda*
	ju	: *ihász* stb.
	jú	: *sari* stb.
	ja	: *adi* stb.
	já	: *aditok, várik* stb.

Vizsgált anyagomban a köznyelvben is *i*-t tartalmazó morfémák száma: 81 (+ 42).

37.1. Kny. *i* : nyj. *i*. — Az *i* gyakorisága szempontjából az egész nyelvterületen igen számottevő megfelelés. A vizsgált morfémáknak mintegy 85—95%-a a kutatópontok túlnyomó nagy többségében szintén *i*-vel vagy *i*-vel is realizálódik. Néhány ponton a megfelelés még ennél is magasabb, s 80% alá mindössze 5—6 esetben süllyed, olyan, határainkon kívüli kutatópontokon, melyeken ellenőrzés nem volt, s így bizonyos adathiány is jelentkezik anyagukban, ami adott esetben a vizsgált fonéma statisztikai gyakoriságát is befolyásolja némileg. Polifonémikus értékben is előfordul az *i* a Dunántúl nyugati felében; pl.: A-2, 34, B-24, C-9: *sziva*.

Köznyelvi *i* helyén nyelvjárásainkban a következő egyéb megfelelések találhatók:

Kny.-i	Nyj.-i	Például:
i	*ü*	*üdő, tepsü* stb. (vö. 36.5.)
	ë	*vëlla, ribëzli, tepsë* stb. (vö. 40.3.)
	ö	*ösmerős, őröszte* stb. (vö. 39.9.)
	í	*tíló, ribízli* stb. (vö. 23.4.)
	ű	*tűktököt* stb. (vö. 22.7.)
	é	*séndő, kölléncs* stb. (vö. 28.6.)
	e	*kelincs* stb. (vö. 41.4.)
	u	*uskola, csupa* (vö. 35.6.)
	o	*oskola, ortás* (vö. 38.5.)
	a	*kaját, hínya* (vö. 42.6.)
	é$_2$	*iéstrana, keliéncs* (vö. 29.4.)
ir	*ü*	*büsálmá* (vö. 36.12.)
	ű	*bűsálmá* (vö. 22.13.)
	u	*busuoma* (vö. 35.11.)
il	*í*	*szíva* (vö. 23.11.)

megfelelés

37.2. Kny. *í* : nyj. *i*. — A dunántúli nyelvterületen és az ék.-i részeken a köznyelvben *í*-t tartalmazó morfémák jelentős részét érinti ez a megfelelés. Területi elterjedése nagyjából olyan jellegű, mint a hasonló típusú kny. *ű* : nyj. *ü* viszonyé, tehát jóval kisebb, mint a kny. *ú* : nyj. *u*-é (vö. 36.2.). Érvényesülése azonban a három megfelelés közül a legkevésbé általános. Az *í* még Délnyugat-Dunántúl több pontján is megjelenik változatként egy-két morfémában. Közép-Dunántúlon, a III/c hangrendszertípus területén pedig — ha általában változatként is — már minden ponton van rá adat. A dunántúli nyelvterület többi részén és ék.-en az *í* jelentkezése még erősebb. Erdély egész területén rövid az „-ít" képző *í*-je. Ez azt sejteti, hogy a hangsúlytalan helyzetnek a rövidülést elősegítő hatása, ami az *ú, ű* esetében több erdélyi ponton igen következetesen jelentkezik, az *í*-vel kapcsolatban is érvényesül.

Elszórtan, néhány morfémában jelentkezik ez a megfelelés az említett területeken kívül is. A „kísér" szóban az Ipoly és a Tarna—Zagyva közötti területen; pl.: H-1: *kikisírëm* ~ *kikisírëm*, J-14: *kikisírëm* ~ *kikisérëm* ~ *kikisírtëm*, 17: *kikisérëm* ~ *kikisírtëm;* Északnyugat-Szlovákiában; pl.: Cssz-2: *kikisírtëm* ~ ⟨*kikisírtëm*⟩, 4: *kikisírëm* ~ *kikisérëm*. — Az Ipoly-könyök tájékán a „kígyó" szóban is; pl.: H-2: *kijó* ~ *[kígyó]*, J-1: *kijó* ~

kigyó ~ *kíjó* ~ *kígyó*. — A Tiszántúl keleti felében, a Körösöktől északra a „kívül" szóban; pl.: N-6, P-1, 11, 18: *kivűl;* hasonlóképpen az Ipolyköny ök tájékán; pl.: H-1 *kivő*, Cssz-10, 15: *kivű*, 16: *kivő*, elszórtan Erdélyben is: Ro-6: *kivül*, 16: *kiül* ~ *kivül*, 17: *kivűl*. — A Dunántúl dk.-i részein a *víz* alak mellett általános a *vizi* származék.

37.3. K n y. *e* : n y j. *i*. — Viszonylag sok morfémában, elsősorban eredetibb *ë* helyén hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, tővéghangzóban és toldalékban egyaránt jelentkező, az egész nyelvterületen élő megfelelés. Tipikus területét ennek ellenére nem nagyon lehet kijelölni, ugyanis 7—8-nál több, illetőleg 3—4-nél kevesebb morfémát aránylag kevés ponton érint a vizsgált anyagban, s ezek is eléggé szétszóródnak a nyelvterületen. A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „kelés", „kenyér", „penész", „veder", „egyenes", „repce", „spenót", „gerendely", „gerenda", „gerinc", „engem", „pendely", „hernyó", „tenyér", „gerezd", „gyeplő", „lekvár", „kelkáposzta", „fergettyű", „(fel)vette", „reá", „kemence", „fazekas", „petróleum", „petrezselyem", „hetes", „derekadat", „körte", „fejsze", „epe", „eke", „kéve", „jérce", „össze", „-e ~ -je" birt. szrag.

A Szenc—Komárom—Ercsi—Csongrád—Tisza—Bodrog vonaltól északra (Nyitra és Ipolyság között nem), de átlépve a Tisza bal partjára is; él a Körösök vidékén, s attól északra is; pl.: Cssz-1, 12, E-4: *kilis*, Cssz-3, 14, E-10, H-3, J-5, K-3, L-11, M-18, P-1: *kilís*, P-19: *kilís* ~ *kelís;* településeken; pl.: G-13, K-11, N-2, 9: *kilís;* Erdélynek inkább a középső sávján; pl.: Ro-4, 7, 8, 17, 18: *kilis*. — A Sárközben, Szeged vidékén, az Ipolyköny ök táján s innen ény.-ra; Szlavóniában; Erdély középső sávján; pl.: F-14, 15: *kinyér*, K-13: *kinyér* ~ *kẹnyér*, N-8: *kënyér* ~ *(kinyér)*, Ju-4, 10, Cssz-1, 5, 9: *kinyér*, Ju-7: *kʿinyéir*, Ro-4: *kinyër*, 12: *kinyéir*, 16: *kinyẹ̈r*. — Szlovákia dny.-i, a Dunántúl ék.-i részén, a Duna déli folyása mentén, Erdély több pontján; pl.: Cssz-8, 12, A-1: *pilisz*, E-4, 7, F-11: *pinisz* ~ *penisz*, E-1, 5, 8: *pinísz*, F-15, Ro-6: *pinisz*, Ro-15: *pinèisz* ~ *pënẹ̈sz*, 16: *pinësz* ~ *pinèsz*, 18: *pinyisz* ~ *pẹnyisz*. — A nyugati nyelvterület déli sávján, az ék.-i területeken, Erdély keleti és déli részein; pl.: D-36, G-2, 7, Ju-3: *vidör*, Ju-7: *vidȍr*, O-16: *vidēr* ~ *vedēr* ~ *vedéir*, P-10: *vidẹ̀r* ~ *vidẹ́r* ~ *vẹdẹ̀r*, Szu-4: *vidèr* ~ *[vidèr]*, Ro-8: *vidèr*, 13, 20: *vidȍr;* illetőleg F-8: *vidër* ~ *vȍdȍr*, 17: *vidèr* ~ *vidẹ̈r* ~ *vœdœ̀r*. — A nyelvterület nyugati felében (a Dunántúl nyugati-ény.-i fele kivételével) a Zagyva—Tisza—Körösök vonaláig; pl.: A-1, E-4: *igenyës*, B-17: *igyenës*, D-26: *igyenös*, E-9, Cssz-9: *igënyës*, N-8: *igenyös*, Ju-7: *igyenös;* Erdélyben keleten és ény.-on; pl.: Ro-2: *igyenẹ̈s*, 6: *igënyës*, 22: *igyenës* ~ *ëgyenës;* illetőleg F-8, 16: *igyenës*. — A Dunántúl ény.-i részén; pl.: A-7: *ripcẹ*, A-26, 27, C-5: *ripcẹ* ~ *[rẹpcẹ]*, Au-2: *ripce* ~ *repce* ~ ⟨*rëpce*⟩. — Inkább a déli részeken, de elszórtan másutt is; pl.: D-36: *spënȯ́t* ~ ⟨*spinót*⟩, G-12: *spinót* ~ *spënót* ~ *spẹnȯ́t*, K-11: *spinót* ~ *spënót* ~ *spẹnȯ́t*, Ju-6, 9: *spinót*, Cssz-3: *spinót* ~ *spinótȧ* ~ ⟨*spinātȧ*⟩ ~ *spënót*, E-9: *spënót* ~ *(spinót)*, M-12: *spinót* ~ *spënót* ~ ⟨*pinót*⟩ ~ ⟨*pënót*⟩. — A Csallóközben és a Szigetközben; pl.: A-1, C-2, Cssz-6, 7, 11: *girindű*, Cssz-1: *girindő*. — Csak a Ro-5-ről adatolva: *sárgirinda*. — A Dunántúl keleti peremétől keletre, többnyire változatként (az ék.-i részeken, Erdély keleti sávján így sem nagyon); pl.: E-16: *hádgirince* ~ *hádgerince*, F-12: *hádgirince* ~ *háta giricce* ~ *hádgerince*, J-6: *girincse*, N-8, P-11: *girince*, Ro-6, 17:

hádgirinc. — Erdély nagy részén; pl.: Ro-4, 5, 11, 14, 22: *ingëm*, 16: *ingęm*, 17: *igëm* (!), 20: *ingöm;* Felsőőr környékén: Au-2, 3, 4: *ingëm.* — A Nyitra—Komárom—Veszprém—Kőszeg közötti részen; pl.: A-2: *pintül*, 10: *pintöl*, C-14: ⟨*pintüö*⟩, Cssz-2: *pintő*, 11: *pintű.* — Erdély több pontján; pl.: Ro-5: *hirnyó*, 8: *hìrnyó*, 11: *hirnyó* ~ *hìrnyo;* és O-17: *hirnyóu* ~ *hìrnyó* ~ *hèrnyou.* — Csak néhány pontról adatolva; pl.: F-15: *tënyér* ~ *tenyér* ~ ⟨*tinyér*⟩, 22: *tenyér* ~ *(tinyér);* — Cssz-20: ⟨*girizd*⟩ ~ ⟨*gërizd*⟩; — A-6: *gyiplöə* ~ ⟨*gyiplüöszár*⟩, A-15: *gyiplüő;* — J-21: *likvár* ~ *lëkvár*, M-12: *lëkvár* ~ *(likvár);* — Ro-14: *kìlkáposzta* ~ *kìlkáposzta* ~ *kęlkáposzta*, 15: *kìlkáposzta;* — Ju-3: *firgetö*, 7: *firget'őü*, Ro-3: *fìrgentyü;* — Cssz-2: *fővitte* ~ *fölvitte* ~ *fölvëttę*, Ro-5: *fëvittę* 'felvette'. — Több erdélyi ponton: pl.: Ro-8: *riá* ~ *riá*, 11: *rija*, 19: *rija* ~ *rëja.* — A nyugati nyelvterület déli- dk.-i részein, elszórtan a Tisza déli folyása mentén; pl.: F-15, Ju-1, 10: *kemince*, F-23, G-11: *kemince* ~ *kemönce*, Ju-7: *k'emince*, B-28: *kemince* ~ *kemënce*, K-3: *kemince* ~ ⟨*kemęnce*⟩, 11: *kemënce* ~ *(kemince)*, N-8: *kemönce* ~ ⟨*kemince*⟩. — A nyugati nyelvterület északi felének nagy részén és kb. a Hernád—Tisza—Körösök vonaltól északra; pl.: Au-1, A-1, C-3, 18, Cssz-6 és Ju-1 is: *fazikas*, Cssz-9: *fäzikäs*, L-19, M-18, O-2, P-12, 17, Ro-5: *fazikas.* (A Dunántúl nagy részén a szó nem él.) — Szinte mindenütt, ahol a szónak ez a formája él; pl.: A-30: *pëtrólijom*, D-37: *pętrólium*, J-13: *petróliom*, K-12: *petlórijom*, Ro-1, 13: *petrólijom*, Szu-4: *petrólijum.* (A Dunántúl ény.-i felében gyakori a „petrom", a Tiszántúl középső részein a „petró" típusú alak, Erdélyben inkább más szinonimák élnek.) — Elsősorban Szabolcs-Szatmárban; pl.: O-9, 11, 17, P-7: *petrizsejem*, P-5: *petrizsejem* ~ *petrezsejem;* és Cssz-14: ⟨*petrezsilëm*⟩, Ju-3: *petrezsijom;* a Dunántúl nagy részén; pl.: A-32, B-30: *petëmzsirom*, C-14, D-27: *pętręzsirom.* — A Szentgotthárd—Keszthely—Ipoly vonaltól nyugatra; pl.: A-1, C-8, E-3, Cssz-6, 12: *hetis*, Cssz-3: *hetyiss*, 14: *hetyis* ~ *hetős;* Abaújban is; pl.: Cssz-24: *hetis* ~ *hętęs* ~ ⟨*hetös*⟩, O-1: *hetis* ~ *hetes* ~ ⟨*hetüs*⟩ ~ ⟨*hetös*⟩, O-4: *hetis.* —A nyugati peremeken; pl.: Au-3, B-1, 16, Ju-1: *dërikadat*, B-2, 17, 24: *dërikadat* ~ *dërëkadat.* — Felsőőr—Kőszeg—Szombathely távolabbi környékén és Erdély északi-ény.-i részén; pl.: Au-2, 3, 4, A-10, 15, 18: *körti*, A-30: *körti* ~ ⟨*körte*⟩, Ro-3: *kȍrti*, 4: *körti*, 8: *kȍrfi*, 10: *kȍrti* ~ *kőrfi.* — Nyugaton ugyanott és Erdély keleti részein; pl.: Au-2, 3, 4: *fejszi*, A-10, 24, 30: *fęjszë* ~ ⟨*fęjszi*⟩, 15: *fejszi*, Ro-9: *fé'iszi*, 14: *fé'iszi* ~ *fészi*, 22: *fészi*, ugyanígy F-13, 17: *fészi.* — Felsőőr és Kőszeg környékén; pl.: Au-2, 3, A-15: *epi;* — Au-2, 3, 4: *ekifej*, A-15: *ekivas* ~ *ekëvas;* — Au-3, 4: *kívi*, A-15: *kívi* ~ *kívë;* de M-12 is: *kíve* ~ *(kívi).* — Kassa vidékén: O-4: *jérci* ~ *jérce*, Cssz-22: *jérce* ~ ⟨*jérci*⟩. (Valószínűleg játszi szóképzéssel alakult alak.) — Nyugat-Szlovákiában; pl.: Cssz-3: *esszi* ~ *ëssze* ~ *essze*, 8: *összi* ~ *ëssze* ~ *össze;* de A-4 is: *össze* ~ *összi.* — Az e. sz. 3. sz. birt. szrag *-i* ~ *-ji* változatának jelentkezése — számomra meglepő módon — erősen a tőmorfémára jellemző. A „bőre", „szája széle" alakban megtalálható a Balassagyarmat—Ábádszalók—Tokaj—Nagykároly vonaltól északra az egész területen, sőt gyakori Zalában, Somogy dny.-i, Baranya déli részén is; pl.: H-4, J-10, M-7, L-7: *bőri*, O-9, P-5: *bűri*, B-6, 9: *büöri*, G-6: *bűri* ~ *bőre*, és a Ju-7-en is: *bűri;* H-4: *szäjä szélyi*, M-6: *szája széli*, P-7: *szája szïéli*, B-12: *szą́ja szięli*, 35: *szája széli.* Keleten nagyjából ugyanitt jelentkezik a

„veje" alakban, de a Hernádtól keletre inkább csak változatként; Zalában kivételesen ritka a „vője" típus mellett, Somogyban, Baranyában nincs rá adat. A „nyelve", „füle", „teteje", „zsebje" alakokban pedig csak Nógrád és Heves egy részén, Borsod déli sarkában jelentkezik az *-i* ~ *-ji*, ami azt mutatja, hogy ennek a morfémának ma ez a legtipikusabb területe. — Felsőőrben (Au-2) megkövesedett alakként: *heti*.

37.4. K n y. *é* : n y j. *i*. — Lényegében szintén az egész nyelvterületen jelentkező megfelelés. Csupán az ország északkeleti részében (O-15, 17, P-9) és a Ju-3, 7 pontokon nincs rá anyagomban adat. Eléggé világosan kirajzolódik a jelenség központja is: az Őrség és a Hetés; Felsőőr, Kőszeg, Szombathely távolabbi környéke (kelet felé a Rábát nem lépve át); illetőleg Erdélynek a hosszú magánhangzókat erősen rövidítő pontjai, főképpen Ro-3, 4, 5, 7, 8, 18 és esetleg Ro-6. Viszonylag erős hatású a Dunántúl északi felének középső és nyugati részein. Itt kutatópontonként átlagosan mintegy 9—11 morfémát érint.

A fentebb említett nyugati részeken a kny. *é* : nyj. *i* viszony szempontjából három típust lehet megkülönböztetni; — a) az Őrség és a Hetés, ahol a tárgyalt megfelelés nem párosul az *é* terhére jelentkező *i*-zéssel, s nem is korlátozódik csak szóvégre vagy hangsúlytalan helyzetre, mint pl. az *ó* : *u*, *ő* : *ü* viszony a *biru*, *kettü* típusú megfelelés esetében; — b) Felsőőr—Kőszeg—Szombathely környéke Velem (A-15) kivételével. Ezen a vidéken gyakori az *í*-zés. Az *é* terhére jelentkező *í* főleg hangsúlyos, az *i* elsősorban hangsúlytalan helyzetben jelenik meg. Ez az elkülönülés azonban nem teljesen mechanikus (pl.: *idës*, *-ség*). — c) Velem (A-15), ahol az *í* szintén elsősorban hangsúlyos helyzetben fordul elő, de mellette morfémákhoz nem köthetően jelentkezik az *i* is. — d) Az erdélyi pontok lényegében szintén ebbe a típusba sorolhatók, de a Ro-4-en és 18-on az *é* terhére jelentkező *í* hangsúlyos helyzetben is kivételesen ritka.

A következőkben megadom a négy típusból egy-egy pontnak a kny. *é* : nyj. *i* megfelelést tükröző teljes atlaszanyagát.[1]

B-16: *billëg, ippen, mihe; beszisz, buborcsik, dërik, ebiD, egissiëgës, fökin, fösfin, fürisz, görin* ~ *göriën, halántik, husfit* ~ *huzsvit, kökin, kömin, kötin, kukorikul, legin, metitt, nyüőstinkutya, segilletëk, sörin, szakadik* 'darázs', *szëgin, szijadik* 'forgács', *vendikhiju, verütik; csalamádi, guóri, karalábi* ~ *karalábië, melli, mögi; estitü, küherilik, körtit, mihik, mesil, kezibe, öccsiji, niënim, öcsim; föstik, gyujtalik, kelis, Miháli, piëzit* ~ *piënziër, ëggyenkint, máskipp* ~ *máskind, lüöni* 'lőnél', *ëtti* 'ettél', *ëgyi* 'egyél', *üörösztitëk, üörösztik, alugyik*.

Au-2: *billëg, idës, illesztüö, ippëg, mihi, mëgmirgezik, pintëk, szája szillë* ~ *szája szílë; beszisz, dërik, ebiD, egissígës, firfi, firisz, gërinD* 'görény', *husit, kemin* 1. 'kemény', 2. 'kémény', *kemimmoag, kükisirëm, kökin, kötin, legin, penisz, segitkötis, söriny, sövinykert, szëgin, veritik, vüőfiny; kalarábi* ~ ⟨*kalarábë*⟩*; küherilik, körtit, kezibe; föstik, füözelik, gërábláladik, kíris, ëddzsënkint, máskibb, üörisztitëk, üörisztik, aludzsik*.

A-15: *billëg, csip* ~ *csíp, didöreganyám, idës, ifiëkor* ~ *ìfiékor, illesztüö, inëkül* ~ *ìnëkül* ~ ⟨*inekül*⟩, *ipül* ~ *ípül* ~ [*épül*] ~ ⟨*ipitt*⟩, *ippen, firfi-*

[1] Minden morfémára (a képzőkre, ragokra is) általában csak egy-két adatot közlök.

gyerëk, në fill, kígvirág ~ (kigvirág) ~ ⟨kiëgvirág⟩, kirüő, kirüözik ~ kìrüöddzik ~ kírüözik, kikisirëm ~ kikisírëm ~ kikisiërëm, kisz, lipi ~ lépi 'lép', *mihi, misz ~ mìsz ~ mísz* (i.), *miz ~ mìz, macskamiz ~ macskamisz, nigy ~ ⟨níty⟩, násznip ~ [nászníp] ~ [násznép], nisztië, pintëk, pinziër ~ [pìnzér], szigëlli, szille* 'széjjel', *szikijë ~ szikë* '(a tojás) sárgája', *szája szilë ~ szája szìlë, szip ~ [szíp], tigy, vir ~ vìr ~ vír; beszisz, borbil, cserin, dërik, ebid, egissigës, firisz, főzsvin, gërin* 'görény', *hallantik, huzsvit, kankalik* 'kútgém', *kökin, kömin, kötin, kukorikul, legin, nyüöstin, penisz, sörinnyë, szegil, szëgin ~ szëginy, szurdik, tezsvirgyit, ügyvid, vendikhivuó, verejtik ~ vęrejtìk ~ verüötik, vüőfiny; körtit, epijë, üngit; kerittis, evessig ~ [evessíg], föstik, füőzelik, pörsedik* 'pattanás', *hetenkint, máskip ~ máskib, vünnink ~ ⟨vünnínk⟩, üörösztitëk, üörösztik, alugyik.*

Ro-3: *féliccakakār, illesztő ~ ìlesztő, ippęg, mihes* (de: *míheji), nisztęl, pintek, pindzir ~ pęnzér; beszìlsz, bórbi ~ bórbęj, ebiD, egissígęs, fűrisz, göriny, húsvit, kikísirem, kökiny, köminymag, közipsö, leginy, víkonylępiny, melliny, macskamiz* (de: *míz), seriny, szeginy; körtit, kezibe; kelis ~ kelís, töredik, törmelik, festik ~ festík, pindzir ~ pęnzér, máskipp, hetenkint, őrisztitęk, őrisztik, aluggyik.*[1]

A megfelelés a fentieknél nagyobb területen anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „édes", „bélyeg", „péntek", „éppen", „élesztő", „méhek", szérű", „penész", „kelés", „görény", „legény", „szegény", „marékszedő", „kukorékol", „középső", „tányér", „gége", „karalábé", „mögé", „kiherélik", „vetélő", 3. sz. birt. szragos relatív tövek („kezébe" stb.), „-ként", „vőfély"; tehát zömükben hangsúlytalan helyzetben levő morfémákban.

A Duna—Komárom—Veszprém—Szentgotthárd határolta területen; pl.: A-2, B-2, C-12, 19: *idës*, de elszórtan délebbre is. — A Dunántúl nyugati felében, kb. a Zala vonaláig, Szlovákia nyugati részein; pl.: A-3, 34, B-2, 24, C-5, Cssz-3: *billëg*, Cssz-13: *billëg ~ [bijjëg].* — A Szentgotthárd—Vác—Szolnok—Karcag—Salgótarján határolta területen; a Tisza mentén délebbre is; változatként a Tiszántúl középső részein, sőt ék.-en is; pl.: A-1, 28, C-17, E-4, 8, H-4, K-3, M-18, Cssz-4, 16: *pintëk*, P-15: *pintęk ~ pintek*, Szu-4: *pintëk ~ [péntek].* — Legalábbis változatként a nyugati nyelvterület nagy részén, a Tiszántúl középső vidékén; pl.: A-6: *ippe*, C-6, D-35, E-12, F-14, Cssz-6, 14, N-4, P-14, 17, Ro-1 és a Szu-4 is: *ippen.* — A Szentgotthárd—Esztergom vonaltól északra; pl.: A-4: *illęsztüö*, C-16, Cssz-13: *illesztő;* de Szolnok távolabbi környékén is; pl.: J-17: *illesztő ~ [élleszt̨ő] ~ [élesztő]*, N-1: *illesztő ~ illesztő ~ élleszt̨ő ~ élesztő.* — Az Őrségtől keletre is; pl.: B-4, 5, 18, 21: *mihiëk.* — Ju-4: *sziri* 'szérű'. — Nyugat-Szlovákiában, Északkelet-Dunántúlon, délre a Duna vonala mentén; pl.: A-1, Cssz-8, 12: *pilisz*, E-4: *pinisz ~ penisz*, E-20, F-6: *penisz*, F-15: *pinisz.* — Szenctől a Csepel-szigetig egy viszonylag keskeny sávon; a Hernád és a Bodrog között; pl.: Cssz-1, 12, E-4, 7, L-10, 18, O-2, 7: *kilis*, E-13: *kilis ~ kelis ~ kelés.* — A nyelvterület nyugati szélén; az Ipolyság—Vác—Szolnok—Tisza—Körösök—Berettyó vonaltól északra kb. a Szamos—Tisza vonaláig; pl.:

[1] A következő ismertetésben csak azokat a morfémákat adom meg, amelyekben jelenség az említett területeken kívül is jelentkezik; az ismertetett területekre a nírásba ülön nem hivatkozom, adataikat sem sorolom fel újból.

A-10: *görin*, B-28: *göriny*, E-9: *girind*, H-2: *gërind*, J-19: *giriny*, L-1, Cssz-21: *gërhiny*, Cssz-23: *girhiny*, O-12, P-15: *göringy*. — A nyelvterület nyugati szélén, a Zagyvától ény.-ra Léva környékéig, a Tiszántúl középső részein; pl.: A-6: *legin* ~ ⟨*legíny*⟩, A-10, 24, 30: *lęgin*, Cssz-14, H-2: *leginy*, J-14: *leginy* ~ *legíny*, P-19: *leginy* ~ ⟨*legíny*⟩. — A-4: *szëgin* ~ *szëginy*, A-10, 28, B-2, 28: *szëgin*, Cssz-10, E-1, H-5, J-1: *szëginy*, J-18: *szëginy* ~ ⟨*szëgíny*⟩, P-15: *szęgíny* ~ *szęgìny* ~ ⟨*szęginy*⟩. — (A „kökény" szóban viszont csak az említett nyugati és erdélyi részeken.) — A Tiszántúl északi felében; pl.: O-15: *marikszedő*, P-4: *marikszedőü*, 11: *marikszędeö*, Szu-2: *morikszędőü* ~ *mąrikszędőü*; illetőleg Ro-5: *marikszędő* ~ *marakszëdő*, 6: *marikszëdöü* ~ *[marokszëdőü]*. — Szórványosan az egész nyelvterületen; pl.: C-5: *kukurikull*, D-12: *kukurikul*, F-16, O-7: *kukurikúl*, Cssz-24: *kukurikól*, Ro-5: *kukurigól*, 11: *kukurigòl*. — Csak egy-két pontról: Ro-3: *közipsŏ*, 5: *kœzipsǫ̆*; — Ro-4: *tángyęr* ~ ⟨*tangyịr*⟩ (?); — Ro-17: *gigę*. — A Dunántúl északi felében, a Csallóközben; pl.: A-2, C-4, 18: *karalábi*, C-12, D-2: *karalábi* ~ *karalábé*, Cssz-6: *kàrálábi* ~ *[karalábi]*; ritkábban Délnyugat-Dunántúlon is; pl.: B-26, 27: *karalą́bi*. — Erdély keleti felében; pl.: Ro-11: *męgi* ~ *męgì*, 13: *mëgi* ~ *mëgì*, 22: *mëgi*. — Néhány ponton a Duna—Tisza közén; pl.: J-21: *kiherilik* ~ *kiherülik*, 23: *kiherilik*; illetőleg M-20: *kiherillik*, Szu-4: *kiherillik* ~ *kiherí́llik*. — Főképpen ék.-en: Szu-1: *vetillőü* ~ *vetìllőü*, 2: *vetillǫ̈ü* ~ *vetíllǫ̈ü*, 4: *vetillőü* ~ *vetüllőü*. — Zala, Somogy nyugati, Baranya déli részei, valamint az Ózd—Nagykároly vonaltól északra eső részek kivételével az egész nyelvterületen; pl.: A-6, B-24, D-36, H-11, K-12, Ro-1, 6, 9, 22: *kezibe*, P-14: *kezibę*; sőt elszórtan, inkább csak egyes morfémákhoz kötve az említett nyugati részeken is, főképpen Zalában. Jelentkezésének törvényszerűségeit (pl.: *üngit*, de *tesfiërgyiët*, *keziëbe*) érdemes volna gazdagabb anyagon részletesebben is megvizsgálni. — Az egész nyelvterületen a Dunántúl déli fele, kb. Szabolcs-Szatmár m. és Erdély keleti részei kivételével; pl.: A-10, J-1: *ëggyenkint*, C-8: *ëggyenkin*, P-3: *ęggyęnkint*, Ro-3, 6: *ëggyenkint*. — Tulajdonképpen már polifonémikus értékben a Tiszántúl középső részein, Erdély nyugati pontjain; pl.: M-11: *vőüfi*, N-4: *veőfi*, P-12: *vőfi*, 17: *veǫ̈fi*, Ro-1: *vőüfi*, 5: *vőfi*.

37.5. K n y. *ü* : n y j. *i*. — Lényegében az egész nyelvterületen élő megfelelés. Igen széles hatású a labiopalatális hangokat nem ismerő Kupuszinán (Ju-4), ahol anyagomban majdnem 40 morfémát érint, de nem sokkal kisebb hatású a hasonló jellegű Nagyhinden (Cssz-5) sem. Viszonylag jelentős megfelelés a nyugati nyelvterület déli részein, az *ë* terhére erősen *ö*-ző Dél-Somogyban, Baranya nyugati részén. Itt pontonként mintegy 8—10 morfémát érint, a jelenséget legerősebben tükröző Péterhidán (D-28) még többet. Az erősen illabiális jellegűnek ismert palóc típusú területeken a megfelelés ennél jóval kisebb hatású. Legfeljebb 1—2 morfémát érint a kb. Szenctől Szeged környékéig húzódó sávon, sőt itt több ponton nincs is rá adat, de eléggé szerény hatású a Dunántúl ény.-i részén és a Tiszántúlon is.

A Ju-4-en a kny. *ü* : nyj. *i* megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: *iszëg*, *bikkëny*, *izen*, *itëtte*, *pispëk*, *iveg*, *kiszëb*, *tikër*, *tizet*, *bidës*, *csitërtëk*, *pinkëzsdi*, *gyimécs*, *firënni*, *fives*, *firt*, *file*, *tricsęk*, *siket*, *rihes*, *illep*, *igyvégy* ~ *idzsvéD*, *trisszëg*, *fityíl*, *hivejkúj* ~ *hivékúj*, *killé*, *illé*,

iszé, kilsé, mëgeskinnek, këpil, kertyik, kertink, mëgyink, mëgnízik, bepërętik, kideril, gyikeresti.

Egyéb területeken is: „üzen", „süket", „tükör", „rühes", „külső", „füle", „üső", „ülep", „üzekedik", „büdös", „pünkösd", „tüsszög", „fütyül", „üveg", „hüvelykúj", „füves", „tücsök", „püspök", „üllő", „csütörtök", „küllő", „bükköny", „fürödni", „gyümölcs", „-ünk", „-ük ~ -jük", „-ül" (képző).

Elsősorban a következő területeken jelentkezik: a Dunántúlon az ék.-i részek kivételével, a Duna—Tisza közén Nagykőröstől délre, Szeged vidékén, a Kassa—Püspökladány—Gyula vonaltól keletre (de kb. Szabolcs-Szatmár területén nem); pl.: A-2: *izeny*, B-26: *izęn*, D-17, O-4: *izen*, K-12, P-19: *izen* ~ *üzen*, Ro-6: *izën*, 8: *izen*, 22: *izen* ~ *üzen*. (Az *ü*-s megoldás változatként mindenütt elég gyakori.) — A Kőszeg—Szombathely—Veszprém—Szekszárd—Mohács vonaltól délre, a Nyitra—Vác—Szolnok—Békéscsaba vonaltól északra, Erdély nyugati részein is, nemritkán az *ü*-s változattal együtt; pl.: Au-2, B-17, D-36, G-7, Cssz-4, H-3, L-6, M-20, N-4, O-16, P-16, Ro-1: *siket*, Ro-5: *sikęt*, de 14 is: *sikęt;* A-15: *sükett* ~ *süket* ~ ⟨*siket*⟩. — A Balatontól ény.-ra a nyelvhatárig, a Dél-Dunántúl néhány pontján; pl.: A-4, 34, B-7, 31, C-6, 14: *tikër*, D-4, 8: *tükör* ~ *(tikër)*, D-30, 35: *tikör*, G-1: *tikör* ~ ⟨*tíkör*⟩. — A Kapos vonalától délre, a Szenc—Komárom—Ercsi—Tisza vonaltól északra, Szabolcs-Szatmár ék.-i részein is; pl.: B-36: *rihęs* ~ *rühęs*, D-25, G-1: *rihes* ~ *rühes*, D-33, F-21, G-12, Cssz-2, E-10, J-17: *rihes*, H-6, L-16, M-16, Cssz-18: *rihës*, O-6, Szu-1: *rihęs*, P-9: *rihes*. — Az Ipoly—Duna vonaltól keletre a Kassa—Debrecen—Nagyvárad vonalig, de elszórtan Dél-Dunántúlon és az Ipolytól nyugatra is; pl.: H-1, J-22, K-5, L-8: *kilső*, M-11, N-3: *kilsöü*, Ro-5: *kilsȯ̈*, D-37, F-20: *kilső* ~ *kíső*, Cssz-4: *kilső* ~ *kívső*. — Dél-Baranyában; a Salgótarján—Eger—Debrecen vonaltól északra (de Kassa táján nem); Erdély északi részein; pl.: G-1: *file* ~ *[füle]*, 5: *füle* ~ *(file)*, H-6: *fili* ~ *file* ~ *füli* ~ *füle*, H-11, L-5: *filë*, J-10, M-7: *fili*, O-16, P-7, Szu-4, Ro-1: *file*, Ro-7: *filę* és Ro-14 is: *file*. — A nyugati nyelvterület déli részén és az Ipoly-kanyar táján; pl.: D-28, G-3: *isző* ~ *üsző*, F-19: *isző* ~ ⟨*isző*⟩ ~ *[üsző]*, Ju-3: *isző*, 7: *isző*, H-2, Cssz-16: *isző* ~ *üsző*, ill. L-1: *(iszőü)*. — Somogyban, Baranya nyugati részein; pl.: D-7: *illęt* ~ *üllęt*, 15, 27, 28, 37: *illet*, G-3: *illep* ~ *[üllep];* de az A-10-en is: *ülęt* ~ ⟨*ilęt*⟩. — Vas dny.-i, Zala ény.-i részein; pl.: A-30, B-3, 10, 18: *izekëdik*, B-5: *izekëdik* ~ *üzekëdik*. — A nyugati nyelvterület déli részein, területileg kisebb eltérésekkel; pl.: D-29, 30: *büdös* ~ ⟨*bidös*⟩, G-5: *bidös* ~ *büdös;* de a Cssz-21-en is: *bidös* ~ *büdös;* — D-35, G-3, 11: *pinközsdi* ~ *pünközsdi*, Ju-7: *pʿinkʿözsdi;* de az O-4-en is: *pinközsdi* ~ *pinkösti* ~ *pünközsdi* ~ *pünkösti;* — D-25: *pisszög*, F-22: *pisszög*, G-7: *piszög*, Ju-3: *prisszög;* — D-28: *fityöl* ~ *fütyöl* ~ ⟨*fütyül*⟩, G-3: *fityöl*, Ju-3: *fityöl, fitykál*, 7: *fitykȯ̈l, fütyöl;* — D-24: *üjęg* ~ *üvęg* ~ ⟨*ijęg*⟩, 28: *öveg* ~ *üveg* ~ *(ijęg)*, F-19: *ijeg* ~ *üjeg;* — D-27; *hivékujj* ~ *hivękujj*, G-9: *hivékúj* ~ *hívékúj* ~ *hüvelkúj;* — D-35, G-1: *fijes*, 6: *fijes* ~ *füjes*, 7: *fijes* ~ *fíves;* — D-36: *picsök* ~ *pücsök* ~ *pücsök*, F-21, G-5: *pücsök* ~ *(picsök)*, G-4: *picsök* ~ *pücsök;* — F-20: *püspök* ~ ⟨*pispök*⟩, G-11: *pispök* ~ ⟨*püspök*⟩, Ju-7: *pʿiśpʿök* ~ *pʿüspʿök;* — D-28: *ilő* ~ *ülő*. — Az Ipoly középső folyása táján; pl.: H-2, Cssz-16: *csitërtëk*, H-3: *csitër-*

tëk ~ *csütörtök* ~ ⟨*csitörtök*⟩; de Ro-4 is: *csitertẹ̈k* ~ *csütèrtẹ̈k* ~ *csütörtẹ̈k*. — Elszórtan néhány ponton; pl.: E-1: *killő*, 5: *küllő* ~ *(killő)*, J-5: *killőö* ~ *küllőü*, Ju-3: *killȍ* ~ *küllő*. — Felsőőr vidékén; pl.: Au-2, 3: *bikkën*. — Heves, Borsod érintkező részein; pl.: H-9, 10: *firdenyi*; ék.-en; pl.: O-13: *firedni*, O-16, P-6, 9, Szu-3, 4: *firidni*. — L-15: *gyimȍücs* ~ *gyümölcs*, Cssz-15: *gyümőcs* ~ ⟨*gyimőcs*⟩. — D-28: *kertịnk* ~ *kẹrtụ̈nk* ~ *kẹrtünk*. — Zala és Somogy déli részein, Baranyában, kb. a Balassagyarmat—Eger—Mezőkövesd—Miskolc—Ózd vonal között, Erdélyben főleg a déli-dk.-i részeken; pl.: B-25, D-25, 33, G-2, 11, Ju-3: *kertyik*, B-27: *kẹrtik*, H-4, J-2, 11, M-3: *kertyik*, L-15: *kerťik* ~ *kertik*, Ro-15, 17, 22 és Ro-5 is: *kèrtyik*; B-24, 26: *szüvik*, D-24, 37: *szivik*, F-21, G-8, Ju-3, H-4, J-10, M-1, Cssz-17: *szívik*, Ro-5: *szívik* ~ *szivik*, Ro-15, 17, 22: *szivik*, 19: *szüik*. — D-28: *rẹ̈pịl* ~ *röpül*.

37.6. K n y. *ű* : n y j. *i*. — Kis hatású megfelelés. Elsősorban azokra a területekre jellemző, amelyeken a kny. *ű* : nyj. *ü* viszony számottevő (vö. 36.2.). Legjelentősebb a Dunántúl ény.-i területein, de 4—5 morfémánál többet egy-egy ponton általában itt sem érint anyagomban.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „fűzfa", „fűrész", „nyűg", „hűvös", „műhely", „kőműves", „könnyű", „keszty ű", „fergettyű", „gyűszű", „gyűrű".

Nyugat-Dunántúlon a Győr—Pápa—Keszthely—Szentgotthárd vonaltól nyugatra, Somogy és Baranya egy részén, ék.-en, néhány erdélyi ponton; pl.: Au-4: *fiszfo̯a*, A-6: *fiszfa* ~ *[füszfa]*, B-2, 15: *fiszfa* ~ *füszfa*, C-4: *fiszfa*, D-28: *fiszfa* ~ *fűszfa* ~ ⟨*fiszfa*⟩ ~ ⟨*füszfa*⟩, O-5, P-3, 9, Szu-4, Ro-4: *ficfa*, Ro-16: *fiszfa*, 19, 21: *fiszfa* ~ *füszfa*. — A Szentgotthárd—Keszthely—Tata—Duna határolta területen, Somogy dny.-i, Baranya ény.-i részein, az ék.-i peremeken; pl.: Au-2, B-2: *firisz*, B-23: *firi̯ësz*, 34: *firész* ~ *fürész*, D-30, G-4: *firész* ~ *fírész*, O-15, P-9: *firi̯ësz*, Szu-4: *firísz* ~ *[firész]*. — Délnyugat-Dunántúlon; pl.: B-3, 8, 21, 35, D-12: *nyiɑ*. — Kelet-Baranyában; pl.: F-20: *hivös* ~ *hívös* ~ *hüvös*, G-12: *hivös* ~ *hìvös* ~ *hívös* és Ro-18 is: *hivẹ̑s*. — A dny.-i részeken, Erdélynek főleg a középső és keleti pontjain; pl.: A-15: *mihel* ~ *mühel* ~ *műhel*, B-2: *mihẹl*, 4: *mihel* ~ *mühel*, Ro-7: *mihej*, 12: *mihȅj*, 18: *mihẹ̀ly*, 22: *mihèj* ~ *mühèj*; de a P-10-en is: *mühēj* ~ ⟨*mihej*⟩. — Elsősorban Északnyugat-Dunántúlon, az Őrségben, de elszórtan az egész Dunántúlon, Tiszántúl keleti peremén, az ék.-i pontokon és Erdély nagy részén is; pl.: A-6: *kűmijes*, B-17: *küömives*, E-16: *kümives* ~ *kümüves* ~ ⟨*kümves*⟩, D-34: *kümüves* ~ *(kümihes)*, P-15: *kűmives* ~ *kűmíves* ~ *kűműves*, Szu-3: *kűmives* ~ *kűműves*, Ro-1, 8: *kűmives*, 16: *kömives*. — A Győr—Szekszárd—Mohács vonaltól nyugatra, Erdély keleti részein; pl.: A-12, C-18, D-30: *könnyid*, Au-2: *könnyiɑ*, B-26: *könnyig*, D-33: *künnyi*, F-21: *künnyi* ~ *[könnyi]*, Ju-3: *könnyi*, Ro-9: *könyi* ~ *könnyidᵊ*, 15: *könyiᴅ*. — Felsőőr—Kőszeg—Szombathely vidékén; pl.: Au-3, 4, A-15: *keszti*, A-24: *kẹsztë* ~ *kẹsztyü* ~ ⟨*kẹszti*⟩. — Csak néhány ponton; pl.: A-15: *fürgeti* ~ *fürgetű* ~ *fürgetüö*, F-16: *fürgentyi* ~ *fèrgentyü* ~ ⟨*förgentyü*⟩; — F-16: *dézsi* 'gyűszű'; — D-28: *gyirisujj* ~ *gyürüsujj*.

Viszonylag erős hatású ez a megfelelés a Ju-4-en; pl.: *siri*, *sirire*, *fi* 'fű', *fiszfa*, *kémives*, *sziri* 'szérű', *gyíri* ~ *gyíri* ~ *gyíri*. — A Cssz-5-ön viszont nincs rá adatom.

37.7. K n y. *ö* : n y j. *i*. — Kis hatású megfelelés. Főképpen az Ipoly—

Duna—Vác—Szolnok—Tisza—Körösök vonaltól északra jelentkezik viszonylag következetesen, de itt is pontonként legfeljebb 2—3 morfémában; Erdélynek inkább az északi felében és néhány déli pontján. A nyelvterület többi részén alig egy-két ponton bukkan fel.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „ösztöke", „görény", „kökény", „könnyű", „köles", „szövőfa", „fürödni", „göröngy"; — tehát hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, de tővéghangzóban nem.

A Bodrog és a Tisza közötti területen, a Tiszántúl középső, Erdély északi részein; pl.: O-5, Szu-2, 3: *isztikę*, L-20, O-16, P-2, 11, N-4: *isztike*, Ro-1: *isztike* ~ *üsztike*, 2: *isztike*, 12: *isztikę̈*; de a B-28-on is: *isztike* és a G-4-en: *üsztöke* ~ ⟨*isztöke*⟩; a Tiszántúl délibb részein inkább csak a 2. szótagban; pl.: N-7: *esztike*, M-19, N-6, P-17: *ësztike*. — A Balassagyarmat—Vác—Szolnok—Tisza—Bodrog határolta területen s a Tisza mellett délebbre is (de északon, Rozsnyó táján nem); pl.: E-9, H-6, J-14, L-15, M-14: *girind*, J-19, L-10: *giriny*, M-11, 19: *giríny*, L-8: *girhíny* ⟨*görę́ny*⟩, Cssz-22, 23: *girhiny*; illetőleg J-23, K-3, 10: *giríny*, K-11: *girind*, Ju-8: *giriny*, Ju-6, 9: *girinᴅ*. — Balassagyarmat—Eger vidékén; pl.: H-4, 7, J-7, Cssz-17: *kikíny*, M-12: *kikíny* ~ *kökíny* ~ ⟨*kökę́ny*⟩. — Egy-egy ponton: Ju-7: *kʿinnye* 'könnyű'; A-20: *köl̨es* ~ *(kil̨es)*; D-28: *szijőfa* ~ *szüjőfa*. — Az ék.-i részeken; pl.: O-16, P-6, 9, Szu-3, 4: *firittem*. — A Tiszántúl középső részein; pl.: P-2: *göringʏ*, N-4, P-15 és Ro-5 is: *göringy*.

A Ju-4-en ez a megfelelés is viszonylag erős; pl.: *gyikere*, *gyin*, *gyivëk*, *isztëke*, *tivestì*, *kives*, *ivé*, *szivészę́k*, *giriny* 'görény'. — A Cssz-5-ön már jóval szerényebb hatású; pl.: *gyüke* ~ *(gyike)* 'gyökere', *gyu̯n* ~ *gyün* ~ *(gyin)*, *gyüvök* ~ *gyu̯jo̯k* ~ *(gyijëk)*, *firiszti* ~ *firëszti*.

37.8. K n y. *ő* : n y j. *i*. — Elsősorban a nyugati nyelvterületen jelentkezik néhány morfémában, de eléggé elszórtan. A Szenc—Komárom—Ercsi—Aszód—Ipoly közötti részen; pl.: Cssz-3, 15: *ikët* ~ *őköt*, E-7, 13: *iket*, J-18: *üket* ~ *(iket)*. — Felsőőr környékén, ritkán az Őrségben; pl.: Au-2, 3, B-3: *möddi*, Au-4: *mëddi*. — Kőszeg—Szombathely vidékén; pl.: A-22: *hetfi*, 15: *hiëtfüö* ~ *hetfö* ~ ⟨*hetfi*⟩. — Erdély néhány pontján: Ro-3, 5: *fiketȍ*, 4: *fiketo̯*, 8: *fikętȍ*. — Több morfémában a Ju-4-en; pl.: *iket*, *tile*, *belile*; a „-ből" stb. ragokban, esetleg polifonémikus értékkel; pl.: *rëggëtil* ~ *rëggëtí*, *tehénri* ~ *tehénrì* ~ *tehénrí*; hasonlóképpen a D-28-on is; pl.: *estétil* ~ *estétį* ~ *e̯stétü* ~ *e̯stétü̯*, *kerbį* ~ *kerbü* ~ *kerbül* ~ *kęrbű*, *littem* ~ *lițtęm* ~ *lüttęm*.

37.9. K n y. *u* : n y j. *i*. — Kis hatású megfelelés. A Dunántúlon az ék.-i részek kivételével 2—3 morfémát érint; hasonlóképpen Erdély keleti és déli részein. A Bodrog—Tisza vonaltól keletre, Erdély északi felében, Nyugat-Szlovákiában nem jelentkezik; a nem említett területeken többnyire szórványosan, egy-egy morfémában fordul elő.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „lyuk", „uborka", „csuklik", „koldus", „mókus", „meggyógyul", „-uk ~ -juk" birt. szrag.

Az említett dunántúli részeken, de a Csallóközben is, Erdély keleti részein; pl.: A-1, B-24, C-25, D-9, E-14, G-12, Ro-9, 14, 20, 22, hasonlóképpen pl.: F-8, 17: *lik*, de K-6 is: *luk* ~ *[juk]* ~ ⟨*lik*⟩. — A Zagyva—

Tisza—Hernád között, de átlépve a Tiszán is; pl.: H-7, J-6, L-7, Cssz-18, 23: *iborká*, L-15, M-2, 17: *iborka*, Ju-9: *iborka* ~ *uborka*. — Erdély keleti és déli felében; pl.: Ro-14, 17, 18, 19, 22, illetőleg F-16, 17: *csiklik*, 13: *csuklik* ~ ⟨*csiklik*⟩. — A dunántúli nyelvterületen egyes zalai részek kivételével; pl.: A-2, B-24: *kuodis*, B-35, C-8, D-28: *kódis*, D-32: *kúdis*. — B-10: *mukics* 'mókus'. — Felsőőr környékén és az Őrségben; pl.: Au-2: *mëg'gyuobil*, B-3, 16: *mëg'gyuogyil;* polifonémikus értékben is; pl.: Au-4: *mëg'gyu̯óbi* ~ *mëg'gyu̯óbil*. Msh.-val kezdődő toldalék előtt általánosan; pl.: Au-2: *mëg'gyuobisz*. (Más „-ul" képzős származékokban az atlaszból nincs adatom az *-il* változatra, de Felsőőrben *ëdzsedi* 'egyedül'.) — Baranyában, Zala és Somogy déli részein, Erdély déli-dk.-i pontjain; pl.: B-28: *disznujik* ~ *disznajik*, D-26: *disznajik*, F-18: *disznójik*, G-11: *disznaojik*, Ro-15: *disznyajik*, 19: *disznojik*, hasonlóképpen pl.: F-13: *disznyójik* és a Ro-5-ön is: *disznójik;* D-36, F-20, G-3, 12, Ro-5, 21, 22, F-8, 16: *fájik*. — Itt említem meg, hogy a H-1-en a nyj.-i *gyuhon* alak mellett ⟨*gyivon*⟩ adat is ismeretes.

37.10. K n y. *ú* : n y j. *i*. — A dunántúli nyelvterületen, elsősorban Felsőőr—Kőszeg—Szombathely környékén jelentkező megfelelés. — Az egész dunántúli nyelvterületen a köznyelvi *ty* helyén *t*-vel; pl.: A-2, B-26, C-25, D-29, E-14, F-7, Ju-1, 2: *tik*. — Hasonlóképpen a „tyúkszem" szóban is, de főképpen Somogyban már igen gyakori a *tyuk* változat is. — Majdnem az egész Dunántúlon, sőt elszórtan a Duna bal partján is; pl.: A-2, B-24, C-11, D-35, E-4, F-9: *hosszi*, Cssz-11, F-22: *hosszi* ~ ⟨*hosszú*⟩. — Kőszeg—Szombathely vidékén; pl.: A-15, 25, 32: *sargyi*, Au-1: *sargyi* ~ *sargyu*. — Au-2: *faddzsi*, *faccsu* ~ ⟨*faccsi*⟩, *dzsapcsi*.

37.11. K n y. *o* : n y j. *i*. — Csak néhány morfémára korlátozódó megfelelés. A Nyitra—Ipolyság—Szolnok—Körösök vonaltól nyugatra és délre, a Közép-Tiszántúl néhány pontján, Erdély ény.-i részein, az északi peremek néhány pontján jelentkezik. Legerősebb a dunántúli nyelvterület déli részein, főleg Baranyában.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „abroncs", „lapocka", „lapos", „káposzta", „polyva"; tehát főképpen hangsúlytalan helyzetben.

A nyelvterület fent említett nyugati felében (Zala és Somogy nyugati része kivételével) és a déli részeken; pl.: A-3, B-17, C-25, D-37, J-21, K-12, N-11: *abrincs*, Cssz-2, J-19: *ábrincs*. — A Szenc—Komárom—Csepel-sziget—Duna vonaltól nyugatra; pl.: Cssz-1, 11, A-15, B-21, C-16, D-37, G-7: *lapicka*, Ju-4, 7: *lápická;* a Közép-Tiszántúlon, Erdély ény.-i felében is; pl.: M-19, N-4, P-15, Ro-2, 10: *lapicka*, Ro-1: *lapiszka* ~ *lapicka*. — A nyugati nyelvterület déli részén, néhány dny.-i pontján, az északi peremeken Rozsnyótól Kassáig, Erdély ény.-i részein; pl.: B-17, 37, D-34, G-5, de K-13 is: *lapis* ~ *lapos*, Ju-7: *lápʻiş*, O-1, 4: *lapis* ~ *lapos*, Cssz-22: *lápis* ~ *lápos*, Ro-1, 6: *lapis*, 2: *lapiss*. — A nyugati nyelvterület déli részein; pl.: D-33: *kápiszta* ~ *kǫ́poszta*, F-22: *kápiszta*, G-3, 9, 12: *kapiszta*, Ju-3: *kapisztą* ~ *[káposzta]*, 7: *kʻȁᵒpʻisztʻȁ;* — D-34: *pilva* ~ *pojva*, F-18, G-12: *pilva*.

37.12. K n y. *a* : n y j. *i*. — Elszórtan, néhány morfémában a nyelvterület különböző részein. — Szabolcs-Szatmárban, Hajdú-Bihar északi részein, Erdély több pontján a „csalán" szóban; pl.: O-9, P-14: *csilánt*, O-13, P-10: *csinár*, Ro-3: *csihánt*, 13: *csihán*, 19: *csilyán;* hasonlóképpen

pl.: F-13, 16: *csihán.* — Abaúj északi felében; pl.: O-1: *cimóca*, 4: *cimóca*, 24: *cimócá*, 25: *cimóca* ~ *[szamóca].* — Egy-két pontról adatolva: K-12: *hanyitt* ~ *hanyatt*, Ju-10: *hanyiṭ.* — Cssz-15: *kàrilābi* ~ *kàrëlābi* ~ *kàrëlābé.* — Cssz-8: *csónik* ~ *csónàk*, 9: *csúnyik* ~ *csúnyík* 'vetélő'. — Cssz-5: *szārid* ~ *szāràd.* — M-1: *nagyinyám* ~ *nagyënyám* ~ *nagyanyám*, M-19, N-7: *nagyanyám* ~ ⟨*nagyinyám*⟩. — H-4: *búzivirāg* ~ *búzàvirāg.*

37.13. K n y . *á* : n y j. *i.* — H-2: *bàrázdà* ~ *(bàrizdà), bàrązdàbillëktető* ~ *(bàrizdàbillëktető).*

37.14. K n y. *j u* : n y j. *i.* — Nyugat-Dunántúlon; pl.: A-10: *ihász*, 20: *ihász*, B-16, 21: *ihász* ~ *juhász.* — A Duna—Tisza közén, Szeged vidékén és egyes erdélyi pontokon; pl.: J-21, K-12, N-8, 11, Ju-10: *ziha*, K-9: ⟨*ziha*⟩ ~ ⟨*juha*⟩, Ro-11, 12: *iha.* A *z* feltehetően az *az* névelőből tapadt a szóhoz.

37.15. K n y. *j ú* : n y j. *i.* — Felsőőr vidékén, Szombathelytől délre, az Őrségben és a Hetésben; pl.: A-30, B-2, 9, 27, Ju-1: *sari*, Au-2, 3: *soari*, 4: *soari* ~ *[sari];* — B-3, 16: *vari*, Au-2, 4: *voari.*

37.16. K n y. *-j a* : n y j. *i.* — A kij. mód jelen idejű e. sz. 3. sz. tárgyas ragozású igei személyragban a Szekszárd—Kaposvár—Csurgó vonaltól délre, Somogy nyugati határain nem terjedve túl; Szeged környékén; a Rozsnyó—Miskolc—Tisza vonal között, a Tisza bal partjára csak a legészakibb részeken, a Sajón csak a torkolat táján lépve át; pl.: B-36, D-29, G-10: *adi*, K-12, 13, N-8, M-4, Szu-2: *adi* ~ *aggya*, L-8: *àdi* ~ *[àggyà]*, Cssz-22: *àdi.* — B-16: *szomis* ~ *szomgyus.*

37.17. K n y. *j á* : n y j. *i.* — A kij. mód jelen idejű t. sz. 2. és 3. sz.-ű tárgyas igei személyragban ugyanott, mint a *-ja* toldalékban (vö. 37.16.); pl.: D-20, K-8, N-11: *aggyátok* ~ *(aditok)*, D-29, 38, G-7, 11, Ju-3, 10: *aditok*, M-4, Cssz-26, Szu-2: *aditok* ~ *aggyátok*, L-8, Cssz-22: *àditok* ~ *àggyātok;* — B-36, F-21: *várik* ~ *várgyák*, G-12, K-13: *várik* ~ *várják*, G-2, 11: *várik*, L-19, O-2, Szu-2: *várik* ~ *várják*, Cssz-23: *vārik* ~ *vārjāk*, 24: *vārik*, 25: *várik.*

37.18. Ö s s z e f o g l a l á s. — Nyelvjárásainkban a kny. *i* : nyj. *i* viszonyt illetően nincsenek jelentős eltérések, ennek ellenére az *i* gyakoriságában számottevő különbségek mutatkoznak, ugyanis néhány megfelelés (pl.: kny. *i, é, e* : nyj. *i)* egyes nyelvjárástípusokban az *i* megterhelését erősen növeli. Legerősebb a nyugati peremeken, Felsőőr—Kőszeg—Szombathely környékén, az Őrségben és a Hetésben, ahol mindegyik említett megfelelés erős hatású. Itt az *i* megterhelése anyagomban a köznyelvben is *i*-t tartalmazó morfémákhoz viszonyítva kb. 170—190%-os, sőt az A-15-ön 200% fölött van. Az előzőkhöz hasonló erősségű az illabiális jellegű Ju-4-en, valamint a hosszú magánhangzókat különösképpen erősen rövidítő Ro-4-en. Megközelíti, esetleg túl is lépi a 150%-ot a Dunántúl ény.-i részének több pontján, főképpen a Rábától nyugatra, a Dunántúl néhány déli pontján, illetőleg Erdélynek a hosszú magánhangzókat erősen rövidítő területein, valamint a szintén erősen illabiális jellegű Cssz-5-ön. De nincs ennek sokkal alatta a Dunántúl eddig nem említett nyugati és középső területeinek nagy részén sem. Meghaladja a 120%-ot a Dunántúl többi részén (az ék.-i sarok kivételével), valamint az ék.-i területeken is. Az egész nyelvterületen némileg erősebb, mint a köznyelvben. Az *i* az egész nyelvterületen szabad fonéma.

Az *o* gyakorisága

38. Nyelvjárásainkban *o* a következő köznyelvi hangok és hangkapcsolatok helyén jelentkezik:

Kny.-i		Például:
Nyj.-i *o*	*o*	: *szomorú, gondókodik, írjon* stb.
	a	: *sorok, vijossz, talpot, okoson* stb.
	u	: *donyha, mondola, fájok* stb.
	e	: *sohun, bíjog, përzsol, székhoz* stb.
	i	: *oskola, ortás*
	ó	: *kostoló, nyújtoszkodik, bìroja, házbol* stb.
	é	: *dërok*
	á	: *mongorol, istronɑ*
	ú	: *nyojtózik*
	ul	: *kocsot*
	al	: *mekhot*
	ar(r)	: *toru, soruo*
	-(h)öz, -(h)ëz	: *sziëkho, tüszho.*
megfelelés		

Vizsgált anyagomban a köznyelvben is *o*-t tartalmazó morfémák száma: 158 (+ 12). (Vö. 8. sz. térkép.)

38.1. Kny. *o* : nyj. *o*. — Ez a megfelelés nyelvjárásainkban igen jelentős eltéréseket mutat. Az *o* terhére jelentkező *a*-zás különböző típusai folytán (vö. 42.2.) az *o* fonéma néhány erdélyi kutatópont (pl. Ro-5, 8) hangrendszerében egészen kis megterhelésű hangeszköz, nemegyszer elsősorban újabb változatként jelentkezik. Másokon (pl. Ro-4, 11, 16, 18), bár némileg erősebb, alig éri el a köznyelvi gyakoriság 25—30%-át. Számottevően csökkenti az *o* megterhelését a nyelvterület nyugati felében, különösen a Dunántúlon az *o* + *l* hangkapcsolatnak különböző egyéb, nagymértékben polifonémikus értékű megoldása. Ezeken a területeken az *o* gyakorisága anyagomban a köznyelvinek mintegy 70—80%-a, de a nyelvterület nem említett részein sem haladja meg általában a 90—95%-ot.

Erdélynek a hosszú magánhangzókat erősen rövidítő részein az *o* előfordul polifonémikus értékben is; pl.: Ro-4: *vona, nyoc, costok* ~ *csosztok, odal*, 16: *vona, nyoc, odalbàrda* stb. Máshol ez igen ritka, de pl.: Au-1: *ovass* ~ *ovasuə* ~ *olvasuə*, A-15: *ovass* ~ *ovaso* ~ *ovasuó;* ill. pl.: Au-2: *hozo, áso* 'hozol, ásol'. — A „-hoz" ragban a nyelvterület nyugati sávján, a Nyitra—Szolnok—Tisza—Körösök vonaltól északra kb. a Rozsnyó—Nagykároly vonalig; pl.: A-5: *asztuəho*, B-19: *asztaho*, Cssz-6: *asztāho*, H-6: *àsztàlho*, J-17: *asztalho*, P-15: *asztālho;* és Ju-7 is: *àsztàlho*.

Köznyelvi *o* helyén nyelvjárásainkban a következő megfelelések találhatók:

Kny.-i	Nyj.-i	Például:
o	*u*	: *ustor, szalunna, ivutt* stb. (vö. 35.3.)
	a	: *magyaró, rakanak, ithan* stb. (vö. 42.2.)
	ë	: *rëzsda, pëlva* stb. (vö. 40.5.)
	e	: *pejva* (vö. 41.9.)

o	*i*	:	*pilva, lapis* stb. (vö. 37.11.)
	ó	:	*uocsuo, ruokon* stb. (vö. 24.3.)
	é	:	*abréncs, dorombél* (vö. 28.7.)
	á	:	*szalánna* (vö. 31.4.)
ol, oj (oly)	*ó*	:	*nyóc, akó, óvasó, ráspó* stb. (vö. 24.6.)
	ú	:	*kúdús, morzsú, óvasú, bagú* stb. (vö. 21.8.)
	u	:	*gondukodik, olvasu, konku* stb. (vö. 35.9.)
oj (oly)	*é*	:	*péva, géva* (vö. 28.17.)
	í	:	*gívà* (vö. 23.14.)
	a	:	*konka* (vö. 42.10.)
-hoz	*-hó*	:	*asztāhó* (vö. 24.12.)
-kor	*-kó*	:	*akkó* (vö. 24.7.)
	-kő	:	*pünküstkő* (vö. 26.13.)
-szor	*-szó*	:	*háromszó* (vö. 24.7.)
	-szē	:	*háromszè* (vö. 33.2.)
	-szë(r)	:	*háromszë* (vö. 40.11.)

megfelelés

38.2. K n y. *a* : n y j. *o*. — Az *o* terhére erősen *a*-zó erdélyi pontok kivételével az egész nyelvterületen, hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt jelentkező megfelelés. Bár sok morfémát érint, tipikus területét mégis nehéz kijelölni. Viszonylag erős hatású a Dunántúl nyugati és Erdély keleti részein, ahol a „szárod" típusú adatokon kívül is anyagomban kutatópontonként mintegy 8—10 morfémát érint. Független helyzetben csupán néhány morfémában realizálódik a Duna—Tisza közén Cegléd̈től délre, Szeged környékén, a Tiszántúl déli felében, a Dunántúl dk.-i részein (a G-7-en nincs is rá adat).

Különösen nagy hatású megfelelés a Ro-10 kp.-on; pl.: *zoв* ~ *zab, poroncsól, vocsorál* ~ *vocsorázik* ~ *vacsorázik, hovos, jova* ~ *jovo, mẹgjovùlt, mogoss, kopór, bogój* ~ *bagoj, kobdos, ovosos* ~ *avasos* 'avas', *nogyuj* 'középső ujj', *vosárnạp, korẹ̈lábé* ~ *karalábé, solátạ* ~ *sạlátạ, szombot, szomjos, hanyott, monnok* 'mondanak', *szoptottya* ~ *szoptossa, okoson* ~ *okosạn, lábọdọt* ~ *lábạdạt, bogarak* ~ *bogrọk* stb.

38.2.1. A megfelelés egyéb területeken anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „barack", „mandula", „kamra" („kamara"), „barázda", „vacsora", „sarok", „kakas", „csalán", „ganaj", „java", „megjavult", „havas", „avas", „saroglya", „bagoly", „bakancs", „patkány", „kifakad", „kapor", „parancsol", „karalábé", „(ki)csavarja", „mankó", „akol", „vasárnap", „saláta", „madár", „tarló", „sarló", „meghalt", „viasz", „mohar", „hanyatt", „magas", „szomjas", „talpat", „mondanak", „okosan", „hogyan", „lábadat", „derekadat", „juhafa", „bogarak".

A Dunántúlon a peremterületek nagy részének kivételével; pl.: A-3, C-4: *ősziboroc*, A-34: *üösziborock*, D-25: *üsziboroc*, 35: *ősziborocka*. — Az egész Dunántúlon, bár a középső részeken inkább csak változatként, elszórtan a Duna—Tisza közén és Erdély keleti pontjain; pl.: A-4, C-9, G-3: *mondula*, B-33, D-9: *mondula* ~ *mandula*, J-6, 8: *màndulà* ~ ⟨*mondulà*⟩, K-8: *mondola* ~ *mandula*, Ro-15: ⟨*mondolla*⟩ ~ ⟨*mọndụlla*⟩, 22: ⟨*mondola*⟩. — Somogy nyugati felében, Tolna és Baranya egy részén, az Ipolyság—Szolnok—Karcag—Tokaj—Nagykároly vonaltól északra (de Kassa

táján nem), Szeged vidékén, a Körösök táján; pl.: B-30, 35, D-11, 20: *komora*, F-21, G-4, 12: *kamora*, E-2, H-11: *komrȧ*, J-17, K-12, M-10, N-9: *komra*, L-6, Cssz-21: *komorȧ*, L-17, M-6: *komora*, O-5, 16, P-2, 7, Ro-1, 6: *kamora*, de Ro-22 is: *kamara* ~ *(komora)*. — A Salgótarján—Eger—Vác—Komárom—Székesfehérvár—Mohács vonaltól keletre kb. a Sajó—Tisza—Körösök vonaláig, de elszórtan a Dunántúl déli pontjain is; pl.: C-11, E-17, K-12, L-15, M-14, N-11: *borozda*, H-7: *borozdȧ*, Cssz-17: *borozdȧ* ~ *bȧrȧzdȧ*, G-9: *barázda* ~ *(borozda)*; Erdély nagy területén; pl.: Ro-3, 7, 13, 14, 19, 22, hasonlóképpen pl.: F-16, 17: *borozda*. — A Nyitra—Vác—Galga-torkolat—Miskolc—Tokaj—Bodrog vonaltól északra többnyire változatként (de Balassagyarmat és Ózd között így sem nagyon); pl.: Cssz-4, H-1, J-14: *vocsorȧ* ~ *vȧcsorȧ*, J-11, M-13, L-15, O-1, 4: *vocsora*, Cssz-26: *vocsora* ~ *[vacsora]*; de Ro-3 is: *vocsora*. — A Dunántúl nyugati felében, északon a Rábcát nem lépve túl, de elszórtan Délkelet-Dunántúlon is, Erdély keleti felében; pl.: A-6, 34, B-2, 22, 26, Ju-1: *sorok*, F-18, 19: *sorok* ~ *[sarok]*, 20, 21: *sorok* ~ *sarok*, Ro-9, 12, 15, 20, 22, hasonlóképpen pl.: F-16, 17: *sorok*. — A Dunántúlon a déli-dk.-i részek kivételével, de északon a Dunát is átlépve, a Tiszántúl keleti részein, Erdély nyugati pontjain, az ék.-i peremeken; pl.: A-7: *kokasülüö*, B-12: *kokasüllüö*, C-18, D-21, E-14, Ju-2: *kokasülő*, P-2, Ro-2, 6: *kokasülőü*, N-7: *kokasüllő*, P-15: *kokasüllőü*, Szu-3: *kokasülőü*. — A Dunántúlon a keleti részek kivételével, Nyitra vidékén, Balassagyarmat tájékán, az ék.-i részeken, gyakran egyéb bonyolult hangtani megfelelésekkel; pl.: A-1, D-25: *csollány*, A-34, B-35: *csolláṇ*, Au-2: *csolláng*, 3: *csoláng*, Cssz-3, 4, 5, H-2: *csovǡny*, Cssz-16: *csohǡny* ~ *[csȧlǡny]*, J-1: *csonȧ* ~ ⟨*csonyȧ*⟩ ~ *csȧnȧ* ~ ⟨*csȧnyȧ*⟩, Szu-3, 4, O-18: *csonár*. — Délnyugat-Dunántúl peremén; pl.: B-16, 24, 26: *gonaj*. — A Dunántúl nyugati peremén, a Nyitra—Tata—Budapest—Balassagyarmat vonaltól északra, a Tiszántúlon délre a Körösökig, Erdély több pontján; pl.: Au-1, 4, A-2, 31, B-2, 9, E-11, Cssz-12, N-4, P-1, 11, 14, 18, O-13, 17, Ro-7, 12, 15: *jova*, Cssz-3, 16: *jovȧ*, H-3: *jȧvȧ* ~ *(jovȧ)*, Szu-2, Ro-1: *jova* ~ *java*, 19: *joa* ~ *java*; hasonlóképpen F-16, 17: *jova*. — Nyugaton kisebb területen, keleten is jóval szórványosabban; pl.: A-6, 12, C-11, E-3, 10, Cssz-12: *mëgjovút*, O-6: *megjovùlt*, P-14: *mẹgjovúlt*, Szu-4, Ro-2: *megjovút*, Ro-15, 22: *mëgjovùlt*, F-16: *mẹgjovùlt*, 17: *mëgjovùlt*. — Nyugat-Dunántúlon, a Szenc—Komárom—Ercsi—Salgótarján vonaltól északra, néhány erdélyi ponton; pl.: A-2, 8, 31, B-9, C-9, E-10, 13, Cssz-12: *hovas*, Cssz-2, 13, 16, E-9, H-4: *hovàs*, Ro-3: *hoβas*, 21: *hovạs* ~ *havạs*. — Az Ipoly táján, Kassa vidékén, néhány erdélyi ponton; pl.: H-1, Cssz-15, 16: *ovàs* ~ *àvàs*, E-1: *ovas*, 5: *ovas* ~ *avas*, de Cssz-3 is: *ovàs* ~ *ovàss* ~ *àvàss*, 24: *ovạs* ~ ⟨*àvàs*⟩, 25: *ovas* ~ *[avas]*, Ro-3: *avas* ~ *(ovas)*, 7: *ovạs*; és Ro-20: *avos* ~ *ạvạs*. — A Tarnától keletre, a Tiszántúl északi felében is; pl.: J-10, O-5: *sorogjatartóu*, L-13, Szu-4: *sorogjatartó*; néhány dél-erdélyi ponton is: Ro-19: *soroglyahorog*, 20: *sorokjavạs*. — Az ék.-i peremeken kb. Rozsnyótól Nagyszőlősig; pl.: L-8, 9, Cssz-22: *bogoj* ~ *bȧgoj*, O-4, 6, Szu-4: *bogoj*, Cssz-26: *bogoj* ~ *[bagoj]*; de Ro-7, 10 is: *bogaj*; *bogój* ~ *bagoj*. — Elsősorban a Hernád és a Bodrog között, de a nyugati terület néhány déli pontján is; pl.: O-1, 4, Cssz-26: *bokkancs*, Cssz-24: *bokȧncs*, L-10, Szu-2, B-26, 35: *bokkancs* ~ *bakkancs*, Ju-7: *bokkȧncs*. —

Heves és Nógrád m.-ben, Pest m. nagy részén; pl.: H-2, J-2, Cssz-17, 18, *potkāny*, J-14: *potkāny* ~ *pȧtkāny*, J-10, M-13: *potkány;* hasonlóképpen Ju-5: *potkány* ~ *patkāny*, 9: *potkány*. — Főleg a Tiszától keletre: M-19, O-9, P-15, Ro-3, 21: *kifokad*. — Elszórtan néhány ponton ék.-en, Erdély középső részén: Szu-2: *kopor* ~ *kǫpòr*, Ro-7: *kopar*, 10: *kopór*. — Csak Erdélyből adatolva; pl.: Ro-2: *porancsu̯òl* ~ *parancsòl*, 6, 20: *poroncsol*, 10: *poroncsól*, 15: *poroncsòl* ~ *poroncsol*, 22: *poroncsòl;* — Ro-10: *korĕlábé* ~ *karalábé*, 12: *korolábéi* ~ *korĕlábéi;* — Ro-7: *kifocsàrja;* — Ro-19: *monko* 'mankó'; — Ro-7: *okàj 'akol'*. — Elszórtan a dny.-i részeken, Erdély középső területén; pl.: B-17: *vosárnąp* ~ *vasárnąp*, 28: *vosárnǫp* ~ *vasárnǫp* ~ *(vësárnop)*, Ju-1: *vosȧrnap* ~ *vësȧrnap*, Ro-7: *vosȧrnǫp*, 12: *vosárnąp*. — Csak a dny.-i részeken, de némileg nagyobb területen; pl.: A-17: *soláto*, A-33, D-1: *soląta*, B-36: *soląta* ~ *saláta*. — Csak a B-2-ről adatolva; *modȧr* ~ *[madȧr]*, *modarat* ~ *[madarat]*, *modarank* ~ *[madarunk]*. — Erdély keleti részein; pl.: Ro-9: *tollóu* ~ *tollò*, 19: *torlǫ* ~ *tòrlo*, 22: *tollu̯ò*, hasonlóképpen pl.: F-13, 17: *tolló;* s egy-két nyugati ponton is; pl.: Au-2: *torru̯o;* — ugyanígy; pl.: Ro-9: *sollóu* ~ *sallò*, 15: *sollòu* ~ *sollò*, 21: *solluo*, F-8, 13: *solló*, 17: *sòllò;* Au-2: *sorru̯o*, A-33: *sarru̯o* ~ ⟨*sorru̯o*⟩. — F-13: *mëkhót* ~ ⟨*mëkholt*⟩. — A nyugati széleken; pl.: A-10, 24, B-3, 8: *vijosz*, B-16, 18: *vijossz*, Ju-1: *viossz*. — Erdély dk.-i pontjain; pl.: Ro-19: *mohor* ~ *mohar*, 20: ⟨*mohòr*⟩ ~ ⟨*mohòrkǫ*⟩. — Ék.-en viszonylag kis területen; pl.: O-9, 11, 15, Szu-1, 2, 4: *hanyott*, P-9, Szu-3: *hanyott* ~ *hanyatt*, Ro-1, 2: *hanyottán*, 6: *hanyotán;* Erdély dk.-i pontjain is; pl.: Ro-13: *hanyotág*, 21, 22: *hanyotán*. — A Győr—Veszprém—Keszthely—Barcs vonaltól nyugatra eső részek és Erdély *a*-zó területei kivételével az egész nyelvterületen; pl.: Cssz-1, 12, D-34, K-9: *magos*, Cssz-10, H-7: *mȧgos*, H-9, J-9: *mȧgoss*, O-18, P-14, Ro-1, 9, 22: *magoss*. — Baranyában, Szeged vidékén és Erdély egyes pontjain; pl.: D-33, 37, F-19, 20, G-4, Ju-10: *szomjos*, K-13: *szomjos* ~ *szomjas*, Ro-2: *szomjos* ~ *szomjąs*, 10: *szomjos*, 19: ⟨*szomjos*⟩ ~ ⟨*szomjas*⟩. — Zalában, a Tiszántúl keleti részein, az ék.-i területeken; pl.: B-6, 22, 26: *tu̯opot*, 18: *tapot*, O-14, 17, P-1, 9, 12, Ro-1: *tàlpot*, O-16, P-10, 15: *tālpot*, Ro-3: *tàlpot* ~ *tàlpat*. — A dny.-i peremeken, az Ipolyság—Cegléd—Miskolc—Rozsnyó vonaltól északra; pl.: B-2, 10, 26, Ju-1, J-5, 16, M-2, L-16: *mondonak*, H-2, J-20, L-5, Cssz-18: *mondonȧk*. — A Tiszántúl középső és északi területein, Erdély nagy részén, gyakran az „-ul" ragos alakkal vegyesen; pl.: O-11, 16, P-2, 18, N-4: *okoson* ~ *okosan*, O-17: *okoson* ~ *okosùl*, P-7, Szu-3: *okoson* ~ *okosan* ~ *okosùl*, Ro-6: *okoson* ~ *okosąn* ~ *okosul*, 12, 14, 19: *okoson;* ugyanígy pl.: F-8: *okoson* ~ *okosul* ~ *[okosan]*, 17: *okoson*. — A nyugati nyelvterület déli peremén; pl.: G-2: *hogyan* ~ ⟨*hutyon*⟩, 5: *hugyon* ~ *hugyan*, 7: *hutyon* ~ *hugyon* ~ *hugyąn*, Ju-3: *hugyon*, 7: *hucson* ~ *hutyon* (itt az *okoson* forma nem él, keleten a *hogy* szó az általános). — Birt. szrag után *-t* tárgyrag előtt a Duna—Vác—Ábádszalók—Ózd vonaltól északra, tehát főképpen palóc típusú területeken; Kassától keletre a peremvidéken és Erdély keleti részén; pl.: A-1, Cssz-6: *dërkadot*, E-5, J-12: *dërëkadot*, Cssz-4, H-10, Cssz-17: *dërëkȧdot*, O-4: *dërëkądot*, Szu-3: *derekadot*, Ro-9, 14, 22: *dërëkadot;* Cssz-6: *lábodot*, J-12: *lábadot*, H-10, J-1: *lābȧdot*, Szu-3, Ro-12, 22: *lábodot;* hasonlóképpen pl.: F-13: *dërëkadot*, 17: *derekadot*, 13, 17: *lą́bodot*. — F-16: *johąfa* ~ ⟨*johofa*⟩.

— Azokon a területeken, ahol a „bogár" típusú szavakban nem jelentkezik az *á* ~ *a* hangváltás (vö. 31.2.); pl.: O-1: *bogárok* ~ *[bogarak]*, O-8: *bogárok* ~ *bogarak*, O-11, P-7, 10, Szu-3, 4, F-13, 16: *bogárok*, Ro-14, 20: *bogárok*.

38.2.2. Külön kell megemlíteni ennek a megfelelésnek azt a típusát, amikor *á* utáni *a* esetében jelentkezik szó belsejében. E megfelelést ugyanis lényegében másképpen kell megítélni, mint ha ugyanebben a helyzetben abszolút szóvégen található. Ez utóbbi a morfémától függetlenül magára a hangtani helyzetre jellemző, s a realizáció általában jelentős hangtani ingadozást mutat (vö. 77.4.). Szó belsejében viszont többnyire magára a morfémára jellemző ez a megfelelés, és a hangtani ingadozás skálája is jóval kisebb. A jelenség elsősorban a Dunántúl nyugati és Erdély keleti részein gyakori, de az *o*-s változat néhány morfémában olyan területeken is általános, amelyeken az *á* utáni *o*-zás egyáltalán nem tipikus.

A megfelelést anyagomban a következő adatok tükrözik: „lábam", „lábad", „lábas", „szárad", „szárazság", „(szekér)ágas", „választás", „vasárnap", „sárgarépa".

A Szenc—Vác—Szolnok—Tisza—Hernád, tehát elsősorban a palóc típusú területek, Délkelet-Dunántúl egy kis részének és Erdély *a*-zó területeinek kivételével az egész nyelvterületen általános; pl.: A-1, B-16, C-12, J-21, K-12, M-11, O-17, P-17, Cssz-1, Ro-1, 22: *lábom*, A-6, E-13, J-21, K-12, O-17, P-19, Ro-1: *lábodat*, Ro-22: *lábodot*. — A „lábas" szó az északkeleti-keleti területek egy részén nem él, de már a Duna—Tisza közén, Szeged vidékén is inkább az *a*-s változat használatos; pl.: A-6, C-12, D-18, E-18, O-9, P-15, Ro-2, 19, 22: *lábos*, K-12: *lábas*, K-6, N-1, 4: *lábas*, N-11: *lábas* ~ *lábos*. — A Dunántúl nyugati és északi felében eléggé általános az *o*-s forma; pl.: A-1, 6: *szárod*, 31: *szárod*, B-19, 33: *szárod*, Au-3, Ju-1: *szárod*; hasonlóképpen pl. F-13, 16: *szárod* és Ro-22 is: *szárod*. — Már jóval nagyobb területen, majdnem az egész Dunántúlon; pl.: A-6: *szárosság*, A-27, B-26, D-25: *szárossága*; ugyanígy pl.: F-13, 18, Ro-22: *szárosság*, 20: *szárossága* ~ *szárassága*. — Főképpen a dunántúli részeken; pl.: A-2, A-20, B-22, C-9, D-21, F-4: *ágos*, E-11: *ágos*; de a Tiszántúl északi felében és Erdély néhány pontján is; pl.: P-2, 4: *kutágos*, O-5, P-12, 14: *kútágos*, Ro-14: *ágos* ~ *ágas*, 17, 22: *ágos*. — Inkább csak a Dunántúl nyugati és északi felében; pl.: A-6, E-4: *válosztás*, B-15, C-6: *válosztás*, Au-2: *vállosztás*; de: Ro-22: *válosztás* és F-16: *válosztás*, 17: *válosztás*. — Elsősorban Nyugat-Dunántúlon, de ott is inkább csak változatként; pl.: A-6: *vasárnop* ~ *(vësárnop)*, B-2: *vasárnop* ~ *(vësárnop)*, E-7: *vasárnop*. — Ugyanott, de szintén igen ritkán; pl.: A 23, B-3, 8: *sárgoriëpa*. — Nincs *o-s* változata a „nászasszony" szónak.

38.2.3. Ebbe a típusba sorolom az *á* utáni *o*-zás szóvégi adatait is azon a két palóc típusú kutatóponton, ahol a jelenségnek csak *o* ~ *o* ~ *á* realizációja van (vö. 14.6.1.). Például: Cssz-2: *árpo, Fehérvárro, házbo, kálho* ~ *kájho, dëszkáro* ~ *dëszkáro, ómábo* ~ *álmábo* ~ *ómábo* ~ *álmábo, sáláto* ~ *sálátá, pálántо* ~ *pálántá, lábo* ~ *lábá, hijábo, szóká* ~ *[szálko], zárvo* ~ *zárvo, vágvo* ~ *vágvo*; de összetett szóban csak *nyárfá*; Cssz-8: *Ujvárbo* ~ *Ujvárbo, házbo* ~ *házbo, kálho* ~ *kálhá, dëszkáro* ~ *dëszkáro, ómábo* ~ *álmábo* ~ *ómábá* ~ *álmábá, sálát* ~ *sálátо* ~ *sálátá, pálánto* ~ *pálántо, lábo* ~ *lábo, hijábo, száko, zárvo* ~ *zárvo, vágvo* ~ *vágvo*; de: *májfá, gyërtyámfá*.

38.3. K n y. *u* : n y j. *o.* — Az egész nyelvterületen élő jelenség, mennyiségi szempontból azonban alig mutat területhez köthető eltérést; 4—5-nél több, illetőleg 2—3-nál kevesebb morfémát anyagomban csak kevés ponton érint. Legalább egy-egy morfémában még Erdélynek erősen *a*-zó vidékein is jelentkezik.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: ,,muhar", ,,unoka", ,,dunyha", ,,juha", ,,uzsonna", ,,csuklik", ,,mandula", ,,petróleum", ,,alkuszik", ,,ádámcsutka", ,,-uk ~ -juk" igei szrag és birt. szrag.

A nyugati nyelvterületen az ék.-i részek kivételével; pl.: Cssz-7, 11, A-1, B-34, C-18, F-14, G-1, Ju-2: *mohar;* néhány erdélyi ponton; pl.: Ro-6: ⟨*mo̯harfű*⟩, 19: *mohor ~ mohar*, 20: ⟨*mohòr*⟩ ~ ⟨*mohòrka̯*⟩. — A Duna—Komárom—Ercsi—Sió-torkolat—Kaposvár—Szigetvár vonaltól keletre, a Munkács—Debrecen—Szolnok—Tisza vonalig (de Szolnok—Cegléd—Nagykőrös körzetében nem), Erdély keleti pontjain; pl.: Cssz-8: *onokājuk*, F-19: *onokā̯jik*, H-1: *onokājok*, J-5, O-14, P-3: *onokájok*, Ro-15, 22: *onokájik*. — A Szigetközben és a Csallóközben, Erdélynek főleg a keleti pontjain; pl.: Cssz-7, 11, A-1: *donyha*, Cssz-6: *donyha ~ [dunyha]*, Ro-14, 21, 22: ⟨*donyha*⟩; hasonlóképpen F-13, 16, 17: *donyha;* de máshol is; pl.: Ro-1: *donyha*, 6: ⟨*donyha*⟩. — A dny-i peremeken; pl.: B-3, 5, 10, 21, 26, Ju-1: *gyoha;* illetőleg: F-16: *joha̯fa ~* ⟨*johofa*⟩, Szu-4: *joha ~ juha*. — A Dunántúlon a Kapostól délre, de a Duna mentén a Csepel-szigetig, a Bodrog—Tokaj—Balmazújváros—Nagyvárad vonaltól északra, Erdély több pontján; pl.: E-17, F-6, O-5, O-17, Cssz-26, Szu-4, Ro-2: *ozsonna*, D-21, 37, G-3, 11: *ozsona*, P-11, 15: *ozsonya*, Ro-7, 22: *ozsonnya;* hasonlóképpen: F-13: *ozsonya ~ uzsonya ~* ⟨*uzsona*⟩, 17: *ozsonya*. — Északkeleten; Felsőőr környékén; pl.: O-17, Szu-4, Ro-3, Au-2, 4: *csoklik*, P-9: *csoklik ~ [csuklik]*. — A Dunántúl nyugati és déli peremén, elszórtan a Duna—Tisza közén, Erdély keleti pontjain; pl.: A-6, 11, 32, B-17, 24: *mondola*, G-4: *mandola ~ mondula*, F-19: *mondola ~ mondula*, K-8: *mondola ~ mandula*, J-12: *mondula ~ mandula ~* ⟨*mondola*⟩, Ro-15: ⟨*mondolla*⟩ ~ ⟨*mo̯ndu̯lla*⟩, 22: ⟨*mondola*⟩. — Szinte mindenütt, ahol a szónak ez a formája él, gyakran az *u*-s formával váltakozva; pl.: A-30: *pëtrólijom ~ pëtrólijum*, G-12: *petróliom*, Ro-2, 12: *petlóriom*, 6: *pëtroliom*. — Az Ipoly vidékén; pl.: H-2: *ȧlkogyik ~ [ȧlkugyik]*, Cssz-15: *ȧlkogyik ~ ȧlkugyik*, 16: *ȧlkogyik ~* ⟨*a̯lkogyik*⟩. — Ro-22: *ádámcsotika̯*. — Kb. a Kőszeg—Sárvár—Zalaegerszeg—Letenye vonaltól nyugatra; pl.: A-15, 17, 24, 32, B-3, 16, 26, Au-1, 3: *nyomgyok*, Au-2: *nyomdzsok*, B-5, 18: *nyomgyok ~ nyomgyuk*, A-15, 32, B-4, 18, 26, Au-1, Ju-1: *athattyok*, Au-2: *athassok*. — A Dunántúl nyugati felében (kivéve a legdélibb részeket), a Nyitra—Esztergom—Szolnok—Gyula vonaltól északra, Erdélynek is inkább az északi-ék.-i felében; pl.: A-7, B-31: *fa̯jok*, H-2, L-1: *fājok*, J-17, M-19, N-4, P-15, Szu-4, Ro-1, 6, 9: *fájok;* A-7, C-14: *rúlok*, B-22: *ruolok*, Cssz-3, H-10: *rólok*, O-16, Szu-2, Ro-2, 6: *rullok*, P-11, 18: *rúllok*, Ro-14: *róllok*.

38.4. K n y. *e* : n y j. *o.* — Mennyiségi szempontból igen kis hatású megfelelés, de egy-egy morfémában az egész nyelvterületen megjelenik; inkább csak szórványosan a Dunántúl nagy részén, az ék.-i területeken, Dél-Tiszántúlon.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban jelentkezik: „sehol", „deszka", „gyertya", „hernyó", „fazekas", „petrezselyem", „bélyeg", „sziszeg", „perzsel", „-hoz" rag „-hez" helyén.

A Dunántúl nyugati és déli peremén, Erdélyben inkább a keleti pontokon; pl.: Au-2, 4, A-22: *sohun* ~ *sëhun*, B-9: *sohun* ~ *suhun* ~ *sëhun*, D-35: *sohon* ~ *söhon*, G-2: *sohon*, G-8: *sohol*, Ro-15: *sǫhùlt* ~ *suhùlt* ~ *sehǫ̀lt* ~ *sehòl*, 20: *sohòlt*. — Erdély néhány déli pontján; pl.: Ro-17, 19: *doszka*, 20: *doszkǫ*; — 19: *gyòrtya*, 20: *gyòrtyǫ*, 17: *gyòrtya* ~ ⟨*gyèrtya*⟩. — A nyelvterület nyugati és északi peremén egy-két ponton; pl.: Au-2, 3: *hornyuo͡*, 4: *hornyuo͡* ~ *[hërnyuo͡]*, Cssz-4: *hornyú* ~ *hërnyú* ~ *hërnyó*. — Észak-Dunántúl nyugati felében, egyes közép-tiszántúli és ék.-i részeken; pl.: A-7, 11, B-7, C-14: *fazokas*, D-1: *fazokas* ~ ⟨*fazëkas*⟩, N-7: *fazokas* ~ *fazikas* ~ *fazëkǫs*, P-15: *fazokas* ~ *fazikas*, O-17, P-8, 10: *fazokas*, Szu-4: *fazokas* ~ *fazę̣kas*. — Az egész Dunántúlon eléggé általános; pl.: A-11: *pę̣tëmzsirom* ~ *pę̣trëzsę̣lëm*, D-13: *petrezsirom*, F-15: *petrezsírom;* de Ju-7 is: *p'etrezsijom*, Cssz-12: *petrezsílom* ~ *petrezsírom*. — A Tisza és a Körösök határolta területen 'besütés az állaton' jelentésben eléggé általános; pl.: O-13: *béjog* ~ *béjeg*, N-4, P-11, 15: *bijog*, Szu-4: *bijog* ~ *bijjog;* 'levélbélyeg' jelentésben már ugyanitt is jóval ritkább; pl.: M-7: *béjjog* ~ *béjjeg*, P-8, 9: *béijjeg* ~ *(béijjog)*, Szu-4: *bíjog* ~ *bíjjëg* ~ *[béjog]*. — Az Ipolyság—Szolnok vonaltól északra kb. a Zagyváig, a Tisza mentén délebbre is, Rozsnyó távolabbi környékén; pl.: Cssz-15, 16, 22, E-9, H-2, J-13, 22, K-3, 11, Ju-5, 6: *szíszoɢ*, L-1: *szíszog* ~ *szíszëg*, Ju-9: *sziszoɢ*. — Egy-két északi ponton; pl.: L-5: *përzsol* ~ *përzsël* ~ ⟨*përzsöl*⟩, Cssz-20: *përzsol;* jóval nagyobb területen, főleg Hevesben, az érintkező nógrádi és borsodi részeken; pl.: H-6, 8, 11, J-10, M-12, Cssz-17, 18: *porkol*, L-15, Cssz-19: *porgol*, M-1: *porgòl*, L-3: *porzsol* ~ *përzsël;* de itt is csak *pörkölt* (fn.) — Ro-10: a „-hoz ~ -hez ~ -höz" rag csak egy változatú, de *-z*-s megoldással: *székhoz*, *tűszhoz* (vö. 38.13.).

38.5. K n y. *i* : n y j. *o*. — Szinte kizárólag változatként főképpen a Dunántúlon, de elszórtan az egész nyelvterületen; pl.: A-6, D-30, F-22, K-7, O-9: *oskola* ~ *iskola*, Cssz-22: *iskolà* ~ *(oskolà)*, Ju-7: *oskolà*, Ro-15, 19: *iskola* ~ *(oskola)*. — A Salgótarján—Eger—Tokaj—Bodrog vonaltól északra; pl.: H-8, L-3, 8, Cssz-17, 24: *ortãs*, L-13, 18, O-1, Cssz-25: *ortás*.

38.6. K n y. *ó* : n y j. *o*. — Elsősorban Erdélyre, de itt is különösen a 4, 7, 16, 19 kp.-okra jellemző sajátság. Megjelenése — szerintem — független a morfémától, sőt lényegében még a hangtani helyzettől is; pl.: Ro-4: *drot*, *szo*, *sotalan*, *rozsa* ~ *rǫzsa*, *sogaram* ~ *sogǫram*, *goja*, *pakroc* ~ *pakruc*, *biroja* ~ *bìroja*, *fojo*, *furo*, *iro*, *kaparso*, *kẹ̈zvano*, *turo;* Ro-19: *drot*, *jo*, *szo*, *szot*, *csoka*, *golya*, *honyalj*, *tocska*, *ajtomellẹ̈k*, *bìronál*, *disznonak*, *ãso* ~ *àlso*, *fòlyo*, *karo*, *koporso*, *sorlo*, *tilo*, *tulso*, *zàszlo*, *fàrol*, *hàzbol;* stb. (E jelenség megítélésének problémáit l. 20.6.) — Inkább csak elszórtan, néhány morfémában Erdélynek fentebb nem említett részén s a nyelvterület egyéb pontjain is; pl.: A-15: *pëtrojom* ~ *pëtrolom*, B-3: *[pëtrolëom]* ~ *[pëtroliom]*, 12: *[pëtroliom]*, Ro-5: *petrolijom*. — F-13: *kostoló* ~ *kóstoló*, Cssz-21: *kostoló*, Ju-11: *kostolóu*, Ro-17: *kostalò*, 21: *kostoluo͡* ~ *kòstoluo͡*. — Au-2: *nyuójtoszkodik* ~ *nyujtuo͡szkoszik*, Ju-6: *nyútockodik* ~ *nyútószkodik*, Ro-17: *nyútazodik*, F-16: *nyujtoszkodik* ~ *nyǫtoszkodik*. — F-16:

honya ãja. — Ju-10: *pokroc* ~ *pokrọ̀c*, Ro-17: *pokroc.* — Főképpen Erdélyben a „-ból" stb. ragokban, de a határozószóban a keleti részeken máshol is; pl.: N-10: *rollam* ~ *rullam*, O-7: *rollam* ~ *róllam* ~ *ròlam* ~ *rùlam* ~ *rúllam.* — Az Ipolyság—Szolnok—Tisza—Bodrog közötti területen a „gyónik" ige *ó*-ja helyén hangkapcsolat jelentkezik; pl.: H-2, J-22: *gyovon*, H-11: *gyomonyik* ~ *gyónyik*, L-13: *gyohon* ~ *gyuhon;* ugyanígy Ju-5: *gyovon* ~ *gyon;* de rövid *o*-val pl.: Ro-6, 10, 11: *gyon*, 12, 14: *gyonik.*

38.7. K n y. *é* : n y j. *o.* — A nyelvterület ény.-i sarkában a „derék" fn.-ben (a mn.-ben nem); pl.: A-1, 2, C-3, Cssz-1, 2, 6, 8: *dërok*, Cssz-12: *dërok* ~ *dërịk.* Toldalékolva a tő hangzóvesztő; pl.: A-1, C-1, Cssz-1, 6: *dërkadot.*

38.8. K n y. *á* : n y j. *o.* — Mindössze néhány morfémát érintő megfelelés. Nagy területen, főképpen a nyelvterület középső részein, Erdélynek inkább a keleti és déli részein, de elszórtan Északkelet- és Dél-Dunántúlon is megvan a „barázda" szóban; pl.: C-11, E-4, F-15, K-12, L-15, N-11, Ro-3, 14, 22: *borozda*, H-7: *borozdȧ*, Cssz-17: *borozdȧ* ~ *bȧrȧzdȧ*, G-9: *barázda* ~ *(borozda)*, G-1: *barozda* ~ *barázda*, 7: *barozda.* — Elszórtan a nyelvterület néhány perempontján a „mángorol" szóban; pl.: Szu-4: *mongorol* ~ *mongorul* ~ *mangurol*, Ro-4, 22: ⟨*mongorol*⟩. — Nyitra környékén a nyelvjárási „strózsák" szóban; pl.: Cssz-3: *trozsok* ~ *[trozsāk]*, 4: *sztrozsok* ~ *sztrozsāk*, 5: *sztrozsok.* — A tolnai-baranyai telepeseknél; pl.: F-16: *istirong* ~ *istrong* ~ *ẹ̈stẹ̈ráng* ~ *istráng*, 13: *istrọng* ~ *istrạng* ~ *istrạ̀ng.* — Ro-10: *moto kezße* ~ *motò kezdße.*

38.9. K n y. *ú* : n y j. *o.* — A nyelvterület nyugati-dny.-i részein; pl.: Au-2: *nyojtuo* ~ *nyuójtuo*, B-3: *nyojtu*, 12: *nyojtuo*, 33, 35: *nyojtó*, D-21: *nyojtó* ~ *nyujtó;* — B-3: *nyojtuzik* ~ *nyojtuszkodik* ~ *nyojtạroz*, 33, 35: *nyojtózik*, D-21: *nyojtòszkodik* ~ *nyujtòszkodik.* — Ro-19: *savanyo* ~ *savanyu*, 7: *savanyo* ~ *savanyọ.*

38.10. K n y. *u l* : n y j. *o (l).* — Az „-ul" képzőben főképpen Nógrád és Heves északi részén; pl.: H-4: *mëggyógyol* ~ *mëggyógyòl* ~ *mëg'gyógyul* ~ ⟨*mëggyógyú*⟩, 6: *mëggyógyol* ~ *mëggyógyul;* H-5: *mëgjávolt*, 9: *mëjjávolt* ~ *mëjjávót;* stb.; de B-10 is: *kütisztol.* — Polifonémikus értékben; pl.: Ro-4: *kocsat*, 7, 16: *kocsat* ~ *kòcsat.*

38.11. K n y. *a l* : n y j. *o.* — Pl.: Ro-4: *mekhot*, 7: *mẹkhot* ~ *mekhọtt* (vö. 38.1.).

38.12. K n y. *a r (r)* : n y j. *o (r).* — A nyelvterület nyugati-dny.-i peremén; minden bizonnyal megelőző *rl* > *rr* változással; pl.: Au-4, A-15, 30, B-5, 19, 26: *toruo*, B-1, 16, 24, 28, Ju-1: *toru;* — Au-3, A-15, 23, 30, B-10, 12, 26: *soruo*, B-1, 3, 17, 28, Ju-1: *soru.* — De már a hasonló típusú „parlag" szóban nem.

38.13. K n y. *-h e z, -h ö z* : n y j. *-h o.* — A Kőszeg—Sárvár—Zalaegerszeg—Nagykanizsa vonaltól nyugatra; pl.: Au-2, 3, B-12, 21, 27: *szi̯ëkho*, A-15: *szi̯ékho*, B-16: *szi̯ëkho* ~ *[szi̯ëkhö];* — Au-2, A-15, 33, B-11, 21: *tüszho.* — (Vö. 38.4.)

38.14. Ö s s z e f o g l a l á s. — Az *o* gyakorisága szempontjából nyelvjárásaink között elsősorban Erdélyben vannak igen jelentős eltérések a kny. *o* : nyj. *a* és a kny. *ó* : nyj. *o* megfelelés folytán, bár ez a két, az *o* gyakoriságát illetően ellentétes jellegű viszony néhány ponton tisztán

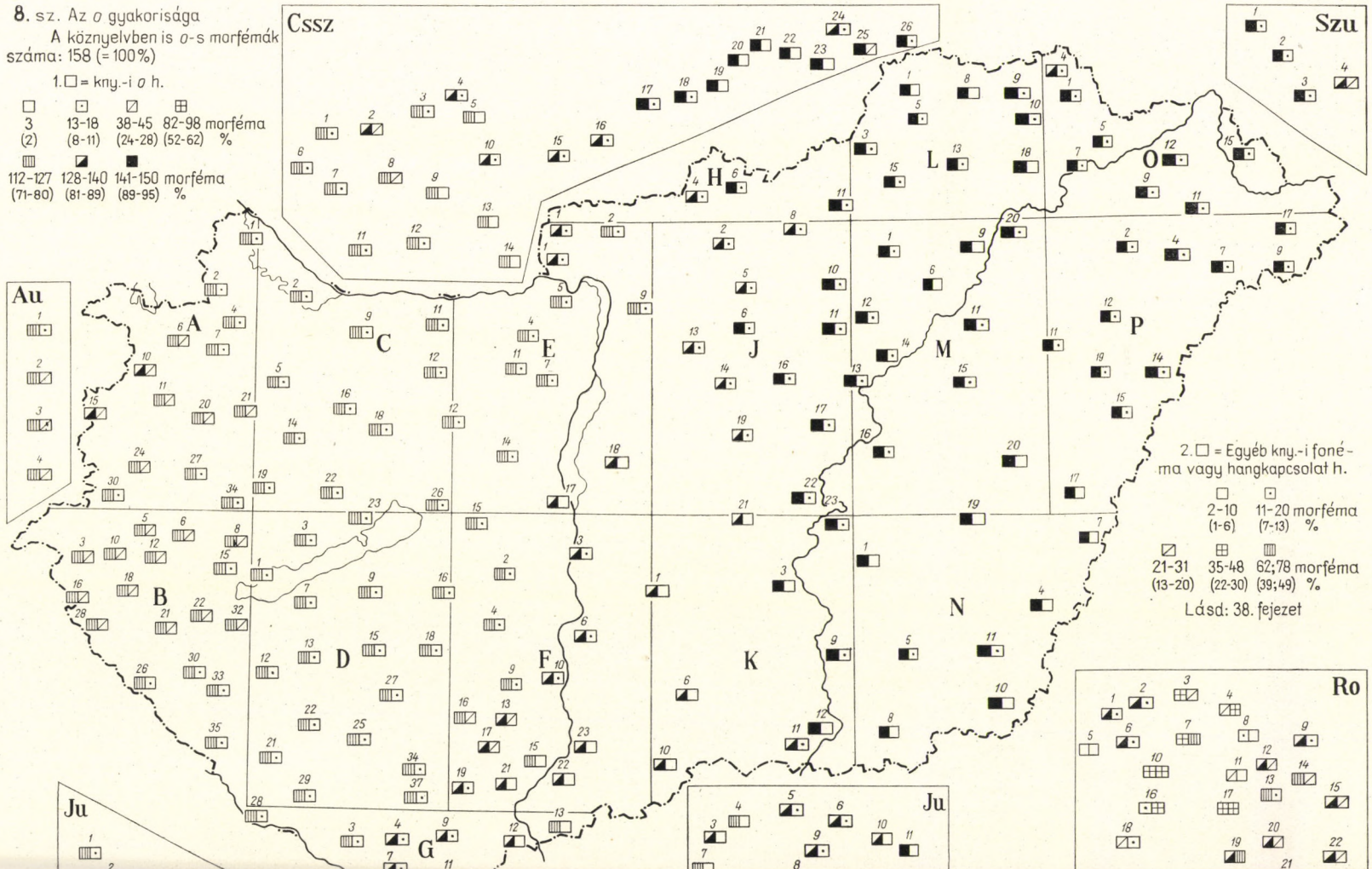
8. sz. Az o gyakorisága
A köznyelvben is o-s morfémák száma: 158 (= 100%)
1. □ = kny.-i o h.
□ 3 (2)
⊡ 13-18 (8-11)
⊠ 38-45 (24-28)
⊞ 82-98 (52-62) morféma %
▥ 112-127 (71-80)
◪ 128-140 (81-89)
■ 141-150 (89-95) morféma %
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
2. □ = Egyéb kny.-i fonéma vagy hangkapcsolat h.
□ 2-10 (1-6)
⊡ 11-20 (7-13) morféma %
⊠ 21-31 (13-20)
⊞ 35-48 (22-30)
▥ 62;78 (39;49) morféma %
Lásd: 38. fejezet

mennyiségi vonatkozásban egymás hatóerejét némileg még csökkenti is. A Ro-5 kp.-on anyagomban csupán néhány morfémában (esetleg csak változatként) jelenik meg *o* hang, de a Ro-8-on is — anyagomnak a köznyelvben is *o* fonémát tartalmazó morfémáihoz viszonyítva — alig éri el a köznyelvi gyakoriság 10%-át. A Ro-11, 16, 18 pontokon a megterhelés mintegy 30—35, a Ro-3, 4-en kb. 60—65%-os.

Az egész nyugati nyelvterületen (a Dunántúl dk.-i sarkát nem tekintve) az *o* megterhelése a köznyelvinek mintegy 85—90%-a, a nyugati peremeken ennél valamivel erősebb. A Zagyva—Tisza vonaltól keletre nagyjából azonos a köznyelvivel. A középső részek pedig ebből a szempontból mintegy átmenetet alkotnak az említett két nagy terület között.

Az *ö* gyakorisága

39. Nyelvjárásainkban az *ö* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén fordul elő:

	Kny.-i	Például:
Ny.-i *ö* megfelelés	*ö*	: *köszönöm, ökrötök, lögdös* stb.
	e	: *föstök, cserösznye, östö, gyünnö, észöl* stb.
	ü	: *förönnyi, fűsüjök, bepörütök, kideröl* stb.
	i	: *ösmerős, rébözli, őröszte* stb.
	ő	: *kömüves, belölle, hetfö* stb.
	ű	: *hövös, kömöves* stb.
	é	: *pönösz, kökönye* stb.

A köznyelvben is *ö*-t tartalmazó morfémák száma vizsgált anyagomban: 108 (+ 33).

39.1. Kny. *ö* : nyj. *ö*. — Az illabiális jellegű Ju-4-en nem él, máshol mindenütt igen számottevő megfelelés. A nyelvterület nyugati részében némileg erősebb, mint keleten, ugyanis a köznyelvben ma *ö* ~ *e (ë)* változatú alakpárok (pl.: „söprű ~ seprű", „csöpög ~ csepeg", „vörös ~ veres", „vödör ~ veder", „röpül ~ repül", „föl ~ fel" stb.) közül nyugaton a labiális, a keleti területek nagy részén az illabiális megoldású változat él, morfémánként bizonyos területi eltérésekkel. Például a „söprű : seprű", „söpör : seper" párok esetében az *ö*-s változat az általános kb. a Salgótarján—Gyöngyös—Eger—Tisza vonalig, Szeged távolabbi környékén, gyakori Miskolc—Rozsnyó—Kassa térségében, több erdélyi ponton. A „röpül : repül" esetében viszont csak kb. a Nyitra—Komárom—Duna vonalig; a Dunától keletre már a nyílt *e*-s *(repül)* forma gyakoribb. Északon inkább csak Kassa környékén él az *ö*-s forma; ritkább Erdélyben is.

Az erdélyi kutatópontok egy részén a kny. *ö* : nyj. *ö* viszony kötött; hangsúlytalan helyzetben vagy egyáltalán nem realizálódik (pl. Ro-3, 7, 8, 17), vagy csak hangsúlyos szótagbeli *ö* után, tehát illeszkedés eredményeként (pl. Ro-4, 5, 10, 11, 16, 18). — (Vö. 17.10., 17.13., 17.14.)

Az *ö* polifonémikus értékben is jelentkezik *öl* hangkapcsolat helyén főképpen Erdélynek a hosszú magánhangzókat erősen rövidítő részein; pl.: Ro-4: *köcsẹn* ~ *kȍccsẹn*, *bȍcsö*, 7: *bȍcsǫ* ~ *bȍcsǫ̈*, 4: *zöd*, 10: *tötẹt káposzta*, 20: *tötelékës káposzta*, 16: *gyümȍcs* stb. De megvan a Kőszeg—Sárvár—Zalaegerszeg—Nagykanizsa vonaltól nyugatra is a „föl" igekötőben; pl.: Au-1: *fövettë* ~ *fölvettë*, A-15, 33, B-3, 20, 27: *fövettë*, B-26, 37: *fövette;* — de pl. Felsőőr vidékén: *fëvettë*. Az Őrségben és a Hetésben, Zala nyugati felében a „fölső" szóban; pl.: B-3: *fösü* ~ *fü̆ösü* ~ *fölsü*, 17, 24: *fösü*, 19: *fösü̆ö̆*, Ju-1: *fösü* ~ *fü̆ösü;* de A-15 is: *fösü̆ö̆* ~ *fölsü̆ö̆*. — Felsőőr környékén; Au-2: *fü̆ö̆zö* 'főzöl' stb. — A „-höz" ragban a nyelvterület ény.-i részein, Zala keleti sávján, a Nyitra—Szolnok—Körösök vonaltól északra kb. a Rozsnyó—Nagykároly vonalig; pl.: A-16, B-22, C-6: *tüszhö*, Cssz-6, H-1, M-17, P-4, 18: *tűszhö*, és Ju-7 is: *t'üszhö*.

A kny. *ö* : nyj. *ö* megfelelés a nyelvterület nyugati felében megközelíti a köznyelvi szintet. Anyagomban — különösen e terület nyugati részein — 90% fölött van. Az említett erdélyi területeken azonban csupán mintegy 50% körül mozog, de a középső palóc területeken, a Tiszántúl jó részén s Erdély számos pontján sem nagyon emelkedik a 75% fölé.

Nyelvjárásainkban köznyelvi *ö* helyén a következő egyéb megfelelések találhatók:

Kny.-i	Nyj.-i	Például:
ö	*ü*	: *gyükere*, *fürüszti* stb. (vö. 36.3.)
	ë	: *mëgé*, *ësztëke* stb. (vö. 40.2.)
	e	: *kemémmag*, *fejkető*, *köszenem* stb. (vö. 41.2.)
	i	: *isztike*, *firittem* stb. (vö. 37.7.)
	ő	: *gyü̆ö̆n*, *gőriny* stb. (vö. 26.3.)
	ű	: *lű̆vök*, *gyűjök* stb. (vö. 22.5.)
	í	: *livëk*, *gyísz* stb. (vö. 23.9.)
	é	: *könyék* (vö. 28.10.)
	$\ddot{o}_2$	: *jüősz* (vö. 27.)
öl, öj (öly)	*ü(l)*	: *kücsön*, *gyümücs*, *pörzsül* stb. (vö. 36.10.)
	ű(l)	: *bűcsű*, *bögű*, *pörzsűl* stb. (vö. 22.11.)
	ő(l)	: *kőcsön*, *mëg'gyelü̆ö̆li*, *pörkő* stb. (vö. 26.8.)
	é	: *bécsé* (vö. 28.20.)
	e	: *bëge 'bögöly'* (vö. 41.11.)
-ször	*-sző*	: *öccő* (vö. 26.11.)
	-szé	: *ëtszé* (vö. 28.19.)
	-szë	: *öccë* (vö. 40.10.)
	-szǣ	: *œccæ̀* (vö. 32.2.)
-(h)öz	*-hő*	: *tüszhő* (vö. 26.14.)
	-hé	: *tíszhé* (vö. 28.23)
-höz	*-ho, -hoz*	: *tüszho*, *tűszhoz* stb. (vö. 38.13., 38.4.)

megfelelés

39.2. Kny. *e* : nyj. *ö*. — Mind az érintett morfémák számát illetően, mind területi elterjedtsége szempontjából egyik legszélesebb hatású megfelelés. Még ma is erősen virulens, bár az *ö* mellett az *ë (e)*-s változat — többnyire *ȍ* ~ *ë̀* átmenetekkel — sem éppen ritka már a jelenséget preg-

nánsan mutató nyelvjárások nagy részében, ami elsősorban a köznyelvi hatással magyarázható. Az illabiális megoldású változatok jelentkezése ma rendszerszerűen nem fogható meg, nem köthető sem bizonyos hangtani helyzethez, sem egyes morfémákhoz.

A kny. *e* : nyj. *ö* megfelelést — a dialektológiai hagyományoknak megfelelően — „ö-zés" elnevezéssel tárgyalom. Anyagom alapján a következőkben megrajzolom az *ö*-zésnek ma élő típusait. — Az *ö*-zés területi megoszlására vö. 9. sz. térkép.

39.3. Nyelvjárásainkban ma az *ö*-zés következő típusait különböztethetjük meg: f ü g g e t l e n *ö* - z é s; — h a n g s ú l y o s *ö* - z é s, amely két formában realizálódhat; részleges hangsúlyos *ö*-zés; hasonulás hangsúlyos *ö*-zés; — h a n g s ú l y t a l a n *ö* - z é s, amelynek realizálódási formái: általános hangsúlytalan *ö*-zés; hangsúlytalan *ö*-zés illabiális illeszkedéssel; *l* előtti *ö*-zés; illeszkedéses *ö*-zés; — a l a k t a n i *ö* - z é s.

Az *ö*-zés fentebb felsorolt típusai nyelvjárásainkban viszonylag jól kirajzolódnak ugyan, bizonyos fokig azonban mégis csupán elvonások, ugyanis nagy többségük önmagában nem él, csupán más típusokkal együtt fordul elő. Ezért az *ö*-zés egyes típusainak leírását, illetőleg ezek földrajzi realizálódását külön fejezetben adom meg.

39.4. F ü g g e t l e n *ö* - z é s. — A kérdéses nyelvjárásban *ë* fonéma helyén hangtani és asszociatív helyzettől függetlenül a morfémaállomány túlnyomó nagy többségében *ö* jelentkezik. Ezekben a nyelvjárásokban az *ë* igen kis megterhelésű fonéma. Elsősorban néhány egy szótagú morfémában (pl. *lë, në, të, së, ëggy*, ritkábban *mëg)*, a vegyes hangrendű szavakban, illetőleg újabb jövevényszavakban fordul elő (vö. 14.6.4.). Horger szerint a Dunántúlon az említett egy szótagú szavakban is gyakori az *ö*-ző változat, sőt Somogyban a vegyes hangrendűekben is (vö. MNyj. 66.). Nyelvatlaszunk anyaga azonban ezt a megállapítást a mára vonatkozóan határozottan cáfolja. Az atlaszban is szereplő *ëggy, lë, në* szavak közül az *ëggy*-nek van *ö*-ző változata az erdélyi Szakadáton (Ro-19): *ögy* ~ *ëgy;* a *lë*-nek a D-26-on: *lëmöntem* ~ ⟨*lə̈möntem*⟩ ~ ⟨*lë̈möntem*⟩, de ez is *ö* előtti helyzetben. A vegyes hangrendűek („bërëtva", „dërék", „dërëkadat", „dërék" mn., „dëszka", „dëszkára", „fazëkas", „gyërtya", „gyërtyánfa", „hërnyó", „lëkvár", „maltër", „mëkkora", „pëlva", „pëtróleum", „sëhol", „szëcska", „szërda") közül a „sëhol"-nak van *ö*-s változata Somogy dny.-i, Baranya nyugati pontjain; pl.: D-21: *suhun* ~ *sëhun* ~ ⟨*sə̈hun*⟩ ~ ⟨*söhun*⟩, 30: *suhun* ~ ⟨*sə̈hun*⟩, 35: *söhon* ~ *sohon;* valamint a „dërék" mn.-nek ugyanitt és Szenc környékén; pl.: B-33, D-21, Cssz-1, 6: *dörék*, D-35: *dörék* ~ *[dërék]*. A „mëkkora"-nak Szeged vidékén; pl.: K-8: *mekkora* ~ *(mökkora)*, 13: *mökkora* ~ *[mekkora]*, Ju-10: *mökkora*. Az abaúji *ö*-ző területen O-4: *szörə̈da*. Szakadáton (Ro-19): *dë̈rë̈k, dë̈rë̈kadot, szə̈rə̈da* ~ *szë̈rë̈da, hë̈rnyó*. Somogyot illetően hasonló képet rajzol Várkonyi is (vö. MNyTK. 113. sz.).

39.5. H a n g s ú l y o s *ö* - z é s. — Olyan változata, amely csak hangsúlyos helyzetben legalább olyan érvénnyel jelentkeznék, mint a független *ö*-zés, mai nyelvjárásainkban nincs. A független *ö*-zéssel kapcsolatban említett morfématípusokban (pl. *lë, dëszka* stb.) a hangsúlyos *ö*-zés területein sem jelentkezik az *ö*. Típusai:

39.5.1. Részleges hangsúlyos *ö*-zés. — Viszonylag kis hatású jelenség. Még azokon a területeken is, ahol legerősebb, a hangsúlyos helyzetben előforduló *ë (e)* fonémáknak csak egy kis részét érinti. Jelentkezése minden bizonnyal összefügg a morféma mássalhangzó-környezetével; gyakori a labiális jellegű mássalhangzók *(b, p, m, f)*, valamint *l* és *r* mellett. Ennek ellenére érvényesülési köre fonetikai alapon leíró szempontból kielégítően nem írható körül, produktumai csak listákon adhatók meg. Legerősebb a nyelvterület nyugati sávján, ahol csak a labiális változata él a köznyelvben kettős megoldású *pör ~ per, vödör ~ veder* stb. formáknak; bizonyos területi ingadozással jelentkezik pl. a *böcsül, bötü, csönget, csöpp, föcske, gyöp, gyöplü, köserü, möggy, möddü ~ möddi, ömel, pöngüö, röND, pörgye, fölhüö, lölköm, föj* (tehenet) stb. szavakban; — sőt Felsőőr vidékén: Au-2: *zöllüër ~ zöllër ~ zëllër*, Au-4: *cöllör ~ cöllër*. — Au-2: *kelkáboszta ~ ⟨kölkáboszta⟩;* de ugyanitt *ë*-vel használatosak olyan szavak, mint *këröszt, szëg, gërëndüö*, amelyek keletebbre nagy területen *ö*-s megoldásúak. Más területeken; pl.: Cssz-13: *kölés*, Ro-11: *östö*, 13: *töngöj, göbe* 'gebe', H-9: *möre ~ ⟨mörre⟩*, 10: *mörre ~ mërre* stb. A részleges hangsúlyos *ö*-zés kelet felé haladva fokozatosan gyengül, de egészen szerény formában eléri a Tisza vonalát, s még az erősen illabiális jellegű palóc nyelvjárásokban is jelentkezik legalább a *szög* szóban. A Tiszántúlon a Körösöktől északra anyagomban nincs rá adat, de Erdély nagy részén ismét feltűnik legalább egy-egy morfémában; így az *öttem, vött* típusban, az *öste, önyv* szavakban. Ott, ahol általános hangsúlytalan *ö*-zéssel kapcsolódik, következetesen jelentkezik a *köröszt, szödör, göröndő* típusú szavakban is. Az általam ebbe a típusba sorolt adatokat (pl. *bötü, köröszt, föst, lölköm, öste, vött)* történeti kialakulásukat is figyelembe véve további altípusokra lehetne osztani. Ezt azonban itt nem tekintem feladatomnak.

39.5.2. Hasonulásos hangsúlyos *ö*-zés. — Csak az általános hangsúlytalan *ö*-zéssel együtt jelentkezik. A típus legfontosabb jellemzője, hogy az *ö : ë* realizáció bizonyos egy szótagú tőmorfémákban is váltakozik aszerint, hogy toldalékolás esetén a második, hangsúlytalan szótagban a tőséghangzó vagy a toldalék magánhangzója a nyelvjárás belső törvényszerűségei szerint labiális-e vagy illabiális, Például: B-26: *öszüö, övött : ëttęm, ënniẹk, ënnę; mönök, mönünk ~ mönünk, möntök ~ ⟨mëntẹk⟩ : mëgy, mënnẹk, mëntẹk, lëmëntem, ęmënt ~ [elmënt]; ętöszöm ~ [ęltöszöm] ~ ętẹ̈szöm ~ ętëszöm, löszök : tësz, fövëtte;* de: *ëccër*. — Ju-1: *öszü, öjött : ëgyi, ëtti, ëttem, ënne; mönök, mönünk, möntök : mënnek, mëntek, lëmëntem, emënt; etöszöm, löszök : tësz, fövëtte;* de: *ëccę*. E sajátsággal együtt jelentkeznek a *köröszt, szödör, göröndüő, göröndü* típusú alakok is. Ezek eredetüket tekintve feltehetően szintén hasonulásos jellegűek, de *ö*-zésük a hangsúlyos szótagban ma már a kérdéses nyelvjárásokban lexikalizálódott. A *köröszt* és a *göröndő* gyakoriak olyan nyelvjárásokban is, amelyekre a hangsúlytalan *ö*-zés nem jellemző, így leíró szempontból nem tekintem őket az aktív hasonulásos *ö*-zés produktumainak.

39.6. Hangsúlytalan *ö*-zés. — Szintén az *ö*-zés több válfajának összefoglaló megnevezése. Típusai:

39.6.1. Általános hangsúlytalan *ö*-zés. — Hangsúlytalan helyzetre vonatkoztatva a független *ö*-zéssel azonos jellegű, tehát a

tőszó nem első szótagjában, tővéghangzóban, toldalékban előforduló *ë*-k túlnyomó nagy többségét érinti, hatása azonban — a független *ö*-zéshez hasonlóan — nem terjed ki a vegyes hangrendű szavakra és az újabb keletű jövevényszókra.

39.6.2. Hangsúlytalan *ö*-zés illabiális illeszkedéssel. — A jelenség bizonyos szempontból a hasonulásos *ö*-zés ellentéte; hangsúlytalan helyzetben az *ö*-zés általános, kivéve tőszó első szótagjában levő *ë* után. Például: Ro-20: *édös, ecötös, péntök, igyęnös, lélök, rętök, sęjöm* ~ *sęjöm, szégyölli* ~ *szégyȯlli, borozdabüllögetüő, ingöm* 'engem'; de: *mëkkërësztëli* ~ *mëkkȩrësztëli, csërësznye, csëpȩa, vërëss, pëndëj, cëllër*, sőt: *zsëndëj* ~ *zsëndëj, tëngëj; — ępȯr, vidȯr;* de: *szëdër* ~ *szëdër, hëngër* ~ ⟨*hengèr*⟩, *sëpërsz; — męgvęröm* ~ *mëgvęrȯm, kikiésiéröm, kenöm, biëviszöm, segittök;* de: *ēltëszëm* ~ *ēltëszȩm* ~ *ėltëszȯm; — liëcöt, sėjmöt* ~ *sėjmȯt, ęgésségös;* de: *lėlkëm; — segétötök* ~ *segittȯtȯk, sęgéltök, őrösztiëtök* ~ ⟨*őrösztiètëk*⟩; de: *mëntëk* ~ *mȩntȩk; — ebédȯl, énekȯl;* de: *mëkpërzsëli; — viszöl;* de: *ëszël* ~ *ëszël; — sziëkön, sziëkhöz;* de: *ëccër* ~ *ëccër*. — A jelenség törvényszerűségét igen pregnánsan tükrözi a *pëtërzsęjöm* alak. Az igen következetesen érvényesülő törvény alól a kutatópont vizsgált anyagában a *kemënce* alak az egyetlen kivétel; esetleg ide sorolható a „szabályos" *gërëndëj* mellett egyetlen adatközlőtől származó *gerendēj* alak.

39.6.3. Az *l* előtti *ö*-zés. — Ebbe a típusba az *ö*-zésnek csupán azt a válfaját sorolom, amely tővéghangzóban *-l* toldalék előtt (pl.: *ebédöl, ëszöl)*, illetőleg tőszó hangsúlytalan szótagjában *l* előtt (pl.: *sindöl, fatengölös* stb.) jelentkezik. A *fölhő, lölköm* típusú szavak *ö*-zésében az *l* szintén szerepet játszhatott ugyan, de ezek típusukban mégsem választhatók el a hangsúlyos helyzetben levő egyéb adatoktól (pl. *bötü, föst* stb.). Hasonló okokból különítem el az *l* előtti *ö*-zéstől az *r*-rel esetleg kapcsolatba hozható *ö*-ző morfémákat (pl. *pör, pörgye, förgetyű* stb.). Ez a típus ugyanis lényegében szintén csak hangsúlyos helyzetben fordul elő, s az *epör, hengör* stb. formák csak az általános hangsúlytalan *ö*-zés keretében jelentkeznek, míg az általam *l* előtti *ö*-zésnek nevezett típus ettől függetlenül is. Szorosan összefügg az *-l* toldalék előtt jelentkező zártabb (pl. *ínekül)*, illetőleg a polifonémikus jellegű *ëszö, tengő, csípőnyi* típusú megoldással. Ezeket azonban nem az *ö*-zés keretében, hanem az illető fonémánál veszem számba.

39.6.4. Illeszkedéses *ö*-zés. — Tőszó első szótagjában levő labiopalatális magánhangzó után jelentkezhet tőszóban, tővéghangzóban és toldalékban egyaránt. Realizálódását illetően több altípusra bontható. — Teljes illeszkedés: első szótagbeli rövid *ö* után a morfémában csak *ö* állhat, eredetibb zárt *ë* vagy nyílt *e* nem vagy csak kivételesen ritkán. Például Ro-11: *kölös, örögöbb, ötvön, kȯrtövö, könnyöbb, kövök, kövös, tövöstö* ~ *tövöstöl, ökrȯjink, ökrȯjik, östö, összö, könyökö, kötvö;* de *tȯrjë*. — Ro-18: *örȯgöь* ~ *ȯrœgœь, ȯtvȯn* ~ *ȯtvœn* ~ *œtvœn, kœvœk, kœvœs, œnyvœs* ~ *œnyvȯs, œkrœjink, œkrœjik, östȯ* ~ *œstœ, œsszœ* ~ *œsszȩ, kœtvœ* ~ *kötvȩ, tœrjœ*. Stb. Külön megemlítem, hogy *ő, ü, ű* fonéma után ez a sajátság csak kivételesen ritkán jelentkezik; pl. Ro-16: *bȯrœ* ~ *bȯre* ~ *böre;* de: *fülȩ, gyünne, tȯletek* ~ *tölletek, üszek;* Ro-18: *füvœs, füvœt, künyœь* ~ *künnyeь;* de: *fülȩ, lüttȩm, tüllȩ, tülletȩk, gyünȩ, üszȩg, bȩlȯle*. A je-

lenség egyébként — érdekes módon — szorosan összefügg a hangsúlytalan *ö* terhére jelentkező *e*-zéssel (vö. 41.2.).

Az illeszkedéses *ö*-zés másik két típusa már erősebben morfológiai vonatkozású: csak bizonyos t o l d a l é k o k b a n (e. sz. 3. sz. birt. szrag, néhány e. sz. 3. sz. igerag, a határozói igenév képzője) jelentkezik előző szótagbeli labiopalatális mgh. *(ö, ő, ü, ű)* után, s így ezek a toldalékok a nyelvjárásban hármas változatúak (pl. *lába* : *kezë* : *fülö; látta* : *ëttë* : *ütöttö, lássa* : *ëgyë* : *üssö;* stb.). Például: A-4, 34, B-3, 7, C-15, 19: *fülö*, B-14: *fülö* ~ *füle*, 29: *füle* ~ ⟨*fülö*⟩, A-6, 28, C-13: *bűrö*, A-34, B-3: *büörö;* A-6, 34, B-2, 20, C-5, 19: *ütöttö;* A-6, 34, B-20, 27: *törgyö*, C-5: *törgyö* ~ *törgye;* A-5: *gyönnö*, A-29, C-5: *gyünnö*, B-13, 21, C-19: *gyünö;* A-4, C-19: *kötvö*, A-31, B-6: *ködvö*, B-19, 27: *kötfö*, C-14: *kötvö* ~ *kötvë*. — Típus szempontjából ide kell sorolnunk az „össze" szót is; pl.: A-6, 30, C-5, 19: *összö*, L-3, Cssz-19: *összö* ~ *összë*, L-2, 4: *összë* ~ ⟨*összö*⟩, Cssz-20: *öszö* ~ *öszö;* bár az előzőknél jóval inkább egyedi jellegű produktum. — Az illeszkedés t ő v é g h a n g z ó b a n jelentkezik *-t* tárgyrag előtt *-k* többesjeles és birt. szragos relatív tövek után, pl.: A-1, Cssz-7, O-13, P-6, Szu-3, 4: *űköt*, Cssz-1, E-9, H-10, J-20, M-2, O-1, Cssz-24, Ro-15: *őköt*, Ro-21, 22: *üököt*, F-8: *őköt* ~ ⟨*őket*⟩, F-17: *ǫköt*; Ro-9, 12, 22: *tüktököt*, O-1: *tiktököt*, Cssz-25: *tiktököt;* Ro-9, 12, 15, 20, 22, F-8, 17: *münköt*, F-16: *münkœt*. — Az illeszkedéses *ö*-zés tővéghangzóban jelentkezhet azonban néhány más, típusba pontosan nem sorolható, az előbbieknél jóval inkább egyedi jellegű esetben is, területileg többnyire eléggé szétszórtan. Így a nyelvterület dny.-i részein, az Ipoly vidékén s innen ény.-ra Nyitráig, Szolnoktól délre elsősorban a Tisza mentén, Rozsnyó és Kassa vidékén, Erdély keleti részein a „rühes" szóban; pl.: B-16: *rühös* ~ *rühüs* ~ *rühes*, 26: *rühes* ~ ⟨*rühös*⟩, Cssz-3: *rühöss*, Cssz-13, 15, H-1, 2: *rühös* ~ *rihës*, K-4: *rihës* ~ ⟨*rühös*⟩, K-7, 9: *rühös* ~ *rihës*, Cssz-21: *rühös* ~ *rihös*, 23: *rühös* ~ ⟨*rühęs*⟩ ~ *rihęs*, Ro-9, 15, 22: *rühös*, ugyanígy: F-8: *[rühös]*, 13: ⟨*rühös*⟩. — A Dunántúl nyugati és északi részein, Délnyugat-Szlovákiában, a Salgótarján—Mezőkövesd—Rozsnyó határolta területen, pl.: A-6: *tövöstül*, A-1, C-16, Cssz-11, J-10, M-5: *tövöstű*, H-6, Cssz-19: *tövöstő*. — A Dráva mentén, a Tiszántúl középső és keleti részein, az ék.-i peremeken, Erdélynek főleg a keleti részein, pl.: G-2: *bőven* ~ *(bővön)*, G-8: *bűvön*, N-6, O-18, P-12, 18, Szu-2: *bűvön*, Ro-15: *böüvön* ~ *bővön*, 20, 22: *büövön*. — Vas m. dny.-i pontjain; pl.: B-2: *tüktöket*, 16: *tütöket*.

39.6.5. A l a k t a n i *ö*-z é s. — Ebbe a típusba tulajdonképpen egyetlen morféma, a „-hez" ragnak nem *ö*-ző vidékeken jelentkező labiális : illabiális viszonylatban nem illeszkedő, polifonémikus jellegű *-hö* változata sorolható, amely nagyjából a Nyitra—Ipolyság—Szolnok vonaltól északra kb. Salgótarján—Gyöngyös magasságáig él; de jelentkezik Zala keleti sávján is; pl.: Cssz-10, H-4, E-2, 9, J-4, 6, 12 és K-11 is: *székhö;* ill. B-6, 31: *sziękhö*. Ez a forma nyelvjárásainkban átmenetet alkot a *székhő* : *székhë, székhe* típusú megoldások között. Történeti szempontból az alaktani *ö*-zés alá sorolandó a ragnak a nyugati nyelvterület nem *ö*-ző nyelvjárásainak nagy részében élő *-hő* változata is.

39.7. A következőkben bemutatom az *ö*-zés egyes típusainak kapcsolódását, az *ö*-zés területi jelentkezését.

39.7.1. Független ö-zést találunk Somogy megyében az északi területek kivételével, a Tolna megyei Sárközben, a közvetlenül a Duna mentén fekvő településeken egészen a Csepel-szigetig, sőt innen ény.-ra néhány dunántúli ponton is. E területtel összefüggően a Duna—Tisza, illetőleg a Maros és a Körös közének ősi településein, Szeged távolabbi vidékén s az e területekről történt viszonylag újabb hazai és jugoszláviai kirajzásokban. Független *ö*-ző Szenc környékének nyelvjárása, Erdély *ö*-ző vidékének egy része. Vizsgált anyagomban független *ö*-zés a következő kutatópontokon jelentkezik: B-33, 35, D-12, 15, 21, 22, 25, 27, 28, 29, E-7, 17, F-3, 6, 10, 15, 22, 23, G-3, J-21, K-1, 6, 12, N-8, 11, Ju-2, 10, 12, Cssz-1, 6, Ro-13, 19; és a B-30, E-14 pontokon csak a ref. vallású lakosság nyelvében. A Ro-19-en (Szakadát) az *ö*-zés realizálódása jelentős módon eltér a többi pontétól, ez azonban — megítélésem szerint — kizárólag hangtani kérdés és nem az *ö*-zés jellegét vagy típusát érintő probléma.

A független *ö*-zést mutató pontok *ö*-ző morfémaállománya természetesen nem teljesen azonos. Az eltérés azonban viszonylag ritkán realizálódik *ö* : *ë* különbségben, mint pl.: D-21, K-12: *szögény*, F-15, Cssz-1: *szëgény;* D-21, K-12: *mög*, F-15: *mëg*, Cssz-1: *meg*. Sokkal gyakoribb az *ö* : *e* megfelelés. Például: D-21, G-3: *csörösnye* ~ ⟨*cserösnye*⟩, F-15, Cssz-1: *cserösnye*, K-12: *cserösznye;* D-21, G-3, Cssz-1: *föcske*, K-12: *fecske;* D-21, Cssz-1: *fölhő*, K-12: *[fèlhő];* D-21: *fösték*, K-12: *festék* ~ *(fösték)*, Cssz-1: *festék;* D-21: *gyöprü* ~ ⟨*gyëprü*⟩ ~ ⟨*gyeplü*⟩, K-12, Cssz-1: *gyöplű*, F-15: *gyeplű*, G-3: *gyeplü* ~ *gyeplű;* D-21: *könyér*, K-12: *kenyér* ~ *(kinyér);* D-21: *lölköm*, G-3: *lelköm*, K-12: *lẽlköm;* D-21, G-3: *löncse*, F-15, K-12: *lencse;* D-21: *ecötös*, K-12, Cssz-1: *ecetös;* D-21: *rökett*, F-15, G-3, K-12: *rekett;* G-3: *ínökő*, D-21: *énekő*, K-12: *éneköl;* Ro-13: *göröbje*, F-15, K-12: *gerebje;* Ju-3: *pömet*, D-29: *pęmét*, F-15: *pemet;* G-3: *lepödő*, K-12: *lepedő;* D-21: *öregöbb* ~ *öregȯbb*, G-3: *öregöbb*, K-12: *öregebb;* stb.

39.7.2. Általános hangsúlytalan ö-zés + részleges hangsúlyos ö-zés. — Ez a típus a nyugati nyelvterület déli részén, illetőleg az abaúji részeken jelentkezik; vizsgált anyagomban a következő pontokon: B-28, F-19, 21, G-7, 9, 11, 12, Ju-3, 7, O-1, 4, Cssz-24, 25 és Cssz-21. Az egész területen megtalálható az *l* előtti *ö*-zés is, de itt nem tekinthető külön kategóriának, ugyanis értelemszerűen beletartozik az általános hangsúlytalan *ö*-zésbe. Az abaúji részeken megvan az *őköt* típusú illeszkedéses *ö*-zés is. A fenti területek részleges hangsúlyos *ö*-zése nagyjából olyan mérvű, mint a távolabbi nem *ö*-ző környezeté; így az abaúji részeken jóval gyengébb, mint a déli területeken. Külön érdekessége ennek a típusnak, hogy az abaúji terület (Cssz-21 kivételével) az *ë* fonémát nem ismeri, ami az *ö*-zés e típusának igen régi voltára is utal. Az abaúji *ö*-zés ma már eléggé bomlóban van, az *ö*-ző formák mellett gyakoriak az *e*-s változatok; a Rozsnyó melletti Csucsomon (Cssz-21) pedig már inkább csak maradványaiban él.

39.7.3. Általános hangsúlytalan ö-zés + részleges hangsúlyos ö-zés + hasonulásos hangsúlyos ö-zés. — A nyugati nyelvterület déli részén jelentkezik a fentebb tárgyalt típus szomszédságában. Ettől lényegében csak a hasonulásos hangsúlyos *ö*-zés meglétében tér el, tehát az *ö*-zésnek némileg erősebb fokát képviseli. Vizs-

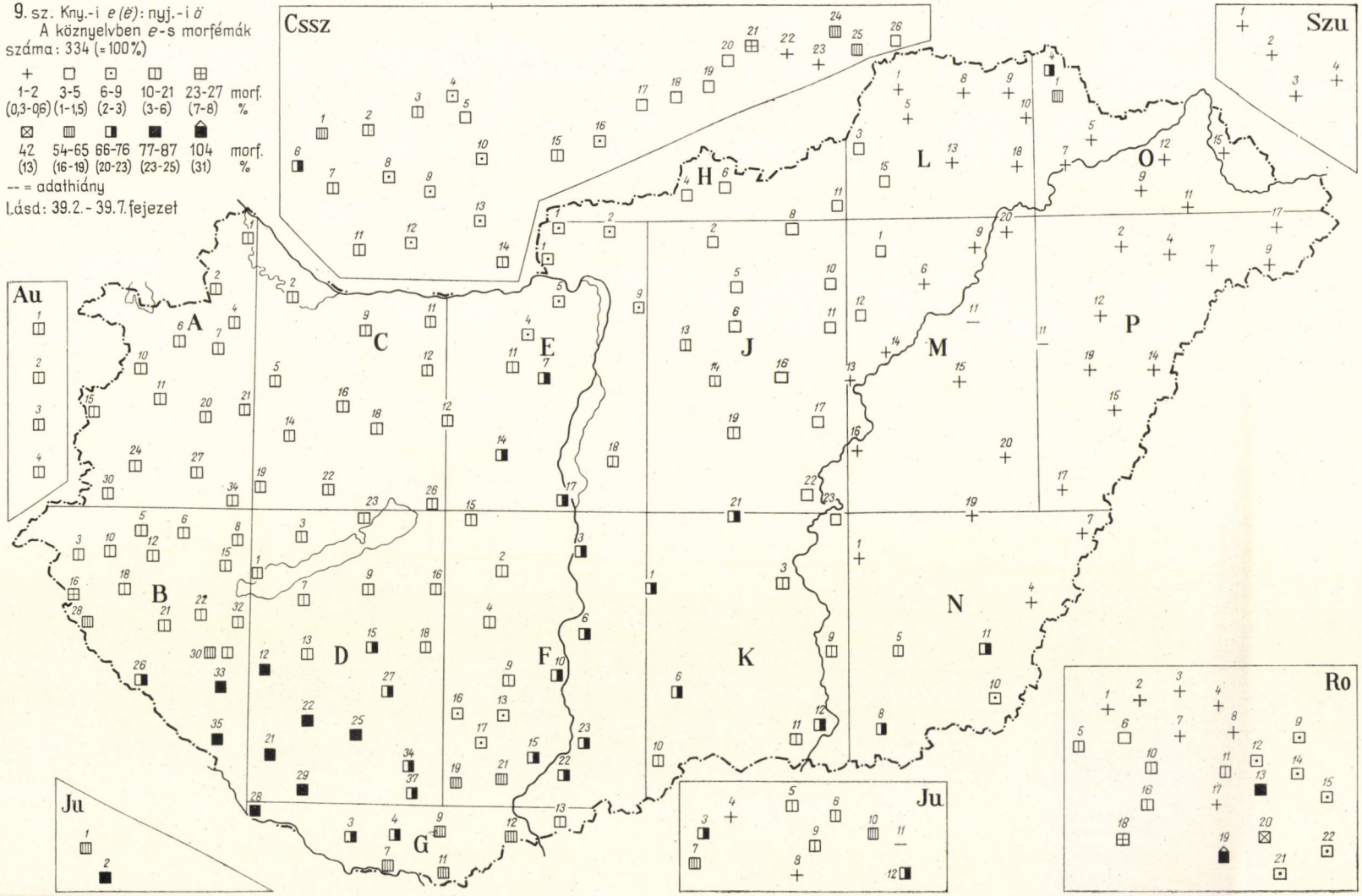
9. sz. Kny.-i e (ë): nyj.-i ö
A köznyelvben e-s morfémák száma: 334 (= 100%)
+ 1-2 (0,3-0,6)
□ 3-5 (1-1,5)
⊡ 6-9 (2-3)
◫ 10-21 (3-6)
⊞ 23-27 (7-8) morf.
⊠ 42 (13)
▥ 54-65 (16-19)
◨ 66-76 (20-23)
■ 77-87 (23-25)
● 104 (31) morf.
-- = adathiány
Lásd: 39.2.-39.7. fejezet
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P

gált anyagomban a következő pontokon jelentkezik több-kevesebb következetességgel: B-26, D-34, 37, G-4, Ju-1. Maga a típus gazdagabb anyagon további részletesebb vizsgálatot érdemelne.

39.7.4. Hangsúlytalan *ö*-zés illabiális illeszkedéssel. — A típust vizsgált anyagomban egyetlen kutatópont (Ro-20) képviseli.

39.7.5. Hangsúlyos *ö*-zés + illeszkedéses *ö*-zés toldalékban. — Tipikus területe Nyugat-Dunántúlnak kb. a Csorna—Pápa—Keszthely—Nagykanizsa vonalig terjedő része. A hangsúlyos *ö*-zés itt a legerősebb. A keleti peremek ingadozásától eltekintve következetesen jelentkeznek a *fülö, ütöttö, kötvö* típusú formák, s a terület nagy részén él az *összö* alak is. Ugyanitt enyhe fokban érvényesül az *l* előtti *ö*-zés is, bár általánosnak ennek egy tovább fejlődött változata: *ineköl, ëszüö, tengüö* stb. tekinthető.

39.7.6. Teljes illeszkedéses *ö*-zés. — Erdély dny.-i felében és középső részein (pl. Ro-5, 10, 11, 16, 18) jelentkezik meglehetős következetességgel; ugyanitt egy-két morfémában (pl. *vött*-típus, *östö)* felbukkan a hangsúlyos *ö*-zés is.

39.7.7. Hangsúlyos *ö*-zés + *l* előtti *ö*-zés. — Nagyjából a Balassagyarmat—Szolnok—Tisza vonaltól nyugatra az eddig nem említett területeken mindenütt jelentkezik, sőt egyes északi részeken él az *őköt* típusú illeszkedéses *ö*-zés is (vö. 39.6.4.). E területen kelet felé haladva a hangsúlyos *ö*-zés gyengül, az *l* előtti *ö*-zés viszont erősödik. Az *-l* képzős igékben az *éneköl* típusú megoldás a Dunántúl ék.-i részein és a Dunától keletre a fentebb említett vonalig eléggé általános, sőt ez utóbbi területnek különösen a peremrészein nem ritkák az *ëszöl, csépölni, sindöl* stb. alakok sem.[1]

39.7.8. A köznyelvhez viszonyítva *ö*-ző típusú morfémákat — ahogy az előző leírásból is láthattuk — a nyelvterületnek szinte minden, eddig nem említett részén találunk. Ezek azonban viszonylag ritkák, inkább egyedi jellegűek, a nyelvjárás hangtani képét lényegében nem módosítják, így jelentkezésük területének megrajzolása nem is nagyon lehetséges, de talán nem is nagyon szükséges.

39.8. Kny. *ü* : nyj. *ö*. — A nyelvterület nagy részén jelentkező megfelelés. Legszámottevőbb a Dunántúl nyugati részein, de 6—7 morfémánál többet anyagomban pontonként itt sem érint. Igen kis hatású a Dunántúl északi peremén és keleti sávján, a Duna—Tisza közén, Szeged vidékén és Erdély nagy részén is.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „csütörtök", „fürödni", „nyüvi", „üveg", „hüvelykujj", „ürü", „bükköny", „gyümölcs", „ület", „füves", „rühes", „köpül", „fütyül", „kiderül", „röpül", „belül", „kívül", „tövestül", „-ük ~ -jük" birt. szrag, „-ük", „-jük" igerag.

[1] Az *ö*-zésnek fentebb megrajzolt főbb típusai az egyes nyelvjárásokon belül bizonyos részleteikben feltehetően még tovább differenciálhatók, ahogy néhány esetben utaltam is rá. Ennek rendszerezésére azonban ebben a munkámban nem törekedhettem.

A Dunántúlon az északi, ék.-i részek kivételével, ék.-en a Sajó—Nagykároly vonalig, több erdélyi ponton; **pl.**: A-6, B-30, C-18, D-30, F-15, L-2, Cssz-23: *csötörtök*, O-13, P-2, Szu-**1**, **Ro**-2, 10: *csötörtök*, Ro-8: *csötèrtęk*, 16: *csœtœrtœk*. — Nyugaton kb. ugyanott, de elszórtan a Duna—Tisza közén is, Erdélyben eléggé ritka; pl.: A-2, B-35, C-22: *förönnyi*, D-37, F-15, Ju-1, 7: *förönni*, K-6: *fürdeni* ~ ⟨*fördeni*⟩ ~ ⟨*förönni*⟩ ~ ⟨*fürönni*⟩, Ro-12, 13: *förödni*, 19: *fę̈rę̈dni*. — Nyugat-Dunántúl középső részein, a Duna—Vác—Körösök vonaltól északra kb. a Kassa—Nagykároly vonalig, Erdély nagy részén; pl.: A-10, 27, C-5, E-1, H-11, J-22, L-9, M-15, N-4, P-19, Ro-1, 8, 15, F-17: *nyövi*, Ro-22: *nyövi* ~ *növi*, Au-2: *nyöji*. — Inkább csak változatként a Dunántúl nyugati felében, északon az Ipolytól Nyitráig; pl.: A-13, D-12: *övęg* ~ *üvęg*, Cssz-3: *öveg*, H-2: *öveg* ~ ⟨*üveg*⟩, de Ro-6 is: *öveg*. — Elszórtan Nyugat-Dunántúlon, néhány erdélyi ponton; pl.: A-6: *hövekujj*, B-33: *hövękujj* ~ *hüvekujj*, C-5: *hövękujj* ~ *hövekujj*, de N-5 is: *hövekúj* ~ *hövejkúj*, Ro-3: *hövejkùj*, 22: *hövèjkúj*. — A Rimaszombat—Tiszafüred—Tisza vonaltól északra az északi peremek kivételével, a Tiszántúl középső és keleti részein; pl.: H-8, L-9, 20, M-11, N-7, P-14, 17: *örű*. — A Tarna—Tisza—Körösök határolta területen északon a Sajóig (Erdélyben nem); pl.: J-11, M-7, 20, P-18, Szu-4: *bökköny*, O-8, P-1, Szu-1: *bököny*, L-4: *bükköny* ~ *bökköny*. — Dél-Baranyában; pl.: G-6, 7, 8: *gyöműcs*, de H-11 is: *gyümölcs* ~ *(gyömölcs)* ~ *gyümőcs* ~ *(gyömőücs)* és Ro-1: *gyömöücs*, 2: *gyömőücs*. — Rozsnyó vidékén; pl.: L-1, Cssz-20, 21, 22: *ölet*. — Egy-két erdélyi ponton; pl.: Ro-3: *föβęs*, *föβęt*, 6: *föves*, *fövet*. — Ro-20: *röhös* 'rühes'. — Elszórtan, néhány ponton, pl.: B-26: *köpüől* ~ ⟨*köpöl*⟩, D-10: *küpül* ~ ⟨*küpöl*⟩, H-2: *köpöl* ~ *köpő* ~ *köpű*. — A Dunántúl déli részein, de a Balatontól északra is; a Körösöktől északra a Hernádig, Erdély nagy részén (ahol a szó él); pl.: B-18, C-18, D-37, F-15, Ju-7, L-18, M-20, O-1, Szu-4: *fütyöl*, P-15, Ro-1, 22: *fütyȯl*, Ro-13: *fűtyöl*, 20: *fűtyȯr*. — Elszórtan az „-ül" képzős igékben; pl.: B-10: *küdęröl*, 26: *röpöl*, Cssz-4: *repöl* ~ *[repül]*, 15: *repöl* ~ *repő*. — Néhány erdélyi ponton; pl.: Ro-7, 18: *belöl*, 11: *belöl* ~ *bęjül;* — Ro-17: *tövęstöl*, *gyükerestöl*, 19: *gyükerestöl;* ugyanígy pl.: F-16: *tövestöl*. — H-4: *kívöl* ~ *kívël*. — A Csorna—Pápa—Keszthely—Nagykanizsa vonaltól nyugatra, a Nyitra—Ipolyság—Körösök vonaltól északra, Erdély egyes részein labiopalatális mgh. után; pl.: A-10, C-14: *fűsüjök*, B-16, 22: *füösüjök*, J-17, P-13: *fűsűjök*, L-11: *fésűjök*, Ro-1, 2: *fűsüjök*, 13: *féisüjök*. — Illabiális mgh. után a dny.-i *ö*-ző területek kivételével valószínűleg az alapszótól is függően; így a „kertyük" szóban főképpen a Hernád és a Bodrog vidékén, a „szívük" szóban kelet-dk. felé is nagyobb területen, gyakrabban. — Az „-ük", „-jük" igeragban labiopalatális mgh. után általános a Kőszeg—Sárvár—Zalaegerszeg—Letenye vonaltól nyugatra; pl.: A-15, B-5: *bẹpörütög vuona*, B-26: *bepörüötög vuona*. Illabiális mgh. után csak néhány dny.-i *ö*-ző ponton; pl.: B-26, Ju-1: *mëgniëzzök*, B-28: *mëgniézzök*.

39.9. K n y. *i* : n y j. *ö*. — Mindössze néhány morfémában realizálódó megfelelés. Legerősebb Somogy és Baranya dny.-i részein, de 4—5 morfémánál többet itt sem érint. A keleti részeken csak elszórtan jelentkezik, főképpen az „ismerős" szóban.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik:

„ismerős", „hirtelen", „dinnye", „cinege", „ribizli", „kilincs", „zsindely" „őrizte".

Változatként az egész nyelvterületen, de Erdélyben egészen ritka; pl.: A-5: *ösmerüəs*, H-11, P-19, Cssz-26: *ösmerős* ~ *ismerős*. — A Dunántúl nyugati és déli peremein; pl.: A-15: *hörtelen* ~ *hirtelen*, B-36, D-21, G-1, 12: *hörtelen*. — Somogy déli, Baranya nyugati részein; pl.: B-36, D-21: *dinnye* ~ *(dönnye)*, D-35: *dinnye* ~ *(dönnye)* ~ *(dönyhe)*, G-2: *dönnye*. — A Dél-kelet-Dunántúlon; pl.: F-15, G-11: *cönöge* ~ *cinege*, F-22: *cinke* ~ ⟨*cönöge*⟩. — B-33, D-29: *rébözli*, G-1: *rébözli* ~ ⟨*ribëzli*⟩, Ju-2: *rébözli* ~ *rébe̯zli* ~ *rébëzli*, de B-28 is: *liébözle* ~ *riébözle*. — Inkább csak Somogy nyugati részein; pl.: B-32, 33, 35: *kölléncs*, D-21: *kölincs*, Ju-2: *köllẹncs*. — Dél-Baranyában; pl.: D-35: *söndő* ~ *sindő* ~ *sëndő* ~ ⟨*sëndöl*⟩, G-6: *söndő* ~ *söndöl* ~ *sindő* ~ *[zsindej]*, de Ro-13 is: *zsöndȍj*. — Nyugaton kb. az Ipoly-könyök—Szolnok—Tisza vonalig; pl.: Cssz-2, C-18: *őröszte*, B-18: *üörösztö*, H-1: *őröszte*, K-13: *őröszte* ~ *őriszte;* Erdély keleti felében; pl.: Ro-9, 13: *őröszte*, 22: *üörösztẹ;* F-13, 17 is: *őröszte*. — Itt említem meg az elszórtan jelentkező *göde* 'gida' szót; pl. Cssz-2: ⟨*göde*⟩, E-18: *gëda* ~ *gida* ~ ⟨*göde*⟩, M-11: *göde* ~ *gẹda* ~ *gida*.

39.10. K n y. *ő* : n y j. *ö*. — Elsősorban Erdélynek néhány, a hosszú mgh.-kat erősen rövidítő pontján számottevő megfelelés (pl. Ro-4, 7, 16, 18 és talán 17). Itt a kny. *ó* : nyj. *o* viszonyhoz hasonlóan minden köznyelvi *ő* helyén jelentkezhet. Például Ro-7: *szöllö̩* ~ *szȍllö*, *megnö* ~ *megnö̩*, *ökẹt* ~ *ȍkët*, *kömivẹ̈s*, *erdöjẹ̈*, *belöllẹ*, *szẹplös*, *üsmerös* ~ *ịsmerös*, *kẹ̀rözik*, *tetö* ~ *tetö̩*, *ẹ̀lesztö* ~ *élesztö̩*, *küllö*, *ülö*, *fenkö* stb. — Néhány morfémában azonban a nyelvterület egyéb részein is. Így: A Dunántúl keleti felében, a Duna—Tisza közén, a Körösöktől délre, Erdélyben inkább a keleti részeken; pl.: D-10, E-3, F-15, K-6, 12, N-9: *szöllő*, Ro-13: *szöllȍ*, 15: *szöllő̈*, 19: *szölö* ~ *szȍlyö;* ugyanígy F-8, 17: *szœllő*. — A Szigetközben és a Csallóközben, néhány erdélyi ponton; pl.: A-1, C-1, Cssz-7: *belölle*, Ro-11: *belȍlë*, 17: *belöllẹ̈*. — A Bodrog és a Tisza vidékén; pl.: L-10, O-5: *kömüves*, L-18: *kömüves* ~ ⟨*kömöves*⟩. — A Dunántúl déli részein *öl* hangkapcsolat jelentkezik a „csípő" szó alapalakjában; pl.: D-37, G-3, 4, 11: *csípöl*, D-9, 13: *csipő* ~ ⟨*csipöl*⟩*;* a birt. szragos alakban már jóval nagyobb területen; pl.: B-33, D-7, 25, F-2: *csipöle*, F-15, 23, G-3, 11: *csípöle*. — Inkább csak elszórtan, egy-egy ponton; pl.: A-15: *hetfö* ~ *hiëtfü̈ö* ~ ⟨*hetfi*⟩*;* — Ju-1: *völeginy;* — Au-2: *sütölapát*, Ju-2: *sütölạpȁt;* — B-28: *iẹ̈llesztü* ~ *sörélleszt*ö̩*;* — morfológiai vonatkozású eltéréssel; pl.: Au-2: *löj*, K-3, Cssz-4: *lő* ~ *löv;* Au-2: *szöj* ~ *szüj*, K-1: *szöv* ~ *szüv* ~ *szün* ~ *szű*, K-3: *sző* ~ ⟨*szöv*⟩. — Szórványosan, inkább csak Erdélyben a „-ből" stb. ragban; pl.: Ro-17: *kèrböl*, *ẹstiètöl*, 19: *kerböl*, *estẹ̈töl*, de F-16 is: *kèrböl*, *estètöl*. — Ugyanígy pl.: Ro-16: *tölle*, 17: *töllë*, F-8, 17: *tölle*, de N-10 is: *tölle* ~ *tülle*.

39.11. K n y. *ű* : n y j. *ö*. — Egészen jelentéktelen megfelelés, szinte csak Erdélyből adatolva. Például: Ro-3: *höves*, 21: *hövös;* 19: *tö*, 16: *tö* ~ *tö̩;* és L-18: *kömüves* ~ ⟨*kömöves*⟩.

39.12. K n y. *é* : n y j. *ö*. — Csak néhány morfémában realizálódó megfelelés. — A dny.-i peremeken; pl.: B-17, 26, 28, Ju-1: *pönösz*, B-24: *pönösz* ~ *[pëniẹ̈sz]*. — Ro-19: *megnö̩zük* ~ *megnẹ̈zük*, *nẹ̈sztẹ̈l*, *nẹ̈ž;* *dẹ̈rẹ̈k* (fn.), *fösü* 'fésű'. — Erdély néhány keleti pontján; pl.: Ro-13: *vetȍllȍ̩ü*,

21: *vetöllüö*, illetőleg F-17: *vetöllő*, A-6: ⟨*vetöllǫ̈ə*⟩. — Ide sorolható a „kökény" szónak Somogy és Baranya egy részén (pl.: D-14, 26, 37, G-4, 6, 7) található *kökönye* alakja. — Valamint az „öccséé" típusú birt. szragos relatív tő Felsőőr vidékén; pl.: Au-3, 4: *öccsöej*, Au-2: *öccsöejjë* ~ *öcscsöejë* ~ *öccsöej*. — Illetőleg: G-3: *sörölesztő* ~ *sörëlesztő*, G-7: *sörölesztőü*. — Ro-9: *ǫ̈ppen* ~ *ëppen*.

39.13. Összefoglalás. — Az *ö* fonéma megterhelése nyelvjárásainkban — elsősorban az *ö*-zés típusaitól függően — igen különböző. A független *ö*-ző vidékeken anyagomnak a köznyelvben is *ö*-t tartalmazó morfémáihoz viszonyítva kb. 160—170%-os; egy-két ponton, elsősorban a Ro-19-en ennél is erősebb. Nem sokkal marad alatta ennek az általános hangsúlytalan *ö*-zés területein, ahol kb. 140—150% között mozog. A Dunántúl nyugati részein, ahol a viszonylag erős hangsúlyos *ö*-zés az *ö*-zés más típusaival is párosul, némileg erősebb a köznyelvinél. A Dunántúl ék.-i részein, Nyugat-Szlovákiában, a Duna—Tisza közének nem *ö*-ző részein azonban már gyengébb. A palócság középső és keleti részein, a Tiszántúl nagy részén, Erdély egyes vidékein kb. 70—80%-os, Erdély *e*-ző területein pedig alig éri el a 40—60%-ot. A Ju-4 hangrendszeréből az *ö* hiányzik; a Cssz-5 hangrendszerében is inkább csak újabb hangeszköz, de mivel változatként már eléggé általános, megterhelése nem kisebb lényegesen a környező pontokénál.

Az *ë* gyakorisága

40. Nyelvjárásainkban az *ë* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén fordul elő:

	Kny.-i	Például:
Nyj.-i *ë* megfelelés	*e*	: *gërëndëj, minkët, kezë, üttë, körtvë* stb.
	ö	: *ësztëke, csitërtëk, përköl* stb.
	i	: *vëlla, hërtelen, ribëzli, tepsë* stb.
	ü	: *fërëttem, kertyëk, mëgnízzëk, kívël* stb.
	o	: *rëzsda, abrëncs* stb.
	a	: *zsëcskó, bërázda* stb.
	é	: *pënësz, kiherëlik, idën* stb.
	ő	: *hetfë*
	ű	: *kesztë*
	-(sz)ör	: *öccë*
	-(sz)or	: *háromszë*

Az *ë* fonéma megterhelését l. a 10. sz. térképen.

40.1. Kny. *e* : nyj. *ë*. — Ez a megfelelés ismeretlen a keleti nyelvterületnek azokon a részein, amelyek az *e* : *ë* fonémát nem különböztetik meg. Kevésbé jelentős az erősen *ö*-ző vidékeken (vö. 39.7. kk.); a nyelvterület többi részén azonban igen számottevő, s az *ë* megterhelését elsősorban ez a viszony határozza meg. Az *e* : *ë* viszony realizálódását tükröző

morfémaállomány zöme az *e* : *ë* fonémákat megkülönböztető egész nyelvterületen azonos ugyan, de ugyanakkor számottevő eltérések is mutatkoznak. Nagyjából a Nyitra—Körösök—Arad vonaltól északra és keletre, hasonlóképpen a tolnai és baranyai székely telepesek nyelvében, egyes jugoszláviai településeken az *ë* megterhelése erősebb. E terület nagy részén a köznyelvben labiális és illabiális változatban egyaránt élő alakpároknak (pl. *vödör* ~ *veder* stb.) csak az illabiális megoldású formája *(vëdër* stb.) él. De ezen túlmenően is számos morfémának csak ezen a területen él *ë*-s változata; területileg azonban ezek is igen jelentős eltérést mutatnak.

A következőkben bemutatom azoknak a morfémáknak egy részét, amelyek vizsgált anyagomban *e* : *ë* eltérést mutatnak.

40.1.1. Az általánosabb *e*-s realizációval szemben egyes nyelvjárásokban *ë* fonéma található kisebb eltérésekkel az említett északi és keleti területen a következő morfémákban; pl.: Cssz-3, E-9, H-7, L-2, M-4: *csërësnye*, H-10, M-5, N-4, Ro-1, 15, 22, F-13, 17: *csërësznye* (a második szótagban az *ë* az egész *ë*-ző nyelvterületen általános). — Cssz-4, J-13, M-12, L-5, Cssz-18: *szëplős*, J- 8: *szëplöüs*, Ro-15: *szëplőüs*, 21: *szëplüös*. — A Nyitra—Szolnok vonaltól északra; pl.: Cssz-4, H-4, J-14, M-13, L-13, Cssz-18, 20: *pëtrënce* (keletebbre a szó nem nagyon él; a második szótagban az *ë* általános). — Cssz-5: *rihëss*, E-8, J-20, M-7, L-1: *rihës*. — A palóc típusú területeken, Nyitrától a Zagyva—Tarna vidékéig, délre némileg tovább is terjedve; pl.: Cssz-3, 16, E-5, 10, H-1, J-18, M-16: *bë;* — némileg kisebb területen; pl.: Cssz-10, E-10: *bëjjebb*, J-6: *bëllyebb* ~ *bëjjebb*, de a Cssz-21-en is: *bëjeb* ~ *bëleb* ~ *bëeb*. — Nyitrától Szolnokig egy keskeny sávon; a Tisza mentén délebbre is; Erdély egy-két keleti pontján; pl.: Cssz-3, 10, E-5, 18, J-22: *ëngëm*, J-19: *ëngëm* ~ *engëm*, Ro-9: *ëngẹ̈m*, 21: *ẹ̈ngëmët;* és a Szu-4 is: *ëngëm* ~ ⟨*éngem*⟩ ~ [*ẹ̈ngẹ̈m*]. — Kb. ugyanitt, de dk. felé a Tiszántúlon is; pl.: Cssz-4, H-1, J-14: *gyëplő*, J-17, M-20, P-17: *gyëplű*, Ro-15: *gyëplöü*, 22: *gyëplüö*. — A Sajó vidékén, Erdély keleti részein; pl.: L-2, 16, M-1, Cssz-19, 20: *tëngëj*, Ro-14, 22: *tëngẹ̈j;* ill. F-8, 17: *tëngëj*, M-5: *tëngej*. — A Sajó távolabbi környékén; pl.: H-11, L-1, 15, M-6, Cssz-19: *këmënce*. — Nyitrától kb. a Zagyváig, a Sajó távolabbi környékén; pl.: Cssz-4, 16, E-5, H-2, J-19, L-1, M-11, Cssz-22, ill. Ro-22: *fëcske;* és Szu-4: *fëcske* ~ *fẹcske*. — Nyitra—Léva vidékén; pl.: Cssz-3, 5, 9, 10: *lëkszëbb*. — Néhány ponton a palócság északi peremén; pl.: Cssz-16: *këlkāposztạ* ~ *kẹ̈lkāposztạ* ~ ⟨*kẹ̈kāposztạ*⟩, 19, 20: *kẹ̈lkāposztạ* ~ *kelkāposztạ*; és a Ro-14-en is: *kẹ̀lkạ́poszta* ~ *kə̀lkạ́poszta* ~ *kə̀lkạ́poszta*. — Erdély keleti részein; pl.: Ro-14, 15, 22: *hëngẹ̀r*, 21: *hëngër* ~ *höngör;* F-13: *hëngẹ̀r* ~ *hœngœr;* de: Szu-4 is: *hëngër* ~ *hengër* ~ *henger*. — Cssz-5: *këse*. — Salgótarján—Eger—Miskolc—Ózd körzetében; pl.: H-7, J-10, Cssz-18: *lepëdő*, L-15: *lepëdeő;* ill. Ro-1: *lepëdöü* ~ *lepödöü*, 22: *lepëdüö* ~ *lepödüö;* F-8: *lepëdő*, 16: *lepëdő;* Szu-4: *lepëdő*. — Nyitrától a Zagyva—Tarna vidékéig; pl.: Cssz-4, E-9: *igënyës*, H-5: *igënës*, J-10, 12, M-12: *ëgënyes;* ill. Ju-4, Ro-6: *igënyës*. — A Zagyva és a Sajó között; pl.: H-7, 11, L-3, Cssz-17: *kënyëret*. — A Balassagyarmat—Füzesabony vonaltól északra; pl.: H-4, J-5, 10, M-2, L-1, 15, Cssz-16, sőt H-1 is: *összë*. — A Duna—Vác—Szolnok—Miskolc—Sajó határolta területen, Erdély keleti részein *-t* tárgyrag előtt *-k* többesjel és a birt. szragok után; pl.: Cssz-2, H-8, J-20, M-12, L-15:

minkët, Cssz-2: *tíktëkët*, H-8: *tyíktëkët*, J-20: *tiktëkët*, E-5, Cssz-12, 13: *ikët;* Ro-12: *ingẹ̈mët*, 14, 15, 22: *ingëmët* 'engemet'. — Elszórtan egy-két ponton; pl.: Cssz-17, 18: *tëpsi* ~ *tepsi;* — Cssz-5, 21: *rëcëpt* ~ *recept*, 21: ⟨*rẹ̈cẹ̈p*⟩, F-16: *rëcëtt* ~ *rëcéta* ~ ⟨*rëcépt*⟩ ~ ⟨*rëpcét*⟩*;* — a *-re* ragban: Cssz-3: *szekérrë;* de: *mőre.*

Az *ë*-s változat csak nyugaton jelentkezik; — a Dunántúl nyugati és középső részein; pl.: A-2, 27, B-30, C-14, D-7: *rëkẹtt;* — a Dunántúl nyugati peremén; pl.: Au-2, A-6: *ínëkül,* B-5: *i͡ënëkül,* 29: *i͡ënëköl;* — Felsőőr vidékén: Au-2, 3: *ippëg,* 4: *ippëa, ippën;* — Au-2: *ripce* ~ *repce* ~ ⟨*rëpce*⟩.

Több morfémában a keleti és a nyugati területek egy-egy részén is megtalálható az *ë*-s változat. Így: A Szenc—Komárom—Szekszárd vonaltól keletre; pl.: Cssz-2, E-11, F-2, H-11, L-1, 15, M-19, N-1, Szu-4, Ro-6, 21: *lelkëm;* a nyugatibb részeken; pl.: D-4, 7: *lölköm* ~ ⟨*lëlkëm*⟩, D-5: *lëlkëm* ~ *lölköm*, 16: *lëlkëm* ~ *lelkëm*, C-26: *lölköm* ~ *lëlkëm* ~ *lẹlkem.* — A Nyitra—Szolnok vonaltól északra és keletre, de a nyelvterület dny.-i peremein is; pl.: Cssz-3, 21, H-3, J-8, M-7, L-6, Ro-22; F-8, 16: *nëgyven*, Ro-14: *nëgyvẹn;* B-16, 24, 28, Ju-1: *nëgyven.* — A Nyitra—Körösök vonaltól északra és keletre; pl.: Cssz-3, 13: *cëllër*, H-1, J-20, M-14, N-4, P-17: *zëllër*, Ro-1: *zëllẹ̀r*, 6, 20: *cëllër;* Au-2 is: *zëllër* ~ *zöllër* ~ *zölliẹ̈r;* a második szótagban a Dunántúl ény.-i részein is; pl.: A-1: *cellër*, 5: *zellër*, B-5, C-16: *zẹllër.* — Főképpen a palóc típusú vidéken és annak távolabbi környékén; pl.: H-1, J-2, 6, 13: *bákkëcske*, Cssz-14, E-5, J-5: *bakkëcske*, de B-28 is: *bakkëcske* ~ ⟨*bakköcske*⟩, s Ju-1 is: *bakköcske;* hasonlóképpen M-11: *këcskeköjök.* — A nyelvterület nyugati peremén, Nyitra és Esztergom térségében; pl.: B-4, 10: *pëni͡ësz* ~ ⟨*pẹni͡ësz*⟩, B-3, 16: *pënësz*, Ju-3: *pẹ̈nịsz* ~ *pẹ̈nẹ́sz* ~ *penísz;* Cssz-3, 4, H-1: *pënyísz*, Cssz-13, 14: *pënísz;* de a Ro-15-ön is: *pẹ̈nịsz* ~ *pẹ̈nẹ̈sz* ~ *pinẹ̀̈sz.* — A Dunántúl dny.-i és középső részein, a Nyitra—Szolnok vonaltól északra; pl.: A-23, B-10, 27, C-22; Cssz-3, H-1, J-16, M-14, L-5, Cssz-22: *lëncse*, D-9: *lëncsẹ* ~ *(löncsẹ);* ill. Ju-7, Ro-6: *lëncse.* — A Dunántúl nyugati-dny.-i peremén, Nyugat-Szlovákia középső részein; pl.: B-16, 24, Au-2, 4; Cssz-2, 8, 12: *ecëtës;* Erdélyben; pl.: Ro-6, 15, 22; ill. F-13, 17: *ëcetës;* Ro-14: *ëcëtës;* és Szu-4 is: *ëcetës.* — Felsőőr vidékén és a középső palóc területek északi részén; pl.: Au-2: *mërre*, 3, 4: *mëre;* H-6: *mőre* ~ *mërre*, H-10: *mörre* ~ *mërre*, 11: *mërre*, Cssz-18: *mőre* ~ *mörre* ~ *mërre.* — Felsőőr környékén, a Nyitra—Szolnok vonaltól északra; pl.: Au-3, 4; Cssz-3, H-5, J-20, L-6, Cssz-22; és Szu-4 is: *ëggyënkint.* — A Dunántúl nagy részén, néhány erdélyi ponton; pl.: A-6, C-12: *szípën*, B-3, 31: *szi͡ëpën*, C-22, D-7, E-16: *szépën;* Ro-1: *szípën*, Ro-14 és F-8, 17 is: *szépën.* — A Dunántúl nyugati felében; pl.: A-6, 34, B-32, C-5: *billëg*, B-31: *bi͡ëllëg*, de Szu-4 is: *bíjjëg.* — A nyugati részek néhány déli és északi pontján; pl.: G-1: *tẹnyér* ~ *[tenyér]*, 4: *tënyér* ~ *tenyér*, Ju-1: *tënyer*, 3: *tënyẹ́r*, Cssz-3: *tënyér*, 15: *tënyér* ~ *tenyér;* de N-7 is: *tenyér* ~ ⟨*tënyér*⟩. — A Dunántúl nyugati felében, a közép- és keleti palócság északi részein, elszórtan az Ipoly-könyök táján (pl. H-1) néhány morfémában szóvégen; pl.: A-6, 27, H-8, L-1, 15: *kívë*, B-3, 16: *ki͡ëvë;* — A-6, A-27, B-5, 18: *fẹjszë;* H-6, 11, L-1, 15, Cssz-17, 18: *fejszë;* — A-6: *epë*, A-27, B-5: *ẹpë*, B-21: *ẹpë* ~ *ẹpẹ;* H-8, J-5, L-1, Cssz-18: *epë;* — A-6: *ekë*, B-3: *ẹkë;* H-8, 11, L-15: *ekë;* — A-6, B-17: *feketë*, A-21, C-15: *fẹkẹtë*, C-14:

fąkątë ~ fękętë ~ fękętę; H-6, J-10, M-1, L-1, 15, Cssz-17, 20: *feketë;* — lényegében ugyanitt néhány toldalékban; pl.: A-21: *tętejë*, B-17; L-5, Cssz-17: *tetejë;* — A-6: *fölvëttë ~ füövëttë;* H-4, J-5, L-2, Cssz-17: *fëlvëttë;* H-4, J-9, L-4, Cssz-19: *üttë;* — A-15, B-17; H-5, J-2, L-5, Cssz-19: *ënnë;* H-4: *gyünnë*, J-9, L-4, Cssz-19: *gyönnë, törjë;* — a palócságban jóval kisebb területen; pl.: A-6, 13: *tívë*, B-3, 21: *tiëvë;* H-10, Cssz-19: *kötvë*, H-9: *kötve ~ ⟨kötvë⟩;* C-14: *kötvë ~ kötvö.* — Csak a palóc részeken; pl.: H-8, L-1, Cssz-18: *vesë.*

Néhány morfémában az *ë* jelentkezése kevésbé köthető területhez; pl.: A-9, 11, 12: *pętrëzsęlëm*, 14, 21: *pętręzsęlëm*, E-2, 9, H-1: *pëtrëzselëm*, G-7, 12, 13: *petrezsejem;* — D-13: *hądgërince ~ ⟨hądgerince⟩*, E-7: *hądgërince ~ hądgerince ~ hądgirince*, L-4: *hądgërince ~ hądgerince;* — D-22: *pëtrólijum ~ pętrólijum*, E-12: *pëtrólijom ~ petrólijom*, L-5: *pëtró ~ petlóriom*, N-7: *pëtróu ~ petróu;* stb.

40.1.2. A morfémák egy másik csoportjában az *ë*-s változat az általános, de ritkábban jelentkezik az *e*-s forma is. Ezek anyagát szintén itt mutatom be. — Elsősorban a déli *ö*-ző részeken; pl.: B-35, D-21, F-21: *pulóver*, F-15: *pulúver*, Ju-1: *pulover*, de Ro-1 is: *pulovèr;* — B-35, D-21, F-15, 21, G-9, 12: *cilinder* 'lámpaüveg'; — F-15: *lëkvár ~ lekvár*, 23: *lëkvár ~ lekvár*, G-12: *lekvár*, de Ro-9 is: *lëkvár ~ lekvár.* — A Szigetközben, Szlovákia nyugati, Erdély keleti részén; pl.: A-1, C-2, Cssz-1, 2, 8, 11, Ro-9, 12, 13, 15, 21, 22, ill. F-13, 17: *le*, Ro-14: *lę*, és Szu-4 is: *le.* — Az *ë*-ző területek keleti peremén, Erdélyben; pl.: M-20, N-6, 7, Szu-4, Ro-1, 12, 13, 21, 22, ill. F-13, 16: *ne*, Ro-14: *nę.* — Nyugat-Szlovákia néhány pontján, Erdély egyes keleti részein, de néhány baranyai ponton is; pl.: Cssz-1, 2, 8, Ro-12, 13, 21, G-5: *meg.* — A Vác—Körösök vonaltól délre; pl.: J-21, K-1, 12, N-8: *spenót*, M-20: *spenout*, de néhány erdélyi ponton is; pl.: Ro-1: *spenout*, 12: *spenóut.* — Főképpen a Dunától keletre; pl.: E-18: *cvetter ~ szvetter ~ szetver*, J-19: *cetter*, M-11: *cettèr*, L-15: *szettèr*, N-4: *szettër*, P-17: *szvettër ~ szvettèr ~ ⟨cëttër⟩.* — Szeged vidékén, a Körösök táján; pl.: K-12: *meggy ~ (möggy)*, N-4, 10: *meggy ~ męggy*, Ju-10: *meggy*, Ju-12: *męggy*, ill. Ro-1, 12: *meggy.* — Felsőőr környékén: *szedër ~ szedërnye.* — A Dunántúl középső részein; pl.: A-29: *sęgittetëk*, C-15, 23, D-7, 13: *sęgittętëk.* — A Balassagyarmat—Szolnok—Tisza közötti területen, délen némileg keletebbre is; pl.: H-3, J-6, 17, L-1, M-15: *kertetëk.*

40.1.3. Külön megemlítem, hogy Csucsomban (Cssz-21) szóvégen a nyílt *e* kivételesen ritka. A nyelvatlasz anyagában csak a *-be, -re* ragban jelentkezik; s az *e* helyén mindig *ë* áll. Például: *bërcë* 'hámfa', *cinkë, csërësnyë, csirkë, dërëjë ~ dërélë, dinyë, ekë, epë, estë, fecskë, fejszë, feketë, gebë, gereblyë, görbë, hęrőcë, jércë, këmëncë, kęvë, körtë, lëncsë, lóherë, öszë, përjë, pëtrëncë, repcë ~ repcsë, telë, tőkë, üsztökë, vesë, metélkë, pipicskë ~ pipícskę, székcsë, gyükerë, tőlë, kötvë, mëgvertë, ütë, ënë, gyünë ~ gyönë, törjë;* — de *kezébe, kerbe, mere, szekere* 'szekérre'.

40.1.4. Néhány morfémában polifonémikus értékkel is jelentkezik az *ë*. Így tvh. + *l* igerag esetében Felsőőr—Kőszeg vidéken; pl.: Au-2, 3, A-15: *ëszë*, A-22: *ëszë ~ ëszël ~ ëszüö.* — A „-szer" ragban az Őrségben és a Hetésben; pl.: B-1, 2, 3, 9, 16: *ëccë.* — A „-hez" ragban a Dunántúl ény.-i részén, néhány nyugat-szlovákiai ponton, a Salgótarján—Eger—Gyoma

vonaltól keletre az *ë*-ző részeken, északon a Sajóig; pl.: A-5, 18, C-5: *sztëkhë*, Cssz-19, H-6, 11, J-10, M-2: *székhë*, L-3, M-20, N-4: *szé'khë*.

40.2. K n y . *ö* : n y j. *ë*. — Ez a megfelelés nem jelentkezik a Dunántúl és a Duna—Tisza közének erősen *ö*-ző vidékein, a Dunántúl ény.-i pontjain és keleti peremén. Viszonylag erős a palócság középső részein, Erdély keleti pontjain, de anyagomban — a *vëdër*, *sëpër* stb. típusú adatokat figyelmen kívül hagyva — kutatópontonként a 6—8 morfémát itt sem lépi túl. Igen gyakori megfelelés a labiopalatális hangokat nem ismerő Kupuszinán (Ju-4) és a hasonló típusú Nagyhinden (Cssz-5), bár az utóbbin az *ë*-s formák ma már nemegyszer csak kihaló jellegűnek jelzett változatok az *ö*-s alakok mellett.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „ösztöke", „görény", „össze", „mögé", „sör", „öcsém", „pörköl", „özvegy", „göncölszekér", „köménymag", „kötény", „tükör", „fürödni", „fürészti", „csütörtök", „hűvös", „fejkötő", „bükköny", „szemöldök", „-ször".

Nyugat-Dunántúl középső részein, a Körösök vidékén, Erdély keleti részein; pl.: A-5, 26, B-5: *ësztëkę*, Au-3: *ësztëke*, Au-1: *ësztëke* ~ *ësztike*, M-19, N-6, P-17: *ësztike*, Ro-14: *ësztëkę*, Ro-15, 21, 22, ill. F-8, 17: *ësztëke*. — A nyugati nyelvterület északi felének nagy részén, Rozsnyó vidékén; pl.: Cssz-3, C-16: *gëríny*, A-15: *gërin*, B-18: *gërién*, H-2: *gërind*, L-1, Cssz-21: *gërhiny*, de Ro-9 is: *gërę̈n* ~ *gę̈rin*. — A nyugati nyelvterület északi részein, az Őrségben és a Hetésben, de elszórtan Somogyban is; Erdély keleti részein; pl.: C-1, E-3, 11, Cssz-7: *ëssze*, Cssz-10: *ëssze* ~ *össze*, B-3: *ësszü* ~ *összü* ~ *[összę]*, D-13: *összę* ~ ⟨*ëssze*⟩; Ro-14, 15, 22 és F-16, 17: *ëssze*. — A Nyitra—Esztergom—Vác—Körösök vonaltól ék.-re; pl.: Cssz-3, E-19, H-8, L-6, K-3, Ju-6: *mëgé*, N-4, P-17, Ju-8: *mëgéi*, ill. Ro-13: *mëgi* ~ *mëgì*, 22: *mëgi*. — Nagyjából ugyanitt, de többnyire *ö*-s változattal együtt; pl.: Cssz-4, J-19, M-14, Ju-6, Szu-4, Ro-6: *sër* ~ *sör*, E-4, 9, M-16: *sër*, Ro-15: *sër* ~ *sör*, F-13: *sę̈r*, Ju-7: *sę̈r*. — A Körösök vidékén, Erdély keleti részein; pl.: N-1: *ëcsém* ~ *öcsém*, 4: *ëcsé'm*, P-17: *ëcsém*, Ro-15: *ëcsé'm* ~ *öcsę̈m*, 20: *ëcsi'ém*, ill. F-16: *ëcsém* ~ *ǫ̈csém*, 17: *ëcsém* ~ *ǫ̈csém*. — A Garamtól a Zagyva—Tarna vidékéig; pl.: E-9, H-4: *përköl*, H-1: *përkü̈* ~ *përköl*, J-2, 16: *përkël*; Cssz-10: *përkőtt* ~ ⟨*pörkőtt*⟩, H-1, 2: *përkölt*, J-14: *përkőtt* ~ *[përkölt]*. — Elszórtan, egy-egy ponton; pl.: F-16: *ëgyvęz* ~ *œgyvez*; — J-5: *dëncőüszeker* ~ *döntőszeker* ~ *döncölszeker* ~ *göncőüszeker* ~ *göncörszeker* ~ *göncölszeker*; — L-1: *këmémmág*; — C-1, Cssz-8: *këtíny* ~ *kötíny*. — A Dunántúlon a Balaton vidékétől nyugatra-ény.-ra, elszórtan a Balatontól délre is; pl.: A-6, 34, B-15, 31, C-6, 14, D-1: *tikër*, D-8: *tükör* ~ *(tikër)*. — Erdélyben; pl.: Ro-1, 6, 14, 15, 22: *fërëdni*, *fërészti*, ugyanígy pl.: F-13, 16. — A középpalócság északi peremén; pl.: H-2, Cssz-16: *csitërtëk*. — A Nyitra—Szolnok vonaltól északra illabiális illeszkedés révén; pl.: Cssz-5, 18, E-10, J-20, M-14, L-1: *hívës*. — A Sajó és a Tarna között; pl.: H-10: *fékëtő*, 11: *fékëtő* ~ *fékető*, M-4: *fejkötőü* ~ ⟨*fejkëtőü*⟩. — Felsőőr vidékén: Au-2, 3: *bikkën*, de E-9 is: *bükköny* ~ *(bikkëny)*. — Néhány ponton; pl.: A-15: *szëmëldökö* ~ *szëmëdökö*, Cssz-21: *szëmöldök* ~ ⟨*szëmëldëk*⟩. — Az Ipoly mentén, Nyitra vidékén, a dny.-i peremeken; pl.: H-1: *öccër* ~ *[öccör]*, H-2: *öccër*, Cssz-4, 15, 16: *öccër* ~ *öccör*, B-24, 26: *öccër*, B-10: *öccör* ~ *(öccër)*. (De vö. 40.10.)

40.3. K n y. *i* : n y j. *ë*. — Az egész nyelvterületen jelentkező megfelelés. Nyugaton némileg erősebb, mint a Dunától keletre, de anyagomban 5—6 morfémánál többet kutatópontonként itt sem érint. Szinte kizárólag hangsúlyos helyzetben realizálódik, a vizsgált anyagban a következő morfémákban: „villa", „gida", „istráng", „kilincs", „hiába", „iskola", „virág", „villámlik", „ilyen", „itthon", „ribizli", „hirtelen", „virrasztó", „tepsi", „zsindely", „mieink", „dinnye", „kiált", „szilva", „sziszeg".

Nyugaton, az Ipolyság—Vác—Csongrád—Tisza vonalig; pl.: A-1, B-35, C-11, D-28, F-14, N-8: *vëlla*, Cssz-3, 13, Ju-7: *vëllà*, K-12, N-11: *vëlla* ~ *[villa]*. — A Nyitra—Komárom—Mohács vonaltól keletre (de Erdélyben nem); pl.: Cssz-3, J-6: *gëdà*, K-9, N-10: *gëda*, F-15: *gëda* ~ *gida*, L-1: *gëdóu*. — A Dunántúl nyugati felében, a Tarna—Tisza—Hernád között, a Körösök vidékén; pl.: A-4, C-14: *ëstrą́ng*, B-12: *ëstrą́nk*, H-11: *ëstrāng*, L-5: *ëstrąng*, M-12: *ëstrą́ng*, N-1: *ëstrą́nɢ*, P-17: *ëstrą́ng* ~ *ëstëráng* ~ *(ëstëráng)*, Ju-7 is: *ësrą́nɢ*. — Délnyugat-Dunántúlon, Erdély keleti-dk.-i pontjain; pl.: A-24, Ju-1: *këlincs*, B-8: *këlïẽncs*, 22: *këllïẽncs*, Ro-14: *këlincs* ~ *kilincs*, 20: *këléncs* ~ *kilincs;* ugyanígy pl.: F-16: *këlẽncs* ~ *kelincs* ~ *[kilincs]*, 17: *gëlincs* ~ *gelincs*. — A Dunántúl dk.-i részein, Erdély keleti felében; pl.: D-10: *hëjábą* ~ *hijábą*, F-15: *hëjába*, Ro-9, 13, 15: *hëjábą*, ill. F-8: *hëjába*, 13: *hëjábą*, de Au-3 is: *hëjábǫ* ~ *hëjábą*. — Elszórtan a palóc típusú területeken, ritkábban keletebbre is, pl.: Cssz-4, H-2: *iskolà* ~ *(ëskolà)*, Cssz-16: *iskolà* ~ *(ëskolà)* ~ *(oskolà)*, N-7, Ro-6: *iskola* ~ *(ëskola)*, M-12, Ro-1: *iskola* ~ *(ëskola)* ~ ⟨*oskola*⟩. — A nyugati terület déli részein; pl.: F-21: *buzavirág* ~ *(búzavërág)*, G-7: *búzavërák*, Ju-7: *búzávërǫɢ*; — F-15: *villámlik* ~ *(vëllog)*, G-4: *vëllą́mlik* ~ *villą́mlik*, 3: *villámlik* ~ *(vëllámlik)*, Ju-7: *vëllàmlik;* — D-24: *illẹn* ~ *ijjen* ~ ⟨*ëllẹn*⟩, D-35: *ëjen* ~ *ijen*, G-1: *ëllen*, 7: *ëjen;* de a székely telepeseknél is, pl.: F-8, 13: *ëjen*, 17: *ëjen* ~ ⟨*ijen*⟩, Ju-7: *ëjjen;* — D-29: *ëthun* ~ *ithun*, G-1, *ëthun*, G-11: *ëthon*, Ju-7: *ëthon* ~ *ëthol*. — A Dunántúl nyugati részein; pl.: A-19, B-12, 29: *ribëzli*, A-30: *riëbëzli* ~ *ribizli*, B-17: *riëbëzle* ~ *liëbëzle*, ill. Cssz-16: *ribizlyë* ~ *ribiznyë* ~ *ribizle* ~ *ribiznye* ~ *[ribizli];* — A-5, 27, B-20, 29: *hërtelen;* — A-2, C-5: *vërrasztuo*, B-18: *vërasztuo*, de Nyitra vidékén is, pl. Cssz-3: *vërásztās;* — A-10: *tępsë*, B-3: *tępszë* ~ *tępsë*, 16: *tepsë* ~ *tepszę*. — Erdélyben; pl.: Ro-1: *zsëndèj*, 6: *zsënde*, 14, 15, 22: *zsëndẽj*, 21: *zsëndëj* ~ ⟨*zsëndël*⟩, ill. pl.: F-8: *zsëndëj*, 16: *zsënde;* — Ro-15: *mëhẹ́nkëk* ~ *mijẹ́nkëk*, 14: *mẹ́énkëk*, F-13: *mëhinkëk* ~ *mëjinkëk* ~ *mëeɾnkëk*, 16: *mëhejink* ~ *mëjejink* ~ *[mijejink]*. — A Dunántúlon egy-két ponton; pl.: A-2: *dinnyę* ~ ⟨*dẹ́nnye*⟩, G-7: *dënnye* ~ *dinnye;* — Au-3: *këát* ~ *kját*, 1: *kijátt* ~ *kiját* ~ ⟨*këą́t*⟩. — Cssz-4: *szëvvà* ~ *szivvà* ~ *[szilvà]*. — F-16: *szëszëg* ~ *sziszëɢ*.

40.4. K n y. *ü* : n y j. *ë*. — Mindössze néhány morfémára korlátozódó megfelelés. A Dunántúl nyugati részén, a Nyitra—Ipolyság—Szolnok—Körösök vonaltól északra (kivéve Heves, Nógrád és Borsod egyes területeit), néhány erdélyi *ë*-ző ponton jelentkezik az „-ük ~ -jük" birt. szragban; pl.: A-17: B-3, 12: *kẹrtyëk*, Cssz-3, H-1, J-13, M-17, L-5: *kertyëk*, N-7, Ju-8: *kèrtyëk*, Szu-4: *kērtyëk*, Ro-1: *kèrtyëk*, 14: *kẹ̀rtyëk;* Cssz-5, E-2, M-11, L-1, Ju-8: *szívëk*, Ro-1: *szivëk*. — A nyugati részeken, alig lépve túl a Kőszeg—Sárvár—Zalaegerszeg—Letenye vonalat — a „-jük", „-ük"

igeragban; pl.: Au-2, A-16, 25: *mëgnízzëk*, B-3, 19: *mëgniëzzëk*. — A középpalócság északi részein; pl.: Cssz-17: *csëtërtëk* ~ *csütörtök*, H-10: *csitërtëk* ~ ⟨*csëtërtëk*⟩ ~ *[csütörtök]*, J-7: *csütörtök* ~ *(csëtërtëk)*. — Erdélyben; pl.: Ro-1, 6, 14, 15, 22: *fërëdni, fërëszti*. — A Balassagyarmat—Szolnok—Tisza—Hernád vonaltól északra; pl.: H-4: *kívël* ~ *kívöl*, J-6, M-16, L-5, 11, Cssz-18, 22: *kívël*, Ju-8: *kívël* ~ *kívül*. — Cssz-5: *öveg* ~ *(ëveg)*.

40.5. K n y. *o* : n y j. *ë*. — Néhány kivételtől eltekintve egészen elszórtan, többnyire kis területen jelentkezik egy-egy morfémában. — A Dunántúl nagy részén; pl.: A-7, C-22, D-13, G-9: *lajtërgya*, G-7: *lajtërnya* ~ *[lajtërja]*, K-6 is: *(lajtërja)* ~ *(lajtorja)*. — A Dunántúl nyugati részein, a Nyitra—Szolnok—Tisza—Hernád vonaltól északra; pl.: A-5, 34, B-3, 26: *pëlva*, Cssz-9: *pëlvá*, H-1, J-13: *pëlyvá*, L-5: *pëjvá*. — Erdély keleti részein; pl.: Ro-14, 15: *hëzzám*, 21: *hëzzám* ~ *hozzám;* F-13, 17 is: *hëzzám*. — Szeged vidékén; pl.: K-12: *rëzsda* ~ *rozsda*, N-8: *rëzsda* ~ *[rozsda]*, Ju-10, 12: *rëzsda;* Ju-7 is: *rëzsdá;* ék.-en Szu-2, 4 is: *rëzsda* ~ *rozsda*. — Rozsnyó vidékén; pl.: Cssz-19: *csërëszlá* ~ *csoroszlá*, 21: *csërëszlá* ~ *csoroszjá*. — A nyelvterület ény.-i peremén; Cssz-1, 6: *hosszú* ~ ⟨*hësszú*⟩*;* — Cssz-3: *csordá* ~ *(csërdá);* — Cssz-1: *kukkuríkul* ~ ⟨*kukkërikul*⟩. — Ritka változatként Somogyban; pl.: D-7: *abrëncs* ~ *abrincs* ~ ⟨*abréncs*⟩, 20: *abrëncs* ~ *abrincs* ~ *abréncs*, B-36: *abréncs* ~ ⟨*abrëncs*⟩ ~ *[abrincs]*. — Au-3: *kukërica* ~ *kukorica*. — Nyitra körül, az Ipoly vidékén, Zala dny.-i részein a nem illeszkedő ,,-szer'' ragban ,,-szor'' helyén; pl.: B-24: *háromszër*, Cssz-3, 4, H-2: *háromszër*, Cssz-15, 16: *háromszër* ~ *háromszor* (de vö. 40.11.).

40.6. K n y. *a* : n y j. *ë*. — Kis hatású megfelelés. A Dunántúl nyugati felében *á* előtt jelentkezik néhány morféma első szótagjában. Például: A-6: *bërázdo* ~ *brázdo*, C-16: *bërázdą*, B-16: *bërázno* ~ *brázdǫ* ~ ⟨*bërázdo*⟩. — Kelet felé nagyobb területen; pl.: A-5: *vą́sárnap* ~ *(vësárnap)*, C-14: *vësárnǫp* ~ *vasárnap*, D-14: *vasárnap* ~ *(vësárnap)*. — Elszórtan, inkább csak a Dunántúl középső részein; pl.: C-9: *sëráglatartó* ~ *saraglatartó*, 18: *sërágjǫtartó* ~ *saráglatartó*, D-18: *sërág'gyatartó*, de Au-2 is: *sërágla*. — Felsőőr vidékén; Au-2: *zsëláta* ~ *[saláta]*, 4: *zsëlátǫ;* ill. J-19: *sálátá* ~ ⟨*sájátá*⟩ ~ ⟨*sëjátá*⟩. — De nyugaton sem, pl. a ,,madár'', ,,határ'', ,,palánt'' szavakban. — Inkább csak a nyelvterület peremein; pl.: Cssz-1: *kalëráb* ~ *karëláb*, 4: *kárëlāb* ~ *kárëlābi*, 21: *kálërą̄bé* ~ *kárálą̄bé*, Ro-12: *korëlábéi* ~ *korolábéi*, Ju-4: *kërëlą́bé* ~ *kárálābé*, de J-19 is: *kárëlābé* ~ *kárálābé*. — Nyitra—Érsekújvár—Ipolyság térségében; pl.: Cssz-3, 10, 13: *zsëcskó*. — A Körösök vidékén és Borsod déli részein; pl.: N-1: *csëllány* ~ *csalán* ~ ⟨*csallán*⟩, 6: *csëlán*, 7: *csëlánt*, M-5: *csënál*, 6, 8: *csënál* ~ *csanál*. — M-1: *nagyënyám* ~ *nagyinyą́m* ~ *nagyanyám*. — Az egy alakú ,,-re'' ragban ,,-ra'' helyén csak a Cssz-3-ban: *árë* ~ ⟨*árrë*⟩, *húsvítrë, Nyitrārë, dëszkārë*.

40.7. K n y. *é* : n y j. *ë*. — Elszórtan, morfémánként kis területen, de az *ö*-ző részek kivételével a nyelvterület számos pontján felbukkanó megfelelés. Így: az Őrségben; pl.: B-1, 2, 3, 16: *pënësz*, de Ro-15 is: *pënęsz* ~ *pënįsz* ~ *pinë̀isz*. — A Duna—Tisza közének több pontján; pl.: E-18: *kiherëlik* ~ *kiherilik*, F-10: *kiherę̀llik* ~ *kiherilik*, K-10: *kiherëlik*, 6: *kiherę́lik* ~ *kiherilik* ~ *kiherę́lik*, ill. N-11: *kiherülik* ~ ⟨*kiherëlik*⟩, de Ro-21

is: *kiherëlik.* — Elszórtan; pl.: B-26: *vętëlüő* ~ *vetiéllüő*, Ro-1: *vetëllöü.* — A nyelvterület peremein néhány ponton; pl.: Au-1: *dërëk* (fn.), 4: *dërik* ~ ⟨*dërëk*⟩, Ro-9, 14: *dërëk*, 21: *dërëk* ~ *dëriëk* ~ *darak;* és pl. F-8, 13 is: *dërëk.* (A mn.-ben nem.) — Erdély keleti részein; pl.: Ro-9: *nësztél* ~ ⟨*nésztël*⟩, 14: *nësztél*, 20: *nësztiël;* — Ro-9: *màskëppęn* ~ *màsképpen;* — Ro-12: *ëppen*, 13: *ëppęn*, 20: *ëppen* ~ *ëppe*, 9: *ëppen* ~ *öppen;* ugyanígy pl.: F-13: *nësztél* ~ *nésztél*, *ëppeǹ*, 16: *nësztél.* — Komárom megye egy részén; pl.: C-8: *idën* ~ *idënn*, 9, 17: *idën* ~ *idęn*, 12: *idën* ~ *idén.* — Néhány jugoszláviai ponton; pl.: Ju-4: *nënąm*, 8: *nënám* ~ *nénéim;* — 6: *gëgő* ~ *gęgę* ~ *gęga*, 12: *gëga* ~ *gegőü.* — Bajától délre; pl.: F-24, K-10: *mesél* ~ ⟨*mesël*⟩. — A 3. sz. birt. szragos relatív tövekben *-é* birtokjel előtt a Sajó vidékén; pl.: L-1: *öccsëjé* ~ *öccséjé*, 15: *öccsëjé* ~ *öccsijé.* — A birtokjelben a Dunántúl nyugati peremén; pl.: A-9: *öccsijjë*, 15: *öccsijë* ~ ⟨*öccsijié*⟩, *aptyájë* ~ *aptyájë*, 16: *öccsijjë* ~ *öccsijjié*, 18: *aptyąjjë* ~ *aptyąjjë.* — Lehetséges azonban, hogy csak a *j* + *ië* kettőshangzó alkalmi összeolvadásáról *(jj* + *ë?)* van szó; Ro-8 is: *öccsijë*, de *apjájé.* — Szombathely vidékén; pl.: Au-4: *mënyętasszą*, A-30: *mënyętasszony* (délebbre, pl.: B-10: *mënyetasszon*, B-3: *mënyedasszon);* de M-14 is: *mënetke* ~ ⟨*mënëtke*⟩, (de pl.: M-13, 16: *mënyítke).* — B-16, 17 : *tëgy*, 28 : *tëgy* ~ *tëgyi.*

Több esetben nem is lehet határozottan eldönteni, hogy az illető morfémában *ë* fonémát kereshetünk-e vagy csak alkalmi rövidülést, tehát fonológiai vagy fonetikai jellegű jelenségről van-e szó. Például: D-28: *görę́ny* ~ *görén* ~ ⟨*görę̈n*⟩, Ro-9: *gërę̈n* ~ *gęrin*, 11: *görę̈ny* ~ *görę̈n*, Ju-2: *görę̈n.* — D-12: *tą́nyér* ~ *tą́nyër* ~ ⟨*tą́nyër*⟩, B-33: *tányér* ~ *tą́nyër* ~ ⟨*tą́nyër*⟩, Ju-1: *tányęr*, Ro-12: *tángyér* ~ ⟨*tángyër*⟩. — M-6: *kemënymaa.* — G-3: *sörölesztő* ~ *sörëlesztő.* — Ro-14: *bórbę̈* ~ *bórbë*, 9: *bòrbë* ~ *bòrbè* ~ *bòrbé* ~ *bòrbéi.* — Ro-14: *bőfę̈* 'vőfély'; — *ę̈pitt.* — Au-4: *kalarábi* ~ ⟨*kalarábë*⟩. — Ro-15: *néiněm.*

40.8. Kny. *ő* : nyj. *ë.* — Tulajdonképpen egyetlen ide sorolható morféma jelentkezik nagyobb területen, a Dunántúl nyugati részein; pl.: A-6: *hetvë*, A-23, 28: *hętfë*, B-24, C-14: *hetfë.* — Csak a Cssz-5-ön: *belölle* ~ *(belëlle).* — A Zagyva—Tisza—Körösök vonaltól keletre a köznyelvi „vetkőzik"-kel szemben jelentkező *vetkëzik* típusú alakok más alaktani megoldás produktumai ugyan, de az *ë* gyakorisága szempontjából mégis számba veendők.

40.9. Kny. *ű* : nyj. *ë.* — A Csorna—Pápa—Keszthely—Nagykanizsa vonaltól nyugatra a „kesztyű" szóban *ty* : *t* megfeleléssel párhuzamosan; pl.: A-6: *kesztë*, B-18: *kęsztë* ~ *kesztyü*, C-19: *kęsztyü* ~ *(kęsztë).*

40.10. Kny. *-ször* : nyj. *-së.* — Az Őrségben; pl.: B-1, 2, 3, 9: *öccë;* de Cssz-3 is: *öccör* ~ ⟨*öccë*⟩ (de vö. 40.2.).

40.11. Kny. *-szor* : nyj. *-së.* — Az Őrségben; pl.: B-3, 9: *hą́romszë*, 16: *háromszë* ~ ⟨*háromszër*⟩ (de vö. 40.5.).

40.12. Összefoglalás. — Az *ë* fonémát a keleti nyelvjárások egy része nem ismeri. Nincs meg az *e* : *ë* fonológiai ellentét Hajdú-Bihar megye nagy részén, Szolnok m. egyes keleti pontjain, Szabolcs-Szatmárban, Borsod-Abaúj-Zemplén keleti részein s az innen északra fekvő szlovákiai, szovjetunióbeli területeken, Erdély nagy részén, a Kalotaszeg és a keleti területek kivételével. Viszonylag kis megterhelésű fonéma az *ë* az erősen

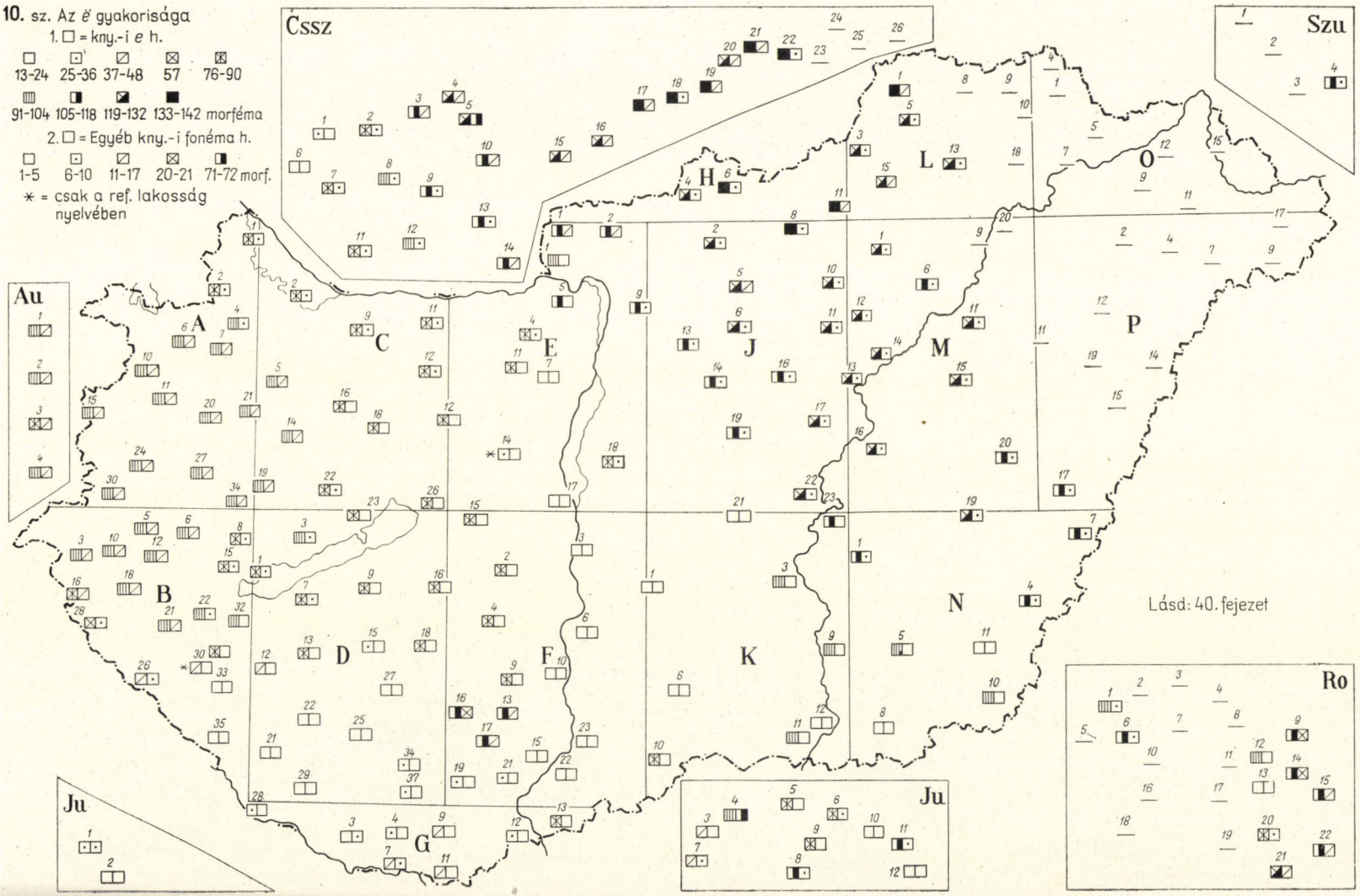
10. sz. Az ë gyakorisága
1. □ = kny.-i e h.
13-24 25-36 37-48 57 76-90
91-104 105-118 119-132 133-142 morféma
2. □ = Egyéb kny.-i fonéma h.
1-5 6-10 11-17 20-21 71-72 morf.
* = csak a ref. lakosság nyelvében
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
Lásd: 40. fejezet

ö-ző nyelvjárásokban. A keleti területeken gyakoribb, mint a Dunántúl középső, illetőleg nyugati részein, legerősebb a palóc típusú területek északi-ék.-i felében. Különösen erős a két illabiális típusú kutatóponton, a Ju-4-en és a Cssz-5-ön (vö. 10. sz. térkép).

Az *e* gyakorisága

41. Nyelvjárásainkban *e* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén fordul elő:

Nyj.-i *e* megfelelés	Kny.-i	Például:
	e	: *fejsze, hetes, kerbe, keze, üsse* stb.
	ö	: *megé, fékető, öccer* stb.
	é	: *szeny* 'szén', *tehen, lecet, öccsejé* stb.
	i	: *kelincs, ribizle* stb.
	ő	: *hetfe, lepöde* stb.
	ü	: *kertyek, kertenk, kível* stb.
	ű	: *keszte, kesere* stb.
	a	: *e, ez, csenál* 'csalán', *lepicke* stb.
	o	: *hezzám, lapecka*
	á	: *nyèrfa* (?)
	öj [öly]	: *bëge* 'bögöly'
	[v]al	: *hamuve* stb.

A köznyelvben is *e*-t tartalmazó morfémák száma vizsgált anyagomban: 334 (+ 127).

41.1. Kny. *e* : nyj. *e*. — Az egész nyelvterületen igen nagy hatású megfelelés. Lényegében a köznyelvivel azonos erősségű az *ë* fonémát nem ismerő keleti és ék.-i nyelvjárásokban. Az *e* : *ë* ellentétet megkülönböztető területeken azonban az *e* megterhelése az előbbiekhez viszonyítva csak kb. 55—65%-os. Leggyengébb a Dunántúl nyugati, a palóc típusú nyelvjárások északi részein, Erdély dk.-i pontjain, Szlavóniában, tehát a peremterületeken.

Polifonémikus értékben is jelentkezik az *e* eredetibb *el, er(r)* hangkapcsolat helyén, kb. a Kőszeg—Sárvár—Csurgó határolta területen, morfémánként bizonyos területi ingadozással. Például: A-15: *besüö* ~ *belsüö*, B-1, 28: *besü*, B-12, 21: *bęsüö;* — A-16: *emënt* ~ *[elmënt]*, A-31, B-19: *ęmënt*, B-16, 24: *emënt*, 37: *ęmënt* ~ *[elmënt];* — egészen ritkán; pl.: B-3: *elsü* ~ ⟨*esü*⟩*;* — A-15, B-16, 19: *rëgge*, B-22: *rëggę;* — A-15, B-21: *kiëzze*, B-34: *kézze*, B-16: *kezze;* — B-10, 17, 24, 28: *mere.* — A „-szer" ragban Erdély ény.-i és középső részein; pl.: Ro-2: *ëcce* ~ *ëccè*, 7: *ëcce*, 8: *ęcce* ~ *ëcce* ~ *ęccè*, 10: *ëcce* ~ *ëccè.* — A Tiszántúl középső és északi részein, a Tisza és a Bodrog vonaláig, északon inkább csak változatként, a „-hez" ragban; pl.: O-7: *székhe* ~ *székhęz*, O-14: *széikhę* ~ *széikhęz*, P-12, 15: *széikhę.*

Nyelvjárásainkban köznyelvi *e* helyén a következő egyéb megfelelések találhatók:

Kny.-i	Nyj.-i	Például:
	ë	: *csërësznye, kezë, ënnë* stb. (vö. 40.1.)
	ö	: *szöm, ecötös, fülö, üssö* stb. (vö. 39.2.)
	i	: *pinisz, kemince, eki, veji* stb. (vö. 37.3.)
	ü	: *pürgye, lepüdő, hetüs, összü* stb. (vö. 36.7.)
	a	: *szacska, bijag, piẅrnya* stb. (vö. 42.4.)
	o	: *hornyó, fazokas* stb. (vö. 38.4.)
e	*u*	: *gyurtyámfa, suhun* stb. (vö. 35.7.)
	é	: *bé, éngem, gerébje* stb. (vö. 28.5.)
	é$_2$	: *geŕézd, megíétetik* stb. (vö. 29.3.)
	í	: *gyíplüö, petrezsíjëm* (vö. 23.6.)
	ű	: *körtyű, hetűs* stb. (vö. 22.9.)
	ő	: *hetős, 'gebüö'* stb. (vö. 26.6.)
	á	: *gyártyán* (vö. 31.5.)
	ē	: *ēső, késsē, míhē, mēre* stb. (vö. 33.1—2.)
el, ej, (ely) er(r)	*é*	: *nyéve, tié, mére* (vö. 28.15—16., 28.18.)
	ő	: *ëső, tengő, mőre* stb. (vö. 26.10., 26.12.)
	ű(l)	: *csépűnyi, zsindű, ebídűl* (vö. 22.12.)
el, ej, (ely)	*ü(l)*	: *csípünyi, ëszü, ebidül* (vö. 36.11.)
	í(l)	: *énekíl, mëkkërësztíje* stb. (vö. 23.13.)
er	*a*	: *máltà* (vö. 42.12.)
	-hő	: *székhő* stb. (vö. 26.15.)
-hez	*-hö*	: *székhö* stb. (vö. 39.6.5.)
	-hé	: *székhé* stb. (vö. 28.22.)
-hez	*-ho*	: *sziékho* stb. (vö. 38.13.)

megfelelés

41.2. Kny. *ö* : nyj. *e*. — Elsősorban Erdély középső részeinek jellemző sajátsága. Itt bizonyos szabályszerűségek szerint rendszerszerűen jelentkezik nem első (hangsúlytalan) szótagban; anyagomban csak olyan pontokon, amelyek az *e* : *ë* fonémaellentétet nem ismerik. A jelenség realizálódásának a nyelvatlasz nem túlságosan nagy anyaga alapján is több típusa rajzolódik ki. Ezek részben az egyes morfémák alaktani szerkezetétől (tőszó nem első szótagja, tővéghangzó, toldalék) függnek, részben a morféma hangtani felépítésétől, a hangtani környezettől. Ezek a típusok a következők:

41.2.1. Hangsúlytalan helyzetben az *ö* nem fordul elő, az *e*-zés általános jellegű. Például: Ro-8: *bükkeny, kőcsen, tűkèr, gödèr, ökèr, fikętő, könyerę, köszęnęm, püspęk, őrdeg, küsszęb, csötèrtęk, pünkesti, prücsek, könyek, göncèlszekęr, ökel, döreg, büdess, hüves, bűnęs, ütette, jövek, lövek, ökręt, ökrętęk, lögdes, tűszhęz;* de a régebbi *takán* ~ *takány* mellett *pērgelt* ~ *pörgőlt* adat is, amelyben nem dönthető el teljes határozottsággal, hogy fonetikai vagy fonológiai hosszúságról van e szó, de valószínűbb az előbbi.

Külön problémát vet fel a *szęmöldęk* adat, melynek második szótagjában az *e*-ző pontokon is következetesen *ö*-t találunk. Ebből esetleg arra lehetne következtetni, hogy összetett szavak esetében az utótag első szótagjában az *ö* : *e* realizációt nem a hangsúlytalan állapot, hanem az eredetibb első szótagság (hangsúlyos helyzet) dönti el. E törvényszerűség

helyes voltának eldöntése azonban gazdag anyagon további vizsgálatot igényel. Ha igaznak bizonyulna, perdöntő bizonyítékokat szolgáltatna a „szemöldök" szó etimológiájához is. Az *e*-ző pontokon *e*-vel jelentkezik a kétségtelenül összetett „főkötő" szó, de ebben az *e* általános a keleti területek igen nagy részén (vö. 41.2.5.).

41.2.2. Hangsúlytalan helyzetben az *ö* csak *l* előtt jelentkezik; akkor, ha a hangsúlyos szótagban *ö* van. Például: Ro-3: *üszęk, gödér, ökẽr, könyek, szemöldek, könyęręg, köszenem, püspek, őrdeg, csötèrtęk, döręg, büdęss, höves, bűnes, ütette, jövek, lövek, ökret, ökretek, tűszhez* stb.; de: *göncölszekér, töröl-kező, pȍrgölt*. Itt feltehetően az *l* labializáló hatása játszott közre az *ö* megmaradásában. Lényegében ezt a típust képviseli anyagomban a Ro-7 és 17 kutatópont is, bár itt egy-két esetben tőszó hangsúlytalan szótagjában is jelentkezik már az *ö*, hangsúlyos szótagbeli *ö* után; s ez mintegy átmenetet jelent a következő típushoz.

41.2.3. Tőszó hangsúlytalan szótagjában első szótagbeli *ö* után jelentkezik az *ö*, de tővéghangzóban, toldalékban ilyen helyzetben sem nagyon. Például: Ro-4: *könyöręg* ~ *könyęręg, köszönęm, ördög* ~ ⟨*ördęg*⟩, *könyök, szëmöldök, ökör, gödȍr* ~ *gödör* ~ ⟨*gödęr*⟩, *göncörszekęr* ~ *göncölszekęr, ököl, pörgölt;* de *ökręt, ökretek, köszönęm, könyöręg, lögdesödik* (a hosszú *ő*-k erős rövidülése általános). Nem jelentkezik az *ö* tőszó hangsúlytalan szótagjában sem egyéb labiopalatális magánhangzók *(ü, ű, ő)* után; pl.: *üszęk, bükkęny, tüker, prücsęk, csütèrtęk* ~ *csütertęk* ~ ⟨*csütörtęk*⟩, *bünęs, kȍccsęn;* viszont következetesen *gyümölcs*, ami minden bizonnyal az *l*-lel kapcsolatos (vö. 41.2.2.); illetőleg *dörög*, ami feltehetően azzal függ össze, hogy élő alapszó híján a szót a laikus nyelvérzék tőszónak tekinti; valamint *örököl*, amelyben mindkét fenti tényező hathatott.

41.2.4. Első szótagbeli *ö* után tőszó hangsúlytalan szótagjában, tővéghangzóban és toldalékban is jelentkezik az *ö*. Például: Ro-11: *könyörög, köszönöm, ȍrdög, könyökö, ökȍr, gödȍr, ököl, göncölszékér, pőrkölt, dörög, lövök, ökröt, ökrötök, lögdös, öccȍr* stb., sőt *östö*. Egyéb labiopalatális hang után azonban nem. Például: *üszęg, bükkęny, püspęk, pünkęsti, csütęrtëk jüβëk, ψücskëk, tüktęket, kőcsęn, tűkèr, tűszhęz* stb. Hasonlóképpen: *szëmőldëk*, ahol az illabiális megoldás esetleg szintén összefügghet az előző szótagbeli hosszú *ő*-vel. Talán ezt a feltevést erősíti a hasonló típusú Ro-10 *lővęk* adata is a *köszönöm, könyörög* stb. típusúak mellett (bár Ro-11: *pőrkölt)*. Ezt a típust képviseli anyagomban a Ro-5, 10, 16, 18 kutatópont is.

Az *ö* terhére jelentkező *e*-zés fentebb bemutatott típusai a nyelvatlasz adataiból világosan kirajzolódnak ugyan, de gazdagabb anyagon maga a jelenség további mélyreható vizsgálatot érdemelne (vö. MURÁDIN: NyIrK. XIII, 9—20).

41.2.5. A kny. *ö* : nyj. *e* megfelelés kevésbé rendszerszerűen egyéb területeken is jelentkezik, elsősorban az *e* : *ë* fonológiai ellentétet nem ismerő keleti-ék.-i nyelvjárásokban, viszonylag nem nagyszámú morfémában. Egészen elszórtan felbukkan a nyelvterület más részén is.

Az említett keleti-ék.-i területeken; pl.: O-1, P-1, Szu-1: *megé*, P-11, 15: *męgéi*, Ro-5: *męgé*, 7: *megę*, 11: *męgi* ~ *męgì;* — O-13: *firedni*, 14: *firedni* ~ *fürödni*, Szu-1: *firędni* ~ *[fürödni]*, Ro-2: *feredni*, 7, 10, 16: *fęręd-ni;* O-12, 15: *firęszti*, Ro-3, 18: *fereszti*, 16: *fęręszti;* — eléggé elszór-

tan, főleg változatként; pl.: L-10: *ser ~ [sör]*, O-17: *sèr*, P-14: *sẽr*, Cssz-23: *sęr ~ sör*, Ro-3: *sęr*, 8: *sèr*. — Ro-17: *ęvę̂*. — A Bodrogtól nyugatra levő nem ë-ző részeken; pl.: L-11: *hívęs ~ hűvös*, M-9: *híves*, O-1: *híves ~ hívös ~ hűvös*. — Szu-2: *csötörtök ~ csętèrtęk*. — O-4: *öccęr ~ [öccör]*. — A Garam—Duna vonaltól keletre, Felsőőr környékén és elszórtan Erdélyben is; pl.: H-1: *kemimmág*, J-21, L-15: *kemémmag*, N-4, P-19: *kemímmag*, Au-2, 3: *kemimmoag*, Ro-5: *kęmimag*, 9: *kemémmag ~ kömémmag*; ugyanígy pl.: F-13: *kemimmag*, 17: *kemémmag;* illetőleg Ju-4: *keménymág*. — A Győr—Ercsi—Duna vonaltól keletre a Tiszántúl középső részéig (a *fű* előtag vonaláig); pl. Cssz-1, K-12: *fékető*, C-11: *fíkető*, L-5: *fejkető*, P-4: *fiékętőü*. — Néhány ény.-i ponton: A-1: *kötíny ~ ⟨kętíny⟩*, Cssz-6: *ketę ~ [kötény]*, 11: *ketíny ~ kętíny ~ kötíny*. (A „köt" igében, a „kötő" származékban nem jelentkezik ez a megfelelés.) — Csak egy-két pontról adatolva; pl.: Cssz-3: *essze ~ esszi ~ össze*, 24: *öszę ~ ⟨ęszę⟩*.

41.3. K n y. *é* : n y j. *e*. — Elsősorban az Ipoly észak—déli folyásától keletre eső palóc jellegű területeken, Heves, Borsod nem palóc jellegű vidékein, valamint az ék.-i területeken jelentős megfelelés; számottevő a nyelvterület nyugati-dny.-i és dk.-i, Erdély keleti területein, de egy-két morfémában, legalább változatként az egész nyelvterületen jelentkezik. Leggyakoribb a „szekér : szekeret" típusú szavakban, de bizonyos területi eltérést az ilyen jellegű egyes morfémák is mutatnak.

Vizsgált anyagomban a megfelelés a következő morfémákban realizálódik: „nyél", „tehén", „veréb", „kerék", „levél", „tenyér", „szekér", „egér", „menyét", „középső", „szén", „jég", „kéz", „mesél", „kiherélik", „metélt", „néném", „gége", „térd", „derék", „kenyér", „hétfő", „lécet", az „-él" igeragban, az *-e* végű névszókban egyes toldalékok előtt, „fésű", „-é" birtokjel.

Az említett északi, nyugati-dny.-i és erdélyi részeken; pl.: H-1, J-19, M-13, L-5, O-4, Cssz-18: *nyel;* B-5, 30: *kaszanyęl*, B-16, G-3: *kaszanyel;* Ro-9: *nyel ~ nyéil*, 14: *nyęl*, F-13: *nyęl*, 17: *nyel;* — H-2, J-11, M-14, O-5, 12, Szu-4; Au-2, 4, B-16, 24; Ro-11, 13, ugyanígy F-8, 16, 17: *tehen*, Ro-22: *teheny ~ tehen;* — H-1, J-16, L-18, O-15, P-4, Cssz-15, 26, Szu-1: *vereb;* B-3: *vęręp*, 16: *verep ~ veriëb*, B-28, Ju-1: *verep;* Ro-9: *vereb ~ veréib*, 15: *vereb;* ugyanígy F-13, 16: *vereb;* — H-2, J-17, M-16, L-18, O-17, P-9, Cssz-15, 25, Szu-4; B-3, 16, 28, Ju-1: *kerek;* Ro-9: *kerek ~ ⟨keréik⟩*, 14: *kęręk*, 21: *kerek ~ keriëk*, ugyanígy: F-16, 17: *kęręk;* — H-1, J-16, M-5, Cssz-15, 26: *level*, O-5: *levèl*, Szu-2: *level ~ [levéil];* nyugaton csak a Ju-1-en: *level;* Erdélyben is ritka; pl.: Ro-14: *lęvęl;* — H-2, J-17: *tereny*, L-5, 18: *tereny ~ ⟨tenyer⟩*, Cssz-26: *tenyer ~ tenyér*, P-2: *tenyer ~ tenyéir;* nyugaton csak a Ju-1-en: *tënyer;* Ro-9: *tenyer ~ tenyéir*, 14: *tenyer*, 15: *tenyèr*, ugyanígy pl.: F-16: *tener ~ tenyér*, 17: *tenèr ~ tenyer ~ [tenyér];* — H-1, J-15, M-13, Cssz-26: *szeker*, Szu-4: *szekèr ~ szeker ~ szekęr*, P-7: *szeker ~ szekëir;* Ro-9: *szekèr ~ szeker*, 15: *szekęr ~ szekęr*, ugyanígy pl.: F-8, 16: *szeker*, 13, 17: *szekèr;* nyugaton nem. — Csak az északi-ék.-i részeken; pl.: H-4, J-16, M-14, O-4, Cssz-17, 26, Szu-4: *eger*, O-12: *eger ~ egéir;* és F-16 is: *[ęger] ~ [egér]*. — Szintén mindhárom területen, de északon csak kb. a Zagyva vonaláig; pl.: H-6, J-10, M-6, L-13: *mënetke*, O-9, P-2, Cssz-26: *menetke*, Szu-3: *menyet*, 4: *mënyet;* Ro-13:

mönyet, 15: *mënyeᴅ*, 20, 22: *mënyet*, ugyanígy pl.: F-13: *mënyed*, 16, 17: *mënyet;* B-3: *mënyedasszon*, B-10: *mënyetasszon*, B-28, Ju-1: *mënyetasszony*, B-16: *mönyedasszon*. — Északon az Ipolytól nyugatra is, a Dunántúlon is az előbbieknél nagyobb területen; pl.: A-10, B-26: *közepsüö*, B-1, 24, Ju-1: *közepsü*, A-1, Cssz-9: *közepső*, J-5, L-15, M-10, O-9, Szu-4: *közepsőü;* Ro-9, 13: *közepsȯ̈*, 20, 22: *közepsüö*, ugyanígy pl.: F-8, 17: *közepső*. — Csak a nyugati részeken, elsősorban az Őrségben és a Hetésben; pl.: B-3: *szęny* ~ *szięny*, 16, 28: *szeny*, 26: *szeny* ~ ⟨*szen*⟩ ~ ⟨*szién*⟩, Ju-1: *szeny*, G-3: *szén* ~ ⟨*szen*⟩, Au-2, 3: *szeny*, Au-4: *szeny;* — csak B-28: *gyek* ~ *gyeɢ* ~ *gyięk;* — B 1, 16, 24, 28, Ju-1: *kezze*, 27: *kęzzę* ~ *[kięzzę]*. — A Dunántúl nyugati-ény.-i és dk.-i részein; pl.: A-5: *mesel*, 21, 29: *męsęl* ~ *męsięl*, 22: *męsęl*, D-32, F-19, G-9: *mesel* ~ *mesél*, F-15: *mesèl*, G-8: *mesel*. — Délkelet-Dunántúlon; pl.: D-34, F-19: *kiherelik* ~ *kiherélik*, F-15, 22, G-4, 12, Ju-5: *kiherelik;* — G-9, 12: *meteltészta* ~ *metéttészta;* — G-3, 4, 9, 12, F-19, 21, Ju-3: *neném*, G-11: *nenę́m*. — A Délkelet-Dunántúlon nagyobb területen és elszórtan a Körösöktől délre is; pl.: F-9, 21, G-4, 9, Ju-4: *gege*, F-19, G-12, 13: *gege* ~ *gége*, G-11, Ju-7: *gegőü*, Ju-10: *gegő*, K-9: *gegő* ~ *géga* ~ *gége*, 11: *gegő* ~ *gége*, N-10: *gegőü* ~ *gége*. — Csak az F-15-ön: *térd* ~ *(terd)*. — Az ék.-i részeken, nyugaton a Bodrogig; pl.: O-5, 15, P-8, 9: *derek*, Szu-3: *derek* ~ *deriék*. — Erdély keleti részein; pl.: Ro-9: *kënyèr* ~ *kënyer*, 14: *kënyȩ̀r*, ugyanígy pl.: F-8: *kënyer*, 13: *kënyèr* ~ *[kënyér]*, 16: *kœnyer* ~ *kȯ̈nyer*, 17: *kënyèr*. — Az egész nyelvterületen, de gyakran *é*-vel váltakozva; pl.: A-6: *hetvë*, 22: *hetfi*, B-20: *hetfë*, D-22: *hetfe*, L-11, P-3: *hetfű*, Cssz-8: *hetfő*, Ro-5: *hetfü*. — A Csallóközben és a Szigetközben, sőt némileg északabbra is, Nógrád, Heves északi pontjain, Borsod-Abaúj nagy részén, néhány erdélyi ponton; pl.: A-1, C-2, 3, Cssz-6, 7, 11: *lecet*, Cssz-1: *lecet* ~ *lécöt*, H-6, L-1, 18, Cssz-18, 22: *lecet*, O-5: *lęcẹ̀t*, Ro-12, 13: *lecet*. — Borsod m. nyugati felében, Gömörben, egyes hevesi és abaúji részeken; pl.: H-10, L-1, 6, 15, Cssz-19, 22: *ëttel*, *ëgyel;* Ju-7 is: *ëtt'el*, *nyísztel;* de: *ëgyeël*. — Az Ipoly—Zagyva—Galga térségében, az északi részeken a Hernádig, de a peremeken még keletebbre is, elszórtan az Ipolytól ény.-ra is; pl.: H-1, J-6, L-16, O-4, 18, Cssz-16, 25, Szu-4: *öccsejé*, Cssz-4: *öcsejé* ~ *[öccsejé];* (palatális hangrendű tő mellett az ,,-ért'' és az ,,-ig'' ragra nincs adat a nyelvatlasz anyagában; de vö. 42.3.). — Itt említem meg a ,,fésű'' szó következő változatait: Cssz-24: *fęjsű*, Cssz-25, O-4: *fejsű*, O-1: *fésű* ~ *(fejsű);* — és az ,,-é'' birtokjelnek a Nyugat-Dunántúl egy részén jelentkező realizációját; pl.: B-2: *üęj*, C-22, D-27: *(üję́jję)*, D-30: *üveje*, Au-2: *öccsöejjë* ~ *öccsöej*, 3, 4: *öccsöej* stb. (Az erdélyi nyelvjárásokra vö. Márton: MNyj. XVI, 11—7.)

41.4. Kny. *i* : nyj. *e*. — Kis hatású, elsősorban az *e* : *ë* fonológiai különbséget nem ismerő keleti nyelvjárásokban jelentkező megfelelés, de egy-két morfémában megtalálható a Dunántúl dny.-i és déli pontjain, sőt egyes palóc típusú területeken is.

A megfelelés anyagomban a következő morfémákban realizálódik: ,,kilincs'', ,,ismerős'', ,,gida'', ,,istráng'', ,,iskola'', ,,zsindely'', ,,ribizli'', ,,tepsi'', ,,-i'' igerag.

Az ék.-i részeken; pl.: O-9, 11, 17, P-4, 9, Cssz-26: *kelincs*, Szu-2: *kelincs* ~ *kilincs*. — Némileg kisebb területen; pl.: O-9, 11: *esmerőüs* ~ *ösmerüös* ~

ismerőüs, Szu-3: *esmerőüs* ~ *ösmerőüs* ~ *ismerőüs*. — Elszórtan a nem *ë*-ző területek nyugati részén; pl.: L-18: *gęda* ~ *gida*, 20: *geda* ~ *gida* ~ *gedu*, O-1: *gedó* ~ *gędó* ~ *gëdó*, P-11: *gędóu* ~ *gëdu* ~ *gidą* ~ *gidǫų* ~ ⟨*gedi*⟩, Cssz-23: *gędó;* — némileg nagyobb területen; pl.: L-8: *ęstrảng* ~ *istrāng*, M-9: *ęstráng* ~ ⟨*istráng*⟩, P-11, 19: *estráng*, Cssz-23: *ęstráng*, Ro-2: *estrang* ~ *iéstrang*. — Egészen szórványosan; pl.: O-15, P-1: *iskola* ~ *(eskola)* ~ *(oskola)*, Ro-3: *iskola* ~ *(eskǫla)* ~ *(oskola)*. — Erdély középső és északi részein; pl.: Ro-3: *zsendèj*, 4: *zsęndęj* ~ *zsęndëj*, 16: *zsendèj* ~ *zsęndej* és F-17 is: *zsendëj*. — A Dunántúl dny.-i részein és az Ipoly vidékén; pl.: B-3: *riëbëzlę* ~ *ribizlę*, 17: *liëbëzle* ~ *riëbëzle*, 24: *liëbëzle*, 25: *ribëzle* ~ *riëbëzle* ~ ⟨*ribizle*⟩, E-2: *ribizli* ~ *(ríbëzle)*, Cssz-16: *ribizle* ~ *ribiznye* ~ *ribizlyë* ~ *ribiznyë* ~ *[ribizli]*. — A nyugati peremeken; pl.: Au-1: *tepse*, B-16: *tepszę* ~ *tepsë*, Ju-1: *tepsze*. — Baranyában, ritkán Sárospatak környékén, illetőleg a Ju-4 és a Cssz-2 kutatópontokon; pl.: G-3: *nyűjje* ~ ⟨*nyűje*⟩, 9: *nyüji* ~ *(nyüje)*, *mëkkörösztǫje* ~ *mëkkörösztöli*, *mëgőllesse* ~ *mëgőlleti*, O-5: *nyűje* ~ *nyüvi* ~ ⟨*nyőjje*⟩, Ju-4: *mëkkërësztíje* ~ *mëkkërësztíjje*, *szígyëjje*, Cssz-2: *mekkörösztője* ~ *[mekkörösztöli]*, *megőlli* ~ *[megőrőlje]*, *szeresse* ~ *[szereti]*, *megjelője* ~ *[megjelöli]*, *őrözze* ~ *[őrzi]*, *öblögeti* ~ ⟨*öblögesse*⟩.

41.5. K n y . *ő* : n y j. *e*. — Kis hatású megfelelés. Szóvégen jelentkezik néhány morfémában a nyugati peremeken; pl.: Au-1: *lepöde* ~ *lepödüö*, *szüöle* ~ *szüöle* ~ *szüölüö*, Au-3: *fejkeszkönye*, *tekönye*, B-28: *mödde* ~ *[möddü]*, Ju-1: *medde*, B-5: ⟨*vętüöllę*⟩, 15: *vetüölle*, C-14: *vętűőllę*, D-3: *vętőllę*. — Nyilvánvalóan a ,,kecske'' : ,,kecskét'' típus analógiás hatására az erősen illabiális típusú Nagyhinden (Cssz-5); pl.: *bőcső* ~ *(bęcsę)* ~ *(bécsé)* ~ *(bécse)*, *teknyő* ~ *(teknyé)* ~ *(teknye)*. — Egyetlen pontról: G-5: *tető* ~ *(tete)*, illetőleg: N-1: *tetej* ~ ⟨*tetőü*⟩, K-2: *tető* ~ ⟨*tetej*⟩. — Itt említem meg: Ro-18: *kẽve* 'küllő'. — A Csallóközben és a Szigetközben, a Dunántúl középső és déli részein, a Duna—Tisza közén, Szeged vidékén; pl.: A-1: *hetfe* ~ *[hétfő]*, Cssz-11: *hétfő* ~ ⟨*hetfe*⟩, C-18: *hętfę* ~ *hétfő*, D-22, F-15, G-4, K-8, 12, 13: *hetfe*. — Az *ő* ~ *e* tőváltás nyelvjárásainkban jóval gyakoribb, mint a köznyelvben; erről azonban nyelvatlaszunk anyaga átfogó képet nem adhat. Az ,,erdeje'', ,,csípeje'' típusú alakok azonban elszórtan az egész nyelvterületen jelentkeznek. Felsőőrben például az efféle alakok is gyakoriak, mint *cipejë*, *düöllejë* 'dűlője', *dzsíplejë* 'gyeplője', *eleköteje* 'köténye', *esses*, *küllejë*, *szeretejë*, *fűsejë* 'felső része' stb. (vö. Imre: MNy. LVII, 247). — A keleti részeken gyakran a ,,-kezik'' képző jelentkezik a ,,-kőzik'' helyén; pl.: O-13, P-7: *vetkezzen le*, P-14: *vetkęzzík lę*, Ro-4: *vetkezzik lę*.

41.6. K n y. *ü* : n y j. *e*. — Elsősorban az *e* : *ë* fonológiai különbséget nem ismerő nyelvjárásokra jellemző, de itt is kis hatású megfelelés. Jelentkezik az ,,-ük ~ -jük'' birt. szragban; pl.: O-8: *kęrtyęk* ~ *kèrtyek*, O-14: *szivek* ~ *szivök*, P-11: *szívek*, 3: *kèrtyek*, Szu-2: *kèrtyek*, Ro-2: *szivęk*, 3: *kèrtyek*, 8: *szüvęk* ~ *szivek*, 16: *kèrtyek*, *szivek*. — A Hernád és a Bodrog vidékén, Erdély keleti részein; pl.: L-7, 8, 10: *kívęl*, O-1: *kível* ~ *kivűl*, Ro-9, 15: *kűjèl*, 19: *kűlyel*, 22: *kűjel*, ugyanígy, pl.: F-8: *kűjel* ~ ⟨*kivül*⟩, 16: *küel*. — Erdélyben; pl.: Ro-2: *feredni*, 7, 16: *ferędni*. — Csak egy-egy pontról; pl.: Cssz-10: *üre* ~ *ürę* ~ *ürü;* — Szu-2: *csötörtök* ~ *(csętęrtęk)*.

— Nyugaton pl. B-16: *kertünk* ~ ⟨*kertenk*⟩. A birt. szragnak ez a változata igen gyakori pl. Felsőőrben azok mellett a főnevek mellett, amelyeknek a tővéghangzójuk általában nyílt *e*; pl.: *szekerenk, helenk, tüzenk, kezenk* stb.

41.7. Kny. *ű* : nyj. *e*. — Mindössze néhány morfémában, területileg eléggé szétszórtan realizálódó megfelelés. — Zala keleti, Somogy és Baranya nyugati részein; pl.: B-8, 15, 30, 32, 35: *kęsztę*, 26: *kęsztę* ~ ⟨*kęsztő*⟩ ~ *[kęsztyü]*, D-1: *kęsztę* ~ *kęsztyü*, G-3: *keszte*, 4: *kesztyü* ~ *(keszte)*. — Baranya nyugati részein; pl.: D-37, G-3: *fürgete*, 7: *fürgete* ~ *fürgető*. — A Tiszántúl déli részein, Szeged vidékén; pl. K-8, 9, 11, 12, 13, N-8, 10, Ju-10, 12: *kesere*, N-11: *kesere* ~ *keserű*. — Ju-7: *k'innye* 'könnyű'. — Csak a Cssz-5-ön: *sëpre* ~ *söprő* ~ *(sëpré)*, *físe* ~ *físő* ~ *(físé)* (vö. 41.5.). — Elszórtan a Dunántúl nyugati-dny.-i részein; pl.: B-28: *gyürüjë* ~ ⟨*gyürejë*⟩ ~ *(gyürüjö)*; 29: *gyürüjjö* ~ *gyürüje* ~ *(gyürejë)*, B-14: *gyüreje* ~ *gyürüjö* ~ *gyürüje*.

41.8. Kny. *a* : nyj. *e*. — Kis hatású megfelelés. Felsőőr—Kőszeg—Szombathely vidékén és a Ro-19-en is az „a, az" névelőben; pl.: Au-2, 3, 4, A-22: *e tüszho*, A-15: *e tüszho* ~ *a tüszho*, A-23, 30: *a tüszho* ~ *(e tüszho)*, Ro-19: *e tüszhöz*, Au-2, 3, 4: *ez asztoaru*, A-15: *ez asztaru* ~ *az asztaru*, A-22: *az asztuoru* ~ ⟨*ez asztuoru*⟩, Ro-19: *ez asztalrol*; — Au-2, 3, 4: *eki*, Ro-19: *eki*, 20: *ęki* ~ *eki* 'aki'. — Délnyugat-Baranyában; pl.: D-28: *lepicke* ~ *lapicka*, G-3: *lepicke* ~ *lapicka* ~ *[lapocka]*. — Északnyugat-Dunántúlon; pl.: A-1: *majter* ~ *mȧjtër* ~ ⟨*mejtër*⟩, 2: *mejtër* ~ ⟨*męjtër*⟩ ~ ⟨*mȧjtër*⟩, C-5: *mejtër* ~ ⟨*màjtër*⟩. — Szlovákia nyugati felében, de átlépve az Ipolyt és a Dunát is; pl. E-4: *műte*, 10: *mőte* ~ *mijóta*, Cssz-7: *miűte*, Cssz-12, H-1: *mőte*. — A Hernád és a Bodrog vidékén; pl.: L-10, 19: *csenál*, O-7: *csęnál* ~ ⟨*csalán*⟩. — Csak Ro-11: *kërfijòl* ~ *kárfijol*. — Igen számottevő megfelelés a Ro-19-en, ahol *á* előtti szótagban elhasonulás eredményeként általánosnak mondható. Például: *ępját, ępjáję, vęsárnap, kererábë* ~ *kęrę́lábę* ~ *kalarábë, sëlyáta, pęlánt, kępál, legeláв, lëpát, kinyërlępát, elmába* (de: *alma*), *tèlpát* ~ *telpát* (de: *talpat*), *mẓdárka* (de: *madar*). — Hasonló jellegű adatok: Au-3: *kárálábi* ~ *kálárábi* ~ ⟨*kelerábi*⟩ ~ ⟨*kárę́lábi*⟩ ~ ⟨*karalábi*⟩, Ro-16: *kòrëlàbë*. — G-7: *hejszás* ~ *hęjszás* ~ *hąjszás*, 11: *hëjszás* ~ *hęjszás* ~ *hajszás*, ill. Szu-4: *hejszrevaló*.

41.9. Kny. *o* : nyj. *e*. — Főképpen az ék.-i, az *e* : *ë* fonológiai ellentétet nem ismerő részeken, egy-két morfémában elszórtan jelentkező megfelelés. Még ritkábban keletebbre is. — Az ék.-i részeken; pl.: O-16, P-5: *pę́jva* ~ *pèjva*, Cssz-25, 26: *pejva*. — Kassa vidékén: O-4: *lapëcka* ~ *[lapocka]*, Cssz-24: *lapęcka*; — O-4: *háromszęr* ~ *háromszër* ~ *[háromszòr]*, Cssz-24: *hāromszęr* ~ *[hāromszor]*, 25: *háromszer* ~ *háromszor*. — Szu-2: *rẓzsda* ~ *rëzsda* ~ *rozsda*. — Ro-3: *hẓzzàm* ~ *hozzàm*, *hẓzzànk* ~ *hozzánk*. — Ro-15: *cukèrréipa* ~ *cukèrrépa*. — Ro-19: *orvęsáG* (vö. 41.8.).

41.10. Kny. *á* : nyj. *e*. — Egyetlen bizonytalan értékű adatban; Ro-5: *nyèrfa*.

41.11. Kny. *öj (öly)* : nyj. *e*. — Ju-4: *bëge* ~ *bęge* 'bögöly'; vö. 41.5.

41.12. Kny. *-[v]al* : nyj. *-[v]e*. — A Kőszeg—Sárvár—Nagykanizsa vonaltól nyugatra a nem illeszkedő „-vel" rag révén; pl.: A-15, B-3, 19: *hamuve*, B-16: *hamuve* ~ *(hamujje)*.

41.13. Összefoglalás. — Az *e* megterhelésében jelentős különbség mutatkozik a keleti, az *e* : *ë* fonológiai ellentétet nem ismerő részek és a többi területek között. Az előbbi területeken az *e* gyakorisága anyagomban nagyjából azonos a köznyelvivel, esetleg valamivel nagyobb is ennél. A többi részen a köznyelvinek csak mintegy az 55—65%-a; ezen belül legkisebb nyugaton és az északi vidékeken.

Az *a* gyakorisága

42. Nyelvjárásainkban *a* a következő köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén fordul elő:

Nyj.-i *a*	Kny.-i	Például:
	a	: *kapa, mondanak, lova, atta* stb.
	o	: *mast, lakadalom, faral* stb.
	á	: *arpa, barazda, apjaé, rëa* stb.
	e	: *szacska, bijag, pi̯ërnya* stb.
	u	: *mahar, madarank, fájak* stb.
	i	: *kaját, innya* stb.
	ú	: *ganár, savanya, borgyaja* stb.
	ó	: *dija*
	é	: *derak*
	oj (oly)	: *konka*
	ál	: *kana*
	er	: *máltà*
megfelelés		

A köznyelvben is *a* fonémát tartalmazó morfémák száma a vizsgált anyagban: 268 (+ 29).

42.1. Kny. *a* : nyj. *a*. — Az egész nyelvterületen igen nagy hatású megfelelés. Vizsgált anyagomban a köznyelvben *a*-s morfémáknak mintegy 90—95%-ában nyelvjárásaink zömében is *a* fonémát találunk (esetleg *à* hangtani realizációval). Az *a* polifonémikus értékben is előfordul köznyelvi *al, ar(r)* hangkapcsolat helyén Vas m. déli, Zala nyugati felében; morfémánként kisebb eltérésekkel. Például: A-15: *asuo* ~ *alsuo*, B-1, 17: *asu*, B-19, 21: *asuo;* — A-15, B-4, 17, 27: *hajnaba;* — A-15, B-3, 16, 19, 27: *asztaho, asztatu;* — inkább csak a zalai részeken; B-4: *tap* ~ *talp*, B-11, 19, 27: *tap;* — B-10: *mëkhat* ~ *[mëkhalt]*, B-17, 18, 27, 28, 37: *mëkhat;* — B-9, 10, 11, 18, 19, 24, 28: *ara;* — inkább csak az Őrségben; pl.: B-1, 3, 16, 28: *aszta*, B-16: *kazal* ~ ⟨*kaza*⟩, 28: *szuomakaza* ~ *kazal;* — az említett területeknek inkább csak a keleti felében, de északra nagyobb részen; pl.: B-22: *hamuva*, 29: *hamuva*, 34: *hamuva* ~ *hamuvà*, A-16, 17, 24: *hamuva*.

Nyelvjárásainkban köznyelvi *a* helyén a következő egyéb megfelelések találhatók:

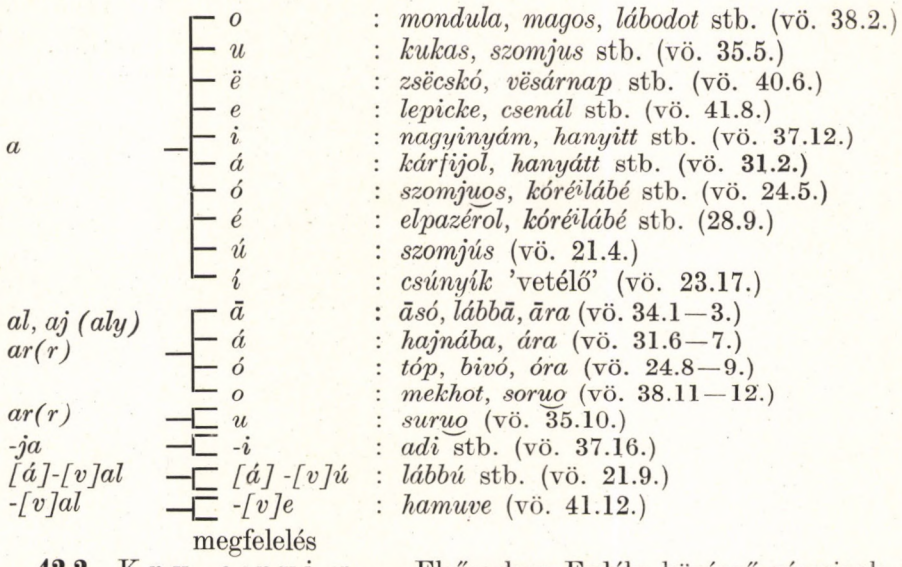

42.2. Kny. *o* : nyj. *a*. — Elsősorban Erdély középső részeinek jellemző, igen erős hatású sajátsága; azoké a részeké, amelyeken a kny. *ö* : nyj. *e* megfelelés is megtalálható (vö. 41.2.). E viszony realizálódásának típusokba sorolása azonban már jóval nehezebb, az egyes típusok körvonalai meglehetősen elmosódottak, s néhány ponton nem elhanyagolható eltérések vannak a sajátság következetes jelentkezését illetően a kérdőívet Erdélyben összegyűjtő két munkatárs anyagában is.

Az *a*-zásnak a következő két főbb típusa rajzolódik ki:

42.2.1. Általános *a*-zás. — A jelenség hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt eléggé következetesen jelentkezik, függetlenül az egyes morfémák alaktani felépítésétől, a hangtani környezettől a Ro-5 kutatóponton. Például: *bakàr, razsda, rakan, fajik, akas, masajaa, vájag, kìnazza, súral, vagyak, iszak, iszam, fagdas, alugyatak, rátak, akasan, bíróha* stb. Ellenpélda alig akad; de: pl.: *lakadalom, comb* ~ *cǫmb, urvasság* ~ *orvasság*. Nagyjából hasonló jellegű és fokú *a*-zást mutat a Ro-8 és a Ro-16 pontok anyaga is.

Hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is erősen *a*-zó a Ro-18 kutatópont, de minden helyzetben találunk több olyan morfémát is, amelynek csak *o*-s realizációjára van adat. Ebben azonban valami rendszerszerűséget — anyagom alapján — sem szinkrón, sem diakrón szempontból nem sikerült megállapítanom. Feltehetően az általános *a*-zás bomlófélben levő válfajáról van szó.

Hasonló jellegű a Ro-4 kutatópont *a*-zása is. Itt azonban a csak *o*-val realizálódó morfémák még gyakoribbak, mint a Ro-18-on, főképpen olyan szavakban, amelyekben a köznyelvben hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is *o* található *(mosojog, mostoha* stb.), bár ez a tendencia is csak nagyon halványan rajzolódik ki.

A Ro-11 kutatópont *a*-zása elsősorban abban tér el az előzőktől, hogy hangsúlyos helyzetben a szótagzáró *r* hatására megnyúlt *o*-kban *(ò, ó)* nem jelentkezik. Például: *kanty, szamaru, razsda* ~ *rạzsda, rakanak* ~ *rạkạnạk, bagarat, sanka, kacsanyạ, mastaha, gyạmrạ̀t, dạbjạ̀l* stb.; de *bòrbẹ̀, bòrsò, tòrma, bòrnyu, bòrnyut, bòrnyuk, bòrnyuja, gyòrsan, fórgács, kórpa, órsò, órvasság, mëgbórzatt* stb. E szabály alól anyagomban nincs kivétel. Hangsúlyos helyzetben az *ol* hangkapcsolat többnyire polifonémikus megoldású, így vallomása nem jelentős; de pl.: *òlvasàl*, illetőleg *kàlbàsz* (de vö. 42.2.3.). Viszonylag gyakran megmarad az *l, r, j* előtt némileg megnyúlt *o* hangsúlytalan helyzetben is, de itt már erős az ingadozás.

42.2.2. Hangsúlytalan *a*-zás. — Hangsúlytalan helyzetben (tőszó hangsúlytalan szótagjában, tővéghangzóban, toldalékban) a Ro-3 kutatóponton az *a*-zás eléggé általános, de általában nem jelentkezik előző szótagbeli *á* után (a nyelvjárásra egyébként is jellemző a viszonylag erős *á* utáni *o*-zás); ingadozó első szótagbeli *o* után is. Például: *abrancs, paradicsam, lapass, szalanna, lapacka, ugàrka, cukàr* stb.; de: *vájok, ráspoj, hápoc, gágog, vászon, rátok, káposzta* ~ *kápọszta, sáros* ~ *sàrọs, hárọm, aggyátọk* stb.; illetőleg: *konkàj, okas, okasan, ostār, fogdas, szomaru* ~ *szomạru, rokan* ~ *rokọn, bolanᴅ* ~ *bolạnᴅ;* de *mosojog, mostoha, lakadalom* stb. Hasonló jellegű a Ro-7 és 17 *a*-zása is.

Hangsúlytalan *a*-zást találunk a Ro-10-en is, de még az előzőknél is kevesebb következtetés vonható le anyagából. — (Az aranyosszéki *a*-zás részletes leírását lásd Murádin: NyIrK. XII, 209—22.)

42.2.3. A kny. *o* : nyj. *a* megfelelés jelentkezik azonban a nyelvterület egyéb részein is. Számottevő az egész Dunántúlon az északi-ék.-i és dk.-i peremek kivételével. Igen ritka vagy teljesen hiányzik viszont Nógrád, Heves, Pest, Szolnok m. területén, a Duna—Tisza közén, a Körösöktől délre.

A megfelelés — az erdélyi *a*-zó területek adatait nem tekintve — anyagomban a következő morfémákban realizálódik: ,,boglya", ,,pokróc", ,,most", ,,odú", ,,mogyoró", ,,colstok", ,,kolbász", ,,borbély", ,,mostoha", ,,toll", ,,orsó", ,,sovány", ,,csorda", ,,vályog", ,,saroglya", ,,orvosság", ,,vacsora", ,,farol", ,,morzsol", ,,lakodalom", ,,uborka", ,,baglyot", ,,pislogat", ,,hozzám", ,,abroncs", ,,otthon". (Az egyes morfémák tárgyalásakor az erdélyi *a*-zó területekre újból nem hivatkozom.)

A Dunántúlon, a Csallóközben, a Duna—Tisza közének nyugati pontjain; pl.: Cssz-1, A-27, B-21: *bagla*, D-18, F-2: *bag'gya*, F-15, J-21, K-6: *bagja*, Ju-4: *bàglà*, 7: *bàgjà*, de a H-8-on is: *bàglyà* ~ *boglyà*, Ro-1, 2: *bagja*. — A Nyitra—Komárom—Ercsi vonaltól délre, de Délkelet-Dunántúlon nem; pl.: Cssz-2, 8: *pàkróc*, Au-2, B-21: *pakruoc*, C-11, D-13, E-14: *pakróc*, Ju-1: *pakruc*. — Nyugaton kb. a Csorna—a Balaton északi része—Dombóvár—Szekszárd vonalig; pl.: A-2, B-25, C-14, D-15, F-14, G-9: *mast*, Ju-7: *màst* ~ *màszt*. Délkeleten némileg kisebb területen (gyakran csak változatként); pl.: A-7, D-22, G-1: *adu* ~ *odu*, B-2, 26: *adu*. — A Szombathely—Pápa—Budapest vonaltól délre, de elszórtan a Duna—Tisza közén és Erdély keleti felében is; pl.: A-22, B-26: *magyaruo*, C-18, E-16: *magyaró*, D-25: *magyarówu*, K-13: *mogyòró* ~ ⟨*magyaró*⟩, Ro-9, 15: *magyarò*, 21: *magyaruo;* ugyanígy pl.: F-8, 17: *magyaró*. — A Dunántúlon; pl.: A-4, C-2, D-29,

E-11, F-2, G-12: *calstok*, B-18: *calostok*, Au-2: *calfoȧ*. — Főleg a Dunántúlon, változatként a polifonémikus értékű *ó*-s megoldás mellett ; pl.: Au-1: *kuəbą́sz* ~ *[kalbą́sz]*, A-11: *kuobą́sz* ~ *[kalbą́sz]*, C-21: *kóbą́sz* ~ *[kalbą́sz]*, F-6: *kóbász* ~ *[kalbász]*, G-9: *kóbász* ~ *[kąlbász]*, Ju-3: *kóbą́sz* ~ *kalbàsz* ~ *kǫlbàsz*. — A Dunántúl déli felében, de elszórtan északabbra is; pl.: A-5, 7: *borbil* ~ *(barbil)*, B-21: *barbiël* ~ ⟨*barbië*⟩, D-24: *barbëi*, D-36, G-2: *barbé*. — Felsőőr vidékén; pl.: Au-2: *masta* ~ *mastaha* ~ *mostoha*, 3: *masta* ~ ⟨*mosta*⟩ ~ ⟨*mostoha*⟩. — A Duna vonalán, a Sárközben, Szeged vidékén, Szlavóniában, az Ózd—Debrecen vonaltól északra; pl.: E-20, F-3, 5, 22: *tall*, F-15: *toll* ~ *(tall)*, K-12: *tall*, 13: *tall* ~ *toll*, Ju-7: *tʿàlu* ~ *tʿàlù*, 12: *tàl* ~ *tàl̀*, L-2: *tȧjú*, O-1, 15, Szu-4: *talu*, O-11, P-3, 9: *tallu*. — A nyelvterület északi-ék.-i peremén; pl.: Cssz-17: *ȧssó* ~ *[orsó]*, H-11: *ȧssᵃó* ~ *ossᵃó*, L-1: *ȧrsóᵘ*, L-5, Cssz-22: *ȧrsó*, Cssz-26: *arsó* ~ *orsó*, Szu-1: *àrsóᵘ* ~ *orsóᵘ*. — Egy-egy ponton; pl.: B-28: *savány*. — Au-2: *csarda*, Ju-7: *csȧrdȧ*. — A Dunántúl déli részein, Ipolyság és Nyitra térségében, de Erdélyben is; pl.: D-28: *vą́llag* ~ *vą́jag* ~ *vállog* ~ *vájjoɢ* ~ *vą́joɢ*, F-21: *vájaɢ*, G-7: *vą́jąɢ*, Ju-3: *vą́jaɢ*, 7: *vȧojȧɢ*, Cssz-3: *vālyȧg*, 10: *vālyȧg* ~ *vājȧg*, E-1: *vállyag* ~ *[vájog]*, Ro-1: *v̥ȧjaɢ* ~ *v̥ȧjǫɢ*, 21: *vájag*. — A Duna—Komárom—Ercsi—Szolnok—Salgótarján közötti részen; pl.: Cssz-1: *saraglatartó*, E-18, J-17: *saragjatartó*, H-2, J-13: *sȧrȧglyȧtȧrtó;* Rozsnyó—Kassa vidékén is; pl.: Cssz-22, L-9: *sȧrȧgjȧtȧrtó*, Cssz-25, L-10: *saragjatartó*. — A Bodrog—Tisza vonaltól keletre, délen a Körösökig, Erdély nagy részén; pl.: L-20, O-12, P-12: *òrvasság*, Szu-3: *ᵘòrvassáɢ* ~ *òrvossáɢ*, Ro-1: *órvasság*, 20: *òrvasság* ~ *òrvosság;* F-16: *órvasság* ~ *(uruság)* ~ *(urusság)*. — A tolnai-baranyai székely telepesek nyelvében; pl.: F-13, 16, 17: *vacsara*, de a G-7-en is: *vacsara* ~ *[vacsora]*, Ju-7: *vȧcsȧrȧ*. — A Dunántúlon az ék.-i részek kivételével; pl.: A-2, 34, B-21, D-1, 37, F-15: *faral*, C-16: *farall*. — A Hernád és a Bódva vidékén; pl.: L-6, 7, Cssz-22: *morzsȧl*, L-13: *mòrzsàl*, 14: *morzsal;* de a J-24 is: *morzsal* ~ ⟨*morzsol*⟩, Ro-18: *murzsal* ~ *mùrzsal*. — A Hernád—Tisza vonaltól keletre, de a „lagzi" ritka változataként nyugatabbra is, Erdély nagy részén; pl.: O-1, 17, P-11, 14, Ju-5, 6, Szu-4, Ro-1, 9, 15, 19, 21: *lakadalom*, Cssz-24: *lȧkȧdȧlom*. — Cssz-5: *uhȧrkȧ*. — Erdély *a*-zó részei kivételével csak az Au-4-en: *baglak* ~ *baglok*, *baglat* ~ *baglot;* — Ju-1: *pillagat*. — Erdélyben néhány nem tipikusan *a*-zó ponton is; pl.: Ro-9: *hàjzȧ̀m* ~ *hojzám;* — Ro-12: *abrancs;* — Ro-18: *ąthąn*.

42.3. K n y. *á* : n y j. *a*. — Viszonylag ritka megfelelés. Leggyakoribb a palóc típusú területeken bizonyos alaktani jellegű vonatkozásai miatt. Egyébként csupán néhány morfémára korlátozódik, s területileg ezek is eléggé szétszóródnak. Anyagomban nem jelentkezik ez a megfelelés a Dunántúl nagy részén, a Duna—Tisza közén, Szeged vidékén; más részeken a következő morfémákban realizálódik: „árpa", „káposzta", „bátyám", „mángorol", „barázda", „istráng", „madár", „reá", az *-a* végű névszókban bizonyos toldalékok előtt, az *-ál* igeragban; „villámlik", „csinál", „strózsák", „Károly".

A Duna és az Ipoly közötti területen, Kassa vidékén; pl.: Cssz-6: *arpa* ~ *[árpa]*, Cssz-3, 4, 5, 24: *ȧrpȧ*, 13: *ȧrpȧ* ~ *ārpȧ*, 25: *arpa* ~ *[árpa]*. — Baranyában; pl.: G-3, 9, 12: *kapiszta*, Ju-3: *kapisztą* ~ *[káposzta];* —

F-21, G-12: *bátyám* ~ ⟨*batyám*⟩, ill. Ju-7: *bácsikȁom, bácsim.* — Az Ipolyság—Szolnok—Körösök vonaltól északra, néhány erdélyi ponton; pl.: H-4: *mángol*, J-17, M-19: *mangorol*, L-5: *mángorol*, O-17, P-2, Ro-1, 2: *mangurul*, Ro-6, 17: *mangorol.* — Somogy déli, Baranya nyugati részein; a Duna vonalától északra kb. a Tarnáig, de a peremeken Rozsnyóig; egyes erdélyi pontokon; pl. D-29, 30: *barazda* ~ *barozda* ~ *brázdą*, G-3: *barozda* ~ *barázda* ~ ⟨*barazda*⟩, Cssz-3, 10, H-1, J-3: *bárázdá*, Ro-4, 8, 16, 17: *barazda*, Cssz-19, 21: *bárázdá* ~ *bárázdá.* — A Sajó és a Hernád között, Erdélyben, de elszórtan máshol is; pl.: L-15: *ëstrang* ~ *ę̈stràng* ~ *istráng*, L-1, 5: *ëstráng*, Cssz-23: *ęstráng*, 24: *istráng*, Ro-1, 6, 22: *istrang*, 20: *istarang.* — Kassa vidékén, Erdély keleti részein; pl.: O-1, 4: *madar*, Cssz-24: *mádár*, 25: *madar* ~ *madár* és Szu-4 is: *madar* ~ *[madár]*, Ro-9: *madàr* ~ *madȁr*, 19: *madar*, 20: *mądȁr* ~ *madȁr.* — Erdély keleti felében; pl.: Ro-9: *rëja* ~ *rëa*, 11: *rija*, 12, 14: *rëja*, 13, 15, 22: *rëa.* — Az *a* végű névszókban „-ért", „-ig", „-é" toldalékok előtt a Nyitra—Gyöngyös—Eger—Kassa vonaltól északra, az északi peremeken jóval keletebbre is; pl.: Cssz-4, J-2, L-4: *fájé*, J-5: *fair*, L-5, Cssz-15, 23: *fájér*, O-1: *fajér*, Szu-4: *fajír;* — H-11, J-1, L-6, Cssz-4, 24: *fájig*, J-5, O-1, Szu-4: *fajig;* — Cssz-4, H-1, J-4, L-5: *ápjájé*, L-15: *apjajéi*, Szu-4: *apjajéi* ~ *apjájé;* Felsőőr vidékén is az „-é" birtokjel előtt; pl.: Au-2: *apcsaejjë* ~ *apcsaejë* ~ *apcsaejj* ~ *apcsaej*, 4: *aptyaej* ~ *[aptyájië];* — csak a Cssz-4-en a 3. sz. birt. szragok előtt; pl.: *ruhájȁt* ~ *ruhájȁt*, *sárgájȁ* ~ *sárgájȁ*, *unokájok* ~ *unokájok.* — Borsod nyugati felében, Gömörben, egyes hevesi, abaúji részeken; pl.: H-8, 10: *rákjál* ~ *rákjál*, Cssz-18: *rákjál* ~ *rákjá*, 19: *rákjál*, 24: *rákjál* ~ *rák* stb. — Csak egy-egy pontról adatolva; pl.: Ju-7: *vëllámlik;* — Cssz-21: *mëkcsinál* ~ *mëkcsinȁl;* — Cssz-1: *sztrózsak;* — Cssz-4: *Károl.*

42.4. Kny. *e* : nyj. *a.* — Elsősorban a nyelvterület keleti felében jelentkező kis hatású megfelelés. Anyagomban a következő morfémákban realizálódik: „szecska", „gyertya", „derék", „derekadat", „bélyeg" 'besütés (az állaton)', „fazekas", „szíszeg", „gereblye", „dinnye", „perje", „gége".

Az ék.-i területek szélén, Erdély nagy részén; pl.: O-6, 13, 17, P-10, Szu-3, 4, Ro-2, 6, 12, 15, 17, 21; ill. F-8, 13, 17: *szacska.* — Néhány erdélyi ponton; pl.: Ro-8: *gyàrtya* ~ *[gyèrtya]*, 16: *gyértya* ~ *gyèrtya* ~ *(gyàrtya);* — Ro-10: *darak* ~ *[dęrék]*, 15: *dërëik* ~ ⟨*darak*⟩*;* — Ro-10: *darakadat* ~ *dęrękadat*, 5: *derakadat* ~ *derekadat*, 15: *dërëkadot* ~ *(darakadot);* néhány Hajdú megyei ponton is; pl.: P-14: *dęrakadat* ~ *dęrǫkadat* ~ *derekadat*, 19: *dęrakadat* ~ *dęrękadat.* — A Tarna—Zagyva vidékén, de attól keletre is, a Tiszántúl középső részeinek peremén; pl.: J-7: *bélyąg* ~ *bélyeg*, 17: *béllag*, M-14: *béjjag* ~ *béjjeg*, 16: *béillag*, N-6: *bijog* ~ ⟨*bijag*⟩ ~ *[béjeg]*, P-14: *bijag* ~ *bijąg*, Ju-8: *bíjjag* ~ *bijag;* 'levélbélyeg' jelentésben is; pl.: H-11: *bélyeg* ~ ⟨*bélyąg*⟩. — Erdélyben; pl.: Ro-1, 4, 12, 19, 22, ill. F-8, 17: *fazakas.* — Ro-18: *szíszag.* — A Győr—Pápa—Kaposvár—Barcs vonaltól nyugatra; pl.: Au-2: *gërábla*, D-25: *grábla*, Ju-1: *gràbla.* — Szeged vidékén; pl.: K-12: *dinnye* ~ ⟨*dinnya*⟩, 13: *dinnya* ~ *[dinnye]*, Ju-3: *dinnya* ~ *dinnye*, 7: *dinnyá* ~ *dinyá*, 10: *dinnya.* — Felsőőr—Kőszeg környékén; pl.: Au-2, 4, 15: *piërnya.* — Az Ipolyság—Szentes—Tisza határolta részen, Közép-Tiszántúl nyugati pontjain, Szabolcsban, Szeged vidékén; pl.: H-4: *gégá*, K-12, N-11: *géga*, O-11: *géiga.*

42.5. K n y. *u* : n y j. *a.* — A nyelvterület nyugati-dny.-i peremén, valamint Erdély *a*-zó részein csupán néhány morfémában jelentkező megfelelés.

Az említett nyugati részeken az „-unk" birt. szragban néhány *a* tővéghangzós morfémában; pl.: A-24: *madarank* ~ *madarunk*, B-3, 19: *madarank*, D-21, 29: *madarank* ~ ⟨*madarunk*⟩, G-1: *madarunk* ~ ⟨*madarank*⟩; Felsőőr vidékén: *kutank, ludank, tollank, fogank* stb. — Erdély *a*-zó részein a t. sz. 3. sz. birt. szragban; pl.: Ro-3: *disznójak, rullak*, 4: *fájak*, 7: *disznojak*, 8: *disznòjak, fájak*, 10: *fájąk, unokájąk, ròllak*, 11: *fájak, rolląk*, 18: *fàjak, rullak*. — Ro-5: ⟨*mandala*⟩ ~ ⟨*mandąlą*⟩; (Erdélyben nem nagyon ismerik); — Ro-16: *mahar* ~ *muhar*, 18: *mahar* ~ *mǫhar;* — Ro-8: *ązsąnnya*, 16: *azsanya*.

42.6. K n y. *i* : n y j. *a.* — Ritka megfelelés. Az Érsekújvár— Csepelsziget —Duna vonaltól keletre a Zagyváig, a Duna—Tisza közén, a Dunántúl dk.-i részén; pl.: Cssz-9, E-9, J-1: *kàjāt*, E-4: *kaját*, 14: *kajátt*, J-21, K-6, G-8: *kaját* ~ *kiját*. — Heves nagy részén, Borsod nyugati felében; pl.: H-8, L-3, 5, Cssz-20: *kàlincs*, J-11, M-13, 15: *kalincs*, Cssz-17: *kàlincs* ~ *[kilincs]*. — Erdély keleti felében: Ro-9, 20: *csapa*. — Területi szempontból jelentősebb a „-ni" főnévi igenévképzőben, a toldalékolás szempontjából veláris hangrendű igékben. Tipikus jelenség a nyelvterület nyugati felében, leszámítva Tolnát, Baranyát, sőt Somogy nagy részét is. Az előbbi részeken alig jelentkezik, az utóbbin is inkább csak változatként. A *-nya* forma jelentkezése azonban lényegében magára a tőmorfémára jellemző. Az „inni" alak helyén megvan a fentebb említett részeken, de északon eléri a Tisza—Bodrog vonalat, sőt felbukkan Erdély keleti részein is; a „hívni" „ríni", „szívni" formákban viszont a Duna—Ipoly vonalat csak a Duna-kanyar táján lépi át viszonylag kis területen. Például: A-6, B-21, D-13, F-2: *innya*, Cssz-3, 10: *innyà*, O-5, 7: *innya* ~ *[inni]*, Ro-9, 12: *innya*, 15: *innya* ~ *inni*, 22: *inni* ~ *(innya)*; — A-1, B-26, E-13, F-2: *hínya*, A-34: *hinya*, Cssz-2, 10: *hínyà*, H-1: *hínyi* ~ *(hínyà)*; — A-6, C-18, F-2: *rínya*, B-37: *riénya*.

42.7. K n y. *ú* : n y j. *a.* — Kivételesen ritka megfelelés. Erdély keleti felében; pl.: Ro-13: *ganár* ~ *gànár*, 14: *ganár* ~ ⟨*gunár*⟩, 17: *ganár*, 20: *ganár* ~ *gànár;* ill. F-16: *ganár*. — A Duna—Tisza közének déli részén, Szeged vidékén; pl.: K-8, 12, N-8, 11, Ju-10, 12: *savanya*, K-6: *savanyú* ~ ⟨*savanya*⟩, N-9: *savanyú* ~ *(savanya)*, K-11: *savanya* ~ *[savanyú]*. — Elszórtan főleg a Dunántúlon, de a Duna—Tisza közén is; pl.: A-22: *borgyuja* ~ ⟨*borgyaja*⟩, C-5: *borgyaja* ~ *borgyuja*, D-17: *borgyujja* ~ ⟨*borgyaja*⟩, F-3: *borgyaja* ~ *bòrgyúja*, K-13: *bòrnyúja* ~ ⟨*bòrnyaja*⟩.

42.8. K n y. *ó* : n y j. *a.* — Baranya középső és déli részein; pl.: D-36, G-1, 3, 11: *dija*. — Itt említem meg a „sótalan" szó „sajtalan" változatát, amely a Tarna—Zagyva—Tisza vonaltól keletre él, a déli részeken inkább csak változatként; pl.: H-8, L-9: *sàjtàlan*, M-1: *sajtalan*, O-18, P-14: *sājtalan*, K-12: *sótalan* ~ *sótlan* ~ *(sàjtalan)*, és a Ro-5-ön is: *sàjtalan*, de Erdélyben egyébként nem.

42.9. K n y. *é* : n y j. *a.* — Ro-5: *derak* ~ *derę́k*.

42.10. K n y. *oj (o l y)* : n y j. *a.* — B-28: *piroskonka* ~ *piroskonku, konka, kiëkkonka* ~ *kiëkkonku*, Ju-1: *piroskonka, kiëkkonka*.

42.11. K n y. *ál* : n y j. *a.* — Az Ipoly—Zagyva—Tarna távolabbi vidékén; pl.: Cssz-16, 17, H-6, J-2: *kànà*, J-5, 10, M-12, 14, 16: *kana* 'kanál'. — Ugyanígy: H-4, 6, J-14: *csànà*, J-19: *csànà* ~ *csànyà* ~ *[csālāny]*, Ju-9: *csanya;* a „csalán" szó „csanál" változatából.

42.12. K n y. *er* : n y j. *a.* — Nyugat-Szlovákiában; pl.: Cssz-2, 8, 9: *màltà* ~ ⟨*màltër*⟩, Cssz-3, 4, 5: *màltà* 'malter'.

42.13. Ö s s z e f o g l a l á s. — Az *a* fonéma megterhelésében nyelvjárásaink nagy része és a köznyelv között nincs számottevő különbség. Az *a* gyakorisága a köznyelvhez viszonyítva 90% alá sehol sem száll, de 100% fölé is csupán Erdély erősen *a*-zó vidékein emelkedik, itt azonban néhány ponton eléri anyagomban a 130—140%-ot is.

Tanulságok

43. Az előző fejezetekben bemutattam az egyes fonémák megterhelésére vonatkozó pozitív vagy negatív hatású megfeleléseket. A különböző fonémák anyagában tárgyalt azonos típusú megfelelések szinkrón, illetőleg diakrón jellegű kapcsolatára azonban csak ritkán utaltam. A következőkben a vizsgált anyagnak néhány ilyen vonatkozású fontosabb tanulságát ismertetem.

Fonéma	Közny.	Kutató									
		Cssz—7	Cssz—11	Au—2	Au—3	A—10	A—11	B—3	B—16	B—12	B—21
u	38	47	53	59	67	76	72	118	123	70	73
ü	48	45	57	73	71	87	83	129	134	92	91
i	81	99	99	144	141	120	115	141	139	101	101
o	158	136	136	140	135	150	145	144	144	145	148
ö	108	104	110	111	108	119	115	118	126	111	120
ë	—	91	91	105	105	107	114	111	105	110	103
e	334	203	212	187	192	198	196	202	199	206	199
a	268	251	249	235	228	246	238	243	249	256	260
ú	36	59	65	8	6	9	8	—	—	—	—
ű	29	64	63	12	11	21	19	—	—	—	—
í	19	82	83	28	27	48	44	—	—	—	—
ó	60	67	68	66	69	75	77	33	38	79	79
ő	61	59	59	63	62	60	61	33	35	76	69
é	109	46	55	47	45	57	60	62	64	105	111
á	104	102	103	102	101	106	108	105	104	106	106
$\bar{e}$	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
$ó_2$	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
$ő_2$	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
$é_2$	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*											
$\bar{e}$	—	10	9	6	6	—	—	—	—	—	—
$\bar{a}$	—	14	15	12	12	—	—	—	—	—	—
	1453	1479	1527	1398	1386	1479	1455	1439	1460	1457	1460

A mellékelt táblázaton (234—37. lap) bemutatom minden számottevőbb nyelvjárástípusból két-két kutatópontról az egyes fonémák megterhelését abszolút számokban. Ezekben a számadatokban benne foglaltatik az illető fonémára vonatkozó minden típusú adat; pl. az *ü* fonéma esetében a köznyelvben is *ü*-s *üveg, ürü* stb. mellett a *bünös, kettü, hetfü, vüsz, csípünyi, ëszü* 'eszel', *-tü* stb. típusúak is, nemcsak akkor, ha egyetlen megoldásként szerepelnek a nyelvjárásban, hanem akkor is, ha csupán ritkább változatok más megoldású, a nyelvjárásra jellemzőbb formák mellett.

Nem tünteti fel a táblázat a polifonémikus értékű *ā, ē* esetében azt az egy-két, ritka változatként felbukkanó adatot, amelyek olyan helyi nyelvjárásokban jelentkeznek, amelyekben a polifonémikus értékű *ā, ē* egyáltalán nem tipikus. Ezeket a hangokat is feltüntetem azonban ott, ahol legalábbis az *āra, ēre* típusú adatokban következetesen, önállóan vagy fő variánsként jelentkeznek, bár realizálódási lehetőségüknek gyakorlatilag egészen minimális volta miatt meglehetősen ritkák.

A mellékelt táblázat világosan mutatja, hogy a megterhelésre vonatkozó mutatók összesített mennyisége a hazai és a szlovákiai részeken, tehát ott, ahol ellenőrző gyűjtés is volt, kutatópontonként csak kis mértékben tér el az összehasonlítás alapjául szolgáló köznyelvi adatmennyiségtől. Az ingadozás szélső értéke kb. $-1{,}5 : +3{,}75\%$. Azokon a külföldi pontokon, amelyeken ellenőrzés nem volt, az eltérés főképpen negatív irányban jelentkezik, de a $-4{,}5\%$-ot itt is csak igen ritkán haladja meg.

pont											
C—12	C—18	C—22	C—23	D—22	D—25	F—22	F—23	G—7	G—11	H—8	H—11
78	72	77	77	82	82	49	49	44	47	33	31
83	87	86	97	105	107	48	52	46	57	28	24
110	116	109	109	109	114	97	95	98	100	88	87
138	132	132	132	138	127	137	139	142	140	157	161
105	106	106	107	174	170	164	165	153	155	81	84
87	92	97	91	23	18	20	20	43	44	145	148
205	207	211	208	208	205	215	222	212	218	209	220
246	246	266	257	251	255	264	266	256	259	262	264
14	12	7	9	7	8	46	45	39	37	38	38
18	21	15	17	19	17	57	53	49	50	28	32
64	60	5	7	5	4	30	29	28	32	32	31
73	73	80	76	76	76	79	76	83	84	68	69
67	67	75	70	65	63	66	66	60	64	75	75
57	57	113	113	119	116	111	110	115	115	91	84
103	105	104	105	105	108	103	102	102	101	97	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	8	10	11	10	12	5	5	—	—	—	—
16	14	14	14	19	18	3	4	—	—	—	—
1473	1475	1507	1500	1515	1500	1494	1498	1470	1503	1446	1451

Fonéma	Közny.	Kutató									
		J—10	M—12	K—12	N—8	L—1	L—3	M—19	M—20	O—4	Össz—25
u	38	35	32	41	40	30	33	34	37	37	34
ü	48	28	31	56	57	33	29	41	37	36	37
i	81	87	90	89	92	85	86	93	90	91	94
o	158	162	161	152	154	150	159	156	153	154	166
ö	108	82	77	160	156	89	84	88	80	162	161
ë	—	133	129	21	24	148	140	130	120	—	—
e	334	208	214	221	217	202	211	222	213	267	305
a	268	264	256	262	260	271	266	261	256	257	265
ú	36	45	43	45	50	39	39	52	50	35	32
ű	29	39	38	51	49	31	35	53	57	35	28
í	19	34	33	27	25	31	31	78	78	28	27
ó	60	62	62	64	59	68	69	58	59	72	75
ő	61	71	68	61	58	75	74	51	51	77	80
é	109	91	94	104	103	93	90	51	50	96	100
á	104	99	98	100	103	96	98	103	102	101	102
ē	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ó$_2$	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ő$_2$	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
é$_2$	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*											
ë	—	—	—	5	4	—	—	1	1	1	1
ā	—	—	—	3	2	—	—	3	2	—	—
	1453	1440	1426	1462	1453	1441	1444	1475	1436	1449	1507

A táblázatokból is kitűnik, hogy két-két azonos nyelvjárástípust képviselő ponton is van többnyire bizonyos minimális eltérés az egyes fonémák megterhelése között, bár nem ritka a pontos mennyiségi azonosság sem; pl. az F-22 és 23 pontokon 17 fonémából 4-nek a mennyiségi mutatója pontosan azonos, további 9 között csupán 1—2 eltérés van. Egy esetben 3, kettőben 4 az eltérések száma, és csupán egyben (*e* fonéma) 7; %-osan kifejezve azonban ez is csak kb. 3,3%. Ezek az eltérések egyrészt az egyes helyi nyelvjárások között meglevő valóságos nyelvi különbségekkel magyarázhatók, tehát hogy egy-egy morféma rendszeresen más fonológiai megoldással jelentkezik; nagyon gyakran azonban nem valóságos nyelvi különbségből adódnak, hanem a gyűjtés kiküszöbölhetetlen esetlegességével függnek össze: a mindkét ponton élő két, esetleg több változat közül az egyiket valamelyik ponton nem kapták meg a gyűjtők.

Az egyes fonémák megterhelésének mutatói közötti teljes azonosság sem jelenti azonban szükségszerűen az illető fonémát hordozó morfémaállomány teljes azonosságát. Egészen minimális eltérések két közeli rokon helyi nyelvjárás között is lehetnek még ez esetben is.

43.1. A fonémagyakoriságról, illetőleg három igen számottevő hangtani sajátságról (a diftongálás, az *a* fonéma illabiális, az *á* fonéma labiális megoldása) összesített statisztikai térképet (11. sz.) készítettem. A statisztika összeállításakor minden fonológiai jellegű eltérés morfémánként 1—1 pontot kapott, ha azonban változatként a köznyelvi alak is jelentkezett, ½ pontot levontam. (A zárt *ë* meglétét nyelvjárási sajátságnak tekintet-

pont											
O—9	O—11	P—14	P—15	Szu—4	Ro—2	Ro—12	Ro—8	Ro—11	Ro—14	Ro—15	Ju—7
70	74	42	39	62	52	55	54	49	47	53	32
79	84	40	42	57	62	55	67	68	52	54	38
102	101	90	94	109	84	82	107	92	80	78	79
160	160	159	160	162	146	156	16	49	155	159	134
82	83	84	82	81	82	89	45	76	80	82	145
—	—	—	—	112	—	103	—	—	132	127	56
346	344	329	332	269	308	206	341	320	209	202	192
259	255	258	253	243	246	240	377	348	237	246	258
11	11	47	48	19	21	24	29	22	23	20	31
17	17	56	59	40	18	17	23	10	15	15	25
8	9	79	82	66	21	18	40	15	18	16	54
59	63	59	57	68	65	65	62	68	62	69	64
58	54	53	53	50	56	62	52	56	64	59	62
50	55	53	51	65	66	88	64	106	97	108	102
104	104	102	100	98	99	95	97	94	95	97	97
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	7	7	—	—	—	—	—
57	63	—	—	—	55	33	—	—	—	—	13
2	2	2	4	12	11	7	13	11	3	4	—
4	4	3	4	9	5	4	4	4	3	2	—
1468	1483	1456	1460	1522	1405	1407	1391	1388	1372	1391	1382

tem.) A három hangtani jellegű sajátság esetén minden egyes, a jelenséget hordozó morféma ½ pontot kapott, ha a köznyelvi alak is jelentkezett változatként, ¼ pontot vontam le.

A legkevesebb pontszámot (110,75) az L-18 kutatópont érte el. A térképre vitt szemléltetésben ezt tekintettem kiindulási alapnak, ezt a mennyiséget minden kutatópont anyagából levontam, s az így kapott adatokat adtam meg a térképen azzal a módosítással, hogy minden kutatópont anyagát 5-ös, illetőleg 10-es értékre kerekítettem, így az utolsó jel értéke ± 2,5 pont felső határig eltérhet a valóságosan kapott értéktől.

A térkép — megítélésem szerint — a megadott kereteken belül, tehát lényegében a magánhangzókat illetően szemléltetően mutatja a „nyelvjárásiasság" fokát. A részletes elemzés igénye nélkül csupán utalni szeretnék arra, hogy a térkép szerint is a legkevésbé „nyelvjárásias" vidék a régi Abaúj m. dk.-i csíkja. S jól szemlélteti a térkép a környezethez viszonyítva a köznyelv erős hatását például Debrecenben (P-19).

44. Az egyes fonémák gyakoriságának vizsgálata során bemutatott megfeleléseknél több esetben bizonyos fonémacsoportok között is jelentkeznek lényegében azonos jellegű sajátságok. Ezek többnyire nem csupán leíró szempontból, a köznyelvhez történő viszonyítás révén függnek össze, hanem történeti fejlődésükben is.

Bár némileg más intenzitással, de együttesen jelentkezik a kny. *ú, ű, í* : nyj. *u, ü, i* megfelelés. A jelenség történetileg erősen kötött: legtipikusabb területein is elsősorban a köznyelvi *úr, tűz, víz* típusú szavakban

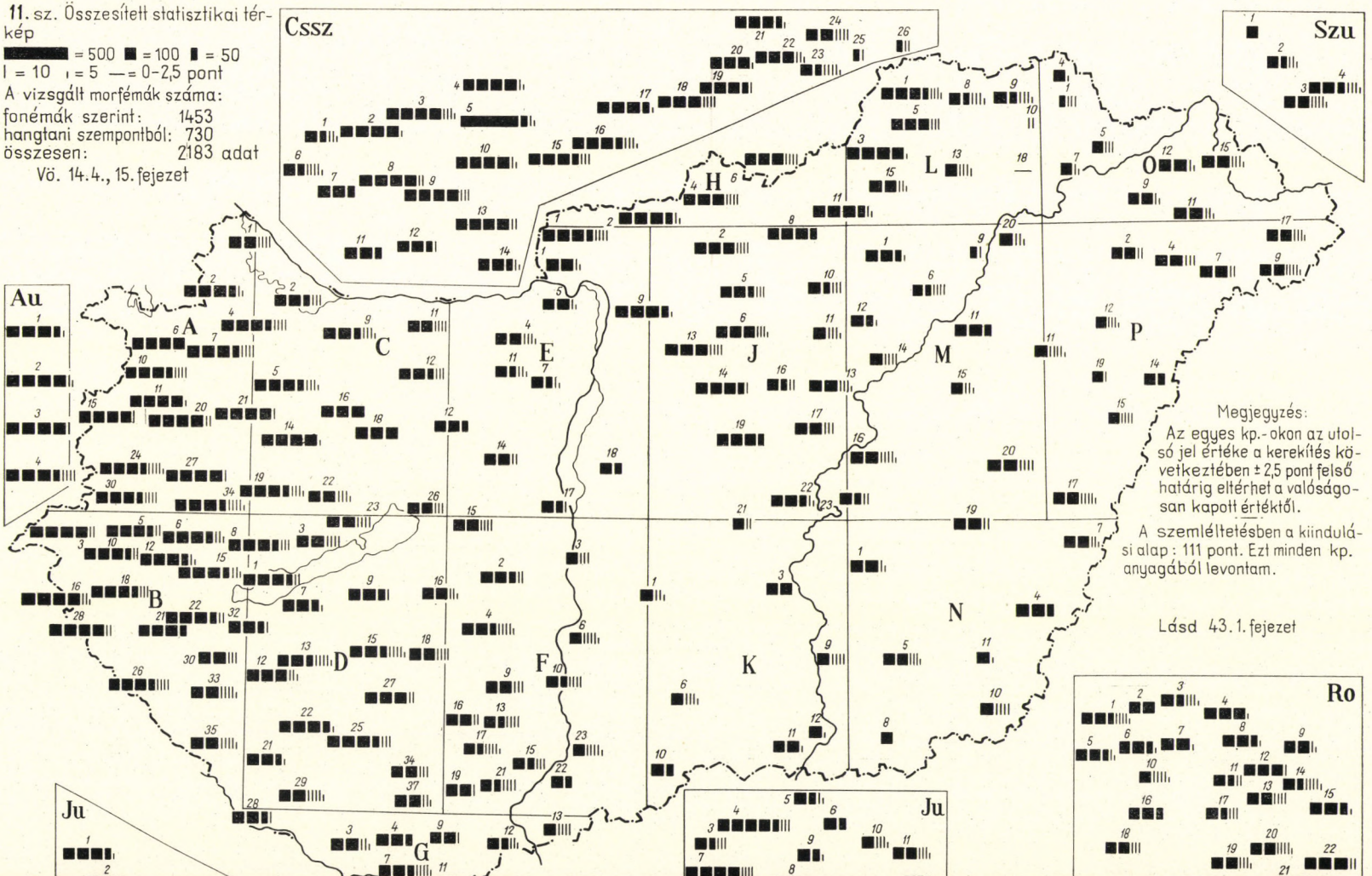
11. sz. Összesített statisztikai térkép
= 500 = 100 = 50
I = 10 ı = 5 — = 0-2,5 pont
A vizsgált morfémák száma:
fonémák szerint: 1453
hangtani szempontból: 730
összesen: 2183 adat
Vö. 14.4., 15. fejezet
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
Megjegyzés:
Az egyes kp.-okon az utolsó jel értéke a kerekítés következtében ± 2,5 pont felső határig eltérhet a valóságosan kapott értéktől.
A szemléltetésben a kiindulási alap: 111 pont. Ezt minden kp. anyagából levontam.
Lásd 43.1. fejezet

realizálódik, és nem érinti az ugyanott élő *lú, kű, szíp* típusú morfémákat. Ez a tény azt is sejteti, hogy az *ur, tüz, viz* stb. magánhangzójának rövid volta ősibb sajátsága az illető nyelvjárástípusnak, mint a *lú, kű, szíp* stb. hosszú *ú, ű, í*-jének a kialakulása, s — véleményem szerint — a rövidség az említett morfématípusokban eredetibb rövid állapotot tükröz, nem pedig másodlagos rövidülés eredménye. Azaz: itt a morfémák zömében a tővéghangzó lekopása után a szótő hangsúlyos magánhangzója nem nyúlt meg. A Dunántúlon, az ék.-i részeken a rövidség többé-kevésbé rendszerszerűen csak az *ú, ű, í* fonéma tartományában jelentkezik, a többi hosszú fonéma (pl. *ó, ő, é, á)* esetében ebben a formában nem. Az *ú, ű, í* rövid volta az említett területeken fonológiai jellegű sajátság: az említett fonémák viszonylatában a kvantitás bizonyos kisebb ingadozásokkal az egyes morfémákra jellemzően kötött, bár éppen ebben a típusban a jelenség az ide sorolható morfémák nagy többségében realizálódik.

Az erdélyi nyelvjárások egy részére jellemző minden, a köznyelvben hosszú magánhangzó rövidülése, bár a jelenség sem fonémánként, sem területileg nem azonos intenzitású, s függ a hangtani helyzettől is. A rövidülés e területen eléggé erős ingadozást mutat; anyagom alapján úgy látom hogy magukra a hosszú fonémákra, s nem az egyes morfémákra jellemző sajátság. Mai állapotában fonetikai jellegű folyamatnak látszik, de éppen az *ú, ű, í* esetében nem mindig dönthető el kétséget kizáróan, hogy az egyes morfémákban a rövidülés folyamata lezáródott-e (vö. 20.6.).

Párhuzamosan jelentkezik a kny. *ó, ő, é* : nyj. *ú, ű, í* megfelelés elsősorban ott, ahol erős fokú az *í*-zés, de a három megfelelés aránya erősen eltér.

Együtt jelentkezik a kny. *ú, ű* : nyj. *ó, ő* megfelelés, de általában nem párosul velük a kny. *í* : nyj. *é* viszony. Igaz, hogy az előbbi elsősorban szóvégen realizálódik, a szóvégi *í* pedig nyelvjárásainkban is kivételesen ritka.

A kny. *o, ö, e* (eredetibb *ë)* : nyj. *u, ü, i* megfelelésben már nincs az eddig bemutatottakéhoz hasonló szoros párhuzam.

A keleti nyelvterületek nagy részén bekövetkezett *ë* > *e* nyíltabbá válást csak az erdélyi nyelvjárások egy részében követte azonos jellegű vagy viszonylag erős fokú *o* > *a* nyíltabbá válás. Részben ide sorolódik az erdélyi nyelvjárások egy részében jelentkező *ö* > *œ* viszony is, bár ez olyan következetességgel, mint a másik két megfelelés, sehol sem ment végbe, s az *œ* — legalábbis ma — csak mint hangtani változat, esetleg mint gyakoribb változat él az *ö, ő* mellett. Az *ö* : *œ* fonológiai ellentét nem alakult ki, így az *œ* hangváltozat jelentkezése az *ö* fonéma megterhelését nem befolyásolja. A keleti nyelvjárások zömében azonban az *o* > *a* nyíltabbá válás az *ë* > *e* viszonyhoz képest jelentéktelen; az *ö* > *œ* változás pedig egyáltalán meg sem történt. — Ha más-más jelleggel is, de lényegében ugyanazokra az erdélyi területekre jellemző az igen nagy hatású *o* > *a* nyíltabbá válás és az *ö* terhére jelentkező *e*-zés, bár az utóbbiban a nyíltabbá válás illabiális állapottal is párosul.

Az *ë* > *ö* labializáció néhány nyelvjárásunknak igen erős, az *ë*-s morfémák zömét érintő sajátsága, ezzel azonban általában nem jár együtt még csak megközelítő erősséggel sem az *i* > *ü* labializáció.

A palóc típusú és a keleti nyelvjárások egy részében a kny. *ü, ö* : nyj. *i, ë (e)* megfelelés azonban gyakran szintén együtt bukkan fel.

45. Mai nyelvjárásainkban gyakran együtt jelentkeznek leíró szempontból is, történeti folyamatukban is ellentétes jellegű hangtani viszonyok. Például Somogy erősen *ö*-ző dny.-i részeire az *ü* : *i* viszonylatában igen erős fokú illabiális állapot jellemző, jóval erősebb, mint pl. egyes palóc típusú és keleti nyelvjárásokban, ahol pedig az illabiális állapot az *ö* : *ë (e)* viszonyában is jelentkezik. A nyugati peremeken egyetlen helyi nyelvjáráson belül sem ritkák a *lú, kű* és a *vállu͡o, gyürü͡ö* típusú ellentétes jellegű realizációk. Többnyire együtt jelentkeznek a kny. *u, ü, i* : nyj. *o, ö, ë* és a kny. *o, ö, e (ë)* : nyj. *u, ü, i* megfelelések is (vagy legalábbis közülük egy-egy ellentétes jellegű megfelelés). S egyes területektől eltekintve még az intenzításbeli különbség sem számottevő közöttük. Igaz, hogy nyelvjárásaink zömében egyik sem különösebben nagy hatású megfelelés.

A nyúlás általában nem jellemző vonása a hosszú magánhangzókat *(ú, ű, í)* erősen rövidítő területeknek, de még itt sem példátlan. Így a Dunántúl nyugati részein is találunk efféle adatokat, mint: *ríbëzli, dínye, tíktëket, kűszöb, fűjjet* stb.

A magánhangzók megterheléséről szóló fejezetben bemutatott anyag alapján — úgy gondolom — kétségtelen, hogy nyelvjárásaink tipizálása a főbb hangfejlődési tendenciák (nyílt, zárt, labiális, illabiális, hosszú, rövid tendencia) alapján nem nagyon valósítható meg, függetlenül attól, hogy ezeket a tendenciákat mint diakrón folyamatokat vesszük-e vizsgálat alá, vagy szinkrón realizálódási lehetőségnek tekintjük-e őket. Az említett tendenciák elsősorban a történeti hangtan kategóriái, s itt mint diakrón folyamatok több-kevesebb határozottsággal körvonalazhatók is. A leíró nyelvjárástan azonban, ahol az egyes jelenségek mai realizálódásának földrajzi aspektusa, a realizációban jelentkező minőségi és mennyiségi eltérések különös nyomatékot kapnak, ezekkel a történeti aspektusú, erősen komplex jelenségekkel nem nagyon tud operálni, különösen akkor nem, ha e jelenségek produktumait a mai köznyelvhez — mint más szempontból teljesen reális összehasonlítási alaphoz — viszonyítja. Az egyes nyelvjárástípusokban ugyanis még az azonos jellegű hangváltozások eredményei sem tükröződnek feltétlenül párhuzamosan mindazokban a fonémákban, amelyeket a változás a nyelv története folyamán érintett, s igen gyakran együtt találhatók ugyanabban a nyelvjárástípusban a lényegében ellentétes jellegű tendenciák eredményei is (vö. 14.3.).

A MÁSSALHANGZÓK

46. A megterhelés kérdése a mássalhangzók esetében sok szempontból más jellegű, mint a magánhangzóknál. Az egyes jelenségek realizálódásában gyakran van meghatározó szerepe a hangkörnyezetnek. Nemritkán jelentkeznek olyan megfelelések, amelyek nyelvjárástörténeti, hangtörténeti szempontból különösen érdekesek, de eléggé elszigeteltek, esetleg egészen egyedi jellegűek; pl.: *küdök* ~ *tüdök* ~ *püdök* 'köldök', *liba* ~ *zsiba, jérce* ~ *gérce, zacskó* ~ *dacskó, csűd* ~ *csűg* ~ *csűgy, József* ~ *Józsep, tol* ~ *tom* stb. Mindezek következtében a mássalhangzók gyakoriságával kapcsolatos kérdéseket némileg másképpen fogom vizsgálni, mint a magánhangzók hasonló jellegű problémáit. Nem tárgyalom külön-külön az egyes fonémákat, hanem a számottevőbb megfeleléseket — az eddigi szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően — az érintett mássalhangzókon együtt mutatom be; s általában eltekintek a fentebb említett egyedi jellegű, esetlegesen felbukkanó megfelelések részletezésétől. A mássalhangzókkal kapcsolatos kérdések közül azokat pedig, amelyek az egyes hangok hangszínrealizációjára vonatkoznak, tehát nem kapcsolódnak szorosabban a megterheléshez, szintén külön fejezetben, a magánhangzókra vonatkozó hasonló jellegű problémák után mutatom be.

A mássalhangzók megterhelésével kapcsolatban tárgyalandó jelenségek között vannak olyanok, amelyek az illető nyelvjárástípusban fonémahiányt vagy -többletet eredményeznek, mások kizárólag csak az érintett fonémák megterhelésével kapcsolatosak. A tárgyalást az előbbiek csoportjával kezdem.

47. K n y. *t y, g y* : n y j. *c s, d z s.* — A felsőőri nyelvjárásnak ma is jellemző sajátsága; a környező nyelvjárások legkülönbözőbb eredetű *ty*-je és *gy*-je helyén jelentkezik. Például: Au-2: *kucsa, bácsám, faccsu* ~ *faccsi, apcsát, kercsëk, tarcsa* stb.; *radzsa, dzsürüö, dzsüszüö, mëgdzsúl* ~ *[mëg'gyúl], dzsökerë* ~ *dzsökerë, dzsün, ɒzsi͡ëc* 'jég', *virágdzsa, aludzson* stb. A nyelvjárásban a *ty* és a *gy* fonéma egészen új keletű, minden bizonnyal a köznyelv hatására kezdett terjedni. Ezelőtt 30—40 évvel gyakorlatilag ismeretlen volt, s még ma is igen kis megterhelésű. Általában változatként jelentkezik a *cs* és a *dzs* mellett, egyénektől is erősen függően. Ma már nem ritkák a *cs* : *ty, dzs* : *gy* fonémák közötti átmeneti jellegű, hátrább, illetőleg előrébb képzett változatok sem. A nyelvtudat átmeneti megzavarodását mutatják az efféle, nemritkán hallható túlkompenzált alakok, mint *matyka, vatyoratyillag, Bégyből* stb.

A jelenség él az északi csángó nyelvjárásokban is (vö. KÁLMÁN, Nyj. 42.), mai állapotának részletesebb megvizsgálásához azonban újabb gyűjtésű, eléggé gazdag anyag nem állt rendelkezésemre. A kolozsvári kutatók megfigyelései szerint azonban a jelenség itt is eléggé bomlóban van (vö. GÁLFFY: NyIrK. VIII, 161).

A megfelelés kivételesen ritkán, egy-egy morfémában jelentkezik más nyelvjárásokban is; pl. Baranya egyes részein: G-3: *bácsám* ~ *bátyám*, 9: *bącsąm*, F-19: *bátyám* ~ *(bącsąm)*. — Néhány ék.-i ponton *sz* : *s* megfeleléssel együtt; pl.: Cssz-24: *kescsű*, 25: *kescsű* ~ ⟨*kesztű*⟩, 26: *kescsü* ~ ⟨*kesztyü*⟩. Ide sorolható: Ro-4: *gerebdzse* (vö. Ro-3, 7, *gerebgye)*.

48. K n y. *s*, *zs*, *cs*, *sz*, *z*, *c* : n y j. *s̨*, *z̨s*, *c̨s*, *sz̨*, *z̨*, *ç*. — KÁLMÁN szerint „Az északi csángóban és szlavóniai magyarban a dento-alveoláris és az alveo-palatális sorok egybeestek és széles határok között mozoghatnak, a fonémák fővariánsa a köznyelvi két fonéma között helyezkedik el. Egybeesett az *s* és az *sz* egyetlen *sz̨* (vagy *s̨*) fonémába. Ugyanígy a zöngés párja, a *z̨* (vagy *z̨s*) pótolja a *z* és *zs* fonémát egyaránt. A *c* és a *cs* affrikátát is csak egyetlen *s* féle hang képviseli a csángóban . . . A Szerémségben *cs* és *c* helyett egy közbülső affrikátát ejtenek, a *ç*-t . . .” (Nyj. 42.). A szlavóniai nyelvjárásban (de legalábbis Kórógyon) ez a sajátság a nyelvatlasz-gyűjtések anyagának vallomása szerint ma már nem él. Az *s*, *sz*, *z*, *zs*, *c*, *cs* itt ma már kétségtelenül önálló fonémák, és az *sz̨*, *s̨*, *z̨*, *z̨s*, *ç*, *c̨s* csak egészen ritka változatok. De ezt mutatja PENAVIN OLGA kórógyi szóközlése is (vö. MNyj. XI, 95—102, XIII, 156—60), ahol 19 *c*-s kezdetű címszava közül egyben sem jelentkezik *ç* vagy *c̨s*, s 28 *cs*-s kezdetű közül is csupán 3-ban van *c̨s*. A közölt anyagban — úgy látom — az *s̨* jelre egyetlen adat van, az *sz̨*, *z̨*, *z̨s* változatokra egy sincs. BARTHA KATALIN írja: „Mikor először jártam közöttük, váltig mondogatták, hogy azokat az »öregöket« hallgassam meg, akik még úgy beszélnek *»pēi̯pössen«*, mint a régi kórógyiak. Ez az úgynevezett *»pēi̯pös«* beszédmód a szlavóniai nyelvjárásnak régi sajátsága — Szarvas és Balassa is említik —, s abban áll, hogy a köznyelvi *s*, *zs*, *cs* hangok helyett *sz*, *z*, *c*-t ejtenek, ritkábban az *sz*, *z*, *c* helyett *-s*, *-zs*, *-cs*-t . . .” (MNy. I, 118). Arról, hogy ezzel a kiejtéssel beszélő adatközlőkkel találkozott-e, BARTHA nem nyilatkozik, de ekkor feljegyzett szövegeiben a jelenség nem mutatkozik (vö. i. m. III, 377—80). A mai szlavóniai nyelvjárás hangrendszerére tehát ez a sajátság már nem jellemző, esetleg mint nyelvjárástörténeti jellegzetesség említhető meg.

Az északi csángó nyelvjárásra vonatkozóan WICHMANN szótára nagyon következetesen jelöli az egyes hangokat, de KÁLMÁN megállapítását ez sem igazolja. Meggondolkoztató az is, hogy SZARVAS, aki jó három évtizeddel korábban járt a bákói csángóknál, így ír: „Az első, a melyet mindenki tud, a ki hallott valaha a csángó népről valamit, az, hogy a palatális *cs*, *zs*, *s* helyett a sibilans *cz*, *z*, *sz* járja náluk; pl. *csak, kucsma, zsák, zsidó, sėmmi, isten* helyett *czak, kuczma, zák, zidó, szėmmi, iszten*. Ez a sajátság azonban annyira nem általános s annyira ingadozó, hogy nem csak egy helység lakói, hanem ugyanazon egy személy is nem csak más-más, hanem ugyanazon egy szóban is mind a két kiejtést használja” (Nyr. III, 1—2). A jelenségről HEGEDŰS a következőket írja: „A sziszegő hangok fentebb leírt használata a megfigyelők tudósítása szerint Moldvában mind

kisebb és kisebb területre korlátozódik. Az itteni telepesek közül csak egy Diósfaluról származó beszélőnél és szórványosan Klézse környékéről valóknál figyelhettük meg. A gajcsánai, lábniki, lészpedi és pusztinai telepeseknél csaknem teljesen hiányzik" (Csángó népm. 18).

A kolozsvári kutatók mai eredményei is világosan azt mutatják, hogy KÁLMÁN-nak az *s* : *sz*, *z* : *zs*, *c* : *cs* fonémák egybeeséséről vallott nézete nem állja meg a helyét, a fentebb említett hangok a kérdéses területen ma önálló fonémák, még akkor is, ha variációs skálájuk gazdagabb a szokottnál. (Részletesebben l. GÁLFFY: NyIrK. VIII, 157—67, IX, 263—9.)

49. K n y. *j (ly)* : n y j. *ly* ~ *l* ~ *j*. — Nagy hatású, sok morfémát érintő megfelelés. A nyelvterület igen nagy részén az érintett morfémák egy bizonyos hányadában a realizáció eltér a köznyelvitől. A palóc típusú nyelvjárások többségében az *ly* önálló hangeszköz (fonéma), hasonlóképpen néhány erdélyi ponton is. Itt a köznyelvben *ly*-nal írt szavak zömében ez a hang jelentkezik, bár ma már gyakori a *j*-s (esetleg *l*-es) megoldás is, de ugyanakkor néhány, a köznyelvben *l*-es morfémában is feltűnik az *ly*. A nyelvterület nyugati felében az *l*-es megoldás a tipikus. Az *l* : *j* realizáció területe azonban morfémánként igen eltérő. A Dunántúl nyugati felében az *l*-ezés szinte általánosnak mondható, legalábbis abban az értelemben, hogy az *ly*-nal írt morfémáknak van *l*-es változatuk is, kivéve a nyelvterület legnyugatibb pontját, Felsőőr (Au-2) református vallású magyarságát, náluk az *l*-ezés gyengébb, egyes morfémáknak csak *j*-s változatuk él; de már a közvetlenül szomszédos Alsóőrben (Au-3) és Őriszigeten (Au-4) a nyugat-dunántúlival azonos erősségű (vö. IMRE: MNy. LXVI, 109—14). Kelet felé haladva azonban az *l*-ező morfémák száma egyre csökken, s a keleti részeken a *j*-zés a tipikus megoldás.

Azokon a területeken, amelyeken az *ly* fonéma él, az *l* + *j* hangkapcsolat („üljön", „alja" stb.) is általában *lly*-ben realizálódik. Nyugaton, Győr-Sopron m. nagy részén, Vasban (kivéve Felsőőrt) és Zalában, Somogy nyugati felében, sőt Baranya legnyugatibb pontjain is, általában *ll* a tipikus megoldás. E terület északi és keleti peremén az *ll*-es megoldás csak az „alja", „beljebb" típusú névszói formákban jelentkezik, az „üljön" típusú igei alakokban nem.

A mellékelt térképen (12. sz.) bemutatom az általam vizsgált 38 morfémában az *ly* ~ *l* ~ *j* megoldás megoszlását. Ha ugyanannak a morfémának két realizációja is van egy ponton (pl. *kálha* ~ *kájha)*, az adatot mindkét fonémánál számba veszem. A *konkó*, *tengő* típusú alakokat az *l*-es realizációk közé, a keleti területeken jelentkező *borbéi*, *péiva* formákat azonban a *j*-sek közé sorolom.

Ahogy a mellékelt térkép is mutatja, *l*-es formákkal a vizsgált morfémaállománynak legalább egy-két egyedében, a Tiszántúl középső részei kivételével lényegében az egész nyelvterületen találkozunk. Igen nagy területen, még a Tiszántúl északi felében, Erdélyben is gyakran *l*-es megoldású például a „vályú" szó, de a „pendely" *l*-es változata is — ellentétben a hasonló hangtani felépítésű „tengely", „gerendely" morfémákkal — északon eléri a Bodrog vonalát, sőt él a Körösök vidékén is. A *tengő* típusú alak eléri a Zagyva—Tisza vonalat, a *konkó* is átlépi a Dunát és az Ipolyt, de a *Káró* már a Dunántúl keleti részein is eléggé ritka. A *kálha* típusú ejtés

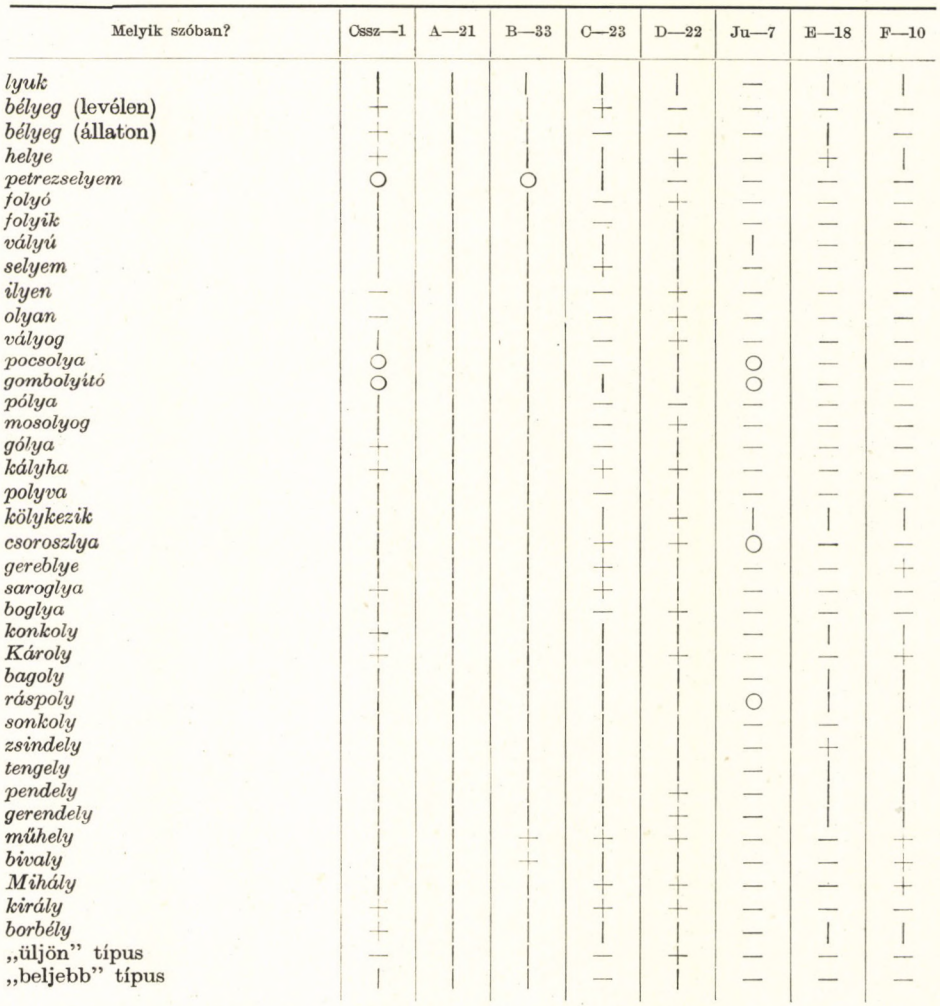

nem nagyon terjed túl a Győr—Pápa—Dombóvár—Pécs vonalon, az *illen, ollan* ejtés pedig délen csak Somogy és Baranya nyugati részeire jellemző. Az $l \sim j$ megfelelésben tehát mai nyelvjárásaink között elsősorban mennyiségi különbségek vannak, ezek a különbségek azonban igen jelentősek, s egyes területeken már a nyelvjárástípust alapvetően jellemző minőségi különbségként értékelhetők.

Hogy némi áttekintést adjak az $ly \sim l \sim j$ megfelelésnek a vizsgált morfémákban való realizálódásáról, a főbb nyelvjárástípusoknak egy-egy pontjáról táblázatban bemutatom a teljes anyagot.[1]

[1] Elsősorban a nem ellenőrzött külföldi kutatópontok közül néhányon a vizsgált **38** *ly*-es morfémából többre (néha 4—5-re is) különböző okokból nincs adat. Ez a tény a szemléltető térkép tükrözte arányokat a többi területhez viszonyítva némileg befolyásolhatja. A *petrezse, petrezsirom* típusú adatokat adathiányként tüntetem fel.

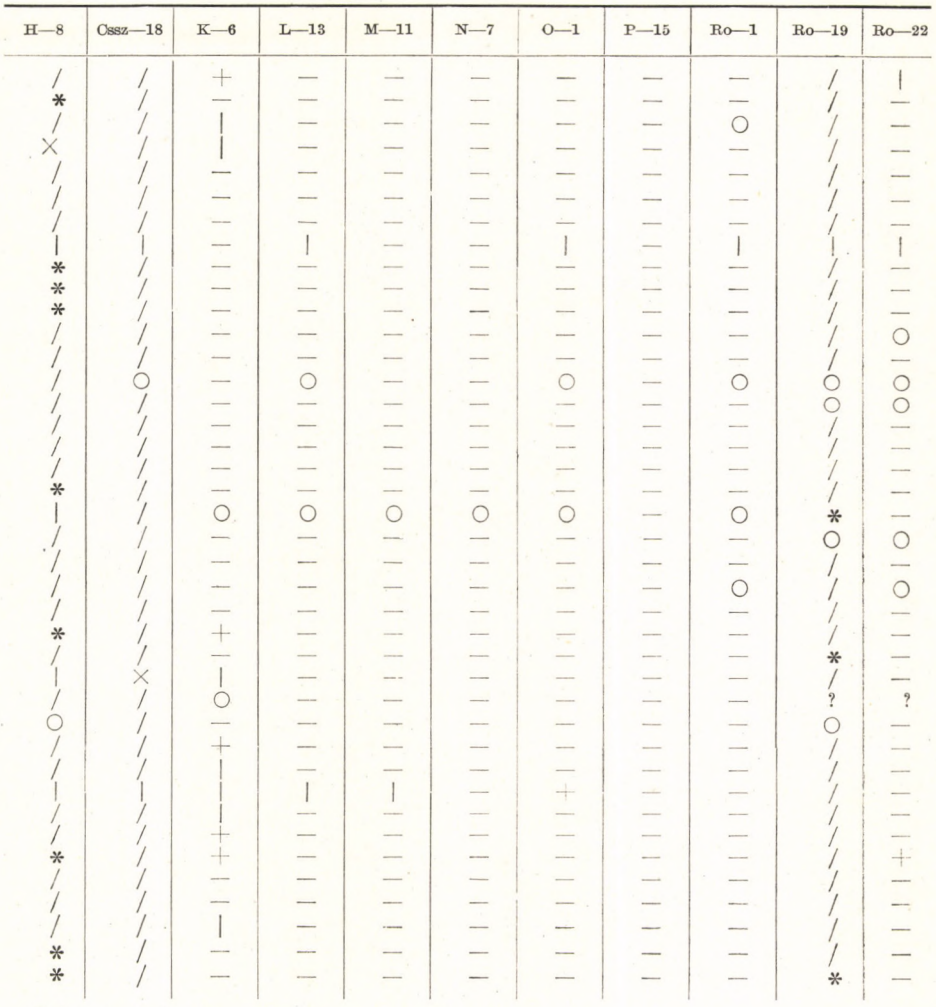

Jelmagyarázat:

| = *l*; + = *l* ~ *j*; − = *j*; / = *ly*; × = *ly* ~ *l*; * = *ly* ~ *j*; ○ = adathiány

50. K n y. *l* : n y j. *j*. — Az egész nyelvterületen jelentkező megfelelés. Viszonylag sok morfémát érint, bár ezek területileg eléggé szótszóródnak. Történeti összefüggésében, de gyakran leíró szempontból is eléggé szorosan kapcsolódik a kny. *j (ly)* : nyj. *ly* ~ *l* ~ *j* viszonyhoz (49.).

A megfelelés vizsgált anyagomban a következő morfémákban jelentkezik: „lány", „taliga", „talicska", „talák", „malter", „kulcs", „felhő", „alsó", „felső", „belső", „külső", „túlsó", „kölcsön", „megjavult", „röpülhet", „szálka", „tézsla", „bölcső", „mell", „jászol", „akol", „kazal", „liba", „lekvár", „füle", „gallér", „ököl", „sporhelt", „csukló", „zabla",

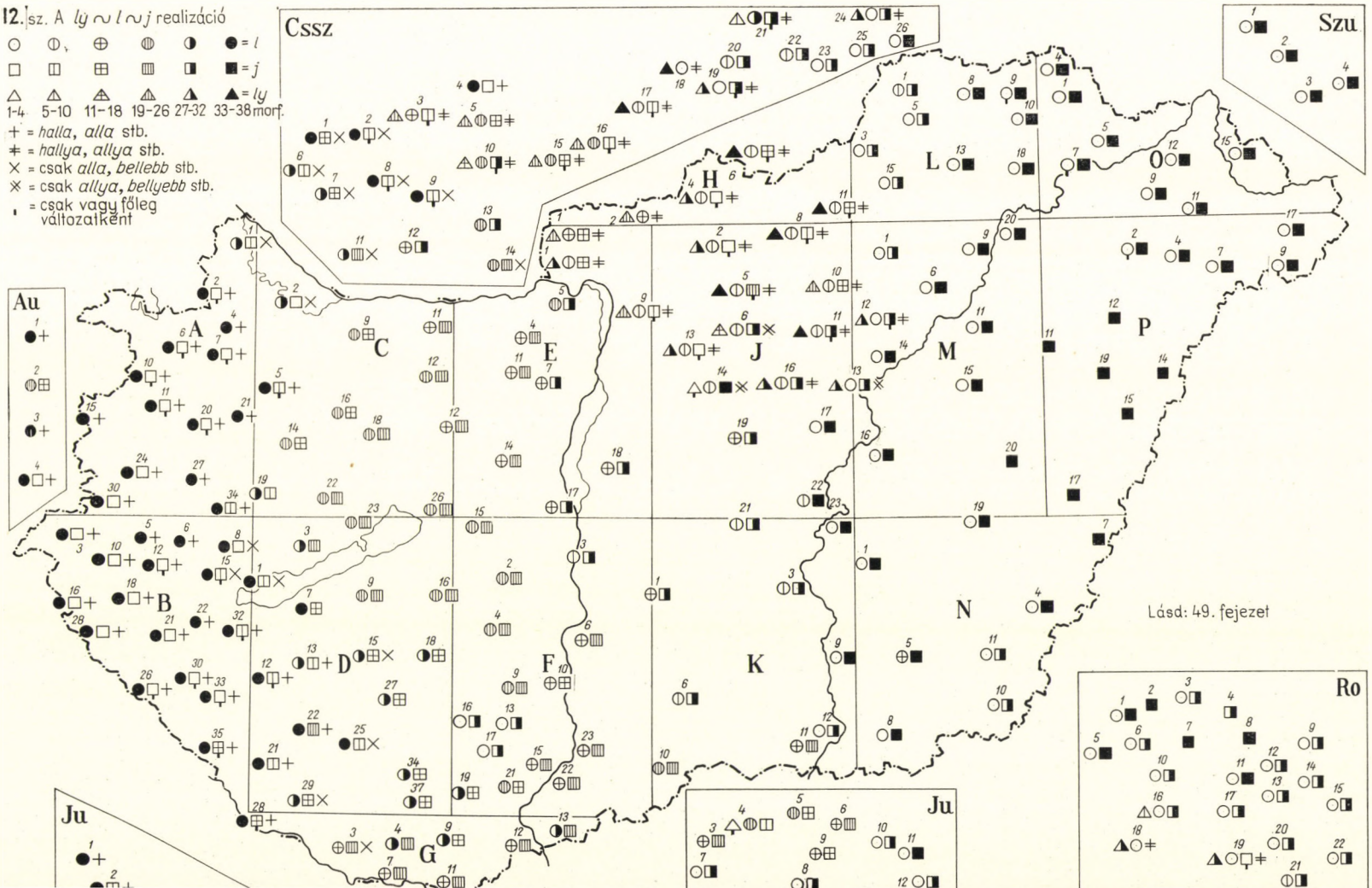
12. sz. A ly ~ l ~ j realizáció
● = l
■ = j
▲ = ly
1-4 5-10 11-18 19-26 27-32 33-38 morf.
+ = halla, alla stb.
⧺ = hallya, allya stb.
× = csak alla, bellebb stb.
※ = csak allya, bellyebb stb.
' = csak vagy főleg változatként
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
Lásd: 49. fejezet

„colstok", „tolnám", „csülök", „kelés", „tulok", „belőle", „baltika", „kancsal", „csanál"; tehát a legkülönbözőbb hangtani helyzetben felbukkan, de feltűnően gyakori szó belsejében, *l* + msh. kapcsolatban.

A Nyitra—Gyula vonaltól keletre általános, kivéve az *ly* fonémát ismerő nyelvjárásokat; pl.: J-14: *kisjāny*, M-11, N-1, O-14, P-13, Ro-10: *kisjány*, Cssz-3: *lyānkà* ~ *[jānkà]*. Erdély nagy részén *l*-es. — A Tarna—Zagyva vidékétől és a Tisza vonalától keletre; pl.: J-16: *eketajigą* ~ *(talyiga)*, 23: *tajiga* ~ ⟨*tajga*⟩, L-5: *tàjigà*, M-20, N-1, 8, Ju-8, O-12, P-19, Cssz-25, Szu-4: *tajiga;* gyakori Erdélyben is: Ro-1, 4: *tajiga*, 15: *tajigą* ~ ⟨*taligą*⟩ és a Ju-7-en is él: *tàjigą̀*. — A Körösök vidékén s ettől délre, Szeged környékén; pl.: K-12, M-20, N-1, 7, 11, Ju-8, 10, 11: *tajicska*. A Tiszántúl nagy részén a szó nem él. — Somogy déli részén, Baranyában; pl.: D-22, 25: *talą́ktyą*, 31: *tajáktya*, G-3: *talákja* ~ *tajákja*, 5: *tają́kja*. — A nyelvterület nagy részén, az északi részek és Erdély kivételével; pl.: A-10, C-12, D-25: *májtër*, H-6: *màjtër* ~ *màltër*, K-12, M-11: *majtër*, P-12: *màjtęr* ~ *màltęr*. — A Dunántúl nagy részén (a nyugati-dny.-i sávon, egyes északi részeken s a keleti peremeken nem); pl.: A-3, B-23, C-25, D-21, E-12, F-7: *kujcsot*. — A Nyitra—Keszthely—Balaton—Dombóvár—Szigetvár vonaltól keletre kb. az Ipolyság—Szolnok—Tisza vonalig, de Szeged vidékén nem; pl.: Cssz-3: *fölyhő* ~ *[föjhő]*, Cssz-12, C-9, E-10, F-9, 22, J-21: *föjhő*, J-20: *fëjhő*, D-1: *föjhüö* ~ ⟨*fölhüö*⟩, G-2: *föjhǫ̈* ~ *fölhő* ~ *főhő*, K-8: *föjhő;* ritkán a Tarna vidékén is; pl.: J-9: *fëjhő* ~ *fëlyhő*. — A *-só*, *-ső* képzős melléknevekben Felsőőr vidékén; pl.: Au-2, 3, 4: *ajsuo*, *bejsüö*, 3: *föjsüö* ~ *fűsüö*, 4: *föjsüö* ~ *[fölsüö]*, 2: *kűsüö* ~ ⟨*küjsüö*⟩, 3: *küjsüö* ~ *kűsüö*, 4: *tujsuo*. Kevesebb következetességgel és morfémánként területileg elég nagy ingadozással Sümeg—Keszthely vidékén, sőt ritkábban innen nyugatra-ény.-ra is; pl.: B-8: *bę̈süö* ~ *bę̈zsüö* ~ ⟨*bęjsüö*⟩, B-8: *küjsüö* ~ ⟨*kűsüö*⟩, B-15: *küjsüő*, D-1: *küjsüő* ~ ⟨*kűső*⟩, B-7: *kűsüö* ~ ⟨*küjsüő*⟩ ~ *(küsüö)* ~ *[külsüö]*, A-34, B-7, 8, D-1: *tujsuo*, B-15: *tujsuó*, C-21: *tujsó* ~ ⟨*tulsó*⟩. (Itt az „alsó", „felső" szavakra nincs *j*-s adatom.) — Hasonlóképpen pl.: B-15: *küjcsön*, D-1: *küjcsön* ~ *kűcsön*. — Ugyanitt az „-ul", „-ül" képzős igékben mássalhangzó előtt; pl.: B-8, 15: *mëgjąvujt*, *röpüjhęt*, D-1: *mëgjavujt*, *röpűjhęt*, D-2: *mëgjavujt* ~ *mëgjavút*. (Nincs azonban *j*-s adat a „törülköző" szóra és a „kiált"-ra sem.) — Erdély ék.-i és középső részein; pl.: Ro-3, 11: *szájką*, 4: *szàjką*, 7: *szájko*, 8: *szàjka*. — Erdély dk.-i pontjain; pl.: Ro-15, 20: *tézsoją*, 21, 22: *tiézsoja*, de E-5 is: *tézsja*. — Az Ipoly környékén; pl.: Cssz-16, H-1: *böjcső;* és Ju-10: *bŏjcsŏ* ~ *bőcsŏ*. — A nyelvterület nagy részén a Dunántúl nyugati fele, a közép és nyugati palóc részek kivételével (kb. a Szolnok—Ózd—Rozsnyó vonalig; gyakran *ll*-es változattal); pl.: C-11, D-37, L-5, M-14, N-11, P-17, Ro-3, 13: *mejj*, Ro-21: *mej*, 22: *mèj;* Ju-7 is: *mëj*. — A Zagyva—Tisza közötti területen, többnyire változatként; elszórtan keletebbre is; pl.: M-7, 14: *jászoj*, L-15: *jászoj* ~ *jászol*, L-18: *jászòj*, O-2: *jászoj*, J-10: *jászú* ~ ⟨*jászoj*⟩. — A Sajó és a Bodrog közötti részeken; pl.: L-1, 5, 8, Cssz-20, 22: *àkoj*, L-13, 15, O-1, 7, Cssz-25: *akoj;* de Ro-7 is: *okàj*, ill. F-13: *ąkoj*, 17: *akój*. — Erdély keleti, dk.-i felében; pl.: Ro-9, 15, 22: *kaszàj*, 20: *kązàj;* de D-21 is: *kazal* ~ *kazā* ~ ⟨*kazó*⟩ ~ ⟨*kazaj*⟩. — Kassa távolabbi környékén; pl.: Cssz-24: *jibà* ~ *(lyibà);* *lyëkvār* ~ *l'ëkvār* ~ ⟨*jëkvār*⟩; *fülę* ~ *[fülę];* *gályér* ~ ⟨*gájʲér*⟩ ~ ⟨*gáréj*⟩, — Cssz-25: *gajér* ~

⟨*galér*⟩ ~ ⟨*gallér*⟩; némileg nagyobb területen; pl.: O-1, 12, Cssz-26: *ököj*, O-4: *ököj* ~ *ököl*, 5: *ököj* ~ *[ököl]*. — Eléggé elszórtan néhány más morfémában is jelentkezik a megfelelés; pl.: D-4: *sporhęjt* ~ *sporhęlt*, 9: *spurhęlt* ~ ⟨*sparhęjt*⟩; — C-22: *csukló* ~ ⟨*csukjó*⟩; — Ju-7: *zábjávas;* — Cssz-1: *colstok* ~ ⟨*cojstok*⟩; — Ro-9: *tòjnàm*, 15: *tòjnám*, 21: *tojnàm;* — J-5: *csülyök* ~ *csülök* ~ ⟨*csüjök*⟩; — Ju-7: *kejẹ̀s;* — Ro-9: *tujok;* — D-2: *belüle* ~ ⟨*bejüle*⟩; — Cssz-16: *bajtikà* ~ *bàltyikà* ~ *bátyikà* 'kisbalta'; — Ro-16: *kạncsaj*, 20: *kancsàj;* — Ro-2: *csanáj*. A megfelelés, legalábbis a morfémák egy részében, a palóc típusú vidékeken szoros összefüggést mutat az *l* palatalizációjával (vö. 52.).

50.1. A köznyelvhez történő viszonyítás aspektusából itt kell megemlíteni azt a jelenséget, hogy az *l*-nek *i* előtt történt palatalizációja révén keletkezett *ly*-es formák mellett nem ritka a *j*-s megoldás sem, elsősorban az *ly* fonémát ismerő terület keletibb részein. Például: J-11: *szégyëllyi* ~ ⟨*szégyëlli*⟩ ~ ⟨*szégyëjji*⟩, J-16: *szígyëjji* ~ *szígyëlli* ~ *(szégyëllyi)*, M-12: *szégyëllyi* ~ ⟨*szégyëjji*⟩, J-16: *mëkkërësztëji* ~ *mëkkërësztëli*, M-13: *mëkkërësztëji* ~ *(mëkkërësztëlyi)*, J-6: *estejig* ~ *esteľig* ~ *estelyig*, *rëggelyig* ~ *rëggelig* ~ ⟨*rëggejig*⟩, J-12: *rëggelyig* ~ ⟨*rëggejig*⟩, J-16: *déjig* ~ *délig;* de Cssz-3 is: *mëkkërësztölyi* ~ *[mëkkërësztöji]*. — Ezen a területen az *ly* ~ *j* megfelelés nem ritka az etimologikus jellegű *ly*-ek esetében sem (vö. 49.), ami azt mutatja, hogy a nyelvtudat a két típussal szemben lényegében azonos módon reagál.

51. K n y. *t, d, l, n* + *i (ü, í, ű)* : n y j. *ty, gy, ly, ny* + *i (ü, í, ű)*. — A nyelvterület északi részének, főképpen a palóc típusú nyelvjárások többségének erősen jellemző sajátsága. Elsősorban azokon a területeken jelentkezik, amelyeken az *ly* fonéma is él, tehát kb. a Nyitra—Szolnok—Tisza—Abádszalók—Ózd határolta részeken, de szerényebb mértékben — különösen a *t* + *i*, *d* + *i* hangkapcsolat esetében — jellemző az e területekkel határos, az *ly* fonémát nem ismerő nyelvjárástípusok peremére is; egyes morfémákban, főleg az *n* viszonylatában más területekre is. Erdélynek azokon a pontjain, amelyeken az *ly* fonéma él, a palatalizációnak ez a típusa abban a formában és mértékben, mint az északi területeken, ismeretlen.

Horger (MNyj. 102) szerint: „Az északnyugati nyjt.-en (a felső Dunához közelebb eső részek kivételével) *t, d, n, l* rájuk következő *i, í, ü, ű* előtt mindenütt palatalizálódott." Némileg differenciáltabban, de lényegében hasonlóan vélekedik Kálmán (Nyj. 45—6) is: „Az egész palóc nyelvjárásban, egyes szavakban még ezen túl is a *t, d, n, l* mássalhangzók palatalizálódnak *i, í* és a *t* hang *ü, ű* előtt is."

A m a i nyelvjárásokra vonatkozóan azonban még ez az utóbbi, óvatosabb megfogalmazás sem állja meg egészen a helyét, ugyanis egyrészt a palatalizációnak ez a formája nem magára a hangkapcsolatra, hanem az e g y e s m o r f é m á k r a (tőszó, képző, rag) jellemző; a képzők és a ragok esetében az alapszótól lényegében függetlenül. Másrészt területi szempontból nem azonos mértékben érvényesül az említett egyes mássalhangzók esetében sem. Az *ly* realizáció csak ott jelentkezik, ahol az *ly* fonéma is megtalálható (de pl. Rozsnyó környékén még az ilyen jellegű pontokon sem nagyon). Tehát a palatalizációnak ez a formája asszociatív kötöttségű hangot mai nyelvjárásainkban nem eredményez. A palatalizált

ly esetében általában az *l*-es változat is gyakoribb, mint *ty*, *gy* mellett a *t*, *d*. De bizonyos földrajzi különbség a *t*, *d*, *n* palatalizációja között is mutatkozik. Anyagomban pl. Rozsnyó vidékén a *d* nem palatalizálódik még a legnagyobb területen jelentkező „addig" szóban sem, a *t* és az *n* palatalizációja viszont itt sem példátlan. A keleti palócban pedig tulajdonképpen maga a palatalizáció jelensége is ismeretlen. (Vö. Imre: MNy. LXVII, 96—102.)

Valószínűnek tartom azonban, hogy a palatalizációnak ez a formája nemcsak ma ennyire differenciált, hanem a múltban sem volt olyan mértékben magára a hangkapcsolatra jellemzően mechanikus, mint ahogy az a fenti idézetekből következnék. Az egyes morfémák között ma nagyon határozottan kirajzolódó eltéréseket ugyanis, ha valami egészen új fejleménynek tartjuk őket, nagyon nehezen lehetne megmagyarázni.

51.1. A fentebb említett egész területen nem különösebben lényeges ingadozásokkal, legalábbis változatként eléggé következetesen jelentkeznek a palatalizált formát mutató alakok az *-i* rag- és képző-morfémák előtt; de az *l* palatalizációja ebben a típusban is csak az *ly* fonémát ismerő területre jellemző, tehát kisebbre, mint a *t*-é vagy a *d*-é. Például: Cssz-3, H-4: *mosàkogyik*, H-11, J-5, M-13, Cssz-18: *mozsgyik;* J-6: *nyútószkogyik*, Cssz-4: *nyojtószkogyik;* H-11: *huzàkogyik*, M-13: *huzakogyik;* Cssz-4: *mëgdohosogyik*, H-11, J-19, M-13: *mëddohosogyik;* H-11: *gyomonyik* ~ *gyónyik*, J-10, 11: *gyovonyik*, J-19, M-12: *gyovonyik* ~ *gyovon;* H-4, 8, J-2, M-13: *csuklyik*, J-11: *csukľik*, 16: *csuklik* ~ *(csuklyik);* E-9, Cssz-3: *villāmlyik* ~ *villāmlik*, J-11: *villámlyik* ~ *villámlik*, M-12, 13: *villámlyik*. — Cssz-3, E-2, H-6, J-16, M-13, 14: *szeretyi*, Cssz-20, 21: *szereti* ~ *(szeretyi);* Cssz-4: *fürüsztyi*, E-1: *fürösztyi*, Cssz-21: *fürösztyi* ~ *fürösztí;* H-11: *firdetyi*, J-6, M-13: *fürdetyi;* H-2: *mëkkërësztölyi*, H-9, M-12: *mëkkërësztëlyi*, Cssz-3: *mëkkërësztölyi* ~ *[mëkkërësztöji];* H-2: *szégyëlli* ~ ⟨*szégyëllyi*⟩, H-7, Cssz-18: *szégyëllyi*, M-13: *szígyëlli* ~ *(szígyëllyi)*, Cssz-3: *szígëllyi* ~ *szígyëllyi* ~ *szígyëlli*. — Cssz-3, H-4: *kifüzetyik*, E-5, J-16, M-13: *kifizetyik*, Cssz-21: *kifizetik* ~ *(kifizetyik)*. — Cssz-2, 13, 19, H-1, J-14: *àggyig*, J-10, M-12, 16: *aggyig;* H-4: *estyig* ~ *eśťig*, J-5: *estyig*, M-14, Cssz-19: *estyig* ~ *estig*, Cssz-21: *estig* ~ *(estyig);* H-2: *rëggelyig* ~ *rëggelig*, H-11, J-2: *rëggelyig*, M-2, Cssz-3: *rëggelyig* ~ *[rëggelig];* J-1, 9: *estelyig* ~ *estelig*, 6: *estelyig* ~ *esteľig* ~ *estejig*. — H-3, 11, J-12, M-14: *főgyi;* Cssz-3: *pünkösgyi* ~ *[pünkösdi]*, 10: *pünkösdi* ~ *(pünkösgyi)*, E-2, H-10: *pünkösgyi*, M-14: *pünkösgyi* ~ *pünkösdi*. — A Dunántúl nagy részén is (kb. a Csepel—Barcs vonalig) a főnévi igenév képzőjében; pl.: Cssz-1, 19, A-34, D-23, E-15, J-16, M-12: *kötnyi*. Az „innya" típusban azonban még nagyobb területen (vö. 42.6.). — Viszonylag ritka a palatalizáció az *-i* birt. szrag előtt; elsősorban Nógrád területén jelentkezik; pl.: H-4: *fülyi* ~ *[füli]* ~ *[füle]*, H-5, J-2: *fülyi*, Cssz-17: *filyi* ~ *fili*.

A tőmorfémák közül nagyjából a fentiekkel azonos területen jelentkezik a palatalizáció a „dió", „dinnye" szavakban, némileg kisebb területen, erősebb ingadozással a „sámli" és a „ribizli" szóban. Például: Cssz-3: *gyivó*, E-2, J-13, 20, H-8, M-14: *gyijó;* — Cssz-3, E-2, H-8, J-4, 17, M-14: *gyinnye;* — E-9: *kissāmlyi*, H-2: *sāmlyi* ~ *[sāmli]*, J-10, M-13: *sámlyi*, Cssz-3: *sámli* ~ ⟨*sámlyi*⟩; — H-4, J-13, Cssz-18: *ribizlyi*, M-12: *ribízlyi* ~ *ribízli*, Cssz-19: *ribizli* ~ ⟨*ribizlyi*⟩. — Inkább csak a középső palóc területek

északi részén; pl.: H-2, 11: *tyiktëkët*. — Némileg nagyobb területen; pl.: H-11, J-2, M-13: *siflyi*, H-2: *csiflyi* ~ *csifl'i* 'kockatészta'. — Csak egy-két Nyitra vidéki településen, illetőleg néhány ponton az Ipolytól északra; pl.: Cssz-4: *gyisznó* ~ *[disznó]*, 5: *gyisznó* ~ *disznó*, 16: *gyisznó* ~ *disznó*, 15: *disznó* ~ *(gyisznó)*; — Cssz-3: *pàràgyicsom* ~ *pàràdicsom*, 15: *pàràdicska* ~ *(pàràgyicskà)* ~ *[pàràdicsom]*; — Cssz-3, 4, 18: *gàrāgyics*; — Cssz-16: *tyiló* (ez utóbbit az ellenőrzés nem erősítette meg); — Cssz-4: *tinó* ~ *(tyinó)*. — Egészen elszórtan, de kevésbé területhez köthetően; pl.: H-11: *lyibà* ~*libà*; gyengén palatalizált *l*-el; pl.: J-2, Cssz-21, 22: *kislibà* ~ ⟨*kisl'ibà*⟩, M-12: *kisl'iba* ~ *kisliba*; — H-11: *lyipę* ~ *l'ipe* ~ *lipe*, M-13: *lyipe* ~ *lipe*, H-8: *l'ipe* ~ *lipe*. — Nincs palatalizált változata azonban pl. a „kilincs", a 'katicabogár' jelentésű *kàtàlinkà* szónak (de vö. Cssz-4: *gàtyëlinkà* ~ *kàtàlinkà*), az eléggé ritka „talicska" és az egészen szórványosan felbukkanó „hajdina" szónak.

51.2. Jóval ritkábban, de jelentkezik a palatalizáció az *ü, ű, í* előtt is. Az előbbi fejezetben említettnél némileg szélesebb területen a „tükör" szóban; pl.: Cssz-3, H-2, J-10, M-1: *tyűkör*, L-5: *tyűkör* ~ *tűkör*, M-16: *tyűkör* ~ *tűkör* ~ *[tükör]*; nemritkán *gy*-s változattal; pl.: Cssz-2, J-5, 19: *gyűkör* ~ *tükör*; néhány távolabbi, palóc típusú településen is; pl.: K-11: *tűkör* ~ *tükör* ~ *(tyűkör)*, M-10: *tyűkör* ~ ⟨*tűkör*⟩. — Nyitra vidékén: Cssz-3: *tyűz, tyüzet*, 4: *tyűz* ~ *[tűz], tyüzet* ~ *[tüzet]*, 5: *tyűz* ~ *(tyíz)* ~ *(tíz), tyüzet* ~ *(tyizet)* és Cssz-16 is: *tyűz* ~ *tűz, tyüzet* ~ *tüzet*. — A Balassagyarmat—Szolnok—Tiszafüred—Rozsnyó határolta területen; pl.: H-4, J-13, M-7, L-1, Cssz-22: *tetyű*; nagyjából ugyanitt; pl.: H-7, J-5, 17, M-1, 7, 16, L-1, 15, Cssz-21, 22: *tetyves*. Jelentkezik a *ty*-s forma távolabbi palóc jellegű településeken is; pl.: K-4: *tetyű* ~ *tetű*, N-2: *tetyű* ~ *[tetü]*, N-9: *tetű* ~ *(tetyű)*, M-10: *tetyű* ~ ⟨*tetű*⟩, 15: *tetű* ~ ⟨*tetyű*⟩; a *tetyves* alak ugyanitt azonban csak a két utóbbin jelenik meg ritka változatként. — Csak a Cssz-4-ről adatolva anyagomban: *tyíz* ~ *[tíz]*; *tyílló* ~ *tyìlló* ~ *tíló*. — A középső palóc területek északi részéről; pl.: H-4, 8, Cssz-18: *tyíktëkët*. — Nyitra vidékén: Cssz-3: *nyíszté*, 4, 5: *nyíszté* ~ *[níszté]*. — Dél felé a szokottnál nagyobb területen; pl.: Cssz-9: *térbetyű*, C-11: *térbetyül* ~ *térbetyöl* ~ *térgyel*, E-19: *térbetyül* ~ *térgyel*, K-1: *térbetyül* ~ *[térdel]*.

52. K n y. *l, t, d, n* : n y j. *ly, ty, gy, ny*. — Elsősorban az *l* palatalizációja nem példátlan egyéb hangkörnyezetben sem, a palatalizációt ismerő vidékeken vagy azok egy részén, sőt Dél-Erdélynek az *ly* fonémát ismerő településein sem. Így a fentebb körülírt palatalizáló területek nagy részén a „felhő" és a „mell" szóban; pl.: Cssz-3: *fölyhő* ~ *[föjhő]*, E-9: *fölyhő*, H-5, 11, J-4, Cssz-18: *fëlyhő*, M-12: *fëlyhő* ~ ⟨*fëlhő*⟩. — E-9, H-8, M-13: *melly*; ugyanígy Ro-18: *melly*, 19: *mely*. — Csak elszórtan a középső palóc területek északi felében; pl.: H-8: *tézslà* ~ ⟨*tézslyà*⟩, Cssz-17, 18: *tézslyà* ~ *tézslà*, de az E-1-en is: *tézslyą* ~ *tézslą* ~ ⟨*tézsl'a*⟩; — H-5: *téglyà* ~ *téglà*; — H-4: *filykosār* ~ *filkosār*, H-6: *filykà* ~ *fil'kà* ~ *filkà*. — A Zagyva—Tarna távolabbi vidékén; pl.: H-5: *jāszoly*, J-16: *jászó* ~ *(jászoly)*, M-13: *jászoj* ~ *(jászoly)*; — J-5: *csülyök* ~ *csülök* ~ ⟨*csüjök*⟩. — Csak egy-két északi ponton; pl.: Cssz-17: *àkoly* ~ *àkó*, 18: *àkoly*, 19: *àkoly* ~ *àkoj* ~ *àkol*; — Cssz-24: *gàlyér* ~ ⟨*gàj'ér*⟩ ~ ⟨*gàréj*⟩, *lyëkvār* ~ *l'ëkvār* ~ ⟨*jëk-*

vār⟩. Néhány, az *ly* fonémát ismerő erdélyi ponton; pl.: Ro-18: *csillyàny, jàszaly*, 19: *csilyàn, jàszoly, tẽzsolya, kazaly, kancsaly*. — Egy-két dunántúli ponton is jelentkezik egy *ly* (?), *lj* (?)-féle hang kizárólag a ,,lány'' szóban; pl.: C-22: *lyą́ny* ~ *lány*, A-15: *ljángyerëk* ~ *lëjángyerëk* ~ *lán;* ugyanez gyakoribb néhány dél-erdélyi ponton; pl.: Ro-20: *lyą́nką*. Ennek előzménye valószínűleg egy *lëjány* > *ljány* változás. — Csak a palóc típusú területeken általánosabb a ,,sut'' szó palatalizált változata; pl.: H-8: *sutty* ~ *sugy*, 11: *sutty*, J-10: *sugy*. — Főleg Hevesben; pl.: H-11: *potykāny* ~ *pàtkāny*, J-6: *potykāny*, 10: *potykány*.

Kivételesen ritkán egy-két morfémában más területeken is jelentkezik a palatális megoldású forma. Így a nyelvterület északi és keleti részein eléggé általános a ,,térdel'', ,,térd'' szóban; pl.: Cssz-12, E-9: *térgyel*, H-11: *térgyepël*, P-14: *térgyepēl*, Szu-4: *térgyepèl*, Ro-2: *térgyèl*, 22: *térgyèl;* Cssz-1: *térgy* ~ *térd*, L-20, O-17, P-14: *téirgy;* ritkábban Erdélyben is: Ro-2: *térgy*, 11: *térgy*. — A Zagyvától délre a Duna—Tisza közén, Szeged vidékén, a Körösök táján a ,,csüd'' főnévben; pl.: J-14: *csűgy* ~ *[csűd]*, J-22, K-11, 12: *csűgy*, K-9, N-11: *csügy*, N-8: *csűgy* ~ *csűd*, K-6: *csűgy* ~ *csűg*, Ju-6: *csűgy*, 8: *csűgy*. — A Dunántúl nyugati felében; pl.: A-6, 24, B-8, 22: *küögyök*. — Néhány erdélyi ponton; pl.: Ro-6: *pengyel*, 10: *pëngyël* ~ *pẹngyẹ̀l*. — A Délnyugat-Dunántúlon; pl.: B-18: *kotyluọ*, 26: *kotyluós*, B-35, D-21, 37: *kotylós*, G-3: *kotylóus* ~ *kotyos*. (Valószínű azonban, hogy itt nem hangtani változásról, hanem már eleve egy más jellegű hangutánzó szóról van szó.) — A Tiszántúl északi felében, sőt keletebbre is gyakori a ,,görény'' szó *göringy* formája (pl. O-12, P-7, 11, 15), Ro-1: *göringy*, 5: *gȍringy*, szemben a környező *girind* típusú megoldással. Lehetséges azonban, hogy itt is más képzőről van szó. — M-20: *purgyé* 'meztelen'.

52.1. Hangtani szempontból a palatalizációnak az előbbi fejezetben tárgyalt néhány típusával azonos jelenség, szóföldrajzi szempontból azonban jelentős mértékben eltér tőlük a kny. *n* : nyj. *ny* megfelelés. Lényegében az egész nyelvterületen jelentkezik, de legerősebb a Dunántúl nyugati és középső részein, a morfémaállomány szempontjából azonban ezen a két területen sem azonos.

A Tiszától keletre eső területek nagy része, Erdély kivételével az egész nyelvterületen jelentkezik a megfelelés a ,,(meg)nől'' szóban; pl.: A-9: *mëgnyüöl*, J-7: *mënnyő*, K-12: *mëgnyőll*, O-1: *megnyő*. — Némileg még nagyobb területen, Erdélyben is a ,,nőstény'' szóban; pl.: A-6: *nyőstinkutya*, D-37: *nyősténkutya*, P-17: ⟨*nyőstéinkutya*⟩, Ro-14: *nyőstén*, 21: *nyőstiẽn*. — A Salgótarján—Szolnok—Gyula vonalig, Erdélyben (a nyugati részek kivételével); pl.: A-5: *teknyüə*, B-2: *tẹkẹnyü*, 30: *tẹkẹnyő*, Ju-7: *tekenyőü*, H-5, K-12: *teknyő*, Ro-3: *tekenyő*, 15: *tekenyȍ*, 22: *tekenyüö;* ugyanígy pl. F-8: *tekenyő*, 17: *tẹkẹnyő*. — A Kapuvár—Pápa—Keszthely—Csurgó vonaltól keletre a Balassagyarmat—Szolnok—Gyula vonalig; pl.: A-1: *csollány*, C-18: *csójány*, D-37: *csajány*, E-4: *csóvány*, G-12: *csalány*, K-13: *csalány;* több erdélyi ponton is; pl.: Ro-4: *csihány*, 17: *csihány*, 22: *csihány* ~ *csihán*. — Főleg északon az előbbinél nagyobb területen él, Erdélyben is gyakoribb; pl.: B-8: *vą́szony* ~ *vą́szon*, C-26, D-34: *vą́szony*, Cssz-3, H-8: *vāszony*, J-21, N-11: *vászony* ~ *vászon*, K-12: *vászony*, Ju-7: *vȁoszony*, Ro-5, 6, 22: *vászony*, 16: *vąszọny*. — Keleten nagyobb területen (bár a szó egyes

részeken, főleg északon nem él); pl.: C-5: *gęrębëny* ~ *gęrębën*, 22: *gęrębęny* ~ *gęrębęn*, K-12: *gereböny* ~ *gerebëny*, L-5: *gerebëny*, O-12: *gerebęny* ~ *gereben*, Ro-16: *gerebęny*, 18: *gerebeny*. — Nyugaton a Győr—Székesfehérvár—Szekszárd—Duna vonalig, délen elszórtan keletebbre is, (de Vas és Zala nagy részén nem); pl.: A-6, C-5: *kalány*, B-22, D-29: *kalány*, F-21: *kalány*, K-12: *kalą* ~ *kanál* ~ ⟨*kalány*⟩. — Az Ipolyság—Csongrád—Tisza vonalig, Szeged vidékén is; pl.: Cssz-4, A-15, B-17, E-13, K-9: *kenyëm*, D-26, K-12, N-11: *kenyöm*, Ju-7: *kʿenyöm*. — Keleten némileg kisebb területen; pl.: Cssz-3, E-17, F-23, K-6: *keszkenyő*, Au-4: *keszkönyüö*, D-25: *keszkenyőü*; egyes erdélyi pontokon is; pl.: Ro-8: *keszkenyǫ́*, 10: *kęszkęnyő*, 18: *keszkenyö*. — A Dunántúlon (az ék.-i részek kivételével); pl.: A-33, D-27: *csinyál*, G-6: *mëkcsinyál*. — A Dunántúl nyugati felében; pl.: A-7, 30, B-8: *gyuonyik*, B-30: *gyónyik* ~ *gyónik*, B-28: *gyunyik*; ritkábban egy-két palóc típusú ponton az ige nem ikes változatában is; pl.: Cssz-4: *gyúny* ~ *gyóny* ~ *gyón*, L-5: *gyuhony* ~ *gyuhon*. — Nyugat-Dunántúlon; pl.: Au-2, A-2, 28, B-16, 30, Ju-1: *köszönyöm*. — Délnyugat-Dunántúlon; pl.: B-2, 9, 24, 37: *kinyozza*; és a Cssz-21-en is: *kínyozà* ~ *kínozà*. — A Csorna—Pápa—Keszthely—Csurgó vonaltól nyugatra; pl.: A-2: *szïëny*, 34: *szïëny* ~ *szïën*, B-3, 16, 18: *szeny*, 33: *szeny* ~ *[szény]*; Nyitra vidékén is; pl.: Cssz-4: *szény*, 3, 5: *szény* ~ *szén*; ill. Cssz-21: *szény* ~ *szén*. E területeken általános az *ny* a toldalékolt formákban is (*szenyet* stb.). — A Csorna—Pápa—Zalaegerszeg—Nagykanizsa vonaltól keletre a Győr—Szekszárd vonalig, a Duna—Tisza közének déli részén, Dél-Tiszántúlon, illetve a Tarna—Zagyva vidékétől ény.-ra Nyitráig; Erdély keleti pontjain; pl.: B-15, C-18, G-9, Cssz-4, J-13, H-7: *rokony*, K-12, N-11: *rokon* ~ *(rokony)*, Ro-15: *rókony*, 22: *ruokony*. — A Dunántúlnak az említett vonaltól nyugatra eső részein is a szóban, toldalék előtt; pl.: A-11, B-22, Cssz-5, H-7, J-13: *rokonyok*, K-12, N-11: *rokonok* ~ *(rokonyok)*, Ro-15: *rókonyok*, 22: *ruokonyok*. — Felsőőr—Kőszeg vidékén, Erdélyben; pl.: Au-1, 3: *huonyall*, 2: *huonyaj*, A-15: *hónyalla*, Ro-2, 12: *hónyàja*, 11: *hunyàj*, 21: *huonyajja*; ill. pl.: F-13: *hunya ajja*, 16: *honya ãja*, 17: *hunyãja*; és a Cssz-10-en is: *húnyà àllyà*, *hónyàllyà*. — A Dunától keletre a Vác—Szolnok—Körösök vonalig, sőt elszórtan északabbra is; pl.: J-19, 21, K-6, 12, M-6, N-4, P-17: *vonyít*, L-5: *vonyít* ~ *vonít*, O-11: *vonit* ~ ⟨*vonyit*⟩. A Dunántúlon a szó nem nagyon él, de Au-1: *vonyitt*, 4: *[vonyit]*. — A Nyitra—Szolnok—Ózd térségben; pl.: Cssz-2: *döböny* ~ *döbön*, E-1, J-14: *dëbëny*, H-11, Cssz-18: *bödöny*. — A nyelvterület ény.-i részein; pl.: A-1: *tęhény* ~ *tęhén*, C-3: *tehény* ~ *[tehén]*, Cssz-1, 2, 11: *tehény*, 4: *teheny* ~ *tehény* ~ *[tehén]*, 5: *tehíny* ~ *[tehén]*, de a B-28-on is: *tehen* ~ ⟨*teheny*⟩. E részeken — B-28 kivételével — általános a *tehenyet* típusú toldalékolt forma is. Az *ny*-es alapalak gyakori Erdélyben is; pl.: Ro-3: *tehëny*, 4: *tehęny* ~ *tehįn*, 10: *tehény* ~ *tehę́n*, 15: *teheny* ~ *tehę̀*, 17: *tehę̀ny* ~ *tehïëny*, 22: *teheny* ~ *tehen*. Itt viszont a toldalékolt alakokban az *ny* kivételesen ritka; pl.: Ro-3: *tehenet*, 4: *tehenyęt* ~ *tehenęt*, 10: *tehenęt* ~ *tehę̀nt*, 15: *tehent*, 17: *tehenęt* ~ *tehę̀nt*, 22: *tehent*. — Erdély keleti felében; pl.: Ro-9: *disznyoᵘ*, 13: *disznyóᵘ*, 21, 22: *disznyuo*. — Elszórtan a Dunántúl nyugati részein; pl.: A-5: *izeny* ~ *izen*, 6: *izeny* ~ *[üzeny]*, 19, 32: *izęn* ~ ⟨*izęny*⟩, A-25, B-25: *izen* ~ ⟨*izeny*⟩, de a Cssz-4 is: *üzeny* ~ *üzen*, és 21: *üzen* ~ ⟨*üzeny*⟩. — A-2, B-28: *ollany* ~ ⟨*ollan*⟩,

illeny ~ ⟨*illen*⟩, Cssz-1: *oany* ~ *ojany* ~ *ojan*, *ijeny* ~ *ijen*. — B-26, 28, Ju-1: *fölöstökönyː* de B-3, 16: *fölöstökönː* nyugaton általában *fölöstököm*. — A Dunántúl középső részein; pl.: C-19, 23: *mẹsztẹlẹny* ~ *mẹsztẹlẹn*, B-28, D-27, Ju-1, 2: *meszteleny* ~ *meszteleny*, F-9: *meszteleny* ~ *mesztelẹː* elszórtan északabbra is; pl.: C-11, Cssz-2: *meszteleny* ~ *mesztelenː* — D-27: *sọutalan* ~ ⟨*sóutalany*⟩, 19, 25: *sótalan* ~ ⟨*sótalany*⟩, ill. B-28: *suotalan* ~ ⟨*suotalany*⟩. — Somogy és Baranya nagy részén; pl.: D-7, 15, 20, 29, 37, F-15, 20, G-3, 12: *paradicsonyː* Zala keleti részén, Somogy nyugati felében *n*-s*ː* pl.: B-19, 26, 30, 36, D-28: *paradicson*. — Az eddigieknél jóval elszórtabban; pl.: J-1: *csonȧ* ~ *csánȧ* ~ ⟨*csonyȧ*⟩ ~ ⟨*csányȧ*⟩, J-10: *csana* ~ ⟨*csanya*⟩ 'csalán'. — Au-2, 3: *orgonyál*, 4: *orgonyá* 'vonít'. — J-2: *kȧrfijon* ~ *kȧrfijol* ~ ⟨*kárfijony*⟩.

52.2. Főképpen a Dunántúl nyugati részében jelentkezik az a paradigmatikus jellegű megfelelés, hogy alapalakban *n*, magánhangzóval kezdődő toldalék előtt pedig *ny* jelentkezik; pl.: A-11: *rokon* : *rokonyok*, B-16: *rokkon* : *rokkonyok*, A-4: *ollan* : *oanyok*, *illen* : *illenyëk*, B-36: *illen* : *illenyök*, B-25: *hërtelen* : *hërtelennyen*. E megfelelés pontosabb részleteinek vizsgálatára azonban anyagom kevés lehetőséget nyújt (de vö. Kiss Jenő: MNy. LXIV, 101). A „tehén" : „tehenet" paradigmája azt sejteti, hogy egyes erdélyi nyelvjárásokban ezzel ellentétes megfelelés *(tehény* : *tehenet)* is él (vö. 52.1.); de ennek részletesebb vizsgálatához sem állt a rendelkezésemre megfelelő gazdagságú anyag.

53. Kny. *ny*, *ty*, *gy* : nyj. *n*, *t*, *d*. — Csak az *ny* : *n* viszonylatában számottevő megfelelés, kb. a Csorna—Pápa—Keszthely—Csurgó vonaltól nyugatra, Erdély keleti-ék.-i pontjain s a tolnai-baranyai székely telepesek nyelvében. A megfelelés — nyugaton nem számottevő területi ingadozással — jelentkezik pl. a következő morfémákban: A-6: *legin* ~ ⟨*legíny*⟩, A-27, B-3: *lẹgin*, B-8: *lẹgiẹn*, 33: *legén*, Ro-8: *legin*, 9: *legéin*, 21: *legiẹn*, ill. F-13: *lẹgẹ́n*, 17: *legén*ː — A-7, 30, B-2, 24: *szẹgin*, B-8, 29: *szẹgiẹn*, 34: *szọgén* ~ *szẹgény*, Ro-9: *szẹgéin*, 13: *szẹgéin*, 14: *szẹgén*, ill. F-8: *szẹgẹ̀n*, 17: *szẹgẹ́n*ː — A-5, 20: *kötín*, Au-2, A-31, B-17: *kötin*, B-5, 21: *kötiẹn*, 34: *kötén*, Ro-9: *kötẹ̀n*, ill. F-8: *kötẹ́n*, 16: *kœtẹ́n* ~ *kœtẹ́ny*ː — A-7, 28: *kökín*, A-22, B-24: *kökin*, B-4, 27: *kökiẹn*, 34, 36: *kökén*, Ro-9: *kökéin*, F-8: *kökẹ́n*ː — A-7, B-3: *görin*, A-24: *gërin*, B-8: *gëriẹn*, 33: *görén*, Ro-8: *görin*, 14: *gọ́rén*, 21: *göriẹn*, ill. F-13: *görin* ~ *görén*, 17: *görén*ː — A-7, 34, B-3, 8: *mënyasszon*, B-33: *mönyasszon*, Ro-8: *mẹnyasszon*, 9: *mẹ̈nyasszon*, 14, 21: *mënyasszon*. — Már szórványosabban; pl.: A-15: *szivárván* ~ *szivárvány*, A-20, B-12, 22: *szivárván*, 33: *szivárván* ~ *szivárvány*, Ro-8: *szivárván* ~ *szivárvą́*. — Csak az említett nyugati részeken; pl.: A-11, 34, B-3, 8, 30: *patkán*ː — A-10, 34, B-9, 26: *bükkön*, Au-2, 3: *bikkẹn*, B-33, C-21: *bükkön* ~ *bükköny*. — Felsőőr környékén; pl.: Au-2: *fenüö* ~ *[fenyüö]*, 3: *fenüö* ~ *fenyüö*. — Csak a tolnai-baranyai székely telepeseknél; pl.: F-13: *tẹnẹ̀r* ~ *tenyer* ~ *tenyér*, 16: *tener* ~ *tenyér*, 17: *tener* ~ *tenyer* ~ *[tenyér]*. — Egy-két földrajzilag egymástól távoli ponton; pl.: Au-2: *csökönös* ~ ⟨*csökönyös*⟩, J-17: *csökönyös* ~ ⟨*csökönös*⟩, N-11: *csökönyös* ~ ⟨*csökönős*⟩. — A Kassa—Gyula vonalig a Győr—Nagykőrös—Salgótarján határolta terület kivételével; pl.: A-2, B-33, D-29: *fogin*, C-22, D-16: *én*, H-8, K-1, 12, L-5, M-14, N-11, Cssz-17, 22: *ín*ː néhány erdélyi ponton is; pl.: Ro-4, 6: *fogin*. (Egyes része-

ken azonban inkább a „foghús" elnevezés az általános.) A jelenség a fenti adatok szerint szóvégen gyakoribb.

A kny. *gy* : nyj. *d* megfelelést anyagomban a „gyűszű" szó képviseli Erdély keleti felében; pl.: Ro-14: *dészü*, 15: *dëszü*, 21: *dëszü*, 22: *gyëszü* ~ *(dëszü)* ~ *[gyüszü]*, ill. Ro-5: *tűszü*. — Elszórtan néhány nyugat-dunántúli ponton; pl.: Au-2, 3: *sárdik*, B-5: *sárdik* ~ *sárgyik*.

A kny. *ty* : nyj. *t* megfelelést a Dunántúlon (a Komárom—Ercsi—Duna határolta ék.-i terület kivételével), ény.-on a Dunát is átlépve a „tyúk" szó mutatja, de ez is egyéb magánhangzó-megfeleléssel együtt; pl.: A-6, B-33, D-18: *tik*, D-32, F-20, G-3: *tík*. — A Dráva alsó folyása mentén; G-9, 11: ⟨*kesztű*⟩, Ju-7: *kesztʿű;* illetőleg Magyarbődön (Cssz-25): ⟨*kesztű*⟩.

54. Kny. (msh. +) *j* : nyj. (msh. +) *gy, ty*. — Ez a megfelelés elsősorban a dunántúli nyelvterület jellemző vonása. Több eléggé világosan kirajzolódó altípusát különböztethetjük meg (vö. DEME, NyatlFunk. VI. sz. minta). Ezek a következők:

54.1. A kny. *j* : nyj. *gy, ty* megfelelés általános. Szótőben és toldalékolt formákban minden mássalhangzó után jelentkezik, de szóösszetétel határán nem. Tipikus területe a Dunántúl (a Komárom—Ercsi vonaltól ék.-re és a Szekszárd—Barcs vonaltól dk.-re eső területek kivételével), a Duna vonalát azonban sehol sem lépi túl, sőt egyáltalán nem jelentkezik a megfelelés a Szigetköz nyugati felében (pl. A-1). Eléggé erős azonban a dunántúli telepítésű Szentetornyán (N-5). Például: D-18: *sargyu, pörgye, borgyu, vargyu, ępërgyę, szëdërgye, lajtërgya, gerébgye, sërágʲgya, bagʲgya; irgyon, várgyák, kifacsargya, kicsavargya, törgye, tęstvérgyit; szomgyus, gyaptyu; üvęgʲgye* ~ *üjegʲgye, zsębgyę, aptyát; nyomgyuk, dobgy, rakty* ~ *raktyál*.

54.2. A megfelelés csak *r* után jelentkezik. Tipikus területe a Dunántúl említett dk.-i része, de átterjed a Duna bal partjára is. Például: F-19: *pörgye, borgyu* ~ *borgyú, vargyu* ~ *várgyú, bujtorgyán, lajtërgya, epörgye; irgyon* ~ *írgyon* ~ ⟨*írjon*⟩, *várgyák* ~ *várik, törgye, testvérgyit;* de: *szomjos, gyapjú, gerébje, sarágja, bagja; üvegje* ~ *üjegje, zsebje, apját; dobjál* ~ *dobj, rakjá* ~ *rakj;* ill.: *szödörnye, sarnyó* ~ *sarnyú* ~ *sarnyu*.

54.3. A megfelelés morfológiai kötöttségű is; csak tőszóban jelentkezik *r* után, de nem mechanikusan, minden, ezt a hangtani helyzetet tükröző morfémában. Anyagomban leginkább a „borjú", „varjú" szavakban realizálódik. A megfelelést elsősorban néhány Duna menti település és a Duna—Tisza közének néhány nyugatibb pontja tükrözi (pl.: E-17, F-3, G-12, 13, K-1, 6).

54.4. Jelentkezik azonban nyelvjárásainkban a *j* : *gy* megfelelés néhány morfémában a hangkörnyezettől független helyzetben is, elsősorban szó elején. Így a „jön" szóban kb. az Ungvár—Balmazújváros—Szarvas—Körösök vonalig; pl.: A-11, D-18, K-12: *gyün*, A-2, H-11: *gyön*, L-8: *gyün* ~ ⟨*gyön*⟩; sőt néhány erdélyi ponton is; pl.: Ro-10, 18: *gyü*, 16: *gyün*. — A dunántúli nyelvterületen; pl.: A-2: *mëgʲgyelüli*, B-8: *mëgʲgyelöli*, 19: *mëgʲgyelüöli*, D-17: *mëgʲgyelülli*. — A Dunántúl nyugati részein; pl.: A-15: *gyiég*, 24: *gyiëg*, B-30: *gyég* ~ *jég*. — A-2: *pigyuoca* ~ *pijuóca*. — Zalában, Vas m. déli részein; pl.: B-3, 5, 21, 26: *gyoha;* B-1: *jásszu* ~ *(gyásszu)*. — Nyitrától a Zagyváig; pl.: Cssz-5: *hágyíccs*, H-4: *hágyíccsā*, J-5: *hagyíccs*, 17: *hagyincsá* ~ *hagyíccsá*. — Néhány erdélyi ponton; pl.: Ro-3, 7: *gerebgye* (ill. Ro-4: *gerebdzse)*.

55. K n y. *r* + *j* : n y j. *r* + *ny*. — A nyelvterületnek mindazokon a részein megtalálható, ahol a ,,borgyú'' típusú megfelelés nem jelentkezik, kivéve Érsekújvár—Budapest, illetőleg Pozsony—Nyitra térségét. Szintén csak tőszóban realizálódik, legkövetkezetesebben a *bornyú, varnyú* alakokban. Jelentkezik ez a megfelelés a Dunántúl nyugati peremeinek és déli területeinek *gy*-ző, *ty*-ző részein is, de elsősorban a *szëdërnye* ~ *szödörnye, epërnye* ~ *epörnye*, ritkábban a *pörnye* szavakban, tehát tulajdonképpen más morfémákban, mint a keleti területeken. Egyéb hangkapcsolatban is pl. a Sajó vidékén; L-1: *szomnyás*, 15: *szomnyas*, Cssz-19: *szomnyás* ~ *szomjás*. Erdély egyes részein s a tolnai-baranyai telepesek nyelvében a ,,hajít'' szónak is él a *hanyit* változata.

56. K n y. *gy* : n y j. *j*. — Kis hatású, kevés morfémát érintő megfelelés, bár egy-egy morfémában elég nagy területen jelentkezik. Így nyugaton az Ipoly—Duna-kanyar—Szolnok—Tisza vonalig a ,,hagyma'' szóban; pl.: Cssz-1, A-34, B-24, C-25, E-10, F-22, G-7, K-6: *hajma*, K-12, 13: *hājma* ~ ⟨*hagyma*⟩. — A Nyitra—Komárom—Ercsi—Aszód—Zagyva határolta területen a ,,kígyó'' szóban; pl.: Cssz-3: *kijó* ~ *[kigyó]*, Cssz-12: *kijó*, C-11, E-7: *kijó*, J-19: *kíjó* ~ ⟨*kígyó*⟩. — Zalában, Vas m. déli részein a ,,vagyok'' igealakban; pl.: B-1, 3, 11, 20, 37: *vagyok* ~ *(vajok)*, B-24, 25: *vajok* ~ *[vagyok]*, 26, 27, 31: *vajok*. — Erdélyben egy-két ponton a ,,megyek'' igealakban, többnyire a *menyek* változataként; pl.: Ro-2: *mejek*, 7: *mẹ́jẹ́k*.

57. A *c, dz* : *sz, z* m e g f e l e l é s. — Anyagomban több morfémában találunk rá adatot mindkét irányban. A két irányú megfelelés földrajzilag nem különül el élesen egymástól.

57.1. A kny. *c* : nyj. *sz* viszony elsősorban msh. előtti helyzetben jelentkezik anyagomban. Így az Érsekújvár—Galga-torkolat—Tiszafüred—Kassa határolta területen a ,,barack'', ,,tarack'' szavakban (az utóbbi azonban a megjelölt terület ék.-i részein nem él); pl.: Cssz-9, 23, J-15, L-11: *bárászk*, J-7, M-13: *baraszk;* — Cssz-9, E-9, H-2: *tárászk*, J-11, M-14: *taraszk*. — Egy-két erdélyi ponton; pl.: Ro-1: *lapiszka* ~ *lapicka*, 6: *lapiszka* ~ *lapicka*. — Egy-két ponton a Körösök mentén; pl.: N-1: *ákászfa* ~ *akácfa*, N-2: *akácfa* ~ ⟨*ákászfa*⟩ ~ ⟨*ákászfa*⟩. — A Cssz-16-ról adatolva: *boszfá* ~ *bocfá*. — Illetőleg: M-16: *reszeft* ~ *recept* ~ *resze* ~ *rece*, Cssz-20: *reszept* ~ *recept*.

A kny. *dz* : nyj. *z (zz)* megfelelés ritkább. Szombathelytől délre jelentkezik a ,,bodza'' szóban; pl.: A-22, 30, 31, 32, B-16, 24: *bozza*, Au-2: *boza;* — nagyobb területen él a *mazzag* forma. Jelentősebb mértékben elsősorban az *-ódzik, -ődzik* : *-ózik, -őzik* képzők viszonylatában jelentkezik. Anyagomban azonban e két képzővel alkotott származékok száma túlságosan kevés ahhoz, hogy a jelenség esetleges földrajzi aspektusát ki lehessen tapintani belőlük.

57.2. A kny. *sz, z* : nyj. *c, dz* megfelelésben szintén az *sz* affrikációja gyakoribb, de ez is eléggé elszórt. Nagyjából a ,,baraszk'' területén jelentkezik a ,,nyújtószkodik'' köznyelvi ejtés helyén; pl.: Cssz-3: *nyojtóckogyik*, 9: *nyújtóckogyik*, J-13: *nyútóckogyik*, L-13: *nyútóckodik*. — A Hernád—Tisza vonaltól keletre a Körösökig; néhány erdélyi ponton is; pl.: L-12, P-11, 14: *fűcfa*, O-1: *fícfa*, Cssz-26, Szu-4, Ro-4, 7: *ficfa*, 18: *fücfa;* ugyanígy:

F-8, 16: *ficfa*, 13: *fücfa*. — Főképpen a Tiszántúl középső és északi részein, Borsod déli pontjain; pl.: M-1, 6, 11, 16, O-9, 15, P-2, 12, 15: *vijack*. — Inkább csak a Közép-Tiszántúlon; pl.: N-7, P-14, 17: *tücköl*, P-12: *tücköl*. — Baranya egy részén; pl.: F-19, G-9: *codé*, D-34, F-21: *szodé*. — Abaúj keleti felében; pl.: L-9: *cámocà*, O-1: *cimóca*, O-2: *camóca* ~ ⟨*szamóca*⟩, Cssz-24: *cimócà*, 25: *cimóca* ~ *[szamóca]*, de a Cssz-4 is: *comócà*. — A nyugatszlovákiai pontok egy részén; pl.: Cssz-3, 5, 13: *tráncport*, 14: *tráncport* 'takaréktűzhely'. — Cssz-4: *szëdërfà* ~ ⟨*cëdërfà*⟩. — Cssz-22: *cëplős*. — Néhány erdélyi ponton; pl.: Ro-4, 7: *carka*, 8: *szàrka* ~ ⟨*carka*⟩; — Ro-1: *kòlbác* ~ *kòlbász*, 4: *kalbác*. — Kevésbé területhez köthetően; pl.: B-22, H-6, N-10: *cvëttër*. — M-1, P-10: *civárvány* (e két adatot azonban az ellenőrzés nem igazolta).

Jóval ritkább a *z* : *dz* viszony. Északon a Tarnától a Szamos—Tisza vonalig; pl.: L-3, Cssz-23: *iddzàd*, H-11: *iddzàd* ~ *[izzàd]*, L-13, O-15: *iddzad*. — Itt említem meg a felsőőri (Au-2) *mezdüö* ~ *mezzüö* alakot.

57.3. Nagy területen jelentkezik a *z* : *c* megfelelés a „zeller" szóban; így a Duna-kanyartól ény.-ra, a Dunántúl dk.-i részén, Szeged vidékén, Erdély nagy részén; pl.: A-1, C-1: *cellër*, Cssz-1, 12, E-3, 10, D-36, F-14, 24, G-5, K-11, 12, N-8, Ju-7: *celler*, Cssz-4: *cëllër* ~ *cëllér*, Ro-6, 20: *cëllër*, 8, 15, 22: *cellèr;* ill. F-8, 13: *cëllër*. Hasonló jellegű: O-9: *capja* ~ *zapja* 'lebernyege (a tehéné)'.

Maga az egész jelenségcsoport gazdagabb anyagon részletesebb vizsgálatot érdemelne.

A következőkben bemutatok néhány olyan megfelelést, amelyek kevés morfémát érintenek ugyan, de egy részük nagyobb területen megtalálható, s többségük az eddigi nyelvjárási leírásokból kevésbé ismert.

58. K n y. *l* : n y j. *n*. — A megfelelés anyagomban csak az *-l* ablativusragban jelentkezik, de több morfémában. A nyelvterület nagy részén — kivéve az Ipoly és a Bodrog közötti északi területeket s Erdély nagy részét — megvan a „hol" szóban; ék.-en *hon*, a többi részeken általában *hun;* de pl.: Ro-3: *sehunt*, 10: *suhunt* ~ *sohutt*. — A Dunántúlon az északi peremek, az ék.-i és a dék.-i részek kivételével a „nélkül" névutóban; pl.: A-9, B-29: *nikün*, D-7: *nékün*, A-15: *niëkün* ~ *niëkünt*. — A „-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről" ragokban Baranya néhány déli pontján; így: G-7: *kerbün* ~ ⟨*kerbű*⟩, *tejbün* ~ *tejbű*, *fárun* ~ *fárú*, *tehéinrün*, G-8: *tejbün* ~ *tejbű*, *Mihájtul* ~ *Mihájtú* ~ ⟨*Mihájtun*⟩, *asztoutul* ~ *asztoutú* ~ ⟨*asztaotun*⟩, *rëggeltün* ~ *rëggéitün* ~ *rëggéitű*, *tehéirün* ~ *tehéirű*. — A „-hoz, -hez, -höz" ragban többnyire a *-hol*, *-höl* ~ *-hó*, *-hő* változataként Dél-Baranyában, Szeged vidékén; pl.: G-6: *Sándorékhon* ~ *Sándorékhol* ~ *Sándoréihóu*, G-7: *Sándoréikhon* ~ *Sándoréikhol*, K-12, N-8, 11: *Sándorékhon*, K-13: *Sándorékhun* ~ *Sándorékhon*, G-7: *bíróuhon* ~ *bíróuhol*, K-12, N-8, 10, 11: *bíróhon*, K-13: *bíróhun* ~ *bíróhon*, G-7: *széikhön* ~ *széikhöl*, K-12, N-8, 10, 11: *székhön*, K-13: *székhün* ~ *székhön*, G-6: *tüszhő* ~ *(tüszhön)*, 7: *tüszhön* ~ *tüszhöl*, K-12, N-10, 11: *tűszhön*, N-8: *tűszhön* ~ *[tűszhöz]*, K-13: *tűszhü* ~ *tűszhön*.

59. K n y. *l* : n y j. *r*. — Csak kevés morfémában jelentkezik anyagomban. A Dunántúl középső részein, az északi-ék.-i területeken a „csülök" szóban; pl.: C-26, D-10, F-4, H-8, L-1, O-9, P-7: *csürök*. — Délnyugat-

Somogyban; pl.: D-29: *gyöprü*, 21: *gyöprü* ~ ⟨*gyeplü*⟩, 28: *gyöprü* ~ *[gyeplő]*. — Erdély néhány keleti-ék.-i pontján; pl.: Ro-9: *taricska* ~ ⟨*talicska*⟩, 15: *taricska*. — Néhány erdélyi ponton eléggé általános a „-só, -ső" képzős melléknevekben; pl.: Ro-6: *àrsó, fèrső, bèrsȍ, kȗrsȍ, tursȍ;* 8: *ārsò* ~ *āsò, fērsȍ* ~ *fēsȍ*, 15: *kȗrsȍ* ~ *kȗlsȍ* ~ *kűsȍ, bę̄rsȍ* ~ *bę̀lsȍ* ~ *bę̄sȍ*. — Fordított irányú megfelelés; pl.: Cssz-5: *ļúccság* ~ *rúccság* 'rútság, genny'. — Hasonlóképpen Felsőőr környékén: Au-2, 3, 4: *föröstököm;* de pl.: A-11, B-10, 35, D-21, G-3: *fölöstököm*. — Néhány palóc településen; pl.: H-7: *róràm* ~ *rólàm*, 9: *róràm*.

60. K n y. *z* : n y j. *zs*. — A Nyitra—Ipolyság—Tarna-torkolat—Tisza—Bodrog vonaltól északra; pl.: Cssz-3: *zsëcskó*, H-8, L-5, Cssz-24: *zsácskó*, M-13: *zsacskóu*, O-1: *zsacskó*. — A Nyitra—Szolnok—Tisza vonaltól keletre, Erdélyben csak elszórtan; pl.: Cssz-2, E-9, L-1: *csizsmà*, J-17, O-9, P-17: *csizsma*, K-12: *csizsmą* ~ *csizma*, Ro-3, 16: *csizsma*, 17: *csizsma* ~ *csizma*.

61. E g y é b m e g f e l e l é s e k. — Anyagomban csak egy-egy morféma tükrözi a következő megfeleléseket. — A *leg-* fokjel *let-* változata az Ipoly-kanyar—Szolnok—Tisza—Abádszalók—Ózd határolta területen eléggé általános; pl.: H-4: *letálābb*, J-13: *letálābb* ~ *legálābb*, M-1: *letalább*, H-2, J-1, 10, M-1, L-15: *letszëbb* ~ *lekszëbb*, H-9, M-12: *letszëbb* ~ *lekszëbb* ~ ⟨*lesszëbb*⟩. — A Tiszántúlon a Körösöktől északra, elszórtan keletebbre is; pl.: N-6: *disznóu* ~ *(disztóu)*, O-13: *disztou* ~ *disznóu*, P-3, Ro-6: *disztóu* ~ *disznóu*. — Az ék.-i részeken, Erdély keleti pontjain; pl.: O-11, 15, 17, Szu-1, 2, 3, Ro-9: *véik*, Cssz-26: *vék*, Szu-4: *vík*, Ro-14: *vę̀k*, 15: *vę́ik* 'lék'. — B-27: *tyátt* ~ *tyát* ~ *tyját* ~ *kját* 'kiált'. — Itt említem meg azt a sajátságot, hogy elsősorban a Dunántúl déli részén, de elszórtan máshol is a „-hoz, -hez, -höz" rag *-hó, -hő* változata mellett — valószínűleg téves regresszió eredményeképpen — gyakori a *-hol, -höl* forma.

62. A s z ó k e z d ő *h, j, v, m* e l m a r a d á s a. — Anyagomban csak elszórtan jelentkező, ritka sajátság. Így: Ro-21: *impuokkos* ~ *impokos*, 22: *impuókos*. — H-1, Cssz-15: *ebëg* ~ *hebëg*, Ro-21: *ebëg*. — B-21: *hövękujj* ~ *hüvękujj* ~ ⟨*övekujj*⟩. — Cssz-6: *impör* ~ *[himpër]*. — H-11: ⟨*ipács*⟩ ~ ⟨*pipács*⟩. — Nagyobb területen, a Dunántúl nyugati, dny.-i részein; pl.: A-10: *jábo*, 32: *jábą*, B-36: *jába*, C-19, G-1: *jába*. — Szó belsejében; B-37: *itun* ~ *ithun*, F-8: *ithon* ~ ⟨*iton*⟩, 16: *itąn* ~ *itoǹ* ~ *ithon*, Ro-20; *iton*. — Nyugat-Dunántúl egyes részein, a Zagyva és az Ipoly térségében, Erdélynek inkább néhány keletibb pontján; pl.: A-6: *iérce*, A-15, B-3: *iërce*, E-9, H-1, J-6, 19: *érce*, Ro-9: ⟨*ércę*⟩, 15: *érci* ~ *ércike;* ill.: F-13: *ércike* ~ *ércę*, 17: *ércike* ~ *ércę* ~ *[jérce];* és Cssz-4 is: *érce*. — Ro-18: *bę̀pęreltük òna*. — Ro-22: *vüőféj* ~ *őféj*. — Somogy északi részén a „meg" igetőben; D-9; *mëkfokta* ~ *(ëkfokta)*, *mëgvęrëm* ~ *(ëgvęrëm)*.

63. I n e t i m o l o g i k u s *i, h* j e l e n t k e z é s e. — A „jég" és a „jérce" szóban elszórtan, területhez kevéssé köthetően jelentkezik az inetimologikus *i*-féle hang szó elején; pl.: B-33: *jég* ~ ⟨*ijég*⟩, D-9: *jéG* ~ ⟨*ijéG*⟩, Cssz-8: *jég* ~ ⟨*ijég*⟩, F-16: *ijéG* ~ *jéG*, L-10: *ijég* ~ *ǐjég* ~ *jég*, O-11, P-9: *jéig* ~ ⟨*ijég*⟩, Ro-19: *ijęG* ~ *jęG;* — D-22: *gę́irce* ~ *[ijércę]*, F-10, M-12: *jérce* ~ ⟨*ijérce*⟩, P-9: *jércę* ~ ⟨*ijérce*⟩; és talán Ro-10: *iércę* ~ *jércë*. — Szó belsejében, msh. után néha *h* jelenik meg. Így a Sajó és a Hernád vidékén; pl.: L-1: *gërhíny*, 5: *girhíny*, Cssz-20: *gërhíny* ~ *görhíny* ~ *gëríny* ~

göríny, 21: *gërhiny*, 22, 23: *girhiny*. — L-1, Cssz-22, 23: *pojos* ~ *pojhos*, L-5, 8, 9, 10: *pojhos*, 13: *pojozs* ~ *pojhos* 'palozsna'. — Elszórtan az északi részeken; pl.: Cssz-4: *vákhánd* ~ *vákhándá* ~ *vákánd*, H-2: *vákhánd* ~ ⟨*vákánᴅ*⟩, Cssz-26: *vakhandok* ~ *vakkondok*. — Csak egy-egy pontról adatolva: A-6: *mënyhiëtasszony;* — D-35: *dinnye* ~ *(dönnye)* ~ *(dönyhe);* — Ju-3: *lemhe, lemhéje;* de pl.: G-9: *leme, leméje*, F-15: *leme, leméjje* 'lebernyeg (a tehéné)'. — G-9: *kányha*. — Ju-7: *háotálmënnéinek* 'átalmennének'. — S talán ide sorolható: M-1: *gerebjëny* ~ ⟨*gerebjën*⟩, bár ez esetben számolnunk kell a *gerebje* analógiás hatásával is.

64. A *v* ~ *j* ~ *h* ~ *l* ~ *ø* megfelelés. — Elsősorban az ún. *v*-tövű morfémákban két mgh. között a *v* helyén gyakran más msh., többnyire *j*, ritkábban *h*, kivételesen *l* jelentkezik; ismét máskor, leginkább változatként hiátusos megoldást találunk. A jelenség elsősorban a Dunántúl nyugati, középső és déli részeire jellemző, morfémánként bizonyos területi eltérésekkel. Nem ritka azonban az északi-ék.-i részeken és Erdélyben sem. A Dunántúlon különösen gyakori a *j*-s megoldás; Erdélyben általánosabb a hiátusos.

64.1. Kny. *v* helyén. — Főképpen a Dunántúl középső részein, ritkábban a nyugati és déli területeken a *j*-s megoldás elszórtan a hiátusos formával váltakozik a „kő" szó toldalékolt alakjaiban; pl.: B-22: *küjjęk*, C-22, D-25, G-7: *küjek*, Au-2: *küjjek* ~ *küjek*, B-2: *küjjek* ~ *küẹ̈k;* A-34: *küęk* ~ *küjęk* ~ *küvęk*, B-32: *küęk* ~ *küjęk*, D-22: *küjęk* ~ ⟨*küek*⟩; — a Dunántúl nyugati-ény.-i részein is általánosabb; pl.: A-6: *füjes*, B-22: *füjjęs*, C-21, D-24: *füjęs*, G-1: *fijes*, A-12, 29, D-4: *füęs* ~ *füjęs*. — Erdély egyes pontjain inkább hiátussal; pl.: Ro-4: *küek* ~ *küβëk*, *füęs* ~ *füęs*, 19: *kẹ̈ek*, *fües;* és Cssz-5: *fíhess* ~ ⟨*fíjes*⟩. — Elsősorban a nyugati részeken nem ritka a két alapszó *j*-s változata sem; pl.: Au-2: *küj* ~ *kű*, Au-3, B-2: *küjj* ~ *kűj;* — a „fű" szóban gyakoribb, feltűnik Baranyában is; pl.: A-15, 33, B-3, 37: *füjj*, D-38: *fűj* ~ *fű*, F-20: *fű* ~ ⟨*fűj*⟩, G-4: *fű* ~ *fí* ~ ⟨*fíj*⟩. — Inkább a Dunántúl déli-dny.-i felében, de Nyitra és Rozsnyó vidékén is; pl.: Au-1, 4, B-3, 34, D-23, G-6: *gyüjök*, B-27: *gyüök* ~ *gyüjök*, C-22: *gyüök* ~ *gyüjök* ~ *gyüjök* ~ *gyüvök*, D-17: *gyüök* ~ *gyüjök* ~ *gyüvök*, F-19: *gyüök* ~ *gyüvök*, Cssz-2: *gyüök* ~ *gyüjök* ~ *gyüjök* ~ ⟨*gyüvök*⟩, 21: *gyüök* ~ *gyüjök* ~ *gyüvök* ~ *gyövök*, 24, 25: *gyüjök*, Ro-16: *gyüek* ~ *gyüvek;* Balassagyarmat vidékén *h*-s megoldással; pl.: H-2, 3: *gyühök* ~ ⟨*gyüvök*⟩, H-5, Cssz-16: *gyühök* ~ *gyüvök;* ill. Au-3: *gyülök*. — Ugyanígy pl. Au-1, B-2, C-21, D-36, G-9: *lüjök*, Au-2: *löjök* ~ ⟨*lüjök*⟩, Cssz-24: *lőjök* ~ *[lövök]*, 26: *lüjök* ~ *[lövök]*, ill. Au-3: *lűlök* ~ ⟨*löjök*⟩, Ju-4: *lílëk;* *h*-s megoldása az igének nincs. Az alapszóban azonban nem ritka nyugaton a *j*-s változat; pl.: Au-2: *löj*, Au-1, 4, B-5, 37, D-32: *lüj*, F-20: *lűj;* ill. Au-3: *lűl*, Ju-4: *líl;* de gyakoribb a *lün, lüön* forma. — Az említett dunántúli részeken; pl.: A-30: *nyüji* ~ *nyüvi* ~ *nyövi*, B-3: *nyüöji* ~ *nyöji*, B-33, C-19, D-28, 37, G-4: *nyüji*, F-19: *nyüji* ~ *nyüvi*. — B-2: *töjöstü*, 19: *töjjöstü*, C-23: *tüjęstű*, D-27: *tüjjestü*, G-6: *tüjestű*. — Ju-1: *öjött* ~ *öjöt*, Au-2: *ëjis* 'evés'. — C-22: *szűőszék* ~ *szüjőszék* ~ *szüvőszék*, C-26: *szűőszék* ~ *szüjőszék*, D-22: *szűőüfa* ~ *szüőfa;* hiátus esetén kettőshangzós jelleggel: B-26: *szüöfa* ~ *szüőfa* ~ ⟨*szüjőfa*⟩, B-35: *szüöfa* ~ *szüjőfa*. — Baranya középső részein *h*-s megoldás jelentkezik a „ló" szóban; pl.: D-37: *lohad* ~ *lovad*, G-5: *lohaᴅ* ~ *lovaᴅ*,

G-8: *lohạd* ~ *lovad*, ill. F-16: *lovaᴅ* ~ ⟨*lohaᴅ*⟩ ~ ⟨*loạᴅ*⟩; a nyugati peremeken jelentkezik a hiátusos forma is; pl.: B-16: *lovad* ~ *(luad)*, 28: *lovạd* ~ *(luad)*, Au-2, 4: *loạd*, ill. Ro-19: *loaᴅ*. Felsőőr környékén a szó ejtése már inkább kettőshangzósszerű, erre utal a *loạja* 3. sz. birt. szragos forma is. (Az *o͡a* kettőshangzó a nyelvjárásban elég gyakori.) — A dny.-i peremeken a „-val, -vel" ragban jelenik meg a *j*; pl.: B-16: *hamuve* ~ *(hamujje)*, *küöjje*, 24: *hamujje* ~ *[hamuve]*, *küöve* ~ ⟨*küöjje*⟩, 28: *hamujje* ~ *hamuvẹ*, *küöjje* ~ *küöve*, Ju-1: *hamujje*; ill. Ro-19: *hamual*. — Erdélyben igen változatos megoldású a „kívül" szó; pl.: Ro-9, 15: *kűjèl*, 13: *kűjẽ*, 19: *kűlyel*, 10: *kühűl*, 18: *kühül*, 1: *külűl*, 2: *külűl* ~ *küvűl*, 16: *kiül* ~ *kivül*; Vas déli részén, Zalában gyakori a *küllü* forma, ill. B-1: *küöll* ~ ⟨*küllü*⟩ ~ ⟨*kivül*⟩, 2: *küllü* ~ ⟨*küöl*⟩; de pl.: Au-2, 3, 4: *kűl*, Ro-12: *kűl* ~ *kűjël*; H-7: *kilő* ~ *kívël*. — Csak elszórtan a nyugati peremeken hiátusos formával; pl.: B-16: *hoas*, 28: *hovas* ~ *(hoạs)*. Néha inkább diftongusszerű megoldással; pl.: B-1: *huas* ~ *havas*, 2: *huos* ~ *havas*, 17: *hu̯as* ~ ⟨*hovas*⟩ ~ ⟨*havas*⟩, 24: *huas [havas]*, Au-2: *huos*, 4: *huɔs* ~ *huos*. Ez esetben nyilvánvalóan olyasféle változás történt vagy van kialakulóban, mint az e vidékekre jellemző *fuor* 'fuvar', *üög* 'üveg', *süög* 'süveg' stb. esetében. — Ro-19: *szüe*, *joa* ~ *java*, *osztoàta* ~ *osztohàta* 'szövőszék'; hasonlóképpen F-16: *osztovátọ* ~ *osztoháto*. — Csak *v*-s formában van adatolva viszont az „avas", „megjavult", kivételesen ritka a hiátus a „java", „szíve" alakokban is.

Jelentkezik azonban a vizsgált megfelelés egy-egy formája nem *v*- tövű szavakban is. Elsősorban a Dunántúl déli részein, főleg Somogy és Baranya nyugati felében; pl.: D-15, 38: *üjeg* ~ *üveg*, G-1: *üjeg*, 4: *üveg* ~ *(üjeg)*, D-37: *üeg* ~ *üjeg* ~ *üveg*; nyugatabbra (kihaló jelleggel) pl.: A-6, 30, 32, Au-1, 2, 3: *üög*, ill. B-1: *iëg*, 16: *iëg* 'ua.'. — Főképpen Vas, Zala, Somogy területén, Baranya nyugatibb részein, elszórtan ény.-on is: pl. A-19: *bihuo* ~ *bivuo* ~ *bihal* ~ *bival*, A-22, B-6, 27: *bihal*, D-23: *bihā* ~ *bihal*, G-1: *bihā* ~ ⟨*bihal*⟩, ill. B-7: *bijal* ~ *bivạl* ~ ⟨*bihuo*⟩ ~ ⟨*bihal*⟩, A-4: *bival* ~ *(bihuo)* ~ ⟨*bihal*⟩ ~ ⟨*bihal*⟩ ~ ⟨*bijal*⟩, L-1: *bivàj* ~ ⟨*biàl*⟩ ~ ⟨*bivàl*⟩, 11: *bijàl* ~ *bivàl* ~ ⟨*bivạ̀j*⟩; Erdélyben is; pl.: Ro-3, 9: *bihàl*, 16: *bihaj*, 22: *bihàj* ~ *bivàl*, 20: *biàj*; ill. F-8: *bijạl* ~ *bival* ~ ⟨*bihal*⟩, F-16: *bijal* ~ *bivạl* ~ ⟨*bihal*⟩ ~ ⟨*bial*⟩ ~ ⟨*bivạj*⟩. Esetleg ilyen jellegű: L-12: *bilaj* ~ *bivaj* ~ ⟨*bijàl*⟩, O-5: *bivàj* ~ ⟨*bilàj*⟩. — Elsősorban Nyugat-Dunántúlon, ritkábban Erdélyben; pl.: A-24: *nyávog* ~ ⟨*nyạ́βoɢ*⟩ ~ ⟨*nyạ́og*⟩, B-3: *nyạ́oɢ*, C-16: *nyạ́oɢ* ~ *nyạ́voɢ* ~ ⟨*nyájoɢ*⟩, C-18: *nyávog* ~ ⟨*nyạ́joɢ*⟩, Ro-21: *nyàoɢ*. — A Tiszántúl középső és déli részein, de a Tisza jobb partján is, Nyitra környékén, az Ipoly és a Zagyva vidékén; pl.: Cssz-3, 4, 5: *fuhàr* ~ *[fuvàr]*, H-1, 2, J-4, 13, 14, Cssz-15: *fuhàr*, J-21, M-13, N-1, 11, P-12: *fuhar*, P-15: *fuhar* ~ *[fuvar]*; ill. Ro-9: *fuàr* ~ *fuβàr*. Nyugaton pl.: A-10, 34, B-17: *fuor*, C-22, D-20, 38: *fuvar* ~ *(fór)*. — Felsőőr vidékén: Au-2, 3, 4: *szija*.

A bemutatott anyag eléggé meggyőzően mutatja, hogy a hiátusos megoldás csak akkor jelentkezhet, ha a két mgh. között legalább egy teljes képzőmozzanatnyi eltérés van (pl.: *ü* : *ö*, *o* : *a*, *ü* : *e* stb.).

64.2. Kny. *l* helyén. — Az *l* ~ *j* ~ *v* ~ *h* megfelelés szépen mutatkozik a „csalán" szóban. Így: a Dunántúl középső részein, a Balatontól északra, keletre; pl.: C-18: *csójány*, C-22: *csójjány*, F-4: *csojjány* ~ *csóujány*; de a Ro-6 is: *csajánt*; — a Duna—Komárom—Ercsi—Balassagyarmat

vonaltól északra; pl.: Cssz-2: *csóvāny*, E-4, 10: *csóvány*, H-2: *csovāny;* — a *j*-s terület keleti peremén, főleg Fejér m.-ben, Erdély nagy részén; pl.: E-14: *csóhány* ~ *[csójány]*, 16: *csóhą́ny* ~ *csójány*, Ro-7: *csihȧny*, 13: *csihán*, 21: *csihȧn* ~ ⟨*csijȧn*⟩, 22: *csihány* ~ *csihán*, ill. F-13, 16: *csihán;* de Cssz-16 is: *csohāny* ~ *[csȧlāny];* — a Dunántúl nagy részén *ll*-es; pl.: A-5, B-31: *csollán*, C-15, D-25: *csollány;* — a nyelvterület más részein *l*-es, illetőleg hangátvetéses vagy egyéb, bonyolultabb hangtani megfeleléseket tükröző változatai élnek. — A „belül" szónak a *v*-s változata él a Dunántúl ény.-i sarkában, Szlovákia nyugati felében; pl.: A-1: *bę́vű*, C-2, Cssz-2, 8, 11: *bévű*, illetőleg Ro-5: *bevö̯l̀* ~ *bevül̀* és Ro-10: *bebȍl* (?); Erdély más részein gyakoribb a *j*-s forma; pl.: Ro-3: *bejűl*, 11: *bę̯jül* ~ *belöl*, 16: *bejül*, 17: *bę̯jül*, 19: *bejül* ~ *belöl*.

64.3. Kny. hiátus (esetleg *j*) helyén. — Két, esetleg több mgh. között (pl. „dió", „keserűen", „mieink") a kevésbé gondos köznyelvi ejtésben is jelentkezik egy *j*-szerű hiátustöltő hang. A nyelvjárásokban ez a jelenség azonban sokkal határozottabb, a *dijó, keserűjen, mijejink* típusú ejtés eléggé általános. Néhány morfémában azonban ebben a helyzetben *v* vagy *h* is jelentkezhet. Így: a Dunántúl északi részein, kb. a Szentgotthárd—Székesfehérvár vonalig, Nyitra vidékén, Erdély keleti pontjain, a „dió" szóban; pl.: A-6: *divuə*, 27: *divuo*, C-8: *divó*, E-4: *dijó* ~ *(divó)*, Cssz-3, 5: *gyivó*, Ro-14: *divȯ*, 20: *divuə* ~ *dívo*, 21: *divuo*, ill. F-13, 17: *divó*. — Főképpen a palócság középső részein, a Csallóközben és a Szigetköz vidékén, de elszórtan máshol is a „savanyúan", „keserűen", „sűrűen" modálisokban; pl.: H-7: *sȧvȧnyúvȧn* ~ *sȧvȧnyúṅ*, 9: *sȧvȧnyúvȧnn*, J-11: *savanyúvan* ~ *savanyúan*, M-12: *savanyúvan* ~ ⟨*savanyún*⟩, A-1, Cssz-7: *savanyóvan*, Cssz-11: *savanyóvan* ~ *savanyóβan* ~ *savanyúvaṅ* ~ *savanyóan;* — H-7: *keserőveṅ* ~ *keserőnn* ~ *[keserűnn]*, J-8: *keserűven* ~ *keserűeṅ*, A-1: *keserűven*, Cssz-6: *keserűven* ~ *keserüven*, 11: *keserűven* ~ *keserűβen;* — H-7: *sűrőven* ~ *sűrjőn* ~ *sűrőn*, 9: *sűrővenn*, J-8: *sűrűven* ~ *sűrűeṅ*, L-15: *sűrűven*, A-1: *sűrűven*, Cssz-11: *sűrűven* ~ *sürüven* ~ *sürüβen*, F-12: *sűrűven* ~ *sűrűjen* ~ *sűrűn*. Északkeleten; pl.: O-14: *sürven* ~ *sürün*, O-17, P-8: *sűrveṅ*, P-9: *sűrven* ~ *sűrjen*, Szu-4: *sürven* ~ *sürüṅ*. — A Balatontól ény.-ra Szombathelyig; pl.: A-30: *pihuóca*, A-27, B-15, C-19, D-1: *pihuoca*, B-8: *pihuoca* ~ *pijuoca*. — Csak néhány ponton; pl.: H-5: *mihótȧ* ~ *mijótȧ*, Cssz-16: *mihó̯tȧ*, P-8: *mihóuta* ~ *mijouta*, Ro-22: *mihuota* ~ *mijuota*, Ro-20: *mi̥vuəta* ~ *mijuəta;* — G-5: *mihénk* ~ *mijénk* ~ *mijenk*, D-35: *mihénk* ~ *mijenk*, F-13: *mëhinkek* ~ *mëjinkek*, Ro-10: *mihinkę̈k* ~ *mi̥jénkę̯k*.

64.4. Kny. *j* helyén. — Nyelvjárásainkban ebben a helyzetben a hiátus viszonylag ritka, de jelentkezik pl. az „olyan", „ilyen" szóban a Duna mentén Budapesttől délre; pl.: E-18: *uan* ~ *ojan*, F-3, 5, 12, 21, 22: *uan* ~ *ujan*, F-6: *uan*, F-15: *uan* ~ *ujan* ~ ⟨*oan*⟩ ~ ⟨*ojan*⟩, F-2, 14, 15: *ien* ~ *ijen*. — Zalában a *vagyok* ~ *vajok* alakok mellett; pl.: B-16: *vagyok* ~ *(vaok)*, 22: *vagyok* ~ *(vą̯jok)* ~ *(vaok);* feltehetően hiátusos eredetű; G-1: *vagyok* ~ *(vāk)*.

64.5. Kivételesen ritkán köznyelvi *h* helyén is jelentkezik *v*, illetőleg hiátus; pl.: Ju-7: *ruvȧojȧot*ʿ, *mévę̯k* ~ *mé̥vę̈k*, *mé̥vës*. — Ro-21: *vajszás* 'hajszás'. — Ro-20: *lelovaᴅ* ~ *lelohad*, 21: *lëlovad*, 13: *lę̯loadott*. — Rit-

kábban a *j* is: Ro-17: *héjèl* ~ *hȇhèl* 'gereben'; — G-5: *rijes* ~ *rihes*, F-16: *rüjes*, G-9: *ries* ~ *rihes*; — G-1: *szoméhos* ~ *szoméjos*.

64.6. Külön kell megemlíteni az Őrségben és a Hetésben, az „azok" alakban jelentkező, az eddig tárgyaltakhoz hasonló jelenséget; pl.: B-1: *azok* ~ *(ajok)* ~ *(aok)*, 2: *ajok* ~ *[azok]*, B-16, 24: *aok*.

65. A szótagzáró *l* kiesése; a pótlónyúlás. — A szótagzáró *l* kiesése a magyar nyelvjárásoknak igen jellemző vonása. A jelenség a különböző nyelvjárástípusokban az egyes magánhangzó-fonémáktól függően más-más módon, más intenzitással realizálódhat ugyan, de maga a jelenség mindenütt megtalálható. A nyelvterület dny.-i részein az *al, el, ul, ül, il* — egy-két morfémában az előbbieknél némileg nagyobb területen — az *öl* hangkapcsolatból az *l* a rövid mgh. nyúlása nélkül is kieshet (pl. *tap, emënt, mëgjavut, röpühet, sziva, fövëttë* stb.); de ugyanezt a sajátságot nem mutatja ezen a területen az *ol, ël* kapcsolat. Erdélynek a hosszú mgh.-kat erősen rövidítő pontjain már jelentkezik az *ol* és gyakoribb az *öl* esetében is (pl. *vona, zöd* stb.). A nyelvterület nagy részén azonban az *l* kiesése a rövid mgh.-k nyúlásával jár együtt, s ennek eredményeként számos nyelvjárástípusban két polifonémikus értékű hang is jelentkezik: az *ā* és az *ē* (*āsó, bēső* stb.).

A szótagzáró *l* kiesésével és az ezzel összefüggő pótlónyúlással foglalkoznak az összefoglaló nyelvjárási monográfiák (vö. Balassa, MNyj. 127—9; Horger, MNyj. 45—7; Deme, NyelvatlFunk. 272—6); s minthogy ez a jelenség igen régi sajátsága nyelvünknek, megemlítik a hangtörténeti, nyelvjárástörténeti összegezések is (vö. Bárczi, Hgtört.[2] 129; Benkő, Nyjtört. 79). Az ide vágó kutatások ennek ellenére eléggé szegényesek, a jelenség részletesebb törvényszerűségeit mai nyelvjárásainkban alig ismerjük. Balassa (i. h.) ad ugyan bizonyos összegezést az egyes nyelvjárásterületekre vonatkozóan, megállapításai azonban túlzottan általánosítóak, és ezek nem csupán a mára vonatkozóan nem fogadhatók el, hanem a múltat illetően is súlyos kétségek merülhetnek fel velük szemben. Horger is csupán a következőket állapítja meg: „Ez a kiesés már igen régen kezdődött, tehát rendkívül nagy területen észlelhető, de hatásai nem érvényesültek mindenütt teljesen egyformán, úgyhogy szinte lehetetlen e különféle fokozataikat vidékek szerint bár csak megközelítően is elhatárolni" (i. h.). Deme (i. h.) minden eddiginél részletesebb és átgondoltabb szempontokat ad a jelenség leíró és történeti szándékú vizsgálatához.

A nyelvatlasz anyagában viszonylag sok adatot találunk az *l* kiesésére. Ez az anyag egyrészt igazolja Horger idézett megállapítását, hogy a szótagzáró *l* kiesése mind történeti fejlődésében, mind mai területi realizálódásában nyelvjárásainknak egyik legszerteágazóbb, legbonyolultabb kérdése, másrészt azt is mutatja, hogy a jelenség vizsgálatában még a Deme javasolta részletes szempontok sem elegendők. A nyelvatlasz viszonylag gazdag anyagából is inkább csak a jelenség realizálódásának problematikája rajzolódik ki elég élesen, de az egyes részletkérdések konkrét vizsgálatához még gazdagabb anyagra volna szükség. Az egész kérdéskörnek néhány főbb nyelvjárástípusban való részletes feldolgozása mindenképpen kívánatos volna. (Vö. pl. Imre: MNy. LXI, 368—74.) Az atlasz anyaga meggyőzően bizonyítja, hogy a szótagzáró *l* kiesése, illetőleg a pótlónyúlásos realizáció

az általánosan ismert tényezők (hangsúlyos, hangsúlytalan helyzet, abszolút szóvég) mellett nagymértékben függ a következőktől is: a) A hangkapcsolat mgh. -ja; pl. *ol, öl* helyén jóval nagyobb területen jelentkezik, mint *al, el* helyén. A mgh.-tól függően történhet csak egyszerű mennyiségi változás: *szíva, röpűt, vót, főd, āsó, ēső;* a mennyiségi változás minőségi különbséggel is járhat együtt tipikus megoldásként: *ósó, tóp, asztó, éső, rëggé* stb.; esetleg a mennyiségi változás is elmarad: *vuot, füöd*, de *tap, emënt, gondukodik, röpüt, sziva*. — b) A szóhosszúság. Például egy szótagú szavakban abszolút szóvégen sokkal ritkább, mint a több szótagúakban; tehát ugyanabban a nyelvjárásban *csal, nyel, ül*, de *asztā, emē, énekű* stb. Ezt a típust is keresztezheti azonban a mgh. mennyiségviszonya; hosszú mgh. esetén nem ritka az *l* kiesése (pl. *fé, tá, szá)* ott is, ahol rövid magánhangzók esetén egy szótagú szavakban szinte példátlan *(hal, bal, nyal, nyel, ül, fül* stb.). Az *el, fël* igekötő eléggé általános polifonémikus realizációja némileg másképpen értelmezendő, ezeknek ugyanis tipikus megjelenési formájuk az összetétel, tehát a több szótagú morféma. — c) Grammatikai tényezők. Más-más lehet a tipikus realizáció abszolút szóvégen tő-, képző- és ragmorfémákban. A ragokban az *l* kiesése általában gyakoribb, mint tőszóban vagy képző esetén. — d) A szófaj. Például a *csāt, emēt, űt* típusú megoldás általános lehet ott, ahol csak *halból, jelre, fülbe* megoldás él. Vagy: a *fél* főnév *fé* változata elég gyakori lehet ott, ahol az igében ugyanez a megoldás ismeretlen. — e) Az *l* kiesése igen nagy mértékben jellemző magára a morfémára. Például a „kölcsön" és a „bölcső", az „alsó" és az „alma", a „lölköm" és a „fölhő", a „koldus" és a „kolbász", a „fél" és a „nyél" szavakban a jelenség realizálódása területileg, egyes területeken belül gyakran minőségileg is alapvetően más. — f) A fentebb említett tényezők is területenként más-más módon hathatnak; más-más módon kombinálódhatnak.

A megvizsgált anyagból egyértelműen kiderül, hogy az *l* pótlónyújtásos kiesése a nyelvterület nyugati felében, elsősorban a Dunántúlon általában erősebb, mint a keleti részeken; s *ol, öl* hangkapcsolatban sokkal általánosabb, mint egyéb helyzetben. Legalábbis néhány morfémában lényegében az egész nyelvterületre jellemző (vö.: 24.6.1., 26.8.1.).

Az *l* kiesésénél jóval ritkább, de nem példátlan az *r* és a *j* pótlónyúlásos kiesése sem (pl. *akkó, öccő, fészi, tié* stb.). — Vö. még 68.2. (A pótlónyúlás realizálódásának különböző típusait az egyes magánhangzók tárgyalása során mutattam be részletesen. Ezeket itt nem ismétlem meg.)

66. A mássalhangzók hasonulása; az összeolvadás. — A hasonulásnak a köznyelvben megtalálható típusai nyelvjárásaink nagy részében is jelentkeznek. A zöngésség szerinti hasonulás a köznyelvhez hasonlóan általában hátraható; részt vesznek benne azok a hangpárok, amelyek csak zöngésségük szempontjából különböznek egymástól *(p : b, t : d, k : g, ty : gy, sz : z, s : zs, c : dz, cs : dzs)*, ill. az *f*. A köznyelvtől eltérő módon viselkedik viszont nyelvjárásaink egy részében a *v* és a *h*.

A teljes hasonulást illetően már több az eltérés. Nyelvjárásainkban a teljes hasonulásnak több olyan típusával is találkozunk, amely a köznyelvben ismeretlen.

66.1. Kb. Vasban, Zalában, Somogyban (az ék.-i részek kivételével), Baranya nyugati felében a *v* — a köznyelvtől eltérően — előre ható irányban is indukálódik (pl. *kötfe)*, emellett hátra ható irányban indukál is (pl. *ködve)*. E két sajátság területi realizálódása azonban egyrészt az egyes morfémák szempontjából jóval kötöttebb, mint a nyelvjárási szakirodalom eddig vélte, másrészt bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a két sajátság morfofonetikai szempontból sem teljesen szabad. A fenti két megállapítást eléggé meggyőzően bizonyítják a következő adatok. Az „ötven" szóban a fent említett területből csak Felsőőr—Kőszeg környékén indukál a *v;* pl. Au-2, 4, A-22: *ödven*, A-15: *ödven* ~ *ötfen;* egyebütt indukálódik; pl.: A-11, 27, B-1, 6, 25, D-7, 27, 32, G-5: *ötfen*. — A „tetves" szóban az Őrség kivételével Vas m. nagy részén indukál; pl.: A-9: *tędvęs* ~ *tętvęs*, B-2: *tędvęs;* de pl.: B-27, 35: *tętfęs*, D-7, 26, G-1, 8: *tetfes*. — Délre némileg nagyobb területen a „borotva" szóban; pl.: A-15, 30: *bërëdva*, 16: *bërëdva* ~ *borodva*, D-1: *borodva*, B-11: *borodva* ~ *borotfa*, B-2, 21, D-25: *bërëtfa*, B-17, D-29, G-3: *borotfa*, B-10, D-23, 33: *bërëtfa* ~ *borotfa*. — A „testvérét" szóban már az Őrségben is felbukkan; pl.: A-15: *tezsvirgyit* ~ *tesvirgyit*, 26: *tęzsvírgyit* ~ *tęstvírgyit*, 27: *tęzsvírgyit* ~ *tęzsdvírgyit;* de pl.: B-17: *tesfiërgyit*, 35: *tęsférgyét*, D-23: *tesférgyét* ~ ⟨*testvérgyét*⟩, G-2: *tesférgyét* ~ *tesvérgyét*. — A „húsvét" szóban már Zala nagy részén, Somogy keleti felében és Baranya érintkező területein is; pl.: A-9, 28: *huzsvít*, B-8: *huzsviët*, D-2: *huzsvęt*, D-18: *huzsvét*, 33: *huzsvét* ~ *husvét;* de pl.: B-1: *husfit* ~ *(husit)*, B-30, 35, D-23, 36, G-2, 5: *husfét*, B-24: *husfit* ~ *huzsvit*. — A „-va, -ve" igenévképző esetében csak a fejezet elején jelzett terület dny.-i sávján indukálódik a *v*, de Vastól Baranyáig; pl.: B-1, 24: *kötfö*, 34: *kötfe*, G-2, 8: *kötfè;* de pl.: A-9, 34: *ködvö*, B-8, 22, D-1: *ködvę*, D-14: *ködvē* ~ *ködvel*, 32: *ködve;* — a „csukva" alakban pedig még szűkebb sávon; B-1, 9: *csukfa*, 34: *csukfa* ~ *csugva*, G-2: *csukfà* ~ *csugvã* ~ ⟨*csukfal*⟩, 7: *csukfa;* de pl.: A-15, 25, B-26, 29, D-1: *csugva*, D-24: *csugvą̃* ~ *csugval* ~ *csugva*, 32: *csugva* ~ *csukva;* — sőt a Ro-6-on is: *csugva* ~ *csukva*. — Lényegében az egész területen indukál a *v* a „lekvár" szóban; pl.: A-15, B-26: *lëgvár*, A-21, B-32, D-27, G-4: *lëgvą́r;* de G-11: *lëkfár* ~ *lëkvár* ~ ⟨*lëgvár*⟩. — Viszonylag kis területen él a „svártli" szó, de itt a két jelenség eléggé keveredik; pl.: D-13: *zsvártli* ~ *sfártli*, 29: *zsvą́rtli* ~ *vártli*, G-11: *sfárgli* ~ *svárgli*. — Az egész területen csak indukál a *v* a „laposvas" 'ekevas' szóban; pl.: A-10, 20, 30, B-10, 15, 35, D-13, 21, 37, G-4: *lapozsvas;* hasonlóképpen a „Vasvár", „Kaposvár" szavakban.

A rendelkezésemre álló anyag nem volt elég gazdag ahhoz, hogy a *v* zöngésség szerinti hasonulásával és hasonító hatásával kapcsolatos hangtani, földrajzi kérdések apró részleteit is tisztázza. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy a két jelenség egyik vagy másik megjelenési formája az egyes morfémáktól függően földrajzilag eléggé eltérhet. A vizsgált anyag alapján Felsőőr—Kőszeg vidékén a *v* előreható hasonulása ismeretlen jelenség, hátraható zöngésítő hatása viszont általános. Az utóbbi eléggé jellemző a Szombathelytől északra fekvő egész területre is. Baranyában a *v* előreható hasonulása látszik tipikusnak, hasonlóképpen a Hetés déli részén is. Az említett két szélső terület közötti részen mindkét jelenség él, de Zala északi felében a *v* indukáló hatása még erősebbnek látszik. A két meg-

oldás jelentkezése azonban még ezen a területen sem fakultatív jellegű, s az egyes morfémák izoglosszái még a hasonló típusú megoldás esetén is eléggé eltérhetnek egymástól. Egyazon morfémában a két változat együttes jelentkezése viszonylag ritka, a vizsgált terület adatmennyiségének alig 6—7%-a.

Azt a kérdést, hogy a két megoldás jelentkezése függ-e a megelőző mássalhangzó minőségétől, részletesebben nem tudtam megvizsgálni. Az „ötven", „borotva", „kötve" morfémák között e szempontból mutatkozó igen jelentős eltérések azonban azt sejtetik, hogy ez nem valószínű.

A teljesen általános *lapozsvas, Kapozsvár, Vazsvár* típusú formák viszont arra utalnak, hogy a jelenségnek van bizonyos morfofonetikai kötöttsége. Úgy látszik, hogy két tőmorféma határán a hasonulás törvényszerűségei némileg mások, mint tőszóban vagy tőmorféma + toldalékmorféma határán, s az összetétel utótagjának szókezdő msh.-ja nem módosulhat lényegesebben (mint az összeolvadás esetén is: *lácc*, de *Margitsziget; acc*, de *hadjárat* stb.). Igaz, hogy ennek a megállapításnak ellene mondanak a nem ritka *húsfét, tesférét* típusú alakok, elképzelhető azonban, hogy e szavak összetett volta a laikus nyelvérzék számára már kevésbé világos.

Nyelvatlaszgyűjtő tapasztalataim egyértelműen azt mutatják, hogy mondatfonetikai helyzetben is a *v* az egész említett területen csak indukál, de nem indukálódik. Tehát az *od van, kizs viz, sog vu͜ot* stb. eléggé általános formák mellett *ot fan, kis fiz, sok fu͜ot* típusú alakokat sohasem hallottam.

66.2. Néhány Nyitra környéki ponton a *h* gyakran nem zöngétleníti az előtte álló msh.-t; pl.: Cssz-3: *ëgyhāzé, ëgy hibāz, uràsāg hāzo*, Cssz-5: *mëghàlt, àdhàttyuk, à tyűzhö*. A jelenség a nyelvterület peremén fekvő pontokon valószínűleg szlovák hatás eredménye.

66.3. Csak a palócságban, kb. az Ipolyság—Zagyva-torkolat—Tisza—Tiszafüred—Rozsnyó határolta területen jelentkezik a *mëg* igekötő *g*-jének teljes hasonulása az ige szókezdő msh.-jához. Például: Cssz-15, E-2, J-1: *mëffoktà* ~ *mëkfoktà*, M-1, 7, 14, 16: *mëffokta*, L-2: *mëffoktà*, Cssz-20: *mëfoktà* ~ *mëkfoktà;* H-2, J-2: *mënnézzük*, J-17: *mënnízzük* ~ *mëgnízzük*, Cssz-19: *mënnézük* ~ *[mëgnézük];* Ê-2, J-17: *mëvverte* ~ *mëgverte*, M-16: *mëvvèrte*, Cssz-19: *mëvvertë* ~ *mëgvertë;* H-8: *mëhhàlt*, J-11: *mëhhalt* ~ *mëkhalt*, L-15, M-14: *mëhhalt;* H-2: *mëjjàvót*, J-10, 17, M-13, L-15: *mëjjavút*, J-20: *mëjjàvút*. Maga a jelenség erősen pusztulóban van. Vizsgált adataim azt sejtetik, hogy a hasonulás bizonyos fokig függ az indukáló msh.-tól is, és pl. *g* + *h*, *j* esetében mintha ritkább lenne, mint a *g* + *n*, *v*, *f* kapcsolatban. E feltevés igazolása azonban még további vizsgálatokat igényel.

66.4. Hasonló módon viselkedik az *el* igekötő *l*-je Kórógyon (Ju-7); többnyire teljesen hasonul az ige kezdő msh.-jához; pl.: *emmënt* 'elment', *evvàa͜slàli* 'elváslalja', *etʿtʿetʿtʿe* ~ *etʿëtʿtʿe* 'eltette', *epʿpʿàzàroltʿào͜k* ~ *elpàzàroltào͜k*.

66.5. A köznyelvi *r* + *l* hangkapcsolat a „sarló", „tarló", „parlag" szavakban a Dunántúlon (az ék.-i részek és az ény.-i peremek kivételével) *rr*-ben realizálódik; de mindegyik szóban további időtartamcserés változások is végbemehettek; pl.: A-7, 34: *tarru͜o*, E-12: *tarró*, B-20: *tu͜oru͜o*, B-17: *toru*, G-9: *tóró;* hasonlóképpen néhány dél-erdélyi ponton is; Ro-18: *tarrò͜s*, 20: *tórò*. A nyelvterület többi részén *ll*-es megoldást találunk; pl.: H-8:

tálló, J-24, N-11, O-4: *talló*, Ro-9, 12: *tollóu*. (Az *rl* hangkapcsolat kivételesen ritka.) — A „korlát" szóban a *kollát* típusú megoldás általános, *rr*-es típusú adatom egyáltalán nincs. A Hernád és a Tisza közötti területen és Erdély nagy részén *rl* hangkapcsolat a jellemző megoldás. — Lényegében hasonló képet mutat a „sárlik" ige is, bár a keleti részeken általánosabb az *rl* hangkapcsolat, és gyakoriak a *sárzik*, *sároszhatnék* stb. formák is. — Az „őrli" szóban a Nyitra—Csongrád—Tisza vonalig *ll*-es megoldás él; pl.: Cssz-7, C-16: *mëgőlli*, D-34, G-7: *mëgőlleti*, K-6: *mögőlleti;* a Tisza—Körösök vonaltól keletre, Erdély nyugati pontjain az „őri" típusú változat van; pl.: M-19: *mëgőri*, N-4, P-17: *mëgőüri*, Ro-5: *mẹgőri*, Szu-4: *megőri;* másutt az *őröli* forma az általános. — A „pazarol (< pazarl)" ige esetében kb. a Nyitra—Budapest—Duna vonalig él a „pazal" típusú változat; pl.: Cssz-6, C-18: *ēpazal*, A-30: *ẹpazul*, D-31: *elpazál*, 37: *elpazó*, G-3: *ēpazā*.

Az *l* + *r* hangkapcsolat esetében főképpen az Ipolyság—Csongrád—Tisza—Hernád határolta területen találkozunk *rr*-es megoldással az „asztalról" alakban; pl.: H-1: *àsztárró* ~ *àsztálró*, J-14: *àsztárrú*, M-14: *asztarrú*, L-6, Cssz-22: *àsztárrúl* (elszórtan keletebbre is). A nyugati területen az *l* általában kiesik — többnyire pótlónyúlással. Az ilyen típusú adatok száma azonban anyagomban igen kevés, a kérdés részletesebb vizsgálatot érdemelne. (Vö. még 34.1.)

66.6. A palóc területekre, főképpen a Zagyva—Jászberény—Abádszalók—Ózd határolta részekre jellemző az *r* + *s* hangkapcsolatban az *r* teljes hasonulása. Például: J-2: *ossó*, J-6, 16: *ossó* ~ *orsó*, M-14: *ossó*, M-6: *ossao*, L-15: *ossóu;* — H-8: *bossó*, J-16: *bossó* ~ ⟨*borsó*⟩, M-6: *bossou* ~ *borsó*, L-15: *bossao* ~ *borsóu*, Cssz-18: *bossó;* — J-5, 16, Cssz-17: *kossó*, M-13: *kossóu*, M-6: *kossao* ~ *korsao*. — Csak az Ipoly és a Garam között adatolva a'forgácsfánk' jelentésű „farsang" szóban; pl.: Cssz-10: *fàsšàng* ~ *fársàng*, H-1: *fársàng* ~ *(fàsšàng)*. (A szó e jelentésben keletebbre nem él.) — A „birs" szóban vagy megmarad az *rs* kapcsolat, vagy az *r* kiesik, de L-15: *bissalma*. — Egyáltalán nem jelentkezik a hasonulás a „koporsó" és a „farsróf" szavakban, tehát ez a sajátság is erősen morfémához kötött.

Bizonyos fokig ehhez a típushoz kapcsolódik az *ss* jelentkezése néhány „-só, -ső" képzős melléknévben Erdély keleti részein. Például: Ro-9: *assò* ~ *àlsò*, 14: *assọ* ~ *ā̀sò*, 22: *àssuò* ~ *āsuọ;* 9: *fössö* ~ *fẹlsọ̈*, 14: *fẹssö* ~ *fẹ̀ssö̂* ~ *fẹ̀s̀ö̂*, 22: *fẹ̀ssüö* ~ *fẹ̀süö;* 9: *küssö̂*, 14: *kűssö* ~ *kűs̀ö̂*, 22: *kűssüö* ~ *kűsüö;* 9: *bessọ̈*, 14: *bẹssö* ~ *bẹ̀s̀ọ̈*, 22: *bèssüö* ~ *bèsüö;* 9: *tùssò*, 14: *tűssò* ~ *tùssò*. Itt ugyan a köznyelvhez viszonyítva, sőt történeti szempontból is *l* + *s* > *ss* megfelelésről van szó, de lehetséges, hogy a jelenség közbeeső *r* + *s* megfelelésen át folyt le (vö. 59). Bár valószínűbb, talán, hogy *belső* > *bēső* > *besső*, *bēsső* típusú időtartamcserés, esetleg magánhangzóközi helyzetben történt nyúlásról van szó.

66.7. A „-va, -ve" igenévképző *v*-je a Dunántúl ék.-i részein — keleten és főképpen északon átlépve a Dunát is — hasonul az ige végső msh.-jához. Például: Cssz-9: *csukkā* ~ *csukkàl* ~ ⟨*csukkó*⟩, E-10: *csukkà* ~ *csukkal* ~ *csukka*, E-8, Cssz-14: *csukkā*, E-13: *csukkā* ~ *csukva;* Cssz-9: *zārrą̄* ~ *zārrál* ~ ⟨*zārró*⟩, E-5: *zárrā;* Cssz-9: *köttē* ~ *köttel*, Cssz-14, E-5, 8: *köttē*, E-3: *köttē* ~ *kötve*.

66.8. A tolnai-baranyai székely telepesek nyelvében a *v* hang hasonul a

b-hez és a *p*-hez; pl.: *szép pagy, küsseb bagy, szëb birág* stb. (vö. BENKŐ: MNy. XLIX, 524).

66.9. A „-val, -vel" rag *v*-je viszont kb. a Nyitra—Ipoly-torkolat—Hatvan—Gyöngyös—Eger—Rozsnyó határolta területen, Kassa vidékén, Nagyszőllős táján, ill. Erdély egyes keleti részein nem hasonul; pl.: Cssz-3: *kézvẽ* ~ *kézvel*, H-4, Cssz-19: *kézvel*, H-11: *kẽzvel*, O-4, Cssz-25: *kézvel*, Cssz-24: *kézel* ~ ⟨*kézvel*⟩, Szu-4: *kézvẽ*, Ro-14: *kézvèl*, 21: *kiëzvęl* ~ *kiëzzel;* Cssz-4, 18, H-2: *lãbvál*, J-7: *lábval*, Cssz-21: *lą̃bvál* ~ *lą̃bál*, Szu-4: *lábvã*, Ro-14: *lą̀bvàl*, 21: *làbval* ~ *làbbal.*

66.10. Elsősorban a *gy (ty)*, de néha más msh. is hasonul, mondatfonetikai helyzetben is; pl.: *nattörek* ~ *natytörek, nállány, nallány, ëf fiju mëg ël lány, hatta, hanná, nas sár, kics csikó, hal lám* stb. E jelenség területi aspektusának alaposabb megvizsgálásához azonban gazdagabb anyagra volna szükség.

66.11. Főképpen a nyelvterület nyugati felében gyakori a *dn (dny)* > *nn (nny)* megfelelés; pl.: *förönni, förönnyi, tunná, anna* stb.

66.12. Az összeolvadás lényegében nyelvjárásainkban is a köznyelvben érvényes szabályok szerint történik, bár némileg talán következetesebben. Összetett szavakban, két szó határán (pl. „rúdszeg", „rúdszárny", „kút szája" stb.) az összeolvadás általában szintén nem — vagy legalábbis kivételesen ritkán — következik be.

67. Hangátvetés; hangkivetés. — A hangátvetés mint nyelvjárási jelenség nem köthető határozottan valamely területhez, bár azt a megjegyzést talán meg lehet kockáztatni, hogy a palóc típusú részeken némileg gyakoribb, mint másutt. Így: északon kb. a Zagyva vonaláig, a Duna—Tisza közén délebbre is; pl.: E-1, H-2, J-14, K-11: *dëbëny*, J-2: *dëbën*, Cssz-6, 8, 9, E-17: *döböny*, K-9: *döbön* 'bödön'. — Az Ipolyság—Szolnok—Tisza—Bodrog határolta részen; pl.: H-2, J-17, M-1, 14, L-10, O-1: *tereny*, J-6: *tereny* ~ ⟨*terény*⟩ 'tenyér'. — Nyitra—Esztergom térségében; pl.: Cssz-3, 9, 10, 13: *gëbre*, E-1: *gëbrę*, E-5: *göbre* ~ ⟨*bögre*⟩ 'bögre'. — A Balassagyarmat—Szolnok—Tisza—Szamos vonaltól északra, sokszor eléggé bonyolult egyéb hangtani megfelelésekkel; pl.: H-3: *csonà* ~ *csànà*, M-14: *csanya* ~ ⟨*csana*⟩, M-6: *csanál* ~ *csënál*, L-6: *csànãl*, L-10: *csenál*, O-16, P-10: *csinár*, Ro-2: *csanáj* stb. — Az Ipoly-kanyar—Eger—Miskolc vonaltól északra, de Baranyában is; pl.: H-1: *comb* ~ ⟨*bonc*⟩, H-4, J-2, 10, M-12, L-5, 15, Cssz-22, D-34, 37, F-19, 21, G-3, 7, 11: *bonc* 'comb'. — A Dunántúlon az észak-ék.-i és a dk.-i részek kivételével, Szlavóniában, Erdély nagy részén is; pl.: A-6, D-18: *kalány*, B-3: *kalą́n*, C-16: *kalą́ny*, Ju-7: *kàlą̀ony*, Ro-3, 16: *kalàny*, 12, 21, 22, ill. F-13, 17: *kalán*. — Zalában, Somogy és Baranya nyugati részein; pl.: B-18: *bozda* ~ *bozza*, B-19, 25, 29, D-22, 29, G-1, 7: *bozda*. — Inkább csak elszórtan, egy-egy ponton; pl.: E-1: *spolhërt* ~ *spalhërt* ~ *sparhëlt;* — Cssz-5: *goblya* 'boglya'; — H-2: *bąglyás* ~ *gąblyás* 'kócos'; — B-32: *köcsönyös* ~ *csökönyös;* — Ju-7: *láksá* 'laska'; — L-12: *bivaj* ~ *bilaj* ~ ⟨*bijál*⟩. — F-13: *ögyvęz*, 17: *ögyvez* ~ *özvegy*.

A hangátvetés egy különleges fajtájának tekinthetjük a „nyelvállás-cserét"; pl.: Ro-4: *costok* ~ *csosztok*, 14: *cóstok* ~ *csósztok;* — illetőleg *sëcka* (a Dunántúl ény.-i részein, Baranyában): *szëcska* (a nyelvterület egyéb részein). — Némileg hasonló: Cssz-24: *kescsű*, 26: *kescsü* ~ ⟨*kesztyü*⟩.

67.1. Nyelvjárásainkban, akárcsak a kevésbé igényes köznyelvben három msh. találkozásakor a közbülső (elsősorban a *t*, *d*, ritkábban a *j*) elég gyakran, de nem szükségszerűen és következetesen, kiesik. Eléggé világos területi aspektusa ennek a jelenségnek sem mutatkozik, s úgy látszik, hogy ez is nem kis mértékben magukra az egyes morfémákra, ill. a hangkapcsolat minőségére jellemző. Például vizsgált anyagomban a „kertbe" alakban a *kerbe* típusú megoldás az egész nyelvterületen szinte egyedülálló. A „testvérét" esetében viszont már egyáltalán nem ritka a közbülső *t* megmaradása sem. Ez a jelenség szintén megérdemelné a részletesebb vizsgálatot.

67.2. A *-t* azonban nem csupán mássalhangzó-kapcsolatban eshet ki, hanem elmaradhat a morféma végéről is. Például az „-ért" rag a nyelvterület nagy részén „-ér" megoldású: A-3, D-29: *fájér*, O-10: *fájᵢér*, P-19: *fájír* stb. A Duna—Tisza közén, Szeged vidékén, a palócság nagy részén „-é" a rag; pl.: Cssz-3, J-20: *fāje*, H-10: *fáje*, J-7: *fajé*, K-12, N-8: *fájé;* hasonlóképpen több erdélyi ponton is; pl.: Ro-5, 8: *fájé*, 20: *fájië* stb.; változatként nem ritka Somogy középső részein sem; pl.: D-14: *fájé* ~ *[fájér]*, 25: *fájéᵢ* ~ *fájéir*. — Az Őrségben és a Hetésben; pl.: B-16, 28: *fájit*, de B-37 is: *fájiẗ*; ugyanígy Erdély keleti pontjain; pl.: Ro-9: *fájẗett* ~ *fájẗt*, 14: *fájétt*, 22: *fájiẗett*; F-8, 17: *fájétt*, 13, 16: *fájétt*.

68. Nyúlás; rövidülés. — Főképpen a nyelvterület nyugati felében elég gyakori a msh.-k (elsősorban az *l*, bizonyos mértékig az *s*, *j*) nyúlása magánhangzóközi helyzetben. Maga a jelenség azonban egyáltalán nem korlátozódik csupán a nyugati részekre. Például: éppen a nyugati peremek és a Tiszántúl középső részei kivételével az egész nyelvterületen eléggé általános a „kézelő" szóban; pl.: A-4: *kiëzellüö*, C-12, J-13, N-11: *kézellő*, P-7: *kézellőü*, Erdélyben ritkább, de nem példátlan: Ro-3: *kézellő*, 9: *kéᵢzelló*. — A Dunántúl mellett a palócság nagy részén, sőt keletebbre is a „vályú" szóban; pl.: A-33, B-33, C-5, D-34: *vállu*, H-2, J-3: *vālló*, H-11: *vālló*, L-15, M-12: *válló*. — Túl terjed a Dunántúlon egyes *s* végű melléknevek toldalékolt formájában az *s* nyúlása *(okossan, ëgyenëssen* stb.). — A Dunántúlon, különösen a középső területeken, eléggé általános az *l* képzős igék *l*-jének nyúlása a toldalékolt formákban; pl.: *kapállok*, *langalló*, *tüszpiszkálló* stb., de ebben az utóbbi szóban keletebbről is adatolva; pl.: P-4: *piszkállóᵘvas*, 19: *tűszpiszkállᵃáó*, O-11: *tüszpiszkállao*, Cssz-19: *tűszpiszkállaǫ*. — A Dunántúl középső részein, sőt Nyugat-Szlovákia déli területein is gyakori az *-l* képzős igék *l*-jének nyúlása abszolút szóvégen is; pl.: Cssz-6: *kàpáll* ~ *[kapáll]*, 12: *kapáll* ~ *kąpą̀l*, C-12: *kapáll* ~ *kapál*, D-10: *kąpą́ll*, F-14: *kapáll;* Cssz-7: *kodáll*, D-27: *kodą́ll*, C-14: D-15: *kotkodą́ll*, C-19: *kotkodą́csoll*, F-23: *kodáll;* Cssz-7: *farúll* ~ *farú̀l* ~ *farul*, C-14, 16, 18: *farall*, D-15: *farall* ~ *faral;* Cssz-11: *röpűll* ~ *röpül*, 12: *repűll* ~ *repű̀l*, F-15: *röpüll* ~ *röpǜl* ~ *röpül;* Cssz-12: *meséll* ~ *mesél* ~ *mesél*, C-9, 12, 22, E-7: *meséll*, D-27: *meséll* ~ *mę́sél;* stb. — De keletebbre is; pl.: J-21, P-8: *kapáll* ~ *kapá̀l* ~ *kapál*, M-20, P-5: *kapál* ~ ⟨*kapáll*⟩. — Az adatok azt sejtetik, hogy a szóvégi *l* nyúlása függhet az előző mgh. minőségétől, esetleg egyéb tényezőktől is; úgy látszik, hogy hosszú mgh. után talán gyakoribb, mint rövid után (a „kapál", „mesél" igékben pl. egészen gyakori, a „röpül"-ben kivételesen ritka, a „parancsol"-ban nem fordul elő anyagomban). —

Csak a Dunántúlról adatolva; pl.: C-5: *kiheríllik*, D-9: *kihęréllik*, E-12, F-9: *kiheréllik*; — B-3, 22, 27: *vállosztás*, D-25: *vállasztás* ~ *választ̨ás*, 36: *vállasztás* ~ *választ̨ás*. — F-23: *gölöncsér* ~ ⟨*göllöncsér*⟩. — C-11, E-7, 11: *üdzdzekszik*, E-4: *üddzekszik* ~ *üddzekëdik* ~ *üddzik*, illetőleg Cssz-2: *üzzekëd*. — A Dunántúl nagy részén hosszú az *-it* képző *t*-je is; pl.: A-5: *tanittuə*, B-17: *tanittu*, C-22, D-33: *tanittó*, D-21: *tanéttó* ~ *tanittó*. — Gyakran megnyúlik a birt. szrag *j*-je is; pl.: C-5: *unokájjok* ~ *unokájok*, D-23: *unokájjuk* ~ *unokájuk* ~ ⟨*unokájjik*⟩; G-4: *ruhájját* ~ *ruháját*, D-8, 26: *ruhájját*, F-15: *ruhájját*; A-2: *szákájjo* ~ *szákájo*; C-22: *kaláhájjo* ~ *kaláhája* stb. Bár éppen ebben a típusban a nyúlás nem ritka keletebbre sem. — Különösen a Dunántúl nyugati felében nem ritka a nyúlás más msh.-k esetében sem; pl.: B-3, 19, 27: *rokkon*, 28: *rokkony*; — B-12, 33: *bakkancs*, D-7, F-21, G-7: *bakkancs*; — A-6: *huokkás*, A-30: *hókkás*, B-3: *huokka*, 33: *hókkás*, C-14: *huókka*; — A-30: *csökkönyös*, Au-3: ⟨*csökkönyös*⟩ ~ ⟨*csökönyös*⟩. — A-6: *mezzüə*, B-8, 26: *mezzüö*, C-22: *mezző*; ill. Au-1: *mezzüö*, 2: *mezdüö* ~ *mezzüö*. — A-15, C-22, D-18: *csippa*. — Au-2, B-3: *kënnyier*; — északabbra; pl.: Cssz-7: *cukkor*, A-1, Cssz-6: *cukkor* ~ *cukor*; de Ózd—Kassa tájékán is. — Az egész nyelvterületen gyakori az *-sz* igerag nyúlása (*mondassz* stb.). — Megemlítem, hogy Felsőőrben különösen gyakori a *k* nyúlása (szóvégen is); pl.: *bakk*, *barakk*, *ciëkk* 'kullancs', *cuokmuokk*, *osztrákk*, *piëkk*, *puokk*, *erekk* isz., *hórukk* isz., *bakkancs*, *bökköd*, *hokkëlli*, *lökköd*, *pokkul* 'pakol', *rëkkëlli* 'rékli' stb.

Több morfémában csak a keletibb részeken (vagy itt is) jelentkezik a msh. nyúlása, de inkább csak egy-két ponton; pl.: P-9, 10: ⟨*mandulla*⟩, Ro-15: ⟨*mondolla*⟩ ~ ⟨*mondulla*⟩; — K-9: *pullóvër*; — Cssz-16: ⟨*pemetöllü*⟩ ~ ⟨*pemetölő*⟩; — J-11, 16, M-12: *apóssom*; — M-16: *houkka* ~ *hóuka*, O-11: *hóukka* ~ *hóuka*; — O-11, Szu-2: *tőükke* ~ *tőüke*; — Szu-2: *csoukka* ~ *csóuka*; — Szu-4: *vakkondok*, Cssz-26: *vakkondok* ~ *vakkandok*, Ro-9: *vakkancs* 'vakond'; — Ro-5: *pòkkas*, 16: *pokkas* ~ *pòkos*, 21: *impuokkos* ~ *impokos*; stb.

68.1. A msh.-k nyúlása keretében külön meg kell említeni a szóvégi *s* nyúlását. A jelenség szófajilag erősen kötött: melléknevekben egyes területeken eléggé gyakori, főnevekben mindenütt kivételesen ritka. A nyúlás többnyire félhosszú *s*-ben (*s̀*) realizálódik. Az *-ss* már jóval ritkább, gyakran változatként áll az *s̀* mellett, de nem ritka az *s* ~ *s̀* ~ *ss* megoldás sem.

A szóvégi *s* nyúlása melléknevekben szinte általános Nyitra vidékén (Cssz-3, 4, 5), ahol a hosszú változat mint egyetlen megoldás is gyakori. Ugyanitt nem ritka a szóvégi *s* nyúlása főnevekben sem.

A szóvégi *s* nyúlása szórványosan jelentkezik ugyan az egész nyelvterületen, de — anyagom alapján — számottevő jelenségnek főképpen a Tarna—Zagyva—Tisza vonaltól keletre tekinthető. A jelenség azonban itt is eléggé határozottan bizonyos morfémákhoz köthető. A megvizsgált 30 *s* végű melléknévből legalább félhosszú változata a vizsgálatba bevont 233 kutatópont közül legalább kettőn mindegyiknek van ugyan, de míg a „büdös" 79, a „vörös" 72, a „magas" 65, a „lapos" és a „vizes" 63, és az „édes" is 38 pontról van adatolva félhosszú, esetleg hosszú *s*-es változatban is, addig a többi 24 morfémából 13-ra csak 2—10 pontról van ilyen adat, s 20-nál valamivel többre csak a „rühes", „sáros", „köves" szavakra.

Hosszú *ss*-es megoldása — az említett Nyitra környéki pontoktól eltekintve — keleten sincs anyagomban a „borjas", „bűnös", „ecetes", „egészséges", „enyves", „füves", „hetes" (7-es), „ismerős", „mézes", „penészes", „tetves", „tollas", „csökönyös", „szomjas" morfémáknak, sőt csak egy-két pontról van rá adat az „avas", „havas", „hetes", „köves", „okos" szavakban is; míg: „büdös": 46, „lapos": 39, „vörös": 38, „vizes": 36, „magas": 32 és „édes" is: 12.

A fenti adatok — első látásra — mintha azt sejtetnék, hogy a szóvégi *s* nyúlása a laikus nyelvérzék számára is világosan felismerhetően képzett szavakban talán kevésbé lenne gyakoribb, mint azokban, amelyeknek képzett volta már inkább elhomályosult. E feltevésnek azonban eléggé határozottan ellene mond a „vizes" alak. Így a kérdés magyarázata további vizsgálatot vár. A szóvégi *s* nyúlása a melléknevek toldalékolt formáiban („okossan", „büdösset" stb.) földrajzilag teljesen más képet mutat (pl. eléggé gyakori a Dunántúlon). Ennek részletesebb vizsgálatát azonban anyagom nem tette lehetővé.

68.2. A msh.-k nyúlásában és rövidülésében számottevő szerepe van az időtartamcserének. Például: a nyugati részeken: *zsupp*, keleten: *zsúp;* Au-2: *drott;* C-8, 16: *dínye* ~ *dinnye;* K-12: *cukórépa;* Ro-1: *ízaɒ;* Ro-22: *villa* ~ *vìla* ~ *víla;* P-15: *íny* ~ *inny;* Cssz-8: *[mândzsétà]* ~ *[mândzsëttà],* P-2: *mandzsẹ̈tta* ~ ⟨*mandzséita*⟩, L-20: *[mandzsẹ̈tta]* ~ *[mandzsẹ́ita];* D-9, 27: *lűtem* ~ *lüttem,* 14: *lűtem* ~ ⟨*lüttem*⟩, *lűné* ~ *lünné,* 18: *lűné* ~ *lünné;* L-10: *ellik* ~ *èllik* ~ ⟨*ēlik*⟩*;* P-11: *kíjebb;* Cssz-25: *orvóság* ~ *orvósság* ~ *orvosság.* Az erdélyi dialektológusoktól kapott értesülés szerint ez a jelenség eléggé gyakori a mezőségi nyelvjárásban is. (Az *arra* : *āra, merre* : *mēre* típust lásd: 34.2., 33.2.)

68.3. Néhány ponton Rozsnyó és Kassa környékén (Gice, Csucsom, Nagyszalánc, Magyarbőd), ill. Tállyán (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) a hosszú msh.-k rendszere lényegében hiányzik, vagy legalábbis erősen megbomlott állapotot mutat, sőt a mondatfonetikai helyzetből adódó kettős msh. is megrövidülhet; pl.: Magyarbőd (Cssz-24): *táló, pálág, bükönyy, dinyę, fátyą, szöb, hozām, bęję̇b, átą, ągyą, ini, iną, it, egéségös, ądig, ąkor, në‿mëgy* 'nem megy' stb.

68.4. A szóvégi *-n* nyúlását l. 84.

69. A mássalhangzó-torlódás feloldása. — A mássalhangzó-torlódás feloldásának típusait diakrón és szinkrón szempontból egyaránt részletesen vizsgálta Kálmán Béla (MNyj. II, 59—70); elsősorban történeti szempontból Keszler Borbála (NytudÉrt. 63. sz.). Kálmán érinti a szórványosan jelentkező redukált magánhangzók (*kukërica* stb.) problémáját is (vö. Nyj. 35). A mássalhangzó-torlódás feloldása ma már nem különösebben jellemző vonása nyelvjárásainknak, számottevőbb területi aspektusa sincs, a probléma részletesebb szinkrón vizsgálatához nyelvatlaszunk anyaga sem elég gazdag, így ezeket a kérdéseket itt most nem tárgyalom, csupán egy-két idegen szónak olyan mai nyelvjárási változatait mutatom be a nyelvatlasz anyagából, amelyek a jelenséget bizonyos mértékig in statu nascendi szemléltetik, s amelyek egyúttal arra is utalnak, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldása ma már nyelvjárásainkban sem következik be feltétlenül, sőt nem példátlan a mássalhangzó-torlódás elő-

idézése vagy fokozása sem. Nyelvjárásaink jelentős részében a „colstok" szóban megmarad szó belsejében a hármas msh.-kapcsolat. Egyes területeken ez részben feloldódik *colostok* formában; jóval kisebb területen, elsősorban Erdélyben az *l* kiesésével; pl.: Ro-1: *ca^{o}stok* ~ ⟨*csó^{u}sztok*⟩, 14: *cóstok* ~ *csósztok* ~ *colostok*. Néhány esetben pedig a hangátvetésnek, hangbetoldásnak eléggé szokatlan eseteit láthatjuk; pl.: Cssz-1: *colstok* ~ ⟨*stolstok*⟩, E-5: *colostok* ~ *colstok* ~ ⟨*stolctok*⟩, G-11: *calstok* ~ ⟨*scaltok*⟩, Cssz-11: *colstok* ~ ⟨*scoltok*⟩, Ju-2: *calstok* ~ *calstrok*. — Az *r*-nek ez az utóbbi, négyes hangtorlódást okozó betoldása különösen érdekes, de még inkább azok az adatok, amelyek — más morfémákban — szó elején eredményeznek hármas torlódást; pl.: Cssz-5: *tráncport* ~ ⟨*stráncport*⟩ 'takaréktűzhely'; Ju-1: *srhákli* 'piszkavas'. Különösen elgondolkoztató az is, hogy e szokatlan jelenség kétszer is az *str* hangkapcsolatban realizálódik, abban, amely nyelvünk egyik legrégibb ilyen egysége *(strucc, strázsa, strumlás)*.

70. Összefoglalás. — A mássalhangzók területén — ahogy láthattuk — az egyes fonémák megterhelését illetően jóval szélesebb skálán mozognak az eltérések, mint a magánhangzók esetében. Néhány mássalhangzót (pl. *l, j, gy, ty, ny, t, d, n)* a különböző független vagy asszociatív megfelelések legalábbis a nyelvterület egyes részein igen nagy mértékben érintenek, másoknál az egyes megfelelések sokkal inkább egyedi jellegűek, a nyelvi rendszer szempontjából gyakorlatilag szinte elhanyagolhatók.

A tárgyalt jelenségek ismertetett anyaga azt is eléggé világosan mutatja, hogy a magyar dialektológiában a mássalhangzókkal kapcsolatos kérdések vizsgálata részleteiben messze elmaradt a magánhangzók területén elért eredményektől. Viszonylag sok elnagyolt, helytelenül általánosító megállapítás található az egyes nyelvjárási összefoglalásokban, leírásokban, s él a nyelvészeti köztudatban is. Ezek nagy része minden valószínűség szerint régebben, pl. a Balassa-féle összefoglalás korában sem állta meg a helyét, s megszületésükben a rendelkezésre álló nyelvi anyag fogyatékosságai mellett minden bizonnyal szerepe volt a szerzők nyelvszemléletének is, elsősorban a nyelvi törvények kivételnélküliségére vonatkozó akkori nézeteknek. Például Balassának a nyugati nyelvjárástípusokra vonatkozóan a szótagzáró *l* kiesését illető kategórikus megállapítását „itt elmarad minden szótag- és szóvégző *l*, sőt még azok az *l*-ek is, melyek e nyelvjárásterület sajátsága szerint *ly, lj* helyén állanának" (i. m. 128) — nem igazolják a korabeli szövegfeljegyzések sem (vö. Imre: MNy. LXI, 368—9). Számos ilyen nagyon határozott megállapítás a mai nyelvjárásokra vonatkozóan nem állja meg a helyét, de alaposabb vizsgálatok nélkül öröklődtek, átkerültek egyik munkából a másikba. A magyar nyelvatlasz anyaga az efféle általánosító megállapítások nagy részének nem helytálló voltát a mai nyelvjárásokra vonatkozóan kétségtelenül bebizonyítja, de sokszor ez az anyag sem elég gazdag ahhoz, hogy a jelenség realizálódásának sok apró részletét feltárja, annak törvényszerűségeit a maga teljességében bemutassa, vagyis a problémákra néha inkább csak rávilágít, de megoldásukat nem teszi hiánytalanul lehetővé. Ahhoz azonban kitűnő és biztos alapot ad, hogy a kutatások bizonyos irányokban megindulhassanak és eredményesebbé válhassanak.

A HANGSZÍN-REALIZÁCIÓK

71. A hangszín-realizációt illetően nyelvjárásainkban a magánhangzók szintén sokkalta színesebb képet mutatnak, mint a mássalhangzók, s a különböző realizációk földrajzi tagolódása is jóval határozottabb. E téren azonban jelentős különbségek vannak az egyes magánhangzók között is. Az egyértelműen hangszín-realizációs kérdésektől gyakran nem vagy alig választhatók el bizonyos mennyiségi vonatkozások (egyes magánhangzók, mássalhangzók bizonyos fokú, szabadon jelentkező vagy asszociatív jellegű nyúlása, rövidülése). Ezért az ilyen jellegű kérdések egy részét — megfelelően elkülönítve — szintén ebben a fejezetben tárgyalom.

Az *u, ú, ü, ű, i, í* fonéma hangszín-realizációi

72. A felső nyelvállású magánhangzók sorában hangszínváltozatokban igen szegény az *u* és az *ú*. Az alacsonyabban képzett *u̯, ú̯* kivételesen ritka. Jóval gyakoribb, de lényegében nem hangszínváltozat, hanem az *u* és az *ú* fonéma közötti átmenet, közbülső fok a félhosszú *ù*, amely elsősorban a rövid *u*-zás határterületein, illetőleg a hosszú mgh.-kat erősen rövidítő erdélyi részeken jelentkezik (vö. 20.6.).

A zártabb : nyíltabb állapot viszonylatában, illetőleg a félhosszú alakok jelentkezését illetően lényegében ugyanezt mondhatjuk az *ü, ű, i, í* fonémákról is. Az illabiálisabb : labiálisabb változatok *(ü̯, ű̯, i̯, í̯)* jelentkezése elsősorban ott számottevőbb, ahol nagyobb hatású bármelyik irányban az *ü : i, ű : í* megfelelés, illetőleg ahol e viszonyok közül valamelyik erősebb bomlást mutat; így pl. Nagyhinden (Cssz-5), és kny. *ü* : nyj. *i* viszonylatában Péterhidán (D-28). Az *i̯* változat nem ritka az *í*-ző morfémákban, ami nyilvánvalóan összefügg egyrészt a köznyelv, másrészt a szomszédos, nem *í*-ző nyelvjárások hatásával. Viszonylag gyakori ez a változat azokon az erősen *í*-ző nyugati pontokon, amelyek nem *í*-ző terület közvetlen közelében feküsznek. Például Somlóvásárhelyen (C-19), amely a nyugati *í*-ző vidék egyik legszélsőbb pontja dk.-en, szinte minden *í*-ző morfémának van *é*-ző változata is, és — érthető módon — igen gyakoriak az *i̯ (~ é̯)* realizációk is. Az *i̯* jelentkezésének van azonban egyéb földrajzi aspektusa is. Nyugaton kétségtelenül gyakoribb, mint keleten. Észak-Dunántúlnak ilyen szempontból megvizsgált 22 kutatópontja (az atlasz A és C négyzete) közül 7-en 2-4, 12-n 5-15, 3-on 19-21 morfémában jelentkezik anyagomban

i̯ változat is, ugyanakkor a megvizsgált 12 tiszántúli pont közül 3-on nincs ilyen változat, 7-en 1-2, 2-n 5, 1-en 10 morfémában található; ez az utóbbi azonban Debrecen, ahol a köznyelvi hatás nyilvánvalóan a legerősebb. Ezek az adatok a tiszántúli *í*-zés stabilabb voltára utalnak.

Az *ë* fonéma hangszín-realizációi

73. Nem mutatnak számottevő különbséget a hangszín szempontjából az *ë* fonéma realizációi sem. Mindazokon a területeken, ahol önálló hangeszköz, elsöprő többséggel az *ë* jel a fővariáns. A Dunántúlon egészen ritka változatként fel-felbukkan az *e̯*, az északi részeken némileg gyakoribb az *é̯*. Szubjektív benyomásaim alapján azonban úgy vélem, hogy e két területen az *ë* fonéma helyi általános realizációja között ennél némileg nagyobb a különbség. S nem tartom lehetetlennek, hogy e téren mint az atlasz munkatársai feljegyzésünkben egy kissé talán sematikus módon jártunk el. Bár ugyanakkor meggondolkoztató, hogy az atlasz nyolc gyűjtőjének anyaga e tekintetben meglepő azonosságot mutat, s ez határozottan ellene mond a feltételezett sematikus feljegyzésmódnak. Mindenesetre célszerű lenne ezt a kérdést megfelelő gépi mérésekkel tisztázni.

Az *o* fonéma hangszín-realizációi

74. Hangszínváltozatokban szegény az *o* fonéma is, kivéve az erdélyi *a*-zó területeket, ahol az *a*-zás stabilabb vagy bomlófélben levő jellegétől függően jelentkezhetnek az *o* ~ *o̯* ~ *ó̯* ~ *a* hangsor különböző egyedei. Más területeken az *o̯*, *ó̯* esetleg *ō̯* változat kivételesen ritka, jelentkezésének földrajzi aspektusa nincs.

Az *ó, ő, é* fonéma hangszín-realizációi; a kettőshangzók

75. Az *ó, ő, é* fonéma hangszín-realizációi főbb típusaikban (monoftongus : diftongus; a diftongusok záródó vagy nyitódó volta) szoros területi párhuzamosságot mutatnak. Így egyéb vonatkozásokban eltérő jellegük ellenére is célszerű együtt vizsgálni őket (vö. 13. sz. térkép).

75.1. A nyitódó jellegű kettőshangzók tipikus területe a Dunántúl nyugati fele és Erdély dk.-i része, de élnek ilyen típusú kettőshangzók egyes moldvai csángó nyelvjárásokban is (vö. GÁLFFY: NyIrK. VIII, 41—3). Nyugaton a kettőshangzós megoldás igen erős, gyakorlatilag ma is szinte általánosnak tekinthető.[1] A monoftongusos megoldás némileg gyakoribb a terület keleti, monoftongáló nyelvjárásokkal érintkező peremén. Nem sokkal kisebb hatású jelenség a nyitódó jellegű diftongálás

[1] Ezen a területen egy-két ponton a monoftongusos megoldást mindössze egyetlen adat képviseli — ritka változatként. Ezeket szemléltető térképem összeállításában nem vettem figyelembe. Az egyéb területeken egészen szórványosan jelentkező kettőshangzókat azonban mindig feltüntetem.

13. sz. Az *ó, ő, é* kettőshangzós megoldása

1. jel = *ó*
2. jel = *ő* } fonéma
3. jel = *é*

○ = *uo, üö, ië* } típusú dift.
□ = *ou, öü, ëi*

▲ = A kp.-on $é_2$ ($ó_2$, $ő_2$) fonéma is van. (Adataikat a térkép nem tükrözi.)

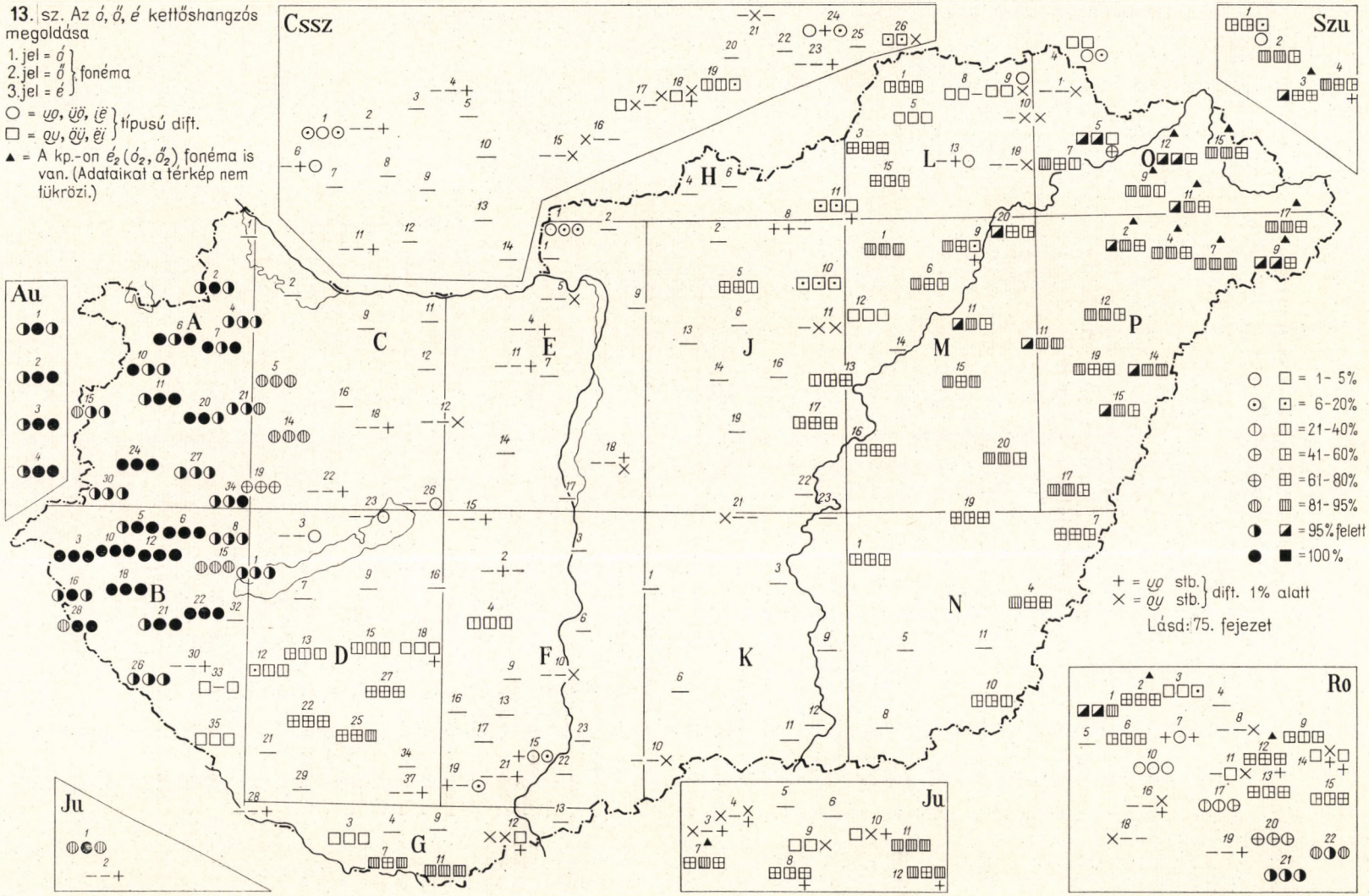

Lásd: 75. fejezet

Erdély dk.-i részén sem. Jóval szerényebb, de el nem hanyagolható mértékben jelentkeznek nyitódó típusú kettőshangzók mindhárom tárgyalt fonéma realizációjaként Szenc környékén, a Tolna megyei Sárközben és Baranyának a Sárközzel érintkező pontjain, az Ipoly-kanyarban (főképpen Kemencén: H-1), illetőleg Erdély egyes középső területein. Egészen szerény formában Kassa távolabbi környékén, Heves m. ék.-i, Borsodnak e területtel határos pontjain.

A záródó típusú kettőshangzó gyakori realizáció Somogy nagy részén, Tolna m. néhány ponján, Baranya déli sávján, a jugoszláviai Kórógyon, a keleti területek nagy részén, Erdély egyes területein s néhány jugoszláviai településen; elszórtan megtalálható — legalábbis az *o͡u*, *ö͡ü* típusú — egyes moldvai csángó nyelvjárásokban is (vö.: GÁLFFY: NyIrK. VIII, 41—3, IX, 265).

Ahogy a szemléltető térkép is beszédesen mutatja, a záródó jellegű kettőshangzó — még legtipikusabb területein is — ma kevésbé általános jellegű, mint a nyitódó. Bár területenként különböző mértékben, de minden vizsgált ponton, mindhárom fonéma esetében számottevő változat a monoftongus is.

A nyelvatlasz anyagában egy-egy nyitódó vagy záródó jellegű kettőshangzós adat — főképpen az *é* realizációjaként — előfordul a fentebb megjelölt területeken kívül is. Ezek jelentkezése azonban — megítélésem szerint — teljesen esetleges, többnyire alkalmi jellegű, esetleg emfatikus kötöttségű; de magára a nyelvjárásra nem jellemző.

A nyitódó és a záródó jellegű kettőshangzók együtt, ugyanazon fonéma realizációjaként általában nem fordulnak elő; bár kivételesen ritkán ezzel a jelenséggel is találkozhatunk. Egyes ék.-i területeken egyaránt él ugyan az *éi* és az *ié* típusú kettőshangzó is, de az előbbi az *é*, az utóbbi az $é_2$ fonéma tipikus realizációja. Hasonlóképpen a Ro-2, 12, Ju-7 pontokon is. (A két erdélyi ponton egészen kis megterheléssel ez a kettősség fennáll az *ó* : $ó_2$, *ő* : $ő_2$ fonéma esetében is.) E területeken viszonylag ritkán egyazon morfémában mindkét típusú kettőshangzó is jelentkezhet, sőt többnyire monoftongus is. Különösen az eredetibb *ié* helyén fordulhat elő az *éi*, ami tulajdonképpen a köznyelvi hatás helyi realizálódása. A fordított helyzet már jóval ritkább. Néha elég nehéz eldönteni, hogy a vizsgált helyi nyelvjárásban az érintett morfémában melyik is a tipikus megoldás. — Szintén elsősorban az említett ék.-i részeken köznyelvi rövid mgh. + *l*, *r*, *j* kapcsolatban is jelentkezhet nyitódó típusú kettőshangzó (pl. *parancsuól*, *ökü͡ör* stb.). Ez azonban ismét más elbírálás alá esik, és a fenti megállapításnak nem mond ellene. — Az *é* : $é_2$ fonémákat megkülönböztető ék.-i nyelvjárástípus szomszédságában (pl. O-5-ön) azonban az *óu* ~ *ó*, *őü* ~ *ő* megoldással szemben *ié* ~ *éi* ~ *é* típusú megoldást találunk, sőt az *ié* változat a leggyakoribb. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy régebben itt is megvolt az *é* : $é_2$ fonológiai ellentét *éi* : *ié* típusú realizációval. Majd a két realizáció összemosódott, s ezzel eltűnt a fonológiai ellentét is. Egészen szórványosan — szintén főképpen az *é* esetében — a záródó jellegű kettőshangzók területének egy-egy pontján találunk *ié*-s megoldást is egy-két morfémában ritka változatként. A nyitódó típusú kettőshangzók területén azonban a záródó típusú még ilyen formában sem jelentkezik.

A diftongusos : monoftongusos realizáció jelentkezése — véleményem szerint — nem köthető bizonyos konkrét morfémákhoz, a megoldás magára a fonémára jellemző. A két változat arányát azonban bizonyos tényezők (hangtani helyezet, emfatikum) befolyásolhatják.

75.2. A diftongus : monoftongus tipikus területe az *ó, ő, é* fonéma esetében pontosan egybeesik. A két megoldás gyakorisága azonban fonémánként már jelentős eltérést mutathat. A nyitódó jellegű kettőshangzók területén a diftongálás eléggé általános volta miatt e téren nincs számottevő különbség. A záródó jellegű kettőshangzók dunántúli, erdélyi és jugoszláviai területén szintén nem rajzolódik ki e téren jelentősebb eltérés. A többi terület anyagából azonban eléggé határozottan levonható egy-két olyan tanulság, amit az általános fonetika, a magyar hangtörténeti kutatás is esetleg eredményesen felhasználhat.

A következő táblázatban bemutatom a záródó jellegű kettőshangzók %-os gyakoriságát azokon a vizsgált pontokon, amelyeken a kettőshangzó megterhelése 5%-nál erősebb.

A keleti területek részletesebben vizsgált 44 pontjának (az alábbi listán H-11-től Szu-4-ig) anyaga egyértelműen azt mutatja, hogy a három vizsgált fonéma közül a diftongálásra leghajlamosabb az *ó*, legkevésbé az *é*. E pon-

Kp.	%[1]			Kp.	%			Kp.	%		
	ó	*ő*	*é*		*ó*	*ő*	*é*		*ó*	*ő*	*é*
D—12	20	21	26	M—13	37	54	63	P—12	95	86	53
13	46	31	33	15	85,9	80	85,6	14	99	91	94
15	32	29	26	16	80	73	72	15	98	84	53
22	78	70	75	19	69	57	64	17	94	90	57
25	76	80	82	20	91	82	57	19	87	74	60
27	86	69	61	N—1	56	63	45	Cssz—19	26	25	17
F—14	39	40	38	4	85	78	63	26	12	7	1
G— 7	85	80	90	7	76	68	44	Szu—1	59	42	19
11	92	91	90	10	53	41	32	2	91	84	45
H—11	20	11	3	O—5	96	98	69	3	97	78	61+
J— 5	80	65	23	7	86	73	40	4	83	68	54
10	14	8	11	9	93	84	41+	Ro—1	95	96	90
17	42	63,6	64,3	11	97	86	68+	2	69	74	73+
L— 1	47	57	43	12	98	96	48+	6	43	47	41
3	70	76	71	15	92	89	80+	9	43	36	49
15	71	52	60	17	93	84	68+	12	71	69	71+
20	98	74	58	P—2	97	88	78+	13	74	53	66
M— 1	94	89	91	4	89	92	78+	15	47	58	73
6	88	79	49	7	94	91	88+	Ju—1	67	79	67
9	89	71	12	9	99,1	98,9	73+	8	65	53	72
11	99	80	59	11	97	91	84	11	90	91	84
								12	88	77	85

[1] Anyagomban az *ó* és az *ő* vizsgált adatainak száma kutatópontonként kevés kivételtől eltekintve 140 és 250 között mozog; az *é*-é 180—300 között, egyes részeken jóval efölött. + = A kutatóponton az $é_2$ fonéma is él.

tokon a diftongusok összesített átlagos százalékértéke: *ó*: 78, *ő*: 71, *é*: 55. Ez még világosabban látszik a megterhelés erősségének sorrendjét mutató adatokból:

ó, ő, é	:	31 ponton
ó, é, ő	:	6 ponton
ő, ó, é	:	4 ponton
ő, é, ó	:	1 ponton
é, ő, ó	:	2 ponton

A fentieket felbontva az egyes fonémákra: *ó* : *ő* = 37 : 7, *ó* : *é* = 41 : 3, *ő* : *é* = 36 : 8. Vagyis az *ó* sorrendi száma: 1,23, az *ő*-é: 2,02, az *é*-é: 2,75. Ezek az adatok arra is utalnak, hogy az *ó* és az *ő* a diftongálás gyakorisága szempontjából közelebb állnak egymáshoz, mint külön-külön az *é*-hez. Ezt még világosabban mutatja a következő táblázat:

%-os eltérés[1]	Kutatópont		
	ó—ő	*ő—é*	*ó—é*
0— 5	10	7	7
6—10	18	11	3
11—15	8	5	6
16—20	6	5	2
21—25	2	4	4
26—30	—	3	6
31—40	—	5	8
41—50	—	3	5
51—60	—	1	2
77	—	—	1

[1] A megadott százalékértékek az összevetett fonémák diftongusos adatainak %-a közötti különbségre vonatkoznak.

A dunántúli, erdélyi és jugoszláviai pontokon a fenti három viszonylatban az eltérés nagyrészt 10% alatt marad.

75.3. Az $é_2$ fonéma nyitódó jellegű diftongusos: monoftongusos megoldásának aránya nem szükségszerűen azonos az *é* fonémáéval. Az *ié* típusú változat mellett kisebb-nagyobb mértékben általában jelentkezik az *éi* típusú is, és a két típusú kettőshangzó adatai együtt többnyire meghaladják az *é* diftongusos megoldásának arányát.

Kp.	*é* fonéma	$é_2$ fonéma		Kp.	*é* fonéma	$é_2$ fonéma	
	éⁱ %	*ⁱé* %	*éⁱ* %		*éⁱ* %	*ⁱé* %	*éⁱ* %
O— 9	41	90	—	P—7	88	55	20
11	68	60	11	9	73	88	4
12	48	69	4	Szu—3	61	85	2
15	80	84	6	Ro—2	73	69	7
17	68	95	—	12	71	57	4
P—2	78	79	2	Ju—7	67	59	4
4	78	75	11				

75.4. Arra a felmerülő kérdésre, hogy mai nyelvjárásainkban a diftongálás mértéke összefügg-e a hangtani helyzettel (hangsúlyos, hangsúlytalan helyzet, abszolút szóvég), annyit mondhatunk csak, hogy talán igen. A keleti kettőshangzós területek anyagán végzett ilyen vonatkozású vizsgálataim eredményei ugyanis nem teljesen egyértelműek és különösebben meggyőzőek. S a kapott eredmények értékelésében figyelembe kell venni azt is, hogy ezek — az atlaszgyűjtés jellegéből következően — izolált szavakra vonatkoznak, tehát nem a természetes beszédhelyzetet tükrözik.

A diftongálás erősségének hangtani helyzet szerint való megoszlása e szempontból megvizsgált anyagomban a következő képet mutatja:[1]

Hgs. h.	Hgst. h.	Szóv.	A kp.-ok száma	
			ó	*ő*
1	2	3	4	6
1	3	2	6	6
2	1	3	2	2
2	3	1	10	12
3	1	2	5	7
3	2	1	10	8
1	3	3	3	—
3	1	3	1	1
3	3	1	—	—
1	1	3	1	1
1	3	1	1	1
3	1	1	1	—
1	1	1	—	—

[1] A táblázatban 1 = legerősebb, 2 = közbülső, 3 = leggyengébb fok.

Az elméletileg lehetséges variációk közül legalább egy-egy ponton az *ó* esetében 11, az *ő* esetében 9 jelentkezik. S szinte kétségtelennek látszik, hogy a vizsgálati anyagot növelve mindegyik variáció megjelennék.

Részletesebben felbontva a fenti anyagot, a következő képet kapjuk:

A diftongálás	A kp.-ok száma					
	ó			*ő*		
	Hgs. h.	Hgst. h.	Szóv.	Hgs. h.	Hgst. h.	Szóv.
Legerősebb	13+2[2]	8+2	20+2	12+2	10+1	20+1
Leggyengébb	16+1	17+3	7+4	15+1	19	9+1

[2] A + jellel kapcsolt szám arra az esetre vonatkozik, amikor két helyzet mutatója azonos.

A diftongálás erősségének az anyagból adódó mutatószámai tehát a következők:

	ó	*ő*
Szóvég:	1,73	1,75
Hgs. h.:	2,06	2,06
Hgst. h.:	2,22	2,19

Az adatok tehát azt mutatják, hogy izolált szavak esetén a diftongálásnak ma legjobban kedvez az abszolút szóvég, és legkevésbé a hangsúlytalan helyzet. A három csoport közötti eltérés azonban nem nagyon erős. S ez a „nagy számok törvénye" alapján kirajzolódó kép eléggé különböző módon variálódhat. Feltűnő módon azonosak a mutatók az *ó* és az *ő* esetében annak ellenére, hogy anyagukban csupán a 2 3 1 típusban volt 5 és a 3 2 1 típusban 2 kutatóponton egyezés; a többi 37 ponton az *ó* és az *ő* anyaga más-más típust képviselt. (Az *é* anyagát ebből a szempontból nem vizsgáltam, mivel az abszolút szóvég adatainak száma igen kevés.)

75.5. A kettőshangzók hű feljegyzése még a jól képzett és gyakorlott nyelvjárási gyűjtő számára is egyik legnehezebb feladat. Hangszín, időtartam, nyomaték együttes jelentkezésének appercipiálása, megítélése és grafikailag hű rögzítése igen nehéz helyzet elé állítja a kutatót, s viszonylag tág lehetőséget nyújt a szubjektív megítélés számára. A nyelvatlaszgyűjtés során a munkaközösség — éppen ezért — bizonyos egyszerűsítést hajtott végre az *ó, ő, é* fonémák realizációjának jelölésében. Így az időtartam szempontjából viszonylagosan egyenlő elemű kettőshangzókat lebegő nyomatékúnak jelöltük (*u͡o, ü͡ö, i͡ë, o͡u, ö͡ü, ë͡i, a͡o, e͡ö* stb.). Közlő beszédben ugyanis a nyomatéknak kétségtelenül ez a tipikus megjelenési formája. A határozottan emelkedő vagy ereszkedő nyomaték az erősebb emfatikum, a kérdés, a bizonytalankodás velejárója, jelölése tehát a szituáció esetenkénti pontos körülírása nélkül könnyen megtévesztő lehet. Nem jelöltük az egyes elemek között jelentkező relatív időtartam-különbséget (*u͡ò, ò͡u* stb.). Jelöltük azonban az időtartamot akkor, ha az egyik elem erősen rövid (*u͡ó, ó͡u* stb.), ami általában nyomatéktalansággal is jár. (Az erdélyi pontokon az ottani kettőshangzók különleges problémái miatt ezeket az egyszerűsítéseket nem alkalmaztuk.) Mindenütt törekedtünk viszont a kettőshangzók mindkét eleme hangszínének a lehető legpontosabb rögzítésére. A nyelvatlasz anyaga kettőshangzóinak feldolgozásában a fentieket messzemenően figyelembe kell venni.

A nyugati terület nyitódó kettőshangzói nagy többségükben egyenlő időtartamúak (*u͡o, ü͡ö, i͡ë* típusúak). A nem egyenlő időtartamú változat (*u͡ó, ü͡ő, i͡é* típus) viszonylag ritka, s elsősorban azokon a keleti és déli pontokon jelentkezik, amelyek közelebb esnek a szomszédos monoftongáló nyelvjárásokhoz, tehát ahol a diftongálás már egyébként is gyengébb. A terület zömén az *ó* fonéma esetében az *u͡ó* típusú változat nem éri el a 10%-ot, de pl. a C-14-en megközelíti a 20, a C-5-ön a 30, a B-26-on a 40, a C-19-en pedig a 70%-ot. Az általam elvégzett nem teljesen részletes összevetések azt mutatják, hogy a nem egyenlő időtartamú realizációk gyakorisági sorrendje nyugaton: *i͡é, ü͡ő, u͡ó*.

A somogyi, a tolnai, és egyes baranyai részeken a kettőshangzók fő variánsa a nem egyenlő időtartamú (*ó͡u, ő͡ü, é͡i* típusú) változat. Több ponton a viszonylag azonos időtartamú változatra — legalábbis egyik vagy másik fonéma esetében — nincs is adatom, de ahol megjelenik, ott is igen kis megterhelésű. Az erősebben diftongáló baranyai részeken ez a változat is némileg gyakoribb.

A záródó kettőshangzók keleti területén a kevésbé erősen diftongáló pontokon nagyjából hasonló a kép. Ott, ahol a kettőshangzós megoldás

erősebb, némileg már bonyolultabb. Itt az *o͡u* : *ó͡u* típusú megoldás már erősebben összefügg a hangtani helyzettel, és 21 részletesebben megvizsgált kutatópont anyaga alapján a következő kép rajzolódik ki.

A viszonylag azonos időtartamú kettőshangzók gyakorisága az *ó* esetében:

Hgs. h.	Hgst. h.	Szóv.	Kp.
1	2	3	4
1	3	2	5
2	1	3	6
2	3	1	4
3	1	2	2

	Hgs. h.	Hgst. h.	Szóv.
Leggyakoribb	9	8	4
Legritkább	2	9	10

Mutatószámok: hgs. h. 1,67; hgst. h.: 2,05; szóv.: 2,29. Ez az anyag tehát azt mutatja, hogy az *o͡u* : *ó͡u* típusú megoldásban az *o͡u*-féle változat leggyakoribb a hangsúlyos helyzetben (a szó első szótagjában), s legritkább szóvégen. Az eltérés azonban nem különösebben erős.

Hangszínüket tekintve a nyitódó és a záródó kettőshangzók egyaránt viszonylag széles skálán mozognak: a nyelv függőleges mozgása irányában az *u͡o* : *o͡a*, *o͡u* : *a͡o*, *i̯ë* : *ë̯e*, *ë̯i* : *e͡ë* szélső határok között. Az *ő* fonéma esetében azonban a nyitódó típusúaknál a második, a záródóaknál az első elem az alsó határ esetén illabiális jellegű: *ü̯ö* : *ö̯e*, *ö̯ü* : *e͡ö*. A két elem között a függőleges irányú nyelvállás kétharmad foknál csak ritkán kisebb, s a két fokot (pl. *u͡a*, *ü̯e*, *i̯e*, *a͡u*, *e͡ü*) szintén csak ritkán éri el, különösen a záródó típusú kettőshangzók esetében. Az egy-két, szórványosan jelentkező ilyen adat mögött valószínűleg erős emfatikum rejlik. A nyitódó típusúaknál, főleg Sopron m. területén különösen az *u͡a*, *ü̯e* megoldás már gyakoribb az atlasz anyagában, bár ez a grafika is inkább csak egy-két gyűjtőre jellemző, tehát bizonyos fokú szubjektív megítélést mutat. Elsősorban ugyanezen a területen, de ritkábban a nyitódó kettőshangzók nyugati területén máshol is, sőt néhány erdélyi ponton is, jelentkezik a kettőshangzó második elemének bizonytalan, elmosódott képzésű, svaszerű *(ə)* ejtése, különösen az *ó* és az *ő* realizációjaként; változatként fel-felbukkan az *u̯o̯*, *ü̯ö̯*, *ü̯e̯*, típusú megoldás, sőt szélsőséges, ismét inkább csak egyéni jellegű grafémaként az *u̯e*, *u̯ę* változat is. Az *i̯ə* típusú megoldás viszont kivételesen ritka nyugaton is, Erdélyben pedig nincs is rá adatom az atlaszból. A kettőshangzók fentebb említett zártabb : nyíltabb megoldású változatai közül a zártabb alaptagú formák és ezeknek elemenként egyharmad fokkal nyíltabb változatai *(u͡o, u̯o, u̯o̯; o͡u, o̯u, o̯u̯* stb.) gyakoribbak, mint az azonos jellegű nyíltabb alaptagúak *(o͡a, o̯a, o̯a̯; a͡o, a̯o, a̯o̯, a̯o̯* stb.). Ha a kettőshangzó elemei nem azonos időtartamúak, szinte kizárólag a köznyelvi realizációnak megfelelő elem a hoszabb időtartamú *(uó, óə, aó, üő, őə, őü, eő, ié, éə, ée, éi, eé* stb.).

Az $é_2$ fonéma esetében a nem azonos időtartamú (főképpen *ié*, ill. ritkábban *ée* típusú) realizáció a tipikus megoldás. Az $ó_2$, $ő_2$ megterhelése igen kicsi, így tipikus realizációról velük kapcsolatban nem nagyon lehet beszélni.

75.6. Kettőshangzós megoldást találunk egyes nyelvjárástípusokban más magánhangzók realizációjaként is (pl. *á; a; a, e, o, ö, ë + l, r, j* stb.). Ezekről az érintett fonéma, illetőleg jelenség tárgyalása során szólok. (A polifonémikus értékű *ē, ā* ilyen vonatkozású problémáit lásd 28.15.1.) Kivételesen ritkán, inkább csak egyéni jellegzetességként — elsősorban a Tiszántúl középső részein — az *ú* ejtésében is jelentkezik valami kettőshangzószerű megoldás (pl. *kọút)*, ami valószínűleg szintén az erős emfatikummal függ össze.

75.7. Hangszínét tekintve az *ó, ő, é* fonéma monoftongusos megoldása sem egységes nyelvjárásainkban. Győr, Komárom m. területén, Veszprém m. északi részein gyakori — hangtani helyzettől függetlenül — az alacsonyabb nyelvállású *ę́;* már jóval ritkább az *ọ́, ọ̋*. Ugyanez a megoldás egészen ritka változatként jelentkezik a záródó típusú kettőshangzók területén is.

Jóval nagyobb területen megtalálható az *ó, ő, é* fonéma zártabb monoftongusos realizációja *(ọ́, ọ̋, ę́*, sőt szélső határesetként *ṷ́, ṷ̋, ị́)*. Változatként a nyelvterületnek szinte minden részén felbukkan, de különösen gyakori a Garam és a Zagyva közötti részeken, Somogy, Tolna, Baranya területén. Szóvégen általában jóval erősebb, mint egyéb hangtani helyzetben.

Különösen szóvégen, de ritkábban hangsúlytalan helyzetben is, eléggé gyakori a Dunántúl déli felében az *ó, ő* rövidülése *(ò, ọ̀, ȍ, ọ̏)*; jóval ritkább az *é*-é *(ę̀, ȅ)*.

Általánosan jellemző sajátságként megállapítható az is, hogy a monoftongáló vagy nem erősen diftongáló területeken az *ó* és az *ő* fonéma abszolút szóvégen változatokban jóval gazdagabb, mint egyéb hangtani helyzetben.

Az *á* fonéma hangszín-realizációi

76. Az *á* fonéma realizációs változatokban nyelvjárásainkban igen gazdag. E változatok a nyelv függőleges mozgása szerint két fok között váltakozhatnak *(á, ạ́, ạ̄, ā, ạ̄, ọ́, ó)*, de jelentkezik ezek mellett az előrébb képzett *(ạ́)* és a kettőshangzós *(ȧo, ȧó, āᵒ; áᵒ, áᵃ, ᵃá)* megoldás is. Bizonyos változatok földrajzilag is jól rögzíthetők (vö. 14. sz. térkép).[1]

76.1. Az északi, palóc típusú nyelvjárásoknak igen jellemző sajátsága az *á* fonémának erősen labiális jellegű realizációja. Legáltalánosabb változata az *ā*, de nem ritka az ennél labiálisabb (zártabb) megoldás *(ạ̄, ọ́*, sőt kivételesen *ó)* sem. Ugyanakkor e terület nagy részén jelentkezik egy kevésbé labiális (nyíltabb) változat *(ạ̄)*; és ma már — különösen a szélső területeken — a szomszédos nyelvjárások és a köznyelv hatására az *ạ́*, sőt egészen elszórtan az *á* is. Borsod keleti felében, kutatópontjaim közül elsősorban Szuhogyon (L-5), ill. Tornagörgőn (Cssz-22) gyakori a kettőshangzós megoldás *(ȧo, ȧó*, ritkán *āᵒ)*; hasonlóképpen a szlavóniai Kórógyon (Ju-7) is.

[1] Az *á* fonéma realizációs adatainak száma anyagomban kutatópontonként átlagosan 200—400 között mozog. Egy-két ponton felbukkan egy-egy (tehát többnyire ½% alatti megterhelésű) adat olyan változatra is, amely a környező pontokon egyáltalán nem található meg. Ezeket a teljesen egyéni, illetőleg alkalmi jellegűnek látszó változatokat a térkép összeállításakor nem vettem figyelembe.

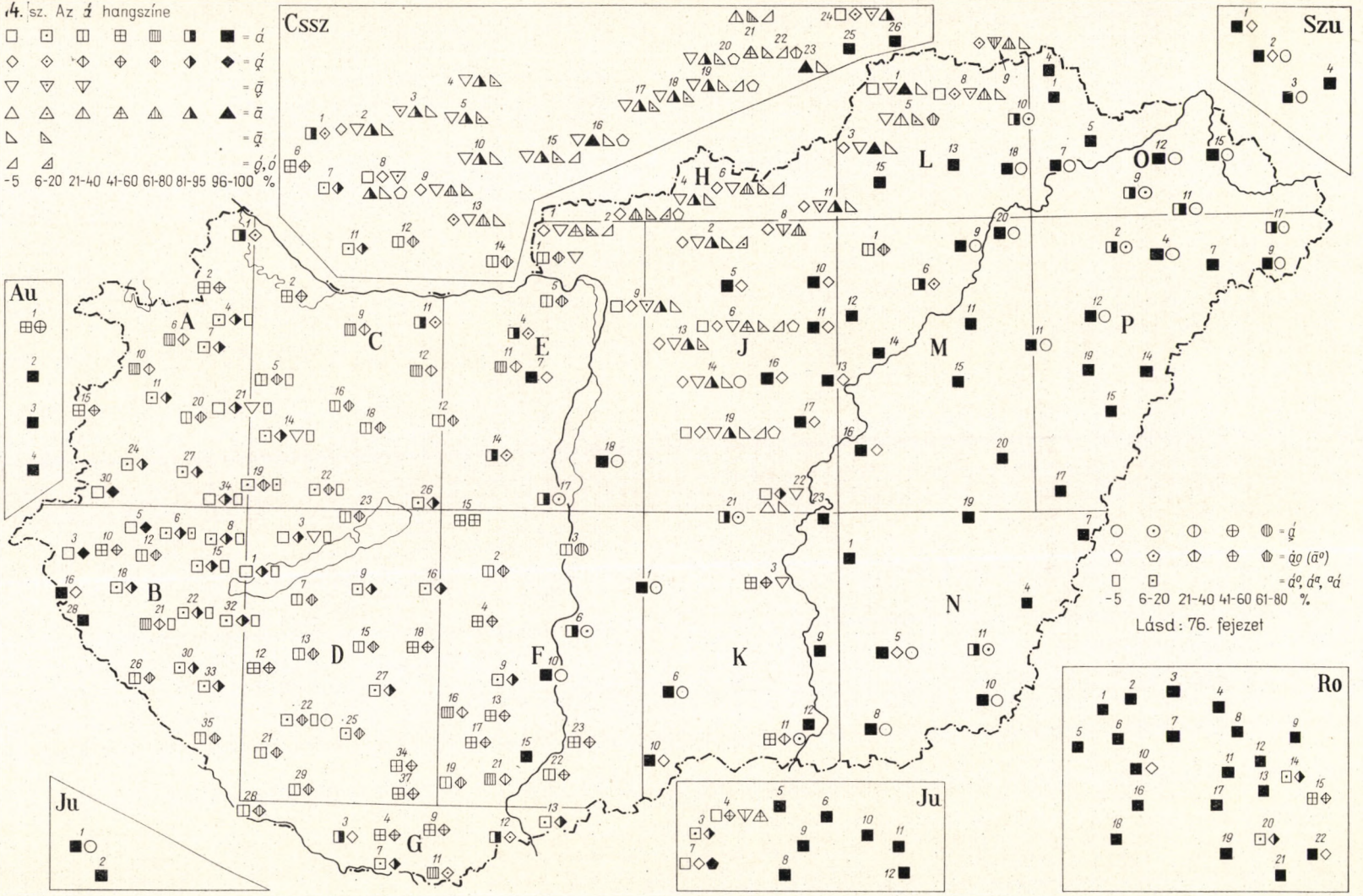

Lásd: 76. fejezet

Horger (i. m. 77) szerint a déli moldvai csángó falvakban is általános az *á* fonéma *ā* változata. Ezt a megállapítást azonban az erdélyi nyelvjárásgyűjtők újabb kutatásai nem igazolták (vö. Gálffy: NyIrK. IX, 265).

Benkő Loránd (Pais-Eml. 81—9) bebizonyította, hogy az *ā* típusú ejtés kialakulása szorosan összefügg a hangtani környezettel, s a realizáció zártságának foka *á* környezetében általában ma is erősebb, mint egyéb mgh. mellett. Ezt a megállapítást a nyelvatlasz anyaga is eléggé egyértelműen igazolja, ahogy ez a következő táblázat mutatóiból is kitűnik:[1]

Kp.	*á* körny.		Nem *á* körny.		Kp.	*á* körny.		Nem *á* körny.	
	1. sz.	Nem 1. sz.	1. sz.	Nem 1. sz.		1. sz.	Nem 1. sz.	1. sz.	Nem 1. sz.
H— 1	4,39	4,75	4,35	4,44	Cssz—8	4,03	3,78	3,87	3,95
2	4,38	4,45	4,20	4,20	9	4,35	4,10	4,28	4,11
4	4,07	4,09	4,04	4,00	10	4,05	4,02	3,98	4,00
6	4,32	4,46	4,25	4,31	15	4,28	4,20	4,00	4,01
8	3,74	3,77	3,65	3,66	16	4,05	4,00	4,01	4,02
11	3,77	3,89	3,91	3,92	17	4,32	4,16	4,03	4,02
J— 2	4,21	4,52	4,07	3,95	18	4,05	4,12	4,06	4,03
6	4,50	4,43	4,06	4,23	19	4,07	4,35	4,05	4,09
13	4,19	4,16	4,05	4,01	20	4,43	4,34	4,05	4,03
L— 1	4,09	4,03	3,83	4,00	21	4,94	4,83	4,71	4,78
3	4,00	4,03	3,98	3,98	24	3,85	3,86	3,66	3,72
8	3,96	3,96	3,45	3,59					
9	3,40	3,40	3,35	3,35	Átlag	4,13	4,15	4,00	4,02
Cssz—4	4,06	4,22	4,09	4,04					
5	4,05	4,10	4,04	3,96					

A zártság foka tehát meglehetősen viszonylagos. Az *á*-s és nem *á*-s környezet közötti eltérés sem túlságosan nagy. Az *á* fonémának egy-egy ponton jelentkező változatai mindegyik helyzetben jelentkeznek, *á* környezetében azonban a zártabb változatok globálisan némileg gyakoribbak. Az első és nem első szótagbeli *ā*-k zártsági foka között egészen jelentéktelen az eltérés, de az utóbbi helyzetben a zártság némileg erősebbnek látszik.

76.2. Az Ipoly—Duna vonaltól nyugatra eső részek, Erdély néhány keleti pontjának jellemző sajátsága az *á* zártabb ejtése *(ą́)*. Számottevő mértékű ez a változat a Duna bal partján is néhány településen Mohácstól délre. Jelentkezik a moldvai csángóban (vö. Gálffy: i. h.) és a tolnai-baranyai székely telepesek nyelvében. Kis megterhelésű változat a palóc típusú területek szélén, illetőleg az e területek déli részével érintkező *á*-s pontokon, keletre kb. a Tisza vonaláig.

Nyugaton az *ą́* különösen erős megterhelésű változat kb. a Csorna—Veszprém—Kaposvár—Szentgotthárd—Csorna határolta területen. E területtől távolodva egyre ritkábbá válik. Egyáltalán nem jelentkezik már a burgenlandi, dny.-on a jugoszláviai pontokon, s igen ritka változat több

[1] A mutatók kialakítása a következő mérőszámok alapján történt: *á* = 1, *ą́* = 2, *ą̄* = 3, *ā* = 4, *ą̄́* = 5, *ǫ́* = 6, *ó* = 7. A kettőshangzós megoldást a táblázat összeállításában nem vettem figyelembe.

más dny.-i ponton is. Az említett terület egyes részein, elsősorban Pápa és a Somló térségében ritka változatként jelentkezik az $\breve{a}$ is.

Az *á* zártabb megoldása *(ą́)* eléggé határozottan hangtani helyzethez köthető, ahogy a mellékelt táblázat is mutatja.

Kp.	%		Kp.	%		Kp.	%	
	Hgs. h.	Hgst. h.		Hgs. h.	Hgst. h.		Hgs. h.	Hgst. h.
A— 4	92	78	B—33	78	85	D—27	84,6	85,3
6	28	27	35	75	67	28	63	65
7	88	91	C— 2	50	49,6	29	58	69
10	37	31	5	72	67	34	50	46
11	88	92	9	37	36	37	64	36
15	44	40	12	32	19	E—12	72	66
20	81	66	14	94	93	15	72	43
21	95	90	16	69	66	F— 2	69	63
24	88	84	18	60	77	4	65	75
27	95	92	19	89	92	13	55	42
30	98	95	22	83	78	16	25	21
34	97,2	97,5	23	81	71	17	42	47
B— 3	98	96	26	90	84	19	67	63
5	99	97	D— 1	94	97	21	28	20
6	91	95	3	95	96	22	61	59
8	92	86	7	84	72	23	48	40
10	55	41	9	94	83	G— 4	54	43
12	75	65	12	57	53	7	82	81
15	91	92	13	84	67	9	49	55
18	91	79	15	82	65	13	85	81
21	28	7	16	97	86	Ro—14	88	90
22	95,1	94,6	18	50	35	15	56	33
26	78	66	21	60	66	20	87	85
30	93	96	22	76	85			
32	92	81	25	25	14			

Vagyis: 73 kp.-ból 53-on az *ą́* hangsúlyos helyzetben gyakoribb, mint hangsúlytalanban. Az eltérés a két helyzet között azonban általában nem különösebben erős.

Az eltérés mértéke %-ban:

%	A hgs. h. javára; kp.	A hgst. h. javára; kp.
5	23	13
6—10	10	5
11—15	16	1
16—20	—	1
21—25	2	—
25—30	2	—

A Dunántúl középső részein, elsősorban Pápa—Veszprém—Keszthely térségében kis megterhelésű változatként jelentkezik az *á* fonéma kettőshangzós *(áᵒ, ᵃá*, ritkán *ᵃá* típusú) realizációja is. Ez a megoldás hangsúlyos helyzetben jóval gyakoribb, mint hangsúlytalanban.

76.3. Több területen: Budapesttől Mohácsig a Duna mentén, de elszórtan a Duna—Tisza közén keletebbre is; a Tiszántúl déli felében; az ék.-i részeken, főleg Szabolcs-Szatmár m. területén, de ritkábban Abaúj keleti peremén is; a burgenlandi Középpulyán (Au-1) jelentkezik az előrébb képzett *ą́*. (Nem ritka a kevésbé igényes budapesti köznyelvben sem.) Viszonylag nagy megterhelésű változat az Au-1 és az F-3 pontokon, egyebütt meglehetősen ritka megoldás.

76.4. Nincsenek hangszínbeli változatai az *á*-nak a Tiszántúl középső területén, Erdély nagy részén, s a jugoszláviai pontokon a Bácskában.

76.5. Viszonylag gyakori az *á* rövidülése *(à*, sőt *ȧ)* a Dunántúl dny.-i peremén (pl. B-16, de különösen B-28, Ju-1, 2) s Erdély nagy részén. Egyes pontokon (pl. Ro-4, 7, 16, 19) eléggé általános a teljes rövidülés *(ȧ)*, elsősorban hangsúlytalan helyzetben. A félhosszú változatra azonban a palóc területek kivételével a nyelvterületnek szinte minden részén akad elszórtan egy-két adat.

Az *a* fonéma hangszín-realizációi

77. Az *a* fonémának nyelvjárásainkban két tipikus realizációja van: az illabiális *(ȧ)*, illetőleg a labiális *(a)* megoldású. E két főtípus mellett azonban — többnyire jóval kisebb megterheléssel — egyéb változatok *(ą́, ą; ą*, sőt egészen ritkán *ǫ; asszociatív kötöttséggel o, ǫ;* ritkábban *ą̇, ę)* is jelentkeznek (vö. 15. sz. tkép).[1]

77.1. Az illabiális realizáció tipikus megoldás az északi, palóc területeken. Mint főtípus ugyanott jelentkezik, ahol az *á* fonéma labiális megoldású *ā* változata. Illabiális megoldású az *a* fonéma Szlavóniában (Kórógyon: Ju-7). A Duna—Tisza közének déli felében néhány palóc településen az *ȧ* típusú realizáció ma is számottevő változat. Az *ȧ*-zó vidékek peremén — bár nem különösebben erős megterhelésű változatként — ma szinte mindenütt megvan a labiális megoldás felé közeledő *ą́* és ritkábban az *ą* változat is. Általában igen kis megterhelésű változatok lévén, jelentkezésük szabályszerűsége nem nagyon fogható meg, de abszolút szóvégen valamivel talán gyakoribbak, mint egyéb helyzetben.

A palóc eredetű településeken (pl. J-22, K-3, 11, Ju-4) az *ȧ* illabiális jellege erősen bomlóban van. Néhányon közülük (pl. K-3, 11) a labiális megoldás már gyakoribb is. Érdemes megjegyezni, hogy ugyanezeken a pontokon az *á* fonéma erősen labiális realizációja még kevésbé őrződött meg.

Egyébként az *a* : *ȧ* típusú realizáció között a határ igen éles, és a nyelvjárási jelenségek nagy részétől eltérően szinte vonalszerűen meghúzható.

Az *a* fonéma némileg illabiálisabb realizációja *(ą*, igen ritkán *ą́)* egész kis (mindig 5%, de gyakran 1% alatti) megterhelésű változatként — első-

[1] A vizsgált adatok száma anyagomban kutatópontonként általában 350—550 között, az erdélyi erősen *a*-zó részeken 700 fölött mozog. Néhány ponton egy-egy változatot csupán egyetlen adat képvisel, ezeket a térkép összeállításában nem vettem figyelembe. A térkép összeállításában — tekintettel más jellegű sajátos problematikájukra — eltekintettem az *á* utáni *a*-k *(árpa, szárad* stb.) adataitól is.

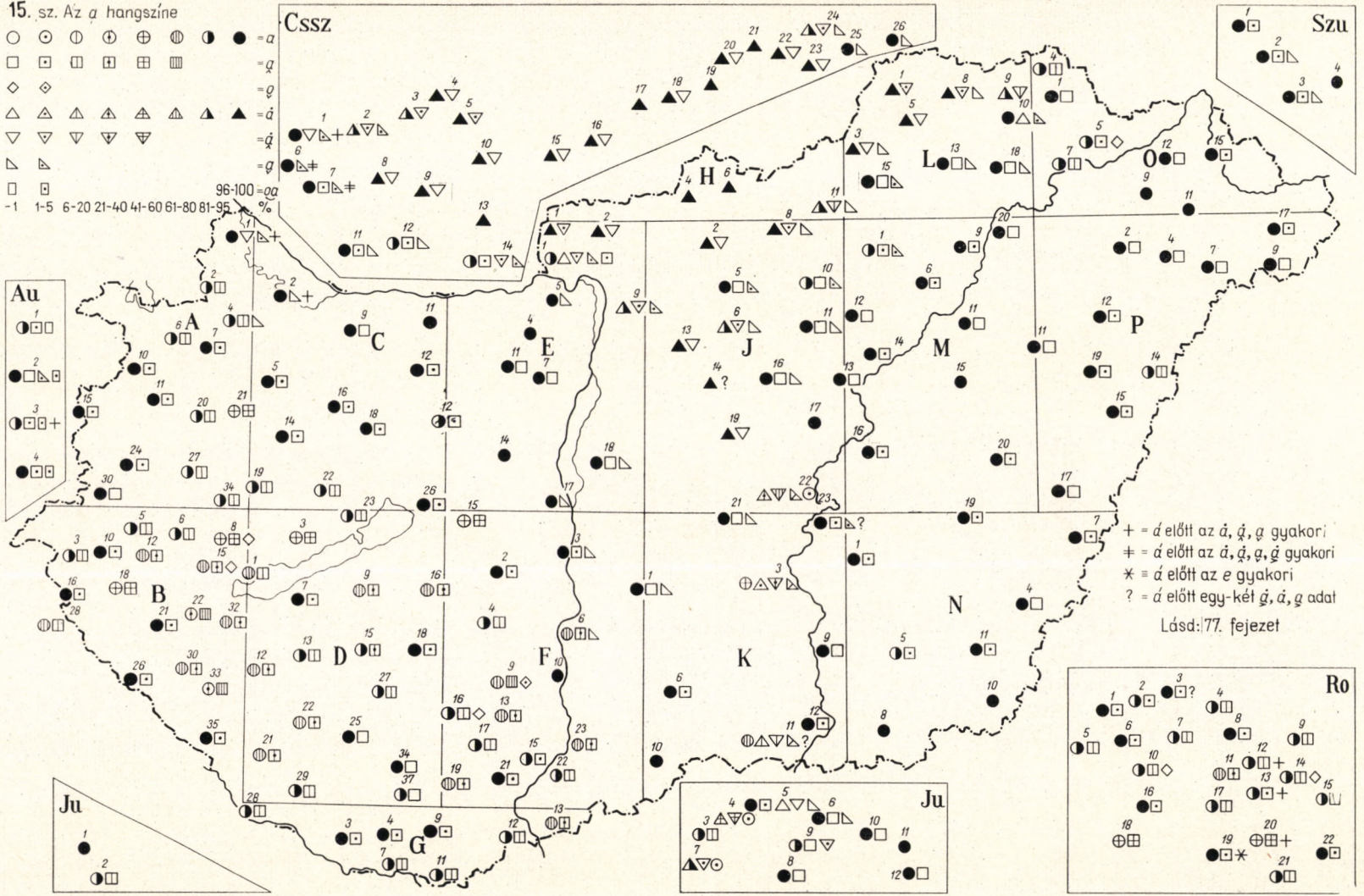
15. sz. Az a hangszíne
= a
= ą
= ǫ
= á
= ą́
= ǫ́
= ǫǫ
96-100 %
-1 1-5 6-20 21-40 41-60 61-80 81-95
Cssz
Szu
Au
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
+ = á előtt az á, ą́, ǫ́ gyakori
+ = á előtt az á, ą́, ǫ́, ę́ gyakori
✶ = á előtt az e gyakori
? = á előtt egy-két ę́, á, ǫ́ adat
Lásd: 77. fejezet

sorban a palóc típusú nyelvjárások szomszédságában, de néha távolabb is — jelentkezik olyan nyelvjárásokban is, amelyekben az *a* fonéma tipikus realizációja labiális megoldású. Ugyanezeken a pontokon nem ritka azonban a hasonlóképpen kis megterhelésű zártabb változat *(ɑ̣)* sem.

77.2. A nyelvterület néhány pontján *á* előtt az *a* fonéma illabiális megoldású; tehát *kapa, apja, aggya, madarat*, de *kȁpál, ȁpját, ȁggyátok, mȁdár*. Így a burgenlandi Alsóőrben, a Szigetközben, a Csallóköz nyugati felében, sőt innen északabbra Szenc környékén is, Erdély egyes pontjain. A Szigetközben gyakori az *ȁ* előrébb képzett változata *(ɑ̣̈*, sőt egészen ritkán *ɐ̣)* is. Az erdélyi Szakadát nyelvjárásában ebben a helyzetben ma is eléggé általános az *e* (vö. 41.8.). Az asszociatív *ȁ*-zás fenti típusai az említett részeken azonban ma már erősen bomlóban vannak, s mindenütt jelentkezik már a *kapál, apját* típusú változat is.

77.3. A nyelvterület nagy részén az *a* fonéma labiális megoldású *(ɑ)*, de a vizsgált pontok zömén jelentkezik a zártabb változat *(ɑ̣*, sőt kivételesen ritkán a még zártabb *ọ)* is. Az *ɑ̣* számottevő változat a Dunántúl nagy részén, de különösen jelentős Zala keleti, Somogy nyugati felében, egyes tolnai, észak-baranyai pontokon, sőt néhány Duna menti Bács megyei településen is. Az egyes kutatópontok anyaga jelentős eltéréseket mutathat ugyan, de az *ɑ̣* változat gyakorisága nemegyszer eléri, sőt meg is haladja az *a*-ét.

Viszonylag nagy megterhelésű változat az *ɑ̣* Erdély középső és keleti területein is, különösen pedig az *o* terhére jelentkező *a*-zás vidékén az *a*-zó morfémákban, elsősorban ott, ahol az *a*-zás bizonyos fokú bomlást mutat.

A Dunántúl északi-ék.-i részein, a nyugati-dny.-i peremeken, Nyugat-Szlovákia nem *ȁ*-zó részein, a Duna—Tisza közén, a palóc típusú területektől keletre eső részeken, a Tiszántúlon, Erdély nyugati részén a vizsgált pontok zömén szintén jelentkezik ugyan az *ɑ̣* változat, de megterhelése általában alig haladja meg az 1—2%-ot, tehát gyakorlatilag elhanyagolható.

A zártabb : nyíltabb változat *(ɑ̣ : a)* jelentkezése a vizsgált anyag alapján nem köthető eléggé határozottan valamely hangtani helyzethez.

77.4. Az *a* fonéma hangszínével kapcsolatos, számottevő nyelvjárási sajátság az „*á* utáni *o*-zás". Maga a megnevezés némileg félreérthető, ugyanis többnyire nem egyértelműen *o*-ról, hanem általában zártabb realizációról van szó, amely egyes területeken szélső határesetként *o* megoldásban is jelentkezhet. A sajátság abszolút szövégen mai nyelvjárásainkban igen széles skálát *(o ~ ọ ~ ɑ̣ ~ a)* mutat, s pontjaim között egy sincs olyan, amelyen a vizsgált morfémaállományban a zártabb típusú *(o ~ ọ)* megoldás mellett a nyíltabb *(ɑ̣ ~ a)* is ne jelentkeznék legalább egyik változatban, mégpedig az esetek zömében számottevő mértékben.

A zártabb megoldás a Duna—Ipoly vonalig — bár e területen belül is jelentős az ingadozás — mindenütt viszonylag erős. Jelentkezik néhány *ȁ*-zó ponton is Nyugat-Szlovákiában (Cssz-2, 8), itt azonban általában *ȁ ~ o, ọ* realizációval (vö. 38.2.3.). Számottevő jelenség Erdély keleti-dk.-i pontjain (pl. Ro-13, 14, 17, 20, 21, 22), középső területeinek egy részén (pl. Ro-3, 7, 10). Megvan a moldvai csángók (vö. GÁLFFY: NyIrK. IX, 259)

és a tolnai-baranyai székely telepesek nyelvében is. Az *a̯* a Dunától keletre eső részeken *á* után általában gyakoribb, mint független helyzetben; de *á* után is többnyire viszonylag ritka változat, az *o̯* pedig csak egészen elszórtan jelentkezik.

Az *á* utáni *o*-zás jelensége szóban bizonyos fokig más jellegű, mint szó végén. A zártabb : nyíltabb megoldás jobban polarizálódott, az *o*-s forma több morfémában lexikalizálódott olyan vidékeken is, amelyekre az *á* utáni *o*-zás szó végén nem különösebben jellemző (vö. 38.2.2.).

Közös sajátságuk viszont, hogy összetett szóban a jelenség sokkal szerényebb mértékű, mint tőszóban, tőhangzóban vagy toldalékban. Például a „nyárfa", „gyertyánfa" szavakban a jelenség legtipikusabb területén sincs *o*-s változat, sőt az *o̯*-s is kivételesen ritka; a „nászasszony" esetében pedig még az *a̯* sem különösebben gyakori.

77.5. Felsőőr vidékén az *a* fonéma realizációjaként nem ritka az *o͡a* ~ *u͡a* típusú kettőshangzó; pl.: *o͡az, o͡azon, u͡abbu, o͡arra, o̯͡addig, o̯͡annyira,* de *akkor; o͡adzson (üt, vág),* de *adzs, acskarika; fo͡a, ko͡any, mo͡a, mu͡ag, mu͡alom, pu͡art, so͡ari, vo͡ari* stb. (vö. Imre: MNy. LVIII, 381). Az *a* : *o͡a* típusú realizáció tehát — ahogy a példák is mutatják — erősen történeti kötöttségű, és főképpen hangsúlyos helyzetben fordul elő. Ugyanez a hang polifonémikus értékben is él a nyelvjárásban, sőt mint ilyen tipikus realizáció (vö. 34.1.).

Az *ö* fonéma hangszín-realizációi

78. Az *ö* fonéma nyelvjárásainkban hangszínváltozatokban meglehetősen gazdag. E változatok zöme két típusba sorolható aszerint, hogy keletkezésükben fő szerepe a nyelv függőleges irányú mozgásának, illetőleg az ajakműködésnek van-e. A nyelv függőleges irányú mozgása révén keletkezett változatok esetében bizonyos fokig változik ugyan a labialitás foka is, ez azonban adott esetben másodlagos fontosságú. A fenti két módon keletkezett változatok azonban a nyelvterületnek csak viszonylag kis részén jellemzik számottevő mértékben a mai nyelvjárásokat, amit szemléletesen bizonyít az a tény, hogy a vizsgált morfémaállományban az *ö* fonémának a kutatópontoknak kb. 45%-án az *ö* jel mellett egyáltalán nincs semmiféle változata, s a kutatópontoknak csak mintegy 20—25%-ában haladja meg az egyéb megoldások összesített megterhelése az 5%-ot. Ezek egy részén azonban e változatoknak igen jelentős, a nyelvjárás hangtani arculatát meghatározó szerepük van.

78.1. A nyelv függőleges irányú mozgása révén keletkezett változatok elsősorban egyes erdélyi nyelvjárásokra (pl. Ro-5, 14, 16, 18; jóval kisebb mértékben Ro-21), a moldvai csángóra (vö. Gálffy: NyIrK. IX, 265) s a tolnai-baranyai telepesek nyelvére — tehát a keleti részekre — jellemző. A változatok száma nagy; pl. *ö̯, ö, ö̝, œ̯, œ, œ̝,* emellett többnyire *ö̯, œ̯,* s ritkábban még illabiálisabb megoldású formák *(ë̯, e̞̯)* is.

A magyar nyelvatlasz anyaga világosan mutatja, hogy az *œ* típusú megoldás az erdélyi nyelvjárásokban csupán fonetikai változat, de a moldvai csángó nyelvjárással kapcsolatban erre az eredményre jutott Gálffy (i. h.)

is. Az említett főbb változatok megterhelése anyagomban egy-egy kutatópontonon belül eléggé eltérhet, de egyik vagy másik ponton mindegyik számottevő. A két főtípus *(ö : œ)* jelentkezésének esetleges törvényszerűségeit illetően anyagomból semmiféle határozott kép nem rajzolódik ki. Az *ǫ̈*, *ǫ̊* forma a nyelvterület többi részén kivételesen ritka változat, teljesen elszórtan jelentkezik egy-két adatuk.

78.2. Az *ö*-ző nyelvjárásokkal kapcsolatban már több kutató célzott arra, hogy az eredetibb *ö*-s, ill. az *ö*-ző morfémaállomány (pl. *öröm* : *mögyök)* *ö* hangjai fonetikailag nem teljesen azonosak. Ezek a megjegyzések azonban eléggé kategórikusak (részletesebben l. PÉTER L.: MNyj. I, 122—4). A Somogy megyei Büssü nyelvjárásával kapcsolatban részletesebben és jóval differenciáltabban közli idevágó megfigyeléseit VÁRKONYI IMRE: „Az adatközlők egy része különbséget tesz a kiejtésben a köznyelvi *ö* és azon *ö*-k között, melyeknek köznyelvi párja *ë* . . . az utóbbi illabiálisabb, amit így jelölünk: *ǫ̈* . . . Volt olyan adatközlőm is, aki a köznyelvi *ë*-nek *ö*-ző változataként szinte rendszeresen *ę̈*-t ejtett, vagyis egészen gyenge fokú ajakkerekítést alkalmazott. Megfigyelésem szerint ez a hangképzési mód az idősebbek körében ritka jelenség, a fiatalok (húsz éven aluliak) nyelvhasználatában viszont eléggé gyakori, ami a fejlődés irányát is mutatja. A lakosság egy része viszont nem tesz különbséget az *ö* hangok képzésmódja között, egyformán labiálisan ejt minden *ö* hangot" (MNyTK. 113. sz. 17).

A nyelvatlasz anyagából e kérdésben lényegében a VÁRKONYI megfigyeléseivel egyező kép rajzolódik ki. A somogyi kutatópontokon az *ë* terhére *ö*-ző morfémaállományban ma mindenhol jelentkezik az *ö* ~ *ǫ̈* ~ *ę̈* megfelelés, sőt nemritkán az *ë* is. Ugyanezeken a pontokon a köznyelvben is *ö*-s morfémaállományban legfeljebb az *ǫ̈* bukkan fel eléggé elszórtan. Az *ö* illabiálisabb realizációja kivételesen ritka *ü* : *ö* viszonylatban *(föröttem* stb.) is.

Az *ö* realizáció a nyelvatlasz anyagában az *ö*-ző morfémákban is általában igen nagy megterhelésű változat. Ennek az a magyarázata, hogy az atlasz adatközlőinek zöme a helyben lakó parasztság idősebb rétegéből került ki, akiknek tájszólása a nyelvi mozgást kevésbé tükrözi. Mindez azonban mit sem változtat azon a tényen, amit VÁRKONYI is megállapít, hogy ti. az *ö*-ző morfémákban az erősen *ö*-ző somogyi területeken valóban jelentkeznek különböző erősségű illabiálisabb realizációk is. Kétségtelennek látszik az is, hogy ezek az *ö*-zés bomlási termékei. A régebbi ilyen jellegű megfigyelések pedig arra utalnak, hogy ez a folyamat nyelvjárásainkban nem új keletű. Az utóbbi időkben azonban maga a folyamat minden bizonnyal meggyorsult. Érthető és természetes az is, hogy ez a folyamat nem korlátozódik teljesen mereven az *ö*-ző morfémákra, s az illabiálisabb megoldás föl-fölbukkan az eredeti *ö*-s morfémákban is.

A somogyi részekhez hasonló képet mutat ebből a szempontból a többi *ö*-ző terület is, de ez a bomlás mégis mintha Somogyban lenne a legerősebb, különösen a Zalához közelebb eső, több más szempontból is átmeneti jellegű pontokon (pl. B-30, 33, 35). Megemlítem, hogy az *ü* : *i* viszonylatban erősen illabiális jellegű Péterhidán (D-28) ez a folyamat nem kis mértékben érinti az *ö*-s morfémaállományt is.

A nyelvterület nem erősen ö-ző részein az ö̜ változat némileg gyakoribb ugyan, mint az ö̝, ö̞, de általában ez sem számottevő.

78.3. Az ö ~ ö̜ ~ ë̜ ~ ë realizációs sor jelentkezik a köznyelvi ö-s morfémákban a szlovákiai Nagyhinden (Cssz-5). Ez a tény azonban éppen ellentétes folyamatot takar, a nyelvjárás eredetibb, teljesen illabiális jellegének bomlását, az ö térhódítását mutatja. S itt éppen napjainkban — különösen a fiatalok nyelvében — túlkompenzáció folytán ö-ző változatok is vannak kialakulóban (vö. IMRE—KÁLMÁN: MNy. XLIX, 520).

78.4. Az ö fonéma realizációinak kialakulásában a nyelv vízszintes irányú mozgása játszott elsődleges szerepet az erdélyi Szakadáton (Ro-19). Itt a változatoknak ilyen sora jelentkezik: ö, ö̜, ö̝, ë, ë̞; ö̞, ë̞; ö̝; s mindegyik változat számottevő megterhelésű. E nyelvjárást illetően HORGER (MNy. VI, 202) az ö és az ë szélső határok között csak egyetlen ë̞ változatról beszél. Úgy gondolom, hogy ez esetben HORGER megfigyelése aligha lehetett eléggé pontos. Nem tartom ugyanis valószínűnek, hogy a változatoknak ez a széles skálája az utóbbi fél évszázadban alakult volna ki.

Az *e* fonéma hangszín-realizációi

79. Mai nyelvjárásainkban az *e* fonéma hangszínváltozatokban igen gazdag: ä, ä̜, e̜, e, e̞, ë̜, ë, ë̞; e̜, e̞, ë̜, ë̞; s az ä̜, e̜, e, e̞, ë̜ változatok közül egyik vagy másik, illetőleg gyakran együtt több is, igen számottevő megterhelésű (vö. 16. sz. tkép).[1] A nagyszámú változat azonban — bizonyos csoportonként — földrajzilag viszonylag jól elhatárolható.

79.1. A felsorolt változatok közül csak az *e* él az egész nyelvterületen. Nagy (többnyire 95% fölötti) megterhelésű kb. a Mosoni-Duna—Székesfehérvár—Szekszárd—Pécs vonaltól északra és keletre mindazokon a területeken, amelyeken az *e* : ë fonológiai ellentét ismeretes. Hasonlóképpen a nyelvterület legnyugatibb peremein is. Egyetlen változatként azonban csupán egy-két ponton jelentkezik anyagomban.

79.2. A nyíltabb realizációk elsősorban a Dunántúlra jellemzők (a nyugati peremek kivételével), de északon, illetőleg Mohács térségében a Duna vonalát is átlépik. Viszonylag gyakori a nyíltabb megoldás Erdély keleti részein, a moldvai csángók nyelvében (vö. GÁLFFY: NyIrK. IX, 265) és a tolnai-baranyai székely telepesek nyelvében is. A Dunántúlon a nyílt *e*-zés legerősebb Pápa—Veszprém—Keszthely—Szombathely térségében. Innen távolodva fokozatosan gyengül, sőt Felsőőr vidékén, a Hetésben lényegében már nincs is meg.

A nyíltabb realizációk közül az e̞ — más-más megterheléssel — a fentebb említett területeken mindenütt megtalálható, sőt néhány adattal felbukkan

[1] Az *e* fonéma realizációinak adatai kutatópontonként igen eltérőek. A Dunántúlon a változatokban gazdagabb területeken anyagomban egy-egy kutatóponton átlagosan 500—700 között mozog, de a változatokban szegényebb helyeken is ritkán esik 350 alá. Az ë fonémát nem ismerő keleti részeken többnyire jóval meghaladja az 1000-et. Ha egy ponton egy változatra csak egyetlen adat volt, ezt a szemléltető térképen nem tüntettem fel, de a statisztikai táblázatokban természetesen ezeket is figyelembe vettem.

Eger környékén (M-1, 12) is. Az *ä* (és a nyelvatlasz anyagában igen ritka *ä)* a Dunántúlon a nyílt *e*-zés említett középpontjára és annak környékére jellemző elsősorban, de az *ę*-hez viszonyítva mindig ritka változat. Jelentkezik Erdély keleti pontjain, a moldvai csángóban, a tolnai-baranyai telepesektől azonban anyagomban nincs rá adat. A nyíltabb realizációk mellett különböző megterheléssel ugyan, de mindig jelen van az *e* is.

79.3. A zártabb realizációk közül az *ę* — az *e* mellett — a Duna vonalától északra és keletre néhány pont kivételével mindenütt jelentkezik, de az *e* : *ë* fonológiai ellentétet ismerő részeken általában igen kis megterhelésű változat (gyakran az 1%-ot sem éri el, s az 5%-ot csak igen ritkán lépi túl). Ilyen arányban megjelenik már — esetleg szintén ritka *ę* változattal együtt — a Dunántúl ék.-i és dk.-i részein, sőt a dny.-i peremeken is.

Jóval nagyobb szerepet játszanak az *e* fonéma zártabb realizációi azokon a területeken, amelyeken a zárt *ë* nem önálló hangeszköz. Itt az egységes *e* fonéma realizációjaként minden ponton jelentkezik az *e*, *ę*, *ę̈* változat, sőt nagy részükön az *ë* is. A fő variánsok azonban mindenütt az *e* és az *ę*.

79.4. Egészen ritkák az enyhén labializált *ę*, *ę*, *ę̈*, *ę̈* változatok. Szinte kizárólag az *ë* fonémát nem ismerő területeken jelentkeznek, főképpen Erdélyben, illetőleg a palóc jellegű területek peremén vagy azok szomszédságában.

79.5. A nyíltabb realizációk jelentkezése egészen határozottan hangtani helyzethez köthető, amit a következő táblázat mutatói is eléggé világosan tükröznek.

Kp.	Hgs. h.[1]	Hgst. h.	Szóv.	Kp.	Hgs. h.	Hgst. h.	Szóv.
A—20	6,00	5,89	5,71	B—32	5,98	5,81	5,82
24	6,00	5,87	5,80	C—14	6,09	5,93	5,92
27	5,93	5,81	5,66	16	5,77	5,71	5,59
30	5,96	5,91	5,83	19	5,96	5,90	5,91
34	5,98	5,89	5,77	22	5,93	5,69	5,65
B— 5	5,98	5,91	5,79	23	5,66	5,66	5,53
6	5,97	5,85	5,83	D— 1	6,03	5,97	6,02
8	6,05	5,98	5,95	3	6,21	5,94	5,92
12	5,93.	5,64	5,51	7	5,83	5,61	5,55
15	6,07	5,95	5,89	9	5,92	5,75	5,70
18	5,82	5,67	5,74	16	5,94	5,79	5,80
21	5,92	5,70	5,65	Ro—14	5,89	5,79	5,50
22	5,93	5,80	5,78	15	5,23	5,04	5,07
30	5,85	5,78	5,72	20	5,57	5,54	5,46

[1] A mutatók kialakításában alapul vett mérőszámok: *ä* = 8, *ą̈* = 7, *ę* = 6, *e* = 5, *ę* = 4, *ę̈* = 3, *ë* = 2, *ę̈* = 1.

Összesített átlag: hgs. h.: 5,89; hgst. h.: 5,78, Szóv.: 5,71.

A hangsúlyos helyzet különösen kedvez a nyíltabb ejtésnek. A részletesen megvizsgált 28, erősen nyílt *e*-ző pont közül 27-en a hangsúlyos helyzetbeli nyílt *e*-k a legnyíltabbak átlagosan, és csak 1-en azonos a hangsúlyos és a hangsúlytalan helyzet mutatója. A hangsúlyos helyzetbeli *e*-k átlagos nyílt volta mindig erősebb, mint a szóvégieké.

Hangsúlytalan helyzet és abszolút szóvég viszonylatában a kép már nem ennyire teljesen egyértelmű, de 22 ponton a hangsúlytalan helyzet *e*-inek átlagos nyíltsága erősebb és csak 6-on fordított a helyzet. Ehhez azonban hozzájárulhat az is, hogy a szóvégi *e*-s morfémák száma jóval kisebb, mint a másik két kategóriáé, s az ingadozás szélsőségei a nagy számok törvénye alapján az utóbbi kategóriákban talán jobban kiegyenlítődnek, mint az előbbiben.

A nyíltság foka közötti eltérés azonban általában egészen minimális, az egyharmad fokos eltérésnek (pl. *ę* : *e*) átlagosan mindössze néhány százaléka.

79.6. A keleti (az *ë* fonémát nem ismerő) területeken a hangsúlyos helyzet *e* realizációi a kutatópontok zömén szintén nyíltabbak, mint hangsúlytalan helyzetben — bár talán kevésbé következetesen, mint a nyílt *e*-zés esetében. Itt azonban a nyíltabb : zártabb viszonylat átlagosan több, mint egyharmad fokkal magasabban realizálódik, mint nyugaton.

Ezen a területen az egységes *e* fonéma valamennyi realizációja jelentkezhet eredetibb nyílt *e* és zárt *ë* fonéma helyén egyaránt, de közülük a viszonylagosan nyíltabb realizációk eredetibb nyílt *e* helyén átlagosan mindenütt gyakoribbak.

Kp.	Hgs. h.[1]		Hgst. h.	
	Eredetibb			
	e	*ë*	*e*	*ë*
	fonéma h.			
L— 8	4,28	3,17	3,43	3,06
9	4,22	3,29	4,09	3,59
10	4,70	4,46	4,58	4,36
18	4,72	4,59	4,67	4,34
20	4,78	4,52	4,58	4,32
M— 9	4,62	4,09	4,45	4,08
O— 1	4,83	4,65	4,74	4,45
5	4,64	3,65	4,12	3,45
9	4,73	4,55	4,69	4,44
12	4,76	4,45	4,57	4,45
17	4,75	4,69	4,61	4,39
P— 4	4,89	4,37	4,90	4,26
9	4,89	4,39	4,89	4,42
12	4,41	4,01	4,29	4,00
15	4,58	4,46	4,49	4,41
19	4,75	4,49	4,77	4,47
Ro— 2	4,89	4,19	4,62	4,24
4	4,81	4,07	3,86	3,53
7	4,86	4,01	3,90	3,98
10	4,86	3,49	4,54	3,70
16	4,92	4,66	4,70	4,62
18	4,86	3,37	4,17	3,52
Átlag:	4,72	4,16	4,44	4,09

[1] A mutatók alapjául vett mérőszámokra vö. 79.5. Az abszolút szóvégi helyzetet itt figyelmen kívül hagytam, mivel a két csoportra való bontás után az adatok viszonylagosan kis száma az összevetést irreálissá tenné.

16. sz. Az e hangszíne

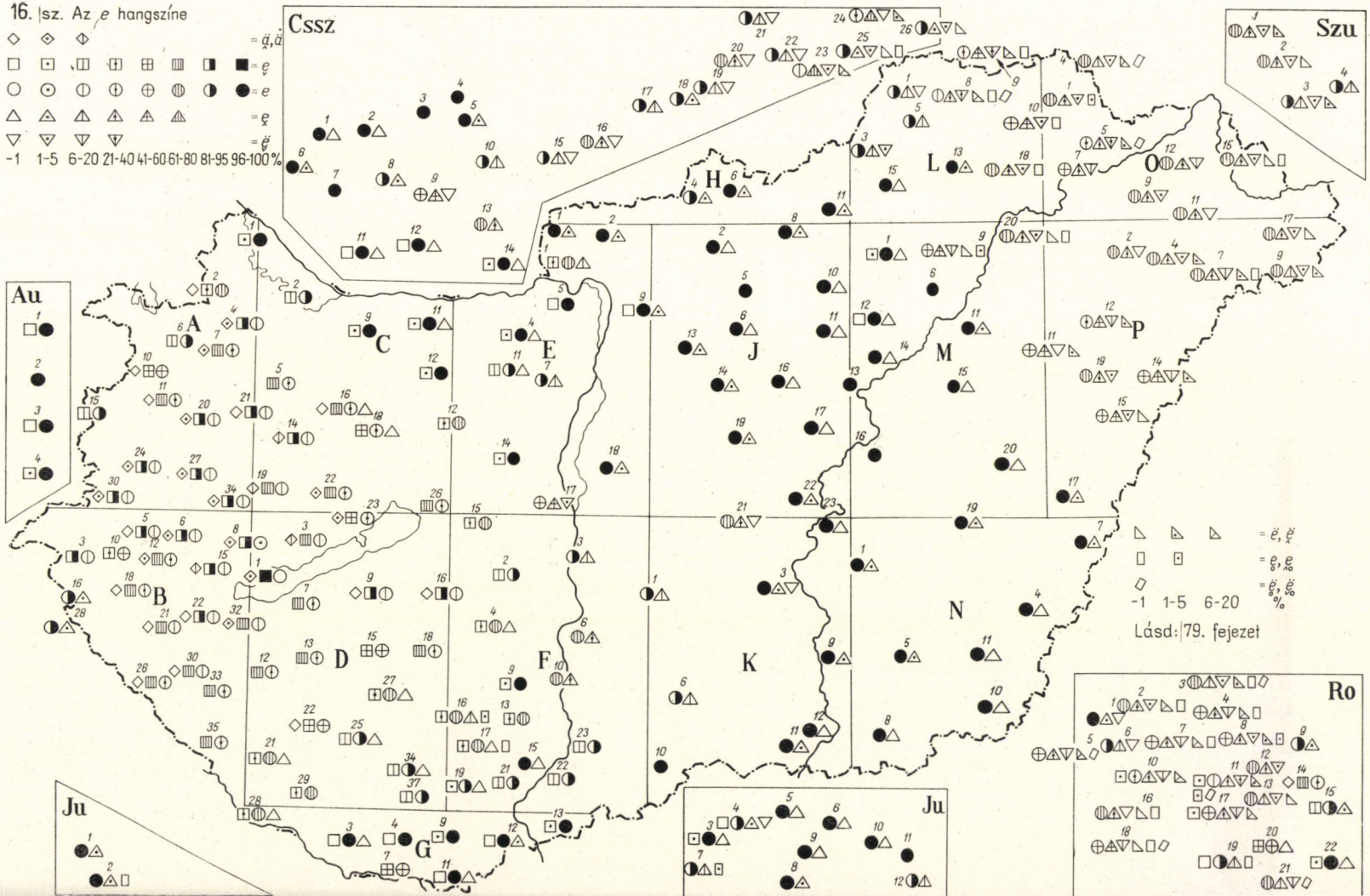

Itt tehát az eredeti *e* : *ë* fonológiai ellentét jóval szerényebb mértékű, de még ma is kitapintható fonetikai ellentétté csökkent.

79.7. Az *ë* fonémát nem ismerő terület több pontján megvizsgáltam az *e* zártsága szempontjából a vegyes hangrendű szavakat, s néhány olyan egy szótagú morfémát *(le, ne, egy)*, amelyek az *ö*-ző vidékeken is általában *ë*-vel jelentkeznek, tehát az *ë* erősen stabilnak látszik bennük. Az eredményt a következő táblázat mutatja.[1]

Kp.	Vegyes hgr.	Egy szótagú	Kp.	Vegyes hgr.	Egy szótagú
L— 8	3,11	3,36	P— 4	3,88	4,20
9	3,22	2,58	9	4,12	4,23
10	4,49	4,60	12	4,08	3,92
18	4,30	4,39	15	4,29	4,61
20	4,42	4,68	19	4,36	4,71
M— 9	3,76	4,16	Ro— 2	3,36	3,47
O— 1	4,23	4,68	4	2,89	3,13
5	3,53	3,79	7	3,79	3,41
9	4,53	4,70	10	3,62	3,19
12	4,69	4,00	16	4,73	4,71
17	4,38	5,00	18	4,05	4,69

[1] A megvizsgált vegyes hangrendű morfémák száma 18 (2—2 morféma ugyanaz, más-más grammatikai formában). Zömük hangsúlyos helyzetben fordul elő. A vizsgált adatok száma átlagosan 35—60 között mozog. A „le" igekötő három szóban, az „egy" szó három grammatikai formában, a „ne" egyszer fordul elő. Adataik száma átlagosan 15—25 között van.

Átlag: vegyes hgr.: 3,95; egy szótagúak: 4,10.

A vizsgált morfémák száma, különösen az egy szótagúaké igen kevés. Így a kapott átlageredmények ennek megfelelő óvatossággal kezelendők. Az adatok azt mutatják, hogy a szélső értékek mindkét típusban távolabb esnek egymástól, mint az egyéb eredetibb *e*-k, *ë*-k esetében, ami feltehetően összefügg az adatok kis számával is. De ezek az átlagok arra is utalnak, hogy vegyes hangrendű szavakban az eredetibb *ë*-k átlagosan némileg zártabbak, mint egyéb helyzetben. Az egy szótagú morfémákban az eredetibb *ë* kevésbé zárt, mint a vegyes hangrendűekben, s zártsági foka alig nagyobb valamivel, mint az egyéb hangsúlyos helyzetben levőké.

A szóvégi zöngétlenülés

80. A nyelvterület igen nagy részén jelentkezik az a jellegzetesség, hogy azok a zöngés msh.-k *(b, d, g, gy, z, zs, v)*, amelyeknek zöngétlen párjuk *(p, t, k, ty, sz, s, f)* is van, szó végén a kiejtésben bizonyos fokig zöngétlenné válnak. A megvizsgált 233 pontból anyagomban mindössze 10-en nincs egyáltalán adat a zöngétlenülésre, s kb. további 40-en van rá csupán 1—5 adat; azaz a jelenség gyakorisága a kutatópontoknak csak kb. a

20%-án marad 4—5% alatt. Ezek a pontok területileg nem sűrűsödnek ugyan össze különösebben egy gócba, de egyetlen kivétellel mind a Nyitra—Esztergom—Vác—Szolnok—Tisza vonaltól keletre esnek, erdélyi azonban már egy sincs közöttük. S ez a tény bizonyos fokig már a jelenség gyakoriságának földrajzi vonatkozásaira is utal.

A szóvégi zöngétlenülés legtipikusabb területe a Dunántúl nyugati fele, elsősorban Zala, némileg enyhébb fokban Vas, Somogy m. területe, illetőleg Veszprém és Baranya m. nagy része. Elsősorban Zalában igen gyakori a teljes zöngétlenülés, de a zöngétlen megoldás mellett jelentkező médiák (*b, d, g, gy, zs, z, v*) néhány pont kivételével itt is mindenütt gyakoribbak. A zöngés megoldás azonban ezen a területen is a *-b, -d, -g* végű, nagyobb létszámú morfémaállományban egy-két pont kivételével mindenütt számottevő mértékben jelentkezik, s olyan kutatópont, amelyen a zöngétlenülés hatása alá sorolható morfémaállományban a zöngés realizáció ne lenne jelentős mértékben képviselve, egy sincs. Ez világosan azt mutatja, hogy bár az említett dunántúli részeken a szóvégi zöngétlenülés igen erős, a realizálódás széles határok között mozog és távolról sem mechanikus.

A Dunántúl többi részén, Nyugat-Szlovákia déli felében, Erdélyben, sőt a jugoszláviai pontokon is a gyakori zöngés megoldás mellett jelentős megterhelésű változat a zöngétlen média is; a zöngétlen megoldás általában már ritka, bár az egyes kutatópontok között eléggé jelentős eltérések vannak.

A Nyitra—Esztergom—Duna vonaltól keletre már a zöngétlen média sem gyakori, a zöngétlen változat pedig már csak kivételesen ritka megoldásként bukkan fel.

80.1. A zöngétlen média ritka változatként, elsősorban a Dunántúlon, jelentkezik szó belsejében is, főképpen ott, ahol a *v* a hasonulás-hasonítás szempontjából a köznyelvtől eltérően viselkedik. Például: A-34, B-15: *tętvęs*, D-21, G-11: *tetves*, G-3: *kötvẽ*, 7: *kötvè*, B-37, G-5, 11: *csukva*, G-3: *csuɢval*, A-34, B-8: *tęstviérgyit*, B-32: *tęstvérét*, D-18: *testvérgyit*, D-31: *testvérgyit*, G-11: *testvéirjéit*, G-4, de E-8 is: *borotva;* — illetőleg A-9, 26: *tęɒvęs*, D-3: *tą̂ɒvą̂s*, B-3, D-30, Ju-2: *köɒve*, D-2: *köɒvę*, D-13: *köɒvęl*, A-6: *tezsvírgyit*, 31: *tęzsvi̯ergyit*, D-2: *boroɒva*, G-9: *talʙvas* stb.

Ezek az adatok a *v* hasonító-hasonuló jellegének bizonyos fokú meggyengülését mutatják. Mint közbülső megoldások a jelenség gyengülésének, esetleg bomlásának a termékei.

Kivételesen ritkán jelentkezhet a zöngétlen média más helyzetben is (pl. D-5: *küvęs)*, bár ez az adat már egyéb problémákat is felvet (vö. 83.).

80.2. Az egyes fonémák között a zöngétlen realizációra való esetleges erősebb hajlamot illetően az anyag alapján nem lehet különbséget tenni. Az azonban valószínűnek látszik, hogy a hosszú msh.-k némileg hajlamosabbak a zöngétlenülésre, mint a rövidek, ami fiziológiai okokból is eléggé érthető.

A hátrább képzett *t*

81. Elsőnek BÁRCZI GÉZA figyelt fel arra a sajátságra, hogy nyelvjárásainkban hallható a *t*-nek (és megfigyelése szerint a *d*-nek is) a köznyelvitől eltérő, hátrább képzett (cacuminalis?) ejtése (vö. MNny. VI, 111—6; vö. még KÁLMÁN: NyaMódsz. 95, 108). A nyelvatlasz anyagában ez az ejtésmód — de csak a *t*-re vonatkozóan — szintén jelentkezik. Például: A-14: *ţäţük, üţöţţö, foszţ*, A-34: *fąląţ*, B-28: *metiţţ, hanyaţţ*, 30: *hęţęţ*, C-5: *tikţëkęţ*, 13: *hęţęţ*, D-1: *hanyaţţ*, L-20: *kaţicabogár, sziţaköţeö, ráţoţţa*, M-3: *ţőü*, M-15: *haţár, verejţéik, ţúrò, süţőlapʿáţ, suţ*, O-7: *sziţaköţőü*, P-11: *iţţ* ~ *ivoţţ*, Szu-1: *ivoţ̀*, 2: *ökröţ*, 3: *ivoţţ*, Ju-10: *füvęţ* stb. Az anyag alapján a *ţ* jelentkezése semmiféle hangtani vagy alaktani kritériumhoz nem köthető. Egyetlen kutatóponton sem általános vagy erősebb megterhelésű változat, még egyazon adatközlő beszédében sem jelentkezik az atlasz anyagában mindig és következetesen. Mindezek ellenére kétségtelen, hogy az ejtésmód ma már több, mint egyéni jellegzetesség, modorosság.

A nyelvatlasz alapján a jelenségnek bizonyos földrajzi aspektusa is kirajzolódik. Két olyan területet jelölhetünk meg, ahol már eléggé gyakori: a Dunántúl nyugati fele, kb. Sopron, Vas, Zala, Veszprém m. területe; a Tiszántúl északi fele, kb. a Bodrog—Tisza—Körösök határolta terület.

A *ḏ* kivételesen ritkán jelentkezik; pl.: A-14: *mąḏą́r, dërëkąḏąt*. A kérdés azonban további vizsgálatot érdemelne.

Mássalhangzók hehezetes ejtése

82. A kórógyi (Ju-7) nyelvjárásban gyakori a *k, t, p* hehezetes ejtése; pl.: *ȧ͜orpʿȧ, csopʿortʿ, kʿǫnkʿoj, tʿörek, rokʿonyokʿ, hítʿȧdə, itʿtʿ, ëtʿtʿel* stb. A hehezetes ejtés jelentkezhet zöngétlen médiaváltozat, sőt ritkábban más fonéma esetében is; pl.: *kʿeɒʿ, mislinɢʿ, kʿönyöröɢʿ, borotfʿȧ, öcʿcʿö* stb.

Hasonló jelenséget figyelt meg KÁLMÁN BÉLA Nagyivánban (M-15). A nyelvatlasz másik gyűjtője (KERESZTES KÁLMÁN) ezt a jelenséget itt nem észlelte, hasonlóképpen az ellenőrző gyűjtést végző DEME LÁSZLÓ és BALOGH LAJOS sem. Valószínű tehát, hogy Nagyivánban a hehezetes ejtésmód csupán ritkán jelentkező egyéni jellegzetesség.

A bilabiális *v, f*

83. A magyar nyelvtudományban csak a közeli múltban, E. PETROVICI előadása révén vált általánossá az a nézet, hogy nyelvünk történetének egy bizonyos szakaszában a mai dentilabiális ejtésű *v* bilabiális ejtésű volt (vö. MNyTK. 93. sz.). A *v* bilabiális *(β)*, illetőleg az ehhez közelítő *(v̥)* ejtésével nyelvjárásainkban is találkozunk. Az ómagyar, középmagyar kori és mai bilabiális ejtésű *v* között természetesen nem szükségszerű az összefüggés, bár nem is lehetetlen. Ennek eldöntése azonban további kutatást igényel.

Mai nyelvjárásainkban a *β, v̥* változat elsősorban magánhangzóközi helyzetben fordul elő; pl.: A-3: *kö̥ves*, 20: *nęβęt*, A-24: *nyą́βoɢ*, B-6: *kutką́βǫ*,

(de Au-2: *kutkába*, 4: *kutkábo)*, B-36: *szivik*, C-21: *sziβök*, C-1: *fűves*, 7, 16: *küves*, 19: *küβes*, E-1: *fűβet*, 6: *fűves*, J-10: *kővel*, K-12: *hamuβã*, N-5: *saβó*, *nyáβoɢ*, O-5: *kűᵝèl* ~ *kűvel*, *ivott*, O-16: *hamuβàl*, 17: *hamuβal*, *iβott*, P-15: *iβutt*, Cssz-6: *küβes*, Ju-3, 7: *küves*, Ro-3: *köβes*, 5: *nyàβoɢ*, 7: *faβágo*, 10: *köβök*, *nyőβi*, 21: *füvẹt* stb. Megtalálható azonban msh. után is; pl.: A-6: *tẹtβẹs*, B-19: *kümβes* 'kőműves', C-18: *tẹtves*, D-23: *zárva*, G-12: *kutkámva*, J-23: *ekerszarβa* stb. (de Au-2: *ekiszarba*, *ekiszarʙ*, 3: *ekiszaroʙ*, 4: *ekiszarba)*.

Az *f* hasonló jellegű ejtése ritkábbnak látszik ugyan, de szintén több adatot találunk rá; pl.: A-9: *φü*, E-5, M-16: *ekefej*, N-5: *ekeφej*, Cssz-16: *ekeφő*, Szu-1: *φüvẹt*, F-6, G-7: *hámfa*, N-5: *hámφą*, *baromφi*. (A jelenségre vö. Bárczi: MNy. XLVIII, 199—200.)

A *v* és az *f* bilabiális ejtése mai nyelvjárásainkban eléggé sporadikus jellegű, s nem köthető még csak megközelítő határozottsággal sem valamely területhez.

A nazalizáció

84. Itt a nazalizációnak (a mgh.-k orrhangúsodásának) csupán azt a típusát érintem röviden, amely abszolút szóvégen jelentkezhet. Nyelvatlaszunk anyagából erre a jelenségre vonatkozóan nem alakul ki eléggé világos kép. Az azonban kétségtelennek látszik, hogy mgh. + *ny* kapcsolatban gyakoribb, mint mgh. + *n* esetében. Ez utóbbi kapcsolatban névszói toldalékokban (mód- és helyhatározói *-n)* talán valamivel gyakoribb, mint igei személyragban. A nazalizációs megoldás mellett, változatként nem ritka az *-n* nyúlása *(-ṅ, -nn)* sem; mgh. + *ny* esetében azonban ez a megoldás sohasem jelentkezik. Ezek az általános jellegű megállapítások azonban további vizsgálatra várnak gazdagabb anyagon. S mivel e kérdésben — tapasztalatom szerint — az észlelés könnyen lehet erősen szubjektív jellegű, feltétlenül kívánatos a gépi úton történő elemzés.

A jelenség földrajzi elterjedéséről szintén nem rajzolódik ki különösebben határozott kép. Anyagomban a nyelvterület nyugati sávján, Erdélyben s — egy-két pont kivételével — az ék.-i peremeken is eléggé ritkának látszik. Mgh. + *ny* viszonylatban gyakorinak tűnik a Dunántúl középső sávján, s az ehhez csatlakozó szlovákiai részeken, az Ipoly-könyök tájékán, a Tiszántúl egyes részein. Mgh. + *n* viszonylatában a kép még ennyire sem egyértelmű. Az azonban kétségtelen, hogy a hangkapcsolatos és a nazalizációs megoldás mindenütt egymás mellett él.

A nazalizáció jelentkezését szó belsejében a rendelkezésre álló adatok kis száma miatt nem vizsgáltam.

Rövid mgh. + *n, ny* esetén a mgh. időtartama — tapasztalatom szerint — általában némileg nagyobb *(o̯, e̯, ą̯* stb.). A Csűry-iskola egyes tagjai által egy időben szinte a nyelvterület minden részén következetesen jelölt hosszú *(ō, ē, ą̄)* forma azonban semmiképpen sem általános, még a Tiszántúlon sem, csupán egyik lehetséges szélső megoldás. Kivételesen ritka a denazalizálódott forma *(asszo, ippe)* is. Ebben a kérdésben még inkább szükséges volna az összevető gépi elemzés a megnyugtatóbb eredmények eléréséhez.

A rövid magánhangzók asszociatív nyúlása

85. A rövid mgh.-k nyújtásában elsődleges szerepe van a szótagzáró *l*, *r*, *j*-nek. Ez a nyújtó hatás a nyelvterület nyugati szélén, az északi, palóc típusú területeken vagy egyáltalán nem jelentkezik, vagy hatása gyakorlatilag elhanyagolható. A Dunántúl középső területein már számottevő, de itt a nyújtásnak még csak viszonylag enyhe foka, a félhosszú realizáció jelentkezik. Jelentősebb a nyúlás a Duna középső szakaszának vonalán, erőssé azonban csak a Hernád—Tisza vonaltól keletre válik. Itt a nyújtott változat többnyire gyakoribb már, mint a rövid, s a félhosszú realizáció mellett mindenütt megjelenik a hosszú is, átlagosan kb. 10—40% közötti megterheléssel. De ugyanakkor ritkán marad 20% alatt a rövid változatok száma is, ami világosan mutatja a nyújtó hatás dinamikus, az egyes konkrét morfémákhoz nem kötött jellegét (vö. 17. sz. tkép).[1]

Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása révén megnyúlt hosszú hangok közül az *ó*, *ő* is mindig monoftongusos megoldású (*ó*, *ő*, ritkábban *o̯*, *ő̯*), szemben az *ó*, *ő* fonémával, ahol a záródó (*óu*, *őü* típusú) kettőshangzós megoldás eléggé gyakori. A realizációnak ez a formája a fonetikai

Kp.	Hgs.				Hgst.			
	helyzet %-ban							
	r.	fh.	h.	dift.	r.	fh.	h.	dift.
M—11	45	48	7	—	69	28	3	—
20	11	56	33	—	44	48	8	—
N— 4	31	38	31	—	73	25	2	—
7	39	59	2	—	66	34	—	—
O— 5	19	75	1	5	29	69	—	2
7	22	74	4	—	36	63	1	—
9	19	74	6	1	45	52	2	—
11	21	60	14	5	38	60	2	—
12	16	73	10	1	42	57	2	—
15	10	60	5	25	14	67	4	15
17	11	77	7	4	18	68	7	6
P— 2	19	72	8	1	40	53	7	—
4	15	45	37	3	24	59	16	1
7	13	56	27	4	16	72	11	1
9	10	75	7	7	9	83	7	1
11	10	33	56	—	22	55	23	—
12	7	60	33	—	45	49	6	—
14	11	19	70	—	28	24	48	—
15	8	33	59	—	26	48	26	—
17	28	42	30	—	59	35	7	—
19	16	82	2	—	38	61	1	—

[1] Vizsgált anyagomban az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása alá tartozó adatok száma kutatópontonként átlagosan mintegy 250—350 között mozog. Azokon a pontokon azonban, ahol a nyújtó hatás viszonylag erős, és így több a változat, az adatok száma nemegyszer meghaladja az 500-at is. Ha valamely ponton egy-egy megoldásra csak egy vagy két adat volt, ezeket a szemléltető térkép összeállításában figyelmen kívül hagytam.

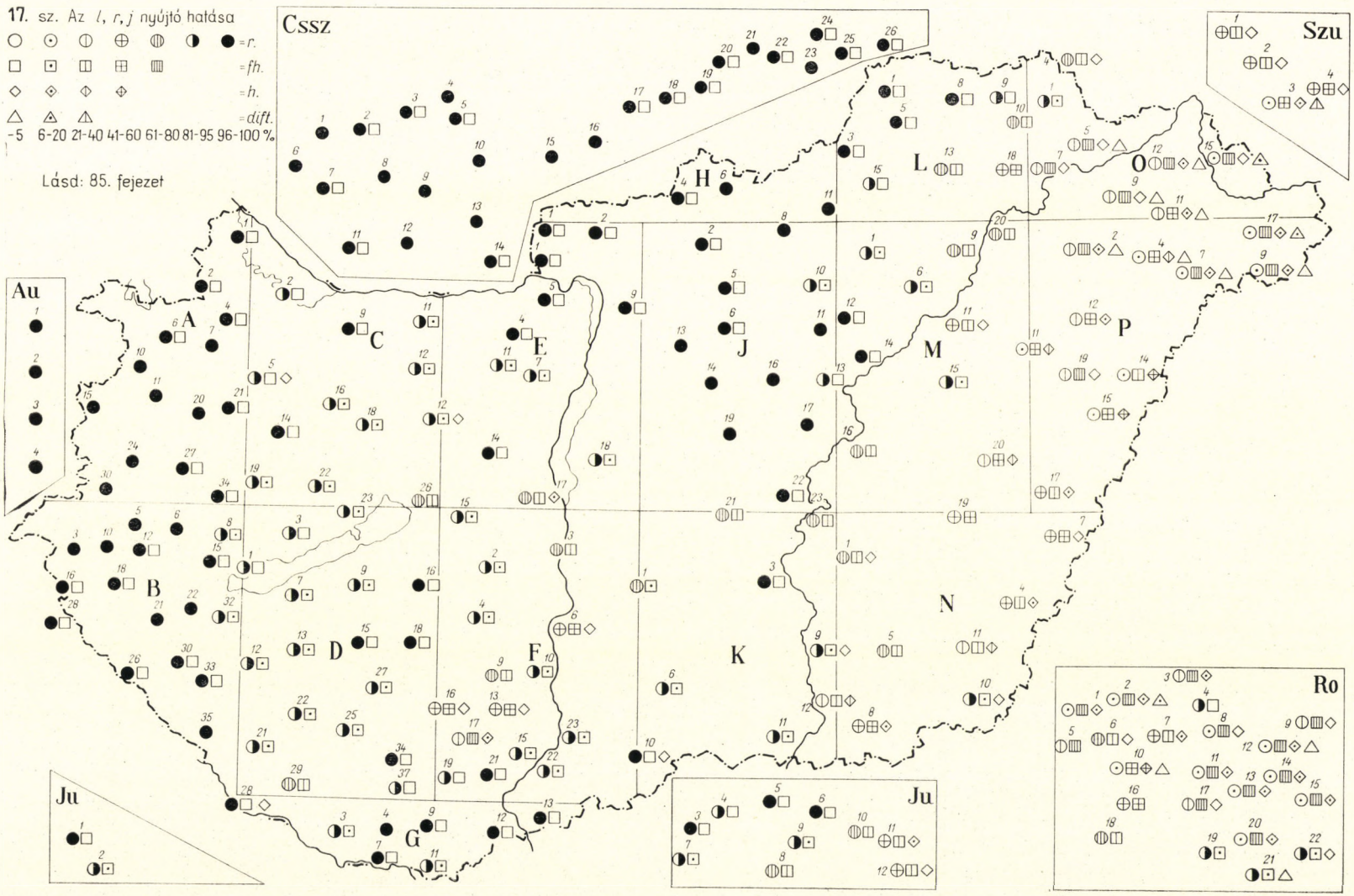
17. sz. Az l, r, j nyújtó hatása
= r.
= fh.
= h.
= dift.
-5 6-20 21-40 41-60 61-80 81-95 96-100 %
Lásd: 85. fejezet
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P

és a fonológiai hosszúságnak tipikusnak mondható ismérve.

Elsősorban a mai Szabolcs-Szatmár megye területén az *l, r, j* nyújtó hatása nyitódó (*oā, ié ~ ée, uó, üő* típusú) kettőshangzókban is realizálódhat. Ez a megoldás különösen gyakori néhány régi Bereg megyei ponton, de ritkábban jelentkezik Erdély egyes részein is.

A hosszú *ll, rr, jj (talló, ijjen* stb.) vagy egyáltalán nem nyújt, vagy csak igen kis mértékben.

Az *l, r, j* nyújtó hatása — beleértve a kettőshangzós megoldást is — hangsúlyos helyzetben általánosabb és erősebb mint hangsúlytalanban, ahogy ezt az előző táblázat adatai is egyértelműen bizonyítják.

Annak eldöntése, hogy a nyúlás erőssége és gyakorisága összefügg-e a nyúlást előidéző msh. vagy a nyúlást szenvedő mgh. minőségével, további részletesebb vizsgálatot igényel.

85.1. Bizonyos mértékű fonetikai nyúlást eredményezhet maga a hangsúlyos helyzet is. Erre elsősorban Erdélyből vannak adataink. Például: Ro-2: *tētüs ~ tètüs*, 16: *bàlanᴅ, csèresnye, èszel, kènem, mèsël*, Ro-18: *fàn ~ fǫn* 'dorombol', 19: *òstor*, de O-8 is: *tę̀ngeri*. Szalafőn (B-1) szórványosan szó végen jelentkezik nyúlás néhány adatban; pl.: *kënyerèt, ösztökè, tanicsà*. Ez az ejtésmód itt azonban feltehetően inkább csak egyéni modorosság, bár az adatok nem csupán egyetlen adatközlőtől származnak.

ALAKTANI KÉRDÉSEK

86. A magyar nyelvjárások alaktani problémáira vonatkozó kutatások jóval szegényesebbek, mint a hangtani vagy a lexikális jellegűek. Több értékes tájszótárunk van, szép számban vannak igényesebb és elnagyoltabb hangtani leírásaink. Egy nyelvjárástípus vagy helyi nyelvjárás grammatikája azonban eddig még vázlatos formában sem készült el vagy legalábbis nem jelent meg nyomtatásban. BALASSA összegezésének alaktani része igen szerény. HORGER ilyen jellegű fejezete már jóval terjedelmesebb, ebben viszont igen jelentős szerepet kapnak a toldalékmorfémák hangtani vonatkozásai, illetőleg az elemtörténet. KÁLMÁN munkájának több szempontból felfrisített anyagát a tankönyvjelleg szorította korlátok közé.

Az alaktani kutatások említett negatív vonásai szükségszerűen tükröződnek az én munkámban is. Nyelvatlaszunk alaktani jellegű anyaga korlátozott terjedelmű. Ezért — és megfelelő előmunkálatok hiányában — az egyes alaktani kérdéseknek olyan részletes leírására, mint ahogy a hangtanban tettem, nem mindig vállalkozhattam. Elsősorban olyan jelenségek bemutatására törekedtem, amelyek az eddigi nyelvjárási szakirodalomban részleteikben kevésbé ismertek, s amelyeknek problematikája anyagom alapján több-kevesebb határozottsággal számomra is kirajzolódik. Különösen HORGER műve több olyan finom részletmegállapítást tesz, amelyeket mai nyelvjárásainkra vonatkozóan megfelelő anyag híján nem tudtam ellenőrizni. A hangtani leírás összeállításakor azonban világosan kiderült, hogy BALASSÁnak és HORGERnek több részletmegjegyzése mai nyelvjárásainkra vonatkozóan már nem állja meg a helyét, esetleg a maga korában is téves megfigyelésen vagy helytelen általánosításon alapult. S ez a lehetőség minden bizonnyal fennáll az alaktani anyagban is. Ezért alaktani leírásomban csak olyan részletekre térek ki, amelyeknek ma is helytálló voltát vizsgált anyagom legalábbis valószínűvé teszi. Eljárásomat — úgy gondolom — megokolja az a törekvésem, hogy m a i nyelvjárásaink leírását kívánom adni, s a szinkrónia elvét, legalább olyan fokig, mint a hangtanban, az alaktani kérdések tárgyalásában is szükségesnek tartom érvényesíteni.

Ebben a fejezetben tehát nem kívánok valami viszonylagos teljességre törekvő alaktant, sőt még csak alaktani vázlatot sem adni, hanem csak olyan kérdésekkel foglalkozom, amelyeknek nyelvjárásaink egészének vagy egy-egy nyelvjárástípusnak az alaktana szempontjából rendszertani jellegű szerepük van, a vizsgált alaktani kategória megoldási lehetőségeit az illető

rendszer szempontjából befolyásolják, esetleg jelentkezésének gyakoriságát az egyes nyelvjárástípusokon belül vagy a köznyelvhez viszonyítva számottevőbb mértékben módosítják. Az egyes toldalékmorfémáknak hangtani vonatkozású kérdéseit (pl. a „-ból" stb. ragok *-bu, -bú, -bul, -búl, -bó, -ból* stb. megoldásait) itt általában nem részletezem. Ezeket a megfelelő hangtani részekben tárgyaltam, s erre többnyire utalok is.

A névszótövek

87. A névszótöveknek a mai köznyelvben élő típusai nyelvjárásaink nagy részében is megtalálhatók. Egy-egy nyelvjárástípus sajátos belső fejlődése következtében azonban egyik vagy másik köznyelvi névszótőtípus a nyelvjárás alaktani rendszeréből hiányozhat is, illetőleg a rendszerben betöltött szerepe erősen eltérhet a köznyelvitől: az ide sorolható morfémák száma lehet jóval kevesebb vagy jóval több. Ugyanakkor nyelvjárásaink egy részében olyan tőtípusok is jelentkeznek, amelyek a köznyelvben ismeretlenek. Ezekre anyagomban néha nagyon kevés adat van. Így bár nyelvi realitásuk kétségtelen, részrendszertani szerepük súlyát nem mindig lehet pontosan lemérni, sőt esetleg földrajzi kiterjedésüket sem lehet reálisan körvonalazni. Felsorolásukat — a teljesen egyedinek látszó esetek kivételével — mégis fontosnak tartom, mert ismeretük hasznos lehet a jövő nyelvjárástani és nyelvtörténeti kutatások számára egyaránt.

87.1. A „út : utat", „tűz : tüzet", „víz : vizet", tőtípus. — Ez a tőtípus hiányzik azokon a területeken, amelyeken a köznyelvi *ú, ű, í* helyén többé-kevésbé rendszerszerűen *u, ü, i* jelentkezik, tehát az ún. dunántúli nyelvterületen, Erdély dk.-i pontjain. Hasonló okból hiányzik vagy csak igen kis megterhelésű tőtípus az ék.-i részeken. Lényegében nincs meg Erdélynek azokon a részein sem, ahol eléggé általános a hosszú mgh.-k rövidítése (vö. 20.6.). Ezeken a területeken tehát *ut : utat, tüz : tüzet, viz : vizet* megfelelést találnuk, vagyis a névszóknak ez a csoportja is az egy alakú, msh.-s végű *(házak, fülem* stb.) névszótövek számát gyarapítja.

Elsősorban egyes tiszántúli területeken fordított irányú kiegyenlítődés történt: *út : útas, szűz : szűzek, híd : hídat*. Ez kevésbé általános ugyan, mint az előbbi, de az „út : utat" tőtípus gyakoriságát jelentősen csökkenti, illetőleg a „ház : házat" típusúét növeli.

Az „út : utat" tőtípus tehát elsősorban köznyelvi kategória. Nyelvjárási bázisa meglehetősen kicsi, így érthető, hogy a köznyelvi kiejtésben is eléggé háttérbe szorult, s egyre inkább helyesírási formává süllyed.

87.2. A „szekér : szekeret", „bogár : bogarat" tőtípus. — Elsősorban az északi-ék.-i részeken, a Dunántúl nyugati-dny.-i, Erdély keleti területein a „szekér" típusú névszók nagy részében az alapalakban is *e* hangot találunk (vö. 41.3.). Ez a jelenség az északi-ék.-i részeken, valamint az említett erdélyi területeken a tőmorféma második szótagjában eléggé általános, tehát itt az *é ~ e* váltóhangot mutató tőtípus lényegében csak a kisszámú „kéz : kezet"-féle egy szótagú morfémákra korlátozódik. A dunántúli területeken a megfelelés a második szótagban ritkább ugyan, itt viszont előfordul néhány egy szótagú morfémában is.

A kiegyenlítődés az alapforma és a toldalékolt alakok között lehet fordított irányú is; pl. az északi részeken, de ritkábban a Dunántúlon is: *hét* : *hétet, héten* 'heten' (vö. 28.5.1.). A tőtani eltérés mindkét esetben a „fül : fülem" típusú névszók számát gyarapítja.

A tőtípus veláris hangrendű változatában („bogár : bogarat") már csak az ék.-i részeken, itt is jóval kisebb területen találkozunk ezzel a jelenséggel, de ez is sokkal kevésbé általános, és morfémánként eléggé ingadozik. A kiegyenlítődés itt is lehet két irányú; pl. *bogár* : *bogárok, madár* : *madárok, madárjaim;* ill.: *madar* : *madarat, madaraim* (vö. 31.2., 42.3.).

Jóval ritkább az az eset, amikor köznyelvi egyalakú tő mutat *é* ~ *e* váltakozást. Ilyen a nyelvterület ény.-i, illetőleg észak-ék.-i részén jelentkező *léc* : *lecet* megoldás (vö. 41.3.). S ilyen jellegű a Ro-21-en: *miẽ* : *mehecske, mehek* ~ *mẽhek, meheji* ~ *mẽheji.*

87.2.1. A középpalóc nyelvjárástípusban, ahol az *ē* fonéma él, a köznyelvi *é* : *e* hangváltással szemben *ē* : *e* megoldást találunk: *kēz* : *kezet, hēt* : *hetet* stb.

87.3. A „z á s z l ó : z á s z l a j a", „e r d ő : e r d e j e" t ő t í p u s. — Az *ó* ~ *a*, *ő* ~ *e* váltóhangot mutató tövek nyelvjárásainkban gyakoribbak, mint a köznyelvben. E gyakoriság földrajzi aspektusa azonban egyelőre nem nagyon körvonalazható. A „disznója : disznaja" alakpárok esetében például az *a* váltóhangot mutató változat jelentkezik az egész nyelvterületen, de nyugaton jóval gyakoribb, mint keleten. Ugyanebben a morfémában elsősorban az északi részeken jelentkeznek a „diszna", „disznuk" típusú birt. szragos alakok is; pl.: Cssz-3: *disznójà* ~ *disznàjà* ~ *disznà*, Cssz-12: *disznója* ~ *disznaja* ~ *diszna*, L-19: *disznója* ~ *diszna*, Szu-2: *disznóuja* ~ *disznaja* ~ *diszna* (ék.-en különösen gyakori); Cssz-12: *disznójuk* ~ *disznuk* ~ ⟨*disznajuk*⟩, J-24: *disznójuk* ~ *disznajuk* ~ *(disznuk)*, H-11: *disznójok* ~ ⟨*disznok*⟩, M-4, 6: *disznóujok* ~ *disznok*. De a Ju-7-en is: *disznóujà* ~ *disznàjà* ~ *disznà, disznójìk* ~ *disznóujìk* ~ *disznìk.*

87.3.1. Dunántúl nyugati felében elszórtan találkozunk hasonló jellegű *ü* ~ *e* váltakozással is; pl.: A-7: *gyürüjö* ~ ⟨*gyürejë*⟩, B-10: *gyürüjjö* ~ *(gyürejjë)*, 14: *gyürüjö* ~ *gyürüje* ~ *gyüreje*, 29: *gyürüjö* ~ *gyürüje* ~ *(gyürejë)*. Lehetséges, hogy itt az *e*-s tő eredetibb „gyürő" típusú alakkal hozható kapcsolatba. Ez az alak ugyanis a terület egyes pontjain még ma is él.

87.4. A „b í r ó : b í r á k" t ő t í p u s. — A köznyelvben ma már csupán történeti kategória, s egy-két megkövült formában él. A Szigetközben és a Csallóközben azonban ma is általános a *disznója* forma mellett a *disznája* alak is (vö. 31.2.).

87.5. A „b o r j ú : b o r j a" t ő t í p u s. — A köznyelvben ma már erősen megbomlott, s az ide sorolható morfémák zömében az egy alakú mgh.-s tövek analógiája érvényesült. A nyelvjárásokban lényegében hasonló a helyzet. A „borjúja" típusú alak az egész nyelvterületen általános, a „borja" változat inkább csak a Dunától keletre eső egyes területeken jelentkezik; a Dunántúlon, különösen a nyugatibb részeken változatként megjelenik viszont a *borgyaja* alak.

A *borjúja* : *borja* alakváltozatok között egyes részeken bizonyos fokú jelentéshasadás körvonalai is kirajzolódnak; a hosszabb forma általánosabb jellegű, a rövidebb főképpen a 'tehén' birtokos mellett használatos.

87.6. A „f a : f á t, m e s e : m e s é t" t ő t í p u s. — Ebben a tőtípusban a palóc területek nagy részén, sőt még a tőlük keletre eső területeken is a rövid váltóhang (*a, e* fonéma) jelentkezik az „-ért", „-ig", „-é" toldalékok előtt, sőt Nyitra vidékén a 3. sz. birt. szragok, hasonlóképpen Felsőőr környékén az „-é" birtokjel helyi *-ejj, -ejjë, -ej* változata előtt is (vö. 42.3.). Ugyanez a jelenség mutatkozik a Dunántúlon egy-két morfémában az *-l* igeképző előtt; pl.: *mesel, kiherelik* (vö. 41.3.). Erdély egyes részein, a moldvai csángóknál a rövid váltóhang jelentkezik egyes kicsinyítő képzős formákban is; pl. *Annacska, kecskecske.*

87.7. A köznyelvi „mese : mesét" tőtípusba tartozó, tehát a köznyelvben *e* ~ *é* hangváltást mutató tövek nyelvjárásainkban sokkal differenciáltabbak, több típusra oszlanak. Az *e* : *é* váltóhang a nyelvjárásokban szintén mindenütt megtalálható, de számos, a köznyelvben ismeretlen megoldás is jelentkezik.

87.7.1. A nyelvterület nagy részén az *-e* ~ *-je* birt. szragos relatív tövekben *e* ~ *i* váltóhangot találunk: *keze* : *kezibe.* Az Őrségben és a Hetésben ez a sajátság egyéb *-e* végű morfémákban is jelentkezik; pl.: *körte* : *körtit* (vö. 37.4.).

87.7.2. A Dunántúl nyugati részén és egyes középső palóc területeken, ahol a birt. szrag *-ë* ~ *-jë*, ott *ë* ~ *i* a váltóhang: *kezë* : *kezibe.* A Rábától nyugatra egyes részeken más morfémákban is; pl.: *ekë* : *ekit, fejszë* : *fejszit.* Felsőőr környékén ez utóbbi típusú szavak nagy részében az alapalakban is *i* van; pl.: *körti, eki, epi, fejszi* stb. (vö. Imre: MNny. III, 127—8). Itt tehát már tőtípusváltás történt.

87.7.3. A keleti palóc területek egy részén a birt. szragos relatív tövekben *ë* ~ *é* a váltóhang: *kezë* : *kezébe,* Zalában hasonlóképpen: *kezë* : *kezi̯ébe,* bár itt nem példátlan az *i*-s megoldás sem (vö. 37.4.); az említett palóc területeken egyéb *ë* végű névszókban is jelentkezik az *ë* : *é* hangváltás; pl.: *körtë* : *körtét, mesë* : *mesél,* a Dunántúl nyugati részén is egy-két morfémában; pl.: *feketë* : *feketi̯ën, Imrë* : *Imri̯ét.*

87.7.4. A Dunántúl nyugati részén labiopalatális hang után a birt. szrag *-ö* ~ *-jö.* Itt relatív tövekben *ö* ~ *i* váltóhang áll: *fülö* : *fülit, bűrö* : *bűrit, ökrö* : *ökrit, fü̯öggyö* : *fü̯öggyit.*

87.7.5. Egyes erdélyi pontokon az illeszkedéses *ö*-zés (vö. 39.6.4.) következtében az *ö* tőszó végén is megjelenhet. Ezekben *ö* ~ *é* váltóhanggal kell számolni; pl.: Ro-10: *östö* : *östétő,* 11: *östö* : *östétő.* Ugyanez a típus felbukkan a Dunántúl nyugati részén is az *összö* : *összi̯ébb* morfémában; Zalában: *fü̯öggyö* : *fü̯öggyi̯ét* stb. is (vö. 87.7.3.).

87.7.6. Az *í*-ző területek nagy részén *e* ~ *í* váltóhang van az *-e* végű morfémák egy részében; pl.: *körte* : *körtít, fejsze* : *fejszít, epe* : *epít.* — Az ék.-i perempontokon, ritkábban egy-két tiszántúli ponton, a birt. szragos relatív tövekben is: *keze* : *kezíbe* (vö. 23.2.3.).

87.7.7. A palócságnak azon a részén, amely megkülönbözteti az *ē* fonémát, számolni kell az *e* : *ē* váltóhanggal is: *kecske* : *kecskēt, kemënce* : *kemëncēbe.*

87.8. A *v-* t ö v ű n é v s z ó k. — Ez a névszócsoport nyelvjárásainkban szintén szerteágazóbb, mint a köznyelvben. Az ott élő típusok mellett egyéb megoldásokkal is számolnunk kell.

87.8.1. A *lú* : *lova* megfelelés jelentkezik mindenütt, ahol a *lú* alapalak él (vö. 21.2.). Baranya egyes részein eléggé általános a *ló* : *lohad* megoldás (vö. 64.1.).

87.8.2. Jóval gazdagabb megoldásokban a „kő : követ" típus. A Dunántúl ény.-i felében, a Tiszántúl nagy részén, az ék.-i területeken *ű* ~ *öv* váltakozás van; pl.: A-1, 10, O-11, 13, N-4, P-4, 17: *kű* : *kövek;* hasonlóképpen Erdély egyes északi-ény.-i részein is. A Dunántúl keleti felében, a Duna—Tisza közének nagy részén, Szeged vidékén *ű* ~ *üv;* pl.: C-17, E-3, 7, 12, F-2, 15, 20, K-1, 6, 12, N-11: *kű* : *küvek.* A Dunántúl középső részein *ü* ~ *üj;* pl.: C-22, D-7, 24: *kü* : *küjęk.* Baranya nagy részén *ű* ~ *üj;* pl.: D-34, G-1, 8: *kű* : *küjek.* A Dunántúl nyugati felében nem ritka a *j*-s változat az alapalakban sem (vö. 64.1.), tehát itt a tő egyalakú, msh.-s végű.

87.8.3. A „fű : füvet" típusban Nyugat-Dunántúlnak középső és déli részén az alapalak msh.-s végű; általában *fűjj* : *fűjjet* típusú megoldással, de az északibb részeken *fűjj* : *fűjjet* is. A Dunántúl nagy részén általános a *fü* : *füjet* forma. Főképpen a palóc területekre jellemző, de a Tiszántúl középső részein is eléggé gyakori a *fű* : *füves* típusú megoldás. Egyes erdélyi pontokon (pl. Ro-3, 6) jelentkezik a *fű* : *fövet* típusú forma, de általánosnak a *fű* : *füvet* típus mondható.

87.9. A nyelvjárási *l* végű névszók. — Nyelvjárásainkban a *v-* tövű szavak analógiájára számolnunk kell az „*l* végű" névszók csoportjával is. Egyes nyelvjárástípusokban ugyanis nem kevés azoknak a morfémáknak a száma, amelyeknek alapalakjában polifonémikus értékű hosszú mgh. *(ā, ē, ó, ő)* van. Ez a tőalak eléggé általános a msh.-val kezdődő toldalékok előtt, a mgh.-val kezdődők előtt azonban jelentkezik az *l.* Például: C-8, 25, E-12: *asztā, asztātú, asztāhó;* C-8, 25: *asztaloṅ,* E-12: *asztalon;* hasonlóképpen *asztalos, asztali.* — C-17, E-10: *rëggē, rëggētű* : *rëggelig, rëggeli,* F-12, G-3: *röggē, röggētű* : *röggelig, röggeli.* Igen gyakori az *ódā* : *ódalam, ódala* típusú változás is. — B-3: *aszta: asztali, rëggę: rëggelig.*

A Dunántúl ény.-i részein alapalakban az *asztuo* forma a főváltozat. Itt eléggé gyakori az *asztuon* megoldás is, de az *asztalos, asztali* alak itt is általános; hasonlóképpen: *rëggié, rëggiétü* : *rëggelig, rëggeli.*

A Dunántúlon jelentkezik a *tengő* : *fatengölös* típusú megoldás, sőt a régi nyelvből ismeretes a *kátyó* : *kátyolos* alakpár is. Somogy nagy részén általános a *csipő* : *csipöle,* Baranyában, Tolna déli részein a *csípő* : *csípöle* viszony. (A *csipöl, csípöl* alapalak csak Baranya középső részein gyakoribb.)

87.10. A tővéghangzók. — A tővéghangzók kettős osztatú rendszere: *a, e (urak, vizes, tüzet),* illetőleg hármas osztatú *o, ë (e), ö (rokonok, gyerëkëk, [gyerekek], bűnös)* nyelvjárásaink nagy részében is megvan. Az általános *ö*-zés és a hangsúlytalan *ö*-zés területén azonban a középzárt sor is csak kettős osztatú: *o, ö.* Erdély *a*-zó vidékein pedig csak a kettős osztatú nyílt *(a, e)* sor él (vö. 42.2., 41.2.).

A nyelvterület északi felében, Erdély keleti részein a *-t* tárgyrag a *-k* többesjeles és a birt. szragos relatív tövek után hármas változatú középzárt tővéghangzót *(azokot, minkët, őköt)* találunk (vö. 38.2.1., 39.6.4., 40.1.1.).

Nyelvjárási leírásaink általában megemlítik, hogy a Göcsejben két msh.-ra végződő szótövekben msh.-val kezdődő toldalék előtt a köznyelvtől

eltérően gyakran középzárt tőséghangzó jelentkezik (vö. HORGER i. m. 108; KÁLMÁN i. m. 49). Ma ez a jelenség erősen pusztulóban van, bár bizonyos nyomai még fellelhetők; pl.: Ju-1: *kertöbü, kertöbe.*

Az igetövek

88. Az igetövekkel kapcsolatos nyelvjárási problémák elmosódottabban rajzolódnak ki anyagomban, mint a névszótöveké. Az igetőtípusok nyelvjárási rendszere kevésbé látszik gazdagnak, a problémák azonban többnyire összefonódottabbak. A rendelkezésre álló, országosan vizsgálható anyag viszont sokkal inkább szemelvényes. Így a következtetéseket is még óvatosabban lehet csak megfogalmazni.

88.1. A nyj. *ad ~ ád, ver ~ vér* tőtípus. — Az *a ~ á, e ~ é* váltóhangot mutató igék a köznyelvből ma már lényegében kiszorultak, egyes nyelvjárásokban azonban még számottevő szerepük van. A nyelvterület nagy részén ma is általános az *ád* alak (vö. 31.2.), hasonlóképpen a *hágy* forma. Jóval gyakoribb ez a sajátság a palatális hangrendű morfémákban elsősorban a keleti területeken, de nyomaiban előfordul a nyelvterület déli peremein is, mégpedig nem csupán egyes sz. 3. sz.-ű, hanem egyéb igealakokban is, eredetibb *e* és *ë* helyén egyaránt; pl.: *megvér, mëkkél, és, széid, téisz,* sőt *éiszöl* 'eszel', *léiszök*[c] stb. (vö. 28.5.1.).

88.2. A hangzótoldó-hangzóvesztő tövek. — Az *e* típusú igék tőhasználatában szintén vannak bizonyos eltérések nyelvjárásainkban. A teljes tő használata (pl.: „sepresz", „seprettem", „fürdeni", „fürdöttem", „őrzötte", „őrzöttek" stb.) a Zagyva—Tisza—Sajó közötti területen általánosabb, mint máshol, bár bizonyos területi ingadozást e tekintetben még a három felsorolt tőmorféma is mutat. Érdemes megemlíteni, hogy a tőhasználat nagymértékben függhet magától a toldalékmorfémától is. Például a Dunántúl keleti részein *-sz* személyrag előtt a „söpör" igében csak a csonka tő fordul elő *(söpörsz)*, de ugyanitt az *-l* rag a teljes tőhöz járul *(söprő ~ söpröl)*. S a két forma többnyire azonos értékű változat.

88.3. A *v-* tövű igék. — A köznyelvinél jóval bonyolultabb nyelvjárásainkban a *v-* tövű igék rendszere.

88.3.1. A „hí : hívok", „szí : szívok", „rí"; „nyű : nyüvök", „lő : lövök", „sző : szövök", „nő : növök" igék egyes sz. 3. sz.-ű alakjában nyugaton kb. a palóc típusú területekig, ill. a Tiszáig bizonyos területi, illetőleg a morfémákra jellemző ingadozással, *j, l* vagy *n* végződés jelenik meg, nemegyszer a mgh.-s tővel váltakozva. A *j* és az *n* elsősorban a Dunántúl déli felére jellemző, az *l (ll)* az említett területnek inkább az északi és a keleti részeire, bár a *nyől* szóban a Dunántúl nagy részén is megvan. Például: B-9, 25, C-22, D-13: *mëkhin*, B-35: *mökhin*, D-21, G-1: *mökhín*, Au-2: *mëkhij ~ ⟨mëkhil⟩*, B-31: *mëkhij ~ mëkhin*, A-30: *mëkhí ~ ⟨mëkhíj⟩*, A-1, Cssz-7: *mëkhíll*, C-12: *mëkhíl ~ mëkhíll*, E-17: *mökhíl ~ mökhíll*, Erdélyben gyakori a *hivu, hívu* (pl.: Ro-10, 16, 18, 22, ill. 9, 15), ill. 13: *hivúl;* — B-1, 24: *lüön*, 19: *lün ~ lüön*, B-35, D-20, 26: *lün*, B-37: *lüj*, 33: *lüj ~ lün*, Au-2: *löj*, A-1: *lűll*, E-3, 11, 13, Au-3: *lűl;* — B-3, 26: *szüön*, D-13, 18, 21:

szün, B-30: *szün* ~ *szüj*, 5: *szüj* ~ *szüöj* ~ *szüö*, C-2, 12, E-11, Cssz-11: *szűl;* — D-21, 35: *mögnyűn* ~ *mögnyőn;* stb.

A *j* a mgh.-s toldalékok előtt következetesen megjelenik (pl. *lüjök, hijok, nyüji)*, sőt egyes pontokon a msh.-s toldalékok előtt is; pl.: B-26: *hijsz* ~ *híjsz, hijtad* ~ *hìjtad, híjnak* ~ *hìjnak;* B-8: *lüjök, lüjsz* ~ *lüsz* ~ *lüssz, lüj* ~ *lün;* D-31: *híjsz* ~ *hísz, híj* ~ *hí, híjtad* ~ *hítad, híjnak* ~ *hínak; lűjsz* ~ *lűsz* ~ *lüssz, lűjtem* ~ *lűtem* ~ *lüttem, lűjné* ~ *lűné;* stb. Történeti kialakulását tekintve a *híj* típusú alapalak minden bizonnyal elvonás a *hijok* stb. hiátustöltős alakokból.

Az *l* a „nyől" 'nő' ige egyes toldalékolt formáiban is eléggé általános (pl. *nyüölök, [kü]nyüöli* stb.). Ritkábban megjelenik az *l* más igékben is (pl. Au-3: *lűlök)*. A „lő" ige esetében azonban a *lűl* mellett inkább a *lüvök* 1. sz.-ű alak jelentkezik. Az *l*-es alak történeti magyarázata már némileg nehezebb, bár valószínű, hogy ez is hiátustöltős alakokból való elvonás (vö. Abaffy: MNy. LI, 213; vö. még 64.1.).

Az *-n* végződéses tő csak *n*-nel kezdődő toldalék előtt jelenik meg *(hinnak, hinna)*, más alakokban *j*-t találunk (pl.: *hijok)*. Eredetét tekintve az *n*-es 3. sz. feltehetően a *van, jön* igék *n*-jével azonos eredetű, tehát elvonás a *hinnak* stb. alakokból.

88.3.2. A „lő : lövök" típusban a névszókhoz hasonlóan (vö. 87.8.2.) *ű* ~ *öv* váltakozást *(lű : lövök)* találunk a Dunántúl ény.-i részén, a Tiszántúl középső területein; az *ű* ~ *üv* váltakozás lényegében ugyanott található, mint a *kű : küvek* típusban, de a Tiszántúl északi-ék.-i részein és Erdély északi pontjain is.

A „hí : hívok" típusban a Dunántúl ény.-i részein eléggé általános a *hí : hijok* megoldás.

88.3.3. Az „eszik" ige múlt idejének e. sz. 3. sz. alakja kb. az Ipolyság—Szolnok—Püspökladány—Sajó-torkolat—Hernád közötti területeken, a Tiszántúl keleti peremén, Erdélyben és Szlavóniában is a mgh.-s tőből képződik *(ëtt, ett)*, ill. Ro-2: ⟨*evettem*⟩. Az „iszik" ige hasonló alakja *(itt)* a megjelölt keleti területeken azonban már nem él, csak a Ro-5-ről van adatolva. Az „iszik" igének a feltételes módban — nyilván téves regresszió folytán keletkezett — *id-* töve van a Ro-19-en; pl.: *idnám, idnëk, idni.* Illetőleg: F-16: *innyanék* ~ *innyanák, innyanám* 'innám', *innyana* 'ő innék'.

88.3.4. Nyugaton kb. az Ipoly—Duna vonalig, valamint Erdélyben is, az „alszik" igének a hosszabb töve az általános *(aluszok* ~ *aluszom, aluszik)*, a többi területen a rövidebb *(alszok, alszik;* esetleg *āszok, āszik)*. A Dunántúlon és Erdélyben a felszólító módban a mgh.-s tő jelenik meg, a felszólító mód jele rövid *gy (alugyatok* stb.). — Teljes tő jelentkezik az „alszik" ige múlt idejében; pl.: Cssz-24: *āludot*, 25: *aludott.*

88.3.5. A „jön" igében a Kőszeg—Somló—Veszprém—Marcali—Nagykanizsa vonaltól nyugatra az *n*-nel kezdődő toldalékok előtt a mgh.-s *(gyü-)* tő jelentkezik: *gyünek, gyünö : gyüne.* Erdély keleti részein gyakori a „jő" tőváltozat is; pl.: Ro-15: *jövök, jősz, jő, jőünek, jöttek, jőüne.*

88.4. A nyelvjárási *l* végű igék. — A névszókhoz hasonlóan az igéknél is számolni kell az „*l* végű" csoporttal, ahol bizonyos toldalékok előtt és esetleg alapalakban is hosszú mgh.-s tő, másokban rövid (vagy hosszú) mgh. + *l* jelentkezik, esetleg ez a megoldás válto-

zatként az alapalakban is él; pl.: *parancsú* ~ *parancsul* : *parancsúsz, parancsút* : *parancsulok; énekő* ~ *éneköl* : *énekősz, énekőnek* : *énekölök, énekölünk; kapá* ~ *kapál* : *kapász, kapát* : *kapálok* stb. (vö. 21.6., 21.8., 22.11., 22.12., 24.6.3., 26.8.3., 26.8.4.).

88.5. A „van" ige. — A többes sz. 3. sz.-ben ék.-en a Szamos—Tisza tájékán a *gy*-s tő is gyakori *(vagynak)*. Erdély keleti részein viszont a *vadnak* forma az általános. (Az eléggé bonyolult ragozási rendszerű „megy" ige tőtani problémáit l. 91.19.)

88.6. A tővéghangzók. — A tővéghangzó meglétét vagy hiányát illetően elsősorban az egyalakú igetövekben jelentkeznek eltérések nyelvjárásaink között. Például az egy szótagú *-t* végű igék múlt idejének egyes alakjai a msh.-s tőből képződnek a palóc típusú területek nagy részén, sőt még keletebbre is, hasonlóképpen Somogy déli területein, Baranya nagy részén, egy-két morfémában *(vet)* nyugatabbra is; továbbá Erdély keleti pontjain, a csángóknál; pl.: *ütte, süttem, vettünk* 'vetettünk', *nyittam, futtam* stb.

A „segít" ige esetében a „segítetek" mellett jelentkezik a „segíttek" típusú forma is a Dunántúl dnyi.-i peremein, néhány baranyai ponton, az ék.-i részeken, a Tiszántúl egyes területein, Erdély északi és középső pontjain.

A Dél-Dunántúlon kisebb területen jelentkezik ez a sajátság a „mond" ige esetében is a *monc* ~ *montsz* formában, de felbukkan Nyugat-Szlovákia déli pontjain, s Erdély középső részein is. A *monnak* forma már gyakoribb Baranyában is, Nyugat-Szlovákiában is, megvan Rozsnyó—Kassa távolabbi vidékén, Erdély keleti pontjain, a csángóknál. A *mondanák* alakban azonban alig van rá egy-két kétes értékű adat. Maga a jelenség részletesebb vizsgálatot érdemelne.

A középzárt tővéghangzók sora kettős osztatú az igék esetében is az általános *ö*-ző és hangsúlytalan *ö*-ző vidékeken, illetőleg kettős osztatú és nyílt mgh.-s Erdély *a*-zó részein (vö. 87.10.). Két alakú a tővéghangzó az *-l* előtti *ö*-zés területén is *(hozol, viszöl)*.

88.7. Az ikes igék *-ik* toldalékának hiánya. — Az északi területeken, Kassa—Rozsnyó vidékén (főképpen Csucsom, Nagyszalánc, Magyarbőd pontokon), azonkívül a nyugat-szlovákiai Vágán (Cssz-2) a kny.-i ikes igék nagy részében nincs *-ik* végződés. Például: Cssz-2: *álkud, nyújtószkod, megmosákod, megdohosod, kíröddz* ~ ⟨*kíröddzik*⟩, *borjáz;* Cssz-24: *gondolkoz, fijáz, megdohosod, álkud, nyútóz, mosod* 'mosakodik', *kérőz* ~ ⟨*kérőddzik*⟩; 25: *alkud* ~ *alkuszik, nyútóz* ~ *nyútószkod, mosod* ~ ⟨*mosakod*⟩, *megdohosod* ~ ⟨*megdohosodik*⟩, *kérőz* ~ ⟨*kérődzik*⟩, *fijaz, gondolkoz* ~ ⟨*gondolkozik*⟩; 21: *bornyáz* ~ *bornyázik, kérődzik* ~ *kérőzik* ~ ⟨*kérőz*⟩, *mëgdohosodik* ~ ⟨*mëgdohosod*⟩, *álkud, mosákod* ~ ⟨*mëgmozsdik*⟩. Inkább csak elszórtan; pl.: O-4: *álkud, mosod, gondolkoz*, L-9: *álkud*. A nehezebb kiejtésű „villámlik", „csuklik" igékben azonban mindenütt jelentkezik az *-ik*. Hasonlóképpen azokban az igékben is, amelyek az *-ik* végződés nélkül egy szótagúak lennének: *ëszik, iszik* stb.

Néhány igében jóval nagyobb területen él az iktelen forma. Erdély keleti felében; pl.: Ro-13: *ess* ~ *es̀*, 15: *ęss*, 19: *es* ~ *esik*, 20: *ęss*, 22: *ess* ~ *essik*, ill. F-13: *ęss* ~ *ęsik*, 17: *ęsik* ~ ⟨*ess*⟩. A mgh. nyúlásával nyugat felé

még nagyobb területen; pl.: Ro-4: *ęs*, 7, 11: *és* ~ *ęsik*, 16: *és* ~ *ęs*. A Dunántúl nyugati-dny.-i pontjain, Erdély keleti részein, elszórtan az ék.-i területeken; pl.: A-15: *folik* ~ ⟨*fol*⟩, B-1, 3, 16: *fol*, 18, 19, 21: *fol* ~ *folik*, O-15: *fojik* ~ ⟨*fuój*⟩, 18: *fojik* ~ ⟨*foj*⟩, Cssz-24: *foj* ~ *(foly)* ~ *fojik* ~ *(folyik)*, 26: *foj* ~ *fojik*, Ro-3: *fój* ~ ⟨*fojik*⟩, 13, 20: *fój*. — Elsősorban az Ipoly és a Duna között; pl.: Cssz-2, 13: *pipāz* ~ *pipāzik*, E-5: *pipáz* ~ *pipázik*, Cssz-11: *pipáz*, 9: *pípāz*. — Az ék.-i területeken a „gyónik" helyett inkább a *gyón*, *gyohon*, *gyuhon*, *gyovon* formák valamelyike él.

A birtokos személyragozás

89. Nyelvjárásainkban elsősorban az egyes és többes sz. 3. sz.-ű birt. szragok mutatnak rendszertani szempontból is jelentős eltérést. A köznyelvben mindkét toldalék veláris : palatális szempontból illeszkedik, tehát kettős alakú, *j*-s és mgh.-s változattal *(-a, -ja : -e, -je; -uk, -juk : -ük, -jük)*. Nyelvjárásainkban ez a rendszer jóval gazdagabb. Az eltérések történetileg hangtani jellegűek, leíró szempontból azonban már rendszertani különbséget adnak. Különösen érdekesek azok a formák, amelyek a több birtok kifejezésére alakultak ki egyes nyelvjárástípusokban.

89.1. Az egyes sz. 3. sz.-ben a toldalék veláris változata az egész nyelvterületen *-a, -ja* típusú. A palatális sorban *-i, -ji; -ë, -jë; -e, -je* változatok vannak, illetőleg a Dunántúl nyugati felében labiopalatális mgh. után a toldalék a labialitás szempontjából is illeszkedik: *-ö, -jö;* az illeszkedéses *ö*-zés révén (vö. 39.6.4.) néhány erdélyi ponton szintén feltűnik ez a forma. A palatális sor illabiális változatai bizonyos mértékig keveredhetnek is egymással, sőt változatként — különösen a határterületeken — megjelenhetnek az *-ö, -jö* forma mellett is, a főtípus azonban általában eléggé világosan kirajzolódik (vö. 18. sz. tkép).[1]

Mai nyelvjárásainkban a 3. sz.-ű birt. szragok rendszere a következő főbb típusokat mutatja:

89.1.1. *-a, -ja; -ë, -jë; -ö, -jö* (pl.: A-11: *ablaktya; helë; fülö)*. — A Dunántúl nyugati felében a típus a maga teljes tisztaságában jelentkezik. Zalában a palatális sorban kis megterhelésű, erősen egyes morfémákhoz kötött változatként jelentkezik az *-i, -ji* alak is (pl.: *büöri, szája szieli)*. (Vö. 37.3.) Az említett területek peremén ez a rendszer keveredik az *-e, -je* formával; a *kezë* típusban némileg gyakrabban (pl. A-34, C-5) mint a *fülö* formák esetében (pl. C-19). A B-28-on az *-ö, -jö* mellett nem ritka az *-ǫ̈, -jǫ̈, -ę̈, -ję̈, -ë, -jë* forma sem. Azokon az erdélyi pontokon, ahol az illeszkedéses *ö*-zés révén él a rag *-ö, -jö* változata is, az illabiális változat *-e, -je*.

89.1.2. Az *-a, -ja; -i, -ji* alak (pl. M-1: *ablakja; heji; bőri)* a palócság középső területein, s innen keletre él, teljesen tiszta formájában azonban anyagomban csak az M-1 kutatóponton jelentkezik. A többi ponton ritkább változatként ma már él az *-e, -je* is, a Cssz-18-on az *-ë, -jë*, a Cssz-17-en mindkettő.

[1] A szemléltető térképen nem vettem figyelembe, ha a köznyelvi formára anyagomban csak egyetlen, többnyire ritka változatként jelentkező adat volt. Hasonlóképpen jártam el a t. sz. 3. sz.-ű toldalék szemléltetésekor is.

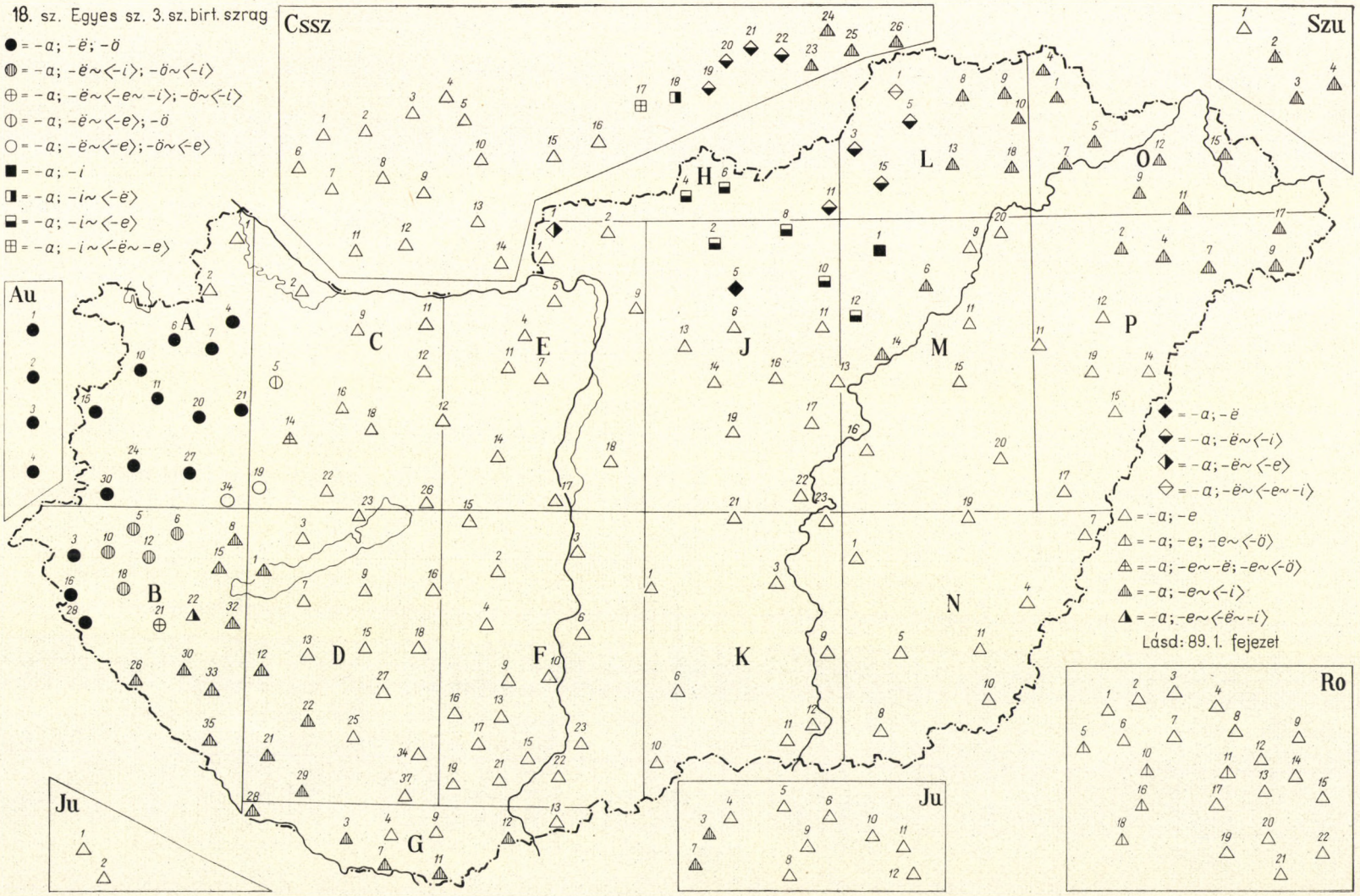
18. sz. Egyes sz. 3. sz. birt. szrag
● = -a; -ë; -ö
◍ = -a; -ë~<-i>; -ö~<-i>
⊕ = -a; -ë~<-e~-i>; -ö~<-i>
◍ = -a; -ë~<-e>; -ö
○ = -a; -ë~<-e>; -ö~<-e>
■ = -a; -i
◨ = -a; -i~<-ë>
◒ = -a; -i~<-e>
⊞ = -a; -i~<-ë~-e>
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
◆ = -a; -ë
◈ = -a; -ë~<-i>
◧ = -a; -ë~<-e>
◇ = -a; -ë~<-e~-i>
△ = -a; -e
◬ = -a; -e; -e~<-ö>
⟁ = -a; -e~-ë; -e~<-ö>
◮ = -a; -e~<-i>
◭ = -a; -e~<-ë~-i>
Lásd: 89.1. fejezet

89.1.3. Az *-a, -ja; -ë, -jë* forma (pl. J-5: *ablaka; hejë; fülë)* elsősorban a keleti palóc területeken él, de itt a palatális sorban ritka változatként — szintén erősen morfémákhoz kötve (vö. 37.3.) — általában jelentkezik az *-i, -ji* alak is. Teljesen tiszta formájában mutatja ezt a típust pl. a J-5 kp. anyaga. Él ez a megoldás Kemencén (H-1) is, de itt az *-ë, -jë* mellett az *-e, -je* forma is eléggé gyakori változat.

89.1.4. A nyelvterület többi részén az *-a, -ja; -e, -je* változat a tipikus megoldás. Zala keleti, Somogy dny.-i részén, Baranya déli peremén, ill. az ék.-i területek nagy részén — erősen morfémákhoz kötött változatként — él az *-i, -ji* alak is. Nyugaton egy-két átmeneti jellegű ponton ritka változatként él az *-e, -je* mellett az *-ë, -jë; -ö, -jö* alak is.

89.1.5. Érdemes megemlíteni, hogy a ,,belőle'', ,,tőle'' típusú kiegészüléses határozószókban az *-i* toldalék nem jelenhet meg. A labiális illeszkedést mutató területeken azonban ezek a formák is a névszókkal azonos módon viselkednek; pl.: Au-2: *belüöllö, tülö.*

89.1.6. A személyrag *j*-s és *j* nélküli változatának használatában — bár morfémánként eléggé változóan — felfedezhető bizonyos földrajzi aspektus. Például a Dunántúl nyugati felében általános a *cimërgyë* típusú alak, míg a Dunántúl középső részein inkább a *cimëre* típusú él. A palóc területeken gyakori a *zsebe* típusú forma, máshol általánosabb a *zsebje;* nagyjából hasonló a helyzet az *üvege* : *üvegje, testvérét* : *testvérjét* párokkal is. Az *ablaka* : *ablakja* formák közül a *j* nélküli a keleti részeken némileg gyakoribb. A *sássa* alak eléggé általános ott, ahol a szó él, de ék.-en nem ritka a *sása* sem. Végeredményben úgy látszik tehát, hogy a *j* nélküli formák északon-ék.-en viszonylag gyakoribbak, bár a kérdés további részletesebb vizsgálatra szorul.

89.2. A t. sz. 3. sz.-ű birt. szrag már jóval összetettebb képet mutat. Itt ugyanis a veláris változatnak is több megoldása van, s a nyelvjárási részrendszerek egymásrahatása is erősebb (vö. 19. sz. tkép).[1]

89.2.1. A toldalék egy alakú megoldása: *-ik, -jik* (pl.: D-37: *fájik, kertyik, fésüjik)* a Dunántúl déli részein, Erdély dk.-i területein (és a Ro-5-ön), valamint a csángó nyelvjárásokban van meg. A típus a terület nagy részén ma is tisztán él, főképpen Somogy egyes részein jelentkezik azonban az *-uk, -juk; -ük, -jük* változat is.

89.2.2. A háromalakú megoldás: *-ok, -jok; -ëk, -jëk, [-ek, -jek]; -ök, -jök* (pl.: A-6: *fájok, kertyëk, fűsűjjök;* P-11: *fájok, kẽrtyẹk, fűsűjjök)* a következő területeken él: a Dunántúl nyugati felén; a Nyitra—Gyula vonaltól északra — leszámítva Heves nagy részét, egyes nógrádi pontokat (vö. 89.2.3.), illetőleg Abaúj egy részét (vö. 89.2.5.); Erdély néhány ény.-i és ék.-i pontján, valamint a Ju-8 kutatóponton. A palóc területek szomszédságában az *-ëk, -jëk* helyén jelentkezik az *-ik, -jik* is, hasonlóképpen a B-21-en; a tiszántúli területek északi és déli részein pedig az *-ök, -jök*, elsősorban a *szívök*

[1] Vizsgált anyagom a következő adatokat tartalmazza: ,,disznójuk'', ,,fájuk'', ,,unokájuk'', ill. ,,róluk''; ,,kertjük'', ,,szívük'', ,,fésűjük''. Az anyag a palatális sorban nem különösebben gazdag. Így lehetséges, hogy az anyagból kirajzolódó altípusok száma a valóságban nem ilyen magas. Azokat a köznyelvi jellegű változatokat *(-uk, -juk; -ük, -jük),* amelyekre csak egyetlen adatközlőtől volt adat, a térkép összeállításakor általában nem vettem figyelembe.

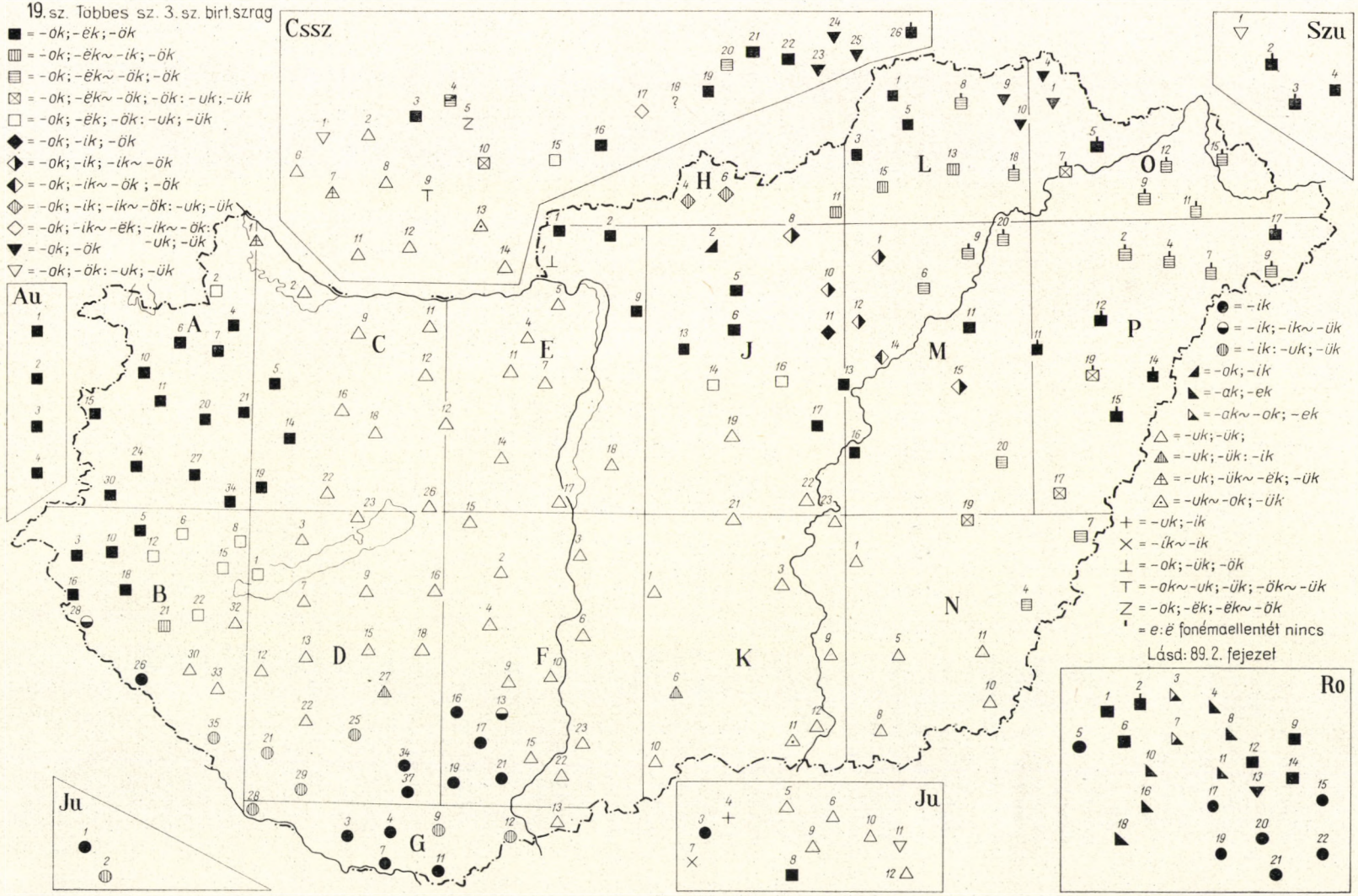
19. sz. Tobbes sz. 3. sz. birt. szrag
■ = -ok; -ëk; -ök
▥ = -ok; -ëk~ -ik; -ök
▤ = -ok; -ëk~ -ök; -ök
⊠ = -ok; -ëk~ -ök; -ök: -uk; -ük
□ = -ok; -ëk; -ök: -uk; -ük
◆ = -ok; -ik; -ök
◑ = -ok; -ik; -ik~ -ök
◐ = -ok; -ik~ -ök ; -ök
◍ = -ok; -ik; -ik~ -ök: -uk; -ük
◇ = -ok; -ik~ -ëk; -ik~ -ök: -uk; -ük
▼ = -ok; -ök
▽ = -ok; -ök: -uk; -ük
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
● = -ik
◒ = -ik; -ik~ -ük
◍ = -ik: -uk; -ük
◢ = -ok; -ik
◣ = -ak; -ek
◺ = -ak~ -ok; -ek
△ = -uk; -ük;
⚠ = -uk; -ük: -ik
⚠ = -uk; -ük~ -ëk; -ük
△ = -uk~ -ok; -ük
+ = -uk; -ik
× = -ík~ -ik
⊥ = -ok; -ük; -ök
⊤ = -ok~ -uk; -ük; -ök~ -ük
∠ = -ok; -ëk; -ëk~ -ök
' = e:ë fonémaellentét nincs
Lásd: 89.2. fejezet

alakban, a *kertyek*-ben azonban általában nem. (Arra gondolhatnánk, hogy a *szívök* forma a többes számú alakkal való morfológiai homoníma elkerülése végett vált általánossá.) Néhány ponton jelentkezik az *-uk, -juk;* és az *-ük, -jük* forma is; az utóbbi gyakrabban az *-ëk, -jëk (-ek, -jek),* ritkábban az *-ök, -jök* helyén.

89.2.3. Heves m. területén, a környező nógrádi és borsodi részeken *-ok, -jok; -ik, -jik; -ök, -jök* (pl.: J-11: *fájok, kertyik, fésűjök)* a tipikus forma, bár a vizsgált pontok egy részén bizonyos fokú keveredés mutatkozik: az *-ik, -jik* ritka változatként jelentkezik *-ök, -jök* helyén is, és fordítva; a veláris sorban azonban nem. Néhány ponton megjelenik a köznyelvi forma is, mindhárom változat helyén.

89.2.4. Csak egyetlen ponton (J-2) jelentkezik anyagomban az *-ok, -jok; -ik, -jik* forma: *fājok, kertyik, fésűjik.*

89.2.5. Az abaúji területeken s ezek déli és nyugati szomszédságában és a Ro-13-on is általános az *-ok, -jok; -ök, -jök* forma (pl. L-9: *fājok, kertyök, fésűjök).* Ritka változatként a peremrészeken megjelenik az *-ek, -jek* változat is. Az *-ok, -jok; -ök, -jök* a tipikus forma a Ju-11-en is, de itt elég gyakori a köznyelvi alak is.

89.2.6. Erdély középső részein, az erősen *a*-zó területeken *-ak, -jak; -ek, -jek* a rag alakja (pl.: Ro-16: *fàjak, kèrtyek, füsüjek).* Egy-két ponton jelentkezik az *-ok, -jok* alak is.

89.2.7. A Nyitra—Gyula vonalig (a Dunántúl nyugati és déli részeit leszámítva) él a köznyelvi *-uk, -juk; -ük, -jük* forma. Az érintkező területek néhány pontján a palatális sorban ritka változatként megjelenik az *-ik, -jik,* ill. az *-ëk, -jëk;* ritkábban az *-ok, -jok* is.

89.2.8. A fenti, nagyobb területen jelentkező típusok mellett találunk néhány elszigetelt változatot is; pl.: Ju-7: *fa̯ojik, disznójík* ~ *disznó̯ujìk, kertyík* ~ *kertyìk, fűsűjík* ~ *fűsűjìk;* — Ju-4: *fájuk, kertyik, fisíjik;* — E-1: *fájok, kertyük, szívük, fisőjök.* Ezek a pontok azonban vagy nyelvjárásszigetek, vagy átmeneti jellegű határterületeken feküsznek.

89.3. A többes sz. 1. sz.-ű rag kétalakú változatában több megoldás is él. A nyelvterület nyugati-dny.-i részein az *-unk, -ünk* mellett bizonyos morfémákban *-ank, -enk* (vö. 42.5., 41.6.); a középpalócság egyes részein *-ónk, -őnk* (vö. 24.4., 26.5.); Kupuszinán, sőt Nagyhinden is: *-unk, -ink* (vö. 37.5.).

89.4. A többes sz. 2. sz.-ű toldalék a nyelvterület nagy részén a köznyelvhez hasonlóan hármas alakú: *-tok, -tëk [-tek], -tök;* az általános és a hangsúlytalan *ö*-zés területén kettős alakú: *-tok, -tök;* Kupuszinán: *-tok, -tëk;* az erdélyi *a*-zó pontokon: *-tak, -tek.*

89.5. A több birtok kifejezése a Felsőőr vidéki nyelvjárásban nem az „-aim", „-eim" stb. toldalékkal történik, hanem — az egyes sz. 3. sz. kivételével — az egy birtokra utaló toldalékos formákhoz járuló *-ék* jellel; pl.: *tehenëmiëk, tehenëdiëk, tehennyeji, tehenünkiëk, tehenëtëkiëk* ~ *tehentëkiëk, tehennyëkiëk, ludamiëk, ludadiëk, luddzsaji, ludankiëk, ludatokiëk, luddzsokiëk;* de pl. Au-4: *ökrünkiënk* is.

A Dunántúl dny.-i részein, elsősorban az Őrségben, a Hetésben ugyanennek a viszonynak a kifejezésére több összetettebb forma is él; pl.: *tehe-*

nyëmek, tehenimek, tehenejimek, tehenemijek 'teheneim'; *tehentëkek, tehenitëk, tehenitëkek* 'teheneitek'; *tikajimak, tikomak, tikomajk, tikimak* 'tyúkjaim'; stb. (vö. VÉGH, ŐHA. 118., 121., 124. sz. tkép.). Az említett részeken, de Somogy és Baranya déli pontjain is a birt. szragos formák gyakran felveszik a *-k* többes jelet is; pl.: B-9, 24, 26, D-28, 29, G-7, 8, 9: *ökrejinkek*, B-2, 24, 26, G-3, 7: *lovajinkak*, B-24, D-35, G-3, 11: *ökrejikek*, B-2: *ökrejitëkęk*, 17, 24: *ökrejitëkek*. Nem ritkán a több birtokos egy birtokát kifejező alakhoz járul a többesjel; pl.: B-16, 28: *ökrötökek* 'ökreitek', B-2: *ökrünkęk*, B-28, G-6: *ökrünkek* 'ökreink', B-28: *ökrikęk* 'ökreik' stb.

89.6. Elsősorban az ék.-i területeken a több birtokos, több birtok viszonyának ritkán és logikailag bonyolultabb eseteit „ökreitek", „ökreik" stb. többnyire egyes számú formával *ökrötök, ökrök* 'ökrük' stb. fejezik ki. S itt a birtok egy vagy több volta csak a szövegösszefüggésből derül ki. *Beteg az ökrötök* (egy ökör). *Betegek az ökrötök* (több ökör).

89.7. A vágai nyelvjárásban (Cssz-2) a birtokviszonyt általában nem birt. szraggal, hanem birtokos névmás + fn. egyes vagy többes számú alapalakja szerkezettel fejezik ki; pl.: *tied ló* 'lovad', *mijenk lovák* 'lovaink', *enyim lovák* 'lovaim', *mijenk ökör* 'ökrünk', *tijetëk ökrök* 'ökreitek', *övéké ökrök* 'ökreik' stb. Ez a forma azonban valószínűleg csak a valódi birtokviszony kifejezésére szolgál, ugyanis nem jelentkezik az efféle birt. szragos alakok mellett, mint *lābom* ~ *lābām, dërëkād, fārkā, füle, veje, zsebje, szājo szílle, szívük, unokājuk* stb. A kérdés részletesebb vizsgálatot érdemelne.

A névszói toldalékok (ragok, jelek)

90. Az előzőkhöz hasonlóan a névszói toldalékok közül is elsősorban azokkal foglalkozom, amelyek alaktani-rendszertani sajátságaik révén eltérnek a köznyelvi formáktól. A kizárólagosan hangtani jellegű eltéréseket illetően általában csak hivatkozom a megfelelő hangtani fejezetekre.

90.1. Nagy változatosságot mutat nyelvjárásainkban a „-hoz, -hez, -höz" rag; egy-, két- és háromalakú megoldása él (vö. 20. sz. tkép.). Főbb típusai a következők:

90.1.1. Egyalakú *(-ho)* a rag Vas és Zala nyugati részein; pl.: B-3: *asztaho, sziëkho, tüszho;* a Ro-10-en *-hoz: asztāhoz* ~ *asztalhoz, székhoz, tűszhoz.*

90.1.2. Kétalakú *(-hó, -hő)* kb. az Érsekújvár—Ipolyság—Szolnok—Tisza vonalig, eltekintve a nyugat-dunántúli részektől; pl.: C-11: *asztāhó, székhő, tűszhő;* — Kupuszinán (Ju-4) *-hó, -hé: asztálhó, székhé, tíszhé.*

90.1.3. A *-ho, -hö* változat az előző pontban említett vonaltól ék.-re, ill. a nyelvterület nyugati és ény.-i részének néhány pontján található; továbbá a Ju-7-en; pl.: J-2: *asztálho, székhö, tűszhö,* B-22: *asztuoho, sziëkhö, tüszhö.* Mindkét területen, de különösen nyugaton egy viszonylag vékony sávon él ez a változat, átmenetként a *-hó, -hő,* illetőleg a *-ho, -hë, -hö* vagy a *-ho* változat területe között. Zala ék.-i részein a *-hö* a *-ho* mellett előfordulhat veláris hangrendű szavak mellett is; pl.: B-6: *biruoho* ~ *(biruohö), asztuoho* ~ *asztuohö,* B-13: *biruoho* ~ *biruohö, asztuoho* ~ *asztuohö,* B-20: *biruoho* ~ *biruóhö, asztuoho* ~ *asztuohö.*

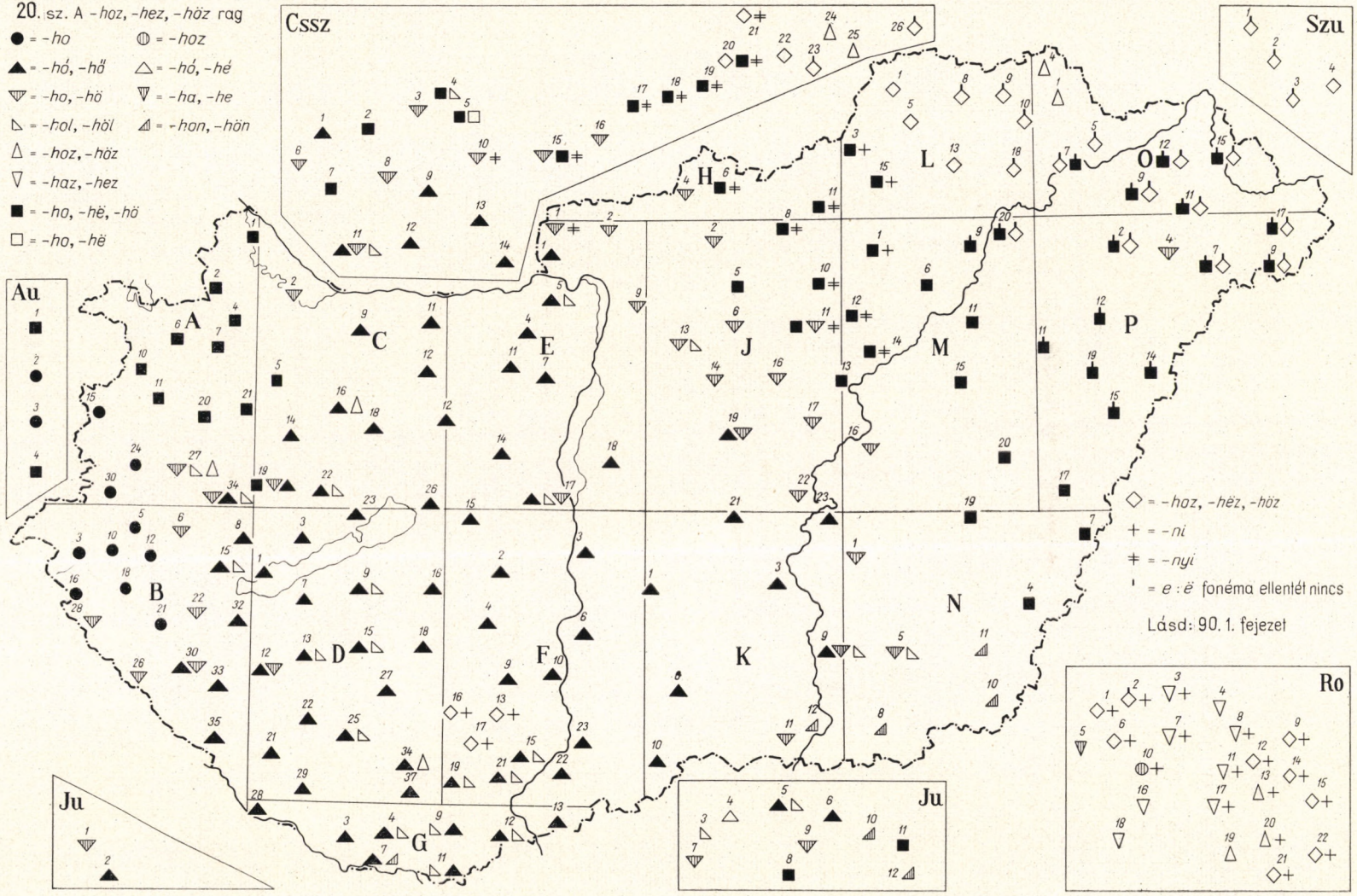
20. sz. A -hoz, -hez, -höz rag
● = -ho
◍ = -hoz
▲ = -hó, -hő
△ = -hó, -hé
▽ = -ho, -hö
▼ = -ha, -he
◺ = -hol, -höl
◭ = -hon, -hön
△ = -hoz, -höz
▽ = -haz, -hez
■ = -ho, -hë, -hö
□ = -ho, -hë
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
◇ = -haz, -hëz, -höz
+ = -ni
ǂ = -nyi
' = e : ë fonéma ellentét nincs
Lásd: 90. 1. fejezet

90.1.4. Csak a Ro-5-ön él anyagomban a *-ha, -he; asztàlha, székhë, tűszhë.*

90.1.5. Az erdélyi *a*-zó részeken: *-haz, -hez;* pl.: Ro-16: *asztàlhaz, szèkhez, tüszhez.*

90.1.6. Szeged környékén, Dél-Baranya egyes pontjain (itt csak változatként): *-hon, -hön;* pl.: K-12: *asztālhon, székhön, tűszhön.* Szeged vidékén ritkábban *-hun, -hün;* K-13: *asztàlhun ~ asztàlhon, székhün ~ székhön, tűszhü ~ tűszhön.*

90.1.7. A *-hoz, -höz* változat elsősorban az abaúji *ö*-ző vidékekre jellemző; pl.: O-4: *asztàlhoz, székhöz, tűszhöz,* de elszórtan jelentkezik a *-hó, -hő* változataként is.

90.1.8. A *-hol, -höl* többnyire elszórtan jelentkező, kis megterhelésű változat a *-hó, -hő* mellett. Viszonylag gyakori Baranyában, a Sárközben; egyetlen megoldásként azonban csak a Ju-3-on jelentkezik anyagomban.

90.1.9. A hármas alakú *-ho, -hë (-he), -hö* változat a Dunántúl ény.-i részén, főképpen Győr-Sopron m. területén, ill. a Salgótarján—Gyula vonaltól északra él (kivéve a Sajó—Tisza határolta részt); pl.: A-11: *asztuoho, szïëkhë, tüszhö,* M-6: *asztalho, széikhë, tűszhö,* P-15: *asztālho, széikhę, tűszhö;* de megtalálható Nyitra környékén is (a Cssz-5-ön a *-hö* viszonylag újabb); és néhány jugoszláviai ponton is.

90.1.10. A köznyelvi *-hoz, -hez (-hëz), -höz* forma általános a Sajó—Tisza vonaltól északra (pl. L-10: *asztalhoz, székhez, tűszhöz),* Erdély ény.-i és keleti részein, a csángóknál, de változatként a *-ho, -he, -hö* mellett gyakori a mai Szabolcs-Szatmár m. egész területén.

90.2. A ,,-nál, -nél'' rag egyalakú a Dunántúl nyugati-dny.-i területein; pl.: *Ferencná, kertná* (vö. 31.8.). A rag *l*-je a nyelvterület nagy részén eltűnt, az *l*-es forma nyugati és déli irányban a Sajó—Tisza—Körösök vonalát nem nagyon lépi át.

90.3. A ,,-val, -vel'' rag egyalakú a Dunántúl nyugati- délnyugati részein; pl.: B-3: *hamuve,* Au-2: *hamuvëe* (vö. 41.12., 33.1.; a ragban a *v* : *j* megfelelésre vö. 64.1., a *v* nem illeszkedésre vö. 66.9.). A Ju-7-en az atlasz anyagában ilyen alakokat találunk: *kéizel, làobàl,* de *hàmuvàl.*

90.4. A ,,-ban, -ben'', ,,-ba, -be'' ragok közötti különbség nyelvjárásainkban lényegében hiányzik, a *-ba, -be* típusú forma általános a hol?, miben? kérdésre felelő határozókban is.

90.5. A ,,-ra, -re'' rag egyalakú Nyitra vidékén; pl.: Cssz-3: *húsvítrë, dëszkārë, ārë* (vö. 40.6.). A *-ra* változat mellett *-rá* is jelentkezik egyes erdélyi pontokon; pl. Ro-3: *húsvitrá,* illetőleg a Dunántúl nyugati részein egyes helynevekben (vö. 31.2.).

90.6. A ,,-ból, -ből'', ,,-ról, -ről'', ,,-tól, -től'' ragok az egész nyelvterületen kétalakúak, de hangtani szempontból igen nagy változatosságot mutatnak; (pl. *-bu, -bü; -bul, -bül; -bú, -bű; -búl, -bűl; -bó, -bő; -ból, -ből; -bol, -böl;* stb. vö. 21.2., 22.2., 23.7., 24.1., 26.1., 35.4., 36.4., 38.6., 39.10. stb.), nem is említve az átmeneti jellegű félhosszú megoldásokat, illetve néhány egészen elszigetelt (pl. Ju-4: *-bú, -bí;* Cssz-5: *-bó, -bé)* változatot. A három rag, illetőleg a palatális és veláris változatok megoldása az egész nyelvterületen párhuzamos, csupán Kórógyon (Ju-7) mutatkozik eltérés a ,,-ból, -ből'' és a másik kettő között; pl.: *hàozbóul ~ hàozbòl, kerbőül ~*

kerbŏl : *fàorul* ~ *fàorùl, àsztálrùl, t'ehé'nrül* ~ *t'ehé'nrûl, màot'ul* ~ *màot'ùl, Mihàojt'ûl, k'it'ûl, rëggelt'ûl, est'é'it'ûl* stb.

90.7. Az *-on, -ën (-en), -ön* helyhatározó rag a nyelvterület nagy részén hármas alakú, az általános *ö*-zés és a hangsúlytalan *ö*-zés területén kétalakú: *asztalon, székön, tűzön;* Erdély *a*-zó vidékein a mgh. nyílt: *asztalan, széken, tűzen.*

90.8. A ,,-szor, -szer, -ször'' rag a nyelvterület egy részén alakilag nem azonos a köznyelvivel.

90.8.1. A Dunántúl dny-i peremén egyalakú, esetleg az *r* sem jelentkezik a szó végén; pl.: B-3: *hą́romszë, ëccë, öccë;* B-26: *hą́romszër, ëccër, öccër;* illetőleg Ro-5: *háromszè, ę́ccè, œccè.* Változatként jelentkezik a *-szër* Nyitra és az Ipoly között is; pl. Cssz-15: *hāromszër* ~ *hāromszor, ëccër, öccër* ~ *öccör.*

Kassa környékén s innen keletre a *-szer* inkább csak a *-szor* helyén jelenik meg; pl.: Cssz-25: *háromszer* ~ *háromszor, eccer, öccör,* de O-4: *öccę́r* ~ *[öccör].*

90.8.2. Az *ö*-ző területek nagy részén a toldalék kétalakú; pl.: D-24, G-5, Cssz-6: *hą́romszor, ëccör, öccör,* bár a *-szër (ëccër)* rag önállóan (D-27) vagy változatként (D-25, 26, 28, 34) itt sem ritka. — Kétalakú Kupuszinán is: *hą́romszòr, ëccër* ~ *ëccę̀r, ëtszër* (de már jelentkezik a *-szó, -szé* alak is). Kétalakú Erdély egyes *a*-zó részein is; pl.: Ro-8: *háramsza, ę́cce, öcce*~ *öccè.* Az *r* elmaradása itt eléggé gyakori.

90.8.3. A Duna—Tisza közének *ö*-ző részein, a Dunántúl dk.-i pontjain, Szeged vidékén *-szó, -ső* a tipikus változat; pl.: F-15: *háromszó, ëccő, öccő.* Kupuszinán jelentkezik a *-szó, -szé* is: *hą́romszó, ę̈tszé* 'ötször' (vö. 90.8.2.).

90.8.4. A Duna—Tisza közének északibb részein, délen a nem *ö*-ző pontokon *-szó, -szé, -ső* (gyakran váltakozva a *-szor, -szër, -ször* alakkal); pl.: J-19: *hāromszó* ~ *hāro̧mszor, ëccé* ~ *ëccër, öccő* ~ *öccör* (vö. 24.7., 26.11., 28.18.). Hasonló jellegű megoldás jelentkezik az O-15-ön is: *háromszor* ~ *háromszòr* ~ ⟨*háromszó*⟩ ~ ⟨*háromszu̯ó*⟩, *eccèr* ~ *ecczèr* ~ ⟨*eccéę*⟩, *öccör* ~ *öccȍr* ~ ⟨*öccüő*⟩. Erdély néhány pontján *-szó, -szē, -ső* alakot találunk; pl.: Ro-1: *háromszó, ëccē, öccő.* Erdélyben azonban a rag alaktani problémái további vizsgálatot kívánnak.

90.8.5. A ,,-szor, -szer, -ször'' rag helyén az ,,egyszer'' kivételével Erdély egyes északi és középső pontjain gyakoribb a ,,versen'' névutó; pl.: Ro-3: *három vessen, öt vessen,* 7: *hàrom versę̧n, öt vèrsën,* 13: *három vessön, öt vessön;* a Ro-18-on az ,,úttal'': *hàrą̧m uttal, œt uttal.*

90.9. A ,,-kor'' ragban anyagomban egyetlen ponton jelentkezik az illeszkedő *-kő* változat is; K-10: *pünköskó* ~ *pünköstkó* ~ *pünköstkor* ~ ⟨*pünköstkő*⟩. (A *-kó* változatra vö. 24.7.).

90.10. Csak nyelvjárási szinten élnek a ,,-nott'', ,,-nól'', ,,-ni'' határozóragok. Csak személyt jelölő névszókkal (családnevekkel, keresztnevekkel, foglalkozásnevekkel) kapcsolatban használatosak, tehát tulajdonképpen ,,-éknál'', ,,-éktól'', ,,-ékhoz'' jelentésűek. Tulajdonnevek esetében ma már azonban gyakran az ,,-ék'' toldalékos formához vagy ahhoz is járulnak. A három toldalék izoglosszája nem azonos. A nyelvatlasz anyagában a ,,-nott', ,,-nól'' toldalékra csak veláris hangrendű alapszó mellett van adat (de vö. Horger, i. m. 132—3).

90.10.1. Legnagyobb területen az '-ékhoz' jelentésű *-ni, -nyi* rag él: Léva—Ipolyság vidékén, a Salgótarján—Eger—Tisza—Rozsnyó határolta háromszögben, Erdély nagy részén, valamint a csángóknál. Erdélyben s a palócság keleti sávján a toldalék hagyományos alakja *-ni*, egyebütt *-nyi;* pl.: Cssz-10: *bíróhó* ~ ⟨*bíróho*⟩ ~ ⟨*bírónyi*⟩, H-1: *bíróho* ~ *(bírónyi)*, H-6, 8, J-10: *bírónyi* ~ *bíróho*, L-3: *bíróni* ~ *bíróho*, 15: *bíróuni* ~ *bíróuho*, Ro-1, 6, 12: *bíróuni*, 13, 14: *bíróni;* Cssz-10: *Sándorékho* ~ ⟨*Sándornyi*⟩, J-9: *Sándornyi* ~ *Sándorékho*, L-15: *Sándorni* ~ *Sándorékho*, Ro-2: *Sándòrni* ~ *Sándorẹ̀khoz*, H-6, 7, 11: *Sándornyi* ~ *Sándoréknyi* ~ *Sándorékho*, Ro-7: *Sàndorẹ̈kni* ~ *Sàndorẹ̈khaz*, 14: *Sándorékni*, 22: *Sándorni* ~ *Sándoriëkni* ~ *Sándoriëkhoz*, Cssz-15: *Bözsényi* ~ *Bözséjékkë*, L-15: *Bözsini* ~ *Bözsijékhë*, Ro-2: *Èrzsini*, 12: *Èrzsijéikni*.

90.10.2. A *-ni, -nyi* forma az említett palóc területen jelentkezik '-éknál' jelentésben is, kb. az Ózd—Rozsnyó közötti részeket kivéve; pl.: Cssz-10, H-1: *bíróná* ~ ⟨*bírónyi*⟩, H-6, 8: *bírónyi* ~ *bíróná*, J-10: *bírónyi* ~ *bíróná*, L-15: *bíróuni* ~ *bíraóná;* Cssz-15, 17, H-7: *Sándornyi* ~ *Sándoréknā*, H-8, 11: *Sándornyi* ~ *Sándoréknyi* ~ *Sándoréknā;* hasonlóképpen Erdélynek főleg az ény.-i pontjain is; pl.: Ro-1, 6: *bíróuni;* Ro-2: *Sándorni* ~ *Sándorẹ̀knál*.

90.10.3. A Sajó völgyén kb. Ózdtól Rozsnyóig '-éknál' jelentésben legalábbis változatként eléggé gyakori a *-nott, -nött, -nött;* pl.: L-3, Cssz-19: *bírónott;* Cssz-21: *Sándornot* ~ *Sándoréknál*, L-3: *Sándoréknā* ~ *(Sándoréiknott)*, Cssz-19: *Sándornott* ~ *Sándoréknā*, Erdély keleti részein, a csángóknál a *-nitt* forma; pl.: Ro-8, 14, 15: *bírónitt*, 20: *bíruənitt* ~ *bíròtt;* Ro-8: *Sándàrnitt* ~ *Sándarékná*, 12: *Sándoréiknitt*.

90.10.4. Az ,,-éktól'' jelentésű ,,-nól'', ,,-nől'' rag ék. felé nagyobb területen él: kb. a Salgótarján—Eger—Miskolc—Sárospatak—Szatmár határolta területen, Erdély nagy részén. Mindenütt általában a ,,-tól'', ,,-től'' változataként, ezzel — az erdélyi részeket kivéve — hangtani megoldásában is sok párhuzamosságot mutatva; pl.: H-8: *bírónó* ~ *bírótó*, L-2: *bíróunóu* ~ *bírónól* ~ *bíróutóu* ~ *bírótól*, L-9: *bírónúl* ~ *bírótúl*, Szu-2: *birounul* ~ *biroutul*, Ro-2: *bírónu*, 6: *bíróunul*, 8: *bírónò*, 22: *biruonùl* ~ *bìruòtuol;* H-7: *Sándornó* ~ *Sándoréktó*, L-6: *Sándoréknúl* ~ *Sándoréktúl*, Szu-2: *Sándoréiknul* ~ *Sándoréiknól* ~ *[Sándoréiktul]*, Ro-6: *Sándoréiknul* ~ *Sándoréiktul*, 21: *Sàndornul* ~ *Sàndoriẹ̀ktuol*.

90.10.5. A ,,-ékhoz'' toldalék helyén és jelentésében családnevek és foglalkozást jelölő névszók mellett az *-éknál* típusú alak használatos a Sajó—Szatmár vonaltól északra; pl.: (megyek) L-1: *Sándoréknāl*, P-5: *Sándoréiknál*. Köznevek mellett a *-nál* rag: L-1: *bírónāl* ~ ⟨*bíróuhoz*⟩, 13: *bírónál*, P-6: *birounál*. A Tiszántúl középső részein (átlépve a Tisza vonalát is) és dk.-i pontjain '-ékhoz' és '-éknál' jelentésben egyaránt a puszta *-ék* toldalékos forma él; pl. (megyek, voltam) M-5, P-11: *Sándoréik*, N-4: *Sándorék*. Erdélynek egyes bihari pontjain ez a rag állítólag ,,-éktól'' jelentésben is él (vö. Murádin: NyIrK. X, 57.). Nyelvatlaszunkban azonban ilyen típusú adat nincs.

90.11. A modális két-, illetőleg háromalakú *(-an, -en; -on, -ën [-en], -ön)* változata nyelvjárásainkban igen tarka képet mutat. Szabó Géza részletes vizsgálatok után erről a kérdésről a következőket állapítja meg:

„Az *-n* határozórag előtti tővéghangzó minősége és a határozórag funkciója közötti összefüggés nyelvjárásainkban nagyon differenciált állapotot mutat. Az alak és a funkció harmóniája, tehát az *-n* modális előtti nyílt tővéghangzó-minőség — szemben az *-n* locativus előtti középzárttal — a leghatározottabban a déli, a dunántúli, a nyugati és a palóc nyelvjárástípusokban alakult ki. A funkció szerinti alaki elkülönülés irányába mutat a tiszai, az északkeleti és a székely nyelvjárástípusokban a tővéghangzó alakulása. Ám a köznyelvi szinthez közel álló vagy annak megfelelő alaki differenciálódást tükröző nyelvjárástípusokban sem zavartalan a funkció szerinti véghangzó-minőség állapota, illetve teljes kialakulása" (NytudÉrt. 58. sz. 391.). A nyelvatlasz anyagából levonható tanulság szintén ebbe az irányba mutat.

90.11.1. Elsősorban ék.-en, Erdélynek egy-két nyugatibb pontján néhány morfémában az *-ul* is jelentkezik modálisként; pl.: O-14: *okosùl* ~ *okosan*, 17: *okosùl* ~ *okoson*, P-7: *okosùl* ~ *okoson* ~ *okosan*, Ro-2: *okosú* ~ *okosaṅ*, 6: *okosul* ~ *okoson* ~ *okosạn*.

90.12. A birtokjel Felsőőr környékén *-ej* ~ *-ejj* ~ *-ejë* ~ *-ejjë* változatban él, s mgh.-s tövek esetén a rövid mgh.-s tőváltozathoz járul; pl.: Au-2: *apcsaej* ~ *apcsaejj* ~ *apcsaejë* ~ *apcsaejjë*, *öccsöej* ~ *öccsöejë* ~ *öccsöejjë*, *Mihájejj*, 3: *aptyaej* ~ *[ạptyájië]*, *öccsöej*, *Mihálej*; 4: *aptyaej* ~ *[aptyájië]*, *öccsöej*, *Mihálej* ~ *Mihálië*. Hasonló forma — az „övé" alakban — Közép- és Dél-Dunántúl egyes pontjain is jelentkezik; pl.: B-20: *üejjié*, C-22, D-24: *üjęjję*, D-7: *övejje* stb.

90.13. Nyugat-Dunántúlon a középfok jelének elszórtan jelentkezik *j*-s *(gy*-s) változata is; pl.: A-4: *öręg'gyębb* ~ *öręgębb*, B-3: *öręg'gyępp* ~ *öręgępp*, 21: *öręgęBB* ~ ⟨*öreg'gyeBB*⟩. A jelenség azonban további vizsgálatot kíván. Hasonlóképpen az erdélyi Domokoson (Ro-3) is: *öregjeʙ* ~ *öregeʙ*. (Vö. B. Kovács Júlia: Studia Univ. Babeș-Bolyai. Series Phil. Fasc. 2 [1963], 135—7.) Az Őrségben és a Hetésben a középfok jele a „szebb" szóban megismétlődhet; pl.: B-1: *szëbbebb* ~ *szëbb*, 16: *szëbbepp* ~ *szëpp*, 28: *szöbbebb* ~ *szöBB*.

90.14. Névszóragok hangrendi illeszkedése. — Egy-két ponton vegyes hangrendű szavakban palatális hangrendű utótag (képző) esetén a köznyelvtől eltérően egyes toldalékok palatális változata is jelentkezhet; pl.: Zalában; B-13: *Sándoriëkhö* ~ *Sándoriëkho*, 20: *Sándoriékhö* ~ *Sándoriékho*, B-4: *Sándoriëktu* ~ ⟨*Sándoriëktü*⟩, 20: *Sándoriéktu* ~ ⟨*Sándoriéktü*⟩; északkeleten; pl.: Cssz-25: *húsvétre*, L-15: *húsvéitre* ~ *húsvétra*. Hasonlóképpen a „-ba" rag is; pl.: O-4: *húsvédbe* ~ *húsvédba* ~ *húsvétkor*. — Zala ék.-i részein azonban a *-hö* rag megjelenhet veláris hangrendű szavak mellett is (vö. 90.1.3.). Vö. még 90.1.1., 90.2., 90.3., 90.5., 90.8., 90.9.

90.15. Névszóragok használata időt (időpontot) jelentő főnevek mellett. — Bizonyos fokig már mondattani jellegű kérdés, hogy az időt (időpontot) jelentő főnevek mellett egyes nyelvjárásokban gyakran más toldalék jelentkezik, mint a köznyelvben. De ez a jelenség is eléggé morfémához kötöttnek látszik. Így a „pünkösdkor" alak helyett vagy mellett a *-be* ragos alak gyakori a Dunántúl déli részein, a Sajó—Debrecen vonaltól északra, Erdélyben; sőt a Tiszántúl északi felében ez az általános forma; pl.: D-28, G-1: *pünközsbe* ~ *pünköskor*,

L-1: *pünközsdbe* ~ *pünköstkor*, Szu-2: *pünközsdbe*, Ro-1, 13: *pünközsbe*, 10: *pünkezsbe;* illetőleg: Ju-7: *p'ink'östre* ~ *p'ink'östko*. — A „húsvétkor" alak helyén a *-ba* ragos megoldás a Dunántúl déli részén kivételesen ritka, de: G-3: *husfétkor* ~ ⟨*husfédba*⟩; keleten nagyjából ugyanott jelentkezik, mint a „pünkösd" alapszó mellett; pl.: L-5: *húsvédbà* ~ *húsvétkor*, P-8: *husviëdba*, P-14, Ro-1: *húsvídba*, Ro-11: *húsédba*, 21: *husvièdba;* ill. Cssz-24: *húsvétre* ~ *húsvédbą* ~ *húsvétkor*, Cssz-25: *húsvétre* ~ *húsvétkor;* Ju-7: *husvéitrà* ~ *husvéitkor*. — Az „éjfélkor" szóban délen szintén egészen ritka, de G-3: *éfélbe* ~ *éfélikor* ~ *éfélkor*, Ju-2: *éfébe*, 7: *féilíjelbe;* gyakori a Duna mentén Csepeltől délre; pl.: F-3: *éfélkó* ~ *éfélbę*, F-10, 12, 22: *éfélbe;* valamint a Bodrog—Tisza—Körösök vonaltól északra (az északibb részeken többnyire egyetlen változat); pl.: O-13: *iéfélbe*, P-6: *iéféilbe*, 14: *íféilbe*, 17: *íféłbe* ~ *ífélkor*. Erdélyben nem jelentkezik. — A „hajnalba" forma helyén a *-kor* ragos változat gyakori a Zagyva—Tisza—Sajó közötti részen, a Szamos—Tisza vonaltól ék.-re; pl.: J-7, 17: *hajnalba* ~ *hajnalkor*, O-16: *hajnàlba* ~ ⟨*hajnàlkor*⟩, Szu-4: *hajnàlba* ~ *hàjnàlkor*. Erdélyben ez a forma sem jellemző, de: Ro-1: *hàjnàlba* ~ *hājnàlkó*, 14: *hàjnàlkòr*. — A „tavasszal" forma helyén elszórtan, kevésbé területhez köthetően a *-kor* és az *-on* ragos alak jelentkezik; pl.: D-35: *tavaszkor* ~ *tavasszą̄*, F-21: *tavaszkor*, Cssz-3: *tàvászkor* ~ *tàvászonn*, J-1: *tàvászkor*, M-12, O-1: *tavaszkor*, M-13: *tavaszon*, Ro-6: *tavaszon* ~ *tavasszal*, 17: *tavaszan* ~ *tavasszal*, 22: *tavaszkòr* ~ *tavaszon* ~ *tavasszàl*, Ju-7: *t'ávászko*.

Az igei toldalékok (ragok, jelek)

91. Az igei toldalékokat illetően ugyanúgy járok el, mint a névszók esetében tettem, azaz nem tárgyalom a teljes toldalékrendszert, hanem csak azokat az elemeket, amelyeknek akár a köznyelvhez viszonyítva, akár az egyes nyelvjárástípusokon belül sajátos alaktani-rendszertani vonatkozású jellegzetességeik vannak.

91.1. Az ikes ragozás. — Az ikes ragozásnak több-kevesebb következetességgel való jelentkezése elsősorban a dunántúli és az erdélyi nyelvjárásokra jellemző. Maga a rendszer azonban mindenütt eléggé megbomlott, sőt a bomlás morfémánként, az egyes nyelvtani alakoktól függően is különböző fokú lehet. Az ikes ragozásnak a mai köznyelvben mutatkozó állapota feltehetően összefügg ezzel a nyelvjárási helyzettel is.

Anyagomban a paradigmasor egyes tagjait viszonylag kevés adat képviseli, elsősorban az „alszik", „eszik", „iszik" különböző alakjai. A vizsgált kérdés főbb problémái ennek ellenére jól kirajzolódnak. A hazai területeken az egyes alakok különféle megoldásai — főképpen az ellenőrző gyűjtések eredményeként — többnyire egy-egy kutatóponton is jelentkeznek. Erdélyben az ingadozást nem annyira az egyes kutatópontok mutatják, hanem inkább maga az egész terület. Az ikes ragozás területi problémái itt részben ezért is, de sokkal inkább a kutatópont-hálózat ritka volta miatt kevésbé körvonalazhatók.[1]

[1] Az egyes típusok megadásakor az alaktani szempontból közömbös hangtani különbségeket (pl.: *a* : *à;* *é* : *éi* : *ié* : *í* : *i;* stb.) nem veszem figyelembe.

91.1.1. Kij. mód., jelen i., e. sz. 1. sz.; alanyi ragozás. — A Dunántúl ény.-i részein, északon kb. a Rábcáig általános az *aluszom* forma, de Felsőőr vidékén *aluszok*. A Dunántúl többi részén (az északi peremek, az ék.-i részek és a keleti sáv kivételével) változik az *-m* és a *-k* rag (bizonyos területi ingadozással az *alusz-*, *ãsz-*, *alsz-* tő mellett). Erdélyben a két alak kutatópontonként váltakozva jelentkezik. A nyelvterület többi részén általános a *-k* ragos alak. — Az „iszik" igét illetően ez a kép annyiban módosul, hogy az *iszok* alak az *iszom* mellett gyakori a Dunától ény.-i részén is, és némileg nagyobb területen egyetlen változat Északkelet-Dunántúlon.

91.1.2. Az *-ik* végződésnek a 3. sz.-ben való jelentkezését, illetőleg ennek hiányát l. 88.7.

91.1.3. Felt. mód, jelen i., e. sz. 1. sz.; alanyi ragozás. — A Dunántúl nyugati felében, kb. a Győr—Veszprém—Pécs vonalig váltakoznak az *innám* ~ *innák* ~ *innék* típusú alakok, igen gyakran megjelenik együtt mind a három. A Dunántúl többi részén, a Dunától északra és keletre kb. a Tarna—Tisza vonalig, a hevesi részeken még a Tarna és a Tisza között is, Szeged környékén, a Sajó—Tisza—Bodrog közötti területen az *innák* ~ *innék*. Erdélyben az *innám* ~ *innék*, bár egészen ritkán itt szintén felbukkan az *innák* is. A Sajó és a Tarna közötti terület nagy részére, a Tiszántúlra az *innék* típusú alak jellemző. — A Dunántúl nyugati felében (kelet felé némileg kisebb területen, mint az „iszik" esetében az *innám* ~ *innák* ~ *innék* forma), Erdélyben az *ënném* ~ *ënnék* típus jelentkezik, máshol az *ënnék* típus az egyetlen alak.

91.1.4. Felt. mód., jelen i., e. sz. 3. sz.; alanyi ragozás. — Nyugaton a Csorna—Pápa—Somló—Szombathely határolta területen, Somogy középső és déli, Baranya nyugati részein az *innék* ~ *inna* típus jelentkezik, Erdélyben hasonlóképpen, máshol az *inna* típusú az egyetlen változat. — Az *ënnék* típusú alakok a legszélső peremek kivételével Délnyugat-Dunántúlon is eléggé általánosak.

91.1.5. Felsz. mód, e. sz., 1. sz.; alanyi ragozás. — A Dunántúl nyugati felében kb. a Győr—Veszprém—Pécs vonalig, Erdélyben az *alugyam* ~ *alugyak* alakok váltakoznak. A nyelvterület többi részén a *-k* ragos alak él. A Dunántúlon és a Csallóközben, Erdélyben a felsz. módban a *gy* rövid *(alugyam, alugyak* stb.) másutt hosszú *(aluggyak* stb.). Természetesen ugyanígy a többi személyben is.

91.1.6. Felsz. mód, e. sz. 3. sz.; alanyi ragozás. — A Dunántúlon az ény.-i részeken általános az *alugyék*, kb. a Komárom—Pécs vonalig az *alugyon* ~ *alugyék* típusú alak, hasonlóképpen a palócság középső területein, s Heves m. más részein is. Erdélyben szintén az *alugyék* típus a fő, sőt többnyire egyetlen változat; a Tiszántúlon, főképpen Hajdú-Bihar megyében az *aluggyék* típus; de ez az *aluggyon* mellett változatként gyakori a Körösök vidékén s a Tiszántúl északibb részein is. — A „vetkőzzön le" alakban az „-ék" rag a Dunántúlon is, az említett keleti részeken is eléggé szórványos.

A Tiszántúlnak főképpen a középső részein az „-ék" rag jelentkezik nem ikes igékben is, elsősorban a bizalmasabb magázó beszédben; pl.: *üjjék le, aggyék, mennyék* stb. Így itt ez a rag az ikes igékben is némileg másképp ítélendő meg, mint a Dunántúlon vagy Erdélyben.

91.2. Az *-sz, -l* rag. — A két rag használata a kij. mód jelen ide-

jében nyelvjárásaink egy részében nem azonos a köznyelvivel. Például az „olvas" igéhez Sopron m.-ben, Vas északi részein az *-sz* rag járul, s az *s* + *sz* kapcsolat *ss*-ben realizálódik pl.: Au-1: *ovass* ~ *ovasuə* ~ *olvasuə*, A-6: *uovass* ~ *uovasuo*, 19: *uovass*. Erdély dk.-i részein gyakori az *sc*, *cc* realizáció; pl.: Ro-15: *òlvacc*, 19: *olvasc;* de: 17: *òlvasˈsz* ~ *olvasal*, 20: *olvasˈsz;* hasonlóképpen: A-9, 10: *vüssz* ~ *vüszöl*, 16: *vüssz* ~ *vüszö* ~ *vüszöl*, 11: *vüssz* ~ *vüszöl* ~ *vüszüö*, Ro-13: *vissz*, 19: *viszc* ~ *vissz*, 20: *vísz* ~ *vìssz* ~ *viszöl*.

A Csallóközben és a Szigetközben a „mondasz", „kensz", „söpörsz" helyett *mondú*, *kenyű*, *söprű* alakok élnek (vö. 21.8., 22.11., 22.12.). A „mond" igében az *-l* ragos alak az Ipoly—Duna vonaltól nyugatra — kb. Győr-Sopron, Vas m., Veszprém m. nyugati fele kivételével — főváltozat, Baranya nagy részén hangkapcsolatos, máshol polifonémikus értékű megoldással. E terület peremein gyakori azonban már az *-sz* rag is. Jelentkezik az *l*-es típus Szeged vidékén; kb. a Rozsnyó—Tiszafüred—Nagykároly vonaltól északra általános, de változatként él a Tarna—Tisza—Körösök vonaláig; ék.-en ritkább változatként megjelenik az *-sz* is. Erdélynek csak néhány északi pontjára (Ro-2, 3) jellemző az *-l*-es változat. — A „ken" igében az *l*-es *(kenyő* típusú) alak elszórtan megvan Érsekújvár—Esztergom térségében, Szeged vidékén, eléggé általános Zala ék.-i, Somogy dk.-i részein, Baranyában (északabbra *kenyő*, délebbre *kenöl* típusú megoldással). A *kenel* forma jelentkezik a Közép-Tiszántúl keleti peremén, néhány ék.-i ponton; máshol kivételesen ritka. — A „söpör" igében a *söprő* típusú forma jóval nagyobb területen él, mint a *kenyő* alak; az Ipoly—Duna vonaltól nyugatra lényegében mindenhol, leszámítva a Győr—Pápa—Szentgotthárd határolta területet. Az *-sz*-es változat is gyakori azonban az egész Dunántúlon. Jelentkezik a *söprő* típus Szeged vidékén is. A Tiszántúl keleti részein a *seprel* alak kivételesen ritka, az eléggé gyakori „sepreget" igében azonban elég nagy területen szinte általános az *-l*. Az *-l* rag a „söpör" igében mindig a mgh.-s tőhöz, az *-sz* többnyire a msh.-s tőhöz járul, de a palóc részeken, sőt attól délre is szintén a mgh.-shoz *(söpresz, sëpresz)*. Kórógyon (Ju-7) az *-l* rag nem ritka ilyen formákban sem, mint: *beszéilöl*, *söpˈöröl* ~ *söpröl*, de a Ro-2-n is: *besziéllē* ~ *beszész*.

91.2.1. A tvh. + *l* kapcsolat a nyelvterület nyugati felének nagy részén polifonémikus értékű hosszú hangban realizálódik. Felsőőr vidékén azonban a tvh. nem nyúlik meg, s az *ë* sem labializálódik: *hozo*, *ëszë*, *vüszö*. Az Őrségben és a Hetésben tipikus az *olvasu*, *ëszü*, *vüszü* (vö. 35.9., 36.11.), a Csallóközben és a Szigetközben az *óvasú*, *ëszű*, *viszű* (vö. 21.8., 22.12.) típusú megoldás.

91.3. A 3. sz.-ű *-n* rag. — Néhány egy szótagú igében, elsősorban *v-* tővűekben (pl.: „tesz", „vesz", „lesz", „hisz", „visz", ill. „megy") kb. a Bodrog—Tisza—Sajó-torkolat—Nagyvárad vonaltól keletre, ritkábban a Bodrogtól nyugatra is, de délfelé a Sajó vonalát nem nagyon lépve át jelentkezik az *-n* ragos *teszen*, *leszen*, *viszen* stb. típusú alak. Hasonlóképpen Kórógyon (Ju-7) is. — A „megy" igében nyugatra kb. a Tarna—Zagyva vonaláig, délre a Körösökig általános. A Duna—Tisza közén, Somogy, Tolna, Baranya nagy részén, Fejér m. egyes területein, sőt Nyitra vidékén is a *mén* formában jelentkezik az *-n;* ugyanígy a Ro-18-on is.

A Horger (MNyj. 149) által régebbi gyűjtések alapján Apátfalváról és Földeákról közölt *hozzin* ~ *hozzín*, *beszéltin* ~ *beszéltín* típusú formákra nincs adat az atlasz anyagában.

91.4. Kij. mód, jelen i., t. sz. 1. sz.; alanyi ragozás. — Somogy déli, Baranya nyugati és déli részein a rag *-junk, -jünk;* pl.: B-35: *mönnyünk* ~ ⟨*mögyünk*⟩, B-36, D-21, 29, G-2, 3: *mönnyünk*, G-7, 8: *mënnyünk;* sőt Mohács környékén a Duna bal partján is megjelenik; F-22: *mönnyünk* ~ *[mögyünk]*, 23: *mönnyünk* ~ *mönyünk* ~ *mögyünk*. Ez az alak feltehetően az *-unk, -ünk* : *-juk, -jük* ragok alakvegyülésével keletkezett. E terület nagy részén a t. sz. 1. sz.-ű alanyi és tárgyas ragozású alak formailag azonos (vö. 91.5.2.). Él ez a forma ék.-en is, elsősorban a keleti palócságban; pl.: L-5, 6, 11: *mënnyünk* ~ *mëgyünk*, O-1: *mennyünk*.

91.4.1. Felsőőr vidékén a rag az alanyi ragozásban *-nunk, -nünk: isznunk, ësznünk, irnunk, mënnünk*. — Kupuszinán (Ju-4) a toldalék *-unk, -ink* alakú (vö. 37.5.), a palóc területek egy részén *-ónk, -őnk* típusú (vö. 24.4., 26.5.).

91.5. T. sz. 1. sz.; tárgyas ragozás. — A toldalék területileg több változatot mutat.

91.5.1. A nyugati-dny.-i részeken a kij. mód jelen és múlt idejében és a felsz. módban is hármas alakú; pl.: Au-3: *nyomgyok, mëgnízzëk, vüsszök; vártok, mëgnísztëk, bepörütök; várgyok mëg, nízzëk mëg, tüöccsök kü* (vö. 38.3., 39.8., 40.4.). — A Hetésben kétalakú: *-jok, -jök*, ill. *-ok, -ök*. — A rag tehát szoros formai párhuzamot mutat a t. sz. 3. sz. birt. szraggal, területi realizációjuk azonban nem azonos (vö. 89.2.).

91.5.2. Baranya északi felében a toldalék a kij. mód jelen idejében *-unk, -ünk* alakú; pl.: D-33, F-19, 20: *mëgnízünk*, G-4, 5: *mëgnízünk* ~ *[mëgnézünk]*, D-32, 36, F-19, 21, G-5, 9: *athatunk, nyomunk;* a múlt időben egész Baranyában, Somogy néhány déli pontján is; pl.: D-29: *bepörőtüng vóna* ~ *bepörőtüg vóna*, D-32, G-5: *bepörőtüng vóna*, F-20, G-12: *bepörőtünk vóna*, G-1: *bëpörőtüng vóna* ~ *bëpörőtüg vóna*. — Hasonlóképpen Cssz-24: *bepöröltünk volnà*, Ro-21: *biëpërëltünk vuòna*. (A megfelelő felszólító módú alakra nincs adat az atlasz anyagában.)

91.5.3. Baranya déli és nyugati részein, Somogy néhány déli pontján a toldalék a kijelentő módban *-junk, -jünk* alakú (vö. 91.4.); pl.: D-29: *mögnézzünk*, D-35, G-1: *mögnízzünk* ~ *mögnézzünk*, G-1, 2, 6: *athassunk*, D-35: *nyomgyunk* ~ *nyomjunk*, G-1: *nyomgyunk*, 8: *nyomjunk*, 10, 11: *nyomjunk* ~ *[nyomjuk];* hasonlóképpen Cssz-24: *nyomjunk, mëgnézünk* (a hosszú msh. a nyelvjárásban ritka), de: *àthàsuk* ~ ⟨*àthàsunk*⟩ ~ *[àthàtyuk];* ill. Ro-21: *megniëzzünk* ~ *megniëzzük*, de: *athassuk, nyomjuk*.

91.5.4. Kb. a Salgótarján—Mezőkövesd—Ózd—Rozsnyó határolta területen, Nyitra környékén a rag a kijelentő módban *-uk, -ük;* pl.: H-7, J-10: *mënnézük*, Cssz-19: *mënnézük* ~ *[mëgnézük]*, Cssz-3: *mëgnyízük* ~ *[mëgnyízzük]*, 4: *mëgnyízük*, H-8, 10, J-10, M-2, Cssz-17, 21, 3: *nyomuk*, 4: *nyomjuk* ~ *(nyomuk)*. Főleg Salgótarján—Ózd vidékén; pl.: H-6, 7, 10, Cssz-18, 19, de Cssz-4 is: *àthàtyuk*. Ez a forma hangtani szempontból eléggé szokatlan, de M-2: *athatuk*, Cssz-3: *àthàtuk*. Elszórtan néhány erdélyi ponton is megjelenik a ragnak ez a formája; pl.: Ro-3: *megnízük, nyomuk*,

athatuk, Ro-5: *nyamuk*, 18: *nyąmuk*, *męgnizük*, 13: *megnézük;* ill. Ju-7: *mëgnyízökᵉ*, de *nyomjok*, *áthássok*.

91.6. Kij. mód, jelen i., t. sz. 2. sz.; alanyi ragozás. — A rag a nyelvjárások zömében is a köznyelvhez hasonlóan hármas alakú: *vártok*, *kértëk [kértek]*, *söpörtök*. Az *ö*-ző területeken kétalakú: *-tok*, *-tök;* Erdély *a*-zó részein: *-tak*, *-tek;* Kupuszinán (Ju-4) *-tok*, *-tëk;* tehát formailag azonos a megfelelő birt. szraggal (vö. 89.4.).

91.7. Kij. mód, jelen i., e. és t. sz. 3. sz., t. sz. 2. sz.; tárgyas ragozás. — Somogy és Baranya egy részén, Szeged vidékén, az ék.-i területen a veláris hangrendű igékben is *-i*, *-ik* a rag, ill. *-itok*, *-itök*, ék.-en *-itok*, *-itek (-itëk);* pl.: *mondi*, *monditok*, *mondik*, *viszi*, *viszitök*, *(viszitek*, *viszitëk)*, *viszik* (vö. 37.16., 37.17.). Változatként azonban gyakori a köznyelvi forma is.

91.7.1. Baranya egyes részein, a Ju-4 és a Cssz-2 pontokon, elszórtan Sárospatak vidékén is fordított irányú kiegyenlítődés is történt, s a palatális sorban — viszonylag ritkán — *-je* rag is jelentkezik; pl.: *megjelője* 'megjelöli', *nyőjje* 'nyüvi', *szeresse* 'szereti', *őrözze* 'őrzi' stb. (vö. 41.4.).

91.8. Kij. mód, múlt i. és felsz. mód, e. sz. 2. sz.; alanyi ragozás. — Egyes palóc típusú területen a rag nem *-ál*, *-él*, hanem *-ál*, *-el;* pl.; H-10, L-1, 15, Cssz-22: *ëttel*, *ëgyel*, Cssz-18: *rákjál* ~ *rákjā*, 19: *rákjál* ~ ⟨*rákj*⟩, H-8, 10: *rákjál* ~ *rákjāl*, H-10, L-15: *tëgyel*, H-8: *tëgyel* ~ *tëgyé*, L-5: *tëgyel* ~ *tégy* (vö. 41.3., 42.3.); ill. Ju-7: *ëtᶜtᶜel*, de *ëgyeël*, *tᶜëgyéil* ~ *tᶜéigyᵊ*, *rákj*.

91.9. Kij. mód, múlt i., t. sz. 3. sz.; alanyi ragozás. — Egyes erdélyi pontokon kivételesen ritka változatként megjelenik a *-nek* rag is; pl.: Ro-10: *męntęk* ~ *mëntëk* ~ *(mëntënëk)*.

91.10. Felt. mód, jelen i., t. sz. 1. sz.; tárgyas ragozás. — A Szamos—Tisza vonaltól északra, Erdélyben, a csángó nyelvjárásokban általános a *-nók*, *-nők*, ill. a *-nuk*, *-nük* típusú toldalék; az utóbbi elsősorban az említett terület nyugatibb részén, de néhány erdélyi ponton is. Például: Ro-6, 15: *vinnőük*, 2, 13: *kötnőük*, 22: *kötnüök*, F-13: *kötnők* ~ *kötnénk*, O-13, P-7, Szu-2, Ro-4, 7, 16: *vinnük*, O-13, 15, P-7, Szu-2, Ro-11: *kötnük*, Ro-16: *kœtnük*. — Szatmárban, a Szamos vidékén *-nónk*, *-nőnk* a rag formája; pl.: P-8: *vinnöünk*, 9: *vinnőünk*, Ro-1: *vinnőünk* ~ *vinnöük*, P-9, 10: *kötnőünk*, O-17: *kötnőünk* ~ ⟨*kötnéink*⟩, ill. F-16: *kœtnők* ~ *kœtnünk* ~ *kœtnük*. A nyelvterület többi részén csak a *-nánk*, *-nénk* alak él.

91.11. Felt. mód, jelen i., t. sz. 3. sz.; tárgyas ragozás. — A Dunántúl nyugati-dny.-i peremén a *-k* mellett jelentkezik a *-ják*, *-jok*, *-jék*, *-jëk*, *-jik* rag is; pl.: B-1, 9, 16: *mondonájik*, B-4, 18: *mondanájiëk*, Au-3: *mondánájik* ~ *mondánájják* ~ *[mondanák]*, Au-1: *mondanájok* ~ *mondanák*. A palatális sorban a módjelnek gyakran a rövid változata *(-ne)* található; pl.: B-17, 24, 25: *fövënnejik*, B-2: *fövënnejik* ~ ⟨*fövënnéjik*⟩, Ju-1: *fövënnijik*, de Au-2: *fëvënniëjik*, 1: *fövënniëjëk*, B-19: *fövënniëjiëk*.

91.12. Az Őrségben egészen ritkán az alanyi ragozás e. sz. 3. sz.-ében is megjelenhet a *-jik* rag, anyagomban csak a következő adatokban: B-1: *inna* ~ ⟨*innajik*⟩, *ënnë* ~ ⟨*ënnejik*⟩.

91.13. Találunk egy-két elszórt, szokatlan feltételes módú alakot is; Ju-1: *kötneje* 'kötné', 4: *këtne* 'kötné', B-28: *vinnejök* 'vinnénk'.

91.14. Felsz. mód, e. sz. 2. sz. — A köznyelvben a hosszabb : rövidebb alak („rakj" : „rakjál") gyakran a szigorúbb : enyhébb felszólítás, parancs kifejezője. Nyelvjárásainkban a két alak használata bizonyos szóföldrajzi aspektust is mutat. A rövidebb alak különösen a Dunántúl nyugati-ény.-i részein gyakoribb, mint keleten, bár a jelenség morfémánként eléggé eltérő módon realizálódik. Például a „rakj : rakjál", „dobj : dobjál" párok esetében a rövid forma a Dunántúl nyugati felében eléggé gyakori, de változatként nem ritka egész Dunántúlon; a Dunától északra és keletre csak egészen elszórtan bukkan fel egy-egy adata. A „tégy : tegyél" esetben a „tégy" főváltozat a Dunántúl ény.-i részein, gyakori az egész Dunántúlon, sőt a Rozsnyó—Miskolc—Ungvár közötti részen is, megjelenik több erdélyi ponton is, máshol kivételesen ritka. A „nézz" már az egész nyelvterületen általános, az eléggé ritka „nézzél" azonban szintén a keleti részeken bukkan fel. A „ne félj" mellett a hosszabb változat némileg gyakoribb már, de szintén elsősorban a Dunától keletre.

91.14.1. Az e. sz. 2. sz.-ben Kassa környékén a felszólító mód jele msh.-s tövek után gyakran hiányzik; pl.: Cssz-21, 24: *rák*, 25: *rak*, 'rakj', 24: *csáp* 'csapj'. Hasonló jelenség megfigyelhető a Dunántúl egyes részein is, de *-l* végű szavakban; pl.: *në busu*, *mëgá* 'megállj', *në fí* 'ne félj'.

91.15. Az „-ít" képző $+j$ összeolvadása. — Az „-ít" képzős igékben a kij. mód és a felsz. mód jelen idejében a $t + j$ hangkapcsolat a nyelvterület északi és középső részein, kb. a Mosoni-Duna—Csepel—Duna, ill. a Hernád—Tisza határolta területen gyakran *jj*-ben realizálódik *(tanítja, segítjetek)*, bár ma már eléggé gyakori a *taníttya*, *segíccsetëk* típusú alak is. Úgy látom azonban, hogy a „segít" és az alapalakjában eléggé ritka „segél" ige elsősorban a Dunántúl déli részén, sőt egyes erdélyi részeken is paradigmatikusan eléggé egybefonódott. Így „segéjjetek" típusú alakok itt is jelentkeznek, ezek azonban másképpen ítélendők meg. Zala egyes dny.-i részein az eredetibb felszólító módú $t + j$ $(> ts)$ kapcsolat *ss*-ben realizálódik; pl.: B-19: *taniëssa* ~ *taniëccsa*, 25: *tanissa* ~ *[taniccsa]*, *segissetëk*, 27: *taniëssa*, *segiëssetëk*, 28: *segissetök* ~ *segiccsetök*.

91.16. A felsz. mód e. sz. 3. sz.-ében iktelen igékben jelentkező ikes toldalékra vö. 91.1.6.

91.17. A „suk-sük nyelv". — Nyelvművelésünknek ma sok gondot okoz az ún. „-suk-sük nyelv" erős térhódítása. E formának igen széles nyelvjárási bázisa van. Anyagomban az „adhatjuk" adatban egészen általános az Ózd—Tiszafüred—Tisza—Bodrog határolta területen, tehát a mai köznyelv egyik legfontosabb forrásterületén. Igen gyakori egy viszonylag keskeny sávon Szenctől Szolnokig (tehát Budapest környékén is). Gyakori Zala keleti, Somogy nyugati felében, a Sió-torkolattól délre eső részeken, Szeged vidékén, Erdély keleti felében, de elszórtan megjelenik máshol is. A „tanítja" 3. sz.-ű alakban ék.-en ritkább, itt ugyanis a *taníti* típusú megoldás általánosabb; de kevésbé gyakori a többi említett területen is.

91.18 A régmúlt és az összetett múlt idő. — Atlaszunk

anyagában Erdély több pontjáról van adatolva a *-t* jeles múlt idő mellett az *-é* jeles, illetőleg a „volt" igével alkotott összetett múlt idő *(menének, evél, mentek volt, ettél volt* stb.). Az atlaszban nincs ugyan adat rá, de tapasztalataim szerint az összetett múlt idejű alakok elszórtan hallhatók a Tiszántúl egyes részein is. A régi nyelvből ismert „mentem vala" típusra Erdélyből sincs adatunk; hasonlóképpen a HORGER által (i. m. 149) még élőnek jelzett Csanád m.-i „beszéltin" típusú múlt idejű alakra sem. A három típusú múlt idő bizonyos aspektusbeli különbséget fejez ki. A *-t* időjeles konkrétabb megkötés nélkül „általános múlt" jellegű. A „menének" típus a közeli, a „mentek volt" a távolabbi múltban lefolyt cselekvésre utal.

91.19. „Rendhagyó" igéink közül nyelvjárásainkban igen változatos formákat mutat a „megy". Bemutatom a jelen idő különböző megoldásait az egyes alakok földrajzi vonatkozásaira való utalás nélkül, figyelmen kívül hagyva az *e* : *ë* : *ö*, az *é* : *í* megfelelést, illetőleg a t. sz. 1. sz. toldalékban jelentkező különböző megoldásokat *(-ünk, -ők, -nünk)* is. Az egészen ritka alakokat ⟨ ⟩-ben adom meg.

Egyes szám:

1. sz. *megyek, menek, menyek, mejek, mengyek, mék,* ⟨*mek*⟩
2. sz. *mész, mégy, mécc, mensz,* ⟨*ménc*⟩, ⟨*métysz*⟩, ⟨*menysz*⟩, ⟨*menygyel*⟩
3. sz. *megy, megyen, menyen, mejen, mengyen, mén,* ⟨*men*⟩

Többes szám:

1. sz. *megyünk, menünk, menyünk, mejünk, menygyünk, ménk, mennyünk*
2. sz. *mentek,* ⟨*mésztek, métytek*⟩
3. sz. *mennek*

A szóképzés

92. Nyelvjárásaink vagy akár az egyes nyelvjárástípusok szóképzésére vonatkozó jelenlegi ismereteink meglehetősen szegényesek, így e kérdéskör szóföldrajzi vonatkozású problémáit is kevéssé ismerjük. Nyelvatlaszunk anyaga természetesen szintén nem elégséges az ide sorolható problémáknak még hozzávetőleges felvázolásához sem. Ennek ellenére nem láttam feleslegesnek, hogy az anyag kínálta lehetőséggel élve néhány konkrét adatot bemutassak, nem utolsósorban annak érzékeltetésére, hogy az ilyen jellegű kutatások számottevő nyelvföldrajzi eredményeket hozhatnak. Például: „futkos"; a dunántúli nyelvterületen: fut*koz*, egyebütt fut*kos* (ritkán fut*kosik)*, elszórtan, földrajzilag kevéssé rögzíthetően: fut*károz*, fut*ozsgál;* atlaszunk anyagában gyakori mellette a „szaladgál", „szaladozik" szinonima; — „fogdos"; a *-doz, -dos* képző területi megoszlása nagyjából ugyanaz, mint a „futkos" esetében; Erdélyben elszórtan: fogo*gat;* — „kapkod"; a Dunántúl dny.-i részein kab*doz* ~ kap*kod*, ritkán kap*kolódik*, a Dunántúl ény.-i részén kapoz ~ kap*kod*, a Nyitra—Komárom—Budapest—Miskolc—Tokaj—Szatmár vonaltól északra kab*dos*, ritkábban kap*kod*, Erdélyben kap*kod* ~ kab*dos*, másutt kap*kod;* — „lökdös"; a Dunántúl nyugati és déli felében a *lököd* típusú alak él, máshol a *lögdös;* — a dunántúli nyelvterületen a „gondolkozik" igében eléggé általános a *-koz(ik)*, máshol *-kod(ik)* képző; — a Dunántúl nyugati részein a *mëgdohosodik* alak mellett

jelentkezik a *mëgdohosul* is; — kb. ugyanitt (házat) *épül*, máshol *épít;* — a Dunántúl nyugati és középső területein, Erdélyben főképpen a nyugati részeken pis*logat*, a Hernád és a Bodrog között pis*lákol* is, máshol pis*log;* — a „tüsszög : tüszköl" típusú párból az Ipoly—Duna vonaltól nyugatra, a Duna—Tisza közének nyugati pontjain a *-g* képzős *(tüsszög, tüszög, trüsszög, püsszög, püszög, piszög* stb.) forma él, gyakori ez a megoldás Erdély keleti felében is, máshol a *-köl* képzős *(tüszköl, trüszköl, prüszköl* stb.) a tipikus; — az Ipoly—Duna vonaltól nyugatra a Kassa—Tokaj—Mezőtúr—Gyula vonaltól keletre *fürösztí (fereszti, firiszti)*, máshol *fürdeti* típusú megoldást találunk; — a Dunántúl nyugati és középső sávjában, a Tiszántúl középső részein inkább a *pipál*, a Zagyva—Tisza—Bodrog között inkább a *pipázik* típusú alak a főváltozat, máshol eléggé vegyesen jelentkezik mindkettő.

92.1. Ismeretes, hogy a kicsinyítő képzőket különösen kedvelik a palóc és egyes erdélyi nyelvjárásokban, a Dunántúl dk.-i részein, Szlavóniában (vö. HORGER i. m. 121—2, KÁLMÁN i. m. 50). A felsőőri nyelvjárásban viszont a kicsinyítő képző a becenevekben a legközelebbi múltig kivételesen ritka volt, s a kicsinyítés funkcióját a *kis* melléknév töltötte be; pl.: *kis Juli, kis Iza, kis Örzsi, kis Mili, kis Samu, kis Sándi* stb. függetlenül attól, hogy a családban volt-e hasonló nevű felnőtt vagy sem.

92.2. Az Őrségben az „-ék" családnévképző funkcióját a *-k* többesjel látja el; pl.: *Vörösökho, Bözsikná, tanituk* 'tanítóék' stb.

92.3. Barslédecen (Cssz-4) még ma is gyakori a „-talan", „-telen" fosztóképző ősibb *-tál, -tel* változata; pl.: *sájtál* 'sótalan', *hirtel, mezejtel*, ill. *mezejtẽ* 'meztelenül'.

92.4. A *-ni* igenévképző. — A Dunántúl nagy részén, ritkábban keletebbre is, kétalakú; *-nyi, -nya*. A *-nya* változat a veláris hangrendű *í*-t (*i*-t) tartalmazó tövekhez járul, bizonyos fokig azonban morfémákhoz is kötve (vö. 42.6.); pl.: *várnyi, ënnyi, innya, rínya* stb. — Kórógyon (Ju-7) hangrendi illeszkedéstől függetlenül nem ritka a *-nijá* forma; pl.: *kötnijá* ~ *kötni, innijá* ~ *inni, rínijá* ~ *réni, színijá* ~ *színi*.

92.5. A *-va, -ve* igenévképző. — A Dunántúl nyugati felében az e. sz. 3. sz. birt. szraghoz hasonlóan — területileg is ugyanott — a határozói igenév hármas alakú: *-va, -vë, -vö: zárva, vervë, kötvö;* hasonlóképpen azokon az erdélyi pontokon is, amelyeken illeszkedéses *ö*-zést találunk (vö. 89.1.).

92.6. Nyelvatlaszunk anyaga ugyan viszonylag kevés adatot szolgáltat rá, mégis megemlítem, hogy főképpen a palócságban, de Szlavóniában is aránylag gyakori az „-ál : -él" igeképző gyakorító jelleggel, illetőleg olyan jelentésben, amelyet a köznyelv általában „szokott" + főnévi igenév kapcsolatával fejez ki; pl.: *ott árátátám* 'ott szoktam aratni', *hágátállyá* 'szokta hallgatni', *így mondátàk* 'így szokták mondani', *it hálálunk* 'rendszerint itt hálunk', *ávvá tüzelétünk* 'avval szoktunk tüzelni' stb. (vö. KÁLMÁN: MNy. LI, 478).

Az Őrségben és a Hetésben gyakran „-at : -et" képzős formát találunk a köznyelvben és más nyelvjárásokban szokásos „-ás : -és" képzős származék helyett; pl.: *disznuölet* 'disznóölés', *sorozat* 'sorozás', *vetedbe* 'vetéskor', *hűófujját* 'hófúvás' stb. (vö.: VÉGH, ŐHA. 89—95. sz. tkép.).

A MAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK FŐBB TÍPUSAI

93. A nyelvjárások osztályozása, azaz a nyelvterületnek bizonyos nyelvjárási sajátságok alapján vonalszerű határokkal kisebb-nagyobb egységekre való osztása a dialektológiának elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt sokat vitatott, nyelvenként különböző mértékben ugyan, de mindenütt sok nehézséggel járó problémája. Nemigen könnyebb azonban az a némileg szerényebbnek látszó és mindenképpen reálisabb feladat sem, amire — ahogyan már dolgozatom bevezető fejezetében is utaltam rá — én vállalkoztam: a mai magyar nyelv főbb nyelvjárástípusainak kijelölése. E típusok területhez kötése ugyanis mind elméleti, mind gyakorlati szempontból szintén elengedhetetlen, s így az osztályozással kapcsolatos nehézségek, ha bizonyos fokig más jelleggel is, talán szerényebb mértékben is, de mégis csak jelentkeznek. E nehézségeket nem kívánom újból felsorolni. Ezek a szakemberek előtt közismertek, néhányukkal egy előző fejezetben (14.1.) részletesebben is foglalkoztam. Csupán azt kívánom újból leszögezni, az én véleményem szerint is kétségtelenül igaz a magyar nyelvre vonatkoztatva is az a megállapítás, hogy „ahány hely, annyi nyelvjárás", sőt még az is, hogy „ahány egyén, annyi nyelvjárás". Igaz akkor, ha nyelvjárási egységen valami „abszolút", a legapróbb hangtani, kiejtésbeli részletfinomságokra is kiterjedő egységet értünk. S igaz olyan mértékben, mint egy efféle megállapítás, „ahány egyén, annyi köznyelv", illetőleg, mint az a tény, hogy nincs két egyforma kutya, ha figyelembe vesszük a kutya termetét, testi felépítését, szőre színét, formáját, a kutya természetét, különböző képességeit stb. De ahogy ebből a kétségtelen tényből a zoológusok nem vonnak le olyan következtetést, hogy fölösleges vagy tudománytalan dolog puliról, komondorról, vizsláról stb. beszélni, a nyelvészek sem helyezkedhetnek arra az álláspontra, hogy az „egyéni", illetőleg „helyi" nyelvjárásoknak nagyobb területi egységekbe való foglalása kielégíthet ugyan bizonyos gyakorlati célokat, de az ilyen jellegű kísérleteknek tudományos értékük nem nagyon van, mert ezek csak olyan tudományos elvonások, amelyeknek kevés közük van a nyelvi valósághoz. Erre az agnosztikus álláspontra helyezkedni súlyos hiba lenne a marxista ismeretelmélet szempontjából is, hiszen lényegében tagadná a tudományos elvonatkoztatás realitását, értékét, sőt következésképpen a tudományos megismerés lehetőségét is. Ellene mondana azonban ez a felfogás a tényeknek is, hiszen kétségtelen — ezt a nyelvjárási osztályozások reális voltában kételkedők is általában elismerik —, hogy a helyi nyelvjárásokon túl

bizonyos nagyobb nyelvjárási egységek is kirajzolódnak, legalábbis egyes területeken (vö. i. h.). De a tipizálás lehetősége, annak reális volta mellett szól az a gyakorlati tény is, hogy a magyar nyelvjárásokat jól ismerő szakemberek még aránylag kis terjedelmű — de „viszonylag tipikus" — magyar nyelvjárási szövegeket is az esetek jó részében meglehetős pontossággal lokalizálni tudnak. Véleményem szerint tehát nyelvjárásaink tipizálásában is, minden ilyen jellegű eljáráshoz hasonlóan, el kell tekinteni bizonyos, talán nem is kisszámú, tudományos szempontból önmagában talán nagyon is érdekes sajátságtól.

Mai nyelvjárásaink főbb típusainak körvonalazásában a következő szempontok szerint jártam el. Tipizálásom elsődlegesen hangtani alapú (ennek részletesebb megokolását lásd 14.). A hangtani jellegű sajátságokon belül tekintettel vagyok a hangrendszerre, az egyes fonémák megterhelésére, egyes hangszín-realizációkra, illetőleg bizonyos alaktani jellegű vonatkozásokra is.

Ahogy a fejezet címe is mutatja, mai nyelvjárásaink főbb típusainak megrajzolása a célom. Ebből következik, hogy főképpen olyan nagyobb nyelvjárási egységeket kívánok bemutatni, amelyek túlnőnek egy-egy helyi nyelvjáráson, s amelyekben az általam bemutatott és jellemzőnek ítélt sajátságok lényegében azonos jelleggel és azonos mértékben tükröződnek.

Tipizálásom szempontjainak kialakításában a nyelvjárást nem csupán mint „nyelvi rendszer"-t vizsgáltam, hanem figyelemmel voltam annak funkciójára, beszélt nyelvi voltára is. Így az említett hangtani sajátságok közül elsősorban azokat vettem figyelembe, amelyek nagy hatásúak, a jelenség körébe tartozó morfémák egész állományát vagy nagy többségét érintik, eléggé határozott területi aspektusuk van, tehát a nyelvjárás hangtani arculatát alapvetően meghatározzák. Tekintettel voltam azonban olyan sajátságokra is (pl.: egyes határozóragok, igei személyragok, a birt. szragok stb. megoldása), amelyeknek gyakori jelentkezésük folytán különös szerepük lehet az illető nyelvjárástípus jellegzetességeinek meghatározásában.

A tipizálásban elsődlegesen figyelembe vett sajátságok a következők: milyen önálló hangeszközöket (fonémákat) használ a nyelvjárás, beleértve a polifonémikus értékű *ā*, *ē* hangokat is; a köznyelvi *ú*, *ű*, *í* terhére jelentkező *u*, *ü*, *i* gyakorisága; a köznyelvi *ú*, *ű* terhére szó végén jelentkező *ó*, *ő* gyakorisága *(ocsó, gyűrő* stb.); a köznyelvi *é* terhére jelentkező *í*-zés foka; a köznyelvi *é* terhére jelentkező *i* gyakorisága, ezen belül az egyes sz. 3. sz. birt. szragos relatív tövek megoldása *(kezibe, kezébe, kezíbe* típus); a köznyelvi *e (ë)* terhére jelentkező *ö*-zés; a köznyelvi *ö* terhére jelentkező erős fokú *e*-zés; a köznyelvi *o* terhére jelentkező erős fokú *a*-zás; az *ly*-nal írt szavak realizációja *(ly : l : j);* a *j* fonéma szabad vagy kötött felhasználása; az *l* pótlónyúlásos kiesésének foka; az *al, el* hangkapcsolat realizálódása *(ó, é; ā, ē; al, el);* a *t, d, l, n + i* hangkapcsolat palatalizációja; az *a* és *á* fonéma realizációja; az *ó, ő, é* fonéma realizációja; az *e* fonéma realizációja; az egyes és a többes sz. 3. sz. birt. szragok megoldása; a *-ból, -ből* stb.; *-hoz, -hez, -höz; -val, -vel* ragok megoldása; a *-nott, -nól, -nyi* határozóragok megléte vagy hiánya; az '-ékhoz', '-éknál' jelentésű *-ék,*

és az '-ékhoz' jelentésű *-éknál* toldalék; egyes igeragozási kérdések: a *mondi, ëttel, nyomuk, nyomjunk* 'nyomjuk' típusú alakok. Esetenként azonban figyelembe veszek egyéb hangtani és alaktani jellegű jelenségeket is.

A felsorolt sajátságok különböző jellegűek és értékűek, s a tipizálásban való felhasználhatóságuk sem azonos. A hangrendszer (fonémarendszer), vagyis a felhasznált hangeszközök mennyisége és minősége alapvetően fontos jellemzője egy nyelvjárástípusnak, s véleményem szerint nem sorolható egy típusba két olyan helyi nyelvjárás, melynek hangrendszere nem azonos. Tipizálásomnak ebből az alapelvéből csak akkor és annyiban teszek engedményt, ha egy fonéma (anyagomban gyakorlatilag elsősorban a polifonémikus értékű *ā, ē)* a nyelvjárásban csak egy-két morfémában, hangtanilag többnyire körülírható helyzetben jelentkezik, esetleg erősen pusztuló hang (mint az *ē* fonéma), mai nyelvi szerepe tehát gyakorlatilag elhanyagolható. Az azonos hangrendszer azonban nem jelent szükségszerűen azonos nyelvjárástípusba való tartozást.

A fentebb felsorolt megterhelésbeli és hangszín-realizációs sajátságok szintén mind nagy hatásúak, többségüknek az izoglosszája is eléggé határozottan kirajzolódik. Közülük néhány (az *í*-zés, az *ö*-zés, az *l*-ezés) nagy területen megvan mint jelenség, de gyakorisága igen eltérő. Ezek megítélése a tipizálás szempontjából nem problémamentes, de kétségtelen, hogy bizonyos határok között a mennyiségi eltérés már minőségi különbségnek tekinthető, s a jelentkezés mértéke — más sajátságokkal kombinálódva — gyakran alapvetően meghatározza a nyelvjárástípus hangtani arculatát.

Az egyes nyelvjárástípusokat földrajzilag is rögzítem. Megjelölöm hozzávetőlegesen az egyes típusok területét, e területek pontos „határainak" megrajzolására azonban nem vállalkozom, ez ugyanis reálisan nem végezhető el az általam figyelembe vett szempontok alapján sem. A vizsgált pontokat azonban a realitás határain belül besorolom a felvázolt típusokba. Minthogy azonban az egyes helyi nyelvjárások nem mindig válnak el annyira élesen sem egymástól, mint az általam megrajzolt típusok, lesznek olyan pontok, sávok, amelyek nem sorolhatók be egyik típusba sem; sőt olyan kisebb-nagyobb területek is, amelyeken — legalábbis vizsgált anyagom alapján — területileg is számottevőbb típus reális körvonalazását nem látom lehetségesnek. Ennek megfelelően szemléltető térképemen (21. sz.) megkülönböztetem az átmeneti, keverék jellegű pontokat, sávokat, sőt területeket, illetőleg a szorosabb értelemben vett nyelvszigeteket, nyelvjárásszigeteket. Ez utóbbiak száma a Duna—Tisza közének déli felében — beleértve a jugoszláviai részeket is — vizsgált pontjaim között nem kevés. Részletes vizsgálatuk, az ismert vagy vélt anyanyelvjáráshoz való mai kapcsolatuknak felderítése nyelvjárástani, nyelvtörténeti, általános nyelvészeti szempontból is igen jelentős, sőt nemegyszer a településtörténet számára is igen konkrét fogódzókat adhat. Minthogy azonban ez a vizsgálat pontonként monográfiaszerű feldolgozást kívánna, erre itt nem vállalkozhattam.

Az egyes nyelvjárástípusok jellemzésében természetesen túl megyek a tipizálás alapjául tekintett szempontokon, s esetenként a típus egyéb hangtani, alaktani sajátságaira is kitérek. A könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért az egyes sajátságokat lehetőleg azonos sorrendben tárgyalom. Azokat a jellemzőket, amelyek a vizsgált típust legalább az egyik szomszédos típustól jelentősebb mértékben megkülönböztetik, (+) jellel jelölöm meg. A leírásban általában csak a típus nyelvjárási jellegű sajátságait sorolom fel, a köznyelvvel egyezőket nem, illetőleg csak akkor, ha az illető jelenségnek valamelyik szomszédos nyelvjárással szemben differenciáló szerepe van. A fentebb felsorolt jellegzetességek hiányát sem említem meg mindig (pl.: hogy a hajdú-bihari nyelvjárástípusban nem élnek a *mondi* típusú igealakok, az őrségiben a *-nott, -nól, -nyi* rag stb.), hanem csak akkor, ha ez a sajátság a tárgyalt és a szomszédos nyelvjárások szempontjából releváns sajátság.

A területi megjelölésben általában a mai megyebeosztást veszem figyelembe. A régi megyei elnevezéseket legfeljebb a határainkon kívüli területekkel kapcsolatban használom, de gyakran itt is inkább helyi jellegű megnevezésekkel élek.

Az egyes típusok kijelölését a megadott szempontok szerint a vizsgált anyag alapján végzem el, s nem vagyok tekintettel a régebbi osztályozásokra. Típusaim azonban ennek ellenére nemegyszer egybeesnek — érthető módon — a BALASSA-féle osztályozás kisebb egységeivel. A típusok elnevezésében sem tartottam magamat mereven BALASSA terminológiájához, de azokat a megnevezéseket, amelyeket osztályozásom alapján megfelelőnek tartok, átvettem tőle.

Műszóhasználatomban eddig a „nyelvjárás" és a „nyelvjárástípus" kifejezés egyaránt előfordult, gyakran egymás tágabb szinonimájaként. A „nyelvjárás" kifejezés mégis bizonyos mértékig tágabb és általánosabb értelmű: a nemzeti nyelvnek területhez köthető változatát jelöli, területi kiterjedésére és pontosabb területi megjelölésére való tekintet nélkül (pl. a felsőőri nyelvjárás, a palóc nyelvjárás stb.). A „nyelvjárástípus" elnevezés egy-egy kisebb-nagyobb területnek, feltétlenül mindig több helyi nyelvjárásnak viszonylagos egységet mutató nyelvjárását jelenti. A nyelvjárástípus tipizálási szempontjaim alapján egy önálló egységnek tekinthető nyelvi részrendszer, amelynek területi körvonalazása azonban általában csak hozzávetőleges pontossággal végezhető el, többnyire inkább csak a góca jelölhető ki. Több hasonló típusú egység megnevezésére a két szó többes számát („nyelvjárások", „nyelvjárástípusok") használom. A magyar nyelvjárási szakirodalomban régebben használt „alnyelvjárás", „nyelvjárásterület" elnevezések műszóhasználatomban nem jelentkeznek. Megítélésem szerint ugyanis ezeknek a különböző részrendszereknek egymás alá, illetőleg fölé rendelése nyelvi alapon reálisan nem nagyon végezhető el. A nyelvjárások területi tagolódásának leírásában általában a „nyelvjárástípus" kifejezést használom, a fentebb körvonalazott értelemben.

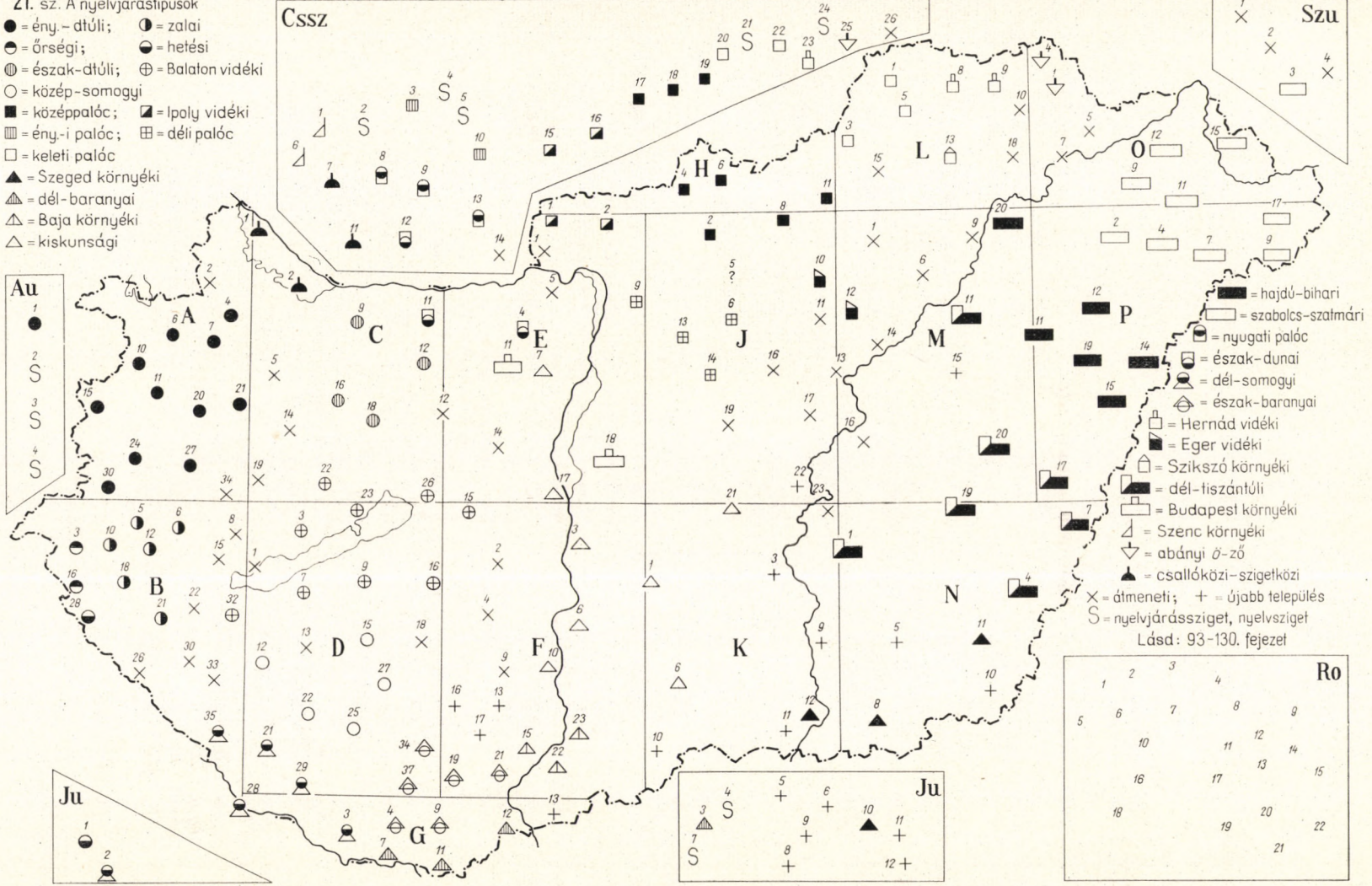
21. sz. A nyelvjárástípusok
● = ény.–dtúli;
◑ = zalai
◓ = őrségi;
◒ = hetési
◍ = észak-dtúli;
⊕ = Balaton vidéki
○ = közép-somogyi
■ = középpalóc;
◪ = Ipoly vidéki
▥ = ény.-i palóc;
⊞ = déli palóc
□ = keleti palóc
▲ = Szeged környéki
⧋ = dél-baranyai
⧊ = Baja környéki
△ = kiskunsági
Cssz
Szu
Au
Ju
Ju
Ro
A
B
C
D
E
F
G
H
J
K
L
M
N
O
P
= hajdú-bihari
= szabolcs-szatmári
= nyugati palóc
= észak-dunai
= dél-somogyi
= észak-baranyai
= Hernád vidéki
= Eger vidéki
= Szikszó környéki
= dél-tiszántúli
= Budapest környéki
= Szenc környéki
= abányi ő-ző
= csallóközi-szigetközi
× = átmeneti; + = újabb település
S = nyelvjárássziget, nyelvsziget
Lásd: 93–130. fejezet

Az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípus

94. Területe: a mai Győr-Sopron m., a Szigetköz és a megye északi sávjának kivételével; Vas m., kivéve az Őrséget, a megye néhány déli pontját és az Ausztriához tartozó Felsőőr környékét, de ebbe a típusba sorolódik az Ausztriához tartozó Felsőpulya környéke. — A nyelvjárástípus főbb sajátságai: 1. A hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e;* h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á* (+); msh.-k: mint a köznyelvben. — 2. Kny.-i *ú, ű, í* helyén a rövid *u, ü, i* általános. Az *ú, ű* szinte kizárólag csak kny.-i *ó, ő* helyén, elsősorban a *v-* tövű morfémákban (pl. *lú, kű, lűtem;* ill. *úta, bűr* stb.), valamint pótlónyúlás eredményeképpen (pl.: *mëgjavút, röpűhet; parancsúsz, pörűt, csípűnyi; túsu͡o* stb.) fordul elő (+). A legnyugatibb pontokon, Szombathely—Kőszeg vidékén hangsúlytalan helyzetben pótlónyúlás eredményeként is gyakori a rövid *u, ü* (pl.: *mëgjavut, röpühet; csípünyi, pörünek* stb.). — 3. Erősen *í*-ző (+), a megjelölt terület déli felében azonban az *í*-zés némileg gyengébb, mint északon. Kny.-i *é* helyén különösen a nyugati sávon nem ritka a rövid *i* sem, elsősorban hangsúlytalan helyzetben (pl. *idës, billëg, szëgin, kötin, legin* stb.). Az A-15 ponton (Velem) változatként gyakran *í*-ző szavakban is jelentkezik (pl.: *szíp* ~ *szip, nígy* ~ *nigy* stb.). — 4. Részleges hangsúlyos *ö*-zés van (pl. *fölhüö, bötü, böcsület, föst, lölköm, pörgye* stb.); a kny.-ben *ö* ~ *e* váltakozást mutató morfémák *(söpör* ~ *seper, vödör* ~ *veder)* közül csak a labiális megoldású használatos. Az *l* előtti asszociatív *ö*-zés bizonyos továbbfejlődött változatokban jelentkezik (pl.: *ëszüö, ínekül* stb.). — 5. Erősen *l*-ező; az *l* + *j* kapcsolat *ll*-ben realizálódik (pl.: *halla, bellebb* stb.) (+). — 6. A *j* kötött fonéma, msh. után nem állhat, csak összetétel határán, helyén *ty, gy* jelentkezik (pl.: *gyaptyu, borgyu, aptya, irgyon* stb.) (+). — 7. A szótagzáró *l* kiesése szóban és szóvégen minden hangkapcsolatban igen gyakori; az *-l* igeképző abszolút szóvégen azonban általában nem esik ki (+). — 8. A kny.-i *al, el,* ill. az *ar(r), er(r)* hangkapcsolat általában *ó, é* fonémában realizálódik (pl. *u͡osu͡o, asztu͡o, biësüö, rëggië, u͡ora, mië͡re* stb.) (+). — 9. Az *-l* igeképző előtt középzárt tőveghangzó *(o, ë, ö)* nem állhat, helyettük *u, ü* található (pl. *parancsul, csípül, pörül* stb.) (+). — 10. Az *ó, ő, é* fonéma *u͡o, üö, ië* típusú nyitódó kettőshangzóban realizálódik (+). — 11. Az *á* fonéma gyakran zártabb realizációjú *(ą́)*, a keleti peremeken *áᵒ, ᵃá* típusú kettőshangzós ejtés is jelentkezik. Az Au-1 kp.-on gyakori az *ą́* is. — 12. Az *á* utáni *o*-zás erős, bár a jelenség szó végén eléggé ingadozik. — 13. Az *e* fonéma általában nyíltabb realizációjú *(ę)*, bár a típuson belül az *ę* gyakorisága számottevő ingadozást mutat. — 14. Szóvégen igen gyakori a kny. *ny* : nyj *n* megfelelés (pl. *patkán, asszon, szëgin, legin* stb.) (+). — 15. Az *l, r, j* nyújtó hatása lényegében nem jelentkezik (+). — 16. A típus területének nagy részén — főképpen Vasban — a *v* a hasonulás szempontjából a köznyelvtől eltérő módon viselkedik: hasonít is, hasonul is *(ködvö, ötfen).* — 17. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag hármas alakú *(ablaka* : *kezë* : *fülö),* hasonlóképpen néhány e. sz. 3. sz. igerag (pl.: *monta* : *ëttë* : *ütöttö; mongya* : *ëgyë* : *üssö; mondana* : *ënnë* : *ütnö)* és a „-va, -ve" igenévképző is *(vágva* : *vervë* : *törvö)* (+). — 18. A t. sz. 3. sz. birt. szrag hármas alakú: *-ok, -jok* : *-ëk, -jëk* : *-ök, -jök (ablaktyok* : *kertyëk* : *fűsüjök)* (+). — 19. A „-ból",

„-ből" stb. rag általában *-bu, -bü* stb. alakú (+); a keleti részeken gyakori a *-bul, -bül* stb. megoldás is. — 20. A típus területének nagy részén a „-hoz", „-hez", „-höz" rag hármas alakú: *hászho, sziëkhë, tüszhö* (+); Kőszeg—Szombathely vidékén azonban már az egyalakú megoldás *(hászho, sziëkho, tüszho)* jelentkezik. — 21. Kőszeg—Szombathely vidékén a „-val, -vel" rag már egyalakú *(hamuve, lábbe, kiëzze)*. — 22. A típus területén (az északi részek kivételével) a „-nál, -nél" rag egyalakú: *Feriná, kertná* stb. — 23. A főnévi igenév képzője az egész területen kétalakú: *kötnyi, várnyi*, de *innya, hínya*. — 24. A nyelvjárástípusban nem él az „úr : urak, tűz : tüzet, víz : vizet" tőtípus, viszont ilyen tőtípusokkal találkozunk, mint *kezë : kezibe, fülö : fülit, lú : lova, asztuo : asztalos, asztali, rëggië : rëggelig* stb. — 25. Az ikes igeragozás viszonylag erős.

A nyelvjárástípus anyagomban a következő pontokon jelentkezik: A-4, 6, 7, 10, 11, 15, 20, 21, 24, 27, 30, Au-1. A terület déli-dny.-i része egy-két vonásban némileg eltér az északibb részektől, s már a szomszédos déli nyelvjárásokkal mutat bizonyos hasonlóságot.

A típus legtöbb sajátságát tükrözik a terület peremén fekvő A-2, C-5, 14, 19, kutatópontok is, de néhány fontos vonásban — pontonként másmás módon — el is térnek tőle. Például: hiányzik vagy nagyon következetlenül jelentkezik a birt. szragok hármas alakúsága; a kettőshangzós megoldás mellett gyakori a monoftongusos is (C-5, 14, 19); változatként az *ië* típusú megoldás mellett nem ritka a polifonémikus értékű *ē* sem (főleg C-14, 19); az *í*-ző alakok mellett igen gyakoriak az *é*-s *(ië)* megoldásúak is (C-19). Ezért ezeket a pontokat már átmeneti jellegűeknek tekintem, bár kétségtelenül közelebb állnak az északnyugat-dunántúli típushoz, mint a tőlük keletre jelentkezőhöz.

A zalai nyelvjárástípus

95. Területe: a mai Zala m. (leszámítva kb. a Nagykanizsától délre eső részeket s néhány dk.-i pontot), ill. Vas m. dk.-i sávja. — 1. A hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e;* h. mgh.-k: *ó, ő, é, á* (+); msh.-k: mint a köznyelvben. — 2. Kny.-i *ú, ű, í* helyén az *u, ü, i* általános; az *ú, û, í* más kny-i. mgh. helyén és polifonémikus értékben sem fordul elő (+), legfeljebb elszórtan, egészen ritka, újabb változatként. — 3. A típusban *í*-zés egyáltalán nincs (+). A kny.-i *é* helyén jelentkező *i* is viszonylag ritka. A 3. sz. birt. szragos relatív tövekben is általában *é* fonémát *(keziëbe* stb.) találunk (+). — 4. A kny.-i *í* helyén néhány morfémában *é* jelentkezik *(kiësiër, riën*, az „-ít" képző: *taniëttuo;* stb.). — 5. Részleges hangsúlyos *ö*-zés van (pl. *fölhüö, bötü, böcsületës* stb.); a kny.-ben *ö ~ e* váltakozást mutató alakok *(söpör ~ seper, vödör ~ veder)* közül a labiális megoldású használatos. Az *l* előtti asszociatív *ö*-zés bizonyos továbbfejlődött formákban jelentkezik (pl.: *ëszüö, csiëpüönyi* stb.). — 6. Erősen *l*-ező; az *l + j* hangkapcsolat *ll*-ben realizálódik (pl. *halla, bellebb* stb.). — 7. A *j* kötött fonéma, msh. után nem állhat, csak összetétel határán, helyén *ty, gy* jelentkezik *(borgyu, gyaptyu, irgyon, aptya* stb.). — 8. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése az *ol, öl* kapcsolatban szó belsejében eléggé általános: *kuobász, vuona, vüögy, züöd* stb. — 9. Az *el* hangkapcsolat esetében általá-

ban a pótlónyúlás nélküli rövid változat jelentkezik *(besüö, emënt, rëgge)*, hasonlóképpen az *ul, ül, il* hangkapcsolat esetében is *(mëgjavut, röpühet, sziva)*; ugyanez a megoldás nem ritka az *al* hangkapcsolat helyén sem *(mëkhat, asuo, aszta)* (+), de jelentkezik az *uo* típusú megoldás is *(szuoma, uoma, tuop)*. — 10. Az *l* igeképző előtt a tőséghangzó lehet középzárt, az eredetibb *ë* azonban labializálódott *(parancsol, ebiëdöl)*. Gyakori azonban a *parancsuol, ebiëdüöl* típusú megoldás; ugyanez a forma jelentkezhet az „-ul, -ül" képző helyén is *(kitisztuol, röpüöl* stb.) (+). Az *-l* igeképző abszolút szóvégen megmarad (+). — 11. Az *ó, ő, é* fonéma *uo, üö, ië* típusú nyitódó kettőshangzóban realizálódik (+). — 12. Az *á* fonéma általában zártabb realizációjú. — 13. Az *á* utáni *o*-zás erős, bár a jelenség szó végén eléggé ingadozik. — 14. Az *e* fonéma általában nyíltabb realizációjú *(ę)*. — 15. Szóvégen igen gyakori a kny. *ny* : nyj. *n* megfelelés *(asszon, bükkön, lán, szëgiën, kökiën* stb.) (+). — 16. Az *l, r, j* nyújtó hatása lényegében nem jelentkezik. — 17. A *v* hasonító hatása és hasonulása igen erős. — 18. Az *-ít* képzős igékben a *t* + *j* módjel igen gyakran *ss*-ben realizálódik: *tanissa, segissetëk* stb. (+). — 19. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag hármas alakú *(ablaka : kezë : fülö)*, de a palatális sorban néhány morfémában jelentkezik az *-i* is (pl. *büöri, szája sziëli)*; az igék és a „-va : -ve" igenévképző esetében szintén megvan a hármas alakúság *(monta : ëttë : ütöttö; vágva : vervë : törvö* stb.) (+). — 20. A t. sz. 3. sz. birt. szrag szintén hármas alakú *(fájok : kertyëk : fülök)* (+). — 21. Az „-unk, -ünk" birt. szrag helyén bizonyos morfémákban *-ank, -enk (madarank, füödenk)* jelentkezik; a jelenség nem ismeretlen Szombathely—Kőszeg vidékén sem. — 22. A „-ból, -ből" stb. rag következetesen *-bu, -bü* stb. (+). — 23. A „-hoz, -hez, -höz" rag egyalakú *(hászho, sziëkho, tüszhö)* (+); (Kőszeg—Szombathely vidékén is). — 24. A „-val", „-vel" rag egyalakú: *hamuve, lábbe, kiëzze* stb. — 25. A „-nál, -nél" rag egyalakú *(Feriná, Bözsijiëkná* stb.). — 26. A főnévi igenév képzője kétalakú: *kötnyi, várnyi*, de *innya, hinya* stb. — 27. A nyelvjárástípusban nem él az „úr : urak" stb. tőtípus, viszont ilyen típusokkal találkozunk, mint *kezë : keziëbe, fülö : füliët, aszta : asztalon, rëgge : rëggelig* stb. — 28. Az ikes igeragozás viszonylag erős.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok mutatják: B-5, 6, 10, 12, 18, 21. Az e területtől keletre fekvő kutatópontok közül az A-34, B-8, 15, 22, D-1 a típus számos vonását tükrözik, de a tőlük keletre fekvő nyelvjárástípusoknak is több sajátságát mutatják. Így: viszonylag ritkán bár, de változatként megjelenik az *ú, ű, í;* némileg gyakrabban a polifonémikus értékű *ā, ē*, esetleg az *uo, ië* típusú megoldás. A birt. szragozásból a *kezë, fülö* típusú formák hiányoznak; a t. sz. 3. személyben nem ritka a *fájuk, kertyük* típusú változat. A *-ho* rag helyén is eléggé általános a *-hó, -hő* (mint keletebbre), esetleg a *-ho, -hö*. Így ezeket a pontokat átmeneti jellegűeknek tekintem, amelyek azonban közelebb állnak a zalai nyelvjárástípushoz (területileg is ide sorolhatók inkább), mint a tőlük keletre jelentkezőkhöz. Az átmeneti jellegű pontok közé sorolom a B-26-ot is, ahol viszonylag erős fokú *ö*-zés is jelentkezik; *fájik, kertyik; keze, füle* típusú birt. szragok használatosak; a „-hoz, -hez, -höz" rag *-ho, -hö* formában realizálódik; szórványosan fel-felbukkan az *ā, ē;* tehát a nyelvjárásban a zalai, a hetési, sőt a somogyi nyelvjárástípus vonásai is keveredtek.

Az őrségi nyelvjárástípus

96. Területe: Vas m. dny.-i része és Zala m. néhány nyugati települése. — Legtöbb vonásában egyezik a zalai nyelvjárástípussal. Legjelentősebb eltérések: 1. az *ó, ő, é* kötött fonéma, szövégen nem állhat, helyén *u, ü, i* jelentkezik: *biru, kettü, melli;* hasonlóképpen a polifonémikus értékű *ó, ő, é* helyén is: *hozu, ëszü, ëtti, konku, gërëndü* stb. — 2. Az *-l* igeképző előtt — az északnyugat-dunántúli nyelvjáráshoz hasonlóan — középzárt mgh. nem állhat, az eredetibb *ë* is labializálódott *(parancsul, pörül, ebiëdül)*. Alapalakban az *l* képző nem esik ki. — 3. Az *l* pótlónyúlásos kiesése csak *ol, öl* hangkapcsolat helyén jelentkezik szó belsejében *(vuot, züöd);* más esetekben az *l* nyújtás nélkül esik ki: *asu, tap, aszta, besü, rëgge, emënt,* sőt *fösü; parancsusz, pörünek;* de *uoma, szuoma.* — 4. Kny.-i *é* helyén gyakori az *e: kezze, tehen, nehez* stb. (ez a jelenség a zalai nyelvjárás nyugati peremén is él). — 5. A „-val, -vel" rag egyalakú, de mgh. után gyakori a *j*-s megoldás is: *kapájje, hamujje.* — 6. A „-szor, -szer, -ször" rag többnyire nem illeszkedik (pl. *háromszë, ëccë, öccë).* — 7. 3. sz. birt. szragként az *-i* nem jelentkezik; de relatív tövekben a *kezibe, fülit* típus az általános. — 8. Gyakori a több birtokra utaló viszonynak különböző szokatlan formákkal való kifejezése: *tehenimek, tikomak* stb.

Anyagomban két őrségi kutatópont van: B-3, 16.

A hetési nyelvjárástípus

97. Területe: a régi Zala m. dny.-i része. — Igen sok közös vonást mutat az őrségi és a zalai nyelvjárástípussal. Az előbbitől elsősorban viszonylag erős *ö*-zése (általános hangsúlytalan *ö*-zés, illeszkedéses hangsúlyos *ö*-zés) különbözteti meg. — A nyíltabb *ę* már nem jelentkezik, viszont változatként nem ritka az *ę*. — A birt. szragozásban általánosak a *fájik, kertyik* típusú alakok; az északibb részeken a *kezë* forma mellett ritkábban még a *fülö* típus is él, délen azonban már csak *keze, füle.* — A „-hoz, -hez, -höz" rag megoldása: *-ho, -hö.*

Anyagomban a nyelvjárást két pont képviseli: B-28, Ju-1.

Az észak-dunántúli nyelvjárástípus

98. Területe: a régi Komárom m. déli fele, Győr m. ék.-i része, a Szigetköz kivételével, Veszprém m. északi része. — A típus főbb sajátságai: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e;* h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á; ā, ē* (+); msh.-k: mint a köznyelvben. — 2. Kny.-i *ú, ű, í* helyén az *u, ü, i* általános; az *ú, ű* csak köznyelvi *ó, ő* helyén *(úta, kű* stb.), illetőleg pótlónyúlás eredményeképpen *(gondúkodik, pörűt* stb.) jelentkezik (+). — 3. Erősen *í*-ző (+); kny.-i *é* helyén jelentkezik azonban az *i* is *(billëg, idës, ippen* stb.); a 3. sz. birt. szragos relatív tövekben általános a *kezibe* típusú megoldás. — 4. Jelentkezik a részleges hangsúlyos *ö*-zés *(köröszt, böcsületës);* a kny.-ben *ö* ~ *e* váltakozást mutató alakok *(söpör* ~ *seper, vödör* ~ *veder* stb.) közül a labiális megoldású használatos. Az *l*

előtti asszociatív ö-zés bizonyos tovább fejlődött formában él *(ësző, tengő,* sőt *ebídű* stb. is). — 5. Az *l*-ezés már csak közepes erősségű. A *l* + *j* kapcsolat *jj*-ben realizálódik *(hajja, bejjebb)* (+). — 6. A *j* kötött fonéma, msh. után nem állhat, csak összetétel határán, helyén *ty, gy* jelentkezik *(borgyu, gyaptyu, irgyon, aptya* stb.) (+); bár a terület ék.-i peremén (C-9, 12) már a *j*-s változatok is felbukkannak. — 7. Az *l* pótlónyúlásos kiesése szóban és szövégen is eléggé gyakori. Az *-l* igeképző szövégen is elmaradhat, rövid mgh. esetén pótlónyúlással (pl. *kapá, parancsú, ebídű* stb.) (+). Nem ritka az *-l* képző szövégi nyúlása *(kapáll).* — 8. A kny.-i *al, el, ar(r), er(r)* hangkapcsolat általában polifonémikus értékű *ā, ē*-ben realizálódik *(āsó, mëkhāt, ēső, rëggē* stb.), hasonlóképpen *āra, ēre* (+); de: *szuoma, uoma.* — 9. Az *-l* igeképző előtt gyakran jelentkezik a zártabb, a palatális sorban a labializált tővéghangzó *(parancsul, ínekül;* nemritkán pótlónyúlásos megoldással), de már a középzárt megoldás sem ritka (+). — 10. Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusban realizálódik, de különösen az *é* esetében nem ritka az alacsonyabb nyelvállású megoldás *(ǫ́, ǫ̋, ę́)* (+). — 11. Az *á* fonéma gyakran zártabb realizációjú *(ą́),* az északibb részeken azonban ez a változat már viszonylag ritka. — 12. Az *á* utáni *o*-zás szintén elég gyakori, bár némileg talán gyengébb, mint nyugatabbra; a jelenség a szó végén itt is eléggé ingadozik. — 13. Az *e* fonéma gyakran nyíltabb realizációjú *(ę),* bár az északibb részeken az *ą́*-hoz hasonlóan ez a változat is egyre ritkább. — 14. Az *l, r, j* nyújtó hatása itt is még viszonylag gyenge, de legalább a félhosszú változat el nem hanyagolható mértékben minden ponton jelentkezik (+). — 15. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag kétalakú *(lába* : *keze* : *füle;* hasonlóképpen *monta* : *ëtte* : *ütötte* stb.) (+). — 16. A t. sz. 3. sz. birt. szrag *-uk, -juk* : *-ük, -jük (fájuk* : *kertyük, ökrük)* (+). — 17. A „-ból, -ből" stb. rag tipikus változata *-bú, -bű* stb. (+), bár jelentkezik a *-bul, -bül* stb. megoldás is. — 18. A „-hoz, -hez, -höz" következetesen *-hó, -hő* (+). — 19. A főnévi igenév képzője két alakú: *kötnyi, várnyi; innya, hínya.* — 20. A nyelvjárástípusban nem élnek az „úr : urak" stb. típusú névszótövek, viszont ilyen tőtípusokat találunk, mint *lú* : *lova, kű* : *küves, keze* : *kezibe, asztā* : *asztalon, rëggē* : *rëggelig* stb.; sőt hasonló típussal találkozunk az igék területén is: *emē* : *emeli, parancsú* : *parancsulok* stb. — 21. Az ikes igeragozás a típusban következetesebben jelentkezik, mint a nyelvterület nagy részén.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: C-9, 12, 16, 18. Sok hasonló vonást mutat a C-2 is, de bizonyos fokig átmeneti jellege ellenére is, inkább a szigetközi nyelvjárástípushoz sorolnám.

A Balaton vidéki nyelvjárástípus

99. Területe: a Balaton távolabbi környéke, tehát a mai Veszprém, Fejér, Somogy és Tolna m. egyes részei. — Legtöbb vonásában egyezik az észak-dunántúli nyelvjárással. A számottevőbb különbségek a következők: 1. A nyelvjárásban *í*-zés egyáltalán nincs (+); a kny.-i *é* terhére jelentkező *i* is viszonylag ritka, a 3. sz. birt. szragos relatív tövekben *(kezibe)* azonban általános. — 2. Kny.-i *í* helyén néhány morfémában a zalai nyelvjáráshoz

hasonlóan *é* jelentkezik *(késér, kégyó, rén* stb.) (+). — 3. Az *ú, ű, í* elsősorban polifonémikus értékben jelentkezik. Az *í*-zés kísérő jelenségeként ismert *lú, kű* típusú alakok nem élnek. Néhány *v-* tövű igében azonban a gyakoribb *lün, hin* stb. megoldás mellett jelentkezik a *lű, hí* stb. is, a keletibb pontokon önmagában is. A toldalékolt formában *(lűtem, hínak)* még gyakoribb. Ritka változatként fel-felbukkan az *ú, ű, í* a megfelelő kny.-i hang helyén is az általánosabb *u, ü, i* mellett (+). — 4. Az *ó, ő, é* fonéma nyíltabb realizációja *(ǫ́, ǫ̋, ę́)* nem jelentkezik, viszont — elsősorban szó végén — nem ritka a zártabb, ill. rövidült megoldás *(ǫ́, ǫ̀, ò)*. — 5. A dny.-i pontokon az *l*-ezés erős, még a *halla, bellebb* típusú alakok is hallhatók. — 6. A Balatontól északra a „-ból, -ből" stb. rag *-bú ~ -bul, -bű ~ -bül* stb. változatú, a Balatontól délre nem ritka a *-bu, -bü* stb. változat sem.

Az egyes kutatópontoknak a típusba való besorolása azonban nem problémamentes. Viszonylag tisztán tükröződik a típus a C-22, 23, D-3, 7, 9 pontokon, a B-32-n már erősebben érződik egy-két zalai típusú vonás. A kny. *ó, ő* : nyj. *ú, ű* megfelelés némileg erősebb már a C-26, D-16, E-15 pontokon; azaz: az *ú, ű, í* szabad fonémaként is gyakoribb már, s önállóan is jelentkezik, nem csupán változatként. A fentiek ellenére is egy típusba sorolom az említett pontokat, ugyanis az a régebben talán eleven és jellemző sajátság, hogy az *ú, ű, í* csak polifonémikus értékben élt, ma már eléggé bomlóban van az egész területen (vö. 19.3.). Sok szempontból hasonló jellegű az E-12 és az F-9 kp. is, de itt már az *ú, ű, í* a megfelelő kny.-i mgh. helyén is gyakoribb, sőt egy-két *í*-ző morféma is van a nyelvjárásban, ezért ezeket már inkább átmeneti jellegű pontnak tekintem.

Nem sorolom ebbe a típusba a D-13, 18, F-4 pontokat, mert bár sok lényeges vonásukban idehúznak, eléggé gyakori bennük az *óu, őü, éi* típusú kettőshangzó, ami a közép-somogyi nyelvjárástípussal való kapcsolatukra utal. Az F-2-t pedig eléggé erős *í*-zése miatt zárom ki. S mindegyiket átmeneti jellegű pontnak tekintem, illetőleg az utóbbi erős *í*-zésével inkább sziget jellegű.

*

100. A nyelvterület déli részének nyelvjárásait egy igen jelentős sajátság fogja egybe: az *ö*-zés. Bizonyos fokú nyelvjárási tagolódással azonban ezen a nagy területen természetesen szintén kell számolnunk, hiszen maga az *ö*-zés is lehet más-más típusú és erősségű, de több más fontos sajátság is tagolja e területet. Ennek ellenére az egyes típusok közötti különbségek nem mindig olyan élesek, mint az eddig vizsgált dunántúli nyelvjárások esetében, néha kevesebb a megkülönböztetés alapjául szolgáló jegyek száma is, és egy-két esetben a tipizálásban tekintettel voltam bizonyos, inkább mennyiségi jellegű eltérésekre. A típusok kirajzolásában figyelembe vett jelenségek azonban a nyelv működése, a nyelvi rendszer szempontjából itt is mind jelentősek.

A közép-somogyi nyelvjárástípus

101. Ahogy elnevezése is mutatja, Somogy m. középső területeinek nyelvjárása. A Balaton vidéki nyelvjáráshoz hasonlóan számos vonásában

egyezik az észak-dunántúlival. Lényegében megegyezik a Balaton vidékivel is abban, hogy: 1. *í*-zés egyáltalán nincs, a kny.-i *é* terhére jelentkező *i* is viszonylag ritka. A terület nyugati pontjain a *kezibe* típusú alakok sem élnek. — 2. A kny.-i *í* terhére jelentkező *é* itt némileg gyakoribb, ami nem utolsósorban az „-ít" képző *é*-ző voltában mutatkozik meg. — 3. Az *ú, ű, í* polifonémikus értékben itt is általános; szabad fonémaként azonban kny.-i *ú, ű, í* helyén még ritkább, s szinte kizárólag csak változatként jelenik meg; a *lú, kű* típusú formák szintén ismeretlenek. — 4. A *j* kötött fonéma, msh. után nem állhat, csak összetétel határán, helyén *gy, ty* jelenik meg. — 5. Kny.-i *al, el, ar(r), er(r)* hangkapcsolat helyén gyakori a polifonémikus értékű *ā, ē*.

Eltér azonban a Balaton vidéki nyelvjárástól a következőkben: 1. A független *ö*-zés (+); — 2. Az *ë* fonéma megterhelése igen kicsi, elsősorban néhány egyszótagú morfémában, vegyes hangrendű szavakban és újabb keletű jövevényszavakban fordul elő (+). — 3. Az *ó, ő, é* fonéma záródó típusú kettős hangzóban realizálódik (+), nemritkán monoftongussal váltakozva. A monoftongus zártabb, illetőleg rövidült realizációja *(ǫ́, ǫ̊ ò* stb.*)* — elsősorban szóvégen — itt sem ritka. — 4. Az *l*-ezés jóval erősebb, mint az északibb típusokban, sőt a nyugatibb pontokon még a *halla, bellebb* formák is jelentkeznek. — 5. A *v* a típusban hasonít, illetőleg hasonul (+). — 6. A *parancsul, ebédül* típusú igealakok, tehát a zárt és a palatális sorban labializált tővéghangzó általánosabb, mint a Balaton vidéki nyelvjárástípusban, különösen mint a Balatontól északra-ék.-re levő pontokon. — 7. Egy-két nyugati ponton jelentkezik az *-i (bőri, szája széli)*, dk.-en az *-ik (fájik, kertyik)* birt. szrag. — 8. Délen élnek a *mondi, monditok mondik* típusú igealakok. Az utóbbi sajátságok már a szomszédos nyelvjárástípusok hatására utalnak. — 9. A „-ból, ből" stb. ragok megoldása eléggé ingadozó: *-bú* ~ *bul* ~ *-bu* : *-bű* ~ *-bül* ~ *-bü* stb. — 10. A főnévi igenév képzője általában *-ni* (+), de változatként élnek még az *innya* típusú alakok is. — 11. Az egész típusban gyakori a határozói igenév *-vā* ~ *-val, -vē* ~ *-vel (vágvā, ködvē* stb.) formája (+). Ez a megoldás jelentkezik azonban már a Balaton vidéki nyelvjárás egy-két Fejér m.-i pontján is.

A nyelvjárástípusba anyagomból a következő pontok sorolhatók: D-12, 15, 22, 25, 27.

A dél-somogyi nyelvjárástípus

102. A közép-somogyi nyelvjárástípustól elsősorban a következőkben különbözik: 1. Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusban realizálódik (+). — 2. Az *ú, ű, í* szabad fonémaként némileg gyakoribb, mint a közép-somogyi típusban. — 3. Általános a birt. szr.-os relatív tövekben az *é (kezébe* stb.*)* (+). — 4. Viszonylag gyakori — különösen a D-28-on — a kny. *ü* : nyj. *i* megfelelés *(bidös, fityöl* stb.*)*. — 5. Az *l*-ezés erős, általánosak a *halla, bellebb* típusú alakok is. — 6. Az *-l* igeképző előtt a zárt tővéghangzós megoldás *(parancsul, ebédül* stb.*)* már igen ritka. — 7. Egyes morfémákban jelentkezik az *-i* egyes sz. 3. sz. birt.szrag. — 8. A többes sz. 3. sz. *-ik* birt.

szrag általános: *lovik, kertyik* stb. (+). — 9. Általánosak a *mondi, mondi-tok, mondik* típusú igealakok (+). — 10. Az „-unk, -ünk" szrag a jelen időben *-junk, -jünk (mönnyünk* stb.) (+); bár ez a jelenség él néhány közép-somogyi peremponton is. — 11. A főnévi igenév képzője egy alakú *(-ni)*. A veláris változat — szinte kizárólag az *innya* alakban — azonban ritkán még jelentkezik (+).

A típus Somogy dny.-i, Baranya legnyugatibb részére jellemző, anyagomban a következő pontokon: D-21, 28, 29, Ju-2. Ebbe a típusba sorolható a B-35, ill. a G-3 is, annak ellenére, hogy egy-két sajátságában az előbbi a zalai, az utóbbi a dél-baranyai típushoz közelít, s mindegyiknek az anyagában jelentkezik egy-két záródó típusú kettőshangzós adat is. A B-30 ref. lakosságát, a B-33-at szintén több szál fűzi a dél-somogyi típushoz, elsősorban az *ö*-zésük, a monoftongálásuk, az *ā, ē* polifonémikus értékű hang megléte, de ugyanakkor a zalai típussal való kapcsolatuk is jóval erősebb, mint a B-35-é. Ezért mindegyiket átmeneti jellegű pontnak tekintem.

Az észak-baranyai nyelvjárástípus

103. Területe: Baranya m. északi fele, a Tolna m.-i Sárköz egy része. — A nyelvjárástípus fontosabb sajátságai: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e;* h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á* (+); ritkább változatként *ā, ē* is; msh.-k mint a köznyelvben. — 2. Kny.-i *ú, ű, í* helyén több morfémában jelentkezik még *u, ü, i;* a Mecsek vidékén még ez a tipikusabb, de eléggé gyakori már az *ú, ű, í* is (+). — 3. A Mecsek környékének kivételével kny.-i *ő* helyén nem ritka az *ű* (pl. *űket, kű, tű* 'tő', *szűj, bűr, vésű, meddű); ó* helyén az *ú* már jóval ritkább, de előfordul (pl. *úta, fúrú, túrú).* — 4. A típusban jelentkezik egy-két *í*-ző morféma is (pl. *níz, ínököl),* de a nyelvjárásra az *í*-zés nem jellemző. Kny.-i *é* helyén viszonylag ritkán *i* is található; a *kezibe* típusú megoldás általános. — 5. Kny.-i *í* helyén néhány morfémában *é* jelentkezik, de ez a megfelelés némileg ritkább, mint Somogyban. — 6. Hangsúlytalan *ö*-zést találunk (+) részleges hangsúlyos *ö*-zéssel, a Mecsek vidékén nyomaiban megtaláljuk a hasonulásos hangsúlyos *ö*-zést is. — 7. Az *ë* fonéma megterhelése viszonylag kicsi. — 8. Az *-l*-ezés gyengébb, mint Somogyban, a *halla, bellebb* típusú formák nem élnek (+). — 9. A *j* fonéma kötött volta szűkebb körű, mint nyugatabbra, csak *r* után nem állhat (pl.: *pörgye, irgyon;* de: *gyapju, szomjas, apja* stb.) (+). — 10. Az *l* pótlónyúlásos kiesése eléggé gyakori, de szóvégen az *-l* képző, illetőleg az *-l* igerag általában megmarad (+). — 11. A kny.-i *al, el, ar(r), er(r)* hangkapcsolat helyén nem ritka az *ó, é* megoldás (pl.: *óma, szóma, tóp, asztó, émönt, étöszöm, béső, röggé, röggétű* stb.) (+); de jelentkezik az *ā, ē* is (az „el" igekötőben például eléggé gyakori az *ē).* Sok morfémában megmarad azonban a hangkapcsolat, így többnyire a „-val, -vel" ragban is. — 12. Az *-l* igeképző előtt a zártabb tőséghangzó nem jelentkezik (+), de a palatális sorban a labiális megoldás általános. — 13. Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusban realizálódik, de a keletibb pontokon egészen ritkán *uó, üő, ié* típusú kettőshangzó is hallható (+). — 14. Az *á* fonéma zártabb realizációja már eléggé ritka. — 15. Az *á* utáni *o*-zás

már egészen szerény fokú, az *ą* foknál zártabb forma alig jelentkezik. — 16. Az *e* fonéma nyíltabb realizációja szintén eléggé ritka, sőt elszórtan kezd már jelentkezni az enyhén zártabb megoldás *(ę)* is. — 17. Az *l, r, j* nyújtó hatása valamivel még gyengébb, mint a Dunántúl középső részein. — 18. A *v* hasonít és hasonul (+); bár ez a jelenség az ék.-i pontokon már eléggé gyenge. — 19. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag kétalakú: *háza : kertye, füle.* — 20. A t. sz. 3. sz.-ben eléggé általános az *-ik, -jik : lovik, kertyik* stb. (+). — 21. A „-ból, -ből" stb. rag megoldása eléggé ingadozó: *-bú ~ bul ~ -bu, -bű ~ -bül ~ bü* stb. — 22. A „-hoz, -hez, -höz" rag *-hó, -hő* változata mellett egészen tipikus a *-hol, -höl* is (+). — 23. Általánosak az *adi, aditok, adik* típusú igealakok. — 24. A t. sz. 1. sz.-ének ragja a tárgyas ragozásban is *-unk, -ünk (athatunk, nyomunk, mëgnízünk, bepörőtünk* 'adhatjuk, nyomjuk' stb.) (+). — 25. A főnévi igenév egyalakú *(-ni)*, de változatként — különösen a területnek Somogyhoz közelebb eső részein — jelentkeznek az *innya* típusú alakok is. — 26. Itt is él az *asztó : asztalon, rëggé : rëggelig, keze : kezibe* tőtípus. — 27. Az ikes ragozás már kevésbé általános, mint nyugatabbra, inkább csak elszórtan jelentkezik egy-két alakban.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: D-34, 37, F-19, 21, G-4, 9.

A dél-baranyai nyelvjárástípus

104. Az észak-baranyai típustól elsősorban a következőkben tér el: 1. A kny.-i *ű, ű, í* helyén az *u, ü, i* már egészen ritka (+). — 2. Az *ó, ő, é* fonéma — a közép-somogyi típushoz hasonlóan — záródó típusú kettőshangzóban is realizálódhat (+), bár a diftongálás mértéke az egyébként azonos jellegű pontokon is eléggé eltérő lehet, elsősorban a keletibb pontokon egészen szerény. — 3. Az *l*-ezés jóval gyengébb, mint Somogyban és Észak-Baranyában, anyagomban a *j*-s megoldású morféma már több, mint az *l*-es. — 4. A *j* lényegében már szabad fonéma, *r* után is jelentkezhet (+), bár egy-két morfémában a *gy*-s alak is él (+). — 5. Az *-e, -je* birt. szrag helyén egyes morfémákban jelentkezik az *-i, -ji* is (+). — 6. A birt. szragos relatív tövekben általános a *kezébe* típusú megoldás (+). — 7. A kij. mód jelen idejének t. sz. 1. sz.-ű ragja az alanyi és tárgyas ragozásban is „-junk, -jünk" (pl. *mënnyünk* 'megyünk', *athassunk* 'adhatjuk', *mëgnízzünk* 'megnézzük'; ill. *bepörőtünk* 'bepöröltük') (+). — 8. A főnévi igenév képzője egy alakú *(-ni)* (+). — 8. A „-ból, -ből" stb. ragok eléggé általános *-bú, -bű* stb. megoldása mellett legalábbis egyes pontokon jelentkezik a *-bun, -bün* stb. is: *kerbün, tehénrün, asztậtun.*

A típus Baranya déli, Dráva menti, ill. dk.-i pontjain jelentkezik, anyagomban a következőkben: G-7, 11, 12, Ju-3.

*

105. A Dunától keletre fekvő *ö*-ző terület nyelvjárása még szorosabb összefüggést mutat, mint a dunántúliaké. Közös sajátságuk, ami az *ö*-zés szempontjából a baranyai típusoktól elkülöníti őket: az *ö*-zés erősebb foka. Leírásukat a legtipikusabbnak tekinthető Szeged vidékivel kezdem.

A Szeged vidéki nyelvjárástípus

106. A nyelvjárástípus főbb sajátságai: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e;* h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á; ā, ē* (+); msh.-k: mint a köznyelvben. — 2. Kny.-i *ú* helyén az *u* egy-két morfémában még jelentkezik, de *ű, í* helyén az *ü, i* gyakorlatilag már nem fordul elő (+). — 3. Egy-két *í*-ző morféma van ugyan a nyelvjárásban *(penísz, kukoríkol)*, de a nyelvjárás nem *í*-ző (+), sőt a kny.-i *í* helyén jelentkező *i* is kivételesen ritka; a *kezibe* típusú megoldás azonban általános. — 4. A kny.-i *í* terhére jelentkező *é* is jóval ritkább, mint Somogyban (pl.: *késér, kénoz).* — 5. Kny.-i *ó*, de különösen *ő* helyén viszonylag gyakori az *ú, ű* realizáció (pl.: *rúzsa, úta, túrú, fúrú; kű, lű, bűr, tű* 'tő', *bű* ~ *bűj, gyeplű, meddű* stb.). — 6. A nyelvjárástípusban független ö-zés van (+). — 7. Az *ë* fonéma megterhelése igen kicsi, elsősorban néhány egyszótagú morfémában, vegyes hangrendű szavakban és újabb keletű idegen szavakban jelentkezik (+). — 8. Az *l*-ezés már kivételesen ritka, de nem példátlan (pl. *luk* ~ *lik, pöndöl, mágla* ~ *mágja*, ill. *tengő, göröndű;* ill. *tajiga*, de *lány).* — 9. A *j* szabad fonéma (+). — 10. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése *ol, öl* kapcsolat esetén tőszóban eléggé gyakori. Az *-l* igeképző abszolút szóvégen nem esik ki, sőt általában szó belsejében sem, hasonlóképpen az *-l* igerag sem. — 11. Az *al, el, ar(r), er(r)* hangkapcsolatnak meg van az *ā, ē* realizációja is, de eléggé ritka (pl.: a ,,-val, -vel'' ragban, az ,,el'' igekötőben; *röggē*, de inkább *jó röggelt* stb.). — 12. Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusban realizálódik (+). — 13. Az *á* fonéma tipikus realizációja azonos a köznyelvivel *(á)*, de elszórtan jelentkezik az előrébb képzett változat *(ą́)* is (+). — 14. Az *e* tipikus realizációja azonos a köznyelvivel *(e)*, a nyíltabb *ę* nem jelentkezik, de nem ritka a zártabb megoldás *(ę́)* (+). — 15. Az *l, r, j* nyújtó hatása viszonylag erős, a félhosszú változat mellett nem ritka a hosszú sem (+). — 16. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag kettős alakú: *-a, -ja* : *-e, -je* (+). — 17. A t. sz. 3. sz. birt. szrag kettős alakú: *-uk, -juk* : *-ük, -jük* (+). — 18. A ,,-ból, -ből'' stb. rag eléggé következetesen *-bú, bű* stb., a *-bul, -bül* stb. megoldás viszonylag ritka. — 19. A ,,-hoz, -hez, -höz'' rag *-hon, -hön*, ritkábban *-hun, -hün* alakú (+). — 20. A ,,-szor, -szer, -ször'' rag többnyire *-szó, -sző* alakú, a ,,-kor'' *-kó* (+). — 21. Gyakoriak az *adi, aditok, adik* típusú alakok (+). — 22. A Baranyában eléggé általános *athatunk, athassunk* 'adhatjuk' forma nem él (+).

A típust anyagomban a következő pontok képviselik: K-12, N-8, N-11 (hasonlóképpen K-8, 13); és nem különösebben lényeges eltérésekkel a Ju-10 is.

A Baja környéki nyelvjárástípus

107. A Duna bal partján, Baja környékének néhány távolabbi településén, illetőleg a Tolna m.-i Sárköz néhány pontján jelentkezik. Területi elhelyezkedésének megfelelően az észak-baranyai és a Szeged vidéki típus sajátságainak bizonyos ötvözetét mutatja. — A nyelvjárástípus főbb sajátságai: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e;* h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á; ā, ē* (+); msh.-k: mint a köznyelvben. — 2. Kny.-i *ú, ű, í* helyén

a rövid *u*, *ü*, *i* már egészen ritka, különösen az *ü*, *i* már nem is nagyon fordul elő. Így ebben a vonásában a típus már erősen elüt a Dunántúltól (+). — 3. Egy-két *í*-ző morféma van ugyan a nyelvjárásban (pl. *penísz, kukorícol)*, de a nyelvjárás nem *í*-ző; a kny.-i *é* terhére jelentkező *i* is kivételesen ritka; a *kezibe* típus azonban eléggé általános, bár a *kezébe* típusú megoldás sem példátlan. — 4. A kny.-i *í* terhére jelentkező *é* jóval ritkább, mint Somogyban, alig érint egy-két morfémát (pl. *késér)*. — 5. A kny.-i *ó*, de különösen az *ő* helyén viszonylag gyakori az *ú*, illetőleg *ű*, éppúgy, mint Észak-Baranyában és Szeged vidékén. — 6. A nyelvjárástípus független *ö*-ző (+). — 7. Az *ë* fonéma megterhelése egészen kicsi, elsősorban néhány egyszótagú morfémában, vegyes hangrendű szavakban és újabb keletű idegen szavakban jelentkezik (+). — 8. Az *l*-ezés jóval erősebb, mint Szegeden, de gyengébb, mint az észak-baranyai típusban; az *-oly, -öly* végű szavakban általános az *ó, ő* megoldás *(konkó, sonkó, tengő, pöndő* stb.). — 9. A *j* kötött fonéma volta már bomlóban van; *r* után általános ugyan a *gy*-s, *ty*-s forma, de változatként, elsősorban toldalékban jelentkezik a *j* is (pl. *írgyon* ~ *írjon, várgyák* ~ *várják* ~ *várik)*. — 10. A szótagzáró *l* kiesése szóban és szóvégen egyaránt igen gyakori (+). — 11. Az *al, el ar(r), er(r)* hangkapcsolat helyén elsősorban tőszavakban nem ritka az *ó, é* megoldás *(tóp, asztó, hajnóba, nyéve)* sem (+), de változatként jelentkezik az *ā, ē* is; a „-val", „-vel" ragban a hangkapcsolatos megoldás mellett, ill. az „el" igekötőben ez a tipikusabb forma. — 12. Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusban realizálódik. — 13. Az *á* fonémának Baja környékén eléggé gyakori a zártabb realizációja *(ą́)* (+), a Sárközben ez jóval ritkább. — 14. Az *á* utáni *o*-zás eléggé szerény, az *ą* foknál zártabb megoldás nem nagyon van anyagomban. — 15. Az *e* fonémának szintén Baja környékén gyakori a nyíltabb *(ę)* realizációja (+), itt a zártabb *(ę́)* nem nagyon jelentkezik, a Sárközben már ez is előfordul. — 16. Az *l, r, j* nyújtó hatása erősebb, mint az észak-baranyai típusban, de gyengébb, mint Szeged vidékén. — 17. A *v* nem hasonít és nem is hasonul (+). — 18. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag kettős alakú: *-a, -e* : *-ja, -je*. — 19. A t. sz. 3. sz.-ű: *-uk, -juk* : *-ük, -jük*. Az *-ik, -jik* alak nem él (+). — 20. A „-ból, -ből" stb. rag eléggé következetesen *-bú, bű* stb., de elszórtan jelentkezik a *-bul, -bül* stb. forma is. — 21. A „-hoz, -hez, -höz" rag *-hó, -hő* alakú, a Sárközben nem ritka a *-hol, -höl* változat sem. — 22. A „-szor, -szer, -ször" *-szó, -sző* alakú, a „-kor" *-kó* (+). — 23. Gyakoriak az *adi, áditok, adik* típusú igealakok (+). — 24. Az Észak-Baranyában eléggé általános *athatunk* 'adhatjuk' forma nem él. — 25. A főnévi igenév képzője egy alakú: *kötni, várni, inni, híni* stb. (+).

A nyelvjárástípus anyagomban a következő pontokon jelentkezik: F-15, 22, 23 (hasonlóképpen F-12, 14).

A kiskunsági nyelvjárástípus

108. Területe: a Duna—Tisza köze a Szeged vidéki, illetőleg a Baja környéki nyelvjárástípustól északra, Kecskemét—Nagykőrös vidéke, a Duna mentén a Csepel-sziget déli része is, sőt megjelenik a típus egy-két

ponton a Duna jobb partján is. — A nyelvjárástípus sok közös vonást mutat a Baja környékivel és a Szeged vidékivel egyaránt, s vannak bizonyos árnyalatbeli, elsősorban megterhelésbeli különbségek a Duna menti és az alföldi pontok között is. A számottevőbb különbségek a következők: 1. Nem élnek az *adi, aditok, adik* típusú igealakok (+). — 2. Az *al* hangkapcsolat *ó* megoldása csak az *óma, szóma* szavakban jelentkezik a Duna mentén és Kiskunhalason (K-6) is, az *al, el* helyén az *ā, ē* megoldás egyébként eléggé általános (+). — 3. A *j* szabad fonéma, *r* után is állhat (+), de egy-két morfémában (elsősorban *borgyú, vargyú)* a *gy* is eléggé következetesen megjelenik Nagykőrös (J-21) kivételével (+). — 4. A Duna menti pontok *l*-ezése nagyjából a Baja környéki nyelvjárástípussal azonos jellegű, de az Alföld közepe már közelebb áll a Szeged vidékihez. — 5. A szótagzáró *l* kiesése az egész területen lényegében a Baja környékivel azonos típusú. — 6. Az *l, r, j* nyújtó hatása Kiskunhalas kivételével erősebb, mint Baja környékén, de a Szeged vidékinek a mértékét nem éri el. — 7. Az *e* fonéma realizációi között a nyíltabb *(ę)* változat már nem jelenik meg, a zártabb *(ę)* azonban eléggé gyakori (+). — 8. Az *á* fonémának zártabb *(ą́)* realizációja nincs, az előrébb képzett *ą́* azonban mindenhol jelentkezik, de egy-két Duna menti ponton különösen gyakori (+). E két utóbbi vonás a Szeged vidéki típussal mutat rokonságot. — 9. Az *á* utáni *o*-zás a típusban lényegében már nincs meg (+). — 10. A „-hoz, -hez, -höz" rag *-hó, -hő* alakú (+). — 11. A főnévi igenév képzője egy alakú: *kötni, várni, inni, híni* (+). — 12. A típus nagy részében — a közvetlenül a Duna mentén fekvő pontokat leszámítva — gyakoriak a *tanítja* típusú alakok a kijelentő mód jelen idejének tárgyas ragozásában és a felszólító módban egyaránt. — 13. Kiskunhalason hallhatók a *fájik* típusú birt. szragos formák is.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: E-17, F-3, 6, 10, J-21, K-1, 6 (hasonlóképpen E-20, K-5, 7). — Lényegében ilyen típusú a nyelvjárásszigetjellegű dunántúli E-7 is. — Független *ö*-ző a Fejér megyei Sukoró (E-14) ref. lakosságának nyelvjárása is, de ugyanakkor számos tipikusan dunántúli vonást is mutat, úgyhogy ma már inkább nyelvjárásszigetszerű, átmeneti jellegű nyelvjárásnak tekintendő.

A Szenc környéki nyelvjárástípus

109. Területi kiterjedése sem vizsgált anyagom, sem az eddigi szakirodalom alapján nem határozható meg egészen pontosan. Lehetséges, hogy nem is tekinthető tulajdonképpen egy típusnak, ezt azonban anyagom alapján nem tudom eldönteni, minthogy csupán két kutatópont anyaga áll rendelkezésemre, s vannak közöttük nem jelentéktelen különbségek is. Lehetséges, hogy a csallóközi pont inkább csak átmeneti jellegű.

A nyelvjárástípus főbb sajátságai: 1. Hangrendszer: r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e;* h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á; ā, ē* (+); msh.-k: mint a köznyelvben. — 2. Kny.-i *ú* helyén néhány morfémában jelentkezik *u*, de *ű, í* helyén ez a megfelelés kivételesen ritka. — 3. Kny.-i *ű* helyén szó végén a Cssz-1-en anyagomban gyakori az *ő* (pl. *gyűrő, gyűsző, sűrő, szérő, tető*

'tetű') (+), ami már palócos jellegű sajátságot mutat. Kny.-i *ú* helyén az *ó*-ra kevesebb az adatom (pl.: *ocsó, savanyó)*. A Cssz-6-on ez a megfelelés alig egy-két adatra *(savanyó, tető)* korlátozódik. — 4. Jelentkezik egy-két *í*-ző morféma is (pl. Cssz-1: *kíve*, 6: *níz, nígy, szígyölli;* tehát a két pont között e téren is van bizonyos eltérés), de a nyelvjárástípus nem *í*-ző. A kny.-i *é* terhére jelentkező *i* is kivételesen ritka; a *kezibe* típusú megoldás azonban általános. — 5. Független *ö*-zést találunk (+). — 6. Az *ë* fonéma megterhelése egészen ritka, csak néhány egyszótagú morfémában, vegyes hangrendű szavakban és néhány újabb keletű jövevényszóban jelentkezik. Mindkét ponton találunk azonban egy-két szokatlan *ë* : *e* megfelelést is (pl.: Cssz-1: *le*, 6: *meg)* (+). — 7. Az *l*-ezés igen erős, sőt a Cssz-6-on névszókban *l* + *j* kapcsolat helyén is jelentkezik a *ll* (pl.: *killebb, bellebb)*, igékben azonban nem. — 8. A *j* szabad fonéma. — 9. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése szóban és szövégen egyaránt gyakori, az *-l* igeképző azonban szövégen megmarad. A Cssz-6-on — a Csallóközhöz hasonlóan — eredetibb *ol (oly), ël (ëly), öl (öly)* hangkapcsolat helyén gyakori az *ú, ű* realizáció (pl.: *konkú, tengű, girindű* 'gerendely' *bögű* stb.) hasonlóképpen az *-l* igei személyragban *(óvasú, viszű)*, ugyanígy a „-val" ragban *á* utáni szótagban *(lábbú)* (+). — 10. A kny.-i *al, el, ar(r), er(r)* hangkapcsolat gyakran *ā, ē*-ben realizálódik, de *óma, szóma* alakokat is találunk. — 11. Az *-l* igeképző előtt középzárt tővéghangzó nem állhat, csak zárt, a palatális sorban csak labiális megoldású (pl.: *parancsul, ebédül)* (+). — 12. A *-t* tárgyrag előtt *-k* többesjeles és birt. szr.-os relatív tövek után a tővéghangzó középzárt, a palatális sorban csak labiális megoldással (pl. *lábodot, minköt, őköt)*. — 13. Az *ó, ő, é* fonéma általában monoftongusban realizálódik, de a Cssz-1-en gyakrabban, a Cssz-6-on ritkábban *uó, üő, iié* típusú kettőshangzó is jelentkezik. Az *iié* mindkét ponton viszonylag gyakoribb (+). — 14. Az *á* fonémában zártabb realizáció *(ą́)* is jelentkezhet (+). — 15. Az *a* fonéma *á* előtti szótagban illabiális vagy illabiálisabb *(ȧ, ą̇, ɑ)* megoldású, a Cssz-6-on ritkán előrébb képzett *(ą̈)* változattal (pl.: *kȧpál, ȧpját, mȧdár*, de *kapa, apja, madarat)* (+). — 16. Az *á* utáni *o*-zás eléggé erős, bár szó végén meglehetősen ingadozó. — 17. Az *e* fonéma realizációja azonos a köznyelvivel *(e)*, de kivételesen ritkán jelentkezik a zártabb *(ę̇)* megoldás is. — 18. Az *l, r, j* hangoknak nincs nyújtó hatása. — 19. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag két alakú: *-a, -ja* : *-e, -je*. — 20. A t. sz. 3. sz. birt. szrag a Cssz-6-on két alakú: *-uk, -juk* : *-ük, -jük*, a Cssz-1-en jelentkezik azonban már a *fájok, kertyök* típusú megoldás is (+). — 21. A „-ból, -ből" stb. rag következetesen *-bú, -bű* stb. megoldású. — 22. A „-hoz, -hez, -höz" rag a Cssz-1-en *-hó, -hő*, a Cssz-6-on *-ho, -hö* alakú. — 23. A *tanítja* típusú alakok elsősorban a felszólító módban eléggé általánosak. — 24. A főnévi igenév képzője kétalakú: *kötnyi, várnyi; innya, hínya* stb.

A típust anyagomban két pont képviseli: Cssz-1, 6.

Az észak-dunai nyelvjárástípus

110. Hosszú keskeny sávban húzódik a Duna két oldalán a Csallóköztől a Duna-kanyarig, területileg is, de több szempontból nyelvileg is átmenetet képezve a dunántúli és a palóc jellegű nyelvjárástípusok között. — A nyelvjárástípus főbb sajátságai: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e;* h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á; ā, ē* (+); msh.-k: mint a köznyelvben (+). — 2. Kny.-i *ú, ű, í* helyén a rövid *u, ü, i* jelentkezése viszonylag ritka, s a Dunántúlról a palóc vidékek felé haladva még ezek száma is csökken, illetőleg az *ü, i* esetében a jelenség lényegében megszűnik (+). — 3. Kny.-i *ó*, de különösen *ő* helyén viszonylag gyakori az *ú*, ill. *ű* (pl.: *rúzsa, úta, lűl, szűl, vísű, gyöplű* stb.), bár az északibb részeken ez a megfelelés is jóval ritkább (+). — 4. A nyelvjárás erősen *í*-ző (+). Kny.-i *é* helyén az *i* is viszonylag gyakori, a *kezibe* típusú alakok is általánosak. — 5. Részleges hangsúlyos *ö*-zést találunk, bár kelet és észak felé haladva ennek hatása is fokozatosan csökken. A *söpör* ~ *seper* típusú változatok közül a labiális megoldású él; gyakori az *l* előtti asszociatív *ö*-zés *(ebídöl* stb.). — 6. A *konkó, tengő* típusú alakok általánosak, de az *l*-ezés foka némileg gyengébb, mint az észak-dunántúli nyelvjárástípusban. — 7. A *j* szabad fonéma (+). — 8. A szótagzáró *l* kiesése minden hangkapcsolatban eléggé gyakori; az *-l* igeképző szóvégen általában megmarad, bár ritkán jelentkezik a polifonémikus értékű megoldás is. Az *-l* igei személyrag pótlónyúlással kiesik. — 9. A kny.-i *al, el, ar(r), er(r)* hangkapcsolat *ā, ē*-ben realizálódik, jelentkezése igen gyakori, de él az *óma, szóma* alak is. — 10. Az *-l* igeképző előtti tőséghangzó *(o, ö)*, hasonlóképpen az *-ul, -ül* képző mgh.-ja is gyakran hosszú vagy félhosszú; nem ritka az említett képzők *l*-jének nyúlása sem (+). — 11. A *-t* tárgyrag előtt a *-k* többesjeles és a birt. szr.-os tövekben zártabb tőséghangzó (pl. *dërëkadot, ikët* ~ *űköt)* jelentkezik a palóc területekhez közelebb eső pontokon. — 12. Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusban realizálódik. — 13. Az *á* fonéma zártabb realizációja *(ą́)* a dunántúli részen egészen ritka, a palóc területek közelében eléggé általános. — 14. Az *a* fonéma illabiális realizációja *á* előtti szótagban nem jelentkezik (+). — 15. Az *á* utáni *o*-zás a délibb pontokon eléggé erős, a palóc területhez közelebb nem igen lépi túl az *ą* fokot. — 16. Az *e* fonéma tipikus realizációja a köznyelvi jellegű *e;* jelentéktelen változatként nyugaton *ę*, keleten *ę́* található. — 17. Az *l, r, j* nyújtó hatása sehol sem számottevő. — 18. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag kétalakú: *-a, -ja* : *-e, -je.* — 19. A t. sz. 3. sz. birt. szrag: *-uk, -juk* : *-ük, -jük* (+). — 20. A „-ból, -ből" stb. rag következetesen *-bú, -bű* stb. megoldású. — 21. A „-hoz, -hez, -höz" rag alakja *-hó, -hő.* — 22. Gyakoriak a *tanítja* típusú alakok a kij. mód jelen idejének tárgyas ragozásában és a felszólító módban egyaránt. — 23. A főnévi igenév képzője kétalakú: *kötnyi, várnyi; innya, hínya.*

110.1. Problematikusnak látszik azonban, hogy ennek a típusnak mint önálló egységnek a felvétele egyáltalán reális-e. Az elmondottakból is kiderül, hogy jóval kevésbé egységes, mint az eddig bemutatott többi típus közül bármelyik. Az ide számítható terület viszonylag keskeny volta ellenére is nem elhanyagolható különbségek vannak — főképpen mennyiségi szempontból — a dunántúli típusokhoz közelebb fekvő déli, illetőleg a

palóc típusok közelében levő északi pontok között. Viszonylag tisztán tükrözik a felvázolt típust a C-11, E-4 és Cssz-12 (hasonlóképpen E-3) kutatópontok, bár a Cssz-12-n is jelentkezik egy-két nem említett, eléggé tipikus palócos sajátság, ha igen szerény mértékben is; így a *d* palatalizációja *i* előtt (anyagomban kizárólag az *aggyig* szóban), némileg gyakoribb a kny.-i *ú, ű* terhére jelentkező *ó, ő* (pl.: *odó, ocsó, gyűsző, gyűrő, szérő)*. A több szempontból ide sorolható E-5-ben és Cssz-14-ben a *t, d, n* palatalizációja *i* előtt már eléggé gyakori. Az E-5-ben az *í*-ző morfémák száma is jóval kisebb, a Cssz-11-ben pedig jóval gyakoribb az *odó, gyűrő* típusú megoldás. Így ezeket mindenképpen átmeneti jellegű pontoknak kell tekinteni. Az átmeneti jelleg még fokozottabban tükröződik az E-1 anyagában. Itt már megjelenik az *ly* fonéma; *i* előtt a *t, d, n* mellett palatalizálódik az *l* is; az *odó, gyűrő* típusú megoldás általános, tehát sok benne az erősen palócos jellegű vonás. Ugyanakkor azonban az *á* fonéma illabiális megoldású, bár a zártabb változat *(ą́)* eléggé gyakori. A labiális képzésű *a* mellett is csak ritkán jelenik meg az illabiálisabb jellegű *ą̜, ą̇* változat. Egészen tipikus realizáció a nyíltabb *ę* is. Mindezek pedig inkább dunántúli jellegű sajátságok. Ez a nyelvjárástani szempontból különösen érdekes és színes sáv viszonylag kis területen, valóban „szivárványszerűen" tükrözi két nagy nyelvjárási egység, a Dunántúl és a palóc területek közötti átmenetet, a különböző jelenségek interferenciáját, mennyiségi változását, illetőleg elhalását, úgyhogy elvileg is, gyakorlatilag is célszerűbb talán az egész típust és a típus képviselte területet átmeneti jellegűnek tekinteni.

A csallóközi és szigetközi nyelvjárástípus

111. Területi elterjedését jelzi az elnevezés. Sok tekintetben az északdunai nyelvjárástípus sajátságait tükrözi, inkább déli, tehát dunántúli jellegű változatában, de jóval egységesebb, kevésbé átmeneti jellegű, mint ez. Van néhány igen jellegzetes, területileg jól rögzíthető vonása, ami megokolja önálló típusként való felvételét. Ezek a következők: 1. Az *a* fonéma *á* előtt gyakran illabiális vagy illabiálisabb *(ȧ, ą̇, ą̜)* realizációjú, néha előrébb képzett is *(ą̇)*; (pl.: *ȧpál, ȧpját, mȧdár*, de *kapa, apja, madarat)*. — 2. Az eredetibb szóvégi *ol, (oly), öl (öly), öl (öly)* hangkapcsolat igen gyakran *ú, ű*-ben realizálódik (pl.: *konkú, óvasú, tengű, sindű, bögű, viszű* stb.). Hasonlóképpen a „-val" rag is *á* után (pl. *lábbú)*, nyilván az *á* utáni *o*-zás hatására kialakult előző *ol* alapján. — 3. E területen a *halla* típusú *l*-ező igealakok nem élnek ugyan, de névszók esetében az *l* + *j* hangkapcsolatban gyakran jelentkezik az *ll*-es megoldás (pl.: *bellebb, killebb, al* 'alj' stb.), vagy az is. — 4. Az *-l* igeképző előtt a tőséghangzó zárt, a palatális sorban labiális megoldású, ez azonban az „-ul, -ül" képző mgh.-jával együtt többnyire hosszú, s nem ritka az *l* hiánya sem (pl.: *parancsú, ebídű, kiderű* stb.). — 5. Az *á* hangszíne általában zártabb. — 6. Részleges hangsúlyos *ö*-zés van. — 7. A *j* szabad fonéma. — 8. A „-hoz, -hez, -höz" rag az északnyugat-dunántúli típushoz hasonlóan többnyire *-ho, -hë, -hö*.

A típust fenti vonásaiban teljesen tisztán az A-1 és a Cssz-7 kp. képviseli anyagomban. A C-2-ben is megtalálható a típus minden vonása, de

r után *j* helyén eléggé általános — a tőle délre fekvő dunántúli pontokhoz hasonlóan — a *gy*, *ty*, bár jelentkezik változatként a *j*-s megoldás is; s a „-hoz, -hez, -höz" rag is inkább *-ho*, *-hö* realizációjú. A Cssz-11-ben csak halvány nyomai vannak az *á* előtti *a* illabiálisabb ejtésének, s itt a *-ho*, *-hö* ragváltozat mellett gyakori a *-hó*, *-hő* is.

*

112. A nyelvterület déli nyelvjárásait az *ö*-zés fogta viszonylagos egységbe. A nyelvterület északi része, a Szenc—Cegléd—Kassa alkotta nagy háromszög nyelvjárásainak hasonló jellegű, de talán még inkább viszonylagos egységet ad az az egymással párhuzamosan futó jelenség, hogy az *a* fonéma illabiális *(ȧ)*, az *á* fonéma labiális *(ā)* realizációjú. E terület nyelvjárásai igen színesek, több olyan jelenséggel kell számolnunk, amelyek lényegében csak itt élnek. A terület nagy része sűrű lakosságú, ugyanakkor földrajzi szempontból sokkal jobban tagolt, mint a Dunántúl vagy a déli részek. A különböző számottevő nyelvjárási jelenségek eléggé egybefonódnak, így elég sok kisebb típussal kell számolnunk, ahogy Balassa osztályozása is mutatja. Bár úgy vélem, hogy az ő felmérése óta éppen itt jelentős nyelvi változások folytak le.

Mindazokat a nyelvjárásokat, amelyekben az *a*, *á* fonéma tipikus realizációja *ȧ*, *ā*, a nyelvjárástani szakirodalom p a l ó cnak vagy p a l ó c o s nak szokta nevezni. A „palóc" műszót használja azonban a néprajzi szakirodalom is, de ott egy bizonyos etnikai egységet jelent, ami azonban a fenti nyelvjárási sajátsággal beszélőknek csak egy kisebb részére vonatkozik. A palóc etnikum pontos meghatározását, ezen etnikum területhez kötését a néprajztudomány a mai igényeknek megfelelően — tudtommal — még nem végezte el. Ez éppen az újabban meginduló palóc kutatásoknak lenne egyik feladata. A két tudományág között mutatkozó jelentésbeli különbségek ellenére eddig is használtam a „palóc", „palócos" elnevezéseket, mégpedig a nyelvtudományban szokásos tartalommal, és használom őket a nyelvjárástípusok leírásában is. A „palóc" szónak leszűkített, az esetleges etnikai sajátságokat is pontosabban tükröző tartalommal való megtöltése egyelőre nem valósítható meg. Egy időben gondoltam az „alföldi" mintájára a „felföldi" műszó használatára, de bizonyos meggondolások alapján mégis elvetettem. Új műszó bevezetése számottevő bizonytalanságot okozna a nyelvészeti szakirodalomon belül, de nem oldaná meg feltétlenül a nyelvtudomány és néprajztudomány szóhasználata között e téren jelentkező különbséget sem.

A palóc nyelvjárástípusok leírását nem földrajzi rendszerben végzem, hanem a legjellegzetesebb középső területek nyelvének leírásával kezdem meg.

A középpalóc nyelvjárástípus

113. Területe: a Cserhát és a Mátra hegységtől északra fekvő terület, Nógrád, Heves északi, a régi Gömör-Kishont m. déli-dny.-i része. — A nyelvjárástípus főbb sajátságai: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u*, *ü*, *i*, *o*, *ö*, *ë*, *a*, *e*;

h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á, ē* (+); msh.-k: mint a köznyelvben + *ly* (+). — 2. Kny.-i *ú* helyén az *u* kivételesen ritka, *ű, í* helyén az *ü, i* egyáltalán nem fordul elő. — 3. Kny.-i *ú, ű* helyén szóvégen az *ó, ő* igen gyakori (pl. *szó, ocsó, odó, vālló, gyűrő, féső, sűrő, színő*) stb. (+). — 4. A nyelvjárás gyengén *í*-ző. Anyagomban az „erősen" *í*-ző területeken az *í*-s morfémák száma 50—60 között mozog, itt átlagosan a 10-et sem éri el. E téren bizonyos ingadozás azonban a típuson belül is van. A kny.-i *é* terhére jelentkező *i*-k száma igen csekély, a *kezibe* típusú megoldás azonban általános. — 5. Az *ē* önálló hangeszköz *(kēz, jēg, hēt, fēl* 'halb' stb.) (+). A jelenség ma már azonban inkább csak nyomaiban él. Számottevőbb mennyiségű adat csak a H-8, 11, Cssz-17, 19 pontokon van rá, itt is általában már változat az *é* realizáció mellett, többnyire ehhez közelítő *(ę̄, ę́)* hangtani megoldással. (A H-6, Cssz-18 pontokon az *ē* fonémát kivételesen ritka volta miatt a hangrendszerben nem is tüntettem fel.) Erősen pusztuló, kihalóban levő sajátság. — 6. A „szekér : szekeret" típusú névszótövekben igen gyakori az *e* megfelelés *(tehen, szeker, eger, kerek, level, vereb,* sőt *nyel* stb.). A „bogár : bogarat" típusban azonban ez a sajátság itt nem jelentkezik. — 7. A típusban található egy-két, a köznyelvhez viszonyítva *ö*-ző forma (pl.: *szög, tövöstő, őköt* stb.), a nyelvjárásra azonban az *ö*-zés legenyhébb formái sem jellemzők. Nincs meg az *l* előtti asszociatív *ö*-zés sem (pl.: *tengëly, pëndël, ebédël, viszël* stb.). A *söpör* ~ *sëpër* típusú alakpárok közül az illabiális változat él (pl.: *përël, csëpëg, vërës, vëdër, sëpër* stb.). — 8. Kny.-i *ü* helyén néhány morfémában *i* jelentkezik (pl.: *kilsö, siket, rihës, fil).* Hasonlóképpen kny.-i *ű* helyén *í (hívës, míhely, kőmíves* stb.). — 9. Az *ly* a nyelvjárásban önálló hangeszköz (+). A kny.-ben *ly*-nal írt szavakban, ill. *l* + *j* hangkapcsolat helyén egyes pontokon egészen következetesen jelentkezik, másokon változatként fel-felbukkan a *j* is, de egészében véve a jelenség itt még eléggé stabilnak látszik. Egy-két morféma azonban következetesen *l*-es *(vālló, pëndël).* — 10. Néhány morfémában a *j* helyén *r* után tőszóban *ny* áll (pl. *bornyú, várnyú, përnye),* de a *j* szabad fonéma. — 11. A szótagzáró *l* tőszavakban *ol, öl* hangkapcsolatban gyakran kiesik pótlónyúlással (pl.: *nyóc, vóna, ződ, vőgy,* sőt *kócs* stb.), szóvégen azonban mind az igeképző, mind az igei személyrag megmarad; általában megmarad az *l* egyéb hangkapcsolatban is (pl. *kilső, mëjjávult, fëlső, bepërëltük* stb.). — 12. Az *ál, el* hangkapcsolat helyén pótlónyúlás nem jelentkezik, így a polifonémikus értékű *ā, ē* hangot a nyelvjárás nem ismeri (+). — 13. A tárgyrag előtt *-k* többesjeles és birt. szragos relatív tövek után a tővéghangzó középzárt (pl.: *azokot, minkët, őköt* stb.). — 14. Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusban realizálódik. — 15. Az *á* fonéma labiális, az *a* illabiális megoldású. Az *à* többnyire egyetlen megoldás, az *ā* típusú változatok száma szonban általában viszonylag magas. — 16. Az *e* fonéma tipikus realizációja *e*, de nem ritka a zártabb *(ę)* megoldás sem. — 17. Az *l, r, j* nyújtó hatása gyakorlatilag elhanyagolható. — 18. Az egész területen gyakori a *t, d, n, l* palatalizált ejtése elsősorban *i* előtt *(szeretyi, gyijó, kenyi, mëkkërësztëlyi* stb.) (+), a jelenség azonban nem általános érvényű, hanem erősen morfémához kötött. — 19. A „meg" igekötő *g*-je hasonul az ige szókezdő msh.-jához (pl.: *mëvver, mëffoktà, mëmmond* stb.) (+). — 20. A felsőfok „leg-" jele *let-* alakú *(letszëbb, letàlābb* stb.) (+). — 21. Az *-à, -e* végű névszó-

tövekben „-ért", „-ig", „-é" toldalékok előtt a mgh. nem nyúlik meg (pl.: *fájé* 'fáért', *fájig, ápjáé, öccsejé* stb.) (+). — 22. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag: *-a, -ja* : *-i, -ji* alakú (pl.: *lābà, bornyújà; veji, üvegi*) (+). Kiegészüléses határozószókban azonban csak *-ë* jelentkezik *(tőlë, belőlë)*, hasonlóképpen az igei toldalékokban is (pl.: *ëttë, ënnë, ëgyë, törtë, törnë, törjë)*. — 23. A zárt *ë* gyakori szóvégen is (pl.: *kívë, ekë, epë, vesë, fejszë, feketë, összë* stb.) (+). — 24. A t. sz. 3. sz. birt. szrag tipikus formája: *-ok, -jok; -ik, -jik; -ök, -jök* (pl.: *fājok; kertyik; fésűjök)* (+), bár a palatális sorban bizonyos ingadozás is mutatkozik, az *-ik, -jik* forma a labiális mgh.-t tartalmazó szótag után is jelentkezhet. — 25. A t. sz. 1. sz.-ű „-unk, -ünk" birt. szrag és igerag *-ónk, -őnk* alakú (pl. *mádárónk, kertőnk, mënőnk* stb.) (+). — 26. A „-ból, -ből" stb. rag következetesen *-bó, -bő* stb. alakú (+). — 27. A „-hoz, -hez, -höz" rag alakja *-ho, -hë, -hö* (+). — 28. A „-val, -vel" rag *v*-je nem illeszkedik (pl.: *lābvál, szekervel* stb.) (+). — 29. Használatos „-ékhoz, -éknál" jelentésben a *-nyi*, „-éktól" jelentésben a *-nó, -nő* rag; tulajdonnevek esetében gyakran az *-ék* jeles alakhoz kapcsolódva (pl.: *bírónyi, bíránó, Sāndornyi* ~ *Sāndoréknyi, Sāndornó* ~ *Sāndoréknó)* (+). — 30. A terület nagy részén — főleg a keleti felében — jelentkeznek a *rákjál, ëttel, ëgyel* típusú igealakok (+). — 31. Általánosak a *nyomuk, mëgnézük* típusú tárgyas ragozású alakok. — 32. Gyakoriak a *tánijjà* típusú alakok a kijelentő mód jelen idejének tárgyas ragozásában és a felszólító módban egyaránt. — 33. A főnévi igenév képzője *-nyi*, de az *innyà* alakban eléggé következetesen jelentkezik a veláris változat. — 34. A típusban ilyen névszótőtípusokat találunk, mint *fejszë* : *fejszét, kēz* : *kezet; kemënce* : : *kemëncēbe;* a köznyelvben *é* : *e* váltóhangot mutató tövek szinte kizárólag csak az egy szótagú morfémákban jelentkeznek.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: H-6, 8, Cssz-17, 18 (hasonlóképpen H-7, J-7, 9).

Csak egészen kevés, de eléggé jellegzetes sajátságban tér el a középpalócnak nevezett típustól a tőle keletre, ill. nyugatra fekvő részek nyelve, ezért bizonyos megszorítással ezeket is „középpalóc"-nak nevezem.

113.1. A k e l e t i k ö z é p p a l ó c n y e l v j á r á s t í p u s. — Területe: az ún. középpalóc pontoktól keletre, Heves, Borsod, a volt Gömör-Kishont megyéknek az *ly* fonémát ismerő része. Legfontosabb eltérései a középpalóctól: 1. Az *ó, ő, é* fonéma — bár viszonylag szerény mértékben — *óu, őü, éi* típusú kettőshangzóban is realizálódhat. — 2. Az északibb részeken jelentkezik már a *kezébe* típusú megoldás is. — 3. A *gyűrő, ocsó* típusú adatok ritkábbak. — 4. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag tipikus megoldása *-a, -ja; -ë, -jë;* az *-i, -ji* változat esetleg egészen elszórtan jelentkezik egy-egy adatban. — 5. A t. sz. 3. sz. birt. szrag *-ok, -jok; -ëk, -jëk; -ök, -jök* alakú; a *kertyik* típusú forma is kivételesen ritka.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok tükrözik: H-11 (hasonlóképpen H-9, 10), Cssz-19 (bár itt már felbukkan a Sajó völgyi nyelvjárásnak egy-két vonása is).

113.2. A n y u g a t i k ö z é p p a l ó c n y e l v j á r á s t í p u s. — Területe: a Karancstól nyugatra-dny.-ra eső részek, de nyugati irányban nem terjedve túl Balassagyarmat vonalán. — Legfontosabb eltérései a középpalóctól: 1. Az *ē* fonéma *(kēz, jēg* stb.) nyomaiban sem él. — 2. A *-nól,*

-nyi határozóragok ismeretlenek. — 3. Az *-ónk*, *-őnk* rag helyén *-unk*, *-ünk* használatos. — 4. Nem élnek az *ëttel*, *ëgyel* típusú igealakok. (Az utóbbi sajátság lényegében már a középpalócság nyugati pontjaira, pl. H-6-ra is jellemzőnek tekinthető.) — 5. A „-hoz, -hez, -höz" rag nem három, hanem két alakú: *-ho*, *-hö*. — 6. Az *í*-zés mértéke némileg erősebb. — 7. A „nyomuk", „megnézük" típusú tárgyas igealakok ismeretlenek. — 8. A *fejszë*, *ekë* típusú alakok nem élnek. — Területének megfelelően mintegy közbülső típust alkot a középpalóc és az Ipoly vidéki nyelvjárástípus között.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok tükrözik: H-4, J-2 (hasonlóképpen H-5, J-3).

Az Ipoly vidéki nyelvjárástípus

114. Területe: a tárgyalt középpalóc területektől nyugatra az Ipoly távolabbi vidéke, nyugaton a Garam vonalát nem érve el, dny.-on az *à*-zó terület határáig. — Számos vonásában egyezik a középpalóc nyugati típusával. Eltér azonban tőle a következőkben: 1. Kny.-i *ú*, *ű*, *í* helyén az *u*, de különösen az *ü*, *i* jelentkezése némileg gyakoribb, bár még mindig egészen szerény mértékű. — 2. Az *ócsó*, *gyűrő* típusú alakok még gyakoribbak, mint a középpalócban. — 3. Az *ö*-zése már jóval erősebb. Eléggé általános az *l* előtti asszociatív *ö*-zés minden formában (pl.: *pëntöl*, *sindöl*, *ebédöl*, *viszöl* stb.), különösen tőszóban és igeragokban gyakori a polifonémikus megoldás (*pëntő*, *visző* stb.). A *söpör* ~ *sëpër* típusú alakpárok közül gyakran jelentkezik a labiális megoldású, a *söpör*, *söprő* 'seprű' szavakban csak ez él (+). — 4. A szótagzáró *l* kiesése *ol*, *öl* hangkapcsolatban minden helyzetben jóval gyakoribb, nem ritka az igeképző esetén szóvégen sem (*páráncsó*, *ebédő* stb.) (+). — 5. Az *àl*, *el* hangkapcsolat helyén a polifonémikus értékű megoldás még szintén ritka, de változatként már megjelenik, különösen az *el* igekötőben. Az *àl* helyén jóval ritkább; megoldása *ā*, tehát a nyelvjárásban egybeesik az *á* fonéma helyi realizációjával. A Cssz-16-on, bár szintén csak változatként eléggé gyakori szó belsejében az *àl* hangkapcsolat *ą́* realizációja (pl.: *àsztą́nā*). Itt tehát a polifonémikus értékű megoldás nem azonos az *á* fonéma realizációjával. Ez a forma már a szomszédos Cssz-15-ön is ritka, délebbre pedig egyáltalán nem jelentkezik (+). — 6. Az „-ul, -ül" képző gyakran *-ól*, *-ől*, esetleg *-ol*, *-öl* alakú, de a polifonémikus értékű megoldás sem ritka (pl.: *kitisztól* ~ *kitisztol* ~ *kitisztó*, *röpől* ~ *röpöl* ~ *röpő*) (+). — 7. Az *ly* önálló hangeszköz ugyan, de jelentkezése jóval következetlenebb, mint a középpalócban, igen gyakori a *-j*-s, ritkábban az *l*-es változat. Pusztulóban levő hangnak látszik, bár kutatópontonként e téren jelentősek az eltérések. — 8. A *t*, *d*, *n* palatalizációja *i* előtt azonos jellegű, mint a középpalócban. Az *l*-é azonban különösen a dny.-i pontokon jóval ritkább, sőt lényegében hiányzik, ami nyilván összefügg az *ly* fonéma kihaló jellegével. — 9. Az *ó*, *ő*, *é* fonéma általában monoftongusos megoldású, de Kemencén (H-1) nem ritka az *uó*, *üő*, *iié* típusú kettőshangzó sem. — 10. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag *-a*, *-ja* : *-e*, *-je*, de szintén a H-1-en jelentkezik az *-ë*, *-jë* alak is. Hasonlóképpen az igei toldalékokban. E két vonásában tehát Kemence erősen kirí a típusból (+). — 11. A t. sz. 3. sz. birt. szrag tipikus megoldása: *-ok*, *-jok*; *-ëk*, *-jëk*; *-ök*, *-jök* (+). — 12. A

„hoz, -hez, -höz" rag tipikus formája a *-ho, -hö*, de a Cssz-15-ön van adatom a *-hë* változatra is (+). — 13. A terület nyugati felében él az „-ékhoz", „-éknál" jelentésű *-nyi* rag, tulajdonnevekben inkább csak a puszta alakhoz járulva (pl.: *Sándornyi, Bözsényi)*, a *-nól, -nől* rag azonban ismeretlen. — 14. A „-szor, -szer, -ször" rag gyakran nem illeszkedik (pl.: *háromszër, öccër)* (+). — 15. A nyugati pontokon a *letszëbb* típusú forma már nem él. — 16. A *tánijjá* típusú alakok eléggé ritkák, sokkal gyakoribb a *tánittyá, táníccsá* típusú megoldás.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: H-1, 2, Cssz-15, 16 (hasonlóképpen E-2, J-1).

Az északnyugati palóc nyelvjárástípus

115. — A nyelvterület ény.-i peremén jelentkezik, kb. a Garam vonalától a nyelvhatárig. További részletesebb vizsgálatot kíván azonban az a kérdés, hogy a megjelölt terület nyelvjárása valóban egy típusnak tekinthető-e. Úgy gondolom, hogy a Nyitra környéki pontok egy része semmiképpen sem sorolható ebbe a típusba. A nyelvatlasz anyaga azonban itt nem igazít el kellő módon. E terület öt kp.-ja közül kettő Vága (Cssz-2), ill. Nagyhind (Cssz-5) nyelvjárássziget, és feltétlenül más típust képvisel Barslédec (Cssz-4). A másik két pont, Nyitragerencsér (Cssz-3) és Bajka (Cssz-10) sem a legalkalmasabb ilyen jellegű vizsgálatokra, ugyanis Bajka a háború után történt áttelepítések miatt túlságosan megbolygatott nyelvjárás, Nyitragerencsér pedig közel esik Nyitrához, és ezért erősen beletartozik a város kulturális hatáskörébe. Így nagyon gyakran nem dönthető el, hogy a kisebb-nagyobb eltérések típusbeli különbséget takarnak-e, vagy a fenti tényezők számlájára írandók.

Mindkét pont nyelvjárása alapvető vonásaiban egyezik az Ipoly vidékivel. A Cssz-10-en még a *-nyi* határozórag is jelentkezik, a Cssz-3-ban már nem. Egységesen megkülönböztetik őket azonban tőle a következő sajátságok: 1. Az igen erős fokú *í*-zés, amely morfémaállományában is lényegében azonos a két ponton, bár a Cssz-3-on egységesebb, a Cssz-10-en gyakoriak már az *é*-s változatok is. — 2. Az *eger, level* típusú adatok nem élnek, bár a Cssz-10-ről változatként van egyetlen adat: *szeker*. — 3. Az *ly* mindkét ponton önálló hangeszköz, de a Cssz-10-en a *j* általános változat, a Cssz-3-on kivételesen ritka. — 4. Ennek megfelelően az *l* palatalizációja a Cssz-10-en lényegében nincs meg, a Cssz-3-on eléggé erős. (A *t, d, n* palatalizációja kb. azonos fokú a két ponton.) — 5. A polifonémikus értékű *ē* változatként elég gyakori, az *ā* jóval ritkább, a Cssz-3-on már van *ómà, szómà* adat is. — 6. A „faér", „apjaé" típusú alakok már ismeretlenek. — 7. A „meg" igekötő *g*-je nem hasonul. — 8. A Cssz-3-on a többi Zobor vidéki ponthoz hasonlóan igen erős a szóvégi *s* nyúlása. Melléknevekben szinte általános, *ss* realizációval, de főnevekben is elég gyakori.

Függetlenül attól, hogy a megjelölt terület nyelve egy típusnak tekintendő-e vagy sem, mindenképpen elkülönítendő a tőle délre az *à*-zás határáig terjedő sávtól, melyet nyugati palócnak nevezek.

115.1. Anyagom alapján nem tudom eldönteni azt sem, hogy nyelvjárási szigetnek vagy egy kisebb-nagyobb területet képviselő típusnak tekintendő-e Barslédec (Cssz-4). Legfőbb vonásaiban megegyezik ugyan a nem nagyon távoli Nyitragerencsér nyelvjárásával, alapvető különbség azonban közöttük, hogy a Cssz-4 nyelvjárásából az *ly* fonéma hiányzik, erősen *l*-ező, *l* + *j* hangkapcsolat helyén is. Következésképpen nem palatalizálódik az *l* sem. A polifonémikus értékű *ā*, *ē* kivételesen ritka. Az *-l* igeképző szövégen általában megmarad, az igerag azonban pótlónyúlással kiesik, sőt *ëszé*, *viszé* alakok is jelentkeznek. Az *-ul*, *-ül* képző inkább *-ol*, *-öl* alakú. A ,,-hoz, -hez, -höz'' rag *-ho*, *-hë*, *-hö* realizációjú.

A nyugati palóc nyelvjárástípus

116. Területileg párhuzamosan húzódik az ún. észak-dunai típussal, s ahhoz hasonlóan eléggé tipikusan átmeneti jellegű nyelvjárás, számos dunántúli és palócos vonást tükrözve, de — az észak-dunaival ellentétben — a palócos jelleg az uralkodó benne. — Főbb sajátságai a következők: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u*, *ü*, *i*, *o*, *ö*, *ë*, *a*, *e*; h. mgh.-k: *ú*, *ű*, *í*, *ó*, *ő*, *é*, *á*; *ē* (+); msh.-k: mint a köznyelvben (+). — 2. Kny.-i *ú*, *ű*, *í* helyén az *u*, *ü*, *i* jelentkezése kb. olyan méretű, mint az Ipoly vidékiben, tehát eléggé szerény. — 3. Az *ocsó*, *gyűrő* típusú alak jelentkezése az Ipoly vidékihez hasonlóan igen erős (+). — 4. Erősen *í*-ző (+). Kny.-i *é* helyén az *i* ritka; a *kezibe* típusú megoldás azonban általános. — 5. A ,,szeker'' típusú alakok ismeretlenek (+). — 6. Az *ö*-zés olyan típusú mint az Ipoly vidékén, de a hangsúlyos *ö*-zés némileg talán több morfémában jelentkezik. — 7. A *ly* fonémát nem ismeri (+). Erősen *l*-ező, a *j*-s megoldás változatként is eléggé ritka. Az *l* + *j* hangkapcsolat igékben általában *jj*-ben realizálódik, de a nyugatibb részeken a névszókban nem ritka az *ll*-es megoldás sem (pl.: *bellebb*, *killebb*, *áll* 'alj') (+). — 8. Az *l* palatalizációja nem jelentkezik, a *t*, *d*, *n*-é sem azonos erősségű az egész területen, a keletibb pontokon viszonylag még erős, nyugaton már csak egészen szórványos. — 9. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése szóban és szövégén egyaránt gyakori. — 10. Az *el* hangkapcsolat helyén eléggé gyakori a polifonémikus értékű megoldás *(ē)*, az *ál* hangkapcsolat esetén már ritkább *(ā)*; jelentkezik már az *ómá*, *szómá* alak is (+). — 11. Az *azokot*, *minkët*, *őköt* típusú alakok általánosak. — 12. Az *ó*, *ő*, *é* fonéma monoftongusos megoldású. — 13. Az *a* fonéma illabiális *(ȧ)*, az *á* labiális *(ā)* típusú, az utóbbi realizálódása azonban igen széles skálájú. — 14. A Cssz-8-on erős az *á* utáni *o*-zás, gyakran *o* ~ *ǫ* ~ *ȧ* váltakozással (+). — 15. Az *e* fonéma *e* realizációja mellett jelentkezik az *ę* is, pontonként elég nagy megterhelésbeli eltérésekkel. — 16. Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása nem számottevő. — 17. A ,,meg'' igekötő *g*-je nem hasonul (+). — 18. A ,,letszebb'' típusú alakok nem élnek (+). — 19. A ,,-val, -vel'' rag *v*-je hasonul (+). — 20. A t. sz. 3. sz. birt. szragban pontonként eltérő módon, de bizonyos mértékig keveredik a kétalakú *(-uk*, *-juk; -ük*, *-jük)* és a háromalakú *(-ok*, *-jok; -ëk*, *-jëk; -ök*, *-jök)* forma. — 21. A ,,-ból, -ből'' stb. rag eléggé következetesen *-bú*, *-bű* stb. alakú (+). — 22. A ,,-hoz, -hez, -höz'' rag nyugatabbra *-ho*, *-hö*, keletebbre *-hó*, *-hő*

(+). — 23. Az „-ul, -ül" igeképző helyén az *-ol, -ól, -ó, -öl, -ől, -ő* változat nem jelentkezik, a *mëg'gyógyú, röpű* típusú megoldás azonban nem ritka (+). — 24. A „-szor, -szer, -ször" rag illeszkedik (+). — 25. A főnévi igenév képzője két alakú: *kötnyi, vārnyi; innyà, hínyà* stb.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok tükrözik: Cssz-8, 9, 13.

A déli palóc nyelvjárástípus

117. Területe: Pest m. északi része, Nógrád m. déli, Heves dny.-i pontjai. — Szintén inkább az Ipoly vidéki típushoz áll közelebb, mintsem a középpalóchoz; több dunántúli, ill. déli típusú sajátságot is tükrözve már. Az Ipoly vidéki nyelvjárástípushoz viszonyítva legjellemzőbb sajátságai a következők: 1. Az *ocsó, gyűrő* típusú alakok jelentkeznek ugyan, de számuk jóval kisebb, mint az Ipoly vidékén vagy akár a középpalócban, sőt az *ocsó* típusra a keleti részekről már nincs is adatom (+). — 2. Az *í*-zés nagyjából olyan fokú, mint az Ipoly vidékén, tehát némileg erősebb, mint a középpalócban (+). — 3. A *kēz, hēt* típusú alakok itt sem élnek (+). — 4. A *szeker* típusú adatok jelentkeznek ugyan, de déli és nyugati irányban számuk egyre csökken (+). — 5. Az *ö*-zés is mutat bizonyos fokú ingadozást; ék.-en gyengébb, mint a többi részen, ahol nagyjából az Ipoly vidékivel azonos fokú, tehát az *l* előtti asszociatív *ö*-zés eléggé általános (pl.: *pëndöl, sindöl, ebédöl, viszöl);* jelentkezik egy-két hangsúlyos *ö*-ző adat *(szög);* a *söpör* ~ *sëpër* típusú alakpárok közül nem ritka a labiális megoldású változat bizonyos morfémákban (+). — 6. Az *ekë, fejszë* típusú alakok ismeretlenek (+). — 7. Az *ly* önálló hangeszköz, *l* + *j* hangkapcsolat helyén is megjelenik, de megterhelése pontonként igen különböző lehet, s nem is szükségszerűen a peremrészeken a legritkább. Változatként a *j* már többnyire minden ponton jelentkezik, nemegyszer egyetlen megoldásként. Erősen kihalóban levő hangnak látszik (+). — 8. Az *ol, öl* hangkapcsolatban az *l* pótlónyúlásos kiesése szóban eléggé gyakori, szóvégen azonban az *l* képző ritkán tűnik el, sőt gyakran az igei személyrag is megmarad. A területen belül azonban e tekintetben is van nem kis ingadozás. — 9. Az *ál, el* hangkapcsolatban a pótlónyúlásos kiesés inkább a peremrészeken jelentkezik, itt tehát — általában változatként — megjelenik elsősorban az *ē*, de ritkábban az *ā* is (+). — 10. A *lovakot, minkët, őköt* típusú formák általánosak (+). — 11. Az *ó, ő, é* fonéma monoftongusos megoldású. — 12. Az *a* fonéma illabiális, az *á* labiális realizációjú, de nem ritkák már az *a* esetében sem a kevésbé illabiális *(ą̇*, sőt *ą* típusú) változatok (+). — 13. Az *e* fonéma köznyelvi jellegű *(e)* realizációja mellett eléggé gyakori a zártabb *(ę̇)*, de a legnyugatibb ponton jelentkezik már néhány nyíltabb *(ę)* adat is. — 14. Az *l, r, j* nyújtó hatása jelentéktelen, gyengébb, mint a Dunántúl középső részein. — 15. A *t, d, n, l* palatalizációja *i* előtt erős, az *l* esetében függ az *ly* fonéma helyi gyakoriságától is (+). — 16. Gyakoriak a *bornyú, várnyú, përnye* típusú adatok, de a *j* nem kötött fonéma. — 17. A „meg" igekötő *g*-jének hasonulása nem jellemző, alig jelentkezik egy-két adatban, főleg a keleti részeken él ritka vál-

tozatként (+). — 18. A *letszëbb* típusú megoldás eléggé általános (+). — 19. Az *-a, -e* végű névszókban „-ért", „-ig", „-é" toldalékok előtt főképpen a hosszú hang jelentkezik (pl.: *fājé* 'fáért', *fājig, àpjājé* stb.), de elszórtan — talán morfémára jellemzően — akad adat a rövid tőre is (pl.: *öccsejé)*. — 20. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag: *-a, -ja* : *-e, -je* (+). — 21. A t. sz. 3. sz. birt. szrag hármas alakú: *-ok, -jok; -ëk, -jëk; -ök, -jök;* de nem ritka az *-uk, -juk; -ük, -jük* sem (+). — 22. A „-ból, -ből" stb. ragok tipikus megoldása *-bú, -bű* stb., de gyakori a *-bul, -bül* stb. is (+). — 23. A „-hoz, -hez, -höz" rag *-ho, -hö* alakú (+). — 24. A „-val, -vel" ragnak mind a hasonult, mind a nem hasonult *(lābvàl, lābbàl)* formája él. — 25. A „-szor, -szer, -ször", ill. a „-kor" rag tipikus realizációja *-szó, -szé, -sző*, ill. *kó* (+). — 26. Általánosak a *tànìjjà* típusú alakok a kijelentő mód jelen idejének tárgyas ragozásában és a felszólító módban egyaránt.

A típus szintén átmeneti jellegű, bár bizonyos fokig más értelemben, mint az eddig ilyennek minősítettek, ugyanis önmagában, földrajzilag is eléggé érzékelhető módon, mintegy lépcsőzetesen mutatja be több számottevő palóc sajátság földrajzi „elhalását".

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: E-9, J-6, 13, 14. Nem sorolhattam már ebbe a típusba a J-19-et, ahol az *à, ā* hangokon kívül alig jelentkezik már valami palócos sajátság. Hasonlóképpen a Duna—Tisza közének néhány, kétségtelenül palóc eredetű települését (pl. J-22, K-3, 11) sem. Itt ugyanis az eredeti nyelvjárás többnyire már teljesen megbomlott, esetleg éppen csak nyomaiban él.

A keleti palóc nyelvjárástípus

118. Azoknak a palóc típusú, tehát az *a, á* fonémát *à, ā* típusú megoldással realizáló nyelvjárásoknak az összefoglaló elnevezése, amelyek a középpalóc nyelvjárásoktól ék.-re, a régi Gömör, Borsod, Abaúj megyék egy részén helyezkednek el, és az *e* : *ë* fonémaellentétet ismerik. A palóc típusú nyelvjárások zömétől élesen elhatárolják őket a következő, igen számottevő sajátságaik: 1. Az *ly* fonémát nem ismerik. — 2. Igen erősen *j*-zők. — 3. A *t, d, l, n* az *i* előtt nem palatalizálódik; *-ni* alakú a főnévi igenév képzője, sőt — ahol él — az '-ékhoz' jelentésű *-ni* határozórag is. — 4. A „-val, -vel" rag *v*-je hasonul. — 5. Nem tipikusak a *lovakot, minkët, őköt* típusú formák. — 6. A közvetlenül szomszédos középpalóc típustól elkülöníti őket az is, hogy az *ē* fonémát *(kēz, jēg* stb.) nem ismerik.

Közös — több esetben a keleti középpalóc típussal is egyező — fontosabb sajátságaik a következők: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, ë, a, e* (+); h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á* (+); msh.-k: mint a köznyelvben (+). — 2. Kny.-i *ú* helyén a rövid *u* egy-két morfémában jelentkezik ugyan (pl. *gunár, tyukszëm,* de *tyúk), ű, í* helyén az *ü, i* azonban még ilyen formában sem. — 3. A *gyűrő, ocsó* típusú alakok gyakoriak. — 4. Az *í*-zésre alig néhány morfémában van adat; kny.-i *é* helyén az *i* sem jelentkezik; nem élnek a *kezibe* típusú alakok sem (+). — 5. A *szeker* típusú alakok eléggé általánosak. — 6. Szó végén nem ritka a zárt *ë (feketë, összë, ekë),* sőt a gömöri részeken a labiális illeszkedésre is van adat az *összö* alakban,

maga a jelenség azonban ma már nem él) *(bőrë, törjë* stb.) (+). — 7. A nyelvjárásban él néhány, a köznyelvhez viszonyítva *ö*-ző forma *(szög, tövöstő ~ tövöstűl)*, de egyébként az *ö*-zés még legenyhébb formájában sem jelentkezik. Nincs meg az *l* előtti asszociatív *ö*-zés *(pëndël, gërëndëj, csépëlni, viszël* stb.); a *söpör ~ sëpër* típusú formák közül is az illabiális változat él. — 8. Kny.-i *ü, ű* helyén jelentkezik az *i, í (siket, rihës, fil, iszó, kivël, míhej, kőmíves* stb.). — 9. Gyakoriak a *várnyú, bornyú* típusú alakok, de a *j* szabad fonéma. — 10. Erősen *j*-ző még a köznyelvhez viszonyítva is (pl.: *jāny, tājigā)*, de egy-két *l*-ező morféma is található (pl.: *vāló, pëndël, sindël)* (+). — 11. A szótagzáró *l* kiesése kizárólag az *ol, öl* hangkapcsolatra korlátozódik, de itt is csak bizonyos tőszavakban, tehát toldalékhatáron, szóvégen nem (pl. *gondolkozik, elpázárolt, pörkölt, kilső, repülhet, törülköző, csépëlni, párāncsol, ebédël* stb.). — 12. Egyáltalán nem jelentkezik a pótlónyúlás *ál, el* hangkapcsolatban, így a nyelvjárás az *ā, ē* polifonémikus hangot nem ismeri. — 13. Az *a* fonéma illabiális *(à)*, az *á* labiális *(ā)* típusú, de a területen belül az *ā* esetében a realizációban jelentős eltérések vannak (+). — 14. Az *e* fonéma realizációjában az *e* és az *ę* mellett nem ritka már a még zártabb *ę̈* sem (+). — 15. Az *l, r, j* nyújtó hatása erősebb, mint a többi palóc területen. A két utóbbi sajátság már a keleti nyelvjárástípusokhoz való közeledésre mutat (+). — 16. A „-ul, -ül" képző többnyire *-úl, -űl* alakú. — 17. A *fáig, ápjájé, öccsejé* típusú toldalékolás az *-a, -e* végű névszók esetében általános. — 18. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag *-a, -ja; -ë, -jë*, de egy-két morfémában a palatális sorban jelentkezik az *-i, -ji* toldalék is. Az *ënnë, ëttë, ëgyë* típusú igealakok szintén általánosak (+). — 19. Élnek az *ëttel, ëgyel* típusú igealakok (+). — 20. Az „-unk, -ünk" igei szrag *-junk, -jünk* alakú (pl. *mënnyünk, beszéjjünk* 'megyünk, beszélünk'). — 21. A főnévi igenév képzője egy alakú *(-ni)*, elszórtan felbukkan azonban a megkövült *innyá* forma is.

A keleti palóc nyelvjárásban a felsorolt számos egyezés ellenére nem elhanyagolható eltérések is vannak, ezért bizonyos típusok körvonalazása lehetséges és szükséges. A típusok területének megjelölése azonban már jóval nehezebb, ugyanis a viszonylagosan erős tagoltság miatt ehhez vizsgált pontjaim száma nem elegendő.

Ilyen típusnak tekintem a következőket:

118.1. A Sajó völgyi nyelvjárástípus. — A keleti középpalóc típustól északra a Sajó észak-déli irányú völgyének nyelvjárása, lényegében a régi Gömör m. keleti részén. A keleti palóc nyelvjárásokra általában jellemző vonások mellett a következő sajátságait emelhetjük ki: 1. Az *ó, ő, é* fonémának viszonylag gyakori a záródó típusú kettőshangzós ejtése. — 2. A „-ból, -ből" stb. rag tipikus megoldása *-bóu, -bőü* stb. — 3. A „-hoz, -hez, -höz" rag *-ho, -hë, -hö* alakú. — 4. A „meg" igekötő *g*-je hasonul. — 5. Élnek a *letszëbb* típusú formák. — 6. A palócságban csak itt él a *-nott, nëtt, -nött* rag; csak '-ékhoz' jelentésű a *-ni;* a „-nól", „-nől", *-nóu, nőü* alakú. — 7. Az „-unk, -ünk" toldalék tipikus formája *-óunk, -őünk.* — 8. Élnek a *nyomuk, mëgnézük* típusú tárgyas igealakok. — 9. Ismeretlenek a *mondi* stb. típusú formák.

Ezt a típust képviseli részletesen feldolgozott anyagomban az L-3 kutatópont, de jelentkezik a részletesen fel nem dolgozott L-2-n is. Lényegében

ebbe a típusba sorolható a Cssz-20 is, azzal az eltéréssel, hogy itt nincs diftongálás, illetőleg hosszú msh.-k helyén gyakran jelentkezik rövid.

A fenti vonások egy részét mutatja anyagomban Szinpetri (L-1) is. Szintén erősen diftongál. A „-ból, -ből" stb. ragokban azonban jelentkezik az *l* is. A „-hoz, -hez, -höz" rag hármas alakú ugyan, de a *-hoz, -hëz, -höz* megoldású. A *mondi* típusú igealakok nem élnek, de nincsenek meg a *mëvver, letszëbb* típusú formák sem. Nem él a tárgyas *mëgnézük, nyomuk* forma, általános viszont az *athassuk* típus. A *-nott, -ni* rag nem él, jelentkezik viszont '-hoz' jelentésben a „-nál" *(Sándoréknál)*. Vagyis ez a pont több vonását tükrözi a Sajó völgyi és az észak-borsodi típusnak is.

118.2. Az észak-borsodi nyelvjárástípus. — A régi Borsod m. északi, Abaúj nyugati pontjain jelentkezik. Főbb vonásai a Sajó völgyihez viszonyítva: 1. Az *ó, ő, é* monoftongusos ejtésű, vagy legalábbis a kettőshangzó kivételesen ritka. — 2. Nem élnek a *mëvver, letszëbb* típusú alakok. — 3. Nem ismeri a *-nott, -ni* ragot, a „-nól" azonban él *-núl* formában. — 4. Nem ismeri a *nyomuk, mëgnézük* tárgyas alakokat, de a tárgyas ragozásban a *t* + *j ss* realizációja az *-ít* képzős igék kivételével általánosak. — 5. A *tánijjá* típusú alakok a felszólító módban általánosak. A *tániti* típus mellett változatként azonban elsősorban a *tánittyá* típus jelentkezik. — 6. A „-ból, -ből" stb. rag *-búl, -bűl* stb. alakú. — 7. A *-hoz -hëz, -höz* rag ebben a formában él. — 8. Általánosak a *mondi, monditok, mondik* alakok. — 9. Az *á* fonémának az *ā* típus mellett gyakori az *a͡o* típusú realizációja is.

A típust anyagomban a következő pontok képviselik: L-5, Cssz-22 (hasonlóképpen L-7).

A Hernád vidéki nyelvjárástípus

119. A keleti palóc típus peremén jelentkezik. Minden lényeges vonásában azonos az észak-borsodi típussal. Alapvető különbség azonban közöttük, hogy az *e* : *ë* fonémaellentét nincs meg. Ebből következik az az eltérő sajátsága is, hogy az egységes *e* fonéma zártsági foka igen erős, etimológiailag nyílt *e* esetében sem ritka az *e̝*, *ë*, sőt *e̝* megoldás. Az *á* fonéma diftongusos *(a͡o* típusú) ejtése nem jelentkezik.

A típust anyagomban a következő pontok mutatják: L-8, 9, Cssz-23 (hasonlóképpen L-11).

A Szikszó környéki nyelvjárástípus

120. Az előbbihez hasonló okokból tekintem önálló típusnak Szikszó környékének nyelvjárását is, azét a területét, amely kb. a Sajó vonalától északra a palóc típusú és az *e* : *ë* fonémakülönbséget nem ismerő keleti nyelvjárástípusok között helyezkedik el. Egyetlen lényeges különbségben tér el az észak-borsoditól, abban, hogy az *a* fonéma labiális *(a)*, az *á* illabiális *(á)* típusú, gyakorlatilag nincsenek még színárnyalatbeli eltérések sem. A tőle keletre elhelyezkedő típustól elsősorban az *e* : *ë* fonémaellentét megléte választja el; a Hernád vidékitől pedig a két sajátság együttesen.

A típust anyagomban az L-13 kutatópont tükrözi (hasonlóképpen L-16).

121. Heves megyének az a része, amely az *á*, *ā* határtól délre, illetve keletre terül el, Szolnok megyének a Tisza jobb partjára eső része, illetőleg a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyének a Sajótól délre eső területe, a magyar nyelvterületnek nyelvjárástani szempontból egyik legérdekesebb, legszínesebb, legváltozatosabb része. A palóc nyelvjárástípusnak olyan jellemző vonásai, mint a *ly* fonéma megléte, a *t*, *d*, *l*, *n* palatalizációja *i* előtt, a ,,meg'' igekötő *g*-jének hasonulása, a ,,leg'' fokjel *let* alakja, a ,,-val, -vel'' rag *v*-jének nem hasonulása, a *teteji* : *tetejë*, a *kertyik* típusú birt. szragos alakok, a *nyomuk* típusú tárgyas ragozású alakok, a *gyűrő*, *ocsó*; *-ho*, *-hë*, *-hö*; *-bó*, *-bő* típusú megoldások, a *-nyi* határozórag stb. fokozatosan, szinte egyenként tűnnek el, sőt néha még az azonos típusú kategóriákon belül is rendszerszerű megoszlás jelentkezik (pl.: *teteji*; *tőlë*; *ëttë* stb.; ill.: *teteji* : *tőle* : *ëtte* stb.). A borsodi területek egy részén megvannak a keleti palócra jellemző *mondi*, *mënnyünk* 'megyünk' típusú alakok. Ugyanakkor egyes részeken megjelennek már bizonyos, inkább egyes keleti nyelvjárástípusokra jellemző vonások is, mint az igen erős *í*-zés, az erős diftongálás, a *lú*, *kű* típusú adatok, az '-ékhoz', '-éknál' jelentésű *-ék* forma *(Sándorék)* stb.

Így itt típusok kijelölése a viszonylag sűrű hálózatú atlasz anyaga alapján sem lehetséges, hiszen vizsgált anyagomban e területeken többnyire nem akad két pont, amelyet felvett szempontjaim alapján azonosnak tekinthetnék, tehát joggal meg lehetnék győződve arról, hogy a vizsgált pont anyaga típus jellegű abban az értelemben, hogy legalább egy kisebb-nagyobb terület nyelvjárását képviseli. A fenti okokból különösen megérdemelné ez a terület — a hazai magyar nyelvjárások területén belül talán leginkább —, hogy egy teljes sűrűségű regionális atlasz készüljön róla, különös tekintettel a fentebb említett jelenségekre. Egy ilyen atlasz elkészítése meglepően érdekes eredményekkel járna. Véleményem szerint ugyanis az itt jelentkező ,,tarkaság'' elsődlegesen nyelvi-nyelvjárási okokra vezethető vissza és a településtörténeti okok inkább csak másodlagos szerepet játszanak, tehát nem olyan súlyúak, mint a Dél-Tiszántúlon és a Duna—Tisza közének déli felében. S ez a tarkaság nem ,,összevisszaság'' — mint ahogy tulajdonképpen az az említett területeken —, hanem — megítélésem szerint — határozott rendszerszerűség van benne, amelyet azonban egyelőre még kevéssé ismerünk. A fentebbi okokból e terület nyelvjárását — Eger vidéke kivételével — az átmeneti típusok közé sorolom. Külön figyelmet érdemel ezen a területen Gyöngyöspata (J-5) nyelvjárása, amely az *á*, *ā* hangokat nem ismeri ugyan, de magán viseli a palóc nyelvjárások számos jellemző sajátságát (az *ly* fonéma megléte, erős palatalizáció, a ,,-val, -vel'' *v*-je nem illeszkedik stb.), de ugyanakkor környezetétől eltérően erősen *í*-ző, bár az *í*-zés bomlóban van; gyakoriak a záródó kettőshangzók. Ezt a pontot nyelvjárásszigetnek minősítem.

121.1. Az Eger környéki nyelvjárástípus. — Az Egertől délre-dny.-ra elterülő kisebb vidék nyelvjárása. Legtöbb vonásában egyezik a középpalóc típussal, esetleg annak keleti változatával. Eltér azonban tőle a következőkben: 1. Hangrendszeréből hiányzik az *ē* fonéma

(kēz, jēg, hēt stb.). — 2. Az *ocsó, gyűrű* típusú alakok ritkábbak. — 3. Az *ó, ő, é* fonéma — a keleti középpalóchoz hasonlóan —, viszonylag ritkán *óu, őü, éi* típusú kettőshangzóban is realizálódhat. — 4. A legfontosabb eltérés, hogy az *a* fonéma labiális *(a)*, az *á* illabiális *(á)* megoldású. — 5. A „faig", „apjaé" típusú adatok jelentkezése ingadozó, az „öccseé" típusra nincs is adatom. — 6. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag tipikus realizációja *-a, -ja; -i, -ji.* Változatként gyakori azonban az *ë-, -jë,* ill. az *-e, -je* is, sőt a típus délibb pontjain változatként már csak ez él. Ezeken a pontokon *-e* a toldalék a „tőle" típusú kiegészüléses határozószókban és az „enne", „ette", „egye" típusú igealakokban is. — 7. A zárt *ë* jelentkezése szóvégen már eléggé ritka. A palóc típusú területekhez közelebb még jelentkezik egy-két morfémában *(feketë, összë)*, távolabb már egyáltalán nem. — 8. A t. sz. 3. sz. birt. szrag általában *-ok, -jok; -ik, -jik; -ök, -jök;* de az *-ik, -jik* jelentkezhet a palatolabiális sorban is. — 9. Az *-unk, -ünk* toldalék *-ónk, -őnk* formája már ismeretlen. — 10. A „-ból, -ből" stb. rag nem *-bó, -bő,* hanem *bú-, -bű* stb. alakú. — 11. A „-val, -vel" ragban a palóc területhez közelebb jelentkezik még a nem hasonult változat is, távolabb már mindig hasonul. — 12. A *-nyi* határozórag él, a *-nott, -nól* azonban ismeretlen. — 13. Nem élnek az *ëttel, ëgyel* típusú alakok.

A nyelvjárástípust vizsgált anyagomban a következő pontok képviselik: J-10, M-12 (hasonlóképpen M-2 is, de itt már az egyébként is gyenge diftongálás egyáltalán nem jelentkezik).

A Budapest környéki nyelvjárástípus

122. Nyelvjárástani szakirodalmunk nem tartja számon, bár Balassának a nyelvjárások osztályozását bemutató térképe feltünteti, ha területi rögzítése — szerintem — nem is egészen helyes. Felvételét nem csupán, sőt nem is elsősorban Budapest kulturális központ jellege, és mint ilyennek a távolabbi környékre is kisugárzó nyelvi hatása okolja meg, hanem a szigorú értelemben vett nyelvjárási tények is indokolják. Budapest távolabbi körzetében három nagy nyelvjárástípus torkollik egybe: a dunántúli, a déli és a palóc. Olyan nagy hatású jelenségek közelítik meg, mint az *í*-zés, az *á*-zás, *ā*-zás, *ly*-ezés, az *ö*-zés, a dunántúli rövid *u*-zás, *ü*-zés, *i*-zés, közülük azonban csak a palóc típusú sajátságok érik el a mai Budapest határát. A nyelvatlasz anyagában Budapest környékén — főképpen nyugatra és délre — van néhány olyan pont, amelyek nagyon közel állnak az igénytelenebb köznyelvhez. Természetesen találunk ebben a típusban is bizonyos nyelvjárási színt. Jelentkezik benne egészen enyhe fokon az *í*-zés, az *ö*-zés, az *l*-ezés, de alig érintenek pár morfémát. Az *l* pótlónyúlásos kiesése szó belsejében eléggé gyakori, hasonlóképpen az *-l* igeragé is, de a képzőé szó végén már nem. Ismeri a típus a polifonémikus értékű *ā, ē* hangot is. A „-ból, -ből" stb. rag tipikus realizációja *-bú, -bű* stb., a „-hoz, -hez, -höz"-é *-hó-, -hő.* A felsorolt sajátságok egy része azonban jelentkezik még a kevésbé igényes köznyelvben is. Deme Lászlónak előttem szóban többször kifejtett nézetei szerint valószínű, hogy köznyelvünk kialakulásában ez a nyelvjárástípus is szerepet játszhatott. Elképzelhetőnek tartom,

hogy mai köznyelvünknek a keleti nyelvjárástípusoktól elütő szerény fokú ö-zése, talán éppen e típus hatására rögződött. Sőt azt is lehetségesnek tartom, hogy a kápolnásnyéki születésű Vörösmarty ezt a nyelvjárástípust beszélte anyanyelveként. Ez utóbbi kérdések azonban még további vizsgálatra szorulnak.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: E-11, 18 (hasonlóképpen E-13, 19). E pontoktól északra-ék.-re, még ott is, ahol az *à*, *ā* hang nem él, már számos palóc jellegű sajátság is jelentkezik.

A hajdú-bihari nyelvjárástípus

123. Területe: a mai Hajdú-Bihar m., a nyugati és a déli-dny.-i peremek kivételével; Szabolcs-Szatmárnak néhány nyugati pontja. A nyelvjárástípus főbb sajátságai: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, e, a* (+); h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á* (+); msh.-k: mint a köznyelvben. — 2. Kny.-i *ő* helyén elsősorban a *v-* tövű morfémákban eléggé általános az *ű* (pl.: *kű, ű, tű, bű, lű, szű*), hasonlóképpen *bűr, gyeplű, vísű, hetfű* stb. Az *ó* helyén az *ú* már kevesebb morfémában jelentkezik (pl.: *lú, fúrú* stb.) (+). — 3. Az *ú, ű* nem ritka kny.-i *u, ü* helyén sem, elsősorban az *ú* : *u, ű* : *ü* váltóhangot mutató tövekben (pl. *útas, kútat, szűzek*), ez a megfelelés azonban nem általános; jelentkezik viszont egyéb helyzetben is (pl.: *cúkor, tűkör, fűves* stb.) (+). — 4. Erősen *í*-ző; megközelítően azonos fokban, mint az északdunai, ill. az ény.-i palóc típus, de *í*-ző morfémaállományukban van bizonyos eltérés. Kny.-i *é* helyén jelentkezik az *i* is, a *kezibe* típusú megoldás általános (+). — 5. Az *ö*-zésnek még a legenyhébb formája sem él, a kny.-ben *e* ~ *ö* váltakozást mutató alakpárok közül mindig az illabiális megoldású változat használatos (*seper, csepeg, veres, perel, fel* stb.). — 6. Az *e* : *ë* fonémaellentétet nem ismeri (+). — 7. A *j*-zés a nyelvterületnek ezen a részén a legerősebb; vizsgált anyagomban *l*-ező morféma nincs is, sőt néhány morfémában még kny.-i *l*-el szemben is *j* áll (pl.: *jány, tajiga* stb.). — 8. A szótagzáró *l* kiesése *ol, öl* hangkapcsolatban egyes tőszavakban — kb. azokban, amelyekben ez a jelenség az egész nyelvterületen jelentkezik — következetes; más helyzetben azonban (szóvég; *-l* képző + msh.; *-l* igerag) egyáltalán nem jelentkezik, hasonlóképpen egyéb hangkapcsolatban sem. — 9. Az *al, el* hangkapcsolatra a pótlónyúlásos megoldás nem jellemző, bár — változatként — van rá egy-két adatom (pl. *āsóu, bēsőü*). Az „arra", „merre", „erre" szavakban azonban a msh. időtartamcseréjével kombinálódva eléggé általános az *āra, mēre, ēre* forma. A polifonémikus értékű *ā, ē* hang tehát szórványosan jelentkezik ugyan, de a nyelvjárástípusra nem jellemző, így a hangrendszerben nem is tüntettem fel. — 10. Az *ó, ő, é* fonéma tipikus realizációja a záródó jellegű kettőshangzó; minden hangtani helyzetben eléggé gyakori azonban a monoftongusos megoldás is. — 11. Az *á* fonéma a köznyelvivel azonos realizációjú *(á)* (+). — 12. Az egységes *e* fonéma realizációs skálája igen széles *(e, ę, ë, ë)*, bár az első két változat általánosabb. — 13. Az *l, r, j* nyújtó hatása igen erős, gyakori a teljesen nyújtott mgh. *(ó, ǫ́, ő, ǫ̋, í, ā, ē* stb.) (+). A nyújtás foka azonban ugyan-

abban a morfémában is ingadozik. A teljesen nyújtott hang is mindig monoftongusos megoldású (pl.: *bórnyú, ökőr, szālma* stb.). — 14. Az ,,-ul, -ül'' képző mgh.-ja általában hosszú (pl.: *kitisztúl, repűl* stb.). — 15. Az e. sz. birt. szragja *-a, -ja; -e, -je;* az *-i, -ji* morfémákhoz kötött változatként sem jelentkezik (+). — 16. A t. sz. 3. sz. birt. szrag *-ok, -jok; -ek, -jek; -ök, -jök* (pl.: *fájok, kertyek, fűsűjök).* — 17. A ,,-ból, -ből'' stb. rag tipikus realizációja *-búl, -bűl* stb.; elszórtan jelentkezik azonban a *-bul, -bül* változat is. — 18. A ,,-hoz, -hez, -höz'' rag tipikus realizációja *-ho, -he, -hö (hászho, széikhe, tűszhö).* — 19. Az ,,-ékhoz'', ,,-éknál'' toldalékcsoport funkciójában a puszta ,,-ék'' képzős forma használatos pl.: [voltam, megyek] *Sándoréik, papéik* stb.; — 20. Néhány egyszótagú ige alapalakjában *-n* toldalék jelentkezik (pl. *leszen, teszen, megyen* stb.). — 21. Elsősorban a bizalmasabb jellegű magázó beszédben iktelen igékben is gyakori az ,,-ék'' rag a felsz. mód e. sz. 3. sz.-ében (pl.: *aggyík, mennyík* stb.). — 22. A főnévi igenév képzője *-ni.*

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: L-20, P-11, 12, 14, 15, 19.

A közép-tiszántúli nyelvjárástípus

124. A hajdú-bihari típustól nyugatra eső tiszántúli részek és a Körösök vidékének nyelvjárása. — Egyetlen jelentős eltérése a hajdú-bihari típustól, hogy az *ë* : *e* fonológiai ellentétet megkülönbözteti. Ennek következménye, hogy az *e* fonéma realizációjaként csak a viszonylag nyíltabb változatú *e*, *ę* él, (az *ę́*, *ë* nem). Egyébként csak egészen minimális különbségek vannak a két típus között az egyes jelenségek arányaiban is.

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: M-11, 19, 20, N-4, 7, P-17. Lényegében ezt a típust képviseli az N-1 is, bár egyké sajátsága már dél-tiszántúli jellegű. Így: nem él a ,,Sándorék'' típusú allativusi és adessivusi forma, a ,,-hoz, -hez, -höz'' rag *-ho, -hö* alakú, a t. sz. 3. sz. birt. szrag *-uk, -juk; -ük, -jük.* E típus legfőbb és legjellegzetesebb vonásait mutatja a J-23 is, de a tőle nyugatra és délre található típusok számos vonása is tükröződik benne, ezért inkább átmeneti jellegűnek tekintem. Az M-15 pedig település.

A szabolcs-szatmári nyelvjárástípus

125. A mai Szabolcs-Szatmár m. területén jelentkezik s a szovjetunióbeli dél-beregi pontokon. Sok közös vonást mutat a hajdú-biharival, néhány alapvető fontosságú sajátságban azonban el is tér tőle. Ezek a következők: 1. Két *é* fonémát ismer (+); *é* : tipikus realizációja a záródó típusú kettőshangzó (pl.: *kéiz, héit),* lényegében ugyanazokban a szavakban, mint a hajdú-bihari típusban; $é_2$: tipikus realizációja a nyitódó típusú kettőshangzó, lényegében a hajdú-bihari *í*-ző morfémák helyén (pl.: *viér, kiész* stb.). Mindkét fonémának gyakori a monoftongusos realizációja *(é),* az $é_2$-nek *ę́* is. — 2. Az előbbiekből következően az *í*-zés ismeretlen (+); hiány-

zik a kny.-i *é* helyén jelentkező *i* is. Az e. sz. 3. sz. birt. szragos tövekben a *keziébe* típusú megoldás az általános. — 3. A kny.-i *ú, ű, í* helyén igen gyakori az *u, ü, i* (pl.: *buza, rud, bünös, kesztyü, kinozza* stb.) (+). Ez a megfelelés a típus legtöbb pontján az *ú, ű* esetében majdnem olyan gyakori, mint a Dunántúlon; az *í* esetében már kevésbé általános, különösen a *hí, szí, rí* igékben eléggé következetesen jelentkezik az *í;* hasonlóképpen *ír, papír.* Ez utóbbiak nyilván összefüggnek az *r* nyújtó, adott esetében a rövidülést meggátló hatásával is. A Szu-3-ban szó végén már eléggé gyakori az *ú, ű* is. — 4. Kny.-i *ő* helyén hangsúlyos helyzetben a hajdú-biharihoz hasonlóan gyakori az *ű* (pl.: *kű, tű, ű, bű, lű, szű, bűr),* szó végén azonban már inkább *ü* jelentkezik (pl.: *hetfü, gyeplü, viésü)* (+). — 5. Nem jelentkeznek a *cúkor, tűkör, útas* típusú alakok sem (+); az ,,-ul, -ül'' képzőben az *ú, ű* azonban eléggé gyakori. — 6. Gyakoriak a *tehen, vereb, szeker* típusú alakok. — 7. A kny.-ben *á : a* váltóhangot mutató tövek típusában az *a* váltóhang gyakran nem jelentkezik (pl. *bogárt, bogárok, madárjajim* stb.) (+). — 8. A *-t* tárgyrag előtt *-k* többesjeles és birt. szragos relatív tövekben általában zártabb tővéghangzó *(o, ö,* de természetesen *e)* jelentkezik: *derekadot, lovakot, őköt* stb. (+). — 9. A *j*-zés igen erős, de itt egy-egy *l*-ező morféma már felbukkan (pl.: *válu).* — 10. Az *á* fonéma *á* realizációja mellett kis megterhelésű változatként jelentkezik az *ą́* is (+). — 11. Az *l, r, j* nyújtó hatása igen erős, és a nyújtott hang gyakran nyitódó típusú kettőshangzóban realizálódik (pl.: *kuólbász, küőrte, szoālma, këērbe* stb.) (+). — 12. E. sz. 3. sz. birt. szragként a palatális sorban egyes morfémákban jelentkezik az *-i, -ji* is (pl.: *veji, bőüri)* (+). — 13. A ,,-ból, -ből'' stb. rag tipikus realizációja *-bul, -bül* stb., de eléggé gyakori a félhosszú *-bùl, -bűl* stb. is (+). — 14. A *-ho, -he, -hö* rag mellett eléggé gyakori a *-hoz, -hez, -höz* is (+). — 15. Általános '-ékhoz' jelentésben az *-éknál* (pl.: megyek *Sándoréiknál)* (+).

A nyelvjárástípust anyagomban a következő pontok képviselik: O-9, 11, 12, 15, 17, P-2, 4, 7, 9, Szu-3. — Ez a típus azonban a megjelölt pontokon már kevésbé egységes, mint a hajdú-bihari a maga területén. A volt beregi, szatmári részeken jelentkezik már a palóc területek egy részén általános *-núl,* ill. *-nóul* rag is. Ugyanitt eléggé gyakoriak a *kötnük, kötnőünk* típusú feltételes módú tárgyas ragozású formák. Gyakoribb az *ā, ē* polifonémikus értékű hang is, legalább változatként megjelenik *al, el* hangkapcsolat helyén is. Ennek ellenére az említett területek nyelvjárását nem tekintem önálló típusnak.

Az abaúji *ö*-ző nyelvjárástípus

126. A mai Borsod-Abaúj-Zemplén m. ék.-i pontjainak, ill. az innen északra a nyelvhatárig húzódó területnek a nyelvjárása (részletesebben l. NYIRKOS: MNyj. IX, 73). A típusban együtt jelentkeznek bizonyos palócos jellegű és a keleti területekre jellemző vonások egyaránt. — A nyelvjárástípus főbb sajátságai: 1. Hangrendszer; r. mgh.-k: *u, ü, i, o, ö, e, a* (+); h. mgh.-k: *ú, ű, í, ó, ő, é, á;* msh.-k: mint a köznyelvben. — 2. Kny.-i *ú, ű* helyén gyakori az *ó, ő* (pl.: *odó, ocsó, szó, gyűrő, gyűsző, színő* stb.) (+). —

3. A nyelvjárásban *í*-zés nincs (de pl.: *kilís, kilis, kelís)*; kny.-i *é* helyén *i* is kivételesen ritkán jelentkezik, az e. sz. 3. sz. birt. szragos relatív tövekben is a *kezébe* típusú realizáció az általános. — 4. A *szeker, level, tehen* típusú alakok gyakoriak. Bár jóval ritkábban, de a veláris sorban is jelentkezik hasonló jelenség *(madar : madarat)*, itt azonban inkább fordított irányú a kiegyenlítődés (pl.: *bogár : bogárt, bogárok)*. — 5. Az *ë : e* fonémaellentét ismeretlen (+). — 6. A típus legjellemzőbb vonása az általános hangsúlytalan *ö*-zés (+). Tőszó hangsúlytalan szótagjában (a vegyes hangrendű szavakat kivéve), tővéghangzóban, toldalékban eredetibb *ë* helyén szinte általános, bár a jelenség ma már eléggé bomlóban van, s meglehetősen gyakoriak az *e*-s változatok is. Néhány morfémában hangsúlyos *ö*-zés is jelentkezik (pl.: *szöm, szödör)*. A kny.-ben *e* ~ *ö* váltakozást mutató alakpárok közül is többnyire a labiális változatú használatos (pl.: *söpör, vörös, csöpög, pöröl* stb.), de nem kizárólagosan (pl.: *vedör, repűl* stb.). — 7. Kny.-i *ü* helyén jelentkezik ritkán az *i (izen, siket, rihös)*, hasonlóképpen *ű* helyén is az *í* (pl.: *hívös, fiszfa, kőmíves* stb.). — 8. A típus erősen *j*-ző; anyagomban egészen következetesen csak a *váló* 'vályú' alak *l*-ező. — 9. A szótagzáró *l* kiesése olyan jellegű, mint a hajdú-bihari nyelvjárásban. — 10. A polifonémikus értékű *ā, ē* legfeljebb időtartamcsere eredményeként jelentkezik (pl. *āra, mēre*, de az előbbi alakban is gyakoribb az *ára* megoldás). — 11. A *-k* többesjeles és birt. szragos relatív tövekben *-t* tárgyrag előtt a tővéghangzó középzárt, de a palatális sorban csak labiális megoldású (pl.: *fájokot, minköt, őköt* stb.) (+). — 12. Az *ó, ő, é* fonéma tipikus realizációja a monoftongus; a kettőshangzó kivételesen ritka, de egészen szórványosan záródó és nyitódó típusú is jelentkezik. — 13. Az *á* fonéma illabiális, az *a* labiális megoldású (+). — 14. Az *l, r, j* nyújtó hatása kevésbé erős, mint a szabolcsszatmári típusban, inkább a keleti palóc típuséval azonos jellegű. — 15. Az „-ul, -ül" képző mgh.-ja többnyire hosszú, az északibb pontokon jelentkezik az *-ól, -ől* is (+). — 16. Az *-a, -e* végű névszótövekben az „-ért", „-ig", „-é" toldalékok előtt a rövid mgh.-s tő jelentkezik (pl.: *fajig, öccsejé* stb.). — 17. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag: *-a, -ja : -e, -je*, a palatális sorban azonban egyes morfémákban jelentkezik az *-i, -ji* is. — 18. A t. sz. 3. sz. birt. szrag kettős alakú: *-ok, -jok : -ök, -jök* (+). — 19. A „-ból, -ből" stb. rag tipikus realizációja *-ból, -ből* stb., de a délibb pontokon jelentkezik a *-búl, -bűl, -bul, -bül* stb. is. — 20. A „-val, -vel" rag *v*-je általában nem hasonul. — 21. Használatos '-éktól' jelentésben a *-nól, -nől* rag is. — 22. A „-hoz, -hez, -höz" rag kettős alakú: *-hoz, -höz (fához, székhöz, tűszhöz)* (+). — 23. A *-nál* rag '-hoz' jelentésben is használatos *-ék* képzős származékok mellett. — 24. Élnek az *ettel, egyel* típusú múlt idejű alakok (+). — 25. Általánosak a *mondi, monditok, mondik* típusú tárgyas ragozású formák (+). — 26. Az *-ít* képző + *j* hangkapcsolat *jj* realizációja („segíjjetek") nem él (+). — 27. A főnévi igenév képzője: *-ni*.

A nyelvjárástípust vizsgált anyagomban a következő pontok tükrözik: O-1, 4, Cssz-25.

126.1. Legtöbb vonásában ezt a típust tükrözi a Cssz-24 (Magyarbőd) is. Mégis elválasztom ettől, és nyelvjárásszigetnek tekintem a következő okokból: 1. Ismeri az *ly* hangot; bár többnyire *j*-vel váltakozik, de eléggé gyakori. (Ugyanakkor azonban a *t, d, n, l* palatalizációja *i* előtt nem jelent-

kezik.) — 2. Az *á* fonéma labiális *(ā)*, az *a* illabiális *(ȧ)* megoldású. — 3. Gyakoriak a tárgyas ragozásban a *megnézünk, nyomjunk, bepöröltünk* ('megnézzük', 'nyomjuk', 'bepöröltük') típusú alakok. — 4. A hosszú msh.-k a nyelvjárásból lényegében hiányoznak.

Az északkeleti nyelvjárások

127. Annak a területnek a nyelvjárásait nevezem így, amely az abaúji *ö*-ző típustól keletre, kb. a Hernád alsó folyása — a Sajó—Tisza—Csap—Nagyszőllős vonaltól északra a nyelvhatárig terjed. Több nyelvjárástípus között terül el. Meghatározható néhány pozitív, ill. negatív sajátsága is. Így: az *a* fonéma labiális, az *á* illabiális megoldású (ezzel elkülönül a Hernád vidékitől); nem ismeri az *ë* : *e* fonémaellentétet (ezzel elválik a Szikszó környékitől); nem ismeri a kétféle *é* fonémát (szemben a szabolcs-szatmárival); az *ö*-zés legenyhébb változatai sem jellemzők rá (szemben az abaúji *ö*-zővel). E közös vonások mellett azonban a jelzett területen belül vannak erősen diftongáló és monoftongáló pontok. A diftongáláson belül is pl. az O-5 ponton az *éi* és *ié* típusú kettőshangzók erősen keverednek fonológiai ellentét nélkül. (Ez utóbbi sajátság nyilván a szabolcs-szatmári típus hatása, esetleg a kutatópont e rendszer megbomlott változatát mutatja.) Egyes pontokon jelentkezik az *ú, ű, í* fonémáknak a szabolcs-szatmári típusra jellemző erős rövidülése. De jelentkeznek egyéb eltérések is az e területre eső pontokon. Például a Szu-2 (Csongor) erősen *í*-ző; a Szu-4-en (Salánk) bár eléggé pusztuló formában, de él még az *ë* : *e* fonémaellentét is. Sőt erre a területre esik Dercen is, ahol az $é_2$ fonéma mellett él a hasonló jellegű, viszonylag gyakori $ó_2$, $ő_2$ is. Lehetséges, sőt valószínű, hogy sűrűbb kutatópont-hálózat esetén területileg is kirajzolódnának bizonyos, viszonylag jól elkülöníthető típusok. Ilyenek megrajzolására azonban anyagom alapján nem vállalkozhattam, s e területnek általam vizsgált pontjait a fentiek előre bocsátása mellett az átmeneti, illetőleg keverék típusú nyelvjárások közé sorolom.

A romániai magyar nyelvjárások

128. Az elnevezést nem szánom és semmiképpen sem tekintem nyelvjárástani műszónak, ugyanis meggyőződésem, hogy nem találunk akárcsak egynéhány olyan fontosabb hangtani, alaktani jellegű sajátságot sem, amely a romániai magyar nyelvjárásokat a maguk összességében átfogná, illetőleg megkülönböztetné a magyarországi, különösen pedig a kelet-magyarországi nyelvjárásoktól. Sőt ellenkezőleg, ezen a nagy területen található nyelvjárások nyelvjárástani szempontból éppen erősen tagoltak, s nyilvánvalóan több, egymástól jól elkülönülő típusra oszlanak. Az elnevezés kizárólag e nyelvjárások területi-földrajzi hovatartozására utal. E megkülönböztetésre azonban jelen esetben mégis szükségem volt, ugyanis Erdély területéről a magyar nyelvatlasz részére mindössze 22 kutatópontról volt módunk anyagot gyűjteni, Moldvából pedig egyről sem. Ezek

a pontok arányosan szétoszlanak ugyan Erdély egész területén, de számuk éppen ezért is túlságosan kicsi ahhoz, hogy az erdélyi nyelvjárások bonyolult rendszerét megvilágítsák, ezek földrajzi problémái akárcsak megközelítően is kirajzolódjanak belőlük. Ez az anyag megfelelő ahhoz, hogy egy-egy pont nyelvi-nyelvjárási rendszerének vázlatát összeállíthassuk belőle, még ahhoz is, hogy bizonyos hangtani sajátságok területi elterjedését illetően óvatos és elnagyolt következtetéseket vonhassunk le, de nem alkalmas arra, hogy az erdélyi nyelvjárások tipizálását a hazai vagy akár a csehszlovákiai magyar nyelvjárásokéhoz hasonló módon és igénnyel el lehessen végezni rajta. Így erről — bár tudom, hogy ez munkámnak kétségtelenül hiánya — le kellett mondanom. Remélhető azonban, hogy a kolozsvári magyar dialektológusok, akiknek Románia valamennyi magyar nyelvjárásából igen gazdag, modern gyűjtésű, értékes anyaguk van, és széles körű, nagyon alapos személyes benyomásokat is szereztek e nyelvjárásokról, ezt a munkát rövidesen el fogják végezni.

Nyelvszigetek, nyelvjárásszigetek

129. A magyar nyelvjárások viszonylatában beszélnünk kell nyelvszigetekről, illetőleg nyelvjárásszigetekről. „Nyelvsziget"-nek nevezem azokat a magyar anyanyelvű településeket vagy települések kisebb-nagyobb csoportját, amelyek más nyelvű környezetben találhatók (pl. a felsőőri nyelvsziget, a szlavóniai nyelvsziget, a moldvai „csángó" települések stb.), tekintet nélkül arra, hogy nyelvük nyelvjárástani szempontból egységesnek tekinthető-e vagy sem, tehát egyetlen nyelvjárástípusba sorolhatók-e, vagy esetleg több típusra oszlanak.

„Nyelvjárássziget"-nek nevezem azokat a többnyire egyetlen helyi nyelvjárásra korlátozódó településeket, amelyeknek nyelvjárása magyar anyanyelvű környezetben alapvetően eltér valamennyi szomszédos nyelvjárástípustól.

A nyelvszigetek és nyelvjárásszigetek keletkezésének településtörténeti, népességmozgalmi okai vannak. A nyelvszigetek úgy keletkeztek, hogy egy kisebb-nagyobb népcsoport elszakadt az anyanyelvi környezettől; vagy azért, mert idegen ajkú népesség betelepülésével elszigetelődött tőle, vagy úgy, hogy idegen anyanyelvű nép közé települt.

A nyelvjárásszigetek belső migráció révén keletkeztek, magyar anyanyelvű népesség települt más magyar nyelvjárást beszélő népesség területére. Különösen nagyszámú település történt a XVII—XVIII. sz.-ban a török megszállás megszűnte után a kipusztult alföldi területekre. A települések a nyelvterület különböző vidékeiről (a palócságból, a jászságból, egyes alföldi részekről, a Dunántúlról) történtek, gyakran szórványszerűen, nem nagyobb területre kiterjedő, egységes tömbökben. Ezeken a településeken részben megőrződtek az eredeti nyelvjárás bizonyos sajátságai, de ugyanakkor átvették más anyanyelvjárású települések, esetleg a megmaradt helyi nyelvjárás bizonyos jellegzetességeit is, így szinte esetenként más-más színezetű nyelvjárási ötvözetek alakultak ki. Egészen új keletűek a Tolna és Baranya megyei székely (csángó) telepítések, de a nyelvi integ-

ráció már ezeken a pontokon is jelentős mértékben érződik. Mind a leíró és a történeti nyelvjárástan, mind az általános nyelvészet szempontjából nagyon kívánatos és tanulságos lenne ezeknek a településeknek egyenkénti, monográfiaszerű feldolgozása, nem zárva ki a szókincs kínálta tanulságokat sem. Erre azonban dolgozatomban nem vállalkozhattam, már csak a feladat méretei miatt sem. Közülük néhányat azonban részletesebben is ismertetek, de csak legjellemzőbb sajátságaikat sorolva fel.

129.1. A Felsőőr vidéki nyelvjárás. — A régi Vas m. legnyugatibb, Ausztriához (Burgenland) tartozó pontjainak nyelvjárása. A nyelvsziget három községből, Felsőőr (Oberwart), Alsóőr (Unterwart), Őrisziget (Siget in der Wart) áll, a negyedikként ide számított Jobbágyiban (Jabing) magyar nyelvhasználatról ma már gyakorlatilag nem beszélhetünk. A nyelvjárás több közös vonást mutat az északnyugat-dunántúlival, elsősorban a Kőszeg—Szombathely vidékivel, de jelentős eltérések is vannak közöttük. A típus három községe — bár kapcsolatuk mindig erős volt, és alig feküsznek néhány km.-re egymástól — nyelvileg nem egységes, sőt nagyon is feltűnő jellegzetességek határolják el őket egymástól. Megjegyzendő, hogy a három község vallás szempontjából is különbözik: Felsőőr zöme, a parasztság nagy többsége református, Alsóőr katolikus, Őrisziget evangélikus. Főbb eltéréseik a következők: 1. Felsőőr hangrendszeréből a legutóbbi időkig hiányzott a *gy, ty* fonéma, helyén *dzs, cs* volt használatos (pl.: *dzserëk, kucsa, bordzsu, dzsapcsi* 'gyapjú', *irdzson, apcsa* stb.). Ma már azonban egyre inkább jelentkezik a *gy* és a *ty* is, illetőleg hallhatók a tipikus realizációk közötti átmeneti jellegű, előrébb, ill. hátrább képzett hangok is. A másik két községben ez a sajátság nincs meg. — 2. Felsőőrben viszonylag számottevő a *j*-zés, az *l* + *j* hangkapcsolat megoldása is következetesen *jj* (pl.: *hajja, bejjebb)*; a másik két pont *l*-ező. — 3. Alsóőrben ma is eléggé általános az *a* fonéma illabiális realizációja *á* előtti szótagban (pl.: *mådár* : : *madarat, kåpál* : *kapa, kässzába* : *kassza, låpát* stb.). A másik két község ezt a sajátságot nem ismeri. — 4. Felsőőrben igen gyenge szó végén az *á* utáni *o*-zás; a másik két helyen meglehetősen erős.

Egyéb közös, az északnyugat-dunántúli (Kőszeg—Szombathely vidéki) nyelvjárástól részben eltérő sajátságaik: 1. Hangsúlyos szótagban *a* fonéma helyén *o͡a* ~ *u͡a* típusú kettőshangzó jelentkezik, történetileg kötött formában, csak bizonyos morfémákban (pl.: *fo͡a, mo͡a, ko͡as, po͡ad; o͡az, o͡arra, o͡addig, bo͡agzik, mo͡arok* stb.; de: *hal, fal, vas, hat, pap, bakk, akkor, ha* stb.). — 2. Ugyanez a hang jelentkezik *al* hangkapcsolat helyén is, pótlónyúlás eredményeként (pl.: *to͡ap, mëkho͡at, cso͡at* 'csalt', *aszto͡a, uodo͡a* stb.). — 3. A hasonló jellegű *(ë͡e* ~ *i͡e* típusú) kettőshangzó *e* fonéma helyén már jóval ritkább, főleg pótlónyúlás eredményeként mutatkozik (pl. *nyë͡et, legë͡etet, rëggë͡e, kezivë͡e* stb.). Egy-két morfémában *je* hangkapcsolat található *e* helyén (pl.: *jez, jerre)*; hasonlóképpen az *el* igekötőben is (pl.: *jemënt, jetëszëm, jeesëtt, jebuodul, Jemísz? Je.)*; ritkábban *jel* változat is mgh. előtt (pl.: *jelíri, jelesik)*. Itt nyilván *e* > *ë͡e* ~ *i͡e* > *je*, ill. *el* > *ë͡e* ~ *i͡e* > *je* változásról van szó. — 4. Mindkét kettőshangzó jelentkezik a „-va, -ve" igenévképzőben is (pl.: *fogvo͡a, ködvë͡e* stb.). — 5. A „-val, -vel" rag egyalakú, csak a palatális változata él, de ebben hasonló jellegű hangtani megoldás tapasztalható (pl.: *kűvë͡e, hamuvë͡e*, ill. *tehenëkje, tavaszje, lábje;* de *velem,*

velë, velenk stb.). — 6. Az *ó, ő, é* fonéma nyitódó *(uo, üö, ië* típusú) kettőshangzóban realizálódik, ez azonban következetesen és rendszerszerűen eltér hangszínében a fentebb említett kettőshangzóktól; német kölcsönszókban azonban gyakori a monoftongusos megoldás is az *ó, é* esetében (pl.: *dózni* 'cigarettatárca', *bédër* 'zivatar'). — 7. Kny.-i *ú, ű* helyén szóvégen gyakori az *ó, ő* fonéma (pl. *uocsuo* 'ocsú', *savanyuo, kaszaruo* 'koszorú', *luttoapuo, dzsürüö, dzsüszüö, sürüö, szünyüö* stb.). — 8. A nyelvjárás *í*-ző, de hangsúlytalan helyzetben kny.-i *é* helyén gyakori az *i* (pl.: *kisir, penisz, firisz, föstik, keritis, üörisztitëk, kökin, szëgin, legin* stb.; a „-ség" képző azonban mindig *í*-vel jelentkezik: *egissígës, felesígëm, beteksíg* stb.). — 9. Kny.-i *e (ë)* helyén szó végén gyakori az *i* (pl.: *eki, epi, körti, fejszi, csívi* stb.). — 10. Az *-l* igerag előtt nem jelentkezik asszociatív *ö*-zés, és az *-l* pótlónyúlás nélkül kiesik (pl.: *hozo, ëszë, vüszö).* — 11. Felső nyelvállású rövid mgh. után az *l* kiesése hangsúlytalan helyzetben nem jár pótlónyúlással (pl.: *mëgjavut, röpühet, parancsusz, csípünyi* stb.). — 12. Az *á* fonéma zártabb realizációja ismeretlen. — 13. Az *e* fonéma nyíltabb realizációjára csak Őriszigetből van néhány adatom. — 14. A „-nál, -nél" rag egyalakú; pl.: *Örzsiná, Feriná, kertná.* — 15. A „-hoz, -hez, -höz" rag egyalakú *(hászho, szïëkho, tüszho).* — 16. A *v* hasonít, de nem hasonul; pl.: *ödven, hadvan, bërëdva, Vazsvár, ködvëe, ragvoa* stb. — 17. A határozott névelő *e, ez;* pl.: *e fijam, ez annyok.* — 18. A kijelentő mód jelen idejében az „-unk, -ünk" igerag *-nunk, -nünk* alakú; pl.: *irnunk, ësznünk.* — 19. A birt. szragozás több birtok esetében egészen sajátságos. Az e. sz. 3. sz. kivételével az egy birtokot kifejező toldalékos alakokhoz járul az *-ék* képző (pl.: *dzserëkëmiëk, dzserëkëdiëk, dzserëkeji, dzserëkünkiëk, dzserëkëtëkiëk, dzserëkcsëkiëk* 'gyerekeim' stb.). — 20. A nyelvjárásban igen sok újabb és régibb keletű német jövevényszó él. — Egyéb sajátságaiban a nyelvjárás azonos az északnyugat-dunántúlival. (Részletesen lásd: Imre Samu, A felsőőri nyelvjárás. NytudÉrt. 72. sz.)

129.2. A v á g a i n y e l v j á r á s. — Vága (Cssz-2) a magyar nyelvterület északi peremén fekszik, Nyugat-Szlovákiában a Vág mellett, Nyitrától délnyugatra. Számos vonásában egyezik a tőle keletre fekvő terület nyelvjárásával, elsősorban a nyugati palóccal. Így: az *ly* fonémát nem ismeri, erősen *l*-ező. A Cssz-8-hoz hasonlóan erős benne az *á (ā)* utáni *o*-zás. Egy-két, elsősorban nem is hangtani, hanem alaktani-mondattani jellegű sajátsága miatt mégis el kell választani tőle. E sajátságok a következők: 1. A valódi birtokviszony kifejezésére a birt. szragos alakok helyett a birtokos névmással vagy birtokjeles névszóval alkotott szerkezetek használatosak inkább; pl.: *enyim ló, tied ló, szomszédé ló, mijenk ökör, enyim lovàk, tijetëk disznók, övéké ökrök* 'lovam', 'lovad', 'a szomszéd lova' stb.; hasonlóképpen a „nekem van" szerkezetekben is: *Neki vót kincstări lovàk. Akkor vót kössígnek mény.* A birtokviszony egyéb formáit azonban szintén birt. szragokkal fejezik ki; pl.: *füle, veje, zsebje, lābàm, lābà, dërëkà, szívük, unokājuk.* — 2. A névelő használata igen ritka. Pl.: *Hà fúj szél, zörög àjtó. Ollàn szőrös mim màjom. Szërdàheli embërt elvāktọ vonàt. Hozzā tāmàszkod kālhāho. Mënt út màjor felé. Itt tëmplommā làktàk.* Stb. — 3. Az igekötő általában nem kerülhet az ige mögé. Pl.: *Ki megmontà? Àzt is kísőb mekkàptà* 'kapta meg'. Stb. — 4. A *h* gyakran nem hasonít; pl.: *ëgy hibāz,*

ëgyhāzé, de: *áthässuk*, *mekhāt*. — 5. A kij. mód jelen i. e. sz. 3. sz.-ében a tárgyas ragozásban *-i* toldalék helyén gyakori a *-je;* pl.: *szeresse*, *öblögesse*, *mekkörösztője*, *megjelője*, *őrözze* 'szereti', 'öblögeti' stb. — 6. A felt. mód t. sz. 1. sz.-ében a tárgyas ragozásban a toldalék *-nuk*, *-nük;* pl.: *vārnuk*, *kötnük*, *vinnük*.

A fentebb említett 1—4. sajátság kialakulásában minden bizonnyal közrejátszott a szlovák nyelv hatása is.

129.3. A nagyhindi nyelvjárás. — Nagyhind (Cssz-5) Nyugat-Szlovákiában, Nyitrától dk.-re fekszik. Minden lényeges vonásában egyezik az északnyugati palóc, pontosabban a Nyitra vidéki (pl. Cssz-3) nyelvjárástípussal, azzal az eltéréssel, hogy hangrendszeréből a labiopalatális mgh.-k *(ü, ö, ű, ő)* hiányoznak, és helyükön a megfelelő illabiális hang *(i, ë, í, é)* jelentkezik (pl. *pispëk*, *pinkëzsgyi*, *iveg*, *tërek*, *síré*, *szíré* 'szérű', *gyíré*, *kerbé*, *kideril*, *fityíl* stb.). A nyelvjárásnak ez a sajátsága azonban ma már erősen pusztulóban van, és — legalább változatként — már elég gyakoriak a labiális megoldású alakok is. E hangtani sajátságnak voltak természetesen bizonyos morfológiai jellegű következményei is; így a „-tok, -tek, -tök", a „-hoz, -hez, -höz" toldalék tipikus megoldásában nem hármas, hanem kettős alakú *(-tok, -tëk; -ho, -hë)*. Az „erdő : erdeje" tőtípusban *é* : *e* váltóhang jelentkezik. Nyilván az *eke* : *ekét* tőtípus analógiás hatására a *sëprét*, *lepedét* szabályos toldalékos formákból *sëpre*, *lepede* típusú formák jöttek létre stb.

129.4. A kupuszinai nyelvjárás. — Kupuszina (Bácskertes: Ju-4) bácskai telepes község, Zombortól nyugatra-dny.-ra. Anyanyelvjárása típusában minden bizonnyal azonos volt a nagyhindivel, s a labiopalatális mgh.-k *(ü, ö, ű, ő)* hiánya itt még ma is szinte teljes következetességgel jelentkezik. Az *a* fonéma eredetibb illabiális, az *á* eredetibb labiális megoldása még eléggé jól kirajzolódik, de az ellentétes irányú ejtéshez való közeledés is eléggé erős fokú *(a̯, á̯; ą̇*, sőt *a)*. Az *ó, ő, é* fonéma mindkét helyen monoftongusos megoldású. Az *ly* fonémát mindkét nyelvjárás ismeri, de gyakorisága Kupuszinán Nagyhindhez viszonyítva igen szerény; *l* + *j* hangkapcsolat helyén a *lly* nem is jelentkezik. Több más hangtani vonatkozásban azonban a két nyelvjárás eléggé eltér egymástól. Így: Nagyhind erősen *í*-ző, Kupuszinán az *í*-zés alig jelentkezik egy-két morfémában; Nagyhinden a *t, d, l, n* palatalizációja *i* előtt viszonylag gyakori; Kupuszinán nincs meg, még a főnévi igenév képzője is *-ni;* Nagyhinden *-bó, -bé; -ho, -hë* (újabban *-bő; -hö* változatok is), Kupuszinán *-bú, -bí; -hó, -hé* toldalékokat találunk; a t. sz. 3. sz. birt. szrag Nagyhinden *-ok, -jok; -ëk, -jëk* (újabban *-ök, -jök* is), Kupuszinán *-uk, -juk; -ik, -jik*. Nagyhinden az *l, r, j* nyújtó hatása lényegében nem jelentkezik, Kupuszinán sem különösebben erős, de megvan; az *e* fonéma realizációja Kupuszinán változatokban gazdagabb, mint Nagyhinden; az *l* pótlónyúlásos kiesése típusaiban sok hasonlóság ellenére sem teljesen azonos; Kupuszinán a középfok, a múlt idő jele, a locativusrag ma is általában rövid pl.: *szëb, ëregeb, béveb; álut, ëvët; hányát;* stb. (Részletesebben vö. Benkő: MNy. LVII, 401—13.)

A két nyelvjárás tehát ma már semmiképpen sem tekinthető egy típusnak. Ugyanakkor — ha az alapfeltevés, hogy ti. a kupuszinai nyelvjárás

a nagyhindivel azonos anyanyelvjárásra vezethető vissza, igaz, pedig szinte kétségtelenül az — ez a két példa különösen szemléltetően mutatja, hogy a települések nyelvjárása egyrészt mennyire megőrizheti ősi, igen jellegzetes vonásait, másrészt mennyire más irányú lehet a fejlődése a környezet hatására, ill. saját belső fejlődésének törvényszerűségei folytán.

129.5. A csucsomi nyelvjárás. — Csucsom (Cssz-21) szintén az északi nyelvhatáron, Rozsnyótól ény.-ra fekszik. Legtöbb vonásában egyezik az abaúji *ö*-ző nyelvjárástípussal, illetőleg a magyarbődi nyelvjárásszigettel (vö. 126., 126.1.). Csucsomon is — Magyarbődhőz hasonlóan — az *a* fonéma illabiális, az *á* labiális megoldású, az *ly* önálló hangeszköz, bár a *j*, ill. az *l* megoldás is eléggé gyakori; az *l* és a *d* palatalizációja *i* előtt nem jelentkezik, a *t*-é és az *n*-é is egészen ritka; hangsúlytalan *ö*-ző, de *ö*-zése már erősen bomlóban van; a hosszú msh.-k rendszere nem jelentkezik következetesen. Több fontos sajátságban azonban el is tér a magyarbőditől. Így: 1. Ismeri az *ë* : *e* fonémaellentétet. — 2. Nyílt *e* tőszó végén nem állhat; pl.: *dinyë, üsztökë, estë, ekë, lëncsë, feketë, összë, kötvë;* hasonlóképpen pl.: *üvegjë, zsebë, vőjë* ~ *vejë, tőlë, mëgvertë, törjë, ëszë* stb., de *kerbe, szekere* 'szekérre'. — 3. Élnek a *-nott, -nól, -nyi* toldalékok. — 4. Élnek a *nyomuk* 'nyomjuk' típusú kij. mód jelen idejű tárgyas igealakok. — 5. A főnévi igenév képzőjeként elég gyakori a *-nyi* is.

129.6. A magyarbődi nyelvjárásra vö. 126.1.

129.7. A szlavóniai nyelvjárás. — A típust anyagomban csak Kórógy (Ju-7) képviseli. Igen sok archaikus vonást megőrzött nyelvjárás. Főbb sajátságai: 1. Kny.-i *ú, ű* helyén nem ritka az *ó, ő* (pl.: *ocsóu, sáványou, gyírőü, sírőü, szérő* stb.). — 2. Néhány morfémában jelentkezik az *ié* típusú kettőshangzóban realizálódó $é_2$ fonéma; pl.: *sziép* ~ *szệp, viér, testviéröm, legiény* ~ *legény, riétᶜ* stb. — 3. Hangsúlytalan *ö*-ző, részleges hangsúlyos *ö*-zéssel. — 4. Kny.-i *ü, ű* helyén gyakori a megfelelő illabiális hang; pl.: *pispök, rihes, siket, isző, gyírőü, gyiszőü, hívös, sírőü, kűmíves, fív* 'fű' stb. (vö. 102.) — 5. Kny.-i *ő* helyén nem ritka az *ű* (pl.: *kűvel, űket, bűri, hétᶜfű, medᶜdᶜű* stb.). — 6. Az *ó, ő, é* fonéma gyakran záródó típusú kettőshangzóban realizálódik, de nem ritka a monoftongusos megoldás sem. — 7. Az *a* fonéma többnyire illabiális megoldású, az *á* fonéma általában *a͡o* típusú kettőshangzóban realizálódik. — 8. Erősen *j*-ző. — 9. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése inkább csak *ol, öl* hangkapcsolat helyén jelentkezik, néhány tőszóban. A kny.-i *al, el* hangkapcsolat helyén pótlónyúlás nem jelentkezik, így a polifonémikus értékű *ā, ē* hangot nem ismeri. — 10. Gyakoriak a hehezetes msh.-k, elsősorban *p, t, k* helyén. — 11. Az e. sz. 3. sz. birt. szrag *-a, -ja; -e, -je*, de a palatális sorban ritkán *-i, -ji* is. — 12. A t. sz. 3. sz. birt. szrag többnyire *-ik, -jik (disznójik, kertyik, fűsűjik).* — 13. A hosszú *í* a birt. szragokban máshol is megjelenik (pl.: *ökrejítök, ökrejík, lovájím, disznájítok* stb.). — 14. A „-ból, -ből" rag *-ból, -ből* alakú, a „-tól, -től; -ról, -ről" *-tùl, -tűl; -rùl, -rűl*, de ritkán *-tul, -tül; -rul, -rül* is. — 15. A „-hoz, -hez, -höz" hármas alakú: *-ho, -hë, -hö.* — 16. A „-val, -vel" rag *v*-je hasonul. — 17. A „-kor" rag *-ko*, a „-szor, -szer, -ször" *-szo, -szö* alakú. — 18. Az „-uk, -juk; -ük, -jük" igei személyragok kettős alakúak ugyan, de mgh.-juk középső nyelvállású (pl.: *nyomjok, áthássok, mëgnyízökᶜ, béipᶜöröltök).* — 19. A „-va, -ve" képző *-vál, -vel* alakú, *v*-je

hasonul (pl.: *foggál, vâoggál, zâorrál, k'öt't'el* stb.). — 20. Élnek a *mondi, monditok, mondik* típusú igealakok, de a hosszú *í*-s forma itt is jelentkezik a testesebb toldalékokban (pl. *àdít'ok)*. — 21. Nyomaiban él az *ëttel* típusú igealak is. — 22. Az *-ul, -ül* igeképzőnek van *-íl* változata is *(më*^{1}*-gyógyíl)*. — 23. Az *-ít* képzőnek *-út, -űt* változata is van: *p'irút'os kinyérke, nyerűt*. — 24. A *-ni* igenévképzőnek van *-nijà* változata is: *inni* ~ *innijà, kötni* ~ *kötnijà*.

129.8. Több nyelvjárásszigetet találunk a romániai nyelvjárásokban. Ezek részletesebb bemutatásától azonban, hasonlóképpen a nagy területen elhelyezkedő csángó településekétől is, dolgozatomban a fentebb részletezett okokból (vö. 128.) el kell tekintenem.

A nagyobb nyelvjárási egységek

130. Az eddigiekben a nyelvjárástípusokról mint viszonylagosan önálló egységekről beszéltem, esetenként rámutattam a szomszédos típusok közös vonásaira is, de elsődlegesen mégis az eltéréseket, az egyes típusok sajátosan jellemző vonásait, ezek rendszert alkotó egységét hangsúlyoztam. Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy ezek a területileg nemegyszer eléggé kis kiterjedésű részrendszerek mennyiben foglalhatók nagyobb nyelvjárási egységekbe. Megítélésem szerint ilyen egységekkel szintén lehet több-kevesebb realitással számolni, bár ez esetben az elvonatkoztatás természetesen még magasabb fokú, az egység még inkább viszonylagos. Az egyező tulajdonságok száma jóval kevesebb, mint az egyes típusokban, s még a közösnek minősített tulajdonságok is arányaikban e nagyobb egységeken belül eléggé eltérőek lehetnek. Ugyanakkor azonban ezek a számba jöhető sajátságok általában nagy hatásúak, a jelenség hatása alá tartozó morfémák nagy részét érintik, és a beszélt nyelvet is igen nagy mértékben színezik. Ahogy az egyes nyelvjárástípusok mellett meg kellett különböztetni átmeneti, keverék jellegű pontokat, sávokat, sőt anyagom alapján kisebb-nagyobb területeket is, a nagyobb egységek megrajzolásakor számolni kell hasonló jellegű nyelvjárástípusokkal is, olyanokkal, amelyek ezekbe a nagyobb egységekbe nem sorolhatók be.

Megítélésem szerint az általam felvázolt nyelvjárástípusokat a következő nagyobb egységekbe sorolhatjuk, különös nyomatékkal hangsúlyozva azonban egységük erősen viszonylagos voltát.

130.1. A nyugati (dunántúli) nyelvjárások. — Főbb közös sajátságaik: 1. Kny.-i *ú, ű, í* helyén eléggé általános a rövid *u, ü, i*. — 2. A *j* kötött fonéma, msh. után nem fordulhat elő, csak összetételek határán. — 3. Erős fokú az *l*-ezés. — 4. A szótagzáró *l* kiesése igen gyakori. — 5. *ë* : *ö* viszonylatban — bár igen különböző mértékben — jellemző a labiális megoldás. — 6. Az *á* fonéma általában zártabb realizációjú. — 7. Megvan az *e* : *ë* fonémaellentét. — 8. Az *e* fonéma általában nyíltabb realizációjú.

Ide sorolhatók a következő nyelvjárástípusok: az északnyugat-dunántúli, a zalai, az őrségi, a hetési, az észak-dunántúli; a Balaton vidéki, a középsomogyi.

130.2. Az északi (palóc) nyelvjárások. — Az ide sorolható típusokat két nagy hatású, de egymással szorosan összefüggő sajátság fogja össze nagyjából azonos jelleggel: az *a* fonéma illabiális, az *á* labiális *(ȧ, ā)* típusú megoldása. Már kevésbé általánosak az egész területen (elsősorban a keleti és a nyugatibb részeken) a következő sajátságok: 1. Az *l*-ezés eléggé ritka: az *ly*-nal írt szavakban, illetőleg *l* + *j* hangkapcsolat helyén *ly* a tipikus megoldás, de újabb változatként nem ritka a *j* sem. — 2. Bizonyos fokú illabialitás jelentkezik *ë* : *ö*, *i* : *ü* viszonylatban. — 3. Az *l* pótlónyúlásos kiesése elsősorban *ol*, *öl* hangkapcsolatban jelentkezik, de itt is jóval ritkább, mint a Dunántúlon. — 4. A pótlónyúlás köznyelvi *al*, *el* hangkapcsolatban a típusok zömében egyáltalán nem jelentkezik, ahol (főképpen nyugaton) megvan, ott is inkább csak változat; így az *ā*, *ē* polifonémikus értékű hang nem tipikus. — 5. Az *e* : *ë* fonémaellentét megvan. — 6. Az *e* fonémának nem ritka a zártabb *(ę)* típusú realizációja sem.

Ide sorolhatók a következő nyelvjárástípusok: a középpalóc, az Ipoly vidéki, az északnyugati palóc, a déli palóc, a keleti palóc.

130.3. A keleti nyelvjárások. — Legfőbb sajátságaik: 1. Nem ismerik az *e* : *ë* fonémaellentétet. — 2. Az egységes *e* fonéma realizációs skálája igen széles *(e, ę, ę̈, ë)*. — 3. Erősen *j*-zők, az *l*-es megoldás kivételesen ritka. — 4. Különösen *ë* : *ö* viszonylatban bizonyos fokú illabialitás jelentkezik. — 5. A polifonémikus értékű *ā*, *ē* jelentkezése viszonylag ritka. — 6. Igen erős az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása.

Ide sorolható nyelvjárástípusok: a hajdú-bihari, a szabolcs-szatmári, valószínűleg az ettől északra-ény.-ra eső területek egy része is. Külön vizsgálatot kíván, hogy a romániai nyelvjárások mely típusai vonhatók ide.

130.4. A déli nyelvjárások. — Legfontosabb közös sajátságuk: 1. Az erős fokú *ö*-zés. — 2. Az *ë* fonéma igen kis megterhelésű. — 3. A kny.-i *ú*, *ű*, *í* fonéma helyén az *u*, *ü*, *i* eléggé ritka. — 4. Az *l*-ezés már viszonylag gyenge fokú. — 5. A polifonémikus értékű *ā*, *ē* jelentkezése viszonylag ritka. — 6. A *j* szabad fonéma. — 7. A terület nagy részén élnek a *mondi*, *monditok*, *mondik* típusú igealakok.

Ide sorolhatók a következő nyelvjárástípusok: a dél-baranyai, a Szeged vidéki, a Baja környéki, a kiskunsági.

130.5. A fenti nagyobb egységekhez viszonyítva átmeneti nyelvjárástípusoknak tekintem a következőket: a dél-somogyi, az észak-baranyai, az észak-dunai, a nyugati palóc, a Hernád vidéki, a Szikszó környéki, az Eger környéki, a Budapest környéki, a közép-tiszántúli, és talán a csallóközi-szigetközi is.

130.6. Nyelvjárásszigetek jellegűnek tekintem a következő típusokat: a Szenc környéki, az abaúji *ö*-ző.[1]

[1] A mellékelt szemléltető térképen (21. sz.) az egyes nyelvjárástípusokat e csoportosításnak megfelelően szemléltetem. A közös alapjel a nagyobb egységbe való tartozásra utal. Az átmeneti jellegű, illetőleg nyelvjárásszigetnek minősített típusok esetében a szemléltetés szintén valamilyen testes jellel történik. A típusba nem sorolt kutatópontokat vonalszerű ábrázolással különítem el. Közülük az átmeneti, keverék jellegűnek minősítetteket egységesen ×, a különböző, viszonylag újabb keletű településeket +, a részletesebben vizsgált nyelv-, ill. nyelvjárásszigeteket pedig S jellel jelölöm.

130.7. A romániai magyar nyelvjárásokkal részletesen nem foglalkozom. Úgy gondolom azonban, hogy a fentiekhez hasonló csoportosítás alapján két nagyobb egységbe lehet sorolni őket: a mezőségi és a székely nyelvjárások. Erdély nyugati-ény.-i települései egy részének nyelve minden kétséget kizáróan az általam „keleti nyelvjárások"-nak nevezett egységbe sorolható. (A moldvai csángó nyelvjárások pedig egységesen nyelvsziget jellegűnek minősíthetők e csoportosítás szempontjából.)

TÁJSZÓMUTATVÁNY

131. A fentebb felvázolt nagyobb nyelvjárási egységekben már a szókincsben is mutatkoznak jól elkülöníthető eltérések, legalábbis olyan értelemben, hogy az illető szó csak nyugaton vagy északon stb. él, és bár nem ismeretes feltétlenül az általam a nyugati vagy északi stb. nyelvjárások közé sorolt valamennyi nyelvjárástípusban, esetleg azokon némileg túl is terjed, de az illető szó ,,nyugati'', ,,északi'', ,,keleti'', ,,erdélyi'', esetleg ,,déli'' jellege határozottan kitapintható. Sőt nemegyszer ezeken a nagyobb egységeken belül a pontosabb földrajzi rögzítés (,,Délnyugat-Dunántúl'', ,,a középpalócság'', a ,,Tiszántúl középső részei'' stb.) is lehetséges.

Ezek a nagyobb egységek azonban a szókincs szempontjából — érthető módon —, bár más-más mértékben, szorosabban kapcsolódnak is egymáshoz. E tekintetben — megítélésem szerint — a legönállóbb egységnek a nyugati (dunántúli) nyelvjárások mutatkoznak. Az ,,északi''-nak nevezett nyelvjárások tájszavai gyakran élnek a Tiszántúl északi részén is. A ,,keleti''-nek nevezett nyelvjárások a szókincs szempontjából is gyakran szorosan kapcsolódnak az erdélyi nyelvjárásokhoz. Érdekes módon viszonylag kevés ,,saját'' tájszót találtam az ún. ,,déli'' nyelvjárásokban. Az ide sorolt nyelvjárástípusok egy-egy része a szókincs szempontjából eléggé gyakran a nyugati vagy a keleti, esetleg az északi nyelvjárásokkal mutat kapcsolatot. Nem ritka azonban az a jelenség sem, hogy egy-egy szó egymástól viszonylag távolabbi területeken bukkan fel. Különösen érdekesek azok az egyezések, amelyek például a nyugati és a kelet-erdélyi peremterületek között mutatkoznak.

A szókincs földrajzi összefüggéseinek elemzése — figyelembe véve bizonyos művelődéstörténeti szempontokat is — igen hasznos lenne, és eredményei minden bizonnyal túl terjednének a dialektológia határain. Ez azonban olyan szerteágazó újabb kutatásokat kívánna, amelyre ebben a munkában nem vállalkozhattam.

A következőkben a nyelvatlasz anyagából inkább csak szemelvényszerűen, a részletesebb feldolgozás igénye nélkül közlök bizonyos tájszóanyagot nyelvjárásaink fentebb kirajzolt öt nagyobb egységéből.[1]

131.1. Nyugati (dunántúli) tájszavak. — *bogár* 'légy'; *tüskézsborz* 'sündisznó'; *kágyilló* 'meztelen csiga'; *mënyétasszony* 'menyét';

[1] Minthogy az egyes adatoknak igen sok hangtani változata lehetséges, itt a szóanyagot egészen elnagyolt fonetikus írással adom meg.

monyas 'csődör'; *emse, göbe* 'nősténydisznó'; *kékvirág, kékkonkó, igyvirág* 'búzavirág'; *rice* 'vadrepce'; *kosz* 'aranka'; *szotyola* 'napraforgó'; *hajdina; vörösrépa* 'cékla'; *himpér* 'málna'; *szelënce* 'orgona'; *szëdërfa* 'eperfa'; *kukoricafej* 'kukoricacső'; *cimëre* '⟨a kukorica⟩ virágja'; *csörmő, tünt* 'gabonaüszök'; *kalahája* ~ *kaláhája, talákja* '⟨a gabona⟩ bajusza'; *mákhőll* 'üres mákgubó'; *iga* 'járom'; *sin* 'ráf ⟨a keréken⟩'; *gurgó* ~ *gurgula* ~ *gurgató* 'henger'; *masina* 'cséplőgép'; *cságaté* 'tézsla'; *ekenád* 'eketalp'; *hé* ~ *hí* ~ *hél* 'padlás'; *takarulás* ~ *takarodás* 'behordás'; *hant* 'rög'; *talp* 'küszöb'; *bödőc* 'szalmazsák'; *gyujtó* 'gyufa'; *sirhokli* 'piszkavas'; *kurugla* 'szénvonó'; *zsompor* ~ *zsombor* 'szakajtó'; *vindő* 'zsírosbödön'; *korsó* 'kancsó'; *sziács* 'gyaluforgács'; *kövesztött* ⟨szalonna⟩ 'abált ⟨szalonna⟩'; *mecc* 'vág'; *gyarat* 'gerebenez'; stb., stb.

131.2. É s z a k i (p a l ó c) t á j s z a v a k. — *lúdmāk* 'pipacs'; *pohānkà* 'hajdina'; *màkukà* 'napraforgó'; *grujà* 'krumpli'; *vàtszilvà* 'kökény'; *pākà* 'gyékénybuzogány'; *gyüke* 'gyökere'; *kàrfà* 'záp ⟨a szekéroldalon⟩'; *turbuk* ~ *turbik* 'párnatok'; *màsinà* 'takaréktűzhely'; *kutācs* 'piszkavas'; *fén* 'fenőkő'; *ostorhëgy* 'csapó ⟨az ostoron⟩'; *köpű* 'méhkas'; *pàmpuskà* 'fánk'; *herőce, fársàng* 'forgácsfánk'; *csík* 'metélttészta'; *làgzi* 'lakodalom'; *përc* 'íz ⟨az ujjon⟩'; *csināl* 'gerebenez'; *vertőke* 'gombolyító'; *szātvà* 'szövőszék'; stb., stb.

131.3. K e l e t i t á j s z a v a k. — *cakó* 'gólya'; *nadáj* 'pióca'; *csúszó* 'kígyó'; *dongó* 'méh'; *tatárka* 'hajdina'; *forgó* 'napraforgó'; *tengeri* 'kukorica'; *paszuj* 'bab'; *pöszméte, köszméte* 'egres'; *sejme* '⟨a kukorica⟩ bajusza'; *hánt* '⟨kukoricát⟩ foszt'; *konyha, vaskonyha* 'takaréktűzhely'; *kaska* 'kosár'; *rocska* 'fejőedény'; *targonca* 'tragacs'; *szilánk* 'szálka'; *pucér* 'meztelen'; stb. Kisebb-nagyobb területen Erdélyben is; pl.: *persej* 'puska ⟨a kerékagyban⟩'; *surgyé* 'szalmazsák'; *laska; ruca;* stb.

131.4. D é l i t á j s z a v a k. — *szárma* ~ *származt* 'töltött káposzta'; *rica* ~ *tányérica* 'napraforgó'; *kaptár* 'méhkas'; *zirzon, izrom* 'kaptár'; *tüsökborona* 'tövisborona'; *ziha* ~ *zéha* 'juha ⟨a szekéren⟩'; *göröncs* 'rög'; stb.

131.5. E r d é l y i t á j s z a v a k. — *cáp* 'bakkecske'; *kecskeolló* 'kiskecske'; *pipe* 'kisliba'; *evet* 'mókus'; *vérszipó* 'pióca'; *pakulár, csobán* 'juhász'; *apatárs* 'násznagy'; *anyatárs* 'nászasszony'; *repcsen* ~ *rapcsont* 'vadrepce'; *haricska* ~ *hiriska* 'hajdina'; *pityóka* 'krumpli'; *fuszujka* 'bab'; *törökbúza* 'kukorica' (Nyitra vidékén is); *murok* 'sárgarépa'; *füge* 'egres'; *veressző* 'ribizli'; *borostyán* ~ *boroszlán* 'orgona'; *burján* 'gyom, gaz'; *hosszúvas* 'csoroszlya'; *kabola* 'ekeló'; *fonókerék* 'rokka'; *gaj* 'rög'; *hiju* 'padlás'; *szén* 'parázs'; *fűtő* 'takaréktűzhely'; *fersing* 'szoknya'; *íz* 'lekvár'; *mar* 'harap'; stb., stb.

ZÁRÓSZÓ

132. Tisztában vagyok azzal, hogy a magyar nyelvjárástípusoknak általam megkísérelt körvonalazása a szakkörökben vitát válthat ki. Tudom azt is, hogy az egyes kutatópontoknak a különböző típusokba való sorolása vagy átmeneti, keverék jellegűnek minősítése nemegyszer talán még inkább vitatható, s valószínűnek tartom, hogy ilyen vonatkozású megállapításaimat az elkövetkező részletkutatások talán több esetben is módosítani, helyesbíteni fogják. Úgy vélem azonban, hogy tipizálásom mindezek ellenére is jobban megközelíti a m a i nyelvjárási valóságot nemcsak LAZICZIUS ilyen irányú kísérleténél, hanem BALASSÁnak — a korabeli lehetőségeket figyelembe véve — a legnagyobb elismerésre méltó, kiváló munkájánál is. Tipizálásomban igyekeztem óvatosan eljárni, ezért is hagytam gyakran „nyitott kapuk"-at. Semmiképpen sem szerettem volna ugyanis e téren nagyobb határozottságot mutatni annál, mint ami anyagom alapján legjobb meggyőződésem szerint lehetséges, s nem láttam volna helyesnek, hogy nyelvjárási típusokat rajzoljak meg ott, ahol ennek reális voltában magam is kételkedtem, vagy legalábbis e tekintetben bizonytalankodtam. Úgy gondolom azonban, hogy maga ez a bizonytalanság is járhat némi gyakorlati haszonnal, legalábbis abban az értelemben, hogy ráirányíthatja a nyelvjáráskutatók figyelmét arra, mely területeken lenne szükség új, részletesebb vizsgálatokra, esetleg regionális tájatlaszok készítésére.

Feltehetően vitatni fogják az általam megrajzolt nyelvjárástípusoknak nagyobb, de eléggé laza egységekre való sorolását is. Azt hiszem azonban, hogy bizonyos realitást ez az elképzelés is kétségtelenül tükröz.

Ez az összeállítás csupán azokat a legfontosabb szakmunkákat — elsősorban önálló műveket — tartalmazza, amelyek a dolgozatban tárgyalt elméleti jellegű kérdések szempontjából az általános vagy a magyar nyelvjárástant illetően különösebben jelentősek, illetőleg amelyek valamilyen formában elősegítették a dolgozatomban alkalmazott módszertani eljárás kialakulását. Nem sorolom itt fel azokat a szakcikkeket, tanulmányokat, amelyeket pontos forrásmegjelöléssel idézek. A felhasznált forrásokat általában a hazai szakirodalomban használatos rövidítéssel közlöm.

Arany A. László: Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Pozsony, 1944.
Bach, A.: Deutsche Mundartforschung.[2] Heidelberg, 1950.
Balassa József: A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1891.
Bárczi Géza: Régi magyar nyelvjárások. Bp., 1947.
Bárczi Géza: Magyar hangtörténet.[2] Bp., 1958.
Bárczi Géza szerk.: A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Bp., 1955.
Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957.
Csűry Bálint: A népnyelvi búvárlat módszere. Bp., 1936. (= Csűry, Módsz.)
Danczi Villebald: A kürti nyelvjárás hangtana, fonetikai és fonológiai vizsgálata. MNyTK. 48. sz. Bp., 1939.
Dauzat, A.: La Geographie Linguistique. Paris, 1922.
Deme László: A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása. Bp., 1949. (= Deme, NyjAF.)
Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953. Nyelvtudományi Értekezések 3. sz. (= Deme, NyjKérd.)
Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. (= Deme, NyatlFunk.)
Frings, Th.: Volkskunde und Sprachgeographie. Deutsche Forschung 6. Berlin, 1928.
Gauchat, L.: Gibt es Mundartgrenzen? Archiv f. d. Studium der neueren Sprachen CXI (1903.)
Gamilscheg, E.: Die Sprachgeographie und ihre Ergebnisse für die allgemeine Sprachwissenschaft. Bielefeld—Leipzig.
Horger Antal: A magyar nyelvjárások. Bp., 1934.
Hornig, A.: Über Dialektgrenzen im Rumänischen. Zeitschrift f. rom. Phil. XVII. (1893.)
Hutterer, C. J.: Das ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Halle, 1963.
Ivić, P.: Die Serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung. 1958.
Jaberg, K., Jud, J.: Der Sprachatlas als Forschungsinstrument. Halle, 1928.
Kálmán Béla: Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai. Bp., 1949. (= Kálmán, NyjGyűjt.)
Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. Bp., 1966.
Кузнецов П. С.: Русская диалектология. Москва, 1951.
Laziczius Gyula: Bevezetés a fonológiába. MNyTK. 33. sz. Bp., 1932.
Laziczius Gyula: A magyar nyelvjárások. Bp., 1936.
Pais Dezső: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. MNyTK. 78. sz. Bp., 1950.

Papp László: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Bp., 1963.
Paul, H.: Prinzipien der Sprachgeschichte.[5] Halle, 1920.
Schirmunski, V.: Deutsche Mundartkunde. Berlin, 1962.
Saussure, F.: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford.: B. Lőrinczy Éva. Bp., 1967.
Szabó Dénes szerk.: Az első magyar népnyelvkutató értekezlet határozatai. Bp., 1942. (= Hat.)
Tomanóczy Jolán: Hirics ormánsági község nyelvjárásának hangtana. Pécs, 1940.
Trubetzkoy, N. S.: Phonologie und Sprachgeographie. Travaux du Cercle Linguistique de Prague IV.
Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959.
Weinreich, U.: Is a Structural Dialectology? World X (1954.), 388—400.

A szemléltető térképek jegyzéke

1. sz. A mai magyar nyelvjárások hangrendszertípusai (73. lap)
2. sz. Az *ú* gyakorisága (101. lap)
3. sz. Az *ű* gyakorisága (110. lap)
4. sz. Kny.-i *é:* nyj.-i *í* (120. lap)
5. sz. Az *ő* gyakorisága (144. lap)
6. sz. Az *é* gyakorisága (154. lap)
7. sz. A polifonémikus értékű *ā* gyakorisága (165. lap)
8. sz. Az *o* gyakorisága (200. lap)
9. sz. Kny.-i *e (ë):* nyj.-i *ö* (208. lap)
10. sz. Az *ë* gyakorisága (220. lap)
11. sz. Összesített statisztikai térkép (238. lap)
12. sz. Az *ly* ~ *l* ~ *j* realizáció (246. lap)
13. sz. Az *ó, ő, é* kettőshangzós megoldása (273. lap)
14. sz. Az *á* hangszíne (281. lap)
15. sz. Az *a* hangszíne (285. lap)
16. sz. Az *e* hangszíne (292. lap)
17. sz. Az *l, r, j* nyújtó hatása (298. lap)
18. sz. Egyes sz. 3. sz. birt. szrag (310. lap)
19. sz. Többes sz. 3. sz. birt. szrag (312. lap)
20. sz. A *-hoz, -hez, -höz* rag (315. lap)
21. sz. A nyelvjárástípusok (333. lap)

Jegyzék a magyar nyelvatlasz kutatópontjairól

Magyarország (A—P)

A- 1. Dunakiliti (Győr-Sopron m.)
A- 2. Pusztasomorja (Győr-Sopron m.)
A- 3. Tárnokréti (Győr-Sopron m.)
A- 4. Acsalag (Győr-Sopron m.)
A- 5. Hegykő (Győr-Sopron m.)
A- 6. Agyagosszergény (Győr-Sopron m.)
A- 7. Szárföld (Győr-Sopron m.)
A- 8. Szilsárkány (Győr-Sopron m.)
A- 9. Szakony (Győr-Sopron m.)
A-10. Völcsej (Győr-Sopron m.)
A-11. Sajtoskál (Vas m.)
A-12. Csapod (Győr-Sopron m.)
A-13. Mihályi (Győr-Sopron m.)
A-14. Vág (Győr-Sopron m.)
A-15. Velem (Vas m.)
A-16. Nemescsó (Vas m.)
A-17. Acsád (Vas m.)
A-18. Rábasömjén (Vas m.)
A-19. Csánig (Vas m.)
A-20. Csönge (Vas m.)
A-21. Magyargencs (Veszprém m.)
A-22. Torony (Vas m.)
A-23. Balogunyom (Vas m.)
A-24. Tanakajd (Vas m.)
A-25. Megyehid (Vas m.)
A-26. Tokorcs (Vas m.)
A-27. Káld (Vas m.)
A-28. Kemenespálfa (Vas m.)
A-29. Nagypirit (Veszprém m.)
A-30. Egyházasrádóc (Vas m.)
A-31. Nagymákfa (Vas m.)
A-32. Gyanógeregye (Vas m.)
A-33. Csehimindszent (Vas m.)
A-34. Rigács (Veszprém m.)

B- 1. Szalafő (Vas m.)
B- 2. Rábagyarmat (Vas m.)
B- 3. Viszák (Vas m.)
B- 4. Sárfimizdó (Vas m.)
B- 5. Andrásfa (Vas m.)
B- 6. Pakod (Zala m.)
B- 7. Kisgörbő (Veszprém m.)
B- 8. Sümegprága (Veszprém m.)
B- 9. Csöde (Zala m.)
B-10. Zalaháshágy (Zala m.)
B-11. Babosdöbréte (Zala m.)
B-12. Ságod (Zala m.)
B-13. Padár (Zala m.)
B-14. Zalacsány (Zala m.)
B-15. Rezi (Veszprém m.)
B-16. Szentgyörgyvölgy (Zala m.)
B-17. Kerkabarabás (Zala m.)
B-18. Becsvölgye (Zala m.)
B-19. Zalatárnok (Zala m.)
B-20. Szentpéterúr (Zala m.)
B-21. Hahót (Zala m.)
B-22. Egeraracsa (Zala m.)
B-23. Sármellék (Veszprém m.)
B-24. Kerkateskánd (Zala m.)
B-25. Kányavár (Zala m.)
B-26. Becsehely (Zala m.)
B-27. Oltárc (Zala m.)
B-28. Bödeháza (Zala m.)
B-29. Gelsesziget (Zala m.)
B-30. Galambok (Zala m.)
B-31. Balatonmagyaród (Zala m.)
B-32. Vörs (Somogy m.)
B-33. Pat (Zala m.)
B-34. Iharos (Somogy m.)
B-35. Szenta (Somogy m.)
B-36. Somogyszob (Somogy m.)
B-37. Nagykanizsa (Zala m.)

C- 1. Lipót (Győr-Sopron m.)
C- 2. Dunaszeg (Győr-Sopron m.)
C- 3. Vének (Győr-Sopron m.)
C- 4. Koroncó (Győr-Sopron m.)
C- 5. Csikvánd (Veszprém m.)
C- 6. Kajárpác (Győr-Sopron m.)
C- 7. Táp (Győr-Sopron m.)
C- 8. Pér (Győr-Sopron m.)
C- 9. Bana (Komárom m.)
C-10. Ete (Komárom m.)
C-11. Naszály (Komárom m.)
C-12. Dad (Komárom m.)
C-13. Nyárád (Veszprém m.)
C-14. Tapolcafő (Veszprém m.)
C-15. Vanyola (Veszprém m.)
C-16. Bakonyszentlászló (Veszprém m.)
C-17. Hánta (Komárom m.)
C-18. Dudar (Veszprém m.)
C-19. Somlóvásárhely (Veszprém m.)
C-20. —
C-21. Nyirád (Veszprém m.)
C-22. Szentgál (Veszprém m.)
C-23. Felsőörs (Veszprém m.)
C-24. Vilonya (Veszprém m.)
C-25. Iszkaszentgyörgy (Fejér m.)
C-26. Füle (Fejér m.)

D- 1. Nemesvita (Veszprém m.)
D- 2. Diszel (Veszprém m.)
D- 3. Kapolcs (Veszprém m.)
D- 4. Kisdörgicse (Veszprém m.)
D- 5. Balatonbozsok (Fejér m.)
D- 6. Mezőkomárom (Fejér m.)
D- 7. Ordacsehi (Somogy m.)
D- 8. Nagycsepely (Somogy m.)
D- 9. Bálványos (Somogy m.)
D-10. Som (Somogy m.)
D-11. Marcali (Somogy m.)
D-12. Mesztegnyő (Somogy m.)
D-13. Pamuk (Somogy m.)
D-14. Somodor (Somogy m.)
D-15. Somogyacsa (Somogy m.)
D-16. Felsőnyék (Tolna m.)
D-17. Várong (Tolna m.)
D-18. Nagykónyi (Tolna m.)
D-19. Döbrököz (Tolna m.)
D-20. Kutas (Somogy m.)
D-21. Lábod (Somogy m.)
D-22. Kisasszond (Somogy m.)
D-23. Mezőcsokonya (Somogy m.)
D-24. Szilvásszentmárton (Somogy m.)
D-25. Kaposgyarmat (Somogy m.)
D-26. Kaposkeresztúr (Somogy m.)
D-27. Gölle (Somogy m.)
D-28. Péterhida (Somogy m.)
D-29. Kálmáncsa (Somogy m.)
D-30. Somogyhatvan (Baranya m.)
D-31. Csikóstőttős (Baranya m.)
D-32. Varga (Baranya m.)
D-33. Magyaregregy (Baranya m.)
D-34. Mecsekszakál (Baranya m.)
D-35. Botykapeterd (Baranya m.)
D-36. Boda (Baranya m.)
D-37. Cserkút (Baranya m.)
D-38. Kozármisleny (Baranya m.)

E- 1. Ipolytölgyes (Pest m.)
E- 2. Tolmács (Nógrád m.)
E- 3. Héreg (Komárom m.)
E- 4. Úny (Komárom m.)
E- 5. Pilismarót (Komárom m.)
E- 6. Tök (Pest m.)
E- 7. Páty (Pest m.)
E- 8. Szigetmonostor (Pest m.)
E- 9. Kisnémedi (Pest m.)
E-10. Mogyoród (Pest m.)
E-11. Mány (Fejér m.)
E-12. Csákberény (Fejér m.)
E-13. Gyúró (Fejér m.)
E-14. Sukoró (Fejér m.)
E-15. Soponya (Fejér m.)
E-16. Seregélyes (Fejér m.)

E-17. Makád (Pest m.)
E-18. Bugyi (Pest m.)
E-19. Gyón (Pest m.)
E-20. Kunszentmiklós (Bács-Kiskun m.)

F- 1. Igar (Fejér m.)
F- 2. Sárszentmiklós (Fejér m.)
F- 3. Dunavecse (Bács-Kiskun m.)
F- 4. Kisszékely (Tolna m.)
F- 5. Madocsa (Tolna m.)
F- 6. Dunapataj (Bács-Kiskun m.)
F- 7. Kajdacs (Tolna m.)
F- 8. Kétv (Tolna m.)
F- 9. Medina (Tolna m.)
F-10. Gerjen (Tolna m.)
F-11. Uszód (Bács-Kiskun m.)
F-12. Fajsz (Bács-Kiskun m.)
F-13. Kakasd (Tolna m.)
F-14. Decs (Tolna m.)
F-15. Alsónyék (Tolna m.)
F-16. Szárász (Baranya m.)
F-17. Hidas (Baranya m.)
F-18. Zengővárkony (Baranya m.)
F-19. Martonfa (Baranya m.)
F-20. Szellő (Baranya m.)
F-21. Szebény (Baranya m.)
F-22. Szeremle (Bács-Kiskun m.)
F-23. Érsekcsanád (Bács-Kiskun m.)
F-24. Madaras (Bács-Kiskun m.)

G- 1. Várad (Baranya m.)
G- 2. Markóc (Baranya m.)
G- 3. Okorág (Baranya m.)
G- 4. Baksa (Baranya m.)
G- 5. Bosta (Baranya m.)
G- 6. Páprád (Baranya m.)
G- 7. Cún (Baranya m.)
G- 8. Kovácshida (Baranya m.)
G- 9. Kisherend (Baranya m.)
G-10. Kisharsány (Baranya m.)
G-11. Old (Baranya m.)
G-12. Kölked (Baranya m.)
G-13. Dávod (Bács-Kiskun m.)

H- 1. Kemence (Pest m.)
H- 2. Patak (Nógrád m.)
H- 3. Nógrádmarcal (Nógrád m.)
H- 4. Ludányhalászi (Nógrád m.)
H- 5. Nagylóc (Nógrád m.)
H- 6. Karancslapujtő (Nógrád m.)
H- 7. Bárna (Nógrád m.)
H- 8. Ivád (Heves m.)
H- 9. Tarnalelesz (Heves m.)
H-10. Borsodszentgyörgy (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
H-11. Balaton (Heves m.)

J- 1. Becske (Nógrád m.)
J- 2. Mátraszőlős (Nógrád m.)
J- 3. Ecseg (Nógrád m.)
J- 4. Erdőtarcsa (Nógrád m.)
J- 5. Gyöngyöspata (Heves m.)
J- 6. Hort (Heves m.)
J- 7. Bodony (Heves m.)
J- 8. Abasár (Heves m.)
J- 9. Bátor (Heves m.)
J-10. Verpelét (Heves m.)
J-11. Tarnabod (Heves m.)
J-12. Erk (Heves m.)
J-13. Hévizgyörk (Pest m.)
J-14. Tóalmás (Pest m.)
J-15. Jászfényszaru (Szolnok m.)
J-16. Jászjákóhalma (Szolnok m.)
J-17. Jászladány (Szolnok m.)
J-18. Gomba (Pest m.)
J-19. Tápiószentmárton (Pest m.)
J-20. Tápiógyörgye (Pest m.)
J-21. Nagykőrös (Pest m.)
J-22. Tószeg (Szolnok m.)
J-23. Vezseny (Szolnok m.)
J-24. Cegléd (Pest m.)

K- 1. Izsák (Bács-Kiskun m.)
K- 2. Tiszakécske (Bács-Kiskun m.)
K- 3. Alpár (Bács-Kiskun m.)
K- 4. Csépa (Szolnok m.)
K- 5. Soltvadkert (Bács-Kiskun m.)
K- 6. Kiskunhalas (Bács-Kiskun m.)
K- 7. Kiskunmajsa (Bács-Kiskun m.)
K- 8. Sövényháza (Csongrád m.)
K- 9. Szegvár (Csongrád m.)
K-10. Mélykút (Bács-Kiskun m.)
K-11. Kiskundorozsma (Csongrád m.)
K-12. Algyő (Csongrád m.)
K-13. Tiszasziget (Csongrád m.)

L- 1. Szinpetri (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L- 2. Trizs (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L- 3. Hét (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L- 4. Sajókaza (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L- 5. Szuhogy (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L- 6. Damak (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L- 7. Debréte (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L- 8. Krasznokvajda (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L- 9. Hernádszurdok (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-10. Fony (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-11. Baktakék (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-12. Encs (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-13. Alsóvadász (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)

L-14. Hernádkércs (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-15. Tardona (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-16. Sajóvámos (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-17. Alsódobsza (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-18. Tállya (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-19. Berzék (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
L-20. Tiszadob (Szabolcs-Szatmár m.)

M- 1. Cserépfalu (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
M- 2. Szihalom (Heves m.)
M- 3. Bükkábrány (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
M- 4. Bükkaranyos (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
M- 5. Egerlövő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
M- 6. Gelej (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
M- 7. Tiszabábolna (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
M- 8. Tiszatarján (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
M- 9. Sajószöged (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
M-10. Polgár (Hajdú-Bihar m.)
M-11. Tiszacsege (Hajdú-Bihar m.)
M-12. Dormánd (Heves m.)
M-13. Pély (Heves m.)
M-14. Sarud (Heves m.)
M-15. Nagyiván (Szolnok m.)
M-16. Nagykörü (Szolnok m.)
M-17. Abádszalók (Szolnok m.)
M-18. Kenderes (Szolnok m.)
M-19. Dévaványa (Békés m.)
M-20. Szerep (Hajdú-Bihar m.)

N- 1. Öcsöd (Szolnok m.)
N- 2. Endrőd (Békés m.)
N- 3. Köröstarcsa (Békés m.)
N- 4. Doboz (Békés m.)
N- 5. Orosháza (Békés m.)
N- 6. Okány (Békés m.)
N- 7. Biharugra (Békés m.)
N- 8. Földeák (Csongrád m.)
N- 9. Csanádpalota (Csongrád m.)
N-10. Kunágota (Békés m.)
N-11. Újkígyós (Békés m.)

O- 1. Nagybózsva (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
O- 2. Erdőhorváti (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
O- 3. Tarcal (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
O- 4. Pusztafalu (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
O- 5. Vajdácska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
O- 6. Ricse (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
O- 7. Viss (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
O- 8. Buj (Szabolcs-Szatmár m.)
O- 9. Kék (Szabolcs-Szatmár m.)
O-10. Nyírtét (Szabolcs-Szatmár m.)
O-11. Petneháza (Szabolcs-Szatmár m.)
O-12. Kékcse (Szabolcs-Szatmár m.)
O-13. Eperjeske (Szabolcs-Szatmár m.)
O-14. Nyírlövő (Szabolcs-Szatmár m.)
O-15. Tiszakerecseny (Szabolcs-Szatmár m.)
O-16. Ják (Szabolcs-Szatmár m.)
O-17. Mánd (Szabolcs-Szatmár m.)
O-18. Tiszakóród (Szabolcs-Szatmár m.)

P- 1. Tiszavasvári (Szabolcs-Szatmár m.)
P- 2. Oros (Szabolcs-Szatmár m.)
P- 3. Balkány (Szabolcs-Szatmár m.)
P- 4. Ófehértó (Szabolcs-Szatmár m.)
P- 5. Encsencs (Szabolcs-Szatmár m.)
P- 6. Papos (Szabolcs-Szatmár m.)
P- 7. Nyírkáta (Szabolcs-Szatmár m.)
P- 8. Géberjén (Szabolcs-Szatmár m.)
P- 9. Tyukod (Szabolcs-Szatmár m.)
P-10. Hermánszeg (Szabolcs-Szatmár m.)
P-11. Balmazújváros (Hajdú-Bihar m.)
P-12. Téglás (Hajdú-Bihar m.)
P-13. Hajdúszovát (Hajdú-Bihar m.)
P-14. Vámospércs (Hajdú-Bihar m.)
P-15. Hosszúpályi (Hajdú-Bihar m.)
P-16. Gáborján (Hajdú-Bihar m.)
P-17. Furta (Hajdú-Bihar m.)
P-18. Ártánd (Hajdú-Bihar m.)
P-19. Debrecen (Hajdú-Bihar m.)

Ausztria (Au)

Au-1. Középpulya
Au-2. Felsőőr
Au-3. Alsóőr
Au-4. Őrisziget

Csehszlovákia (Cssz)

Cssz- 1. Réte
Cssz- 2. Vága
Cssz- 3. Nyitragerencsér
Cssz- 4. Barslédec
Cssz- 5. Nagyhind
Cssz- 6. Csütörtök
Cssz- 7. Hodos
Cssz- 8. Sókszelőce

Cssz- 9. Zsitvabesenyő
Cssz-10. Bajka
Cssz-11. Izsap
Cssz-12. Martos
Cssz-13. Nagyölved
Cssz-14. Ebed
Cssz-15. Palást
Cssz-16. Csáb
Cssz-17. Bolyk
Cssz-18. Magyarhegymeg
Cssz-19. Zsip
Cssz-20. Gice
Cssz-21. Csucsom
Cssz-22. Tornagörgő
Cssz-23. Jánok
Cssz-24. Magyarbőd
Cssz-25. Nagyszalánc
Cssz-26. Deregnyő

Jugoszlávia (Ju)

Ju-1. Kót
Ju-2. Velika Pisanica
Ju-3. Várdaróc
Ju-4. Kupuszina
Ju-5. Bajsa
Ju-6. Péterréve
Ju-7. Kórógy
Ju-8. Piros
Ju-9. Temerin
Ju-10. Torontáltorda
Ju-11. Alsóittebe
Ju-12. Torontálvásárhely

Románia (Ro)

Ro-1. Szilágybagos
Ro-2. Désháza
Ro-3. Domokos
Ro-4. Magyarnemegye
Ro-5. Köröstárkány
Ro-6. Magyarvalkó
Ro-7. Vajdakamarás
Ro-8. Zselyk
Ro-9. Tölgyes
Ro-10. Torockószentgyörgy
Ro-11. Dózsa György
Ro-12. Nyárádremete
Ro-13. Kobátfalva
Ro-14. Csíkrákos
Ro-15. Kászonaltíz
Ro-16. Vajasd
Ro-17. Kiskapus
Ro-18. Lozsád
Ro-19. Oltszakadát
Ro-20. Halmágy
Ro-21. Csernátfalu
Ro-22. Zágon

Szovjetunió (Szu)

Szu-1. Homok
Szu-2. Csongor
Szu-3. Vári
Szu-4. Salánk

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés 5
Az újabb magyar nyelvjáráskutatás 7
Előzmények 7
A Csűry-iskola 10
Az első országos népnyelvkutató értekezlet 19
A nyelvjáráskutatás formái a két világháború között 21
A nyelvjáráskutatás 1945 után 27
Elméleti, módszertani kérdések 35
Mai nyelvjárásaink 57
A hangrendszertípusok vizsgálata 57
Mai nyelvjárásaink hangrendszertípusai 63
A hangrendszertípusok néhány tanulsága 74
A hangrendszertípusok értékelése 77
A magánhangzó-fonémák gyakorisága 89
Az *ú* gyakorisága 96
Kny. *ú* : nyj. *ú* 97
Kny. *ó* : nyj. *ú* 98
Kny. *u* : nyj. *ú* 99
Kny. *a* : nyj. ***ú*** 99
Kny. *-ít* : nyj. *-út* 99
Kny. *ul* : nyj. *ú(l)* 99
Kny. *uj(j) (uly)* : nyj. *ú(j)* 100
Kny. *ol, oj (oly)* : nyj. *ú* 100
Kny. *[á] -(v)al* : nyj. *[á] -(v)ú* 102
Összefoglalás 102
Az *ű* gyakorisága 102
Kny. *ű* : nyj. *ű* 103
Kny. *ő* : nyj. *ű* 103
Kny. *é* : nyj. *ű* 105
Kny. *ü* : nyj. *ű* 106
Kny. *ö* : nyj. *ű* 107
Kny. *í* : nyj. *ű* 107
Kny. *i* : nyj. *ű* 107
Kny. *ó* : nyj. *ű* 107
Kny. *e* : nyj. *ű* 107
Kny. *ül* : nyj. *ű(l)* 107
Kny. *öl, öj (öly)* : nyj. *ű* 108
Kny. *el, ej (ely)* : nyj. *ű(l)* 109
Kny. *ir* : nyj. *ű* 109
Összefoglalás 109
Az *í* gyakorisága 111
Kny. *í* : nyj. *í* 111
Kny. *é* : nyj. *í* 112
Kny. *ű* : nyj. *í* 121
Kny. *i* : nyj. *í* 122

Kny. *ü* : nyj. *í* ... 124
Kny. *e* : nyj. *í* ... 124
Kny. *ő* : nyj. *í* ... 125
Kny. *ú* : nyj. *í* ... 125
Kny. *ö* : nyj. *í* ... 125
Kny. *u* : nyj. *í* ... 125
Kny. *il* : nyj. *í* ... 125
Kny. *ül* : nyj. *í(l)* ... 125
Kny. *el* : nyj. *í(l)* ... 126
Kny. *oj (oly)* : nyj. *í* ... 126
Kny. *ál* : nyj. *í* ... 126
Kny. *já* : nyj. *í* ... 126
Kny. *a* : nyj. *í* ... 126
Összefoglalás ... 126
Az *ó* gyakorisága ... 126
Kny. *ó* : nyj. *ó* ... 127
Kny. *ú* : nyj. *ó* ... 127
Kny. *o* : nyj. *ó* ... 129
Kny. *u* : nyj. *ó* ... 129
Kny. *a* : nyj. *ó* ... 130
Kny. *ol, oj (oly)* : nyj. *ó(l)* ... 130
Kny. *or* : nyj. *ó* ... 132
Kny. *al, aj (aly)* : nyj. *ó* ... 132
Kny. *ar* : nyj. *ó* ... 134
Kny. *ul* : nyj. *ó(l)* ... 134
Kny. *uj(uly)* : nyj. *ó* ... 135
Kny. *-hoz* : nyj. *-hó* ... 135
Összefoglalás ... 135
Az $ó_2$ gyakorisága ... 135
Az *ő* gyakorisága ... 135
Kny. *ő* : nyj. *ő* ... 136
Kny. *ű* : nyj. *ő* ... 137
Kny. *ö* : nyj. *ő* ... 138
Kny. *é* : nyj. *ő* ... 139
Kny. *ü* : nyj. *ő* ... 139
Kny. *e* : nyj. *ő* ... 139
Kny. *ó* : nyj. *ő* ... 140
Kny. *öl, öj (öly)* : nyj. *ő(l)* ... 140
Kny. *ül* : nyj. *ő(l)* ... 141
Kny. *el, ej (ely)* : nyj. *ő(l)* ... 142
Kny. *-ször* : nyj. *-ső* ... 143
Kny. *er* : nyj. *ő* ... 143
Kny. *-kor* : nyj. *-kő* ... 143
Kny. *-höz* : nyj. *-hő* ... 143
Kny. *-hez* - nyj. *-hő* ... 143
Kny. *-í(t)* : nyj. *-ő(t)* ... 143
Összefoglalás ... 143
Az $ő_2$ gyakorisága ... 145
Az *é* gyakorisága ... 145
Kny. *é* : nyj. *é* ... 146
Kny. *í* : nyj. *é* ... 146
Kny. *ő* : nyj. *é* ... 147
Kny. *ű* : nyj. *é* ... 147
Kny. *e* : nyj. *é* ... 148
Kny. *i* : nyj. *é* ... 150
Kny. *o* : nyj. *é* ... 150
Kny. *u* : nyj. *é* ... 151
Kny. *a* : nyj. *é* ... 151
Kny. *ö* : nyj. *é* ... 151
Kny. *á* : nyj. *é* ... 151

Kny. *ü* : nyj. *é* ... 151
Kny. *jú* : nyj. *é* ... 151
Kny. *ju* : nyj. *é* ... 151
Kny. *el, ej (ely)* : nyj. *é(l)* ... 151
Kny. *ej* : nyj. *é(j)* ... 153
Kny. *oj (oly)* : nyj. *é* ... 153
Kny. *er* : nyj. *é* ... 153
Kny. *-ször* : nyj. *-szé* ... 153
Kny. *öl* : nyj. *é* ... 153
Kny. *ül* : nyj. *é* ... 153
Kny. *-hez* : nyj. *-hé* ... 155
Kny. *-höz* : nyj. *-hé* ... 155
Összefoglalás ... 155
Az $é_2$ gyakorisága ... 155
Kny. *é* : nyj. $é_2$ ... 155
Kny. *í* : nyj. $é_2$ ... 156
Kny. *e* : nyj. $é_2$ ... 156
Kny. *i* : nyj. $é_2$ ... 157
Kny. *ő* : nyj. $é_2$ ... 157
Kny. *ü* : nyj. $é_2$ ... 157
Kny. *u* : nyj. $é_2$ ... 157
Az $\bar{e}$ fonéma gyakorisága ... 157
Az *á* gyakorisága ... 157
Kny. *á* : nyj. *á* ... 158
Kny. *a* : nyj. *á* ... 158
Kny. *ú* : nyj. *á* ... 159
Kny. *o* : nyj. *á* ... 159
Kny. *e* : nyj. *á* ... 159
Kny. *al* : nyj. *á* ... 159
Kny. *ar* : nyj. *á* ... 160
Kny. *é* : nyj. *á* ... 160
A polifonémikus értékű $\bar{e}$ és $\bar{a}$ gyakorisága ... 160
A polifonémikus értékű $\bar{e}$ ... 161
Kny. *el, ej (ely)* : nyj. $\bar{e}$ ... 161
Kny. *er* : nyj. $\bar{e}$ ... 163
Kny. *ej(j)* : nyj. $\bar{e}(j)$ ... 163
Kny. *ül* : nyj. $\bar{e}$ ... 163
A polifonémikus értékű $\bar{a}$ ... 163
Kny. *al, aj (aly)* : nyj. $\bar{a}$ ... 163
Kny. *ar(r)* : nyj. $\bar{a}(r)$ ... 166
Kny. *aj(j)* : nyj. $\bar{a}(j)$ ... 166
Az *u* gyakorisága ... 166
Kny. *u* : nyj. *u* ... 167
Kny. *ú* : nyj. *u* ... 167
Kny. *o* : nyj. *u* ... 168
Kny. *ó* : nyj. *u* ... 170
Kny. *a* : nyj. *u* ... 171
Kny. *i* : nyj. *u* ... 171
Kny. *e* : nyj. *u* ... 172
Kny. *á* : nyj. *u* ... 172
Kny. *ol, oj (oly)* : nyj. *u(l)* ... 172
Kny. *ar(r)* : nyj. *u(r)* ... 172
Kny. *ir* : nyj. *u* ... 172
Összefoglalás ... 173
Az *ü* gyakorisága ... 173
Kny. *ü* : nyj. *ü* ... 173
Kny. *ű* : nyj. *ü* ... 174
Kny. *ö* : nyj. *ü* ... 174
Kny. *ő* : nyj. *ü* ... 175
Kny. *i* : nyj. *ü* ... 177

Kny. *í* : nyj. *ü* ... 178
Kny. *e* : nyj. *ü* ... 178
Kny. *é* : nyj. *ü* ... 178
Kny. *ú* : nyj. *ü* ... 179
Kny. *öl* : nyj. *ü(l)* ... 179
Kny. *el, ej (ely)* : nyj. *ü(l)* ... 179
Kny. *ir* : nyj. *ü* ... 180
Összefoglalás ... 180
Az *i* gyakorisága ... 180
Kny. *i* : nyj. *i* ... 181
Kny. *í* : nyj. *i* ... 181
Kny. *e* : nyj. *i* ... 182
Kny. *é* : nyj. *i* ... 184
Kny. *ü* : nyj. *i* ... 186
Kny. *ű* : nyj. *i* ... 188
Kny. *ö* : nyj. *i* ... 188
Kny. *ő* : nyj. *i* ... 189
Kny. *u* : nyj. *i* ... 189
Kny. *ú* : nyj. *i* ... 190
Kny. *o* : nyj. *i* ... 190
Kny. *a* : nyj. *i* ... 190
Kny. *á* : nyj. *i* ... 191
Kny. *ju* : nyj. *i* ... 191
Kny. *jú* : nyj. *i* ... 191
Kny. *ja* : nyj. *i* ... 191
Kny. *já* : nyj. *i* ... 191
Összefoglalás ... 191
Az *o* gyakorisága ... 192
Kny. *o* : nyj. *o* ... 192
Kny. *a* : nyj. *o* ... 193
Kny. *u* : nyj. *o* ... 197
Kny. *e* : nyj. *o* ... 197
Kny. *i* : nyj. *o* ... 198
Kny. *ó* : nyj. *o* ... 198
Kny. *é* : nyj. *o* ... 199
Kny. *á* : nyj. *o* ... 199
Kny. *ú* : nyj. *o* ... 199
Kny. *ul* : nyj. *o(l)* ... 199
Kny. *al* : nyj. *o* ... 199
Kny. *ar(r)* : nyj. *o(r)* ... 199
Kny. *-hez, -höz* : nyj. *-ho* ... 199
Összefoglalás ... 199
Az *ö* gyakorisága ... 201
Kny. *ö* : nyj. *ö* ... 201
Kny. *e* : nyj. *ö* ... 202
Az *ö*-zés típusai ... 203
Kny. *ü* : nyj. *ö* ... 209
Kny. *i* : nyj. *ö* ... 210
Kny. *ő* : nyj. *ö* ... 211
Kny. *ű* : nyj. *ö* ... 211
Kny. *é* : nyj. *ö* ... 211
Összefoglalás ... 212
Az *ë* gyakorisága ... 212
Kny. *e* : nyj. *ë* ... 212
Kny. *ö* : nyj. *ë* ... 216
Kny. *i* : nyj. *ë* ... 217
Kny. *ü* : nyj. *ë* ... 217
Kny. *o* : nyj. *ë* ... 218
Kny. *a* : nyj. *ë* ... 218
Kny. *é* : nyj. *ë* ... 218

Kny. *ő* : nyj. *ë* ... 219
Kny. *ű* : nyj. *ë* ... 219
Kny. *-ször* : nyj. *-së* ... 219
Kny. *-szor* : nyj. *-së* ... 219
Összefoglalás ... 219
Az *e* gyakorisága ... 221
Kny. *e* : nyj. *e* ... 221
Kny. *ö* : nyj. *e* ... 222
Kny. *é* : nyj. *e* ... 224
Kny. *i* : nyj. *e* ... 225
Kny. *ő* : nyj. *e* ... 226
Kny. *ü* : nyj. *e* ... 226
Kny. *ű* : nyj. *e* ... 227
Kny. *a* : nyj. *e* ... 227
Kny. *o* : nyj. *e* ... 227
Kny. *á* : nyj. *e* ... 227
Kny. *öj (öly)* : nyj. *e* ... 227
Kny. *-[v]al* : nyj. *-[v]e* ... 227
Összefoglalás ... 228
Az *a* gyakorisága ... 228
Kny. *a* : nyj. *a* ... 228
Kny. *o* : nyj. *a* ... 229
Kny. *á* : nyj. *a* ... 231
Kny. *e* : nyj. *a* ... 232
Kny. *u* : nyj. *a* ... 233
Kny. *i* : nyj. *a* ... 233
Kny. *ú* : nyj. *a* ... 233
Kny. *ó* : nyj. *a* ... 233
Kny. *é* : nyj. *a* ... 233
Kny. *oj (oly)* : nyj. *a* ... 233
Kny. *ál* : nyj. *a* ... 234
Kny. *er* : nyj. *a* ... 234
Összefoglalás ... 234
Tanulságok ... 234
A mássalhangzók ... 241
Kny. *ty, gy* : nyj. *cs, dzs* ... 241
Kny. *s, zs, cs, sz, z, c* : nyj. *s̱, zs̱, cs̱, sẕ, ẕ, ç* ... 242
Kny. *j (ly)* : nyj. *ly* ~ *l* ~ *j* ... 243
Kny. *l* : nyj. *j* ... 245
Kny *t, d, l, n* + *i (ü, í, ű)* : nyj. *ty, gy, ly, ny* + *i (ü, í, ű)* ... 248
Kny. *l, t, d, n* : nyj. *ly, ty, gy, ny* ... 250
Kny. *ny, ty, gy* : nyj. *n, t, d* ... 253
Kny. (msh +) *j* : nyj. (msh +) *ty, gy* ... 254
Kny. *r* + *j* : nyj. *r* + *ny* ... 255
Kny. *gy* : nyj. *j* ... 255
A *c, dz* : *sz, z* megfelelés ... 255
Kny. *l* : nyj. *n* ... 256
Kny. *l* : nyj. *r* ... 256
Kny. *z* : nyj. *zs* ... 257
Egyéb megfelelések ... 257
Kny. *leg-* : nyj. *let-* ... 257
Kny. *n; l; k* + *i* : nyj. *t; v; ty* ... 257
A szókezdő *h, j, v, m* elmaradása ... 257
Inetimologikus *i, h* jelentkezése ... 257
A *v* ~ *j* ~ *h* ~ *l* ~ *ø* megfelelés ... 258
Kny. *v* helyén ... 258
Kny. *l* helyén ... 259
Kny. hiátus (esetleg *j*) helyén ... 260
Kny. *j* helyén ... 260
Kny. *h* helyén ... 260

Kny. *z* helyén ... 261
A szótagzáró *l* kiesése; a pótlónyúlás ... 261
A mássalhangzók hasonulása; az összeolvadás ... 262
A *v* hasonulása és hasonító hatása ... 263
A *h* zöngétlenítő hatásának hiánya ... 264
A „meg" igekötő *g*-jének hasonulása ... 264
Az „el" igekötő *l*-jének hasonulása ... 264
Kny. *r* + *l* : nyj. *rr; ll; rl* ... 264
Kny. *r* + *s* : nyj. *ss* ... 265
A „va", „ve" igenévképző *v*-jének hasonulása ... 265
A *v* teljes hasonulása a *b*, *p* hanghoz ... 265
A „-val", „-vel" rag *v*-je hasonulásának hiánya ... 266
Egyéb mássalhangzók teljes hasonulása ... 266
Az összeolvadás ... 266
Hangátvetés; hangkivetés ... 266
Nyúlás; rövidülés ... 267
A szóvégi *s* nyúlása ... 268
Az időtartamcsere ... 269
A hosszú mássalhangzók hiánya ... 269
A mássalhangzó-torlódás feloldása ... 269
Összefoglalás ... 270
A hangszín-realizációk ... 271
Az *u*, *ú*, *ü*, *ű*, *i*, *í* fonéma hangszín-realizációi ... 271
Az *ë* fonéma hangszín-realizációi ... 272
Az *o* fonéma hangszín-realizációi ... 272
Az *ó*, *ő*, *é* fonéma hangszín-realizációi; a kettőshangzók ... 272
Az *á* fonéma hangszín-realizációi ... 280
Az *a* fonéma hangszín-realizációi ... 284
Az *ö* fonéma hangszín-realizációi ... 287
Az *e* fonéma hangszín-realizációi ... 289
A szóvégi zöngétlenülés ... 293
A hátrább képzett *t* ... 295
Mássalhangzók hehezetes ejtése ... 295
A bilabiális *v*, *f* ... 295
A nazalizáció ... 296
A rövid magánhangzók asszociatív nyúlása ... 297
Alaktani kérdések ... 301
A névszótövek ... 302
Az „út : utat", „tűz : tüzet", „víz : vizet" tőtípus ... 302
A „szekér : szekeret", „bogár : bogarat" tőtípus ... 302
A „zászló : zászlaja", „erdő : erdeje" tőtípus ... 303
A nyelvjárási „gyürü : gyürejë" tőtípus ... 303
A „bíró : bírák" tőtípus ... 303
A „borjú : borja" tőtípus ... 303
A „fa : fát", „mese : mesét" tőtípus ... 304
A köznyelvi „mese : mesét" tőtípus ... 304
A nyelvjárás „keze : kezit", „körte : körtit" tőtípus ... 304
A nyelvjárási „kezë : kezit", „fejszë : fejszit" tőtípus ... 304
A nyelvjárási „kezë : kezébe", körtë : körtét" tőtípus ... 304
A nyelvjárási „fülö : fülit" tőtípus ... 304
A nyelvjárási „fülö : fülét", „östö : östére" tőtípus ... 304
A nyelvjárási „fejsze : fejszít" tőtípus ... 304
A nyelvjárási „kecske : kecskët" tőtípus ... 304
A *v*- tövű névszók ... 304
A nyelvjárási *l* végű névszók ... 305
A tőséghangzók ... 305
Az igetövek ... 306
A nyelvjárási *ad* ~ *ád*, *ver* ~ *vér* tőtípus ... 306
A hangzótoldó-hangzóvesztő tövek ... 306
A *v*- tövű igék ... 306

A nyelvjárási *l* végű igék ... 307
A „van" ige ... 308
A tővéghangzók ... 308
Az ikés igék *-ik* toldalékának hiánya ... 308
A birtokos személyragozás ... 309
A névszói toldalékok (ragok, jelek) ... 314
„-hoz, -hez, -höz" ... 314
„-nál, -nél" ... 316
„-val, -vel" ... 316
„-ban, -ben" ... 316
„-ra, -re" ... 316
„-ból, -ből" stb. ... 316
„-on -ën (-en), -ön" helyhatározó rag ... 317
„-szor, -szer, -ször" ... 317
„-kor" ... 317
„-nott, -nól, -ni" ... 317
Köznyelvi „-ékhoz" : nyelvjárási „-éknál" ... 318
Köznyelvi „-ékhoz", „-éknál" : nyelvjárási „-ék" ... 318
„-an, -en" „-on, -en, -ön" modális rag ... 318
„-ul" modális rag ... 319
A birtokjel ... 319
A középfok jele ... 319
Névszóragok hangrendi illeszkedése ... 319
Névszóragok használata időt (időpontot) jelentő főnevek mellett ... 319
Az igei toldalékok (ragok, jelek) ... 320
Az ikes ragozás ... 320
Az *-sz*, *-l* rag ... 321
Az 3. sz. *-ű*, *-n* rag ... 322
Kij. mód, jelen i., t. sz. 1. sz.; alanyi ragozás ... 323
T. sz. 1. sz.; tárgyas ragozás ... 323
Kij. mód, jelen i., t. sz. 2. sz.; alanyi ragozás ... 324
Kij. mód, jelen i., e. és t. sz. 3. sz., t. sz. 2. sz.; tárgyas ragozás ... 324
Kij. mód, múlt i. és felsz. mód e. sz., 2. sz.; alanyi ragozás ... 324
Kij. mód, múlt i., t. sz. 3. sz.; alanyi ragozás ... 324
Felt. mód, jelen i., t. sz. 1. sz.; tárgyas ragozás ... 324
Felt. mód, jelen i., t. sz. 3. sz.; tárgyas ragozás ... 324
Felt. mód, jelen i., e. sz. 3. sz.; alanyi ragozás ... 324
Felt. mód, jelen i., e. sz. 3. sz., t. sz. 1. sz.; tárgyas ragozás ... 325
Felsz. mód, e. sz. 2. sz. ... 325
Az *-ít* képző + *j* összeolvadása ... 325
A „-suk-sük nyelv" ... 325
A régmúlt és az összetett múlt idő ... 325
A „megy" ige ragozása (kij. mód, jelen i., alanyi ragozás) ... 326
A szóképzés ... 326
A mai magyar nyelvjárások főbb típusai ... 329
Az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípus ... 334
A zalai nyelvjárástípus ... 335
Az őrségi nyelvjárástípus ... 337
A hetési nyelvjárástípus ... 337
Az észak-dunántúli nyelvjárástípus ... 337
A Balaton vidéki nyelvjárástípus ... 338
A közép-somogyi nyelvjárástípus ... 339
A dél-somogyi nyelvjárástípus ... 340
Az észak-baranyai nyelvjárástípus ... 341
A dél-baranyai nyelvjárástípus ... 342
A Szeged vidéki nyelvjárástípus ... 343
A Baja környéki nyelvjárástípus ... 343
A kiskunsági nyelvjárástípus ... 344
A Szenc környéki nyelvjárástípus ... 345
Az észak-dunai nyelvjárástípus ... 347

A csallóközi és szigetközi nyelvjárástípus ... 348
A középpalóc nyelvjárástípus ... 349
A keleti középpalóc nyelvjárástípus ... 351
A nyugati középpalóc nyelvjárástípus ... 351
Az Ipoly vidéki nyelvjárástípus ... 352
Az északnyugati palóc nyelvjárástípus ... 353
A nyugati palóc nyelvjárástípus ... 354
A déli palóc nyelvjárástípus ... 355
A keleti palóc nyelvjárástípus ... 356
A Sajó völgyi nyelvjárástípus ... 357
Az észak-borsodi nyelvjárástípus ... 358
A Hernád vidéki nyelvjárástípus ... 358
A Szikszó környéki nyelvjárástípus ... 358
A Zagyva—Tarna—Tisza vidék nyelvjárásai ... 359
Az Eger környéki nyelvjárástípus ... 359
A Budapest környéki nyelvjárástípus ... 360
A hajdú-bihari nyelvjárástípus ... 361
A közép-tiszántúli nyelvjárástípus ... 362
A szabolcs-szatmári nyelvjárástípus ... 362
Az abaúji ö-ző nyelvjárástípus ... 363
A magyarbődi nyelvjárás ... 364
Az északkeleti nyelvjárások ... 365
A romániai magyar nyelvjárások ... 365
Nyelvszigetek, nyelvjárásszigetek ... 366
A Felsőőr vidéki nyelvjárás ... 367
A vágai nyelvjárás ... 368
A nagyhindi nyelvjárás ... 369
A kupuszinai nyelvjárás ... 369
A csucsomi nyelvjárás ... 370
A szlavóniai nyelvjárás ... 370
A nagyobb nyelvjárási egységek ... 371
A nyugati (dunántúli) nyelvjárások ... 371
Az északi (palóc) nyelvjárások ... 372
A keleti nyelvjárások ... 372
A déli nyelvjárások ... 372
Átmeneti nyelvjárástípusok ... 372
Nyelvjárásszigetjellegű típusok ... 372
A romániai magyar nyelvjárások ... 373
Tájszómutatvány ... 375
Zárószó ... 377
Legfontosabb irodalom ... 379
Függelék ... 381
A szemléltető térképek jegyzéke ... 381
Jegyzék a magyar nyelvatlasz kiindulópontjairól ... 382
Tartalomjegyzék ... 387

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Somogyi Béla
Műszaki szerkesztő: Csákvári András
A kézirat nyomdába érkezett: 1970. IX. 2. — Terjedelem: 41,65 (A/5) ív
AK 1261 k 7174
71.70313 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 75,—Ft

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelenik meg

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ATLASZA

Készült a
Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetében

A munkaközösség elnöke
BÁRCZI GÉZA

A hat kötetre tervezett mű az első olyan nyelvatlasz, amely képet ad az egész magyar nyelvterület mai nyelvjárásairól, számba véve a szomszédos országok magyar nyelvű lakosságának nyelvét is. A hat kötet 327 hazai és 68 határainkon kívüli község mai nyelvjárását mutatja be 1162 térképen, összesen mintegy háromnegyedmillió szóadaton. Az atlasz felöleli a földművelésre, a mezőgazdasági eszközökre, a termesztett növényekre, a házi és részben a vadon élő állatokra, a népi építkezésre, táplálkozásra, ruházkodásra stb. vonatkozó szókincs legfontosabb, földrajzi szempontból is legváltozatosabb rétegét. Képet ad a mai magyar nyelvjárások legjellegzetesebb alaktani és hangtani sajátosságairól.

Megjelent az első és második kötet, amelyet a Magyar Nyelvatlasz Munkaközösségének közreműködésével *Deme László* és *Imre Samu* szerkesztett.

Az első kötet: 10 oldal + 1—192 térképtábla — *Tokban* 420,— Ft. A második kötet: 10 oldal + 193—388 térképtábla — *Tokban 420,— Ft — 49×34 cm* — Magyar és francia nyelvű feliratokkal.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST